

શ્રી ગુહાકૃત પુષ્ટિમાર્ગીય દેખાવોતા
ખિ અને મેવ્ય સ્વરૂપ
શ્રીનાથજી

શ્રીકૃષ્ણપરમાનન્દં દશલીલાયુતં મદા ।
સર્વભક્તસમુદારે વિસ્તુર્ગ્ગ્નં પર નુમઃ ॥

❧ અર્પણ ❧

નમો ભગવતે તસ્મૈ જૃષ્ણાયાદ્ભુતકર્મણે ।
રૂપનામવિભેદેન, જગત્કીડતિ યોયત ॥
(શ્રીવલ્લભાચાર્યજી)

રૂપનામના વિવિધ લેદોથી જે જગદ્રૂપે
જગત્મા કીડા કરે છે તેવા અદ્ભુત લીલા
કરનાર ભગવાન કૃષ્ણને નમસ્કાર

આ ગ્રંથ તે રસસ્વરૂપ, આનંદધન શ્રીકૃષ્ણુચ દ્ર
જેમના રસસ્વરૂપને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રકટ
કર્યું અને ગુર્જર ભાષામાં ભકતકવિ દયારામે
કાવ્યદ્વારા વ્યક્ત કર્યું તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને
સપ્રેમ અર્પણ

—લેખક તથા પ્રકાશક

મહાનુભાવ ભક્તકવિશ્રીએ રચેલું
અને મંડલીમાં ભજન કીર્તનોમાં
સૌથી પહેલાં ગવાતું

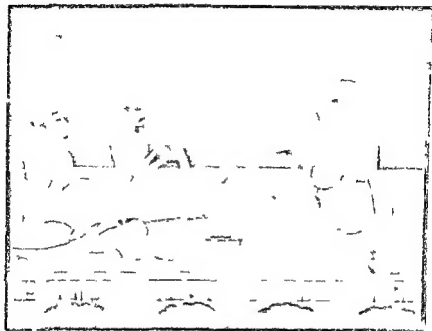
મંગલાચરણ

રૂપ-ગગ કન્યાળ

મહામગલ રૂપ શ્રીગુરુદેવ શ્રીમહ પ્રભુજી,
જાકે પાય પગકે પ્રથમ ગીર નાઈએ—મં ૧
નામ લેત ઉચ્ચ હોત પગમ આનંદ કેદ,
પાપ તાપ દરત, છબ ધ્યાઈએ—મં ૨
બ્રહ્મા શિવ વિષ્ણુ પરબ્રહ્મા સો શ્રીગુરુસાઈ,
સદ્ગુણ તીરથ આદિ અંધિરજ નાઈએ—મં ૩
દયો કરે આચારજ અધિક કો દૂલો નહિ,
ગુરુમેવા ચિંતામણિ ઈચ્છિત ફલ પાઈએ—મં ૪

આખંડ ભૂમંડલાચાર્ય જગદ્ગુરુ શ્રીમદવલ્લભાચાર્યજી

શ્રી માધવ ભટ્ટ કાશ્મીરી
શ્રી દામોદરદાસ હરમાલી

શ્રીઆચાર્યજી શ્રીમદામલુજી
અને શ્રી કૃષ્ણાન મેધન

મોક્ષય નિજાત્મતં પ્રસન્નિ શ્રીગદ્ધમાયાન્મસ્ય ।
પુરુષ ચ પુનસ્તદન્તરગત પ્રાપ્તિચિન્તા મ્યપ્રિય ॥
સશ્ચિદાનંદમયોઽયમસમયઃ ઝળોતિ તત્ માનિક્યમ્ ।
સ્વતત્ત્વ ત્રિતયાન્મક પરમિત્યેય મદ્વા વત્તમ ॥

આવિર્ભાવ મ ૧૫૩૫ સંવત્ ૧૧
ત્રિશેષાન ૧૫૮૭ આષાઢ શસ્ત્ર -

તદ્વાગ્વિસર્ગો જનતાઘવિપ્લવો યસ્મિન્ પ્રતિશ્લોકમગ્નદ્વત્યપિ.
નામાન્યનન્તસ્ય યશોઽઙ્કિતાનિ યત્ શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્તિ
સાધવઃ ॥

+ + + +

સરસાપિ કવેર્વાણી હરિનામાઙ્કિતા યદિ ॥
સાદરં ગૃહ્યતે તજ્ઞૈઃ શપિતર્મુક્તાન્વિતા યથા ॥

+ + + +

ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ વૈલક્ષણ્યં કલાસુ ચ ।
કરોતિ કીર્તિં પ્રીતિં ચ સાધુશાવ્યનિવેષણમ્ ॥

+ + + +

માધુયં અમૃતનું છે. માધુયં હરિ-ખેાલનું
એથી યે અધિકું મીઠું માધુયં હરિ-ખંસીતું
વિશ્વનું સર્વ માધુયં હરિખંસી થકી વહે.

કવિશ્રી -હાનાવાણ. (હરિસહિતા એકાદશમંડળ
પૃ. ૨૦૦)

• પ્રેમ ભક્તિની પૂર્તિ દયામૂર્તિને •

દેવીશ્રી કુમારી .નિર્મળદેવી ‘ રામા ’

卐 શ્રી 卐

વેદાન્તતીર્થ, કાવ્યતીર્થ, દર્શનભૂષણ, વેદાન્તતીર્થ
વ્યાકરણ વિચારક, વ્યાખ્યાન સરસ્વતી, અભિનવ ભારતી

[શ્રીહરિ વિરહમાલા, પરાશક્તિકા આદ્વાન, પ્રેમકી આમા
કહાં હૈ, રસ-શ્રુતિ આદિ ૧૦૮ અયોના સર્જિકા]

[શિખરિણી]

‘દયા’ યાદે છૂપી, તવ સરસ સંગા ઉભટતા-
દયા-યાદે રાગે પરમ રસ ભાવો ઉભટતા
દયારામે રાગે હરિ-સ્મરણ-રાસે મધુરિમા,
દયારામે શુંજે હૃદય રસતી શ્રી-અરુણિમા ૧

卐

અહો ! જેને જન્મે સુભગ થઈ દર્શાવતીપુરી !
‘દયા’માં દર્શે ! શું તુજ કરણ સરા શુભધરી,
કુશાશ્રા “ધી” રેલી, પુનિત મન દર્શાધિક વળી
ધરાવું પ્રેમથી સુખદ તવ કંઠે રસકળી ! ૨

卐

મહારાસો કુજે હરિત પરિધાને સજનિયા !
અહા ! લીલાપુજે રસવસન પીળાં ધરવિયા !
અને કો’ રથાને તો અરુણભ છાટા છિટકિયાં-
શુભાળી રંગેથી લલિત વર વાઘા શિખવિયાં ! ૩

ભાદ્રા કવિશ્રી દયારામભાઈનું
આદેશન પુરાતન મકાન

સ્વ. સાક્ષર શ્રી જગજીવનદામ દયાળજી મોદી
વડોદરા

જન્મ

તા. ૧૬-૧૨-૧૮૭૧

સ્વર્ગવાસ

તા. ૪-૩-૧૯૫૪

શ્રીશંકરજ્ઞાણ તથા ઉબોધના નાગરીકોના પ્રયાસથી વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામાં પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરી માણેકજ્ઞાણ મૂળા પામેની રકમ મેળવી. આ રકમ સરકારી જમીનગીરીમાં રોકાઈ તેનું વ્યાજ સમિતિને મળે છે. તે સમિતિ સરકાર નિયુક્ત છે.

જ્યંતી સમારંભ શ્રીશંકરજ્ઞાણ કરતા હતા, તેમાં મર્યાદિત સંખ્યા થતી હતી. સમયાનુસાર ભાવના ખીલનાં ઉબોધના નાગરીકો તરફથી દર વર્ષે જ્યંતી મહોત્સવ ઊજવાય છે અને શ્રીશંકરજ્ઞાણ પામેની તથા સરકારી જમીનગીરીમાં રોકેલાં નાણાંનું વ્યાજ આવે છે, તે સરકાર નિયુક્ત સમિતિ તરફથી હાઈસ્કૂલ વિગેરેમાં ભણના વિદ્યાર્થીઓને રોકાણરશીય વિગેરેમાં ખર્ચાય છે.

નાગરીકો તરફથી ઊજવાતા જ્યંતી સમારંભમાં બહારના સારા સારા વિદ્વાન સાક્ષરો અને ભગવદ્ગીયોને ખોલાવી વ્યાખ્યાન કરાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે સંવત ૨૦૦૯ ભાદરવા સુદ ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ તા. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૩ આ ત્રણ દિવસનો શતાબ્દિ મહોત્સવ ઉબોધમાં ઊજવાયો હતો. પ્રખર વિદ્વાનો, સાક્ષરો, કવિઓ તથા ધર્માચાર્યોના પ્રવચન થયાં હતાં. આ સમારંભના આત્મા સમા સહગન શ્રીચીમનજ્ઞાણ દેસાઈ હતા. તેમણે સ્મારક માટે ૧૯૫૬માં ભવ્યયોજના તૈયાર કરી હતી; પરંતુ સફળ થઈ નહોતી.

શ્રીચીમનજ્ઞાણદેસાઈ ભક્તકવિથી દયારામજ્ઞાણનાં જ્યંતી મહોત્સવ પ્રસંગે અનુપમ કાર્ય કરતા હતા. તેમની ન પરાય તેવી જોડ પડી છે.

શ્રીનારાયણદાસે શતાબ્દિ મહોત્સવ મુંબઈમાં પણ ઊજવ્યા હતા અને દરેક વર્ષે કવિશ્રીના સ્મારક ફંડ માટે પ્રયાતો થતા હતા.

મુંબઈમાં શ્રીનારાયણદાસ રજા ત્યાં સુધી દર વર્ષે જ્યંતી મહોત્સવ ઊજવતા હતા, તે લગભગ પાંત્રીસ વર્ષ સુધી ઊજવાયા

અમદાવાદના માક્ષગેનું પાણી ભક્તકવિશ્રીના કાવ્યો તરફ આગી ગીતે ધ્યાન ખેંચાયું હતું. ત્યાં પણ પ્રથમ જ્યંતી મમારભ થના હતા. સાક્ષગે શ્રીનર્મદાશંકર દેવશંકર મટેતા, કવિશ્રી ન્હાનાલાલ, મનમોદનદાસ દલાલ, દેરાશરી, વસંતરામ શાસ્ત્રી વિગેરેના વ્યાખ્યાનોથી ભક્તકવિશ્રીના જીવન-કવન ઉપર સાગે પ્રકાશ પળ્યો શ્રીનારાયણદામે છપાવેલા ભક્ત-કવિશ્રીના આંતરજીવનમા અમદાવાદ, મુંબઈ, વગેરે યથોના જયંતી મહોત્સવનાં વ્યાખ્યાનો છપાયા છે

આમ કવનના પ્રકારાનથી અને જયંતી મહોત્સવની યોજનાથી ગુજરાતમા નવી શૈલીથી ભક્તકવિશ્રી પ્રત્યેની સહુભાવના અને કાવ્યો પ્રત્યે રસ જણાઈ રહ્યો છે દિન પર દિન વધતો જાય છે દેવી જીવો કાવ્યોનો લાભ લઈ જીવનમાર્ગ અગળ ભગવદ્માર્ગે વાળે છે.

ભક્તકવિશ્રી દયાગમભાઈનો જય-જયકાર

નિવેદક:—

ગાંધિલાલ છોટાલાલ પરીખ વાહ્યાવાલા વકીલ

પ. ભ. શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાલાલ વકીલ
વાડિયાવાળા હોમર્ક

શ્રી દલસુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ
પ્રકાશકના મોટાભાઈ, ડભોઈ

॥ श्रीकृष्णः ॥

શા. દલસુખભાઈ પરમાનંદદાસનું જીવન ચરિત્ર

એમનો જન્મ રાજપીપળામાં શ્રી હર્ષિવલ્લભ મપાગની ખડકીમાં સંવત ૧૯૪૧ ના કાગતક સુદ ૧૨ ને શુક્રનાગના રોજ થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું નામ પ્રેમાનંદ ઉર્ફે પરમાનંદ નાનશા હતું.

દલસુખગામમાં પણ તેમના માતૃશ્રી તથા પિતાશ્રીના ધાર્મિક સંસ્કાર ઉતરેલા હોવાથી આજદિન સુધી તેઓ દરેક ધાર્મિક કાર્યમાં આગળ તરી આવે છે અને ભક્ત કવિશ્રી દયાગામભાઈના સાહિત્યના પ્રકાશક શ્રી નાગયજુદાસ પરમાનંદદાસના મોટા ભાઈ છે ડોહાઈમાં ગૃહીને સાહિત્ય પ્રકાશનને. સબહ રાખી તેની વ્યવસ્થા નિરુપાધી ભાવે કરે છે. જીવન સાદુ અને સ્વચ્છથી છે તેમને એક ખહેન રેવાખહેન છે, તે હંમેશા છે.

તેઓ ભક્ત કવિશ્રી દયાગામભાઈના સાહિત્યના અભ્યાસી છે, અને દયારામભાઈના ઘણા કાવ્ય કંઠસ્થ છે. તેમની કુટુંબલીલા ભગવાને સકેલી લીલી છે જીન સફળ કવવાની ઉત્તમ તરૂં મળી છે તેનો સદ્વપયોગ કરે છે. જીવન સાદુ છે અને સગળતાથી જીવન ગુજારી પ્રભુ-સ્મરણ કરે છે.

તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ ધોરણ પાંચ સુધી ડોહાઈમાં લીધેલું છે પણ ધધાડાય કૌશલ્યને લઈ તેમના મામાને ત્યાં અનાજ ઠરીયાણાની દુકાને ખેડા. લગભગ ચાર વર્ષ મામાને ત્યાં નાદોદમાં રહ્યા બાદ ડોહાઈ આવ્યા અને પિતાની કારડની દુકાન સંભાળી.

પદ્મ વગ્સની ઉંમરે તેમનું લગ્ન તીલકવાડાના શા. ઈશ્વરલાલ શંકરલાલની દીકરી જીવકોગ્ગેન સાથે થયું. તેમનું લગ્ન-જીવન સુખી હતું તેમને ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી મળી ચાર સંતાન હતા, જે બાળ વયમાં જ અવસાન પામ્યા હતા.

પ્રથમથી જ વ્યાપારમાં હોશિયાર હોઈ અમદાવાદ નગરશેઠ
માર્કેટમાં સ્વતંત્ર કાપડની દુકાન સને ૧૯૨૧ માં ખોલી, પરં
અંગત કારણોને લઈ પોતાના વતન ડભોઈમાં પાછા ફરવું ૫૩૩
સને ૧૯૨૩ માં અનાજ કુમીયાણાની દુકાન ખોલી અને સંવત ૨૦૦૦
સોપાગી તથા કાથાનો વેપાર શરૂ કર્યો. ડભોઈ આવ્યા બાદ તેમના
નાનાભાઈ નારાયણદાસની વતનની મિલકતની નિશ્વાર્થ ભાગ
આજદિન સુધી દેખરેખ તથા વ્યવસ્થા કરી બંધુ ભાવે સેવા કરી

માતા પિતાના ધાર્મિક સંસ્કાર પ્રથમથી જ જીવનમાં ઉતરેલ
હોઈ ડભોઈમાં શ્રી ગોવર્ધનનાથજી તથા બેડકનના મંદિરની ગાયે
સેવા તથા સત્સંગ કાયમ કરતા હતા. ઉપરાંત સાહોદરા નાગરવાડા
લગભગ દસ વરસ સુધી તેમના સ્નેહિત્રી ઘોડુપંતદાદાની મદદ
“રાધે શ્યામ અખંડ નામ સ્મરણ”ની સપ્તાહ અખંડ કરત
તથા શ્રી ભાગવત સપ્તાહ કરાવતા.

ધાર્મિકતા હોવા ઉપરાંત લોકસેવામાં પણ અગ્રસાગ લેત
જેવાકે કુવા, વાવો ગળાવી આફ કરાવતા અને આવાં બીજાં
લોકોપયોગી કામોમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા. તેમણે જે વખત શ્રીનાથદા
કાકરોલી, મથુરા, કાશી, વૃંદાવન, હરદ્વાર વિગેરેની મહાયાત્રા
કરી હતી. અને લીલા વનની યાત્રા પણ પોતાના માતૃશ્રી સા
કરી હતી. તેમના માતૃશ્રીની છબી તથા જીવનચરિત્ર મણિમા
ભાગ જયો બીજી આવૃત્તિમાં પ્રકટ થયેલ છે.

સંવત ૧૯૮૨ માં મથુરા, કાશી, જગન્નાથજી તથા
દક્ષિણમાં છેક રામેશ્વર સુધી બ્રાજા કરી. ઉપરાંત છેલ્લા દસ-બ
વરસથી અતિથિ અસ્થાગતનો સત્કાર નિશ્ચય તથા નિષ્કામ ભાગ
આજદિન સુધી કરે છે અને દરેક માસે આશરે ૩૦ જેટલા સા
સંતોને બોળન કરાવે છે અને રોજ સવારના બહારના ગરી
લોકોને અનાજ, દોડ, રોટ્સ દાન કરતા રહે છે. આ રીતે તેમ
આજુબજુ જીવન ધર્મપરાયણ, સેવાભાવી અને લોકોપયોગી બન

ગુણ છે, હજુ તેઓ કાથા સોપારીનો ધ ધો કરે છે, તે (સોપારીવાલા તરીકે ઓળખાય છે

તેઓશ્રી હાલ સત્સંગ માટે જ્યાં લીલાભાઈ ડોકટર રહેતા હતા તેની સામે લગભગ ૧૦૦૦ સમ ચોગસ ફૂટની પોતાની જમીનમાં “ગીતા મંદિર હોલ” બંધાવવાની ઇચ્છા ગણે છે અને તે માટે પ્રયાસ ચાલે છે. હોમોઈમાં પહેલી કવિશ્રી દયારામભાઈની જયંતી સાહોદ્રગની વાડીમાં ઉજવવાની સખત મહેનત એમણે કરી હતી ત્યાંથી ઉજવાતી થઈ ભક્તિ કવિશ્રી દયારામભાઈના સાહિત્ય-પ્રેમીઓમાના જુના છે અને પ્રત્યેક વર્સે દયારામભાઈની જયંતીઓ ઉજવાય છે, તેમાં તેઓ સહર્ષ ભાગ પ્રથમથી જ લેતા આવ્યા.

વીરભાઈ હિરાલાલ ખાસેડ

કવિશ્રી દયારામભાઈનું એક પદ—પ્રેમ

જે કોઈ પ્રેમ અશ અવતરે, પ્રેમગ્સ તેના જગમા રે	ટેકા
સિંહણ કેરૂ દૂધ હોય તે, સિંહણ સુતને જરે,	
કનકપાત્ર પાળે સહુ ધાતુ, ફેડી ને નીસરે	પ્રેમગ્સ ૧
સક્કાખોગુ સાકા જીવન, ખગના પ્રાણ જ હરે,	
ક્ષાત્ર સિંધુનુ માછવડુ જેમ, મીઠા જળમાં મરે	પ્રેમગ્સ ૨
સોમવેલી ગ્સપાન શુદ્ધ જે, પ્રાણણ હોય તે કરે,	
વગળવ શીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચ્ચરે	પ્રેમગ્સ ૩
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદ્દપિ અર્થ ના સરે,	
મત્સ્યભોગી ખગલો મુક્તા ફળ, દેખી ચ ચુ ના સરે	પ્રેમગ્સ ૪
એમ કોટિ સાધને પ્રેમવિના, પુરૂષોત્તમ પૂઠે ના ફરે,	
દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધગ વર, પ્રેમભક્તિએ વરે	પ્રેમગ્સ ૫

કવિશ્રી દયારામભાઈનું એક પદ

- તારો અમુલ્ય અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજનવલ્લભ ગારે;
જેને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગારે. ટેક૦
- મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ્ય ઓછું થાય;
જ્યમ સરોવરની માછલી, સમજે નહીં સલિલ સુકાય રે. ગોા ૧
- તેનું તે ભાસે તુંને, ભોર બપોર શરીર;
વહી જાતું જાણે નહીં, જ્યમ નદીઓ કેરું નીર રે. ગોા ૨
- અમુલ્ય કટક લાલનું, એત્યા તે પામ્યા પાર;
આર દિવસની આદની, જાતાં નહિ લાગે વાર રે. ગોા ૩
- માયાની મધલાળથી, કોણુ ધરાયું તું ધરાશ;
દુઝામાં ખન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશ રે. ગોા ૪
- કાલાં થોથાં કૂટતાં, ખૂટ્યું હીપક તેલ;
મનના મનોરથ રહી જશે, ઓચિંતો વૂટી જશે ખેલ રે. ગોા ૫
- માયા મેલો મીકડો, જ્યમ જવર માંડે ઘી જ;
હરિ રસાયણ શુભ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગોા ૬
- વૈભવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાશ;
એ જૂઠા કેરા સંજથી, તું સાચાં ગોથાં ખાશ રે. ગોા ૭
- પ્રભુ પાળે દે પ્રાણિયા, કયલુમાં પ્રીત કરીશ;
તાં હાંકયું અંતર ધીકશે, ટટળીને તલળી મરીશ રે. ગોા ૮
- અંતે આવી પણ નહિ મળે, જો કરે કોટિ ઉપાય;
વિચાર વિઠલ વણુ લને, વૃથા વહું સહુ જાય રે. ગોા ૯
- તને લક્ષ વાતની એક કહું, સમ જાઈ માળાપ;
દયા નામ ત્રીકુંજ થકી, સમશે સહુ પરિતાપ રે. ગોા ૧૦

સુણંતા રાયું હુ મધુર ગરળીઓ રસભરી,
 કવણંતા નાયંતી હૃદય-રસરેખા મનહરી !
 જ્યેશા ! હે દેવા ! જગતજન થાઓ પ્રભુમયા
 હયા 'દેવી' હૈયે વહુવ-હરિ-દેવી-વિભુદયા ! ૪

પરા પ્રેમ 'શ્રી'ની પ્રકટ રસ-ચોલા વ્રજવરા !
 સદા 'શ્યામા' દ્વારે રસિકવર રાસોત્સવ વરે.
 ભવિષ્યે ભૂતોના ઉભયતર છેડા વિહસજો-
 ય્યા ! કે દાનોમાં અભય શરણુ એ વિલસજો. ૫

નિકુંજે લાડીલા ! લલિત દિલ લાડે ભિજવતી,
 વિતાવું આ લોકે મનુજતન યાત્રા રસવતી.
 અહા ! એવા આશીઃ વરસ મધુરા ભક્તવર હે !
 શતાબ્દીમાળાઓ શત શત નમસ્કાર સરતી ૬

શતાબ્દી શું ફોટી વરસ સરતાયે ઝગઝગે;
 સુલોકે આલોકે તવ રુચિર ગાથા વ્રજજગે.
 વળી ગાશે ગાથા યુગયુગ અહા ! નર્મદ નદી,
 વહંતી સહલીલા સરસ સલિલા નિર્મળ' નદી ૭

ભક્ત શિરોમણિ કવિ શ્રીદયારામભાઈને અંજલિ

અજર અમર તુંજ નામ
દયારામ !

અજર અમર તુંજ નામ

રેવા તીરે બંસી છાડી. ગાયાં ગીત અનેક;
પ્રેમ ભક્તિના પુનિત પૂજારી ! સાચી તારી રેક.
દયારામ !

દર્શાવતીને દારે તેં તો, દાખવ્યો પુણ્યપ્રભાવ;
જીવનકવનમાં કવિવર ! ઝીલ્યો, અનુપમ ગોપીભાવ.
દયારામ !

માઈવલીની પ્રેમ-ઝરંતી, ગરબીના ગાનાર;
તંબૂરામાં છાડ્યા તેં તો, રણુઝણુતા ઉરતાર.
દયારામ !

ગુજરગિરા ગીતનિકુંજે, રાચે ઉરઉલ્લાસ;
અંજલી આપું અંતર કેરી, રસના પ્રેરજે રામ
દયારામ !

મૂળજીભાઈ પી. શાહ
અમદાવાદ

ચોક્કણ: ૧

પૂર્વાર્ધ

વિષય	પાનું
૧. અર્પણ	૩
૨ મંગળાચરણ	૪
૩ ભાવાન્લિખો	
અ દેવીત્રી કુમારી નિર્મળદેવી	૬
અ મૂળજીભાઈ પી શાહ	૮
૪ અનુક્રમણિકા	૧
૫ ચિત્રોની સૂચિ	”
૬ શુદ્ધિપત્રક	”
૭ આમુખ (શ્રીગોવિન્દલાલ હ ભટ્ટ)	૯
૮ પ્રાક્ કથન (શ્રીજેઠાલાલ ગો. શાહ)	૧૩
૯ લેખકનું જીવનચરિત્ર	—
૧૦. શ્રીદયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ (શ્રીમંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ)	૨૫
૧૧ શ્રીદયારામભાઈને અંજલિ (ડા મજુલાલ મજમૂદાર)	૩૩
૧૨ પ્રકાશકનું નિવેદન	૪૪
(શ્રીનારાયણદાસ પ. શાહ)	—
૧૩ પ્રકાશકનું જીવનચરિત્ર	—
૧૪. “પ્રભુનો વસવાટ” કવિશ્રીનું એકપદ	—

પૂર્વાર્ધ : અંથ વિભાગ ૧

પ્રકરણ	પાનું
૧. ધૂળધોયાની નજરે યાને જૂતકાળના વિવેચકો ...	૧
૨. ઇતિહાસની આરસીમાં ...	૬
૩. ચંદીપુરીનો કવિચંદ્ર ...	૨૨
૪. ચંદીપુરીની ગોદમાં ...	૨૬
૫. સંસાર યાત્રિકનો ભોમિયો - છત્તારામ ભટ્ટ ...	૫૬
૬. જીવન વિકાસના પગથિયે ...	૭૪
૭. દયારામભાઈ ઉપદેશક તરીકે ...	૧૦૩
૮. ફિલસૂફ તરીકે દયારામભાઈ ...	૧૩૧
૯. ભક્તિ સિદ્ધાંતના અચારક તરીકે દયારામભાઈ ...	૧૪૭
૧૦. પ્રેમરસના મીમાંસક - દયારામભાઈ ...	૧૬૨
૧૧. ગોપી દયારામ ...	૧૭૬
૧૨. " વૈરાગ્ય "ના કવિ - દયારામ ...	૧૮૭
૧૩. જીવન પરાગ ...	૨૦૬
૧૪. તપોવનનો સાથી ...	૨૮૬
૧૫. દિવ્ય ધામ તરફ અયાણ ...	૩૦૫
૧૬. આવરણ ભંગ ...	૩૧૬
૧૭. દયારામભાઈની કાવ્યવાદીનું વિહંગાવલોકન ...	૩૨૭

અંથ વિભાગ ૨ : ઉત્તરાર્ધ

પરિશિષ્ટો	પાનું
૧. દયારામભાઈનું વંશવૃક્ષ ...	૨
૨. દયારામભાઈના સદ્ગુરુ શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજનું વંશવૃક્ષ ...	૩

૪	શ્રીદયારામભાઈના અથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)	—
૫.	શ્રી દયારામભાઈના અથોનું વર્ગીકરણ (વય અમાણે)	૨૭
૬.	શ્રી દયારામભાઈના અથોનું વર્ગીકરણ (વિષયની દૃષ્ટિએ)	૩૧
૭.	કવિ શ્રીદયારામભાઈ ઉપર આવેલા કેટલાક પત્રો	—
૮.	કવિશ્રી દયારામભાઈનું મૃત્યુપત્ર (વીંચ)	૫૦
૯.	ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ	૫૩
૧૦.	શ્રી મૂલચંદ્ર તેલીવાળાનો લેખ ...	૬૦
૧૧.	સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરના, દયારામભાઈ વિશેના નર્મગદ્યના લેખની અદ્ય સમીક્ષા...	૭૭
૧૨.	ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈકૃત અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ (અનુભવ મંજરી)	૮૨
૧૩.	ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનદર્શન સંવત/ સિતિ/ કાર્ય/ સ્થળ/ વય'.	૯૧
૧૪.	શ્રી દયારામભાઈના વાંજિનોની યાદી ...	૯૪
	શ્રી દયારામભાઈના સ્મરણો	
	શ્રી દયારામભાઈને લાવાંજલિઓ	
	(અ) નિ. લી. ગો. શ્રી મજનાથલાલજી	
	(બ) મુખિયાજી ભાઈલાલ જગનલાલ વ્યાસ	
૧૫.	કવિશ્રીનો જીવન સંદેશ ...	૯૭
૧૬.	શ્રી દયારામકૃત પ્રતોતરમાળા ...	૧૦૫
૧૭.	સાક્ષર શ્રીગોવર્ધનરામની લાવાંજલિ (અગ્રેજી) ...	૧૦૮
૧૮	સાહિત્ય પ્રેમીઓને નમ્ર વિનંતિ (પ્રકાશક) ...	૧૦૯
૧૯.	કવિશ્રીનું ડબોધમા સ્મારકની વિગત ...	૧૧૧
	(શ્રી ગોવિંદલાલ છા. પરીખ)	
૨૦.	આ પુસ્તકના લેખન અગ્રે જોયેલાં પુસ્તકોની યાદી	૧૧૫

- ૧૯ (પાછળ) શ્રીકવિત્રીના શિષ્યપુત્ર છોટાવાવ
ઉર્ફે નાયજીભાઈ ગિરિનરાકર
- ૨૦ શ્રીકવિત્રીના પદશિષ્યના પુત્ર શ્રીહિંમતવાલ ર
જોશી અને શ્રીજગનનાથ હિં જોશી
- ૨૧ (પાછળ) શ્રીજીવનવાલ જગનનાથ જોશી
- ૨૨ શ્રીદયારામભાઈના અને ગુરુદેવ જો. શ્રીનંદલાલજી મહારાજ
- ૨૩ (પાછળ) (જ) વસિયતનામાની નકલના આરભના હસ્તાક્ષર
(ઘ) શ્રીદયારામભાઈના વીધના હસ્તાક્ષર
- ૨૪ કવિત્રીના ગુરુદેવ જો. શ્રીનંદલાલજી મહારાજની
જોડે પધારના શ્રીનીમરાયજી મહારાજ
- ૨૫ (પાછળ) કવિત્રીના લુડુ સમવયરક પ્રેમજી ગુરુ
શ્રી જો. શ્રીઠોટાજી મહારાજ (રાજનગર)
- ૨૬ -વિથી દયારામભાઈનું નવું આરક લેન (હોર્મ)
જી) કવિત્રી દયારામભાઈ મદિર સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય
નાલ છોટાવાવ વખીલ વાડિયાનાળા (હોર્મ)
ભાઈ પરમાનંદાસ સાહુ પ્રમશાખના
સહિત (હોર્મ)
નનાન રાવજી દયારામભાઈના

શ્રીમનનાન છો દેસાઈ (હોર્મ)
નમતરામ હરિમુખ્ય શાસ્ત્રી
પ્રમોદપટ્ટ (રમનાની જ્ઞાનવાળ)

આ ગ્રંથમાં આવતા ચિત્રણ અને ચિત્રોની સૃષ્ટિ

૧. શ્રીનાથજી
૨. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી
૩. ભક્તકવિ શ્રીધ્વારામભાઈ (ત્રિરંગી ચિત્ર)
- ૪ (પાછળ) કવિવર શ્રીધ્વારામભાઈના સંસ્કૃત દસ્તાક્ષર
૫. આ ગ્રંથના લેખક શ્રીજેઠાલાલ ગો. શાહનું ચિત્ર
૬. આ ગ્રંથના પ્રકાશક શ્રીનારાયણુદાસ પરમાનંદાસ શાહ
- ૭ (પાછળ) પ્રકાશક શ્રીનારાયણુદાસના ધર્મપત્ની શ્રીકમળાબાઈ
૮. ભક્ત કવિશ્રી ધ્વારામભાઈ મજૂબૂમિયાં
૯. (પાછળ) શ્રીધ્વારામભાઈના તત્ત્વજ્ઞાનના અથ ' રસિક વલ્લભ ' ના
પહેલા પાનાના દસ્તાક્ષર
- ૧૦ ભક્ત કવિશ્રી ધ્વારામભાઈનું આદોર્નું પુરાતન મકાન
૧૧. (પાછળ) રવ. સાક્ષર શ્રીજગજીવનદાસ દયાળજી મોદી
૧૨. શ્રીધ્વારામ ભટ્ટજી ડોકારવાલા
૧૩. (પાછળ) જી. ગો. મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા
જી. શ્રીધ્વારામની સડી
૧૪. ભક્ત કવિશ્રી ધ્વારામભાઈનું આરક મંદિર (હોઘ)
(બહારનો ભાગ)
- ૧૫ (પાછળ) શ્રીધ્વારામભાઈનું આરક મંદિર (અંદરનો ભાગ)
અંથોના બંહેલ તેમજ તંબૂરાનો ફોટો
૧૬. કવિશ્રી ધ્વારામ બાલપુસ્તકાલય તથા
તેની સામે એમની પ્રતિમા
૧૭. (પાછળ) શ્રીધ્વારામભાઈએ ઉત્તરાવગ્યામાં શ્રીસખીદાસ માંધીના
મકાનમાં નિવાસ કરેલો તે મકાન
૧૮. કવિશ્રીના પદ્મચિત્રો શ્રી: : : : :

૧૯. (પાછળ) શ્રીકવિશ્રીના શિષ્યપુત્ર છોટાલાલ
ઉર્ફે નાયજીભાઈ ગિરિમ્મરાંકર
૨૦. શ્રીકવિશ્રીના પટ્ટશિષ્યના પુત્ર શ્રીદિમ્મતલાલ ર
લ્લેશી અને શ્રીજ્ઞાનલાલ દિ. લ્લેશી
૨૧. (પાછળ) શ્રીજીવનલાલ જ્ઞાનલાલ લ્લેશી
૨૨. શ્રીદયારામભાઈના અને ગુરુદેવ ગો. શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજ
૨૩. (પાછળ) (મ) વસિયનનામાની નક્કલના આરંભના હસ્તાક્ષર
(ઘ) શ્રીદયારામભાઈના વીક્ષના હસ્તાક્ષર
૨૪. કવિશ્રીના ગુરુદેવ ગો. શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજની
ગોદે પધારેલા શ્રીત્રીકમરાયજી મહારાજ
- ૨૫ (પાછળ) કવિશ્રીના લઘુ મમવપરક પ્રેરણા ગુરુ
શ્રી ગો. શ્રીછોટાજી મહારાજ (રાજનગર)
૨૬. કવિશ્રી દયારામભાઈનું નવું સ્મારક લખન (ઉભોઈ)
૨૭. (પાછળ) કવિશ્રી દયારામભાઈ મંદિર સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય
૨૮. શ્રીગોવિંદલાલ છોટાલાલ વધીલ વાડિયાવાળા (ઉભોઈ)
૨૯. (પાછળ) શ્રીલક્ષ્મણભાઈ પરમાનંદના સારા પ્રકાશકના
મોટાભાઈ જીવનચરિત્ર સહિત (ઉભોઈ)
૩૦. સાક્ષર શ્રીશંકરપ્રસાદ જ્ઞાનલાલ રાવળ દયારામભાઈના
જીવનચરિત્રના લેખક
૩૧. (પાછળ) (મ) સદ્ગન શ્રીચીમનલાલ છો. દેસાઈ (ઉભોઈ)
(ઘ) ગો. વા. શ્રીવસંતરામ હરિદ્રષ્ટુ શાસ્ત્રી
૩૨. ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ વિરચિત પ્રબોધપટ્ટ (રમવાની જાનવાળ)

દયારામભાઈની રામાયણની લાવણી

રામ હી લછમનકા બેડા, લંકાગઢ ઈનને હી તોડા.
લાગ હો બનમાંહી લાગા, સીતાકુ રાવણુ લે ભાગા.
અરોડે પદ્મ દલ મિલા, તોડના ઠંચનકા કિલ્લા.
સરેડો સાગરને સાધ્યા, કેતુ સળ સિંધુકે બાંધ્યા.
હીયા સળ રસ્તાહી સુધર્યા, કુંદનકે ખંઢર સળ ઉતર્યા.
ચલિત વહા બાણુ અજ્ઞધારા, દૈત્ય વહા અસંખ્ય હી માર્યા.
રણુમેં ઈદ્રજીત કડકા, બુડા થા રાવણુકા લડકા.
હિસીકો લછમણને માર્યા, ચલિત વહા શોણિતકી ધારા.
વીર સંગ્રામ હુવા ઘાડા, જીતકા નિશાન હી ધાર્યા.
તુમેરે શીશ રહિત ઠાહ્યા, કે બનમેં હી રાવણુ રોળ્યા.
રણુમેં રાવણુકી રોળ્યા, સીતાકા બિબેગ હી તોળ્યા.
કરમ તો રાવણુકા દૂટચાં, ચૂડા નવ લાખોકા તૂટ્યા.
'દયા' હું તેરા હી કરના, માયું મેં રામશરણુ પડનાજી.

સત્સંગનું પદ

સુખ કદ્યાં ન જાય સત્સંગનાં રે, અંગ આઠે શીતલ થાયે સુખ.
સુખ બ્રહ્મસોકથી ભારે ગણાયે રે, વૈકુંઠથી વધતાં જાય.
સુખ ઈદ્રપુરીથી અધિક છે રે, એના વેદ કરે છે વખાણુ.
આશા-નૃણા-નિહા ને ઈર્ષ્યા રે, સત્સંગ કરે અળગાં થાય.
એવાં અડસડ તીર્થ ઘરને આંગણે રે, જ્યાં હરિજન હરિચણુ ગાય.
રાજ રહુગણુ અને ભરતજી, ભેટચારે, એક પળમા પૂર્ણ ગતિ થાય.
વશિષ્ઠ મુનિ વિશ્વામિત્રને સમાગમ થયો રે, સુખ શેશથી ત્રાજવે તોળાય.
સુખ ગોપી ને જનને મળ્યાં ઘણાં રે, એમણે ભક્તિ કરી છે દિવસ રાત.
'દયો' દાસ કહે છે સત્સંગ કરે, રે નેના જન્મમગણુ દુઃખ જાય.

શુદ્ધિ પત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અગ્રજ	શુદ્ધ
પ્રસ્તાવના			
૨૮	૧૭	દાધે	લાધે
૧	૧૧	રાજક્રિય	રાજક્રીય
૨	૭	થનર	થનાર
૩	૧૧	પરિગિષ્ટ એમાં	પરિશિષ્ટમાં
„	૨૭	મુધારા	મુધારાના
૭	૧૨	પિતાંવરી	પિતાંબર
૭	૨૨	કાવ્યો.	કાવ્યો
૧૩	૧૪	તેજ તેમના	તેમનાં
„	૨૮	ન હોતી	નહોતી
„	૨૬	નાતિ	નીતિ
૧૪	૪	પ્રગ્ન	પ્રગ્ન
૧૫	૭	નખશિખા	નખશિખ
૧૫	૧૧	ઝોટ્ટેથી	ઝોટે છે
૨૬	કૂટનોટ	કરલી	કરેલો
૨૭	૨૧	કલેશ કુડાર	કલેશ કુડાર
૨૮	૯	તણાદસનો	તણા દાસનો
૪૮	૧૫	આકર્ષાઈ	આકર્ષાતાં
૪૮	૧૮	હતાં	હતા
૫૦	૧૬	મનમથ	મનમથ
૫૧	૨૦	દયારામને	દયારામ
૫૪	૧૦	મહોદધિતરી ગ્નય છે	મહોદધિ તરી ગ્નય છે
૫૫	૧૪	સાચોદરા	સાકોદરા
૫૮	૧૧	જીવનપાયય	જીવનપાયેય
૧૧૩	૨	ગર્ભના	ગર્ભની
૧૨૧	૮	કર્મથી	કર્મજી

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૮	૬	પાન	પાત
"	૮	લક્ષ	લચ્છ
૧૩૧	(હેલ્લી લીટી)	ક્યા	ક્યા
૧૫૨	"	આ પ્રમાણે વાક્ય વાચો	
		ભક્તિની વ્યાખ્યાશાંતિય ભક્તિસૂત્રમા	

એમ બે રથને આપેલી છે આ બંને વ્યાખ્યાઓમાં થોડો ફેર છે

૧૮૯	લીટી ૧૭	વ્યતેત્	ચતેત
૨૩૭	૧૯	ચુ સારે	ચુ
૨૮૯	૧	તપોવનનો સાથી	તપોવનના સાથી
૩૧૭	૩	મહામુદ-૧૪	મહાવ-૫
"	૪	ડોહાઈના મનાપૂર ચક્ષુથી	ડોહાઈના ઝાંઝાવાગાથી
૩૨૯	મયાળુ	કાવ્યવાડી	કાવ્યવાડી

પરિશિષ્ટા પૃ-૨ પરિશિષ્ટ-૨ પ્રભુરામ પછી દયારામભાઈ વાંચનું

પરિશિષ્ટ	પૃષ્ઠની લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૧	ભાદુ	બાદુ
"	૪૨	૮	વિચારનો લોથ
	૧૭	૬ નથી	૬ નથી
	૨૫	સદોષ	સદોષ
	૨૬	સવગુણ	સર્વગુણ
	૪૩	હોહો	ઓહો
૬	૪૭	૬	જીવકોર
	૪૮	૧૪	શ્રીસગરમ
૮	૫૦	૧૭	ઉત્તરક્રીયાન
૯	૫૩	હેલ્લી	અખ્યાસે ન તુ
૧૨	૮૫	૧૨	વાંચવા પડે છે
૧૨	૮૭	૧૯	ઈત્યા દિકવય
૧૨	૮૮	૧૬	અધરામૃત આવી
૧૨	૯૦	૧૨	હું જ કામ

૮૪૫

સંવત ૧૮૦ ના ભાદ્રપદ ૩૧ ૧૧

(૧) - ૧૧૨

૧૧૦૫૫૨૩ :

સંવત ૧૮૦ ના માધ્યમ

સ્થિતિ વધુ ૭૫ ૭૬

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૮	૬	પાન	પાત
"	૮	લક્ષ	લચ્છ
૧૩૧	(છેલ્લી લીટી)	ક્યા	કર્મા
૧૫૨	"	આ પ્રમાણે વાક્ય વાચો	

લક્ષિતની વ્યાખ્યા.. ..સાહિત્ય લક્ષિતમૂલમા

એમ બે રથને આપેલી છે આ બંને વ્યાખ્યાઓમાં થોડોક ફેર છે.

૧૮૯	લીટી ૧૭	વ્યતેત	ચતેત
૨૩૭	૧૯	ચુ સાગ	ચું
૨૮૯	૧	તપોવનનો સાથી	તપોવનના સાથી
૩૧૭	૩	મહામુદ-૧૪	મહાવદ-૫
"	૪	ડોહોઈના મનાપૂર ચક્રાચી	ડોહોઈના ઝાંગલાવાગાચી
૩૨૯	મયાળુ	કાવ્યવાડી	કાવ્યવાડી

પરિશિષ્ટા પૃ-૨ પરિશિષ્ટ-૧ પ્રભુરામ પછી ક્યારામભાઈ વાંચવું

પરિશિષ્ટ	પૃષ્ઠની લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭	૨૧	લલુ	બલુ
"	૪૨	૮	વિચારનો લોહ
	૧૭	દે નથી	દૈન્યથી
	૨૫	સદોષ	સદોષ
	૨૬	સર્વમુલુ	સર્વગુલુ
	૪૩	છોછો	ઓછો
૬	૪૭	૬	જીવનાર
	૪૮	૧૪	શ્રીસમરમ
૮	૫૦	૧૭	ઉત્તરક્રીયાન
૯	૫૩	છેલ્લી	અખ્યાસે ન તુ
૧૨	૮૫	૧૨	વાંચવા પડે છે.
૧૨	૮૭	૧૯	ધત્ત્યા દિક્ષપથ
૧૨	૮૮	૧૬	અધરામૃત આપી
૧૨	૯૦	૧૨	હું ન કામ

भक्त कवि श्री हयारामलाल

१०३

१०३३ ना. १०३३ ना. १०३३ ना.

सं. १०३३ ना. १०३३ ना.

श्रीगीतगोविंदकविवमस्तु॥६॥ इत्थके
 लितनीविद्रुत्ययमुकुलैसमराधयातई
 भावलिमोक्तिकावलियुगैवैणीअमंबिब
 ती॥ तत्राह्लादिकुचप्रयोगफलयोलिसा
 नृतोदत्तयोव्यापारपुरुषोत्तमस्यदहनु
 स्फीतांमुदसंपदं॥५॥ इति श्रीगीतगोवि
 देजयदेवकंतोखाधीनमर्चवर्णनेप्रोक्त
 पीतांबरोनामृषादशःसर्गः॥ संवत्श
 पविषेफाल्गुशुदी१३॥ नौमवारैषभ्यु
 क्तमध्येचंडीग्रामवास्यभटप्रभुरीमात्म
 जदयात्राकरेणलिखितंश्रीगीतगोविंदमि-

८

श्री ह्यादाभलाईना उस्ताक्षरभां 'गीत गोविंद'ना लक्ष्यभां उतादेही भत.

આમુખ

ભક્તિ કવિશ્રી દયારામભાઈ ઓગળીસમા સનકના ગુજરાતના મહાન્
 જ્યોતિર્ધર છે. ભારતની અનેક ભાષાના આ અભ્યાસીએ ગુજરાતી
 સાહિત્યને અનિસમૃદ્ધ જનારું છે એટલું જ નહિ પણ શ્રીવદ્ધભાચાર્યના
 પુષ્ટિમાર્ગનો ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર સારો પ્રચાર કર્યો છે, અને અધિકારી
 હોવાને દિવ્ય જીવનનો આનન્દ લેવાનું સાધન આપ્યું છે. વેદાન્તની
 લિપ્ત લિપ્ત ગાખાઓનો તત્ત્વપર્ણ અભ્યાસ કર્યા પછી શુદ્ધાદ્વૈત અને
 પુષ્ટિમાર્ગનો કવિશ્રીએ અભ્યાસ કર્યો, લોકભોજ ગુજરાતી ભાષામાં અનેક
 ગ્રંથો, ઠાવ્યો, ગરબીઓ વગેરે રચી રસાત્મક ભગવાનની મેવામાં, કથામાં
 અને કીર્તનમાં સમગ્ર જીવન ગાળ્યું અને જગતને દિવ્ય જીવનનો આદર્શ
 આપ્યો. શુદ્ધાદ્વૈત વેદાન્તના આકર ગ્રંથોને કવિશ્રીએ જરોખર પચાવ્યા
 પછી ગુજરાતી ભાષામાં તે વસ્તુ સુંદર રીતે પ્રકટ કરી એ તેમની
 અપૂર્વ સિદ્ધિ છે. જેમ કવિ અખાએ ગુજરાતમાં કેવલાદ્વૈતનો પ્રચાર
 કર્યો તેમ દયારામભાઈએ શુદ્ધાદ્વૈત અને પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો છે.
 તેને પરિણામે આજે બૃહદ્ ગુજરાતમાં પુષ્ટિમાર્ગ જીવતો રહ્યો છે. આ
 દૃષ્ટિએ દયારામભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યના અને પુષ્ટિમાર્ગના ઇતિહાસમાં
 વિશિષ્ટ ધ્યાન ઓગવે છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદે રસાત્મક પ્રહારો જે ઉપદેશ આપેલો છે તેના
 આધારે જ શ્રીવદ્ધભાચાર્યે ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપની ભાવના, તે
 સ્વરૂપની મેવા અને કથા, અને તે દ્વારા સિદ્ધ થતા મનુષ્યના દિવ્ય-
 ભગવન્મય જીવનનો આદર્શ જગત્ આગળ મૂક્યો છે. આ મહાન્ આદર્શ
 ભગવાનના અનુગ્રહથી અનેક દિવ્ય જીવોએ પોતાના જીવનમાં ગતાર્યો છે
 અને જીવન પર્યન્ત ભગવદાનન્દનું અનુપમ મુખ ઓગળ્યું છે. સુરદાસ
 જેવા ‘અવલસખા’ કવિઓએ તથા ચોરાશી અને જંમોખાવન વૈષ્ણવોએ
 પોતાના જીવનમાં જ અદર્શિય ભગવદ્રસનું પાન કર્યું છે એમ ઇતિહાસ

કહે છે. વાળી ગુણાનુકરણે શ્રવણી રચાયામ્ એ ભાગવતના મ્લોકમાં મનુષ્ય જીવનનો જે આદર્શ આપવામાં આવેલો છે તે જ આદર્શ પુષ્ટિ સપ્રદાયના અસંખ્ય ભક્તજનોના જીવનમાં મૂર્તરૂપે પ્રકટ થયેલો છે. ભક્ત કવિત્રી દયારામભાઈ આ આદર્શ ક્રાંતિના વૈખાનવ છે.

ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપને અને રસિક ભક્તોના સ્વરૂપને સમજવાને માટે વિશિષ્ટ શક્તિની અપેક્ષા રહેલી છે. સામાન્ય લોકો રસતુ શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી શકતા નથી. તેથી તેમને ભગવાનની રસાત્મક મેવામાં અને ભગવાનના ભક્તના જીવનમાં રહેલું રહસ્ય સમજવું નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમાં તેમને સ્થૂણ કામની ગંધ જણાય છે. તેને પરિણામે રસાત્મક મેવાની અને રસિક ભક્તની ઘણી નિન્દા થાય છે ભક્ત કવિત્રી દયારામભાઈ પણ નિન્દા પ્રહારોમાંથી બચી શક્યા નહિ !

ભક્ષણવતી વજ્રામરં જ પર ભદ્રામઃ એ ભાગવતના મ્લોકમાં ભગવાનના સાક્ષાત્કારનો આદર્શ આપવામાં આવેલો છે. જાણી, યોગી અને ભક્ત પોતપોતાની રીતે શ્રદ્ધાનો, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અનુભવવાદ (Mysticism) માં આ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર જ હોય છે. ભક્ત કવિઓએ, સદી ભક્તોએ પ્રજાના સાક્ષાત્કારમાં થતા અનુભવોને મનોહર કાવ્યોમાં વર્ણવેલો છે અને તે પ્રકારનું સાહિત્ય આજે પણ પ્રશંસનીય ગણાય છે. સ્થૂણ દૃષ્ટિએ જોનાર માણસ આ ભવ્ય આદર્શને ન્યાય આપી શકતો નથી. ભક્ત અને ભગવાનનો સંગઘ બહુ જ ગાઢ બને છે એ તત્ત્વ સમજવવાને માટે ભાગવતે પતિ (ભગવાન) અને પત્ની [સવ જીવો] એ કલ્પના જગત આગળ મૂકી છે અને ચોખ્ખોજનોનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. ઉપનિષદે પણ શ્રદ્ધાની સાથે મળી જવાની વાતને આ પ્રકારે જ સમજાવી છે. આ બધી કલ્પનાઓનું તાત્પર્ય અમુક સિદ્ધાંત સમજવવામાં રહેલું હોય છે. કાર્ડીનલ ન્યૂમેન જેવા આધુનિક વિચારકો પણ કહે છે કે દરેક પુણ્યમાં થોડું ધણું પણ સ્ત્રી-તત્ત્વ રહેલું છે. રસિકાઃ કામવર્જિતાઃ એ શ્રીવદ્યસાચાર્યનો સિદ્ધાંત છે. કલ્પનાને વાસ્તવિક માનવાની હોતી નથી. વસ્તુતઃ ભાવ જ મુખ્ય છે અને ભાવ ભાવનાથી જ સિદ્ધ થાય છે.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના સમાયમમાં ઘણા વૈશ્ણવો આગ્યા અને તેમનું જીવન દિવ્ય પથે વળ્યું. આજે પણ તેમના અનુયાયીઓ તેમના કાવ્યોનો પુણ્ય પાઠ કરી ભગવન્નન્દ મેળવે છે. કવિશ્રી ઉપર લોકોએ આશ્લેષો કર્યા, પણ તેઓ ભગવન્માર્ગથી બ્રહ્મ ન થયા. તેમના જીવન વિષે એક બે સપ્રમાણ ગ્રંથો લખ્યા અને લોકોનું અજ્ઞાન દૂર થવા માણ્યું. તે ગ્રંથો ઘણા વખતથી મળના ન હતા એટલે અભ્યાસકોને ઘણી મુશ્કેલી પડતી હતી. સદ્ભાગ્યે ‘દયારામભાઈનું આંતર જીવન’ એ ગ્રંથના વિદ્વાન લેખક અને મારા પરમ રનેહી પ્રિ. જોડાલાલભાઈએ આ વિગત અને સપ્રમાણ ગ્રંથ લખ્યો. અધિકારી વિદ્વાનને હાથે લખાયેલા આ ગ્રંથને આવકાર આપતાં મને સ્વાભાવિક રીતે ઘણું આનન્દ થાય છે.

પ્રિ જોડાલાલભાઈએ શ્રીદયારામભાઈ વિશેની બધી ય હકીકત આ ગ્રંથમાં લીધેલી છે. જૂતકાળના વિવેચકોએ વિશ્વની પૂર્વપીઠિકા રચી હતી. તેમણે કવિશ્રીના જન્મથી આરંભી ગોલોકવાસ પર્યન્તના બધા ય જીવન પ્રસંગો મનોહર શૈલીમાં વર્ણવ્યા છે અને પ્રસંગોપાત યોગ્ય અવતરણો પણ આપ્યાં છે. કવિશ્રીનો ચાણોદમાં જન્મ; ઇચ્છારામ ભટ્ટજી સાથેનો તેમનો સમાગમ; જ્ઞાન, ભક્તિ અને પ્રેમ એ ત્રિવેણીમાં સ્નાન; ઉપદેશ, સાહિત્ય નિર્માણ, જીવનપરાગ, તપોવનમાં નિવાસ ઇત્યાદિ વિષયોની વિગત અને સમીક્ષિત ચર્ચા ઘણી રસપ્રદ છે. કવિશ્રી વિષે જે અજ્ઞાન પ્રવર્તેલું હતું તેને દૂર કરવા ‘આવરણ ભંગ’ નામનું પ્રકરણ વિદ્વાન લેખકની ચિદ્વિસ્મય જીવિતો સારો પરિચય કરાવે છે. કવિશ્રીના બધા ગ્રંથોની ચર્ચા ‘કાવ્યવાડીનું વિહંગાવલોકન’ એ નામના પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલી છે ચર્ચામાં જે સમતોલપણ જોવામાં આવે છે તે ખરેખર પ્રશસનીય છે.

ગ્રંથને અતે જે પરિશિષ્ટો આપવામાં આવેલાં છે તેમાં કવિશ્રી વિષે બહુ મહત્વની બાબતો આપવામાં આવેલી છે. કવિશ્રીનું વસાવટ,

ગુરુદેવનું વંશવૃક્ષ, કવિશ્રીના જન્મભાહાર, તેમના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખોની યાદી, અન્ય કવિઓ સાથેના પત્રવ્યવહાર, મૃત્યુપત્ર, આરક વાર્ગિત્રો, અનુભવ મંજરી, સાક્ષરોના અભિપ્રાયો, કવિશ્રીનું દાહકમાનુસાર જીવનદર્શન ઇત્યાદિ વિષયોને લીધે આ પરિશિષ્ટો મૂળ અથવા ગૌરવમાં વાસ્તવિક વૃદ્ધિ કરે છે. આખો અથ શ્રીદયારામભાર્ગવિયેની બધી ય હકીકત આપે છે, એટલે આ એક જ અથથી અભ્યાસકોને અને વેળુઓને પૂર્ણ સતોષ થશે એમાં શંકા નથી વસ્તુતઃ આ અથને ‘દયારામ કોશ’ કહીએ તો ખોટું નથી

આવો ઉત્તમ અથ રચીને પ્રિ જેઠાલાલભાર્ગવે જે સેવા કરી છે તેને માટે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકો અને વેળુઓ જેટલો આભાર માને તેટલો ઓછો છે દયારામભાર્ગવના અથોને પ્રકટ કરવાનું આજીવન વ્રત પાળનાર કોઈએવાળા પરમ ભક્તમદીય શ્રીનારણદાસ પરમાનન્દદાસે આજના ઠકિન સમયમાં આ મહાન અથ જે પ્રકટ કર્યો છે તેને માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. જદાવધા હોવા છતાં તેમનામાં શ્રીદયારામભાર્ગવના બધા અથો અને તે વિશેનું સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનો જે અદમ્ય હિત્સાહ જોવામાં આવે છે તે તો યુવાનોને પણ શરમાવે એવો છે. તેઓ પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવે અને કવિશ્રીના બધા અપ્રસિદ્ધ અથો પ્રકટ કરે, વેળુઓ તેમને આ કાર્યમાં આર્થિક સહાય કરે એવી માગી પ્રભુ પ્રતિ પ્રાર્થના છે

“શાન્તવ્ય,”

ખારીવાવ રોડ, વડોદરા.
 ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદા સંવત ૨૦૧૯
 તા ૨૬-૩-૧૯૬૩.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ.

પ્રાક-કથન

એવો એક શિરસ્તો પડ્યો છે કે લેખકે પોતાના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવનાર પુસ્તકમાં કંઈક તેના વિષે લખવું જોઈએ. હું પણ તેથી જ આ પ્રાક-કથન લખવા પ્રેરાયો છું. કવિથી વિષે જે લખવાનું છે તે પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે. તેથી અહીંયાં ખાસ વક્તવ્ય નથી. છતાં આ પુસ્તકના ઉદ્દેશ વિષે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ.

આ પુસ્તક ગુજરાતના ભક્તકવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રને લગતું છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તેમના જીવનના પ્રસંગો આલેખીને, તેમના સમસ્તજીવનનાં આધ્યાત્મિક વિકાસની રૂપરેખા દર્શાવવા પૂરતો છે. પણ સાથે સાથે તેમની કવિતામાં પણ તેમના હૃદયનું પ્રતિબિંબ કવી ગીતે પણ હવું તે પણ જણાવવાનો છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તેમની કવિતાની મીમાંસા અત્યંત અંધરૂપે જ થઈ શકે. છતાં એક પ્રકરણમાં તેનો પણ અદ્યપનિર્દેશ કર્યો છે.

દયારામભાઈ ગુજરાતની છેલ્લી પેઢીના કવિ હતા. નરસિંહ મહેતા એ આદિ કવિ, અને દયારામભાઈએ છેલ્લા. પછી આવ્યો નર્મદ દલપતનો યુગ, તે પણ આવ્યો ગયો. પછી આવ્યો ગોર્ધનયુગ, પછી નાનાલાલ યુગ અને મહાત્મા માંધીજીની અસર નીચેનો વર્તમાન યુગ આ દરેક યુગમાં કવિતાનો કાયાપલટ થતો ગયો છે. નરસિંહથી શરૂ થયેલી કવિતાનો પ્રવાહ જહાપામતો પામતો દયારામભાઈ મુઘી આવ્યો અને દયારામભાઈએ તેને ઘણો વિસ્તૃત કર્યો પણ જેમ 'સરસ્વતી' નદીનાં જળ રણમાં લુપ્ત થઈ જાય તેમ તેમના અવસાન પછી યુગ પવટાનાં પ્રાચીન કવિતાના ગંભીર જળના પ્રવાહો સૂકાતા ચાલ્યા. ગુર્જર સાહિત્ય વાડીમાં કોઈ કોઈ સ્થળે તે ઝરણું વહે છે. પ્રાચીન કાલના અન્ય કવિઓનાં કાવ્ય ઝરણાં સૂકાતાં જાય છે; પણ નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ અને દયારામની કવિતાના રસઝરણાં હજી પણ વહે છે એ એક આનંદની

વાત છે દયારામભાઈની કવિતા એટલે 'રસના મોતીડા આધમની વર્ષા, શરદની વર્ષા, 'રનાતિ નક્ષત્રની શરદ પૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા' મોતી વરસી જાય તેમ પ્રાચીન યુગની સમાપ્તિ વખતે દયારામભાઈએ મોતીડા વરસાવ્યા છે

તેમની કવિતામા વર્તમાનજીવનના પ્રશ્નોની ગીમાસા નથી. તે વાસ્તવિકતાની સપાટી ઉપર ઉભા રહીને જીવનનું નિરીક્ષણ કરતા નહોતા. તે તો 'ઉર્ધ્વમૂલ' એવા આ જગતડાંપી વૃક્ષનું મૂળ નિહાળવા અને તેની ઝોળ કરવા ઉર્ધ્વદષ્ટિ રાખતા અને તેમને તે 'ઉર્ધ્વમૂળ' ગીતામા જણાવેલા 'કૃષ્ણ'મા દેખાયું તેથી તે કૃષ્ણને જ સર્વોપરિ તત્ત્વ સ્વીકારીને કવિતાનો નિષય બનાવ્યો હતો તે પુષ્ટિસપ્રદાયના કવિ હતા તેથી કેટલાકો તેમની કવિતાને 'સાપ્રદાયિક' રમથી રંગાયેલી કહીને દીકા કહે છે વાત ખરી છે કે તે પુષ્ટિસપ્રદાયડાંપી વાડીના વાતાવરણમા પ્રકટીને ક્ષદ્ધિગત ચર્ચાને તે છોડ નરપંદકુસ્મિત બન્યો છે છતાં તેની સૌંદર્ય તો પનનની લહરીઓ સાથે એ વાડી બહાર દૂરદૂર ગઈ છે અને ઘણાઓને આનંદિત કરેલ છે

એનેની 'ડીનાઈન કોમેડી'મા ગેમન કેથોલીક ધર્મની ભાવના અને મીસ્ટનના 'પેગેડાઈઝ લોરટ'મા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની ભાવના પ્રત્યેક લીનીમા દષ્ટિગોચર થાય છે તેથી શું જગત આ કવિઓના મહા કાવ્યોને ઉવેખે છે ? હજુ મુંધી પણ તે અમર નથી ? દયારામભાઈની કવિતા પણ તેના આંતરિક ગુણને લીધે લોકોત્તર બની છે તે દેશ અને 'કાળના આવરણ' ભેદીને તેની પાર રહેલ પરમ તત્ત્વને દષ્ટિમા રાખીને જ કવિતામા હૃદયના ભાવ, કંપના તથા વિચારોના રશ્મિઓ ફેંકે છે તે પરમ તત્ત્વનો જીવનમા સાક્ષાત્કાર કરવાની તમન્ના તેમની કવિતામા જુદા જુદા રૂપે વ્યક્ત થઈ છે પદ મુકુમારતા, ભાષાશાસ્ત્ર, સંગીતની મધુરતા વગેરેને મુદર માલના આકારમા ગુંથીને-તેમના પ્રિય કૃષ્ણને તેમણે પહેરાવ્યા છે કાવ્યશાસ્ત્રીઓની કાવ્યપ્રતિની દષ્ટિ કરતા તેમની કાવ્ય દષ્ટિ જુદી હતી,

આમ છતાં કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ જણાવેલાં રસ, અલંકારો, ધ્વનિ વગેરેનો પણ ઓછાવત્તા અશે સ્વીકાર કર્યો છે. કવિતા એ એમની દૃષ્ટિએ પરમાત્મા કૃષ્ણની સાથે સંબંધ કરાવનાર સાધન છે, એવી તેમની સમજ હતી નરસિંહ મહેતા કે મીરાંનાઈની પણ એજ સમજ હતી તેમને પોતે કવિ છે એવું ભાન નહોતું. પણ પોતે ભક્ત છે અને ભક્તજીવનનો આદર્શ ભગવતપ્રાપ્તિ એજ છે અને તે માટે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી કાવ્ય શક્તિથી, કાવ્યધારા, ભગવાનની લીલાનાં ગુણગાન કરીને જીવનને શુદ્ધ એા દચ્ચું મોનુ બનાવવું તથા ભગવદ્સની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિમાંજ તે કવિતાનો વિનિયોગ તેમણે કરેલો. કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’માં પણ એજ કવિતાનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું છે. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’ જગતમાં શ્રેષ્ઠ કૃતિ ગણાવાનું કારણ તેમાં તેમના આત્માની પરમતત્ત્વ સાથેની અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે કવિઓ કાન્તદર્શી છે. તેમની કવિતા પ્રત્યેક્ષણે પરપોટાની માફક સપાટી ઉપર દેખાતા અને જણમા લુપ્ત થતા સાસારિક ભાવોને ઝીલવાનું સાહસ કરતી નથી. નરસિંહ-મીરાં-દયારામની કવિતા તે પ્રકારની નથી. ‘ગીતાંજલિમાં’માં ટાગોર લખે છે

‘મારું અતઃકરણ. અસખ્ય વખત આમ ઓઢ્યા જ કરે કે, મારે તારે ખપ છે હે મારા નાથ ! મારે તારે—અને માત્ર તારો જ ખપ છે,

દયારામભાઈ કહે છે—“ એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહિ સ્વામી બીજો, મારે સ્વામી બીજો ”

અન્યત્ર ટાગોર પ્રિયનમ ભગવાનને કહે છે ‘હું’ આખે રમ્તે એકલોજ મારા આ સંકેત ગ્થાને આવી પહોંચ્યો છું ! પણ આ નીરવ અધકારમાં મારી પછ વાડે તે મને શોધતા હતા, દયારામભાઈ એ ભાવ નીચેની ગરબીમાં વ્યક્ત કરે છે,

ક્યાંથીતે પધાર્યાં પ્રીતમ પાછલીતે રાતે રે.

કહ્યું નથી કોઈયે પણ દીકું છે માહરી જતે રે (કાવ્યસંગ્રહ પૃ ૨૦૪)

ટાગોર પોતાને નવધૂ માનીને મુશ્કિલની પ્રતીતિ યાદ કરીને કહે-
 રાત્રિના એકાંત નીરસમાં, પોતાના પ્રિયતમને મળવા માટે, જીવનમધ્યાના
 દ્વારે એકેથી નવધૂ, દ્યારની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે । હું જીવનના આશી
 એ પોતાના પ્રિયતમને મળવા માટે પોતાનું ઘર છોડી દેને અને રાત્રિના
 એકાંતમાં એને મળવે, દ્યારામભાઈને પણ ગોપીકે એ નવધૂની
 માફક પ્રિયતમ ટુંણને મળવાને (૫૨)-સમાર-ત્પણ દીવો; ૩૫૫ કૃષ્ણને
 પોતાના પ્રિયતમ માનીને સમારકપી રાત્રિમાં એકનું જીવન ગાતું હતું
 ટાગોર એક ગીતમાં પ્રભુને ઉપાસલ આપતા કહે-

‘ઓ મારા પ્રીતમ ! દ્વારની જદાર, મને તારા એમ્બે મૂળે તું
 મને શા માટે ગદ્ ગદ્ જોવરાવે છે ? દ્યારામભાઈની નીચેની ગળ્ગીમાં શું
 આ ભાવ વ્યક્ત થતો નથી ?

મુજો ગામળા હું, તમ માટે ઘેરી ચર્મલો,

માણસ ટેરી જોળમાંથી દગી ઝઈ લો મુજો ગામળા

(માવ્યસપ્તક ૫ ૧૬૮)

ટાગોરે લગનાનના દર્શનમાં જીવનની સફળતા જણાવી છે .

‘ આ જીવનમાં, તારા પ્રત્યક્ષ દર્શનનું સહસાગ્ર્ય મને ન મળવાન
 હોય તો પછી તારા દર્શન મેં થતા થતામાં, લગભગ ગૂમાવ્યા છે ’

આ ભાવને દ્યારામભાઈની નીચેની પદ્યિકાઓ માથે સગખાવો

(૧) વદનકમળ લેયુ જેલો એકવાર, શ્રીનાથજીનું કમળ લેયુ

કોની કંપનુ મેનુ થયેનુ મન, એક પવકમાં લેયુ

મનુસારેલ તેનો સફળ છે, જન્મમરણ દુખ જોયુ

X

X

X

દયાના પ્રીતમનું નુ પ્રીત નથી જેહેને, માતાપિતા નામને વગોવ્યું

(કા સં ૫ ૨૩૨)

(૨) જીવતો મુજોડે, મુખ જીવતો મુજો,

તે લગ્યા નહીં લગનાન, મુખ જીવતો મુજો (કા સં ૫ ૨૪૫)

(૩) તાગે અમુવખ અવસર જાય કે, ગોવિંદ ગારે;

×

×

×

જોને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગીરિવરધારી ગારે.

ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’માં અનેક ભાવદ્રષ્ટિકાઓ પથરાયેલી છે. તેવા ભાવો દયારામભાઈની કવિતામાં ખાસ કરીને ગરબીઓમાં જોવામાં આવે છે. ભારતના અર્વાચીન મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિની પંક્તિઓ સાથે દયારામભાઈની ગરબીઓની પંક્તિઓ સરખાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન એ જણાવવા માટે છે કે ઉત્કૃષ્ટ કોટિના કવિઓ સાંસારિક વિષયો અગર ભાવોને પ્રકટ કરતા નથી પણ તેમના સર્વ ભાવોનું ઉર્ધ્વોક્તરણ કરીને પરમાત્મામાં જોડે છે. આ એક પ્રકારનો ગીનાનો શુદ્ધિયોગ અગર શ્રીવદ્ભક્ત્યાર્પનો નિરોધ છે. કાવ્યશક્તિ તેમાં માત્ર સાધનરૂપ બને છે. દયારામભાઈની કાવ્યશક્તિ પ્રભુમાં તેમના ચિત્તના નિરોધના સાધનરૂપ હતી. તે નિરોધની સિદ્ધિ કાઈપણ સ્વરૂપમાં થાય છે. ભગવાનના શૃંગાર સ્વરૂપના વર્ણનમાં પણ નિરોધ સિદ્ધિનો અનુભવ તેઓ કરતા. એમાં પ્રાકૃતતાની ગંધ નહોતી.

આ પ્રકારની કવિતા દેશકાલથી અલિપ્ત હોય છે. વાલ્મિકી કે વ્યાસ એ ક્રાન્તદર્શી કાલાતીત કવિઓ હતા. તેથી તેમની કવિતા અમર રહી છે. દયારામભાઈની કવિતા તે પ્રકારમાં મૂકી શકાય. તેવા કવિઓની કવિતા ઉપર કાળનો કાટ ચડતો નથી. તે મો ટચના મુવર્ણરૂપે જ ચળકે છે. તેવી કવિતાને કદી ઝાંખપ લાગતી નથી. કારણ કે તે સ્વયં પ્રકાશવાળી અતઃકરણમાં બિરાજતા પ્રભુથી પ્રેરિત હોય છે. એટલે વર્તમાનકાલીન વિવેચકોના સમીક્ષાના ગજથી તે માંખી શકાય નહિ તેમની કવિતાનો વિષય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન છે ટાગોર, ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપના દર્શનમાં આસક્તિ ધરાવતા હતા. નરસિંહ, મીરાં, દયારામભાઈ સાકાર સ્વરૂપમાં કૃષ્ણમાં આસક્તિ ધરાવતા હતા ટાગોરની આસપાસ બ્રહ્મોસમાજનું વાતાવરણ હોવા છતાં, તેમની કવિતા તેથી

પર હતી એટલે તેમા આગ્રાપિક્તાનો રંગ નહોતો, તેમ દયારામભાઈની કવિતા સાગ્રાપિક્તાની ગીમાની પાર પડાવી છે તેમા એક જ રંગ છે અને તે કૃષ્ણ ભક્તિનો દયારામભાઈની કવિતાના વિવેચકે આ દૃષ્ટિગિંદુથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ એ દૃષ્ટિ બગાડ નહિ સમજાવવાના કાગળે તેમની કવિતાને પૂર્ણ ન્યાય અપાયો નથી

આ પ્રથમ નામસંસ્કાર વિશે એ ગ્રન્થે ખૂબામઠપે વળવા જોઈએ દયારામભાઈને ‘બીજોબ’ના કવિ, તરીકે ઓળખાવનાર પ્રાચીન સ્મરણીય ગદ્યગત ન્હાનાલાલ કવિ હતા અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમા તા ૩ ઓગસ્ટ ૧૯૦૫ને ગજ દયારામભાઈ જન્મની પ્રસંગે વ્યાખ્યાન આપના ન્હાનાલાલ કવિએ દયારામભાઈને ‘બીજોબના કવિ’ તરીકે મહત્વાર્થ દતા તેઓ જણાવે છે કે, સૌથી પહેલાં યમુનાના તટ ઉપર શ્રીકૃષ્ણે વ્રજમા બમી વગાડી હતી પછીથી શ્રીવલ્લભભાગ્યાર્પણે ગોકુલમા વગાડી હતી રમ સોર્ધની એજ અમૃતમમી દયારામભાઈએ નર્મદાની વગાડી, વળી તેઓ લખે છે કે : ‘ગુર્જરી સાહિત્યને ભરી બમીનો છેજ્જુહાગે તો દયારામ જ થોડી ઝાઝેરિક છેડી છે નરસિંહ-મીરાએ ને દાઈક દાઈક છેડી છે ગંગાનારાયણના સાધુગેએ : વળી તેઓ ઉમેર છે કે ‘નથી એ બમીમોલ પ્રેમાનન્દની કે આમળની કે અખાની કવિતામા; નથી દલપતમા, નર્મદમા કે ગોવર્ધનમા, ગુજરાતી અર્ધાચીન યુગની કવિતાના કવિએ’ક સદ્ગત ન્હાનાલાલભાઈના વ્યાખ્યાન ઉપરથી મને ‘બીજોબના કવિ’ એ નામ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રમા જોડવાને મુશ્કેલ થયું છે

‘હરિસહિતા’મા ‘બમી’ના માધુર્યનું વર્ણન કરતા કવિ ન્હાનાલાલ લખે છે—

માધુર્ય અમૃતનું છે, માધુર્ય હરિ બોલનું;

એથીયે અધિક મીઠું માધુર્ય હરિમમીનું

વિશ્વનું મર્મ માધુર્ય હરિમમી થકી વહે

દયારામભાઈની કવિતાઓથી બ સરીએ માધુર્યનું જ વર્ણન કર્યું છે. રસાત્મક ભગવાન્તા અવતરનું દર્શન તથા લીલાઓના આનન્દની પ્રાપ્તિ

માટે ભક્ત હૃદયની આરમ્ભો, વિરહવેદનાઓ, સયોગના ભાવો વગેરે વિવિધ રીતે દર્શાવ્યા છે. જંશીના જૂદાજૂદા રંધ્રોમાંથી જૂદાજૂદા સ્વરો નીકળવા છતાં તેમાં માધુર્યજ પ્રકટે છે, તેમ આખ્યાનો, રતવનો, પદો, ઘોળ, ગરબીઓ વગેરે રૂપ દ્વારામભાઈની ‘જંશી’રૂપી કવિતાનાં રંધ્રોમાંથી કેવલ માધુર્ય-ભક્તિરસને જ વહેવડાવ્યા છે અને તેનો આનંદ અનુભવનાર ભક્તહૃદય નાચી ઉડે છે અને કવિ સાથે ગાય છે—

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે,

એનો નાદ ગગનમાં ગાજે છે;

મધુવનમાં મોરલી વાજે છે.

×

×

×

ડડી ને રૂપાળી રે, મીડી ને મધૂરી રે,

માવા ? તારી મોરલી હોઇ.

ભક્ત કવિ શ્રી દ્વારામભાઈ વિશે ઘણું લખાયું છે અને ભવિષ્યમાં ઘણું લખાશે. દરેક વિવેચક કે લેખકને સંપ્રિતને નીરખવાની પોતાની અક્ષમ દષ્ટિ હોય છે. નીરખનારાઓ કોઈ પોતાના નયનોથી જુએ છે, કોઈ ખીજનાં નયનો દ્વારા. કોઈની દષ્ટિ દૂંટી હોય છે. કોઈની વિકારવાળી. કોઈ વળી દૂરખીનથી પણ દૂર દૂર નજર નાખે છે. દ્વારામભાઈના જીવન કવન ઉપર જૂતકાળમાં જે જે લેખકોએ લખ્યું, તેમાંના ઘણા ખરાઓએ ખીજનાં નયનોથી તેમને નીરખ્યા હતા. તે એમનું ‘સાચું’ નિરીક્ષણ નહોતું, એમ કહીએ તો ચાલે. આથી દ્વારામભાઈ વિશે તેઓ ભાવી પ્રગત સમક્ષ કેટલાક ભ્રમો પણ મૂકતા ગયા. દ્વારામભાઈનું શુદ્ધ વ્યવસય તેઓ રજુ કરી શક્યા નહોતા. તેમણે દ્વારામભાઈની કવિ તરીકે દોરેલી છબીમાં નહોતી ખેખેઓની સંશ્લિષ્ટતા, કે રંગોનું સુંદર મિશ્રણ. જેમ તેમ કરીને ચિત્રેલી તે છબી હતી. કવિઓનાં કાવ્યો સરોવર જેવાં હોય છે. તેનાં જળ સર્વદા મીઠાં અને પથ્ય હોય છે. પણ તેનો ઉપયોગ કરનારને

તેનો ઉપયોગ કરનાં આવડવું લેઈએ. મીઠા જલના મગવરનાં જળને કૃપિના ઉપયોગમાં ફેટવાક લે છે ફેટવાક તેના જલમાં રનાન કરે છે કાઈ પીવાના દામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે, તો કાઈ મેલા કપડાં ધોવાને; તથા તેમાં ફેટવાક ક્યારે અને ગંદછી પણ નાખે છે આવું આવું કંઈક દયારામભાઈ વિશે જાણે કે અજાણે થયું છે. તેમાં તે લેખકો તથા યુગ પણ જવાબદાર છે. દયારામભાઈ વિશે લેખકોને વિશ્વાસનીય માહિતી મળી નહોતી. વળી મુદારાનો યુગ અને કવિ સનાતનધર્મના એક મુખ્ય ધર્મ પુણ્ડિભાગના અનુયાયી તેથી પણ પૂર્વગ્રહ હતો તેમજ કવિનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય, મુદ્રણના અભાવે પ્રસિદ્ધ થયેલું નહોતું. પણ ત્યાર પછી તેમનું સંગ્રહાયેલું ધણું સાહિત્ય તેમના શિષ્યો દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયું અને તેમના જીવનની ઘણી જાનતો પ્રકાશમાં આવતી ગઈ.

ભૂતકાળમાં દયારામભાઈ વિશે ફેટલાંક જીવન ચરિત્રનાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. પણ તેમાંના ઘણાખરામાં અધૂરી માહિતી અમર અમત્ય તેમજ દયારામભાઈને અન્યાય કરનારી ભૂતકાલો રજૂ થયેલી આથી વર્ષો પૂર્વે તેમનું એક પ્રામાણિક જીવન ચરિત્ર, જો વા. મળ્યાં તેલીવાળાના સૂચનથી ભાઈશ્રી નારાયણદાસે સાક્ષર શંકરપ્રસાદ ગવળ પાસે લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલું. તે પુસ્તક ઘણા વર્ષોથી અપ્રાપ્ય છે ત્યાર પછી દયારામભાઈની ધણી નની કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ, તેમ નવું શંગોદયન પણ થયું આથી તે પુસ્તકનું પુનઃસંગ્રહણ કરવાનો મનોરથ ભાઈશ્રી નારાયણદાસને ઉદ્ભવ્યો મેં અગાઉ મુજરાતવિદ્યાસભા તરફથી દયારામભાઈના રસિકવલ્લભ ‘અથ’ વિરતીર્ણ પ્રત્યાવના સાથે સંપાદિત કરી આપેલો. તેમ જ જો વાંચી મળ્યાં તુલસીદાસ તેલીવાળાના સહયોગથી દયારામભાઈનું આન્તર જીવન તૈયાર કરી આપેલું. આથી ભાઈ નારાયણદાસની, હું દયારામભાઈના જીવનને તૈયાર કરી આપું એવી ઇચ્છા થઈ, એમની ઇચ્છાને માન આપીને લગભગ ૧૫ વર્ષો પહેલાં જૂના જીવનચરિત્રમાં ઘટતો ફેરફાર કરીને મેં તે લખા આપેલું મંજેગો

પ્રતિકૂળ હોવાથી તે પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યું નહિ. ૧૯૬૧ની સાલમાં હું નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો ત્યારે નારાયણદાસભાઈએ તે મેવા પૂર્ણ કરવાનો વારંવાર આગ્રહ કર્યો. આથી તે કામનો મેં પ્રારંભ કર્યો. પાછલાં તૈયાર કરેલાં પાનાં વાંચતાં મને લાગ્યું કે તેમાં ફેરફાર જરૂરી છે તેથી તે બધાં પાનાં રદ કર્યાં અને નવેસરથી મેટુ તૈયાર કર્યું. ગ્રંથ પૂર્ણ થયો ત્યારે તેનું કદ ધાર્યા કરતાં વધી ગયું એટલે અત્યારની આર્થિક બીકના કારણે પુસ્તકનું મુદ્રણ કરવું એ જોખમભર્યું હતું. એટલે ભાઈશ્રી નારાયણદાસને મેં સલાહ આપી કે પુસ્તક છપાવવાનું ગંધ રાખવું. એમાં આર્થિક મુશ્કેલી એજ મુખ્ય હતી. પણ શ્રી નારાયણદાસ તો આ બાબતમાં નિશ્ચિત સંકલ્પવાળા હતા. આથી ભગવદ્ગુપ્તાથી પુસ્તકના મુદ્રણ માટે આર્થિક સહાય પ્રાપ્ત થતી જણાઈ અને તેથી આનું પ્રકાશન સરળ બની શક્યું.

સૌથી પહેલો સહકાર પ. ભ. શેઠશ્રી હરિદાસ અચરતલાલ, શેઠશ્રી સાકરભાઈ બાલાભાઈ અને શ્રી. પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી વડીલનો છે. તથા પ. ભ. મનજીભાઈની ભગવદ્ગુપ્તાથી મળ્યો. તેમણે સૌથી પહેલી સહાય કરી અને પછી તો અન્ય ભાવિક ભગવદીય ભાઈ બહેનોએ પણ યથાશક્તિ ઉદાર ભાવે તેમને પુસ્તકની નકલો આપવાની શરતે સહાય કરી. તે માટે હું અગત રીતે તેમનો આભારી છું. જે જે ભાઈબહેનોએ આવી સહાય આપી છે તેમના વિષેની નોંધ ભાઈ નારાયણદાસે જુદી લીધી છે.

મુખ્યત્વે તો આ પુસ્તક દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર વિષે જ છે, છતાં તેનું નામ ‘જીવન દર્પણ’ રાખ્યું છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ કે જીવનચરિત્રમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગો આપવામાં, તેમજ તેમની કૃતિઓની બાબતમાં કાળક્રમનો નિયમ જાળવવામાં આવ્યો નથી. વળી કેટલાક પ્રસંગો તેમના પત્ની ઉપરથી લેવામાં આવ્યા છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જીવન ચરિત્ર લખતાં, તેની તમામ વિગતોની ચકાસણી કરવી જરૂરી છે. કોઈપણ

કવિના હવનના એ પાસાં હોય છે—‘જાત’ અને ‘અન્તર’. ‘આન્તર’માં તેના હૃદયની લાવનાઓ તથા આત્મોનો સમાવેશ થાય છે. કવિનું માથું હવન ‘આન્તર’ હવન છે તેની ચત્રામનીમા જાત્ય અનિદામિક સામગ્રી કેટલીક વખત ગિનકિપયોગી નીવડે છે. તે માટે તેમના ‘કાવ્યો’ જ ઉપયોગી પડે, દયાગમભાષના જુદા જુદા કાવ્યોમાં તેમના હૃદયનું જ પ્રતિગિત્ય જોવામાં આવે છે તે જતાવવા અહિંઆ કેટલક પ્રક્રિયામાં દયાગમભાષનાં જુદા જુદા પાસા, જેમકે ઉપદેશક તરીકે દયાગમભાષ, ભક્તિમિદાન્તના પ્રચારક તરીકે, પ્રેમતત્ત્વના મૌમામક તરીકે, ગોપી તરીકે વગેરે તેમના કાવ્યોના આધારે જણાવવામાં આવેલ છે. દર્શણમાં જેમ પદાર્થનું પ્રતિગિત્ય પડે છે તે રીતે જ કવિના હૃદયનું પ્રતિગિત્ય દેખાડવાનો આમાં પ્રવચન દેવાના આચ્યો છે અનિદામિક કાલક્રમ પ્રસંગ જાણવાના આચ્યો નથી તે અશક્ય અને દુઃપ્રાપ્ય છે

આ મથના પ્રકાશનમાં અનેકના ઉપકાર છે. કોનો આભાર માનુ અને કોનો નહિ ? સૌ પહેલા તો ભાણ્થી નારાયણજીદાસને માટે યાદ કરવા જોઈએ. તેમણે આ પુસ્તક માટે વારંવાર માગણી કરી ન હોત તો કદાચ હું માગ આળસ ખખેરી નાખત નહિ તેમણે તનથી અને ધનથી આ કાર્યમાં એવા આપી છે તેમની માગણીને મતોડવાનું પ્રેરકમળ આપનાર માગ હવનમાથી મારાં ગો વાળી ધર્મપત્નીની અતઃકરણમાં રહેંધી મુખમ દગાની રમૂનિ છે. કુ. નિર્મળદેવી, ગો વાળી વસન્તરામ શાસ્ત્રીજી પામેલી દયારામભાષની વાળીને, મારા નિવાસગ્રામે જનલુ કરતા હતાં ત્યારે માગ ધર્મપત્ની પણ, સાચી હૃદયભાવનાથી તે દાન્યામૃતનું પાન કરતા અને તે પણ દયારામભાષના હવનચત્રિ પ્રસિદ્ધ થયેલું જોવાની ઇચ્છા ધનના હવનકાળમાં તે જતી શક્યું નહિ. પણ રમૂતિમાં તે વસ્તુ સપ્તહાયવી હતી. તે નિહતિ સમય આવનાં જનપ્રત્યક્ષ. તેની ગમ્મનિએ મને આ રીતે કલુ મુક્તિ માટે પ્રેરિત કર્યો એમ જો નહિ જાણું તો ઔચિત્ય લગ થતો નથી

લેખનસામગ્રી સપાદન કરવામાં કેટલીક અકિતઓનો મારે અત્રે નિર્દેશ કરવો જોઈએ.

નિત્યલીલાસ્થ ગો. શ્રીવજનાયલાલજીનું દયારામભાઈને ઉદ્દેશીને લખાયેલું કાવ્ય અલિખ્યાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે પણ કવિયિત્રી કું નિર્મળદેવીએ મારી વિરખિત સ્વીકારીને, શારીરિક પ્રતિકૂળતા છતાં સુદર ભાવાંજલિ લખી મોકલી છે તેમજ મારા મિત્ર મૂળજીભાઈ પી શાહ તથા મુખ્યાજી ભાઈલાલભાઈએ કાવ્યો મોકલ્યાં છે ભાઈશ્રી ગોવિંદભાઈ છો. પરીખે. તો પ્રથમથી જ અચની ચોજના પ્રત્યે સહભાવના દર્શાવી ને પ્રોત્સાહન તથા માર્ગદર્શન આપ્યું છે કવિત્રીના શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રીજીવણલાલ જગનલાલ જોષી (એમ. એ.) ને તો કેમ બૂલાવ ? તેમણે પણ કેટલીક અંતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડી છે : મારા વિદ્વાન મિત્ર અન્ય ભાઈઓના પ્રો. ગોવિંદલાલ હ ભટ્ટ એમ. એ શ્રી મગજદાસ જ. ગોવર્ધનદાસ તથા શ્રી મંજુલાલ રણજોડદાસ હવે એમ. એ એ કેવલ દયારામભાઈ પ્રત્યેની શુદ્ધ ભાવનાથી પરિવ્રમ લઈને પ્રસ્તાવના માટે લેખો લખી મોકલ્યા છે. તેમનો આભાર માનતા જીવનની ધન્યતા અનુભવુ છું.

આ ઉપરાંત મારા મિત્ર પ્રાણુલાલ મોહનલાલ શાહે (રીગવર્ડ મેજીસ્ટ્રેટ) પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવાના કાર્યમાં, શ્રી નટવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રીએ જી. એ. (ઓનર્સ.) બી એફ. ટી. ડી. મુદ વાચવાના કાર્યમાં સહાય કરવા બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

અન્તમાં એક બાબતનો ખૂલામો જરૂરી છે. પ્રથમ પ્રકરણ અને આવરણલગવાળા પ્રકરણમાં પહેલાના લેખકોના વિચારોની અવપનોધ લીધી છે. તે લેખકો પ્રત્યે પણ હું માન ધરાવું છું મારું વક્તવ્ય એટલું છે કે પૂર્ણિમાના ચંદ્રને ખગ્ગાસનો ચંદ્ર તરીકે ઓળખાવવો જોઈએ નહિ. હોળીના ખેત ભને થાય, તે તો સકિત અને સ્ફૂર્તિ લાવનાર છે પણ તે ખેત ધૂળથી નહિ પણ ગુલાલથી કરવો જોઈએ. શિષ્ટજનોનો

આચાર્ય તો એ છે કે કાલ્પથી તેણી ન ગાય, મના આવડે તો તેણીના
ખેન પાગુ મો, પાગુ ગુલાલથી મો, ગમી પીચકાઠીઓથી રમો
એટલું જ મારું કહેવાનું છે.

ધ્યારામબાઈના કા-યો, ભગ્નિઆરથી વાચવાને, આ પુસ્તક દ્વારા તે
કોઈને પાગુ પ્રેરણા જનમને, તો જ રૂપરૂપના અનુભવીશ વદના તે
માગ તે 'મમ કવિને'

ગોવર્ધન નિરામ,
મદાવદમી મોઆવડી-અમદાવાદ
ધીરજીભાન્યાર્થ પ્રાચ્ય-હિતમ
ચેન વદ ૧૧, સ. ૨૦૧૬

જોડાલાલ ગા. ગાહ

卐 શ્રીદયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ 卐

આ પુસ્તકમાં લેખકે લક્ષ્મીનિ દયારામભાઈના વિરાટ સ્વરૂપનું
 દર્શન કરાવ્યું છે. કવિત્રીના દર્શ અને અક્ષર એ દેહોને લેખકે
 આપરી લીધાં છે. લેખકે કવિત્રીના કીર્તિદેહને પણ ચિરંજીવ બનાવ્યો
 છે. મૃત્યુ પછી માણસ બુદ્ધાવ છે. અમર આત્મા મોક્ષ પામે છે, કે કોઈ
 બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, કે દેહના વિલય સાથે, માણસ પોતાનું
 સર્વસ્વ આરોપી લે છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ચર્ચારૂપ વિષય છે. પરંતુ મૃત્યુ
 પછી માણસ પોતાની પાછળ ધણું ધણું મૂકી જાય છે. તે, પોતે કરેલાં
 કાર્યમાં, દર્શાવેલા વિચારમાં, જન્માવેલા સંસ્કારમાં હળુ હોવે છે. તે,
 તેનો કીર્તિદેહ છે કવિના કવનમાં તેનો કીર્તિદેહ હવ ત રહે છે. દીકાકાર
 તે દેહને ચૂંચે છે. તે દેહને ક્યારેય નવી આકૃતિ, કે નવું ચેતન આપે
 છે તે, કીર્તિદેહમાંથી કદી જૂના કાર દેહનું નવીન સર્જન કરે છે. તે
 દેહ ફરી જૂના સ્વરૂપે હવંત થઈને દીકાકારને જવાગ આપવાનો નથી,
 એટલે દોરપીતાલમાં નવાં તબિબી વિદ્યાર્થીઓ, વ્હાડકાપ કરી મૃત્યુતદેહની
 જે અવસ્થા કરે છે, તેવી અવસ્થા અણુસમજી દીકાકારે મૃત્યુ પામેલાં
 માણસના કીર્તિદેહની કરે છે. આવાં દીકાકારોને પણ લેખકે જવાગ
 આપ્યો છે. દરેક કવિનું જીવન પોતાના સિદ્ધાંતોની મર્યાદામાં રહીને તત્કાલીન
 સમાજ વ્યવસ્થાથી અને પોતે સ્વીકારેલા ધર્મ સંબંધથી ઘડાયનું હોય
 છે. તે સિદ્ધાંતો સાચા છે, કે જૂઠા, દીકારૂપ છે કે આદરણીય, સનાતન
 છે કે અદ્યપછી, તેનું વિવરણ પણ જીવનચરિત્ર લખનાર લેખક કરે છે.
 પરંતુ, કીર્તિદેહના જ્ઞાંત લખનારે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. વર્ણો
 પહેલા અને જુદા જમાનામાં મૃત્યુ પામેલા માનવીના વ્યક્ત થયેલા
 સિદ્ધાંતોની ચર્ચામાં, મર્યાદા અને હિદયતા એને સ્થાન છે. દીકાકારોએ
 પોતાની દીકાનાં ધરણાં ચોઈ કેરેટ સોનામાંથી ઘડવાનાં નથી. શુદ્ધ
 ચૂરણને પારખવાની તેમી રહિત ધીમ્મ થઈ જઈ હોય તે લેખકકાંતી

દુઃખન બંધ કરાવતી જ આત્મસ્થિતિ જોઈ નહીં છે શ્રીધ્યાગમભાઈ પ્રથમ કવિ હતા અને તે પણ ભક્ત કવિ તે કાળમાં જ્યાં શ્રીધ્યાગમભાઈની કવિતા વચાતી અને ગવાતી ત્યાં કનિશ્ચીનું જીવન તેના મધ્યમાં, તેની ધર્મ પરતી આરથા જોઈને, ઈર્ષ્યને પણ તેની કવિતામાં ચ્યૂન શુભાર દેખાશે નહીં. શ્રીગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી, "કનિશ્ચી દયારામનો અગરદેહ" નામના પુસ્તકમાં પૂર્ણાત્મિકતા અને તેમ, "રસિક કવિરાગની રાસમળધી ભાવના જોયા પછી ગદ્યાગોપીઓના પુનઃપ્રેરણામોક્ષક શક્તિના સિદ્ધા શક્તિરૂપ ભક્તો જીવ-આત્મિકતા અને એ રસરૂપ નિત્ય દૃશ્યનો 'ધ્વજ' અને પરમાત્મિકતા જેવો સતત રાસ કવિની ભાવનામાં એવે રૂપે ખરો થયો હશે તેનું ચિત્ત ભક્તિ-રસિક ચતુર પુરુષો જાણે જ પ્રત્યક્ષ કરી શકે."

શ્રીધ્યારામભાઈએ ગુજરાતી, મરાઠી, નજ અને હિંદી ભાષામાં અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તેમના ઈષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ હતા શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી તેને, ભક્તિવાદ અને ભક્તિભાવની સ્ફુરણા મળી હતી વૈષ્ણવ ધર્મનો પુરિમાર્ગ તેમણે અપનાવ્યો હતો આ નજીના સ્મરણ અધ્યયન, મનનમાંથી—દયારામભાઈનો અક્ષરદેહ જન્મ્યો હતો દયાગમભાઈની કવિતા માત્ર પદ્યાત્મક રચના નથી તેની કવિતા તો ભક્તિનું આત્મ-દર્શન છે તે કવિતામાં, રૂપ માત્ર સ્થૂળ રૂપે વિનાશ પામે છે. આધિભૌતિક લૌકિક દૃષ્ટિએ સ્થૂળ હોવા છતાં આધિર્દેવિક રૂપે ઓગસ વિકસે છે રાધા સ્મરણીય છે રાધા રંગભરી છે રાધા રૂપગવિતા જ પરંતુ રાધાને માન સંસારમાં સાપડતી સ્ત્રીના રૂપમાં જોવાની નથી. રાધાને પીછાનવા માટે ભક્ત જનવું પડે છે રાધારૂપ જન્યા વિના રેમ-સૂણા ભક્તિના જોગી થનાતું નથી તે રાધારૂપને અનુરૂપ જન્યા વિના રાધાની આસન્નિતિ આવરણ મેળવે વિના, રાધાના તનનાટને આણે અણુમાં પ્રવેશ કરાવ્યા વિના ભક્તિના શ્રવણથી માડી આત્મ-નિવેશના નવ સાધના પ્રાપ્ત કર્યા છતાં-ભક્ત નરધા ભક્તિથી પાર

જાઈ, એવી સ્થિતિએ નથી પહોંચી શકતો, કે જ્યાં તેને શ્રીકૃષ્ણનો એવો અનુગ્રહ મળે, કે જેવી તેની પ્રેમલક્ષિત સાધ્ય બને. રાધાને ગરબો નાતી, રસકીડા કરતી, મુરસગ્રામમાં વ્યસ્ત થયેલી, ગોરી, ગોવાદાણની કન્યા જોવાની ધ્રુવ રાખનાર માત્ર માનવી છે—તે ભક્ત નથી રાધારૂપ ભક્ત હૃદય જ કૃષ્ણરૂપ થઈ શકે છે તારે રાધાને જોવાની નથી તારે રાધા બનવાનું છે. તુ રાધાને જોઈશ—તો તું માત્ર શૃંગારી જ બની રહેશે. તું રાધારૂપ બનશે—તો તને શ્રીકૃષ્ણ મળશે. ગોપીના વસ્ત્રહરણની કથા સાંભળવા તું ભાગવતનો જ્ઞાનયોગ સાંભળવા જાએ તો તારી કદપના કલુષિત થશે. તારે તો ગોપી બનીને, સાડીરૂપી સંસારની સર્વ ઉપાધિઓને અને આવરણને ફગાવી દેવાના છે. મુરલી લીલામાં માત્ર ભરવાડની વાસણીનો સાદ નથી તે નાદ તો તારા અંતરને શ્રીકૃષ્ણ તરફ પ્રેરે છે. તે તારાથી નહીં સુણાય, કે નહીં સમજાય તો તુ ભક્ત નથી; તો તું તો માત્ર સગીત પ્રેમી માનવી છે. શૃંગાર સમજવા માટે વાત્સલ્યનું કામસૂત્ર વાંચશે તો એ ચાલશે. દયારામભાઈનો શૃંગાર સમજવા માટે ભક્તદષ્ટિ કેળવવાની જરૂર છે દયારામભાઈ લખે છે કે,

“ રાસબીલાનુ તાત્પર્ય જો સમજે તો તો નિર્દોષતા ભામેશ.

અલૌકિક રસરાજ શૃંગાર, તે ગાતા કામ સહિ નામેશ. ”

ભક્તિ, કામ હિતપન્ન કરતી નથી, કામને નષ્ટ કરે છે. પ્રીતિમાં પણ અમરણ છે, મૃતિ છે, મીઠન છે, વિયોગ છે. ભક્તિમાં પણ તે છે. શબ્દકોષમાં તો મીઠન અને વિયોગ માટે, સમોગ અને સુરતકીડા માટે જુદાં જુદાં શબ્દો સહની શકે નહીં કવિતા લખનાર તો ભક્તિમાં પણ પ્રીતિના શબ્દો જ વાપરી શકે પણ તે પ્રીતિ છે કે ભક્તિ તે લખનારનું જીવન જોઈને અને વાચનાર અને સાંભળનારની મહાશક્તિ જોઈને નિર્માણ કરવાનું છે.

પ્રેમ વ્યભિચાર નથી, જ્વરપ્રીતિ નથી. આવાં શબ્દોનો અનર્થ કરવાથી ભક્તિ સમજી શકતી નથી. ‘ભક્તિ પોષણ’ કાવ્યમાં કવિશ્રી ગાય છે કે,

“જેમ નદદગ દોરમાં, પાનિકારીનું જોડ્યા માંડ્ય,
ચિત્ત પરસ્પર જ્વરનું, વજગી રહે ત્યાંનું ત્યાંવ
તેમ મન પ્રભુમા નિત્ય દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત્ ગ્રહેવું;
જગત જાણે એ છે જન્મથી, રાખાડે નિકમગુ તાળી ”

જ્યારે ભક્તની ઇન્દ્રિયો અતર્ક્ય થાય છે ત્યારે જ તેનાથી ભક્તિનો સાચો મર્મ સમગ્ર થયે છે કૃષ્ણની ગાયો તો ઇન્દ્રિયો છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયો અતર્ક્ય થાય છે, ત્યારે સમારી જગત્ આટોપી જાય છે. કૃષ્ણનું ગોકુળ, ગોવર્ધન પર્વત અને ગોપ જાણ જ ત્યાં દેખાય છે. ગાયોપી ઇન્દ્રિયો ત્યાંથી બીજી ગોચરભૂમિમાં જઈ શકતી નથી. શ્રીગોવર્ધનભાર્ગવે કહે છે તેમ “એ ગાયોનું દોહન કરનાર ભક્તો પામે તેમણે દોહેલા ગોરસનું અને ગોરસના જનેલા પદાર્થોનું દાન કૃષ્ણ કૂંડીને પણ લે છે અર્થાત્ અતર્ક્ય થયેલી ઇન્દ્રિયોમાંથી ધ્યાનવિષય થયેલા પ્રત્યયો—એકાગ્ર વિષયો વગેરેને પોતાની લગ્ની આકર્ષી લે છે.” આવું સમગ્રનારને કવિશ્રીના નીચેના શબ્દો સાચી રીતે સમજી શકાશે.

“આપો દાધિનું દાણ નાગરી, એ લાગ્યું મમચિત્ત;
તમારે કાજે નિત્ય હું જોભો, અર્પો તનમન ચિત્ત.

“...
...
...
...
ચોરી કરું ભક્તના ચિત્તની, વળી દાધે નયનીત.”

ભક્તોનો શ્રીકૃષ્ણ—કામણગારો અને મતભોહન અતરની કુંજમાં વાસળી વાય છે, ત્યારે તે ગોપીલાવનાથી પરાધીન રહેલી ભક્ત ગોપીઓની પાંસળાઓ ભક્તના નાદે વિધાય છે અને, હજુ તો જ્યારે તે માત્ર વેણુનાદ છે, હજુ તો માત્ર દર્શનપર એ સંગીતના સુર અથડાય છે, ત્યારે ભક્તજન બુધ્ધ્યાતુર્થ જુલો જાય છે, વેણુવગાડનારનો, જ્ઞાનજ્ઞાન સ્વરૂપાનંદનું દાન દેનારનો, ઈશ્વરનો, વિયોગ તેનાથી સહન થઈ શકતો નથી,—તેની આંખો વિહ્વળ જાય છે, તેના શરીરમાં કંપ થાય છે, તેના પગલાંમાં નૃત્ય કરવાની તાલાવેલી જાય છે—અને કૃષ્ણને

મળવાને આતુર થાય છે. શ્રી દયારામભાઈ લખે છે :

“વહાલો મારા કુંજમાં વાય છે પ્રસંગી રે, લોલ, ૦ /
નાદે વાંધી છે મારી પાંસળી રે, લોલ;
હું તો સૂણતાં બૂલી સહુ આતુરી રે, લોલ,
મળવા થઈ હું અતિ આતુરી રે, લોલ.”

ભક્ત કહે છે કે, પ્રભુએ મારામાં એવું તે શું બોધ્યું કે મારા તરફ આવે. પક્ષપાત રાખે છે અને મને દર્શન આપે છે ? સાચો ભક્ત જાણી શકતો નથી કે નવધાભક્તિ પાર કરી ગયો છે. હવે તો તેને પ્રભુ સાધ્ય થયા છે. હવે તો પ્રભુ પણ તેનાં દર્શન દરવાને ઉત્સુક બને છે, તે પણ માત્ર ઈશ્વરને જુએ છે. પ્રથમ વાર સાસરે આવેલી નવપરિણીતા જેવી, વારે વારે પિયેરને યાદ કરતી સ્ત્રીના જેવી તેની સ્થિતિ નથી. હવે તો પતિમાં તે મુગ્ધ બની છે. જે સસારમાં તે જન્મ પામી છે, જ્યાં તે ઉછરી છે, જ્યાં તેને સંસ્કાર મેળવ્યા છે, તે સંસારને તે હવે બૂલી ગઈ છે. તેની આંખ સામે તેનો મનમોહન સ્વામિ માત્ર દેખાય છે અને સ્વામિ પણ તેનામાં ચિત્ત પડેલ છે.

“હું શું જાણું રે, વહાલે મુજમાં શું દીકું”
“વારે વારે સામું ભાળે, મુખ લાગે મીકું.”

પ્રભુને ભક્ત પણ પ્રિય છે—સ્વામિને પત્ની પ્રિય છે તેમ અને “હું શું જાણું રે, વહાલે મુજમાં શું દીકું ?” નો જવાબ તો પ્રભુ જ આપી શકે અને જ્યારે પરમેશ્વર આવા પરમભક્ત તરફ પણ બેદરકારી બતાવે છે, બીજાં ભક્તોને નવાજે છે, ત્યારે ભક્ત, જોપી પ્રભુને તરછોડતો નથી, પણ ઉઘટા વહાલ લઈ સંબોધનથી મર્મવચન સંભળાવે છે.

“નેન નચાવતાં નંદના કુંવર, પાધરે પંથે જા.”

પ્રેમ સમાધિએ પ્રભુ પ્રાપ્તિની છેલ્લી અવસ્થા છે. નવધા ભક્તિથી પાર જઈને પ્રેમસમાધિ સિદ્ધ થાય છે.

વૈકુંઠદાસ કવિ “રાસલીલા”ના કાવ્યમાં ગાય છે,

“હરિસંગ રમતાં સઘડી નાગરી, મનોરથ પામી મન આનંદ ભરી:
કૌતુક નીરખી મોહી ખેચરી, કામે પીડી દેદ, માને વીસરી.”

જ્યાં સુધી પ્રભુની સાથે એકત્વ પામતાં દેહની ગતિ વીસરાતી નથી ત્યાં સુધી પ્રેમ સમાધિ મળતી નથી. શ્રીધ્યારામભાઈ લખે છે :

“દેહાનુસંધાન રહે નહિ, સર્વેન્દ્રિય પ્રાણ આનાદિ,
ચિત્ત અતઃકરણ લુપ્ધાય, રસિકરસ સમયે પાનરસ સ્વાદી.”

શ્રીધ્યારામભાઈની ભક્તિ ભાવનામાં, શાશ્વિદુલ્ક અને નારદના ભક્તિ મૂત્રોનું કવિત્વમયું પુનરુચ્ચારણ છે. ભક્તિ શરૂ થાય છે શ્રવણથી, તે દૃઢીભૂત થાય છે કીર્તનથી અને રિચર થાય છે સ્મરણથી. કૃત્ય તરફ આસક્તિ નહીં હોય તો આ બનવું સદજ નથી પરંતુ આસક્તિથી આગળ પણ જવાનું છે. માત્ર આસક્તિ બસ નથી. આસક્તિ જ્યાં મુઢી વ્યસનમાં નહીં પરિણમે ત્યાં મુઢી ભક્ત આગળ વધી શકતો નથી. પાદસેવન અને અર્ચન, વ્યસનમાં બળરૂપ છે. ત્યાર પછીના ચાર પ્રકાર છે—વંદન, દાસત્વ, સખ્ય અને આત્મનિવેદન. ચંદ્રને જોઈ ચંદ્રાર તેના તરફ જાય છે તે અવસ્થા છે આસક્તિ—પાણી બહાર નીકળતાં માછલી છૂટી શકતી નથી તે અવસ્થા છે વ્યસન. સ્વાતિ નક્તવમાં મેઘમાંથી પડેલા જલબિન્દુથી સંતોષ માનવો તે છે પ્રેમની અવસ્થા—શ્રીધ્યારામભાઈ કહે છે:

“જળ સ્વાતિ ચાતક પ્રેમ છે, આસક્તિ ચંદ્ર ચંદ્રાર
છે વ્યસન વારિ-મત્સ, ત્રણ ઉદાહરણના દોર.”

વ્યસન શબ્દ આપણે સારા અર્થમાં વાપરતા નથી. મદિરાપાનનું વ્યસન હોણુ છૂટતું નથી. ફાસી, સુકી કવિઓ મદિરા, સાકી, સનમુ એવા શબ્દો વાપરી ભક્તિરસનાં કાવ્યો લખે છે. મદિરાથી ચકચૂર થયેલો માણસ જેમ જાન જૂઠી જાય છે તેવી જ રીતે ભકતે પણ પ્રભુ મેળવવા માટે સંસારનું જાન જૂઠી જવું જોઈએ. સૂફીવાદ કે

ભક્તિવાદમાં વ્યસનવિના પ્રભુ પ્રાપ્તિ થવી અસંભવિત છે. પરંતુ ભક્તિવાદનું વ્યસન અલૌકિક પ્રકારનું છે. દયારામભાઈ લખે છે તે મુજબ “વારિ-વંતસ” જેવું છે. માછલીને પાણીનું વ્યસન જીવન જ થઈ પડે છે તે વ્યસન માત્ર નશો નથી, ઘેન નથી, પણ જીવન છે. પાણીની બહાર પડતાં મત્સ્ય મૃત્યુ પામે છે.

શ્રીદયારામભાઈ ભક્તકવિ હતા અને તેમની કવિતામાં ભક્તિભાવ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે. આ પુસ્તકના લેખકે આવો ‘સુંદર પ્રયાસ’ કર્યો છે. જુદા જુદા પ્રકરણોમાં કવિશ્રી દયારામના જીવનનું ચરિત્ર આલેખ્યું છે. તેમની કવિતાનો આસ્વાદ પણ કરાવ્યો છે. દીકાકાકોને જવાબ પણ આપ્યો છે.

શ્રીદયારામભાઈ માત્ર ભક્તકવિ નહોતા. તે જ્ઞાની પણ હતા. જ્ઞાનના પગથિયે ચઢીને જે ભક્ત થાય છે તે જ સાચો ભક્ત થવા સમર્થ થોય છે તે જીવનમાં સુધી વ્યભચારી રહ્યા અને જ્યાં યે રસની સુંદર વાનગી કવિનામાં પીરસી રાખ્યા કારણ કે તેમના શૃંગારમાં ભક્તિ-રસ ભર્યો છે તે ભક્ત હતા અને ભક્તજનો પ્રત્યે તેમને પ્રેમ હતો. તે અભિમાની નહોતા. તે પોતાને સર્વસ્વ માનતા નહોતા. તેમનો વિનય તેમનું આત્મનિવેદન, તેમની નમ્રતા અવસાન પહેલાંનાં નજદીકના કાળમાં લખાયેલાં કાવ્યોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રભુને પ્રાર્થના કરતાં તે ગાય છે.

“જો માહારાં કૃત સામુ તમે જોશો, તો કરશે બરાબરી
રત્ન ગુંજા કયમ હોય સમતોલ, હું તો રંડ ને તમે હરિ.”

અને, ભક્તકવિની એકમાત્ર ઇચ્છા હતી કે તે પ્રભુપાદનું નિત્ય મેવન કરે. તેમને મોક્ષ નહોતો જોઈતો. તેમને નિર્ગુણ ‘થલ નહોતું’ અપતું. ભક્તિની પરાકાષ્ટાની તેમને ઝંખના હતી અને દયારામભાઈએ ગાયું.

“શ્રી જુદાવનતી કુંજમાં, જ્યાં હા કરો જુગલકિશોર વિવામ;
દાસ ધ્યાની રે વિનિતિ, (મૃને) ઘમી કરી રાખે નિગ પાસ ”

આ પુસ્તકના લેખક “દિવ્ય ધામ તન્ન પ્રવાણ” ના પ્રકાશનમાં લખે છે કે, “ પચારીમાંથી કવિતી નગર એક દેશ તન્ન ગર્ભ ” ત્યારે તેમના મિત્ર વસન્તરામે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ આપ શો વિચાર કરે છો ? ” ત્યારે કવિત્રીએ જવાબ આપ્યો “ આ મામે માટીનું દેહું બેઠેને મને એમ લાગે છે કે મું મારી કવિતાની સ્થિતિ આ દેશ જેની થશે. ” દેશને બેઠેને કવિત્રી એ કહેવા માગતા હતા કે જેમ દેહું ઘસાઈ જઈને કાળે ફરીને મૂળ અવસ્થા ગુમાવે છે, તેવું તેમની કવિતાનું સ્વરૂપ ચિત્રન ન થાય.

વસન્તરામે તો ઉત્તર આપ્યો, પણ આજે વર્ગો પછી આ પુસ્તકના લેખક પણ તેનો ઉત્તર આપી રહ્યા છે માત્ર લેખક ઉત્તર નથી આપતા પરંતુ દયારામ કવિના મુંદર કાન્યોનું પકન કરનાર સહિ કાઈ ઉત્તર આપે છે કે દયારામભાઈ ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અમર થવા સર્જના છે. દેહું જીર્ણ થાય છે, ઘસાય છે, તૂટી જાય છે; પણ શરીર ઉપર જે યશ અને કીર્તિ રહી છે તે સાશ્વત્ છે. દયારામનો કીર્તિદેહ ચિરંજીવ છે.

મંગળદાસ જમનાદાસ ગોરધનદાસ

નં. ૬૧, નારણ નિવાસ

ખી. એ. એલએસ ખી.

ગીરગામ મુગર્ધ નં-૪.

[માછ ગ્રેમીડેન્સી મેન્સ્ટ્રેટ]

• શ્રીદયારામભાઈને અંજલિ •

આપનાર : ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

એમ. એ. (વડોદરા)

દયારામભાઈનું ઉદ્બોધ :

ઉદ્બોધનું નામ સરકૃત દર્ભવતી કે દર્ભાવતી ઉપરથી, પ્રાકૃતના નયમોને અનુસરીને અત્ય તનો લોપ થતાં દમ્મવર્ઘ, દમ્માવર્ઘઃ અને પ્રતિસપ્રસારણથી આવેલો એ યતાં દમ્મોઈ-દમ્મોઈ એવા ક્રમથી પણ સભવે છે.

ઉદ્બોધની પ્રાચીનતા, ઉદ્બોધવાગ્મીઓને સજારી પડે તેમ નથી. (જતા, અગિયારમાં સંક્રા પહેલાંના તેના ઉત્તરેષો ૬૭ મળ્યા નથી. સિદ્ધરાજની સલામા દિગંજર આચાર્ય કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંજર આચાર્ય વાદિદેવસૂરિ વચ્ચે વાદ થયો હતો. તેમા વાદિ દેવસૂરિનો વિજય થના, દિગંજરોને ગુજરાતમાંથી દેશવટો મળ્યો હતો એ વાદિદેવસૂરિના ગુરુ મુનિ ચંદ્રસૂરિનો જન્મ ઉદ્બોધમાં થયો હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમનો સ્વર્ગવાસ પણ ઉદ્બોધમાં જ સ. ૧૧૭૮માં થયો હતો.

ઉદ્બોધની રાજકીય મહત્તા મોક્ષકીયુગથી ચાલી આવેલી છે સિદ્ધરાજે ઉત્તરમાં ઝીંઝુવાડા અને દક્ષિણ-પૂર્વમાં ઉદ્બોધ-એ જે યજ્ઞોને રાજકીય વહીવટના અગત્યનાં ચાણાં તરીકે પસંદ કર્યા હતાં : અને તેને દિક્ષાથી મુરલિત બનાવ્યાં હતા,

કહેવાય છે કે મહારાજા વિશળદેવ વાઘેવાએ આ કિલ્લાનો સમુદાર કરાવ્યો હતો ; અને આ ત્રિલો તથા ગામ પણ તેમણે જ વસાવ્યા હતા :

• ઉદ્બોધમાં કવિશ્રી દયારામભાઈની જન્મજયન્તી પ્રમંજે મુખ્યવક્ત્રા તરીકે ડૉ. મંજુલાલ રણછોડદાસ મજમુદાર એમ. એ. આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી : બાદરવા મુદ ૧૧, તા. ૧૬-૯-૩૬. 'પ્રસ્થાન' માસિકના પ્રગટ.

અને ખુદ તેમનો જન્મ પણ અહીં જ થયો હતો-પરંતુ આ હકીકત
હજી વિરોધ પુરાવો માગે છે)

તેરમા સૈનામા હોઈ, ગુજરાતના મહારાજાના 'નગમેતી' ગણનામાં
આપુ જણાય છે મરી તેજપાળના સ ૧૨૮૮ના ગિરનાર ઉપરના
શિવાલેખમાં લખ્યું છે કે પાટણ, ભડચ, ખલાત, ઘોળકા તથા હોઈ
જેવા નગરોમાં એમણે નવા મદિરા મધાવ્યા હતા; તેમ જ ટૂંકાક
જૂના તીર્થોનો ઉદ્ધાર પણ કરાવ્યો હતો.

શ્રીમદળદિગપુર, ભૂગુપુર, સ્તમતીર્થ, દર્ભવતી, ઘવનલક પ્રમુખેષુ
નગરેષુ ..ભમિનવ ધર્મસ્થાનાનિ પ્રમૂતતીર્થોદ્ધારાચ્ચકારિતાં ।

ચૌદમા સૈફાની શરૂઆતમાં, સ ૧૩૧૧માં મદાનજ વિરાગદેવના
રાજ્યકાળમાં પુગલિત મોમેશ્વરદેવે હોઈના વેશન જ અથવા વૈજનાથ
દેવની પ્રગણિત રચી છે (જુઓ 'ઓપીઆ ઇન્ડિકા,' વો ૧, પૃ ૨૫)

છેવા દોહસો વર્ષથી હોઈ, આપણને ખીજી રીતે યાદ પડી જાય
છે શ્રીધારામભાઈના જન્મસ્થાન તરીકે તથા તેમના નિરાસસ્થાન તરીકે
એ ગુજરાતમાં જાણીતું થયું છે હોઈ ગાયમ્વાડનું બને હોય, આપણે
મન તો તે દયારામભાઈનું જ છે અને એ હોઈના અહોભાગ્ય છે કે
સામિતજગતમાં ગુજરાતભરનું એ તીર્થસ્થાન બની ગયું છે શ્રીધારામ
જન્મજયંતી જેવા મહોત્સવો એ તીર્થસ્થાનમાં મળતા સામિત્ય
મેળાઓ ૫

શ્રીધ્યારામભાઈની જીવનદષ્ટિ

સાદિત્યના ઇતિહાસકારે એ વસ્તુ વિચારવાની ખાસ અગત્ય છે : એક તો લેખકની જગત તરફ દષ્ટિ અને બીજી તેની સંસ્કારગ્રહણની શક્તિ. જ્ઞાનીની દષ્ટિ ભક્તની દષ્ટિથી નીરાળી છે. જ્ઞાની દરેક વસ્તુમાં પંચતત્ત્વ અને તેનાથી પર રહેલું પરમ તત્ત્વ નિહાળે છે. એને મન કેવળ પ્રભુ જ સત્ય છે અને જગત તથા જગતના પદાર્થો મિથ્યા છે.

“ સાર આ સંસારમાં ન જોયો

બાહુ રીતે તપાસતાં, સાર આ સંસારમાં ન જોયો. ”

એવી બુદ્ધ ભગવાનની નિર્વેદપૂર્ણ દષ્ટિ જ્ઞાનીની બની જાય છે.

પરંતુ ભક્તની દષ્ટિ જુદી છે. ભક્તોને મન જેટલું પ્રભુ સત્ય છે, તેટલું જ એ પ્રભુનું ઉત્પન્ન કરેલું જગત્ પણ સત્ય છે. કારણ કે જગતને પણ પ્રભુએ જ સીસા (રમત)ની ખાતર સરખાવેલું છે : લોકવત્ લીલાકેવલમ્ । વળી સત્યમાંથી સત્યની જ ઉત્પત્તિ સંભવે છે. એટલે ‘સત્કૃપ ઈશ્વરે સર્જેલું’ જગત્ પણ સત્કૃપ છે. ’ તેથી આવી ભક્તની દષ્ટિએ નિહાળનાં, ભક્તને માધુર્યના ભરેલા પ્રભુનું આપું જગત્ પણ મધુર લાગે છે :

મધુરાધિપતેઃ ભક્ષિતં મધુરમ્ ।

આ ‘મધુરાદિક’માં તો પ્રભુનું ‘હમિતં મધુરં’ ‘વમિતં મધુરં,’ ‘ગોવા મધુરાઃ,’ ગાવો મધુરા । વગેરે ગણાવ્યું છે. એટલે જ્ઞાનીની વીતરાગ દષ્ટિ, પ્રભુના અખિન્ન સર્જનમાં વ્યાપી રહેલા માધુર્યને નિહાળવામાં નિષ્ફળ બને છે

ધ્યારામભાઈએ અને તેમના યુગના બીજા ભક્તકવિઓએ જગતને આવી મધુર દષ્ટિએ નિહાળ્યું હતું અને તેથી તેમણે ‘જંદાવનના ધોળ’માં લખ્યું છે કે :

“ જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે,
 રસમય શ્રીગુણના રાણી;
 રસરૂપ જક્ષ ને વેદ્યો રે,
 પૃથ્વી રસમય ક્યો જાણી;
 રસરૂપ ચક્રમા અચલિત રે,
 રસમય છે દિવસ રાત્રી;
 રસરૂપ સર્વ સા મર્મી રે
 યુગલ રૂપને મુખ-રેણી. ”

આમ સસાગીની દૃષ્ટિ માત્ર માટીનો દેહ જુવે છે, ત્યારે પ્રબુલકાત
 માટીના દેહમાં રહેલા પ્રભુને જુએ છે. તેથીજ તેમના સમયના અસ્પન્ધ
 રાજકીય વાતાવરણની અસર દ્વાગમભાર્ષની કવિતામાં જણાતી નથી.
 જીવનની હાડમારીથી એ કદીયે ગભરાઈ ગયેલા જણાતા નથી. માત્ર
 માયાના બંધનો સામે એ કવિચત્ત હંવાવરાળ કાઢે છે ખરા.

“ હરિ ! હું શું કરું રે ? મારે માયા ન મૂકે કડો. ”

ધાર્મિકતામાં પરિણામ પામતી તેમના જમાનાની સંગૃહિત,
 જીવનને અને કવનને ધર્મસાહિત્યમાં ઊંડે ઉતારતી હતી; રાજકીય ક્રાંતિ
 કે પરિવર્તનો તેમને માટે આગંતુક હતા; સામાજિક ક્રાંતિ આકર્ષિત
 હતી. એક તેમના આરાધ્યદેવની ભક્તિ, જ સનાતન હતી; છતાં,
 જીવનની અનિશ્ચિનતા તેમને વિરાગ તરફ વાળવાને જાણે, તેમને સાંપ્રત
 કાળનો પ્રભુમેવાનો લાલ ઉડાવવા પ્રેમી હતી, પૈંખણે ગાતા હતા
 અને આજે પણ ગાય છે કે :

“આજનો હ્વાવો લીંજેયે રે : કાલ કોણે દીડી છે ?

હરખે શ્રીનાથજી ઝુવાવિયે રે : કાલ કોણે દીડી છે ? ”

શ્રીદ્વાગમભાર્ષનું મન, હમેશા મદનમનોહર વેષવાળા ‘લલિત

નિલંગ નટ્યર'ની છગિ ઉપર વારી જાય છે અને મન સાથે વાતચીત કરે છે :

“ કિયે કામે મોહિની ન જાણી ?
મોહનજીમાં, કિયે કામે મોહિની ન જાણી ?
ભુકુટિની મટકમાં : કે ભાળવાની લટકમાં,
કે શું મોહની ભરેલી એની વાણી-મોહનજીમાં
કે શું અગ અગમાં ? કે લલિત ત્રિલગમાં !
કે શું અગ અગ ઘેલી રીસાણી-મોહનજીમાં
મોહનજીમાં કિયે કામે મોહિની ન જાણી ? ”

ખાટે દયારામભાઈની ગોપી, સખીને કહે છે કે :

“ તું જોને સખિ ! શોભા સબૂજા સ્યામની. ”

આમ શ્રીદયારામભાઈની કવિતા-તેમની પ્રેમવદ્ધા ભક્તિથી તરબોળ કવિનાને સમજવાની મુખ્ય કુંચી, તેમની જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાથી આપણને મળી રહે છે.

કવિવર દયારામ

કવિએ કવિપણના ભાનપૂર્વક કવિતા કરી હોય તો તે તેમના ‘સતસૈયા’ (સં ૧૮૭૨) અને ‘વસ્તુસ્ત-દ દીપિકાનાં’ (સ. ૧૮૭૪) હિંદી કાવ્યો છે: અને તે પણ તેમની ઉજ્જતી જુવાનીમાં રચેલા છે. જનીસ વર્ષના કેટલા કવિએ એવા અલકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જનાવનારી ૭૦૦ દૂદા રચવાની હામ ભીડી છે ? ‘અમે તમેકા મોલકી આને ’ કહેવાતી એવી હિંદી ભાષાનું, તે વખતની રાજભાષા તરીકેનું મહત્ત્વ જ્યાં ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે, થાય છે કે પ્રત્યેક નવા કવિને પહેલા હિંદીમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના કાંડ રહેતા હતા.

કવિએ ‘સતસૈયા’ના ગ્રંથ ચાણોદમાં રહીને રચ્યો જણાય છે. એ લખે છે :

‘ઓ (ચંડી)પુરી મધ્ય નિરાસ કવિ, દયારામ હરિદાસ:
કીયે સાનસૌ દોહરા, કૃષ્ણ - સંગંધ - પ્રદાશ’.

જે કે કવિએ તેમાં શુદ્ધિઆતુર્થ અને રસાલંકારશાસ્ત્રનો પરિચય
પતાવવાની નેમ રાખી છે; છતાં, હિંદી મદા કવિઓ ગ્રંથ, ગિદારી, દેવ-
પગેરની જેમ, કાઈ રાગને રીઝવવા માટે તેમણે તેમના 'સર્વસ્યા'ની
રચના કરી નહોતી. એ લખે છે :

“પુરુષોત્તમ ગોપીસ શ્રી, કૃષ્ણ મનોહર કપ;
તદ્ પીત્યર્થ મુગ્ધંથ વદ નહિ રીઝવન કા ભૂપ”.

કવિની અનન્ય પ્રભુભક્તિ તેમની આ લીટીઓ ઉપરથી નંદ
શકાય છે.

કવિના સમકાલીનોમા સહુગનનંદ મદારાજ (ઈ સ ૧૭૮૦-૧૮૩૦)
અને તેમના શિષ્ય પ્રેમાનંદવાની-પ્રેમસખી મુખ્ય છે

ગઝલકાર દયારામ

ગુજગતી સાહિત્યમા 'ગઝલ'ના કારસી સાહિત્ય પ્રકારનાં પગરણ
માંડનાર, કવિ દયારામભાઈ-એમ જાણતાં ઘણાં વર્ષો ઉપર દયારામભાઈએ
એ 'સાહિત્યમાં 'ગઝલ'ના કારસી સાહિત્ય પ્રકારનાં પગરણ માંડનાર,
કવિ દયારામભાઈ-એમ જાણતાં ઘણાં નવાઈ લાગશે: મણિલાલ અને
ખાલાશંકર, કથાપી અને સાગર-તેમના પહેલાં, ઘણાં વર્ષો ઉપર
દયારામભાઈએ, એ 'સાહિત્યપ્રકાર'ને અપનાવ્યો હતો.

કારસી પદ-માપવાળી 'ગઝલ' તથા 'રેખના'ના જુદા જુદા પ્રકાર
એમણે પહેલપહેલાં કૃષ્ણવિહારનાં વર્ણનો કરવામાં કામ લગાવ્યા છે.
ગુજરાતીમાં ગઝલની શરૂઆત કરનાર આમ દયારામભાઈ છે, અલગત
તેની બાળા, ખડુધા કારસીપ્રચૂર હિન્દી છે.

તેમની કેટલીક ગઝલોનો ઉપાડ, આ વસ્તુને કંઈક સારો ખ્યાલ
આપી શકશે :

(૧) લગી હે વાદ પ્રીતમકી, તવકે શુવ જાવેગા :

મુઝે તો કહો સૈયાં! મેરી, જાની કય આવેગા ?

(૨) સીતાપતિ રામની સેવા, માણો મન મીડક મેવા :

- (૩) હરમ કૃષ્ણ કહો, કૃષ્ણ કહો, તુ જગા! મેરી
યદી મતલબ કે ખાતર, કરતા હું ખુશામદ મે તેરી.
- (૪) મુનિયે શુ હરિ હજરત! બહેરી અર્જિ હે
મેદિય હુઈ સગ ચ્યાહી, સાહેમડી ક્યા મરત હે !
- (૫) મહનમોહન ખાગે, મેરખૂમ મેરા હે :
દિદાર હુવા જગમે, કિયા દિલમે ડેરા હે
- (૬) એક ખૂમસરત ગુલઝાર મલરુ, દિવદાર સાવરા :
તારીફ ક્યા કરું ઉસકી ? વે સગ લાતમે લખા.

દીન વૈષ્ણવ દયારામ

દયારામભાઈના શગુના, દીનતાના અને અપરાધક્ષમાપનના પદો ગુજરાતભરમાં જાણીતા છે અને લક્ષ્મણને તે ગાય છે. સાચા લક્ષ્મણે અખંડ લાગ્યા કરે છે કે પોતે પ્રભુના પ્રેમને લાયક નથી; પરંતુ પ્રભુ અનુગ્રહ કરે ત્યારે જ તેનો ઉદ્ધાર છે, તેથી હમેશા તે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે. અતકાળ વખતે પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ મનુષ્યના હૃદયને વિશુદ્ધ બનાવી, તેને શાંતિ આપે—એવા પ્રકારનું બધું દયાગમભાઈની આ અતકાલીન પ્રાર્થનાઓમાં છે. તેમાં પ્રભુ પરની અડગ શ્રદ્ધા અને અનન્ય આસક્તિ જોઈ શકાય છે.

એ આખા વિભાગનો પરિચય માત્ર એક એક લીટીથી આપીને સતોપ માનવો પડે છે :

- (૧) શરણુ પજો છું કે શ્રી હરિ, નથી માગે અવર સાથ વિધાસ
(૨) દર્શન ઘોની રે દાસને, મારા ગુણુનિધિ ગિરધગ્ધાવ
(૩) હરિ! હું થુ રે કરું રે ? મારો માયા ન મૂકે રૂ
(૪) શીલ કરે મોયના રે ? માથે વીજ સરખા સ્વાસ્થ
(૫) થુ કહિયે શ્રીજી ! શરણુ પશ્ચાને સનાધા

- (૬) હું જૂઠો જગદીશ ! લગ્ન મારી રાખેથી રહેશે
 (૭) હો મનવા ! શ્રી હરિચરણે રહેજે
 (૮) કૃપાસિંધુ કહાવો કે, કૃપા તમે કેમ ના કરો ?
 (૯) હરિ ! જેવો તેવો હું નાસ તમારો, કરુણાસિંધુ—
 (૧૦) મારે અત સમે અલગેલા ! મુગ્ધને મૂક્યો મા,
 (૧૧) અગરે ત્વિસ આવશે, અનમેલા શીશુ !
 ત્યાં મુધમુધ લેજો માહરી ...
 (૧૨) દામોદર ! દુખડા કાપો કે પાવડે લાગુ
 નદલાલ નિગ્નનદ આપો કે,—
 (૧૩) સદુધી સમરથ શ્રી ગધાવરનો આગંગ
 (૧૪) મારો કર ગ્રહો કેશવરાય કે, માયાળથી મૂકાવો
 (૧૫) જો વિચારી છવ ! તારી શી વડે યશે ?
 (૧૬) ચિત્ત ! તુ શિદને ચિતા ધરે

અહીં આપેલી આશરાના પદની એક એક લીટી ઉપરથી નેત્રી શક્યો કે કવિએ એકનો એક લાવ કેટકેટલા મુંદર રાગ અને ઠાળમાં ગૂંથ્યો છે ! કવિનું સંગીતનું જ્ઞાન કેવું હતું તે જાણવા માટે આટલો પરિચય પણ પૂરતો છે

લજનની ધૂનો આપનાર દયારામ

કવિનાં કેટલાક પદોમાં સંગીતની મુંદર ‘ ધૂનો ’ ઉપગમેલી છે. સામુદાયિક વૃન્દગાનમાં જ એવી ધૂનોની મીઠાસ આપણે પિછાની શકીએ છીએ.

- (૧) જન જન હરિદાસા, હરિદાસા
 (૨) સદુધી હરિ મોટા. હરિ મોટા, બીજા સર્વ ગપોટા, સદુધી
 (૩) હરિસેવા હરિમેવા, માગું હરિસેવા
 (૪) ગીતાપતિ રામની મેવા
 વગેરે ‘ ધૂનો ’ નું સાહિત્ય વિસ્તારવા જેવું નથી

દયારામભાઈની ગરબીઓ

ગુજરાતના દેશી સંગીતના અનેક પ્રકારોમાં 'રાસ,' 'ગરબા' અને 'ગરબી'નો સમાવેશ થાય છે. એમાંથી 'રાસ' શ્રીકૃષ્ણના અને 'ગરબા' માતાજીના ગણાય છે એ બંનેના સંયોગીકરણમાંથી કવિએ 'ગરબી' ઉપજાવી છે. 'ગરબા' કરતાં ટૂંકી, છતાં એકત્રિત રસની એક જ વિચાર, એક જ ભાવના અને એક જ પ્રસંગનું આલેખન કરનારી રચના તે 'ગરબી.' અંગ્રેજીમાં તેનું સમુદાય બોલિયે તો તે Lyric છે. પ્રત્યેક ગરબીના ઉપાડમાં અથવા તેના ધ્રુવપદમાં એક સર્વસામાન્ય કથન, ઊર્મિ કે વિચાર હોય છે : તેનું દલીકરણ પંક્તિની કડી વડે કરવામાં આવે છે. તેના ઉદાહરણ અનેક છે :

(૧) સ્થામરંગ સમીપે ન જાઉં :

સ્થામ રંગ ક્યાં ક્યાં છે તે કવિ, પછીની કડીમાં ગણાવી જાય છે.

(૨) કિયે હામે મોહિની ન જાણી ?

પછી જ્યાં મોહિનીનાં સ્થાન કવિ ગણાવે છે.

(૩) પ્રીતડીતી રીત અતિ અટપટી—

એમાં પ્રીત કરતાં શું શું વેઠવું પડે છે તે એ ગણાવે છે.

લક્ષિતમાર્ગે ઊર્મિપ્રધાન છે. તેથી દયારામભાઈનાં કાવ્યોમાં ઊર્મિનો એક આગળ પડતો છે. તેમની પ્રતિભા, ઊર્મિ જહતાં ઝગઝગે છે. એ ઊર્મિને—સુદર કદપનાને—અવ્યનો આકાર મળતાવેંત, તે શમી જાય છે; અને પછી ખીજા ગીત માટે, તેમને નવી ઊર્મિની રાહ જોવી પડે છે. આવી કવિતાને 'ખંડલહરી' કવિતાનો પ્રકાર કહે છે.

આવા કારણને લીધે જ, લાંબાં 'આખ્યાનો' કે 'ખંડલહરી કાવ્યો' લખવાને અનુકૂળ એવું વાતાવરણ દયારામભાઈના માનસનું નહોતું; તેમ તેમનાં બાહ્ય જગતનું પણ નહોતું. દાખલા તરીકે, કવિનાં 'રુદ્રમણીહરણ'નાં 'મીઠાં' એ, શ્રાવ્ય 'આખ્યાન' કરતાં 'ગીતકાવ્યો' જ

છે, એમ કહેવું વધારે ઠીક છે; તેમના 'અગ્નિમિત્રાખ્યાન' માં આખ્યાનનાં તરવો બાદુ ઓછા જણાય છે

વળી, બીજી એક હકીકત, તેમની દૂડી ગરબીઓની વિશિષ્ટ રચનાનો ખુલાસો આપણને કરી આપે છે 'અષ્ટછાપ' તરીકે ઓળખાતા વૈષ્ણવ કવિઓ-મુરદાસ, કુંભનદાસ, નદદાસ, પરમાનંદદાસ વગેરેનાં મજલાયાના કૃષ્ણગાણવીલાના 'કીર્તનો' અને 'પદો'માંથી દયારામભાઈને સારી એની પ્રેરણા મળી સભવે છે એવા પ્રત્યેક પદમાં, કાકાગુની અમુક 'લીલા' કે અમુક 'સમય'ને ઉદ્દેશીને જ કવિએ ગ્યના કહેલી હોય છે. તેમાં તેટલા પૂરતું જ સુદર અને મુગ્ધ આલેખન થયેલું હોય છે. તેના નિત્ય અભ્યાસથી તથા કીર્તનથી દયારામભાઈની સ્વાભાવિક શક્તિ, એવા પદની ધારીની ગરબીઓ રચવામાં, વિગેય ખાની નીકળી છે; અને ખરેખર, નરસિંહ મહેતા અને મીંગનાઈ પછી, દયારામભાઈનું સ્થાન તે ક્ષેત્રમાં અનોખું છે. રઘુનાથદાસ, રાજે, શાંતિદાસ પ્રેમમળી-વગેરે ગીતકવિઓનું ગ્યાન એ સાહિત્યમાં છે ખરું; પણ તે બીજા વર્ગમાં.

ગરબીમાં રસનાયિકાનું ચિત્ર

અને દયારામભાઈએ ગુજરાતનું હૃદય છત્યું છે તે તેમની ગરબીઓ વડે તેમના એક એક ગીતમાં અલંકારસાસ્ત્રમાં ગણાવેલી રસનાયિકાનું ચિત્ર ખડું થયેલું છે ગુજરાતના સ્ત્રીહૃદયને દયારામની કવિતાએ જે છતી લીધું છે તેવું મૂખ્ય કારણ એ પણ સાગે છે કે તેમના ગીતોમાં, સ્ત્રીસહજ અને સ્ત્રીસુલભ હૃદયના ભાવનું, સચોટ આલેખન તેમણે કરેલું હોય છે.

દયારામભાઈમાં નિત્યનૂતન તરવ

દયારામ એટલે ગુજરાતની ગોપી: ગાત્રી, કલ્પોલતી અને ગરબે ધૂમતી : તેથી જ દરેક ગુજરાતણું, દયારામભાઈની ગોપીની સ્થિતિમાં પોતાને મુકે છે; અને એ ગોપીની આખરી, તથા ગોપીના

હૃદયથી, આખા ગીતના લાવને અંતરમાં ઉતારે છે : પછી ગુજરાતભો
તેમની ગરબીઓ પાછળ ઘેલી થાય તેમાં નવાઈ શી ?

એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે પાડિય કદી હૃદયને વશ કરી
શકતું નથી. હૃદય જ હૃદયને વશ કરી શકે છે. કવિએ પોતાની
ગરબીઓમાં ગોપીનું હૃદય ખુલ્લું મૂક્યું છે, અને તેથી જ ગુજરાતભોનું
હૃદય તેને વધારી લે છે.

માટે જ દયારામ એટલે ગુજરાતનું નારીસંગીત એમની ગરબીઓ
એમણે ગુજરાતને ચોક્ક અને આગણે વેરેલા કાવ્યફૂલઃ અમ્મર અને
કદી ન કરમાય તેવા, તેથી જ આપણે કહીએ છીએ કે ‘દયારામભાઈ
ગુજરાતી સસારમાં ગરબીઓથી જીવે છે ને જીવે દયારામભાઈ
ગુજરાતભોની જીભે ખેડા છે, કઠે દહુકે છે અને હૃદયમાં ગુંગે છે,

જે કવિની કવિતા કદી જૂની થતી નથી તેની કવિતામાં જ સાચું
જીવનતત્ત્વ રહેલું હોય છે. દયારામભાઈ તેમને મળે દોઢમો વર્ષ થયાં
છતાં જૂના નથી લાગતા કારણ કે તેમની કવિતામાં નિત્યનૂતન તત્ત્વ
ભરેલું છે

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ.

પ્રકાશકનું નિવેદન

પરમકૃપાળુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીમદ્ભક્તભાષ્યાર્થજીની તથા દયાળુ શ્રીમદ્દિલ્લેશ પ્રભુચરણ (શ્રીગુંસાર્ધજી)ના મહાન અનુગ્રહથી “અંસીબોલના કવિ ચાને ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવન-દર્પણ”નું પ્રકાશન કરી ધર્માનુરાગી તેમજ ગુર્જરસાહિયાનુરાગી જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

ગુર્જરગિરાના કાવ્યસાહિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરતાં આખ્યુને માત્રમ પડે છે કે સાહિત્યની મુદ્ર મેંના પ્રવામા મુખ્યત્વે ભક્તપ્રિયો છે આવા ભક્તપ્રિયોએ ગુજરાતી સાહિત્યને અત્યંત ઓજસવતુ કયું છે, આદિમા ભક્તપ્રિયી નરસિંહ મહેતા અને ભક્તપ્રિયી મીંગનાઈ ન, મધ્યમા કવિશ્રી પ્રેમાનંદ વગેરે છે, અને અતમા ભક્તપ્રિયી દયારામભાઈ છે ભક્તપ્રિયી દયારામભાઈના નામ અને તેમની રસમય અનોદ્ધિ વાણીથી પ્રાણ અગ્રણ્ય છે તેમના નીતિ ભક્તિ અને દિવ્ય શૃંગારના દર્શન કરાવનાર કાવ્યોએ અસંખ્ય જીવોને રસાર્દ બનાવ્યા છે, એમા કઈ સંશય નથી.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈએ પોતાના જીવન દરમિયાન પોતાની રસજરતી કાવ્યકૃતિદ્વારા ગુજરાતી નજ, મરાઠી, મારવાડી વગેરે ભાષાઓમા ભગવદ્ગુણાનુનાદ ગાઈમાન ગુજરાતની જ નહિ પણ ભારતની ભગવદ્ગુણાનુરાગી અને સાહિત્યાનુરાગી જનતા પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન દૃઢ અને અનન્યઆત્મી ભગવત્સેવા કરવામા તથા ભગવદ્ગુણાનુનાદ ગાવામા ગાળ્યું છે.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈની વાણીનો રસસ્વાદ એક વખત જોણે આખ્યો હતો તેના ઉદ્ભવ દિશાથી એનો સ્વાદ કાળાતરે પણ ભુનાતો નથી, એ ચમત્કારથી ભગ્ની રસજરતી વાણીનો જેને મોહ લાગ્યો છે,

તેને તે શ્રવણ કર્યા વિના એન પડતુ નથી. કવિશ્રીની વાણીમાં શબ્દોનું આધુર્ય, કાવ્યોમાં રહેલાં ઉત્તમ ભાવો સાંભળનારને મુગ્ધ બનાવે છે.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ સારા સંગીતજ્ઞ હતા. તેમનો કંઠ સૂરીનો હતો. એટલે ત્યારે તેઓ સૂરીલા સ્વરે મધુરસને લલકારી પોતાની દેવી વાણી કોલસમદને સંભળાવના તે વખતે સાંભળનારાઓ મંત્રમુગ્ધ બની જતાં. કવિશ્રીની વાણી સાંભળવા મારે મુજરાત ઉત્તમ રહેતું હતું. હંભાઈ, આંદોલ અને ષડોદરાની મહિલાઓ કવિશ્રીના ગરબા, ગરબી, ધોળ, કાવ્યો મધુર સ્વરથી ગાતી હતી, ત્યારે વાતાવરણ ગાજી ઊઠતું હતું અને રૂતે આલનારા મનુષ્યો તે સાંભળવા ધડીવાર થંભી જતા હતા. કવિશ્રીની ભાવવાહી ગરબીઓ કાઝાલકંઠી બહેનોના મખમાથી સરી પડતી હતી, ત્યારે કોકોના ઝૂંડના ઝૂંડ ભેગાં થઈ ચિત્રવત્ બની જતા. કવિશ્રીના ભક્તિરસ, જ્ઞાન અને નીતિના કાવ્યો પણ કંઈ ઓછાં નથી. ભક્તમંડળીઓમાં કવિશ્રીના એ કાવ્યો નુંજ ગરે છે ત્યારે તો હૃદયને શ્રોનાઓને સમાધિલીન બનાવે છે. એ કાવ્યોની જેને એટલાં છે તે ધાયલ થઈ જાય છે અને તેની આખી જિંદગી મુધુરી જાય છે; તે સંસારનુ ભાન બૂલી જાય છે આજે પણ એ ટ્રીવાણીનો ચમત્કાર કંઈ ઓછો નથી. શ્રીદયારામભાઈની વાણી સંસ્કારી, ગુદ્ધ અને શિષ્ટ છે. ત્યાં જેવા જોઈએ તેવા શબ્દો ત્યાં આરી રીતે તેમનાં કાવ્યોમાં ગોઠવાયેલા છે. એમનું કાંઈ પણ પદ કો, તેને રાગથી ગાઓ. અર્થના વિચાર કંઈ અને પંક્તિ જુઓ કે તેમાં કેટલી મન પડે છે. શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યો માત્ર વાંચી જવાથી પણ આનંદ મળે છે; પરંતુ તેની ખરી ખૂબી તો રાગનાલમાં ગાવાથી અથવા તો કાંઈ મધુર સ્વરે ગાતું હોય ત્યારે સાંભળનારો જણાય છે.

શ્રીદયારામભાઈએ શ્રીકૃષ્ણલીલાના રસમાં જ વેળાકા ને શ્રોનાઓને તરબોળ કરી દીધાં હતા.

શ્રીદયારામભાઈનો યુગ ખરી રીતે કવિયુગ નહિ પણ સંતયુગ હતો. ગ્વામીનારાયણ મચ્છાવના સંગ્રાપક શ્રીમદ્દજ્ઞાનંદ સ્વામી પોતાના

યોગગણનો પ્રભાવ ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં ફર્યાવી રહ્યા હતા. તે સમ્રદાયના અનુયાયી, પ્રેમાનંદ નિષ્કુલ્લાનંદ, અભ્યાનંદ વગેરે કવિઓ ઉત્તમોત્તમ ભજનો બનાવી તે દ્વારા અજાનાધિકાર દૂર કરી લેણાને જાગૃત કરી રહ્યા હતા મીરાંભાઈ, ધીમે, નિરાંત બાપુ, કમ્પીર વગેરેનાં ભજનો ભક્તમંડળીઓમાં ગામે ગામ ગવાઈ ગયા હતા. ભજનની સખ્તાહો થતી. એવા યુગમાં ભક્તકવિ શ્રીધારામભાઈએ ગુર્જરભાષાના આદિ કવિ શ્રીનરસિંહ મહેતાની માદક પોતાના કાવ્યોદ્ધારા ભક્તિરસની વૃદ્ધિ ગુર્જર સાહિત્યવાદિકામાં કરી લોકદેશને ભક્તિરસથી આર્દ્ર બનાવીને પ્રકુદ્ધ કર્યાં હતા. કંબોઈ વામે બહાધરપુરમાં આગેવાજ્ઞાતિના ભગવદીય શ્રીવલ્લભદાસભાઈ, કપડવળમાં ભગવદીય ફૂલકુંવરભાઈ, જૂનાગઢમાં ભ રામકુંવરભાઈ, સ્વેગદ્વારીયામાં ભ કેસરભાઈ, ભડચમાં ભ. શ્રીજગજીવનદાસભાઈ અને ભાગવનગરમાં ભગવદીયત્રી દેશવદામભાઈ આદિ શ્રીગોકુલેશવરપાસકન ભરુચિ ભક્ત કવિરત્નો-ત્રીપુટિદર્શિણી કવિઓ કાવ્યની પ્રમાણી વૈખ્યવસુદેને આપી રહ્યા હતા. વિક્રમની યોગણીમમી શતાબ્દિ સંત તથા ભંત પુખ્તોથી ઉજ્જવલ બની હતી તે સમયમાં ભક્તકવિ શ્રીધારામભાઈનું પ્રાકટ્ય થયું હતું.

ભક્તકવિશ્રીએ પોતાની હોતેર વર્ષની ઉંમર દરમિયાન પુષ્કળ સાહિત્ય રચ્યું છે તેમાં ગુજરાતી અને વ્રજભાષાના ગ્રંથોની સંખ્યા મોટી છે તેઓ ભગવદ્પ્રેમ અને ભક્તિવાળા હોવાથી પોતાના કાવ્યો અને ગરમીઓદ્ધારા પ્રેમ અને ભક્તિના પૂર વહેવડાવ્યા છે. આ બધું શાસ્ત્રપુરાણ તથા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ગુદાદૈત બ્રહ્મવાદનો સિદ્ધાન્ત સસ્કૃત ભાષામાં છે તેના રહસ્યને પોતાનાં કાવ્યોમાં સરળ ગુજરાતી અને હિંદી ભાષામાં પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તેમની કૃતિઓમાં ભક્તિ-પોષણ, રસિકવલ્લભ, રસિકરંજન, સમ્રદાયસાર, સતર્કયા, વસ્તુત્તર દીપિકા, કલેશકુલ, અગ્નિમિત્રાખ્યાન, જન્મવનવિલાસ, પ્રશ્નોત્તરમાલિકા અને અનુભવમંજરી વગેરે નાના મોટા ગ્રંથો ઉપરાંત અસંખ્ય ગરબા, ગરબી, છંદ, પ્રબંધ, સાખી, સોરઠા અને દુહા વગેરે ગણી આશરે

દોઢ લાખની સંખ્યા થાય છે. શ્રીદયારામભાઈને પ્રબુનો સાક્ષાત્કાર થયેલો તે તેમના પદોમાં તથા ‘અનુભવમંજરી’માં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

લક્ષ્મણકવિ શ્રી દયારામભાઈનાં કાવ્યો અને જીવનપરિચય યુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય તેથી અભિજ્ઞાપા મારા હિતૈવી ગો. વા. પરમભગવદીય શ્રીનાથજીભાઈ ગિરીજાશંકર જ્ઞેશીજી હતા, તેઓ લક્ષ્મણકવિશ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય પુત્ર હતા અને શ્રીદયારામભાઈનાં કાવ્યોનો અર્થ સારી રીતે સમજતા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ પદો ભક્તિભાવપૂર્વક ગાના હતા તેઓની અમજણી ઉંમર થઈ ત્યારથી શ્રીદયારામભાઈનાં છપાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલા કાવ્યો અને જીવનચરિત્રો જ્ઞેયાં, કાવ્યોમાં રહેલી અગુદ્ધિ અને અર્થની વિમંગલતા જોઈ અને જીવનચરિત્ર અશ્લીલ અને આગ્રેષો ભરેલું જોયું, તેથી તેમના ઉપર અત્યંત દુઃખ થયું. તે સમયે મારી જીજરતી ઉંમરમાં મારા પૂજ્ય ગો. વા. માતુશ્રી કૃષ્ણભણીયાના પ્રનાયે પ ભ શ્રીજ્ઞેશીજીના સપદમાં આપ્યો તેઓશ્રીનો માગ ઉપર વાતસત્પણાવ હતો તેઓશ્રીની આજ્ઞા પડી મુંઝાઈ ગયો ત્યાં આપારી શ્રાઈનમાં નામુ લખવાની નોકરી મળી. આ સમયમાં જ્ઞેશીજી શ્રીપુણ્દ્રસંપ્રદાયના મુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને સંપ્રદાયની એવા કરવાની ધગશવાળા વે. શા. સ. શ્રીયુત મગનલાલ ગણુપતરામ શાસ્ત્રીજી એમ. એ ઉપર પત્ર લખી આપ્યો શ્રીયુત શાસ્ત્રીજીએ મને ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર્યો તે વખતે તેઓ પના કેકેનકેયેજમા પ્રાધ્યાપક હતા. તેથી સાંપ્રદાયિક પ્રયોના સંશોધન, પ્રકાશન અને અધ્યયનાદિમાં તેમનો ઘણો સમય જતો હતો, તેથી તેમણે માગ કાર્ય માટે પ ભ શ્રીમૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા અને શ્રીયુત વસંતરામ હરિદૃષ્ટ શાસ્ત્રીનો મેળાપ કરાવી આપ્યો. મારું કાર્ય સફળ થતું ચાલ્યું. શ્રીભગવત્કૃપા અને ભગવદીયોની દયાથી અત્યાર મુઘીમાં શ્રીદયારામ કાવ્યમણિમાલાના ભાગ ૧ થી ૬, શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર અને લક્ષ્મણકવિશ્રી દયારામભાઈનું આત્મજીવન એ પ્રકારે આઠ પુસ્તકો પ્રકટ કરી સક્યો છું, તેમાં શ્રીદયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૧, ૩ અને ૪ ની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રકટ

કરી છે. આ કાર્યમાં ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનાં પ્રેમીઓ તરફથી ઉત્તેજન અને વિદ્વાનોએ તનમનથી સહાય કરી મને ઉપકૃત કૃપોં છે.

ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર છપાવવા માટે ઉપયોગી નોંધ પ. ભ. શ્રીજીશીજીએ તૈયાર કરેલી તે પ. ભ. શ્રીમૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેજીવાળાને બતાવી. પરંતુ તેમની પામે તે વખતે સામ્પ્રદાયિક સંમૂળ સાહિત્યના સંશોધન અને પ્રકાશનનું કાર્ય હોવાથી શ્રીજી દરપ્રસાદ રાવળને જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવા ભક્તમણુ કરી, તેથી શ્રીરાવળે જીવનચરિત્ર તૈયાર કર્યું અને સંવત ૧૯૭૬ માં હું મુંબઈ મી. યી. ટેક રોડ લાડની વાડી ઉપર રહેતો હતો ત્યારે જાણી પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેને જનસમાજે આવકાર્યું. શ્રીરાવળે જીવનચરિત્ર તૈયાર કરવામાં પ. ભ. શ્રીનાથજીભાઈના બેસીની નોંધમાંથી મહેનત કરી તારવણી કરી હતી પરંતુ સંપૂર્ણ સ્કીકન સર્ક સકાઈ નહોતી. કારણ કે ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર સમુદ્ર જેવું અગાધ હોવાથી આટલાથી શ્રીજીશીજીને સંતોષ થયો નહિ હોવાથી તેમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતાં જણાવેલું કે કોઈપણ સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાન અને વૈજ્ઞાનિકારા વિગ્ન જીવનચરિત્ર લખાય તો ઘણું આરુ, તેથી મેં આ કાર્ય માટે સમ્પ્રદાયના મર્મન અને લેખક પ. ભ. શ્રીજીદાસાવભાઈને વિનંતી કરી અને તેમણે મારી માગણીને સહર્ષ કબૂલ કરી. તેઓશ્રીની ત્રદાયગ્ધા અને અને શરીરશક્તિ ગરાગર નહિ હોવા છતાં આ કાર્ય કાઢ લીધું અને તૈયાર થયું છે. આ પુસ્તકમાં ઉપયોગી લેખનસામગ્રીનું સાહિત્ય સર્ક ઉભોઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે ધણી વખત મારે આવવું જવું પડતું. મારી શારીરિક શક્તિ પણ પહેલાંના જેવી નહિ હોવા છતાં મારા પરમ હિતથી શ્રીજીશીજીની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા લગવાને મને શક્તિ આપી. મોટા ખર્ચે અને મહેનતે આ કાર્ય પ્રમુ કૃપાથી પૂર્ણ થયું છે.

મારા જીવનકાળ દરમિયાન ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનાં કાચે, અને જીવનચરિત્ર લગભગ બેતાલીસ વરસે અનેક સાધનોથી ભરપૂર નવેસર લખાવીને અને અંતમાં આ પુસ્તક પ્રકટ કરી તે દ્વારા ભક્તકવિશ્રીની

તેમજ ધર્માનુરાગી તથા શુર્જરસાહિત્યાનુરાગી જનતાની યતિક્ષિત સેવા દ્વારા મારી ફરજ બજાવવાની પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ મને નિમિત્ત બનાવી શક્તિ અને અનુકૂળતા આપી છે તેમાં મારા ઉપર પ્રભુની મહાન કૃપા હોવાનું માનું છું.

૫. લ. શ્રી જ્ઞેશીજી અત્યારે વિદ્યમાન હોત તો આ પ્રકાશનના લેખનકાર્ય માટે ૫. લ. શ્રી. જ્ઞેઠાલાલભાઈને અતઃકરણપૂર્વક અનેક આશીર્વાદ આપ્યા હોત ભગવદીયનાં જીવન દિવ્ય હોય છે તેઓ અત્યારે પણ દિવ્ય ભગવદ્ધામમાં બિરાજમાન છે, તથા મને શ્રદ્ધા છે કે તેમનો પુણ્યાત્મા દિવ્યધામમાં પણ આ કાર્યથી સતોય પામશે.

બગીચામાં ખીસેલાં સુંદર પુષ્પો પ્રભાતના અરુણોદય સમયે મધમધતી સુવાસ પ્રસરાવે છે અને તે પ્રમાણે ભક્તકવિ શ્રીધ્યારામભાઈના કાવ્યપુષ્પોની સુગંધી સદાકાળ, ખીસેલાં સુવાસિત પુષ્પો જેવી છે અને રહેશે પુષ્પોની ઉપમા ઓછી પડે છે કારણ કે પુષ્પો તો કરમાય છે પરંતુ આ કાવ્યપુષ્પો તો સદાકાળ તાજાં પુષ્પ જેવાં ખીસેલાં અને સુગંધીમય જ રહે છે અને ભાવશાળી આત્મા, આ પુષ્પોની સુવાસ લઈ જીવનપથ ઉજ્જવળ બનાવી મનુષ્યજન્મ સફળ કરી, પ્રપંચ વિમુક્તિ-પૂર્વક ભગવદ્દાશક્તિ કેળી, ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરી જીવન સાર્થક કરે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તકવિશ્રી ધ્યારામભાઈનાં કાવ્યો તે ભગવદ્ ગુણગાન છે. શ્રીગોકુલલીલા નંદાવયની અને વૃન્દાવનની, મથુરાલીલા અને હારદાલીલા વગેરે ભગવાનની દિવ્યલીલાનાં ગુણગાન ભક્તકવિશ્રીએ કાવ્યમા કર્યા છે તે પરમકૃત્યાણુદાતા છે, મંગલુપ છે.

કાવ્યોપુષ્પોની પેઠે આ ‘જીવનર્પણ’ પણ અનુપમ સુગંધમય છે. આ પ્રકાશનમાં શ્રીધ્યારામભાઈનાં કાવ્યોનો મર્મ સમજવાને ઉપયોગી પ્રયાસ તેના વિદ્વાન લેખકે કર્યો છે.

મીસરીની કલ્પિત પ્રસાદી હાથમાં આપે તો તે ભાવપૂર્વક પ્રસાદ તરીકે લેતી એ જ કાર્યમહત્વનું છે. એ મીસરી ક્યાં તૈયાર થઈ, ક્યારે

અને ક્યાં ગેરડી પાડી, પકવનાર કાણ ? એવી પ્રક્રિયા માટે કાંઈ ધ્યાન આપતું નથી. પરંતુ કણિકા મીસરીને મહાપ્રસાદના સ્વરૂપમાં લઈને માને છે. આ પ્રમાણે આ પ્રકાશનમાં રસાસ્વાદ લેવા યોગ્ય મહાપ્રસાદ રૂપ કણિકાઓ ભારોભાર ભર્યા છે. મીસરીની કણિકા પ્રસાદીની જેમ જનસમાજ આ સ્વાદ લેશે તો લેખકનો તથા મારો પ્રયાસ સફળ થશે માનીશ.

ભગવાનપૂર્ણ પુરુષોત્તમે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે.

યા નિશા સર્વ ભૂતાનાં
તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી

યસ્યાં જાગ્રતી ભૂતાનિ
સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ

અ. ર. શ્લોક ૬૮

“સર્વ પ્રાણીની રાત્રિ તેમાં સંયમી જાય છે. જેમાં પ્રાણીઓ જાગે છે તેને મૃતી અંધારી રાત પેડે દેખે છે.” આ ન્યાયે ભગ્ન કવિશ્રીના જીવન ઉપર આશ્લેષો કરનારની સ્થિતિ દર્શાવતો છે. તેમની દૃષ્ટિનો દોષ છે.

દેવી અને આમુરી સંપત્તિ, સૃષ્ટિના આદિકાળથી ચાલતી આવે છે. આજ કારણે ભગવદ્વાચનાં અને સંત, મહંત અને ભક્તોની, આમુરી સંપત્તિવાળા નિંદા કરતા જ આવ્યા છે. પરંતુ જનસમાજ અવળે માર્ગે દેરાશ નહિ, તેથી જીવનચરિત્ર શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બહાર પાડવું અને કાવ્યોની અશુદ્ધિની ગેરસમજ દૂર કરવી એ હેતુ પરમ ભગવદ્વીય શ્રીનાથજીવાઈજેશીનો હતો. તેઓશ્રીની આજ્ઞાનુસાર કાવ્યો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રગટ કર્યા અને જીવન ચરિત્ર પણ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી દષ્ટિદોષ દૂર કરવાના હેતુથી આ પ્રકાશન થાય છે, તેથી જ્ઞાસુને આત્મકલ્યાણનું પણ દર્શન મળે તેવાં કાવ્યોનું તથા જીવન ચરિત્રનું પઠન પાઠન કરી ભક્તિમય જીવન જતાવવામાં જનસમાજને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડશે.

દાસના પ્રનિકુળ અભયમાં પુનઃ પ્રદેશ કરવા જરૂરી હાજી વગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં મુશ્કેલી લેવા છતાં આ પ્રકાશનને પુટ્ટ બનાવવા ધર્મી ઉપયોગી ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. તેના કોટા લેણા, ખોટા બનાવવા અને છપાવવાનું કાર્ય પણ મુશ્કેલ છે પરંતુ તે બધામાં શ્રીદરિ, મુખ અને ભગવદ્ગોષ્ઠની કૃપાથી સકળતા મળી છે, તેથી અને આત્મસંતોષ છે.

જગતમાં દુર્ગુણ ન હોત તો સદગુણની કમી જ કિમત ન થાત અને જીવન ન હોત તો મલ્લનની શ્રેષ્ઠતા અંકાત જ નહિ. જગતના સામાન્યજનોથી ભક્તોની કૃતિ વિવિધગુણ દોષ છે અને તે વિવિધગુણને અમજવાની યોગ્યતાને અભાવે, સામાન્યજનો ભક્તો પ્રતિ ઉનાવળથી અવગણા વિચારે આથીને જનઅમાજમાં કેટલાયે છે અને તેથી જ કહેવાયું છે કે “જગત ભગતને વેગ છે” ભક્તકવિથી દ્યારામભાઈનાં અંગધમા પાત્ર તેમજ ધર્મ છે. દરિયાના ભક્તિપૂર્ણ દર્યાના ઉદ્ધારને કૃપાળુ જોયા છે તેથી જે જેનું પાત્ર તેવો તે અર્થ કહે આ દિવાજ આદિ અનાદિથી આવે છે. ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાના અંગધમા પાત્ર તેમજ અન્યું છે આવા બનાવોના પરિણામથી અમાજને ધનું જોવાનું પડ્યું છે. આવા પ્રનાગની ગેરમમજને દર કરવા આ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવાનો જેનું મહેતો છે ભક્તકવિથી દ્યારામભાઈનાં એકભક્તિપાત્ર કાવ્યો ધરમચુ અર્ધ પગાં છે તેથી કવિથીનું નિર્મળ જીવનચરિત્ર બદાર પડે તો નહીં. દર્યાના ધરો સાલ થાય. પ્રભુના ભક્તોના અરિત્ર અંગધી ૧૧ દી માલિની બદર આવે તેથી પ્રભુના ભક્તનું કર્મ જતું નથી પરંતુ અમાજને નુકસાન થાય છે. ભક્તકવિથી દ્યારામભાઈના જીવનચરિત્ર અંગધી અત્યાર મુખી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે કાંઈ પ્રદેશ અંગેનું છે તે ક્યાં ધ્યાનથી પ્રદેશ દશે તે અમજ ચડાતું નથી પરંતુ એટલું તો નહીં જ રહે. દર્યાકતોના અભાવે પોતપોતાના વિચાર પ્રમાણે અને અર્ધ દર્યાના દરીને લેખકોએ દાર્શ કહેવું છે. તેમાં શ્રીવ્યાસ અથવા અથેલો નથી પરંતુ સમાજને અન્યાય થયો છે એમ

ગુદ્ધ જીવનચરિત્રનું એકાદ પુસ્તક બહાર પડે તો સારું એવો સંકલ્પ થવાથી આ કાર્ય હાથમાં લેવાયું છે

મૂર્ચનું ચિત્ર દોરનાર ગમે તેવો ચિત્રકર હોય તો પણ ચિત્રથી પ્રત્યક્ષ મૂર્ચ જાતાની શકે નહિ કારણ કે તેમાં રહેતું પ્રભુનું વિભૂતિરૂપી તેજ, તે તો માન મૂર્ચમાં જ છે, તેમ ભક્તવિશ્રી દ્વાગમભાર્તનું ચરિત્ર દેવે દેવે પ્રસંગોથી પુષ્ટ ન થયું હોય તો તે સર્વથા સભવિત છે, નારણે ભક્તોના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો એના હોય છે કે માન તેઓ પોતે જ જાણે છે તેથી તેવા પ્રસંગોની નોંધ લઈ શકે નહિ વળી ભક્તવિશ્રીના જીવનમાં ઈશ્વરના સમય દાવના સમયથી જુદો હતો તેથી તે સમયે દેવે દેવે પ્રસંગની નોંધ રાખવાની કાળજી ન હોય તે આભાવિત છે

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉત્તમ સાહિત્યની શ્રદ્ધા પ્રનારુ અને સમગ્ર સાધનોથી ભરપૂર હજુ કોઇપણ ગ્રાંથીન કવિનું ચરિત્ર પ્રકટ થયું નથી આ ચરિત્ર ગુર્જર સાહિત્યનુગમી વાચકોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ મારું માનવું છે

કવિશ્રી ॥ ઉપદેશ પ્રકાશના શ્રી-ગણેશ ભક્તજીની છમી તથા ચરિત્ર મેળવવા મેં ડોકર, વડોદરા અને પેટલાદ વગેરે જગ્યાએ પ્રયામો નેલા છે. રહે પ્રભુપાથી વડોદરાથી તૃતીય વૈષ્ણવ પંથના પ્રમુખ ગો. રા. મનસી બળનંતરાય ગણભાર્તને ત્યાંથી શ્રીભક્તજીની છમી પ્રાપ્ત થઈ. મજદુર ચિત્ર ગમીન જૂનું તેમને ત્યાં શ્રીકાકા એનામાં મિત્રજીતુ હતું જેથી તેમને ત્યાં ફોટોગ્રાફરને લઈ જઈને તે ઉપરથી ફોટો લેવડાનીને છમી તૈયાર કરાવી છે શ્રીભક્તજીના જીવનચરિત્રની હમીયત શ્રીગણેશ તરાય મનસી તથા શ્રીમજુલાન જમનાદાસ દેવે એમ એ મારફત મળી છે તેથી તે બન્નેનો આભારી છું

કવિશ્રીના મેલ્ય સ્વરૂપ શ્રીમદ્મોહનવાવજી, કવિશ્રીના ગોનોકવાસ પત્રી ડોહાઈની બીતરા એકાવાળ આજણું પંથુન જમનાભાર્તને માથે પધરાવેલું અને ત્યારપછી ચાંદેદાસ બાર્ધ, માદરા દરબારના દોહરી

નાંદેદના વેરીસાલંડના કાકી સરદારઆના મંદિરમાં ગિરાજતું હતું. તે પછી શ્રીમદનમોહનજીના રચરૂપને દ્વિતીયજીવના તિલકકાષ્ઠ શ્રીનાથદ્વારા પધરાવી ગયા. કવિશ્રી અયાચક વૃત્તિના હોવાથી તેમનો નિર્વાહ ડોહોઈની સીમની જમીનની ઉપજ આવતી તથા ડોહોઈ અને સંખેડા તાલુકાના ગામોમાં તેમની પસાયના જમીનોની ઉપજ આવતી તેનાથી ચાલતો હતો.

કવિશ્રીની અવલોકનશક્તિ બહુ જ ઊંચા પ્રકારની હતી. એ જાણવાને એક સપ્તમાણુ હકીકત છે કે તેઓશ્રીએ પગે ચાલીને ત્રણ વખત ભારતની મહાયાત્રાઓ કરી હતી તે પ્રસંગે સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું અવલોકન કરતાં પ્રભુની ચમત્કારીકૃતીલા, કૌતુકરત્નાવલિ નામના પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં ઘણી જ રસિકશૈલીથી વર્ણવેલી છે.

કવિશ્રી દરરોજ શ્રીમદ્ભાગવતનું પાસાયણ કરતા. તેઓશ્રીને સંસ્કૃત ભાષાનું ધણું જ ઉત્તમ જ્ઞાન હતું. તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમરકંધનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સારરૂપે કયું છે.

વ્રતોત્સવના નિર્ણય કરવાનું કામ મહાન જ્યોતિર્શીઓ અને આચાર્યશ્રીઓનું છે તેમાં પણ કવિશ્રી પારંગત હતા. જન્માષ્ટમી અને રામનવમી ઇત્યાદિ જયંતીઓના નિર્ણય સબંધી ડોહોઈમાં ત્રણ પક્ષ પડેલા હતા. તે પ્રસંગે ઘણી જ કુશળનાથી વ્રત ઉત્સવ અને જયંતિ એ એના બેદસમજાવી સપ્તમાણુ દરંકના મનનું સમાધાન કરી આપ્યું હતું. એકાદશીના નિર્ણય સબંધી પણ તેજ પ્રમાણે ચર્ચા હતું. આ જાણતો શાસ્ત્રીય વાદવિવાદની છે અને તેનું પૂરું વર્ણન કરતા પ્રમાણે વિગેરે આપીએ તો ધણું લંબાણ થાય તેથી આ વિષયોને પુસ્તકમાં સ્થાન ન આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. સુદ વાચકદંડ જોઈ શકશે કે પ્રભુના કૃપાપાત્ર આવા ભક્ત મહાત્માઓને પ્રભુની કૃપાથી સર્વ વિષયો અને સર્વ વિદ્યા આધીન હોય છે તેથી કરીને લાંબા વખતના શાસ્ત્રાભ્યાસથી પણ જે વસ્તુ ગમ્ય થઈ શકતી નથી તે પ્રભુના ભક્તોને પ્રભુની કૃપાએ કરીને સહજ સુલભ થાય છે.

કવિએ સંગીતાદિ જ્ઞાન મેળવવા માટે કોઈ ઉસ્તાદ ક્યાં નહોતો.
પરંતુ શ્રીકૃષ્ણને જ તેઓ ઉસ્તાદ માનતા હતા ને તેમની કૃપાથી જ
કવિની બધી વિદ્યાઓ સફળ થઈ ગઈ હતી, કવિ કહે છે કે :—

વેદશાસ્ત્ર હ, શીખાવે, પુરાન હ પઢાવે,
સવ વ્યાક્રન ઘટાવે, ચૌદ વિદ્યાજાકો યાદ હૈ.
લઙ્છન યત્તિસ કલા, ચોસટ પ્રવીનતા કરે,
છતીસો શીખાવે નાદછંદ ભેદ નાદ હૈ.
વિવિધ ભાંતિ વુદ્ધિબલ દેત હૈ દયા વિચાર
સમર્થ નહિ કોડ જ્યાકે સગ કરન યાદહૈ,
શાગીર્દ હોય તાકુ વિનશ્રમ સર્વસિદ્ધિ દેત;
દયો કહે યસો શ્રીકૃષ્ણ હમારો ઉસ્તાદ હૈ.

કવિત્રીતુ “શુ” જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને શુ જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને
શુ જાણે વ્યાકરણી” એ પદ સર્વપ્રમા અમદાવાદના કવિ કૃષ્ણારામ
મહારાજના શિષ્યો કહે છે કે તે કાવ્ય એક વખત કાશીના પંડિત
વિજયનાથ જીતપત્ર લેના કૃષ્ણારામ મહારાજ પાસે આવેલા ત્યારે તેમણે
કહ્યું કે કોમોઈમા દયારામભાઈ કરીને મહાન સમર્થ વિદ્વાન કવિ છે
તેમની પામે જાઓ એટલે તે પંડિત કોમોઈ ગયા તે વખતે એ પદ
દયારામભાઈએ કહેયું છે એ અને બીજા હિંદી કાવ્યો તે વખતે
કવિત્રીએ રચી તે પંડિતો ગર્વ ઉતાર્યો હતો વ્યાકરણી તથા
સંસ્કૃત ભાષાનો કૃષ્ણારામ મહારાજનો દુરાગ્રહ નહોતો પણ તે પંડિતો
હતો. દયારામભાઈ અને કૃષ્ણારામ મહારાજ એ બે સમકાલીન ભગવદ્
ભક્તો અને કવિ હતા એટલે તેમને મિત્રતા હતી દયારામભાઈ મહા-
વાત્રાએથી આવતા હતા ત્યારે એક વખત દયારામભાઈને મહાન ભગવદ્
ભક્ત જાણી કૃષ્ણારામ મહારાજ તેમના શિષ્ય નારાયણમહારાજ સહિત
અમદાવાદ સ્ટેશન ઉપર લેવા ગયા હતા ને પોતાને ત્યાં કૃષ્ણારામ મહારાજ
બેઠે જ સહિત આવથી આદર સત્કાર કરીને રાખ્યા હતા.

દયારામભાઈની વાણીનો જનનાને વધુ લાલ મળે એ દષ્ટિએ ઝોડ ધનિયા ગેડિયો રોરાનેથી તેમની વધુ ને વધુ કૃતિઓ દરમિયાન રજૂ થાય એમ ઇચ્છું છું.

આ ચરિત્ર સંપૂર્ણ સમગ્રાણ આલેખાયું છે. કવિશ્રીની બામ્યાવસ્થા, ઉત્તરાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં બનેલા અનેક પ્રયત્નો ઉપરાંત કવિશ્રીની પ્રાચીન મુંદર રંગીન ત્રણ છબીઓ, કવિના પદ્મશિષ્યો, જોશી રણછોડભાઈ તથા ગિરિજશંકરભાઈની છબીઓ, તથા કવિના હસ્તાક્ષર, શ્રીનાથજી (અને શ્રીમદ્વાપ્તજી) શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી તથા કવિના ઉપદેશ ડોકોરવાળા ઇન્દુજીરામ ભટ્ટજીની છબી, તેમનું દૃઢ ચરિત્ર જમી સાથે આપવામાં આવ્યું છે. કવિના જન્માક્ષર, વીલ, વંશવૃક્ષ, કવિનું ગદ્ય લખાણ. કવિના મંથાની યાદી, અમદાવાદના કવિ વ્યાસ માધવરામ સાથેનો કવિનો કવિતામાં રમૂજ પત્રવ્યવહાર, કવિ ઉપર આવેલા પત્રો વગેરે આશ્ચર્યજનક નવીન સમગ્રાણ વિગતો અને અનેક અપ્રસિદ્ધ મંથોના ઉતારા વગેરે અનેક વિષયોથી ભરપૂર આ ગ્રંથ છે. કોઈ પણ ગુજરાતી કવિનું આદર્શ બધા સાધનોવાળું વિસ્તૃત સમગ્રાણ લખાયેલું હોવનચરિત્ર હજી સુધી બહાર પડ્યું નથી. આ ગ્રંથમાં વૈષ્ણવ સમ્રદાયના અનેક સિદ્ધાંતોનું ધણી જ સરળતાથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલું હોવાથી વૈષ્ણવોને તો તે અતિ ઉપયોગી છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રથમ જીવનચરિત્ર જણાવેલું તેના કરતા વધારે પ્રમાણમાં કવિશ્રીના ગુરુ શ્રીવરજીભાલજી મહારાજ અને તેમની ગાદીએ આવેલા કાશીવાલા શ્રીત્રિકમરાયજી મહારાજનું ચિત્ર રાજનગરવાલા શ્રીછોટાજી મહારાજનું ચિત્ર અને લેખકની મૂલનાથી ડબોઈનું સ્મારક મંદિર કવિશ્રીનું મોસાળ પશ્ચિમદ્વાર તથા જે સ્મારક મંદિરની અદરના લાગમાં હસ્તલિખિત મંથોના બંકો તંબુરા, સહિતના ચિત્રો તથા ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈની પ્રતિમા અને બાલ પુસ્તકાલયના ફોટા તથા ભક્તકવિશ્રીએ ઉત્તરાવસ્થામાં ઝાંગેલા વાગામાં સખીદાસ ગાંધીના ધરમાં

પોતાના ઠોકરેથી શ્રીમદ્નમોહનલાલજીને પધરાવીને મેલા કરતા હતા તે તરફનો ભાગ અને બારીનો ભાગ અને નવીન બંધાયેલા સ્મારક ભવનનો ફોટો તથા ભક્તકવિશ્રી દયારામભાઈ સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલયનો એ રીતે નવીન ફોટા; ફોટોઆફર પાસે ફોટા પડાવીને બ્લોકો કરાવીને આ ગ્રંથમાં મૂક્યા છે

કવિનો જીવન સંદેશ પ્રમોત્તરમાલા, કવિશ્રી માટે સંગ્રહપ્રેમીઓને અપીત્ર વિગેરે.

તે ઉપરાંત કવિશ્રીના સાહિત્યપ્રેમીઓ ગો વા શ્રી. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા, ગો વા. વસંતગમ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી, સ્વ. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, સ્વ શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાયજી, એ ચીમનલાલ દેસાઈ, પ. ભ ગોવિંદલાલ છોટાલાલ વડીલ વાડિયાવાલા, અને કવિશ્રીના શિષ્ય પુત્રો હિંમતલાલ રણુછોડભાઈ તથા જગનલાલ હિંમતલાલ, પ. ભ જીવણલાલ જગનલાલ જોશીના ફોટા અને શ્રીયુત પ. ભ. જોશીલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ તેમજ પ્રકાશકનાં જીવન ચરિત્ર તથા ફોટા મૂકવામાં આવ્યાં છે. કવિશ્રીએ શ્રીમદ્ ભાગવત તથા ભગવદ્ગીતાના આધારે રચેલી જ્ઞાનગાથા આ પુસ્તક સાથે બેટ આપવામાં આવી છે

આ પુસ્તકના પ્રકાશનના કાર્યમાં ઉત્તજનાર્થે શેઠ હરજીવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ દ્રુપદ કંડના દ્રુપદીઓ તરફથી તથા શેઠ રતીલાલ નાથાલાલ અમદાવાદવાળા તથા લક્ષ્મી મીસ્ત્ર મીસ્ત્ર તરફથી શેઠ હરિદાસ મોતીલાલ પરીખ પેટલાદવાળાએ, નડિયાદના બાસુદીવાળાના કુટુંબ તરફથી તથા શ્રી રણજિતભાઈ નારણદાસ તરફથી વડોદરાના શેઠ ડાહ્યાભાઈ ચીમનલાલ, મુંબઈના શ્રી શાંતિકુમાર ગાધી, સોલીસીટર, શેઠ કરમચંદાસ વરજીવનદાસ, શેઠ જયંતિલાલ ગંગાદાસ બાપુશા, શેઠ માણેકલાલ જમનાદાસ મહેતા, સદ્ગન ગં. સ્વ. જડાવએન જગનલાલ ખાસ્તરના વતી શેઠ મંગળદાસ જ. ગોરધનદાસ, શેઠ ચંદ્રકાંત મોતીરામ રેશમદલાલ, શેઠ કાંતીલાલ નગીનદાસ બંગાળી, ભરૂચના શેઠ ડાહ્યાભાઈ અચરતલાલ કાંટીઆ, શેઠ મગનલાલ માણેકલાલ દલાલ, મુંબઈના શેઠ ઓમજીવલાલ એન્ડ સન્સ,

આર. ઓચ્છવક્તાલની કાં શેડ દેવજી બીમજી, શેડ હરેન્દ્રકુમાર, સોમાક્તાલ મગનક્તાલ કડકિયા, શેડ કાન્તિક્તાલ ચંદુલાલ કડકિયા, આર. પરીખની કાં., અનુભમેટલ કોરપોરેશન, ચુનીલાલ લાલજીભાઈ ગાંધી મોડાસાવાળા, શ્રીછોટાલાલ કાળીદાસ ભુટાલા, શેડ મનહરલાલ મટુભાઈ, ચીમનલાલ હીરાલાલ પરીખ, ડમોઈવાળા વિગેરેગૃહસ્થોએ આ પુસ્તકની નકલો લઈને આર્થિક સહાય કરી ઉત્તેજન આપ્યું છે. તે માટે તે બધાનો સહૃદય આભાર માનું છું. તદુપરાંત અમદાવાદવાળા વકીલ શાંતિક્તાલ ચુનીલાલ પરીખે તથા શેડ ઓચ્છવક્તાલ ગોરંધનદાસ ટાઈલ્સવાળાએ આ ગ્રંથની નકલો લેવા જણાવ્યું છે અને મુંબઈના શેડ રૂપશી માધવજી ટ્રસ્ટ ફંડ તરફથી આ પુસ્તકની નકલો લઈ ઉત્તેજન આપવા તેમના ટ્રસ્ટી શ્રી મનુભાઈ કુંગરસીએ જણાવ્યું છે. એ રીતે ગુજરાતના મહાન કવિશ્રી દયારામભાઈની વાણી તરફ જે અત્યંત પ્રીતિ અને ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો છે તે માટે હું તેમનો સપ્રેમ આભાર માનું છું.

ભક્ત કવિશ્રીનું વીલ અને ચરમા ગો. વા. જ્ઞેશી નાથજીભાઈને ત્યાં શોધતાં સં. ૧૯૭૦ માં અમને પ્રાપ્ત થયેલાં. આ વસ્તુઓ હાલમાં ડમોઈમાં રમારક મંદિરમાં છે.

ગો. વા. જ્ઞેશી નાથજીભાઈએ મને દયારામભાઈના હસ્તલેખીત મોટાં લાંબા આઠથી-દસ પુસ્તકો આપેલાં. આ બધાં પુસ્તકો મેં શ્રીજ્વલુક્તાલ જ્ઞેશીને આપેલાં છે. તેમાંથી અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો ‘વૈશ્વાનર’, ‘અનુગ્રહ’ વગેરે માસિકોમાં અવાર નવાર પ્રકટ કરી રહ્યા છે.

ભક્તશિરોમણિ શ્રીદયારામભાઈએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને શ્રીભાગવતના આધારે રચેલી રમવાની જ્ઞાનગ્રાજી, જે જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે છે, તે આ પુસ્તકમાં આપેલી છે. કવિશ્રીએ પ્રહ્લાંડનો નકશો અને નેતરંજની રમત પણ બનાવેલી છે જે યથા અવકાસે પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

કવિશ્રી આજ્ઞનયાદુ અને પ્રણુના ભક્ત હતા. શ્રીદયારામભાઈ ઉપર એક મહાનિગંધ લખાવીને વડોદરા મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી તરફથી શ્રીમુલાય મણિલાલ દવેને પી.એચ.ડી.ની પદવી એનાયત કરી છે.

તા ૨૮-૨-૧૯૩૫ના રોજ હમોઈના “શ્રીદયાગમ સાર” મહિ”ના મહાનંદુ મુરતવાળા જો શ્રીમથુરેશ્વર મહાનંદના પ્રમુખપદે ખાતમુહૂર્ત રિધિ થઈ હતી. આ મહિર માટે આગરે કપિયા એકનાથ ગીતેગદગત બેગા મરનાની નેમ છે તેમા હમોઈના નામરિકા તરફથી અમુ- રકમ લરાઈ છે તથા સરખર ગ્રાંટ આપને

મુદ્રણમા રહી ગયેલી ગ્રામમાની જૂનોન ગુદિપતક આપું છે તે વાચકોને જોઈ જવા પિનતી છે

સને ૧૯૫૩ના સપ્ટેમ્બરમા દરિયાનો સનામ્દી મહોત્સવ જગત્વાયો હતો ત્યારે ‘શ્રીચારામભાઈ’ સનામ્દી આર- અથ’ નુ પ્રાશન મનાનુ નથી કરી ટેની- રમ્મ એમી થઈ હતી તે અથનુ પ્રકાશન દરા વગ્સ થયા છતાં હજુ થયુ નથી ને રકમનુ શુ થયુ તે ખગર નથી આશા છે કે એ માટે થોડા થશે

શ્રીદયારામભાઈના હવન વિગે માહિતી, શાળા-મકાશાળામા ચાનતા પાઠ્ય પુસ્તકોમા નેરામા આવે છે તે સપાદનને પિનતી છે કે હવે આ અધિકૃત અથમાથી જ એ માહિતી નેરી જેથી કરિને ન્યાય મગે અને વિદ્યાર્થીઓને ખામ સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય

આ અથના પ્રાશન પછી શ્રીદયારામભાઈ રિસે અન્યથા જોવાનાં, અસમદ, અગ્રમાણ અને જૂની બાગતોનો તેમના હવન સાથે સામળવાનો ગોઈને અધિમાર નથી

પુસ્તક ધાર્યા મરતા વિરોધ માહિતીપૂર્ણ થયુ, ચિનો વગેરે વધાર્યા અને કાગળ તેમજ હપાઈ તથા માઈન્ડીમના લાવ વધવાથી અગાઉ નછી કર્યા મરતા ખર્ચમા ધજો વધારે થનાથી કિંમતમા ન છૂટકે વધારે નરવો પડ્યો છે આ પુસ્તક દ્યારામભાઈ માટે વેખકોને સાહિત્યપ્રેમીઓને, અધ્યાસકોને નિગધ લખનારાઓને પરેપૂરી માહિતી આપનારુ છે, જેથી લવિધ્યમા તે બધાને અતિ ઉપયોગી થશે

છેડમા આ જથ લખી તૈયાર કરી આપના માટે તથા પ્રાધ્મ્યન લખવા માટે પ લ ઓ શ્રી જેઠાવાલ જોડર્વનદામ શાહ M. A.નો હું અત મરણપૂર્વક આભાર માનુ છું તેમજ આ પુસ્તકનુ આમુખ

લખવા માટે સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રોફેસર ગોવિંદલાલ હરગોવિંદલાલ ભટ્ટ એમ.એ.નો તથા દયારામભાઈની પ્રેમભક્તિ માટે લેખ લખી આપવા માટે મુંબઈના સાહિત્ય રસિક પ્રેસિડેન્સી મેન્જિમેન્ટ શ્રીયુત મંગળદાસ જી. ગોરધનદાસ ખી. એ. એલ. એલ ખી નો અને શ્રી દયારામભાઈને અજ્ઞાતિ (શ્રી દયારામ ભાઈની ગરબીઓ ઉપર સુંદર લેખ) લખી આપનાર વડોદરાના પ્રોફેસર ડૉ. મંજુલાલ રણડોડદાસ મજમૂદાર M. A.નો અત.કરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

તદુપરાંત ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈને ભાવાંજલિઓ અર્પનાર નિત્ય લીધારથ પૂજ્યપાદ ગો. શ્રી ૧૦૮ શ્રીવ્રજનાથલાલજી મહારાજ, તથા વિદુષીકુમારી નિર્મળદેવી, પ. ભ. મુખીયાજી ભાઈલાલ જગનલાલ વ્યાસનો અને શ્રીયુત મુલજીભાઈ પી. શાહનો તથા પરિશિષ્ટમાં આવેલા વૈધાનર માસિકમાંથી કવિશ્રીના ગ્રંથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)વર્ગીકરણ વચ પ્રમાણે તથા શ્રીદયારામભાઈનું જીવનદર્શન આપવા માટે તથા તેમના દાદા, પિતા તથા તેમનો ખ્દોક આપવા માટે શ્રીજીવનલાલ જગનલાલ જોશી એડવોકેટ M.A.નો, કવિશ્રીના ગુરુ ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભલાલજી મહારાજશ્રીનો તથા તેમના ગાદીએ આવેલા ગોસ્વામી શ્રીત્રીકમરાયજીનો અને રાજનગરવાળા ગો. શ્રી. છોટાજી મહારાજનો અને કવિશ્રીના હસ્તાક્ષર વિગેરેના ખ્દોકો આપવા માટે અમદાવાદવાળા પ્રાધ્યાપક શ્રીકેશવરામ દાસીરામ શાસ્ત્રીજીનો, આ પુસ્તકનું પુરૂં સંશોધન કરવા માટે શ્રીનટવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રી ખી.એ (ઓનર્સ)ની એડ(પ્રથમ વર્ગ) સુરતવાળાનો સહાય આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકના મુદ્રણ દરમિયાન માર્ગદર્શન આપવા માટે પ. ભ. શ્રી જોશીલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ નો પ. ભ શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાલાલ વડીલ વાડીયાવાળાનો મુગ્ધના શ્રીયુત મંગળદાસ જી. ગોરધનદાસ, શ્રી. દાનિતલાલ હરિલાલ ચૌહ નો શ્રી મોમાલાલ મગનલાલ કડકીઆ, અમદાવાલ સાંકલચંદ અને ચંદ્રકાન્ત મોતીરામ ગેશમદલાલનો તથા ભવન્સ કોલેજના ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક શ્રીયુત મધુકર રદિરીઆનો શ્રીધિશ્વરલાલ મગનલાલ શાહ, દીનેશભાઈ ધિશ્વરલાલ, શ્રીનટવરલાલ ચી. શાસ્ત્રી, સુરતવાળાનો પ. ભ. શ્રીગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ મુંબઈ તથા

અર્થ સંકાપ કરનારા શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્યપ્રેમી ભગવદ્ગીતભાઈ ઝોનો અને આ પુસ્તકના મુદ્રણમાં શ્રી જૈન વિજય પ્રેસ, શ્રી જૈનાનંદ પ્રેસ તથા મોહન પ્રિન્ટરીના સચાલકોનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

પ્રકાશન પરવે અવારનવાર આવરપદ સૂચના આપનાર ઉમોઈ જગદંબા પ્રેસના માલિક શ્રી ભાલચન્દ્રભાઈ શ્રી ચીમનલાલ શાસ્ત્રીજી શ્રી શાંતિલાલ ખી જોશી, શ્રી જગમોહનદાસ જગજીવનદાસ મોદી વડોદરા અને ભાઈ દક્ષમુખભાઈ પરમાનંદદાસ શાહ નો પણ આભાર માનું છું. તે ઉપરાંત દયારામભાઈના સાહિત્ય પ્રેમીઓ, દિશનદાસ પુરુષોત્તમદાસ મુગંધી, ભાઈ રતનલાલ ધ્વજનલાલ, પુનમચંદ સાકલચંદ દોગી, મોડાસા તથા રતિલાલ મોહનલાલ દોસી નડીયાદ અને શ્રીશાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગિરજશંકર, વૈશ્વાનરના તંત્રી પ્રેમલાલભાઈ, રમણલાલ જ્યેષ્ઠારામ શાસ્ત્રી, ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ રાગ, જ્યેષ્ઠાલાલ ચુનીલાલ, રતનલાલ મગનલાલ, કંચનલાલ મોહનલાલ શ્રોફ, ભાઈ ઓચ્છવલાલ જમનાદાસ મડીઆ તથા નટવરલાલ ચીમનલાલ દેસાઈ વિગેરેનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

આ પ્રકાષે અનેક સાધનો યુક્ત કવિશ્રીનું નિર્મળ પ્રમાણો સહિત સચિત્ર જીવનચરિત્ર કવિશ્રીની પરમ ઋણી ગુર્જર પ્રજા પ્રેમથી વાંચે અને આ ભક્ત કવિશ્રીના હાર્દને સમજી ગુર્જર તેમજ સંસ્કારપ્રેમી ભારતીય પ્રજા કવિશ્રીના અનેક સહુણોનું અનુકરણ કરી તેનો વિશેષ પ્રચાર થાય તેવા કાર્યો અને પ્રયાસો કરે તો જ મારો પ્રયત્ન સફળ થયો હું માનીશ, વંદન હો ! એ પ્રાચીન યુગના મહાન ભક્ત કવિવરને.

નિવેદક :

અપાડ મુદ્ર ત્રીજ

રચયોત્રા.

વિ. સં. ૨૦૧૯

મોમવાર તા. ૨૪-૬-૬૩

નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ

રભોઈવાળા

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના સાહિત્ય

પ્રકાશકના સપ્રેમ ભગવત્સ્મરણ

He is associated with a number of charitable institutions. He is much interested in the cause of education, not having had its full benefit himself. While presiding over a Conference at Navsari some time ago, it occurred to him that students' hostels in big cities would serve a useful purpose. A decision to have four hostels to begin with was taken. Forthwith he donated Rs. 65,000 towards the cost of four hostel buildings.

પોતાના ધંધામા રચ્યા પચ્યા ન રહેતા તેઓએ સેવા માર્ગ પણ શ્રદ્ધા ધર્યો હતો. જનતાની સેવા એ જ જનાર્હનની સેવા એ સૂત્રમા તેઓશ્રી માનતા હતા. પોતાની જ્ઞાતિની સેવા કઠ્ઠી તે તેમની ભાવના હતી. સેવાભાવ બધાને સહજ નથી હોતો. તેમા પણ ઈશ્વરી સંકેત સમાયેલો હોય છે શેક ભાર્ધદાસભાર્ધનું નામ જ્ઞાતિની સેવામા મોખરે ગણાય છે. જ્ઞાતિ પ્રત્યે તેમણે પ્રથમથી સદ્ભાવ હતો. જ્ઞાતિમા તેઓ તન મન ધનથી સેવા આપી એટલું જ નહિ પરંતુ જ્ઞાતિ હિતના અનેક ફાંદામા એમણે સારી ગઠમે મેળવી આપી હતી અને અનેકને જ્ઞાતિની સેવા માટે આકર્ષ્યા હતા.

સને ૧૮૩૯મા જ્યારે તેઓ લાડ જ્ઞાતિના પ્રમુખ હતા ત્યારે જ્ઞાતિના કાર્યકર્તાઓનું એક સંમેલન તેઓના અંગત ખર્ચે યોજાયું હતું. કહેવાય છે કે આવું સંમેલન આ પૂર્વે યોજાયું ન હતું. આ સંમેલનના પ્રયાસના પરિણામે શરૂઆતમા તેમના પ્રમુખપદે એક લાડ હિત વિચારક સમિતિ નિર્માઈ તે દ્વારા તેમણે જ્ઞાતિ હિતાર્થના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા અને સર્વે જ્ઞાતિજનોના સાથ અને સહકારથી સને ૧૮૪૪મા લાડ સેવા સમાજ નામની સંસ્થા સ્થાપી શક્યા. આ સંસ્થા શરૂઆતમા રૂપિયા બે લાખથી વધુ રકમનું ફંડ ભેગું કરી શકી હતી. અને તેમા શેક ભાર્ધદાસભાર્ધએ રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની ગંઠમ આપી હતી. થોડા સમય પહેલા આ સંસ્થાને રૂપિયા એક

સરવાળો રૂપિયા સાત લાખ આસપાસ ગણી શકાય. સ્વ. ભાઈદાસભાઈ પોને પ્રસિદ્ધિમા માનતા ન હતા અને પોતાની સેવા હંમેશા ખાનગી ગણવાની મમતા દર્શાવતા. આ એમનો મહાન ગુણ હતો. સ્વ. ભાઈદાસભાઈએ જે દાન દીધું, ફંડોમા રકમ ભરી, ગુપ્ત રીતે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી, તેની તુલના ભરેલા નાણાથી નહિ થાય. જ્યારે તેઓ મદદ કરતા ત્યારે આત્મસંતોષ અને આનંદ અનુભવતા હતા. ‘દાન વિનાનો વેલવ પાંગળો છે. નિતથી મેળવો’ પ્રીતિથી આપો અને રીતીથી વાપરો. ધન સંચય જેટલો જ પુણ્ય સંચય પણ જરૂરી છે, આ એમના જીવન મૂલ્યો હતા. જેનો પ્રત્યક્ષ અમલ પોતાના જીવનમા કરી રહ્યા હતા. આ કર્તવ્ય પરાયણતા, સેવા અને સહકારની ભાવના ખરેખર પ્રશંસનીય છે અને તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

કલોલમા મફતલાલ ગમલભાઈ શાળાનું મુદૂર્ત, વિશેષારથેમા ગોખલીખાઈ સ્કૂલનો યાવો નાખવો, સુરતમા હિંદુ ચેરીટી હોસ્પિટલના સરજીકલ વિભાગની ઉદ્ઘાટનવિધિ એ બધા પ્રસંગો એમના શુભ હસ્તે ધયા હતા. મુંબઈના ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળના નેઓ એક ટ્રસ્ટી હતા. આ મંડળનો સુર્વેશ મહોત્સવ પ્રસંગે નિમાયેલી દીનાન્સ સમિતિના નેઓ ચેરમેન હતા. આ પ્રસંગે મંડળને દાન મેળવી આપવામા એમણે સારી મદદ કરી હતી. તેમ જ મંડળને માટે એક યોગ્ય સંગ્રહતાવાળું અને મધ્યલતામા આવેલું મકાન મેળવી આપવામા ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી હતી.

શેક શ્રી ભાઈદાસભાઈ પોતે એકલા સુખી રહ્યા નથી. પોતાના મિત્રો અને સ્વજનોને પણ સુખી કર્યા છે. તેમને ત્યા કામ કરી ગયેલા કેટલાક સખમોકરો અને કલાકો આજે શ્રીમંત અને સુખી છે. એમની તીવ્ર પ્રુદ્ધિ, સેવાપરાયણતા, ધાર્મિક ભાવના, અદ્ભુત વ્યવસ્થા-શક્તિ અને વિશાળ અનુભવનો પ્રભાવ એટલો તેજસ્વી હતો કે એમના આસજનોમા પણ તેના અંશ માલમ પડે છે. એમના હાથ

નીચે કેળવાયેલા ઘણા આજે સમાજમાં માનભયું સ્થાન ધરાવે છે. એમના સદ્ગુણનો પ્રભાવ ‘પારસમણિ’ જેવો હતો. એમનાં સંસર્ગમાં આવનારને તેની અસર થયા વગર રહેતી નથી.

નવજુવાનના ઉમંગથી શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈ કાર્ય કરતા. વૃદ્ધના ગાંભીર્યથી દરેક પ્રશ્ન ચર્ચતા, જ્ઞાનદાનીથી તેઓ તેમને ત્યાં આવતા દરેક સ્ત્રી-પુરુષને સન્માનતા અને આવકાર આપતા હતા. પ્રયત્ન વિનાની નૈસર્ગિકતાથી ને વાદવિવાદ કરતા. જે નમ્રતાથી તે દરેક કાર્યમાં પ્રાણ અને પ્રેરણા મુકી શકતા એટલેા સંતોષ, ધર્મ પરાયણતા, સેવાભાવ, મીઠાસ માનવતા અને જંધુત્વ નેમના સ્વભાવને સહજ થઈ ગયા હતા.

શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈનું જાણ જીવન જેટલું વિશાળ હતું તેટલું જ તેમનું ગૃહજીવન સુખી હતું. તેમના ધર્મપત્નિ શ્રીચંદાબહેન આદર્શ ગૃહિણી છે. આ સન્નારી આદર્શ ગૃહસંસાર ચલાવવા ઉપરાંત અનેકવિધ સામાજિક કાર્યો કરે છે. અનેક બહેનોને તેઓ યોગ્ય માર્ગદર્શન આપે છે. આર્થિક મદદ પણ કરે છે.

કોઈપણ કામ આત્મવિશ્વાસ વગર પાર પડતું નથી. આત્મવિશ્વાસના સ્ત્રુકાની મહાન કાર્યની નીકાતરી પાર ઉતારે છે. સેવા પરાયણ જીવન જીવવાનો દૃઢ સંકલ્પ તેઓશ્રીએ વર્ષો પહેલાં કર્યો હતો. તેઓના આત્મબળના પ્રતાપે જ વર્ષો પહેલાંનું નેઓશ્રીનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. કેવી ભવ્ય ભાવના? કેવો દૃઢ સંકલ્પ?

શેઠ શ્રીભાઈદાસભાઈના તા. ૩ ઓક્ટોબર ૧૯૫૯ને દિને થયેલા અવસાન પછી સમસ્ત લાડ મિત્ર તરફથી એક સ્મારક અંક છપાયો હતો. આચાર્ય જોસ્વામી શ્રીવજરત્નલાલજી મહારાજ તરફથી મળેલી અંજલિ આ અંકની શોભા હતી. નેમણે શુન્યમાંથી શ્રીમંત થનાર ભાઈદાસભાઈના સદ્ગુણોની સરસ પ્રસંશા કરી અને આપણને એ ભાગવતપ્રેમી મહાનુભાવથી પ્રસન્ન વદને થયેલી સેવાઓનો ઉલ્લેખ કરી શક્યાના પાન પાંચ છે. તેમના પરમ મિત્ર શ્રી કે. આર. પી. શ્રોફે લખેલા સંસ્મરણો એમની કારકિર્દીમાં ઉમેરો કરે છે. શેઠ શ્રીહરિદાસ

અચરતલાલની ઉદાત્ત પુરૂષ તરીકેની અંજલિ અદ્યુત છે સ્ત્રી ઉન્નતિમા ગ્સ લેતા સ્ત્રી ભાઈદાસભાઈની ઉદારતા શ્રીમતિ તાગબેન સુનીલાલ મહેતાએ જાહેર કરી આ દાનવીર દંપતિને સ્ત્રી સુધારણાના હિમાયતી ગણાવી તેમની યશ માળામા મણકા ઉમેર્યો. શ્રી જ્યાવતિ બહેન પ્રાણુલાલે એ યશકલગીમા ઉમેરો કરાવી શેઠ શ્રીભાઈદાસભાઈ સ્ત્રી ઉન્નતિમા કેટલો બધો ભાગ લેતા અને લાગણી બતાવી સ્ત્રી સંસ્થાને મદદ કરતા, તેનો ઉલ્લેખ છે.

શેઠ શ્રીભાઈદાસભાઈ પાસે વૈભવ હતો. વ્યસન ન હતું. તેમનું એક માત્ર વ્યસન સમાજ સેવા અને ભાગવતનો પ્રચાર. કૃષ્ણભક્તિના ગમિયાનો ખ્યાલ આપતા કવિ શ્રીદયાગમભાઈએ વેળવના ગુણો એક પદમા વર્ણવ્યા છે. શ્રીભાઈદાસભાઈને તે સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે.

“દર્શન કરતા માત્રમા રે, ભૂલાવે પ્રપંચનું ભાન રે
સ્મરણ કરાવે શ્રીકૃષ્ણનું. નસાડે અથ અજ્ઞાન રે

આજે શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈ આપણી વચ્ચે નથી. તેમના ધર્મપતિન શ્રી ચંદાબહેન તેમના પતિના પગલે ચાલીને દયા, ધર્મ અને દાનના પ્રવાહ હજુ ફેલાવી રહ્યા છે

થોડા સમય પહેલા જ શ્રી ચંદાબહેને શેઠ શ્રી ભાઈદાસભાઈના સ્મરણાર્થે રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦નું બાદશાહી દાન મુબઈના “વીલે પારલે કેળવણી મંડળ”ને એક લઘ્ય અને વિશાળ સભાગૃહ બાંધવા માટે આપ્યું છે. સભાગૃહનું નામ “શ્રી ભાઈદાસ મગનલાલ સભાગૃહ” રાખવામા આવ્યું છે.

હજી પણ ઘણી વ્યક્તિઓ અને ઘણી સંસ્થાઓ ભાઈદાસભાઈની સ્મૃતિ તાજી ગાળી રહી છે

સદગુણી માણસના નહિ, કર્મ નિરર્થક જાય,
માણસ છે ભુલાય પણ, કર્મ નહિ વિસરાય.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમા શ્રી ચંદાબહેનની પ્રેરણાથી શેઠ ભાઈદાસ મગનલાલ ચેરીટી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી આર્થિક સહાયતા મળી છે. તેથી તેમનો સર્વેનો આભાર માનતા આનંદ થાય છે.

પ્રકાશક

શ્રી છગનલાલ વલ્લભદાસ પારેખ B A.

શ્રીકૃષ્ણ: ।

શ્રી. શેઠ છગનલાલ વલ્લભદાસ પારેખનું

જીવનવૃત્તાન્ત

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

શ્રીયુત શેઠ છગનલાલ પારેખનો જન્મ સંવત ૧૯૪૭ના ચૈત્ર વદી ૧૪ તા. ૭-૫-૧૮૯૧ના રોજ નવસારીમાં શેઠ વલ્લભદાસ નગેશભદાસને ત્યાં થયો. પરંતુ દૈવયોગે ચાર વર્ષની ઉંમરે જ માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. એટલે પિતાની દેખરેખ નીચે નવસારીમાં ગુજરાતી સાત ધોરણ અભ્યાસ કરી, પિતા સાથે મુંબઈ આવ્યા.

તેમના પિતાશ્રીએ દેશી નામાનુ કામકાજ કરી પુત્રને વધુ અભ્યાસ કરવા “શેઠ ગો. તે. હાઈસ્કૂલમાં” મૂક્યા, પણ ભાગ્યયોગે સને ૧૯૧૨માં પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. પરંતુ છગનલાલભાઈએ અભ્યાસ ચાલુ રાખી, મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરી અને વિલ્સન ગેલેજમાં બી. એ. સુધીનો અભ્યાસ કર્યો.

શ્રી છગનલાલભાઈનું પ્રથમ લગ્ન સને ૧૯૦૭માં તેમની ૧૬ વર્ષની ઉંમરે થયેલું. તેમનાં ધર્મપત્નીએ એક પુત્રને જન્મ આપી, સ્વર્ગવાસી થયાં. તે પુત્રનું નામ મોહનલાલ રાજવામાં આવ્યું. તેમનું બીજું લગ્ન સને ૧૯૧૭માં થયું. ત્યારબાદ સને ૧૯૧૮માં કોલેજ છોડી મુંબઈની “ભાટીઆ હાઈસ્કૂલ અને જૈન હાઈસ્કૂલ” માં શિક્ષક તરીકે સેવા કરી. પછી પાંચ વર્ષ સુધી શેરબજારમાં નોકરી સાથે સ્વતંત્ર કામકાજ પણ કર્યું. સને ૧૯૨૩માં નામદાર આગાખાન સાહેબને ત્યાં નોકરી રહ્યા. પોતાની આવડત અને કુનેહબાજીથી નામદારશ્રીને પ્રિય થઈ પડ્યા અને પેરિસ વગેરે મોટા મોટા શહેરોમાં કામકાજ અંગે ગયા.

સાંસ્કૃતિક નિયમાનુસાર સ્ત્રીના ભાગ્યની વફાઈ અને પુરુષના માગ્યની પ્રજા એ નિયમે ઉત્તરાત્તર નમની અભિવૃદ્ધિ કરવા સાથે પોતાની આગ વર્ષની ઉમરથી જ નમનામાં રહેવા વિગતજન્ય ધાર્મિક સંસ્કારો પડેના તે પણ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા અને તે ધર્મભાવના પાછળ દ્રવ્યનો પણ સ્વલ્પય કરવા લાગ્યા. અતઃ નવ ધાર્મિક કાર્યોમાં ખૂબ સ્થિતિ હતા શ્રીમદ્ ભાગવતસૂતા અવલુમાં ૫૫ થી હોવાથી શ્રીમદ્ ભાગવત સમાહ લાડની વાડીમાં તથા નવસૂત્રીમાં સાગ વિદ્વાન પાસે કુશલતા, અને તે અવલનો લાભ પોને લઈને અન્યન સનકાનતા તેની જ રીતે ધાર્મિક સાહિત્યનાયનનો પ્રેમ રોનાથી તેના પ્રચારની ભાવના ગણતા હતા તેથી પદ્યપ્રકાશ નકશે અને શ્રી પુરુષોત્તમ ગીતાના મુદ્રણકાર્યમાં પણ સહાય હતી વળી બેરીવલીમાં શ્રી અબાજી માતાનું મહિન નવું બધા પુત્રો તેમાં પણ પોતાનો સારો ફાળો આપ્યો હતો અને લાડમડળનો કોઈક મહોત્સવ જિજ્ઞાસો તેમાં ઓપાનયમાં પોતાનો સારો ફાળો આપ્યો હતો.

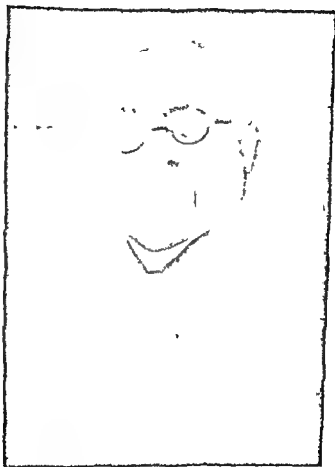
હાલમાં એમની વય ૬૨ વર્ષની હોવાથી, નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે અને એમના બે પુત્રો (મહેન્દ્ર તથા હરેન્દ્ર) મને બી ઈ યથેલા હોવાની સુરત પાસે ઉધના ઉદ્યોગનગરમાં એક સાર્વજનિક ઈન્સ્ટિટ્યુટ બનાવવાનું કારખાનું કાઢેલું છે (પોપુલર સાર્વજનિક વર્કસ) ત્યાં પોતાનું ઘર બાંધ્યું છે તેમાં રહે છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે આર્થિક સહાય કરી જેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો સહૃદય આભાર માનું છું.

—પ્રકાશક

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરસોત્તમદાસ

જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૦

સ્વર્ગવાસ ઈ. સ. ૧૯૩૩

અ. સી. ગો. વા. મોતીગાંરી

તે સ્વ. શ્રી મગનલાલ પરમોત્તમદાસનાં ધર્મપત્ની
ગો. વા. ઈ. મ. ૧૯૧૩

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસની

જીવન-ઝરમર

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસનો જન્મ સને ૧૮૮૦માં થયો અને તેમનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૩૩માં થયો. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી મોતીગૌરીનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૧૩માં થયો.

તેઓ લાડતાતિના હતા લગભગ ૮૦ વર્ષ જૂની શેરખાતરની મેસર્સ પરશોત્તમદાસ પ્રાણવસ્ત્રલદાસ પેઢીના તે માલિક હતા. શેરખાતરની શરૂઆતથી જ આ પેઢીનો દાર્ડ છે. ટાટા કંપનીઓના તે ખાસ દલાલ હતા. શેરખાતરમાં આ પેઢીએ સ્વર્ગસ્થની કાળેલિયતને લીધે સારી નામના કરી હતી.

સ્વર્ગસ્થ ઉદાર દીલના સખાવતી ગૃહસ્થ હતા. જ્ઞાતિમાં તેમને ઘણી સખાવતો કરી છે. પોતે વૈષ્ણવ હતા.

તેમના પુત્ર શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ હાલમાં આ પેઢીમાં સચાલક છે અને તે ઈડીયન મર્ચન્ટ્સ એસોસિએટી ઓફ પ્રમુખ છે. ઘણી કું.ઓના તે ડીરેક્ટર છે. ધીરજ, બુદ્ધિ, કુનેહ અને સમાજ સેવાને લઈને આજે મુંબઈના ઘણાં મોટા નાના વર્તુલોમાં શ્રીધીરજલાલભાઈએ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. લાડમેવા સમાજના પ્રમુખ છે ઘણા સખાવતી દ્રુષ્ટમાં દ્રુષ્ટી છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં સ્વ શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસ તથા શ્રીમતી સ્વ. મોતીગૌરી મગનલાલની યાદગીરી માટે તેમના મુપુત્ર શેઠ ધીરજલાલ મગનલાલે આર્થિક સહાય કરીને ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો સર્વેશ આભાર માનું છું.

—પ્રકાશક

અ. સી. ગો. વા. મોતીગોરી

તે સ્વ શ્રી મગનલાલ પગોતમદાસનાં ધર્મપત્ની
ગો. વા. ઈ. નં. ૧૮૧૩

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસની જીવન-ઝરમર

સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસનો જન્મ સને ૧૮૮૦માં થયો અને તેમનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૩૩માં થયો. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી મોતીગૌરીનો સ્વર્ગવાસ ૧૯૧૩માં થયો.

તેઓ લાડસાતિના હતા લગભગ ૮૦ વર્ષ જૂની શેરબજારની મેસર્સ પરશોત્તમદાસ પ્રાણવસ્ત્રલઘ્ન પેઢીના તે માલિક હતા. શેરબજારની શરૂઆતથી જ આ પેઢીનો ઠાક છે. ટાટા કંપનીઓના તે ખાસ દલાલ હતા. શેરબજારમાં આ પેઢીએ સ્વર્ગસ્થની કાબેલિયતને લીધે સારી નામના કરી હતી.

સ્વર્ગસ્થ હિદાર દીક્ષના સખાવતી ગૃહસ્થ હતા. જ્ઞાતિમાં તેમને ઘણી સખાવતો કરી છે. પોતે વૈષ્ણવ હતા.

તેમના પુત્ર શ્રી ધીરજલાલ મગનલાલ હાલમાં આ પેઢીમાં સંચાલક છે અને તે ઇડીયન મર્યાન્ટસ એમ્પરના ઉપપ્રમુખ છે. ઘણી કુ.ઓના તે ડીરેક્ટર છે. ધીરજ, બુદ્ધિ, કુનેહ અને સમાજ સેવાને લઈને આજે સુખઈના ઘણાં મોટાં નાનાં વર્તુલોમાં શ્રીધીરજલાલભાઈએ કીર્તિ સંપાદન કરી છે. લાડસેવા સમાજના પ્રમુખ છે. ઘણા સખાવતી દ્રષ્ટમાં દ્રસ્ટી છે.

આ અંધના પ્રકાશન કાર્યમાં સ્વ. શેઠ મગનલાલ પરશોત્તમદાસ તથા શ્રીમતી સ્વ. મોતીગૌરી મગનલાલની યાદગીરી માટે તેમના સુપુત્ર શેઠ ધીરજલાલ મગનલાલે આર્થિક સહાય કરીને ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે તેમનો સપ્રેમ આભાર માનું છું.

—પ્રકાશક

[કવિ શ્રીદયારામભાઈનું એક પદ]

રાગ (સોરઠ)

એવા મુને વહાલા થાઓ વજ્રરૂપ,
મારું મન મોહું ગ્હે તમ રૂપ. ટેક૦
જવો વહાલો મૃગને લાગે છે ગમ,
જવો વહાલો મણિ શોભે શિર નામ;
જવો વહાલો મધુવ્રત પદ્મપગમ. એવા મુને૦ ૧
જવું વહાલું મીનને લાગે નીર,
જવું વહાલું લાગે માખનને ખીર;
જવું વહાલું લાગે જિખડળ કીર. એવા મુને૦ ૨
જવો વહાલો લાગે ચક્રોરને ઇન્દુ,
જવું વહાલું ચાતકે સ્વાતિધનર્જિદુ,
જવો વહાલા ત્રિગોપીજનને ગોવિન્દ, એવા મુને૦ ૩
જવો વહાલા જગ પરસ્પર દોય,
જવું વહાલું ભોજન ક્ષુધિતને દોય;
જવું વહાલું મહા વૃષાભર તોય. એવા મુને૦ ૪
જવો વહાલો આત્મા પોતાનો સૌ જગત,
જવો વહાલા તમને તમારા સગત,
દયા પ્રીતમ ઘો તેવી નિજ આસક્ત. એવા મુને૦ ૫

॥ अथना लेण्ड

५. स. प्रिन्सिपाल श्री जेठालाल गोवर्धनदास शाह
(अमदावाद) अम. अ.

શ્રીકૃષ્ણ: ।

આ ગ્રન્થના લેખક

પ. ભ. શ્રીયુત જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ M.A. ત્રી
આદર્શ જીવનદર્શન

પ. ભ. શ્રી જેઠાલાલભાઈ નો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૮માં દશામોઢ
માંડલીયા વણિક ઝાતીમાં ભણ્ય નિવૃત્તાના જંજીર તાલુકાના ઉમેર ગામમાં
થયો હતો. પિતાનું નામ ગોવર્ધનદાસ અને માતાનું નામ પાર્વતી.

સાત ધોરણ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉમેર ગામ તથા મોસાળના
ગામ ઝાંજમાં લીધેલું.

તેઓ પાર વર્ષની વયે માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવવા અમદાવાદની ગુજરાત
વૈશ્યસભાની સંસ્થામાં રહીને ઈ. સ. ૧૯૧૨માં મેટ્રીકની પરીક્ષા અને
૧૯૧૬-૧૭માં બી.એ.ની પરીક્ષા ઓર્નસ સાથે પાસ કરી. આ સંસ્થામાં
તેમને પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મના સંસ્કારે પ્રાપ્ત થયા. સન ૧૯૧૭થી ૧૯૨૧
સુધી અમદાવાદની જે. એલ. ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું.
૧૯૨૨માં અમદાવાદની ક્વેર્ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયલી સ્ત્રીઓની
કોલેજમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે જોડાયા. ૧૯૩૦માં તે કોલેજના પ્રિન્સીપાલ
તરીકેની જવાબદારી લઈ ૧૯૬૦ સુધી ઉઠાવી પછીથી એક વર્ષ
ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયલી પોરબંદરની એન. કે. મહેતા મહિલા
કોલેજના પ્રિન્સીપાલ તરીકે રહ્યા અને સન ૧૯૬૧માં ૬૮ વર્ષની વયે
નિવૃત્ત થયા.

તેમને પુષ્ટિસમ્પ્રદાયની શ્રદ્ધાસંબંધ દિક્ષા અમદાવાદ, (રાજનગર)નો
મોટી હવેલીવાળા નિ લી. ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ થી મધુસૂદનજીજી

મહાગાનથી દ્વાગ પ્રાપ્ત થયેલી તેમણે પોતાના લેખનથી પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્યની ઘણી મુન્દર મેલા કરી છે. આલુભાષ્ય ભાગ ૧-૨, તત્વ-દીપનિર્ગંધ ભાગ ૧-૨ શ્રી મુખોદિનીશુ દશમઞ્જપૂર્વાર્ધ અને તામસદ્ધ પ્રકરણ વગેરે અનુવાદો, એ પ્રાયમર ઝોફ આલુભાષ્ય અને શુદ્ધાદૈત માર્તંડ, રમેશશ્રીકૃષ્ણ, પુષ્ટિર્પણ, ભગવાનની સર્જનલીલા, ગીતા સન્દેશ, શ્રીહરિરાયશુ, અષ્ટાક્ષરમંજરુદ્ય, વાસનાવિગુહિ વગેરે અન્યો રચ્યા છે. વાસનાવિગુહિ યાને પ્રબુલકા પ્રદક્ષાદ નાટક નામની પુસ્તિકામાં “રદ્ધ્યોદ્ધાટન” એ નામનો ૪૦ પૃષ્ઠનો લેખ લખી વૈષ્ણવસમાજ અને જનસમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

ભક્તકવિ શ્રી ધ્યાનમલાઈના ‘રસિકવલ્લભ’ અન્યનું વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે સંપાદન કર્યું છે તેમજ ગો. વા. શ્રી તેલીવાળા સાથે શ્રીધ્યારામલાઈનું આતરણવન યાને દિવ્ય અક્ષરદેહનું સંપાદન અને સંયોજન કર્યું છે. આ ઉપરાંત સંગૃહીત ભાષાનું વ્યાકરણ (ગુજરાતીમાં) મમાજશાસ્ત્રની ઉપગ્રંથા, મૂળસંજનું દવન, જમોઆવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ પણ તેમણે લખ્યાં છે. વેણુનાદ, વૈષ્ણવધર્મપતાકા, શુદ્ધાદૈત ભક્તિમાર્તંડ, પુષ્ટિપિપ્પ, અનુગ્રહ, વૈશ્વાનર, અમિકુમાર, શ્રીવલ્લભ વિજ્ઞાન, પગિદ સન્દેશ વગેરે સામગ્રદાયિક મામલકામાં ઘણાંજો લેખો લખ્યા છે. શુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકામાં સાહિત્યને લગતા લેખો લખ્યા છે. કેટલાયે પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ તેમને હાથે લખાયેલી છે. તદુપરાંત ઝોરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેશન તથા ઇન્ડીયન કીલોમોકીકલ ટ્રાન્સલેશન અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે શુદ્ધાદૈતની દષ્ટિએ કેટલાક લેખો લખ્યા છે પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્ય ઉપરાંત કેળવણી ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે મેલા આપી છે. કર્વે યુનિવર્સિટીની સેનેટ, સીન્ડિકેટ, એકેડેમીક કાઉન્સિલ તથા બોર્ડ ઝોફ રટડીઝના વર્ષો મુધી સભ્ય હતા તથા ગુજરાત યુનિવર્સિટીની મેનેટના પણ એક વર્ષ સભ્ય હતા મુંબઈ યુનિવર્સિટી તેમજ એસ એસ ગી બોર્ડ નરદથી મેટ્રીકના પરીક્ષક તરીકે પણ કામ

કર્ચુ' છે. પેડી ઠાકરની મહિલા વિદ્યાપીઠની અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફથી જુદી જુદી પરીક્ષાઓના વર્ષો મુધી પરીક્ષક નીમાયા છે.

ઈટાવાની સરકાર પરિષદે તેમને 'સાહિત્યાલકાર'ની પદવી પ્રદાન કરી હતી. આણુભાષ્યના અનુવાદ માટે સ. ૧૯૦૬ માં ગો. વા. હીરાલાલભાઈ પાઠેખ તરફથી મુવર્ણુચન્દ્ર આપનામાં આવ્યો હતો. શ્રીવેણુ મહાસલા અને શ્રીગુદાદૈત સસદ તરફથી સન્માન પત્ર આપનામાં આવ્યા છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય વેણુ મહાસલા અમનાદના માનદ મંત્રી તરફિ વર્ષો મુધી મેના કરી હતી. હાનમાં શ્રીગુદાદૈત સસદના ઉપપ્રમુખ અને શ્રીવજરાયની હવેની અમદાવાદના ટ્રઝી તરીકે તેઓ પોતાની મેવા આપી ન્હા છે. આ ઉપરાત કેટલીક સામાજિક મચ્ચાઓ માથે પણ સળધ ધરાવે છે.

હાલમાં તેઓ ભોતિક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઈ સામ્રદાયિક ગ્રન્થોના અનગાહનમાં પોતાનું ઁવન માળી ન્હા છે. તેમનું અન્યાગ નુવીનુ ઁવન ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમગ્રાયની નામ સેવામાં નમર્પિત થયું છે. ભક્ત દવિશ્રી દયારામભાઈના કાવ્યો પ્રત્યે તેઓ અનાધ પ્રેમ વગવે છે. મારા તરફથી પ્રન્દ થયેના શ્રી ધારામ દાન્ય મલ્હિમાવાના પુન્નકેન્દ ગોજનામાં તેમણે સર્વદા સહકાર આપ્યો છે. એટલુજ નહિ પણ તે ગામતમાં થોડા માર્ગર્શન મગ યુ છે.

—૨૨૨—

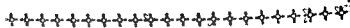
શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ (કબોઈ)

ભક્તકવિ શ્રી દયાગમભાર્ગના પ્રેમી અને કાવ્ય મહિમાવાના
 હા ભાગ, જીવનચરિત્ર અને આત્મજીવન તથા ગા અથના
 પ્રકાશક

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અ. મી. કમળાબાઈ
પ્રદાશ્વડ શ્રી નાગયજુદામના ધર્મપત્ની (હબોઈ)

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ ॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈના પ્રેમી

અને

: સાહિત્ય પ્રકાશક :

શ્રીનારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ

શ્રી દયારામભાઈના જીવન કાળમાં તેમના ઘણા શિષ્યો અને પ્રગંશકો હતા. પણ તેમના ગોડોકવાસ પછી એ સખ્યામાં ઘટાડો થયો હોય એ સંભવિત છે. છતાં તેઓશ્રીના પ્રત્યે આસક્તિપૂર્વક ભાવ દર્શાવનારનો જો માટે ઉદ્દેશ્ય કરવો હોય તો કમોક્ષ નિવાગી ભાઈશ્રી ગોવિન્દજીજી છોટાવાલ પરીખ વકીલ અને શ્રીનારાયણદાસપરમાનંદદાસ શાહ એ બે વ્યક્તિઓ છે.

તેમણે તન અને મનથી શ્રીદયારામભાઈના સાહિત્ય તરફ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. શ્રીગોવિન્દભાઈએ તન અને મનદ્વારા શ્રીદયારામભાઈના 'ભક્તિ પોયણ' અને 'પ્રબોધમાવની' વગેરે ઉપર વિવેચન લખીને અને શ્રીનારાયણદાસે તન, મન અને ધનથી શ્રીદયારામભાઈના અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યને અન્યાકાંઠે જનતાને મુલબળ બનાવીને પુષ્ટિ સમ્પ્રદાયની તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય જગતની ઘણી કિમતી મેવા કરી છે. વર્ષો પૂર્વે દેવતા દયારામભાઈનો કાવ્ય સંગ્રહ સ્વ. કવિ નર્મદનો સંપાદિત (ગુજરાતી પ્રેસવાળો) મળતો હતો પણ શ્રીનારાયણદાસભાઈએ તો જેટલું મન્યુ તેટલું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય ભેગું કર્યું, તેની પ્રેસ કાપીઓ બનાવીને તેને પ્રકટ કરવામાં તનતોડ મહેનત કરી છે; એવી મેવા ભાગ્યે જ કોઈએ કરી હશે તેના પરિણામે શ્રીદયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૧ થી ૬ તથા શ્રીદયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર (સ્વ શ્રીશકરપ્રસાદ છ રાયગુડ લખેલું) અને શ્રીદયારામભાઈનું આતરજીવન યાને દિવ્ય અક્ષર દેહ પ્રો. મેકાલાલ ગો. શાહ અને ગો. વા. શ્રી મુલચન્દ ગુલમીદાસ તેજીનાથાએ

લખેનું) અત્યાર મુંદીમાં પ્રકટ થયેલાં છે અને તેમાં ભાગ ૧-૩ અને ૪ની બીજી આવૃત્તિઓ મળી અત્યાર મુંદીમાં અગીયાર પુસ્તકો જાપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

શ્રીનારાયણદાસનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૪૯ના કારતક વદ અમાસને ગુરવારના દિવસે દશાલાડ વણિક જ્ઞાતીમાં રાજપીપળા (નાંદોદ)માં એમના મોસાળમાં થયો હતો.

એમના પિનાનુ નામ પ્રેમાનંદદાસ અથવા પદ્માનંદદાસ હતું. તેમની અટક ગાંધીની હતી. પ્રથમથી જ તેઓ તૃતીયગદાધીશ પૂજ્યપાદ ગો. શ્રી. ૧૦૮ શ્રી બાલકૃષ્ણસાક્ષી મહારાજ કાંકરાડીવાળાના મેવક હતા, અને તેમના દાદા નાનશા પ્રમુદાસ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય હતા. પ્રેમાનંદદાસને બે પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હતી. મોટા પુત્રનું નામ શ્રીલક્ષ્મણભાઈ અને નાના તે શ્રીનારાયણદાસ તેમના માતૃશ્રીનું નામ કદમણીબહેન હતું અને તે પુષ્ટિમાર્ગીય સારા વૈષ્ણવ હતાં. તે દરેક મંદિરે જતાં. શ્રીના દર્શનાર્થે ઉપરાંત મંદિરમાં નાની મોટી મેવા ઉપરાંત ગાયોની અને વૈષ્ણવોની પણ યથોચિત મેવા કરતાં અને ઘેર આવ્યા પછી શ્રી કાંકરાડીની સેવા કરતાં અને ભોગ ધરતાં પછી જ્યાંને ભોજન કરાવી પોતે ભોજન કરતાં હતાં. તેમનો શ્રીહરિ, ગુરૂ અને વૈષ્ણવો પ્રત્યે ખુબ પ્રેમ હતો. તેમનું હૃદય સરસ અને પરોપકારી અને મેવાભાવનાવાળું હતું. પોતાનો પુત્ર ધર્માગ્રહી અને સેવા ભાવી થાય તે માટે તેમણે પોતાના પુત્ર શ્રીનારાયણદાસને નાની વયમાં પોતાના ગુરૂ કાંકરાડીવાળા પૂ. પા. ગો. શ્રી ૧૦૮ શ્રીબાલકૃષ્ણસાક્ષી મહારાજશ્રી પામે શ્રદ્ધાસંગ્રહ અપાવ્યું હતું. વિ. સં. ૧૬૫૮ના કાગણ સુદ જના દિને તેમના પતિ ગોસોકવાસી થતાં તેમણે પોતાનું જીવન ભગવત્સેવા, ઝમરણ અને કથા શ્રવણ તથા ગુણગાન કરવા તરફ વાળ્યું હતું અને તે પોતાના ઘરની પામે ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈનું મદદાન છે ત્યાં ભક્ત કવિશ્રીના પદ શિષ્ય પુત્ર પરમ ભગવદીય શ્રીનાથજીભાઈ ગિરગ્ગસાંકર જોડીજીની મંડળીમાં દરરોજ સત્સંગ કરવા જતાં. ત્યારે સાથે પોતાના

પુત્ર નારાયણદાસને સાથે લઈ જતાં. આ પ્રકારે શ્રીનારાયણદાસમાં ધાર્મિક મંદાર પોતાના ધાર્મિકનિવાળા પિતાના અને તેમાં માતા દ્વારા સંચિત થતાં તે સુદૃઢ થયા અને તે મંદાર બીજા આચકાળમાં જ ગેપાયા હોવાથી શ્રી નારાયણદાસને લક્ષ્મી દેવિ શ્રીધારામભાઈના પદો ગાવા, સાંભળવા વગેરેમાં અભિરુચિ વધતી રહી અને તે માટે શ્રીજીની જાતે મંત્રસંગતો લાભ અધિક લેવા લાગ્યા. તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવના ઉદ્ભવતાં તેમને એક મુરખી અને અસૌક્રિક પિતા તરીકે માનના લાગ્યા. શ્રીજીની પલુ તેમના પ્રત્યે વાત્સલ્ય ભાવ રાખના હતા.

પ્રારભમાં શ્રીનારાયણદાસે ઉબોઈમાં જ નોકરીમાં રહી પોતાની પ્રગતિ શરૂ કરી પણ આર્થિક સંજોગો બરાબર નહિ હોવાથી પોતાની પ્રગતિ માટે શ્રીજીની આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરી ઉબોઈ છોડી સં ૧૯૬૩માં મુંબઈ ગયા અને ત્યાં નોકરીમાં જોડાયા છતાં શ્રીજીની પ્રત્યે પૂજ્યભાવ હોવાથી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ રાખ્યો અને તેમનું માર્ગદર્શન મેળવતા રહી પોતાની પ્રગતિ કરના રહ્યા.

તેમના પ્રથમ પત્નીનું નામ અ. સૌ જડાવજીને હતું. તેમની સાથેનો સસાર અઘીવર્ષ લગભગ રહ્યો. તેમનો ગોસૈકવાસ પછી તેમનું બીજું વખતનું લગ્ન હાલનાં તેમના પત્ની અ. મો. કમળાજીને સાથે થયું છે. તે વિદ્યમાન છે. તેમણે એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો હતો પણ તે અશ્વપદમાં જ શ્રીચરણ થયા પછી કંઈ સંતતિ થઈ નથી. શ્રીનારાયણદાસ અને તેમના ધર્મપત્ની એકે લગ્નવહનામ સ્મરણાદિમાં સમય વ્યતીત કરતાં આનંદથી રહે છે.

શ્રીનારાયણદાસ સ. ૧૯૭૦માં મુંબઈથી પોતાના વતન ઉબોઈમાં ગયા ત્યારે શ્રીજીની તેમને કુશળ વર્તમાન પૂછી, લક્ષ્મી દેવિ શ્રીધારામભાઈના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છપાય અને જે અગુદ્ધ છપાયેલું હોય તે ગુદ્ધ છપાય તે પ્રકારની પ્રેરણા કરી અને તે માટે પોતાની પાસેના કવિશ્રીના હસ્તક્ષિપ્ત અને અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો સંગ્રહ છે તે આપવાનું જણાવી તે પત્રે પ્રેરણા કરી આશીર્વાદ આપ્યા.

“ પ્રભુનો વસવાટ ”

રાગ-હસારી

નિશ્ચયના મહેલમાં વસે માગે વાવમે,
વસે નજલાફીનો કે, જેઠ જાય તે આખી પામે છડે
ભૂલ્યા ભમે તે ખીજ સદનામાં શોવે રે,
હરિ ના મગે એકા કામે કે નિશ્ચયના (૧)

સતસગ દેશમાં ભક્તિ નગર છે કે,
પ્રેમની પોળ પૂજી જાતે કે,
વિરહ તાપ પોળાઆતે મળી મોહાને પેસજો કે,
મવા સીડી ચઢી જ બેળા થાતે કે નિશ્ચયના (૨)

દીનતા-પાત્રમાં, મન-મણિ મૂકીને કે,
ભેડ ભગવતજીને કરજો રે,
હુલાવ પુલાવ નોખવર કરીને કે,
શ્રીગિરિધરવર તમે વરજો રે નિશ્ચયના (૩)

ઐર મડાણુ મૂળ હરિ ધરજ કે
કૃપા વિના સિદ્ધિ ના થાજે કે,
પણુ શ્રી વ'નલ શરણુ થકી સહુ પડે સેહેનુ કે
દેરી જન પ્રતિ દૃષ્ટો ગાયે રે નિશ્ચયના (૪)

ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ

શ્રી દયારામભાઈ મજબૂમિમાં પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવી દીશામા પ્રભુનું સ્મરણ કરે છે

श्रीगुरुगोपीजनवल्लभाय नमः
अथरसिकवल्लभग्रंथलिख्य
ते॥ छंद ॥ रागसांमेरी॥

प्रथमजत्रणमं श्रीगुरुपायेंजी॥

वाहाल्यें वंदें श्रीब्रजरायेंजी॥ १॥

अथे संखावंदें हरिरूपजी॥ २॥

षिकशिरोमणिकविकुलचप

जी॥ २॥ मुजनैजाणीसुकुनिजदा

सजी॥ मुजरुदयामोपूरोवास

जी॥ ३॥ मुजनैभासेनिजेप्रभुपंथ

जी॥ रचूंरषिकवल्लभशुभग्रंथ

जी॥ ४॥ ॥ ठाळः अथरसिकचनाकसं

खं गुरुशिष्यसंवादेंकरी॥ खंडन

मायावादछुआदैतप्रतिपादन

नरी॥ ५॥ जेथकीसुकुसंधेटलें

सिधांतसूधूंभासें॥ पडेंप्रतिवि

परवतप्रायनिश्चैन्नमणजाती

नासें॥ ६॥ होयप्रकटभक्तीप्रेम

श्रीगिरिधरवसेंउरमाहें॥

निजकरीकरुंणाडुसिनाळें

सरुजळांलेंबांहे॥ ७॥ एहेवं

श्रीमं

અંસીબોલના કવિ

યાને

લક્ષ્મીકવિ શ્રીદયારામભાઈનું

જીવન દર્પણ

પ્રકરણ ૧ લું.

ધૂળધોયાની નજરે યાને જીવનકાળના વિવેચકો.

ઇતિહાસ અને જીવન ચરિત્ર લખનારાનું કામ મોટા ભાગે ધૂળ ધોયાનું હોય છે. ધૂળધોયા, ધૂળના ઢગલામાંથી સુવર્ણની રજ અત્યંત પરિશ્રમ પછી શોધી કાઢે છે. કોઈ વિરલાને તે 'રજ' મામ થાય છે. કેટલાકે ધૂળનો ઢગલો ફેંદીને તેમાંથી ધૂળજ મેળવે છે.

ઇતિહાસ અને જીવન ચરિત્ર લખનારાઓનું ખરું કામ સત્ય હકીકત મેળવવાનું છે. જો સત્ય હકીકત ન મેળવે તો કરેલો શ્રમ અર્થ નીવડે છે. આ સત્ય તેમને ઉપલબ્ધ સામગ્રી, જોતી કે નોંધો, તક્યાઓ, આખ્યાયિકા અને લખાણો વગેરેમાંથી મેળવવાનું છે.

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રો—ઉલ્લેખનું ધ્યેય સત્યદર્શન છે. ઇતિહાસ એ સમાજ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. સમાજના કે રાષ્ટ્રના નૈતિક, સામાજિક, ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક જીવનનું પ્રતિબિંબ

પૂર્વમહથી પ્રેરાયલા હતા. કેટલાકેએ દયારામભાઈને કવિ તરીકે અવલોક્યા, કેટલાકેએ તેમના બાલજીવન ઉપર પૂર્વમહથી જોયું. કેટલાકે તેમના પુષ્ટિમાર્ગીય વિચારોને કારણે તેમના જીવન તથા કવિતાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શક્યા નથી. દયારામભાઈ ફક્ત કવિ નહોતા પણ નરસિંહ તથા મીરાની માફક લક્ષ્ય કવિ હતા. અને તે પણ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ હતા. તે દષ્ટિને બરાબર સમજીને તેમના જીવન અને કવનને તપાસનામા કેટલાક વેષકોએ ભૂલ કરી છે; તેથી દયાગમભાઈને, તેમને હાથે મોટો અન્યાય થયો છે,

જવિ નર્મદે 'નર્મગદ'મા દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તેમા તેમણે કેટલાક અસત્ય વિધાનો કર્યા છે, તેનું ખડન અમે પરિશિષ્ટ એ મા આપેલ છે. એટલું જ કહેવું બમ થશે કે એ લેખ બહુ હિતાવળીઓ હતો, અધૂરી અને તે પણ એકદેશીય તથા પૂર્વમહથી પ્રેરાઈને લખાયેલો હતો. મહારાજ સાયબલ કેસ વખતે અને સુધારાની પ્રવૃત્તિઓને લીધે, ગુજરાતનું ધાર્મિક વાતાવરણ ડહોળાયતું હતું, તેના પાણી હજુ ઠંડાં નહોતા તેવું ડહોળાયતું પાણી નર્મદાશકરને પણ પીવું પડ્યું હતું. દયાગમની કવિતાથી આ-ર્ષા 'ને તેમ'ે ઈ. સ ૧૮૬૦ મા કાવ્યસમૃદ્ધ પ્રમિદ્ધ ટ્રોફે પાગુ દયારામભાઈના જીવન વિષે જે વિધાનો કર્યા તે અસત્ય હતા.

જેમ મોઈ રમોયાની ગ્સોઈની પ્રશ્ન સા કરે, પણ તે ગ્સોઈને નિન્દે, તેમ નર્મદાશકરે દયારામભાઈની કવિતાની પ્રશ્ન મ કરી પણ દયાગમભાઈના દોષો પણ તેમને હાથે બહાર પડ્યા કવિતામા ભક્તિતત્ત્વ તેમને નજરે પડ્યું નથી કવિ વિષેની માહિતી આદોદ કે ડબોઈમાથી મળેલી નહોતી કેવળ હિંદી વાતો, કપોલ કટિપત હકીકતો, ગમે તેની પામે મેળવીને, તેની સમ્માઈની રૂપરૂપતા કર્યા વગર હિંસાહમા નર્મગદમા, દયાગમભાઈ વિષે જીવન ચરિત્ર લખનાર તે નર્મદ. સખાજ સુધારા, અમીજી, મહારાજ સાયબલ કેસલું એક મુખ્ય પાત્ર, 'દાડીઆના' તત્ત્વો, જુવ

ઉછળતા જ્વેશવાળા, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ લાવવાની હેંશવાળા નર્મદ હતા. જુદા અને ‘ધર્મ-વિચાર’ ના આ લેખક, જેમની જુદાવ-ધાર્મિક ચિંતનશક્તિ સ્થિર થઈ હતી. અને તેને પરિણામે સાચું ‘ખોટું’ પારખવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર, અને પોતે એક વખત જે લખ્યું હતું તે ‘ખોટું’ હતું, એવું નિષ્પાલસપજો લખનાર નર્મદ નહોતા. આ જીવન ચરિત્ર દ્વારા દયારામભાષ્ય વિષે, પછીના લેખો માટે ભ્રમ તેઓ મક્કતા ગયા કમભાગ્યે નર્મદગદ્યની ખીજ આટલિ તે કરી શક્યા નહોતા. નહિ તો મદ્દગત સકરપ્રસાદ ગવળના શબ્દોમાં ‘નિર્મળ સત્યના આમહી એ વીર કદિએ એમના ઉત્તર કાળના શરદઋતુના પાણી જેવા વિચારો એધડક આ જાળતમા પણ પ્રસિદ્ધ કર્યા હોત.’

ત્રિભુવનદાસ શેઠના હાથે કવિરત્ન દયારામની સંપૂર્ણ જીવન કથા લખાઈ છે. આ જીવન ચરિત્રમાં ઘણી વિગતો આપી છે પણ તે ખીજ લેખકોના આધારે ખાસ કરીને, નર્મદ, કાંટાવાળા, તથા ધ્રુવરામના લખાણોને આધારે. તેમણે તો નર્મદનીજ ટૂંકી લીધી છે, અને તેનેજ અનુસર્યા છે, દયારામભાષ્યના ‘ધર્મ’ ઉપર કેટલીક આકરી ટીકા કરી છે. તેમણે પુષ્ટિમાર્ગને ‘ધર્મ’ તરીકે સ્વીકાર્યો, માટે તેમને ખીજ ‘ધર્મ’માં વટલાયલા જેવા ગણ્યા છે, અને તેને તેમણે ‘ધેલછા’ કહી તે પુસ્તકને અન્તે કબૂલ કર્યું કે “પોતાના પુસ્તકમાં નોંધેલી હકીકતો ખીજઓના પુસ્તકોમાંથી લીધી છે, અને તે શંકાસ્પદ છે.” આ રીતે પોતે કબૂલાત કરીને, પોતાના પુસ્તકનું મૂલ્ય ઘટાડી દીધું છે.

રા. કાંટાવાળા તથા નાયાશંકર સાસ્ત્રીએ પ્રાચીન મન્યમાંજ મંથ ૧ લાની પ્રસ્તાવનામાં દયારામભાષ્ય વિષે કેટલીક હકીકત આપી છે, તેમાં પણ સત્ય હકીકતો નથી. જે કેઈ લખાણું છે, તે ખીજઓ પાસેથી માંડાશે. દયારામભાષ્યના તમામ કાવ્યોના અવલોકનપૂર્વક તેમજ પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યના અભ્યાસ વગર,

કેવળ તરંગી તુક્કાઓજ છે. કવિને કોધી સ્વભાવના, સ્વતંત્ર અને અભિમાની ગણવા તે લેખકોનું, કવિના જીવન દર્શનમા મોટું અજ્ઞાનજ છે. પોતે સશોધન કર્યા વગર, આરામ ખુરશીમા બેસીને વધીલોની માફક તૈયાર થયેલ એકપક્ષીય લેખકની વિશ્વાસનીયતા કેટલી ?

અ. ગોવર્ધનરામભાઈએ ‘કલાસીકલ પોએટસ ઓફ ગુજરાત’મા તથા પાછળથી ‘દયારામભાઈનો અક્ષર દેહ’ એ બન્ને પુસ્તકો લખીને દયારામભાઈ માટે સારી સામગ્રી પૂરી પાડી છે. બન્નેય પુસ્તકો તેમની કલમને ખરેખર યશ આપનારા છે. એક ગુણગ્રાહક અને પૂજકના ભાવથી તેમણે ‘દયારામ’ માટે પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છતાં તેમની પૂજા પણ સંદેષ બની. ‘કલાસીકલ પોએટસ’ લખતી વખતે, નર્મદાશંકરનો ભ્રમ તેમનામા પણ હતો; પણ દયારામભાઈના ‘ગસિક વલ્લભ’ વાંચ્યા પછી તેમની કલમે તે કવિની કૃતિ માટે પ્રશંસાના પુષ્પો વેર્ધા એટલુંજ નહિ, પણ તેમની ગરબીઓના શૂગાર રમને પણ દિવ્ય પ્રેમ તરીકે સગૃહ્યતીયંદ્રમા જણાવ્યો. શરૂઆતના દોષદર્શક ગોવર્ધનરામભાઈ પાછળથી દયારામભાઈના પૂજક બને છે, પણ તે પૂજક કોના ? દયારામભાઈની કવિતાના, તેમના અક્ષરદેહના જ. તેમના મધૂલ દેહ તરફ બાલજીવન તરફ તેમણે દષ્ટિ નાખી નથી. તે માટે નર્મદાદિના ભ્રમને તેમણે તેમજ રહેલા હોધો. અ. ગોવર્ધનરામભાઈ એ ચિન્તક અને ધર્મિષ્ઠ હતા. તેમનું પોતાનું શ્રીનાથજીનું મંદિર હતું. તેઓ નડિયાદના પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોની મધ્યમા રહેતા હતા. એટલે તે માર્ગની નીતિ, રીતિ સાગી પેકે જાણેજ, પણ માફક જીવન લખાયું ત્યારે તેમની પાસે નર્મદનો કાવ્ય સમ્રાટ જ મુખ્ય હતો. દયારામભાઈના અક્ષરદેહને બીજા કરતા ન્યાય આપ્યો ગણાય પણ તેમની ભક્તિને પીછાણી શક્યા નહિ. તે ‘ભક્તિ’ ને દિવ્ય સુંદરીને બદલે ‘યોગિની’ આની લીધી. દયારામભાઈના શૂગારરસને યોગની પરિભાષામાં સમજાવી, આ એક ક્ષતિ. બીજું ‘બાલજીવન’નું દર્શન તેમણે

કરાયું નહિ. કવિશ્રીનું બાલજીવન પણ કેટલું ઉચ્ચ, આદર્શવાળું અને શુદ્ધ હતું. તે એમની કલમે બાલેખ્ય હોત તો દયાગમભાઈની કેવી મુંદગ માનસમૂર્તિ ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રેમી જનતાને આપી ગયા હોત. એટલું તે કરી શક્યા નહિ એ ગુજરાતનું કમભાગ્ય.

અ. ઇચ્છારામ દેસાઈએ કવિનું જીવન ચરિત્ર લખ્યું છે તે વિગતારથી લખાયેલું છે. તેમાં પણ કેટલીક અતિદામિક ક્ષતિઓ રહી ગઈ છે. + આ જીવન ચરિત્રમાં વિગત છે—અતિ વિગત છે. તેમ તેમાં કદપનાઓના ઉદ્ભવનો ઓછો નથી. તેનો ખામ નમૂનો શિવાનંદ તથા ડાહ્યાભાઈ સાહેબનો છે. મન્યેય કપોત્ય કલ્પિત કથાઓજ ગણાય. તેમાં ‘શિવનિંદા’ નો પણ પ્રસંગ આવ્યો છે. તે પણ એક અધૂરું અને અસત્ય વિધાન ગણાય. કવિ પુષ્ટિમાર્ગીય તરીકે કૃષ્ણનેજ અનન્યભાવે સેવતા. પણ શિવના નિંદક તો નહોતાજ. ‘મજમુદ્દિમા’ કાવ્યમાં શંકર તરફ પણ કવિ આદરભાવ દર્શાવે છે કહેવાય છે કે અ. ઇચ્છારામભાઈનો દયાગમભાઈ વિષેની માન્યતામાં પ્રાજ્ઞથી ફેરફાર થયો હતો. * આ જો ખરું હોય, તો તે માટે તેમને ધન્યવાદ ! તેઓશ્રીએ કવિનો ‘કાવ્યસમ્રાટ’ હાવાની મોટી સેવા કરી છે, છતાં ઘર્ષના શીરામાં કાકરીઓ પણ રંધાઈ જાય, એવું તેમાં જન્યુ છે. એ શીરો ગળામાં શી રીતે હતું ? અને તે શીરો ખાવામાં આવે તો તે આરોગ્યને હાનિકર્તા નીવડ્યા વગર રહેજ નહિ.

દિ બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પણ “ ગુજરાતી સાહિત્યના સ્તંભો ” એ પુસ્તકમાં દયાગમભાઈનું જીવન ચરિત્ર તથા કવિની કવિતા વિષેનું એક પ્રકરણ લખ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય એવું છે—તેમજ શ્રી વિજયગાય વૈદની ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની રૂપરેખા’ માં દયા-

રામભાઈનું બસીમોવના કવિ તરીકે મૂલ્યાંકન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ ડૉ. ન્હાનાલાલભાઈએ પણ પોતાના કવિજન્યન્તી વ્યાખ્યાનોમાં, દયારામભાઈની કવિતાનું રસનિરૂપણ કરીને, સુવર્ણને લાગેલી ધૂળ, માફ કરી છે. સ્વ. જગજીવનદાસ મોદીએ પણ સયાજી સાહિત્યમાળાના પુષ્પ ૧૪ માં રૂપે- દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર આલેખ્યું છે. એમનું એ પુસ્તક સંગોધન પૂર્વક અને પરિશ્રમ-પૂર્વક લખાયેલું છે અને કવિશ્રીના જીવન કવન ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડ્યો છે. સ્વ. મૂળચંદ તેવીવાવાનો 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માને લેખ, તેમજ ગો. વાસી વમતરામ શાસ્ત્રીનો પરમ ભગવદીય દયારામભાઈ માટેનો લેખ તે પુષ્ટિમાર્ગીય દષ્ટિએ લખાયેલા લેખો છે. પ. ભ. મનમોહનદાસનું વ્યાખ્યાન પણ તેજ પ્રકારનું ગણાવી શકાય ડૉ. ચીમનલાલ છોટાવાલ દેસાઈ, ડૉ. ડાહ્યાભાઈ પીતાળેરી દેરાસરી, દિ. બા. કેશનલાલ હર્ષદરામ ધ્રુવ, ડૉ. નર્મદાશંકર દેવ-શંકર મહેતા ડૉ. મજુનાવ જમનાદાસ દવે વગેરેના લેખો દયારામભાઈના જીવનચરિત્ર માટે ઘણા ઉપયોગી છે. ડૉ. શંકરપ્રસાદ ગવળે ગા. નાસી મૂળચંદ તુલસીદાસ તેનીનાલાના માર્ગદર્શન નીચે એક જીવનચરિત્ર બહાર પાડ્યું હતું, તેને રા. નારણદાસ પરમાનંદ-દાસ શાહે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે જીવનચરિત્ર સંશોધન પૂર્વક અને અભ્યાસ પૂર્વક લખાયેલું છે, અને તેમાં કવિશ્રીને પૂર્ણ ન્યાય આપનારા આવે છે એમ જરૂર કહી શકાય પણ હવે તે પુસ્તક અપ્રાપ્ય બન્યું છે, વળી તે લખાયું ત્યાર પછી રા. નારણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ દ્વારા દયાગમભાઈના ઘણા કાવ્યો. કાવ્યમણિ-માળાના જૂદા જૂદા ભાગો તરીકે બહાર પડ્યા છે. તે ઉપરાંત જન્યન્તી વ્યાખ્યાનો તેમજ દયાગમભાઈ વિષેની નવી ચર્ચાઓ પણ થયેલી છે.

દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર લખનારે ઉપરની બધી સામગ્રી તપાસવાની રહે છે. તેમાંની 'ધૂળ' ને જુદી કાઢી સુવર્ણરજ કેટલી છે તે પણ ઝીણી નજરથી જોવાની જરૂર છે. એ દષ્ટિએ આ જીવન-

૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

ચરિત્ર લખવાનો પ્રયાસ છે. તેમાં દેટલી સફળતા મળે છે, તે વાચકે નક્કી કરવાનું છે. જીવનચરિત્રના લેખકનું મુખ્ય કામ, કલાકારની માફક પોતાની છબીને આકર્ષક અને મુદ્દા બનાવવાનું છે તેનો અર્થ એમ નહિ કે મૂળને શુદ્ધ સ્વરૂપને રજૂ નહિ કરવું. પણ લેખકે તેમજ વાચકે એ પણ બંનેનું જોષ્ઠએ કે આ જીવનચરિત્ર એક કવિનું જ નથી, પણ તે ભક્ત કરિનું છે. કવિએ અને સંસારના ભક્તો નિયમોથી પર રહે છે તેવું પણ આ ભક્ત કવિના કવનમાં જોવામાં આવે તો તે દોષરૂપ નથી કવિના કાવ્યો તે તેની ભાવનાની ભૂતિ છે અને તેની ભાવના તે એના બાહ્યજીવનનું પ્રતિબિંબ છે.

ભક્તોના દૈહિક વ્યાપારો અને માનસિક વ્યાપારોને એક બીજાથી નોખા પાડી શકાતા નથી. એ બન્નેય તારો જુદા પણ એકજ સારગીના, એટલે ઉભયનું જોડાણ, જીવનગીતમાં હોયજ એ દષ્ટિએ કવિનું જીવન અને કવન-ઉભય એકરૂપ છે,

પ્રકરણ ૨ જી ઇતિહાસની આરસીમાં

દ્વયારામભાઈનો જીવન કાળ- ૧૭૭૬ થી ૧૮૫૨ સુધીનો છે. તે પૂર્વે અને પછી સારા મંસારમાં અનેક બનાવો બની ગયા. કાળના વહનમાં અનેક રાષ્ટ્રો અને મંમૃતિઓના ઉદયાન્ત થઈ ગયા. કાળ મહાસાગરમાં ભરતી અને ઝોટ સતત ચાલુજ હોય છે, તેમાં નવું સર્જાય છે, તે વિલીન થાય છે. આજનો વર્તમાન, કાલે જૂત બને છે. એમ પરંપરાએ કાલનું સાતત્ય અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહે છે. કવિ ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં—

આઘન્ત આ જગત્ જીવનને ભરીને,
ધોરે અધોરે નિરસાગર કાલ કેરો;
ને તે મહા કમળની દળ પાદડીમાં,
મોઘો સખી બ્રહ્મપરાગ હૈં.

કાલ એજ બ્રહ્મનું રૂપ છે, તે જગતના આરંભ કાલથી તે અન્ત સુધી વ્યાપે છે. અને તે અનેક રૂપે, વિવર્ત લીલા કરે છે, છતાં તે લીલા બ્રહ્મનીજ છે.

ઇતિહાસની કાન્તિઓ, તથા પનટાઓ તેને લીધે છે. એની અસર સર્વ હેપર થાય છે. કેઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજ એક રીતે તેના સમજનુંજ પુષ્પ છે. તે પુષ્પો અનેક રંગી હોય છે. કેઈ ખૂરેજો વાળાં, કેઈ માત્ર નિર્ગન્ધ પણ બહાગ્યી મોહામણાં, કેટલાક એવા પણ હોય કે આંખને ભેયાં પણ ન ગમે. તેમ નાકને પણ તેની ગંધ ગમે નહિ. આ બધાં પુષ્પોને હિતરનાર માણી એકજ છે—અને તે બ્રહ્મરૂપ કાળજ.

દયારામભાઈની ૭૫ વર્ષોની જીવન લીલામાં ઠાળે પણ અનેક પરિવર્તનો જોયાં. એ બધાં પરિવર્તનોની મધ્યમાં રહીને પદ્મપત્ર-મિત્રાંમસાની મોટી પોતે અધીષ્ઠિત રહ્યા હતા.

દયારામને સમય એટલે ભારતવર્ષમાં કંપની સરકારનો શાસનકાળ-ચારન હેસ્ટીંગ્સથી માંડીને ડેલહાઉસી સુધીના બધા ગવર્નર જનરલોનો શાસન સમય.

તે પહેલાં દેશમાં મોગલોનું શાસન હતું, અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિની બોલબાલા હતી. ઔરંગઝેબ પછી મોગલોની સત્તા નબળી પડતી ગઈ. તેના મરણ પછી કિતરોત્તર તે નબળી પડતી ગઈ. આ સત્તાને નબળી પાડવામાં, મરાઠા વીર શિવાજી મુખ્ય હતા. મરાઠાઓ ધીમે ધીમે સત્તામાં આવતા ગયા. અને ગુજરાતમાં પણ પ્રવેશ કર્યો.

દયારામભાઈના જીવનકાળ દરમિયાન ગુજરાતનું રાજકીય વાતાવરણ પલટા લેતું હતું. ઔરંગઝેબના મરણ પછીથી આ રાજકીય વાતાવરણ એકદમ બદલાતું ગયું. ઔરંગઝેબ પછીના પાદશાહોની નબળાઈને લાભ લઈને મરાઠાઓ ગુજરાતને પોતાને આધીન કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમના સરદારોમાં ગાયકવાડ નામના સરદારોમાંથી દામાજી ગાયકવાડ નામનો ખંડેરાવ દાલાડેના તાબાનો અમલદાર હતો, તે તથા પિલાજીએ ગુજરાતમાં ગાયકવાડની ગાદી સ્થાપવાનાં મનોરથો મેઝ્યા. આલમગીરના મરણ પછી મોગલ રાજ્યની સત્તાને ફટકો લાગ્યો. અને તેને પરિણામે મુસલમાની સત્તા ગુજરાતમાંથી ઓસરી ગઈ. પણ મરાઠાઓમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે કલહ ચાલ્યા. પૂનામાં પેશ્વાઓમાં અંદર અંદર ઝઘડા થયા, અને વડોદરાની ગાદી માટે ગાયકવાડ કુટુંબમાં ઝઘડાઓ થયા. આ ઝગડાના પરિણામે ત્રીજી સત્તા ગુજરાતની અંદર પગભેર થઈ, ગુજરાતમાં અંગ્રેજો સત્તા પર આવતા હતા. વડોદરાની ગાદી રાજકીય વમળમાં પડી હતી. ડોહોઈમાં અને તેની આંશુબાગુના ખમાં અંગ્રેજ લશ્કરોની જાવણીઓ પડી હતી. એ સમયમાં

દયારામભાઈનો જન્મ થાય છે. ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ૧૭૮૦ ના જન્મચુઆરીની તા ૧ લી એ કર્નલ ગોડર્ડ ડબોઈમાં પેશ્વાની ફોજ ઉપર ધસારો કરે છે. અને પેશ્વાની ફોજ તેજ મહિનાની તા ૨૦ મી એ ડબોઈ ખાલી કરે છે. અને તા. ૨૬ મા એ ફત્તેસિહ ગાયકવાડ સાથે અગ્રેજને કલકત્તા થાય છે. ૧૭૮૧ મા સિંધીઆ, સીનોર ઉપર હલ્લો કરે છે. ૧૭૮૫ મા દયારામભાઈને ઉપવીત દેવામાં આવે છે. ૧૭૮૭ મા તેમના પિતા મૃત્યુ પામે છે. અને બે વર્ષ પછી ૧૭૮૯ મા તેમની માતાનું મૃત્યુ થાય છે. તેજ વર્ષમાં વડોદરાના ફત્તેસિહ ગાયકવાડ રાજ-મહેલની મેડી ઉપરથી પડી જવાથી મરણ પામે છે તેમના મરણ પછી સયાજીરાવના વાલી તરીકે તેમના નાનાભાઈ માનાજી ગાદીનું કામ સંભાળે છે. ગોવિંદરાવ પોતાનો હક્ક પ્રતિષ્ઠા કરવા પૂના જાય છે. પણ માનાજી તેમાં ફાવે છે. ૧૭૯૩ મા માનાજી મરી જાય છે અને ગોવિંદરાવ વડોદરાની ગાદી મેળવે છે. તેના પુત્ર કાન્હોજી તેની સાથે થાય છે, પણ ગોવિંદરાવ તેને કેદમાં નાખે છે.

૧૭૯૬ મા ગુજરાતમાં પેશ્વાના નાયબ સુબેદાર તરીકે આપા જેલુકર નીમાયા તેને અને ગોવિંદરાવ વચ્ચે તકરારો ચાલે છે. જેલુકરના જીત્તેથી રૈયત કટાળે છે. તેની સાથે લડવાને ગોવિંદરાવ સુગતના અગ્રેજ અધિકારીઓની મદદ લે છે. આ વખતે દયારામભાઈનું વય ૨૦ વર્ષનું છે. તે કેટલાક વૈધ્યુવો સાથે લાખી યાત્રાએ નીકળે છે ૧૭૯૮ મા જેલુકર હારે છે અને કેદ પકડાય છે. ૧૭૯૯ મા ગુજરાતમાં પેશ્વાના હક્કનો ધખરો ગાયકવાડ મેળવે છે. એજ સાલમાં (૧૮૦૦ મા) ગોવિંદરાવ મરી જાય છે. અને તેના પુત્ર આનંદરાવ ગાદીએ બેસે છે પણ તે ગણ્ય કરવામાં નળજો પડે છે. આથી તેનો ઝોરમાનભાઈ કાન્હોજી લાગ બેઠને તેને કેદમાં નાખે છે. અને પોતે રાજ્યાધિકારી બને છે. રૈયત તેનાથી અસતુષ્ટ થાય છે. આથી આનંદરાવના પ્રથમ દિવાન રાવજી આપાજીના પક્ષના માણસો તેને પકડે છે. કાન્હોજીની મદ

ગજરાખાઈ વડોદરા છોડી મુરત જાય છે અને અંગ્રેજની મદદ મેળવવાને તજવીજ કરે છે. આ વખતે કડીના જાગીરદાર મલ્હારાવ ગાયકવાડ આનંદરાવની સત્તાને અવગણવા માંડે છે. પણ અંગ્રેજ સરકાર આનંદરાવના પક્ષમાં ઉભા રહેવાથી મામલો અંકુશમાં આવે છે. જેના પરિણામે ૧૮૦૨ માં મલ્હારાવ કેદ પકડાય છે. તથા કાન્હોજના પક્ષની વિરુદ્ધ આનંદરાવનો દક્ષ મજબુત બને છે. રાવજીની સાથે થયેલા કરાર મુજબ ગાયકવાડને ૧૮૦૩ માં સહાયકારી ફોજ રાખવી પડે છે. ૧૮૦૩ માં રાવજી મરી જાય છે. ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજ અને સીંધીઆ વચ્ચે લડાઈ થાય છે અને તેને પરિણામે તે સાલના ડિસેમ્બરમાં સરજે અંજન આગળ ફોલકરાર થાય છે. તેની રૂએ, પાવાગઢ અને દાહોદ સિંધિયાને પાછાં મળે છે અને લડચ બ્રિટીશ સરકારને મળે છે. ૧૮૦૫ માં બ્રિટીશ અને ગાયકવાડની વચ્ચે છેવટના પાકા ફોલકરાર થાય છે. એજ સાલમાં ગાયકવાડની કાઠિયાવાડની અંડણી સંબંધી ગોઠવણ થાય છે. ૧૮૦૮ માં ગાયકવાડને અંગ્રેજ સાથે નવું 'પુરવણી તહનામુ' થાય છે, જેની રૂએ નડીઆદ, મહુધા, યોળકા, માતર અને રંજરઘાટની પાસેના ગામો અંગ્રેજને મળે છે. ૧૮૦૬ માં આખામંડળના સરદારો સાથે કરાર કરવામાં આવે છે કે તેમણે દરિયા કિનારા ઉપર રહીને આંખીઆનું કામ કરવું નહિ ને બ્રિટીશ સરકાર તરફથી મુંદરજી શીવજી એલમી તરીકે સ્વીકારાય છે. ૧૮૧૧ માં કાઠિયાવાડમાં નવાનગર તથા જનાગઢમાં બપેડા થાય છે, ૧૮૧૩-૧૪ નાં બે વર્ષોમાં ગાયકવાડ અને પેશ્વાને લેણા વિષે તકરારો ચાલે છે. ૧૮૧૪ માં જ્યારે ગાયકવાડના ઇજ્જરાની દશ વર્ષની મુદત પૂરી થતાં, તેને જારી રાખવા વિષેનો વ્યવહાર શરૂ થાય છે. ગાયકવાડ ગંગાધર શાસ્ત્રી પટવર્ધનને પૂના મોકલે છે. આ વખતે બાજીરાવ ત્રિંબકજી હોગજેને અમદાવાદનો સરમુખો નીમે છે. આ હોંગજે પંદરપુરમાં ૧૮૧૬ માં મરી ને આવે છે.

ગાયકવાડને મળે છે ૧૮૧૭-૧૮ મા ફરીથી ગાયકવાડ સાથે મેલ કરાવ અગ્રેજને થાય છે ૧૮૧૮માં આનંદગન ગાયકવાડ વતી કામ કરનાર ફોર્સિ હરાન ગાયકવાડ ગુજરી જાય છે, અને થોડા દિવસ પછી આનંદરાવ પણ ગુજરી જાય છે ત્યારપછી તેનો નાનો ભાઈ ૧૮૧૬માં વડોદરાની ગાદીએ આવે છે

આ પછી દયારામભાઈના ગોવોકનાસ (૧૮૫૨ સુધીના સમયમાં ભાગ્યનર્થમાં તેમજ ગુજરાતમાં પુષ્કળ અશાન્તિ રેલાય છે

સામાજિક સ્થિતિ:—દયારામભાઈના સમયનો સમાજ પછાત હતો નિધીયમ બેટીકના વખતમાં ૧૮૩૦ મા અગ્રેજ ભાષાદારા શિક્ષણ આપનાનો કાયદો થયો હતો શિક્ષણ માટે સરકારી નિશાળોને બંદને ગામડી નિશાળો દ્વારા શિક્ષણ અપાતું હતું કે સ. ૧૮૫૩માં વૂડના ખરીતાને લીધે શિક્ષણ ખાતુ જુદું ગ્રાપનામાં આ પુ, પણ તેનો લાભ દયારામભાઈ પછીની પ્રજાને મળ્યો શાળાના શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકો બ્રાહ્મણો હતા તેજ તેમના ઘર શાળાઓ હતી. વિદ્યાર્થીઓને બેસના માટે આસનો હતા, પાશ્વ પુસ્તકોનો ઉપયોગ ન હતો, શિક્ષણ મૌખિક હતું, સોટી વાગે ચમ ચમ ને વિદ્યા આવે ધમ ધમ' એ નીતિથી શિક્ષણ આપનામાં આવતું નાચન લેખન અને નામાના વહીવટ શીખનામાં આવતા, વિદ્વાનો સન્દૃત ભાષાના પ્રયો શીખતા તેમને માટે જુદી પાઠશાળાઓ કાશી જેના સ્થળમાં હતી નજલ્લાખાના પણ પ્રયો લોકોમાં જાણીતા હતા. યુનિવર્સિટીઓ હજુ ગ્રાપાઈ ન હતી, તેમજ વર્નાક્યુલર સોસાયટી પણ સ્થપાઈ ન હતી

લોકો ધર્મમાં આગ્તા ધરાવતા, શાસ્ત્રને માનતા, સાથે સાથે વહેમી પણ ધણા ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મમાં વલ્લભ સપ્રદાય તથા રામીનારાયણ સપ્રદાયની મોટી અસર હતી. સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ ગુજરાત પછાત ગણાય નર્મદાશકરની પ્રેમશૌર્યન ધોપણ સલગાઈ ન હોતી, અજો, શામળ, બોળ વિગેરે કવિઓએ

મોહનરાયે વિધવા લગ્ન માટે કાયદો કરાવ્યો હતો, પણ તેની કંઈ પણ અસર ન હતી. જ્ઞાતિ સંસ્થાનું જોર વિશેષ હતું, જ્ઞાતિઓ, પેટાજ્ઞાતિઓ અને વળી નાની નાની પેટાજ્ઞાતિઓમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી, અને પૂજા જીવનમાં એકતાનો અંભાવ હતો. હાલની માફક લગ્નાદિ પ્રસંગે મોટી ધામધુમ થતી, વરધોડા નીકળતા, ભોજન સમારંભો થતા. દયારામલાઝીએ નીચેના ગીતમાં ગુજરાતની કેટલીક જ્ઞાતિના લક્ષણો કહ્યાં છે.

તેડાવો સાહોદરી નાત—

સાહોદરા હળવું શુ ખોલે, વરણાગીમાં હોંડતા ડોળે,

તેડાવો વડનગરી રે નાત—

વડનગરીનો વાંકો અખોડો, એના પરધ્યાને ચડવાને થોડો—

તેડાવો વિસલનગરીની નાત—

છુટાં લટિયાને વીઢાશાં મ્હોંય, વિસલનગરા હોય કે ન હોય !

• તેડાવો ઔદિચ્ય ખાવન વીર-જેણે મોઝયણે પહેરાવ્યાં ચીર,

• ન્હાની હોય ત્યારે પહેરાવે વાડી, મ્હોટી થાય ત્યારે મૂકે કાઢી—

તેડાવો રે મોઢ મેવાડા, નાત ન્હાની, જે જુવા જુવા વાડા,

+ તેડાવો આદાણું ડાદાંણું, જેની નાતમાં સરવે સમાણું,

તેડાવો આસવાળની રે નાત—

• આસવાળ આછી પછેડી રે આદે, ચીરે ખેસી ચોળાકળી રોલે.

• તેડાવો દિશાવળની નાત—

• દિશાવળની નાત લાડકડી, જમવા જાય ને ચોરે વાડકડી,

તેડાવો સોનીની રે નાત—

સોની ગદિયાણે એકવાલ ચોરે, સગી બેન-ભાણેજ ન મેલે.

તેડાવો ખડાયતા ખડખડતા-ખંભે ખડિયાને હોડિ રઝળતા,

તેડાવો પાટિદારની નાત-ચોરે બેસે ને ચટેલ કહેવાય;

..... ચેર કોદરી વાલ બકાય,

+ આ લીટી અરૂંદ છે.

તેડાવો કડિયાની રે નાત-જેણે હિંચા ચણ્યા રે અવીસ.

(દયારાત્રી માળ લા ૨ ૪. ૨૦)

સમ પ્રસંગે વરધોડા નીકળતા, વરરાત્રી પુષ્કળ ઘરેણા પહેરતા અને સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરતા. સત્યલામા વિવાહમાં કવિએ કૃષ્ણના વરધોડાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે તે સમયના ગુજરાતના સમોત્સવનું અરણ્ય લાવે છે. વરરાત્રીને ઘરેણાં પહેરાવવાંજ જોઈએ. તે વગર વરની શોભા અને વરધોડાની શોભા ગણાય નહિ. તે વળી નામશિખા ઘરેણાં પહેરવાં જોઈએ.

નામશિખા આઘણ પહેરિયાં, ઉપર ઓઢી અનોપમ શાલ;
પુષ્પ વાળીને આંજ આંખડી રે, કાજળ ટપકું કીધું છે ગાલ.

શરીર ઉપર શાલ ઓઢવામાં આવતી. હજુ પણ ટેટલીક ન્યા-તોમાં વરરાત્રી શાલ ઓઢેથી માથે પુષ્પ નાખવામાં આવતો અને કાજળનું ટપકું અવશ્ય હોયજ. નહિ તો વરરાત્રીને ઢોધકની નજર લાગે. મદનના કળ તરીકે મીઠાણ પણ હાથે બાંધવુંજ જોઈએ. હાથમાં નાળિયેર, પાન અને રૂપિયો રાખવો જોઈએ.

મીઠાણ બાંધું કર કૃષ્ણ રે, ગોત્રજને લગાડ્યા પામ,

પાનમુદા શ્રીફળ ચક્રી રે, પોસ ભરાવી બદવરાય.

ગળામાં કુલની માળા, ગજરા અને જેરખાં ધારણ કરવામાં આવતાં. પંગે સુંદર મોજડીઓ પહેરવામાં આવતી. આ રીતે શણ-ણાર સહજે વરરાત્રી ઘોડા ઉપર બેસતા. તેમની સાથે તેમની બહેન ભૂણુ ઉતારતી બેસતાં.

પુષ્પમાળા ગજરા જેરખાં, આઢ મોજડી પેહેરી બે ચણું,
બહેની સજ્જેડે ભૂણુ વળાવે, અથે ચઢી આવે અશરણ શણું.

ચક્રીથી જેવો અથ પિતૃગૃહમાંથી પ્રયાણ કરે છે, તેવી વર-રાત્રીની ફાઈ આવે છે અને તેને જતો ઘોલાવે છે. વરરાત્રી તેમનું મન સંતોષે છે એટલે જવાની છૂટ મળે છે. વરધોડા પછી ચાલવા માંડે છે. પાછળ માતા મોહોડ ઘાલી હાથમાં રમણદીવો લઈને ચાલે છે. સાથે સાબેલાની હાર હોય છે. હાથી અને ઘોડા, રથ, પાલખી

પણ હોય છે. સીઓ વરરાજની પાછળ મંગળગીત ગાય છે. વાજાઓ જુદી જુદી જાતનાં વાગે છે. જોડ ઉપર નોજાત ગડગડે છે. ગ્તામા દારખાનું ફેડવામા આવે છે. ધન તથા પતાકાઓ પણ જોડી રહે છે અને દીવાઓનો ઝગઝગાટ પ્રકાશે છે.

આતસળાજી હરે ધણી, વિના પતાકા વિશાળ,
પ્રગટ કીધી છે દોરી દીપિકા રે, સૌ દે દીસતા ઝાકઝમાળ.

આ પ્રમાણે લોકોને વરદેવા માટે કેવો મોહ હતો. તેનું વર્ણન કવિ ઉપર પ્રમાણે કરે છે. અત્યારે પણ તે મોહ ગયો નથી.

હવે જાનીવાસે ગયા પછી લક્ષ્મીવિધિ કેવી રીતની હતી તેનું વર્ણન પણ કવિએ કર્યું છે.

પ્રથમ કન્યાની મા કનવો લઈને જાનીવાસે જાય છે અને વરરાજની સાળી વરરાજને તે પીગસે છે. તે વખતે સીઓ 'જમો જમો રે જમાઈડા' નામનું ગીત ગાય છે. પછી વરરાજ કન્યાને ઘેર લક્ષ્મ મંડપમાં આવે છે. કન્યાની મા તેને પોંચે છે. અને વરરાજનું નાક તાણે છે. પછીથી 'મોહરા' માં વરરાજ જાય છે. થોડીકવાર પછી કન્યાનો મામો કન્યાને મોહરામાં લાવે અને વરરાજ પાસે ચોરી આગળ બેસાડે છે. કન્યા પણ નખશિખ અવનવા શણગાર ધારણ કરે છે, પછી વરકન્યાના પગ દ્વયથી ઘોવાય છે અને તેની વચ્ચે 'અંતરપટ' નખાય છે. હરતમેળાપ કરાવવામાં આવે છે. કન્યાના પિતા કન્યાદાન આપે છે. પછી મંગળદેરા ફરાર્થ રહેતાં વરકન્યા ઘરની અંદર ગોત્રજની પૂજા કરવા જાય છે. સાસુ કંસાર જમાડે છે. આ વખતે સંબંધીઓમાં ખૂબ હાસ્યરસ ફેલાય છે. સામાન્ય રીતે જાન ત્રણ દિવસ સુધી રાખવામાં આવતી, છેલ્લે દિવસે પહેરામણી આપવાનો રિવાજ હતો. આ વખતે વહેવાઈઓ એક બીજાની દાઢી રંગતા તથા જાનીયાઓને ચાપા મારવામાં આવતા.

કુંમ કુંમ લારી કનકની થાળ, નાખી નીર આલેપ ઓગાળ.

ત્યાંહ રપશરપ્પર્ષ વહેવાંધ, ડાહડી પીલે પ્રીતે મૂખશાહી.

... જાનીયાને ચાપારે દીધાં રંગે રંગાં ... કીધાં

સ્ત્રીઓને કોઈને અંબર, કોઈને ચીર, કોઈને પટોળા તથા ચોળા, કોઈને જૂકસી સાડી, કોઈને સાળુ, કોઈને ઘરચોળું એમ દરેકને જુદી જુદી રીતે પહેરામણી આપવામાં આવતી. પુરુષ વર્ગમાં પણ તેમને યોગ્ય વસ્ત્રની દહાણી થતી. પછી વરપક્ષવાળા વિદાય લેતા અને કન્યાને લઈને પોતાને ઘેર જતા. ત્યાં પછી 'દોરડા' છોડવામાં આવતા, અને વહુને 'મોહોળજી' કરવામાં આવતું.

સ્ત્રીઓ તરફ પુરુષ વર્ગ પત્ન્યતાની દૃષ્ટિથી જોતો નહોતો. ઝૂળવણીના અભાવે સ્ત્રી પુરુષની સમોવડી બની નહોતી. " પુરુષે સ્ત્રીમાં કદીપણ વિશ્વાસ ન મૂકવો અને તેને સાચી હકીકત ન કહેવી " એવી જૂઠ્ઠોની સલાહ માનવામાં આવતી. દયારામભાઈ પણ ચાતુરીના ગરમામાં કહે છે—

હરિ ગુરુ સાહેબથી સાચા રહીયે, સ્ત્રી શું જુઠું કહીયેજ.

નીચેની કડીમાં સ્ત્રીઓને પુરુષે વશ કરવા જોઈએ એવી શિખામણ આપે છે.

મ્હોટા જનની અદળ રાખવી, બાળને સિક્કા દેવીજ,

ગુરુજન સેવા દયા દીનશું, સ્ત્રીને વશ કરી લેવીજ.

આ ' જુધે નાર પાધરી ' એ લોક કહેવતની યાદ દેવડાવે છે. સ્ત્રીઓના દુઃખે મંસાર સળગી રહ્યો હતો. પતિનો તેનામાં વિશ્વાસ નહિ. જોષ્ટિકાથી પતિ તેનો સત્કાર કરવાને હમેશા તૈયાર રહેતો. સાસુ તથા નણંદના મહેણાં તેણે સાંભળવાના. કોઈપણ જાતની સ્વતંત્રતા ન મળે. આ હિપરાત શોક્યનું દુઃખ હોય અગર પતિ બ્યભિચારી હોય. આ પ્રકારની દુઃખની સઘડીમાં સ્ત્રીજીવન બળી રહ્યું હતું. એક અન્ય પ્રસંગની ગરબીમાં સ્ત્રીજીવનની પરાધીનતા દયારામ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—

અબજાનો અવતાર તે પરાધીન;

રંક કટપીયે પણ કહા જઈયે રે.

અન્ય એક ગરબીમાં દયારામ સ્ત્રીને સામાન્ય રીતે પાપની

પૂતળા કહે છે, તે એ જમાનાની સ્ત્રી તરફની ભાવનાનેજ વ્યક્ત કરે છે.

જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહો તે સ્ત્રીની સંગત તજજો રે,
દુઃખ દરિયો પાપ પૂતળી, શાણા સમજ સજજો રે.
સ્ત્રીને શણગારેલી તરવારની સાથે સંખ્યાવતા કવિ કહે છે—
શણગારી તરવાર ઉપર સારી, અંતર રહે કટારી રે,
તેમ મુંદર અસી મોહન વચની, કાળજમાંથી કટારી રે.

વળી અન્ય ગ્રંથો કહે છે—

સ્ત્રી એજ મોટી મોહની રે, બીજું સહુ એની હેઠ,
પહોંચેલાને પણ પાડ પક્ષમાં, હેલી સિદ્ધી લગી દેઠ.

આમ છતાં દંપતીએ પરંપર પ્રેમથી રહેવું જોઈએ. - તેમાં એક બીજાની શોભા કવિ જણાવે છે.

“પતિ સુખ મોભા સ્ત્રીને કરે જેમ, પતિ દર્શાવે” દંપતી જીવનને પ્રેમથી વિકસાવવું જોઈએ. સ્ત્રીઓમા (કુદરતી રીતે પ્રેમ હોય છે. પતિએ તેને પીછાનવો જોઈએ. અને તેની સાથે રસજીવન જીવવું જોઈએ.

કાચના ફાનસમા દીપક જેવો ચળકે રે,
મુંદરીના વેણુમા તેવો રતિ રસ ઝળકે રે.

દંપતી જીવનમાં આ પ્રેમ ભાવના કવિના સમયમા ગુજરાતના કેટલાક શિષ્ટ કુટુંબમાં ઉતરેલી જણાય છે, પણ પ્રેમમય લમ કરનાર યુવક અને યુવતીઓની ઈચ્છાથીજ, માત્ર માળાપોની સંમતિ પૂર્વકનાં લમ માટેની ધગશ પણ કેટલાક સરકારી કુટુંબમાં શરૂ થઈ હોય તેવું દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુનાર યુવક અને યુવતીઓ પરસ્પર એક બીજાના સમાગમમાં આવે છે, સાથે ફરે છે, હસે છે, રમે છે, એક બીજાના ભાવને નિહાળે છે, તારા મૈત્રિક રમે છે, એક બીજાના હંધાઓમાં ગૂંદ

લાવતું બીજ રાપે છે, જે લવિષ્યમા લક્ષ્મીના રૂપમા પરિણમે છે. એક બીજ તરફ પ્રેમ પત્રિકાઓ પાઠવે છે. આ રીતે એક બાજુએ લક્ષ્મી પ્રેમલાવના જીવનમા બિતરતી જણાય છે.

‘રાધિકાના સ્વપ્ન’ કાવ્યમા ગદિકાજી પોતાને આવેલા સ્વપ્નનું વર્ણન માતા આગળ કરે છે તેમા પોતે કૃષ્ણ સાથે પરબ્યા હોય એવો અનુભવ થાય છે.

બીજા એક ઘોળમા ગદિકા પોતાની માને કહે છે—આજે સખીઓ સાથે હું ગોકુળમા રમવા ગઈ હતી ત્યાં નંદના આગણુમાં નંદના કુવરને બેસતો જોયો. પછી કહે છે—

એવો જસોદાના આગણિયામા દીકરો રે,
મુજને દેખી સજે રમવા આઝ્યા લાલ.
રમતા રમતામા પરપર પ્રેમ ઉપતો રે,
મુજને ધણો બહાલો વાગ્યો એ ગોપાળ.
એની કંઠે મે પેરાવી સુવર્ણ સાકળી રે,
એણે મુજને આગેપી મોતી માળ

આ પ્રમાણે સગ્કારી કુટુંબની કન્યા પોતાની માતાને પોતાના ‘જીવનસાથી’ વિષે કેવી રીતે પ્રથમ પગિચા થયો તે એ વખતે કહેતી હશે. દરેક જીવનમા ગિસમણ્યા તો હોયજ. શોકપત્ર સાલ તે મુખ્ય કાગળ હતું.

સામાન્ય લોક સ્થિતિ,

આ સમયમા શુજરાતમા મોટી વગ્નીનાળા શહેરોની સંખ્યા વધતી જતી હતી. દરેક શહેરની આજુબાજુએ તેના રક્ષણ માટે દીવાલ બાધવામાં આવતી તથા મુખ્ય દરવાજા હતા. આ દગ્ની વગ્ની જુદી જુદી પોળોમા રહેતી. દરેક પોળને એક મુખ્ય દરવાજો હતો. તેને રાત્રે બંધ કરવામા આવતો અને દિવસે ઉઘાડવામા આવતો. આ કામ પોળીયાને મોકલવામા આવતું. આ પોળીયા અત્યંત કાઠ માણસને પોળમાં જવા દેતા નહિ. પોળીયાની રજા સિવમ

અદર જવાયજ નહિ. 'ભક્તિ' ઉપરના એક પદમા દયારામે આ બાબત જુદી રીતે જણાવી છે.

સત્સંગ દેશમા ભક્તિ નગર છે કે, ત્રેમની પોળ પૃથ્વી જાગે,
તેહે નાપ પોળીઆને મળી પોળે પેશજે રે.....

નગરના રક્ષણ માટે મુખ્ય રત્નાઓ, બગીચાઓ વગેરે ચોક્કસ રહેતી હતી. બહાવટિયા તથા ફાસીયાઓનો ત્રામ વધારે હતો. આથી એકના તો મુમાફરીએ જર્જ શકાય નહિ વહેપારીઓને પણ ખીજે ગામ લઈ જતી વખતે 'વળાના' સાથે લેના પડતા.

વન્એ ફાસીઆ વાટ મારનાને ગદા છે જે ચાર,
માટે વળાવા રાઓ જે ત્રણેડ, ત્યારે તેનો નહીં ભાર.

દરેક વ્યક્તિ નાની કે મોટી હોય તેના જીવન ઘડતર ઉપર પોતાના જમાનાની અસરો હોય છે. સમાજશાસ્ત્ર પણ જણાવે છે કે દરેક વ્યક્તિ કે સમાજની આબુબાબુએ પરિસ્થિતિના આવરણ પીંટાયલા હોય છે તે આવરણમાથી પોતાના જીવન વિકાસ માટે ચાખ્ય સામગ્રી તે ગેળવે છે આ સમાજશાસ્ત્રનો કાનૂન સામાન્ય વ્યક્તિઓને પણ લાગુ પડે છે પણ જો વ્યક્તિઓ જન્મથી મહાપુરુષના લક્ષણ ધરાવે છે; તેઓની વૃત્તિ અંતરમુખી હોય છે તેઓ બાહ્ય વાતાવરણથી અલગ રહે છે. દયારામભાઈની બાબતમા તે સત્ય સમજાય છે. એમનો યુગ અશાંતિનો હતો છતાં તેઓ શાંતિ મેળવતા. કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઈના શબ્દોમા કહીએ તો, "પેશ્વાઈની પડતી, દક્ષિણે હૈદર ને ટીપુના ને ઉત્તરે રણજીતસીંહના ઉદ્યાસ્ત, ઠંગ ને પીંઢારાની પગલીઓ. એક ચક્ર શન્યતાના, અધા-ધુધીના, અસ્ત વ્યસ્તતાના, મહારાજ્ય કાંતિના યુગમા દયારામ-ભાઈનું જીવન નિર્માણ, એ ગર્જનાઓની વીજળીના કડાકાઓના બીધણુ ધડાકા થય્યે એ વીરલાએ રેવા તીરથી વાસળી છોડીને મધુરય વરસાવી, ગુજરાતના રસપ્રસાદથી વધાવ્યો."

“એવા અમેર યુગમાં દયારામભાઈની રસ બ સો ક્યાથી વાગી ? ચાદોદ કરનાળીના ઘાટ બપરથી ઉતરનારા ઉતરે છે ને ચઢનારા ચઢે છે. એજ બંસી શ્રાદ્ધે પ્રજા વગાડી હતી, શ્રીવશ્વભાચાર્યજીએ ગોકુળમાં વગાડી હતી; રસ સૌ દર્શની એજ અમૃત બંસી દયારામભાઈએ નર્મદા તીરે વગાડી.”

દયારામભાઈના સમકાલીન કવિઓમાં શ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ મુક્તાનંદ, ધ્વજાનંદ, નિબુલાનંદ, પ્રેમાનંદ (સખી) રત્નો, ધીરે, નિરાંત, ભોળે, ગિરધર વગેરે ભક્ત કવિઓ, શાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિના કાવ્યો દ્વારા ગુજરાતની પ્રજાની ધાર્મિક વૃત્તિને ટકાવી રાખતા હતા. એ અધાધુધીના મમયમાં સમગ્ર દેશમાં અને ગુજરાતના ધાર્મિકતાનો રણકાર કવિઓ સભળાવતા. એ કૃતિહાસની આરસીમાં પણ દયારામભાઈની કવિતાનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અને એ પ્રતિબિંબનો ઝગઝગાટ સારાએ ગુજરાતની સાહિત્ય ભૂમિને પ્રકાશિત કરે છે.

પ્રકરણ ૩ જી ચંડીપુરીના કવિચંદ્ર

દયારામભાઈના પિતા પ્રભુરામ ચંડીપુરી-ચાંદોદમા રહેતા હતા. તેથી ચાંદોદ તેમની જન્મભૂમિ. પણ જન્મ ઉબોધમા-મોસાળમા થયેલો. તેથી ઉબોધ જન્મ યથા. જીવનના ઘણા વર્ષથી ઉબોધમા નિવાસ કર્યો, માટે તે તેમની નિવાસભૂમિ.

દયારામભાઈની જન્મભૂમિ વિષે ચરિત્ર લેખકોમા કેટલોક મતભેદ છે. કવિ નર્મદ, રા. બ. કાટાવાળા, સ્વ. ઇચ્છારામ, રા. ત્રિજીવનદાસ શેઠ, સ્વ. જગજીવનદાસ મોદી, તથા સ્વ. મોળાનાથ કંથારીઆના મત પ્રમાણે 'ચાંદોદ' જન્મભૂમિ એટલે પિતા ત્યાં રહેતા હતા, તે અર્થમા લખ્યે તો, ચાંદોદ જ જન્મભૂમિ; પણ સામાન્ય રીતે બાળકનો જન્મ હિન્દુ સમાજના રિવાજ પ્રમાણે મામાને ત્યાં થાય છે. દયારામભાઈનું મોસાળ ઉબોધમા હતું અને તેમનો જન્મ ત્યાં થયો હતો એટલે તે રીતે તેમનું જન્મ યથા-જન્મ વખતનું યથા ઉબોધ હતું, ચાંદોદ નહિ-ચંદોદ તો પિતાના કાયમના વસવાટની પિતૃભૂમિ-જન્મભૂમિ હતું.

ચાંદોદ 'એ ચંડીપુરી, ચંદ્રપુરી'ના નામથી ઓળખાય છે. નર્મદાના તટે આવેલી તે પુરી, અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશ વિષે સ્વ. કવિ ન્હાનાલાલ તેમના દયારામ જયંતી ઉપરના એક વ્યાખ્યાનમા નીચે + પ્રમાણે વર્ણન કરે છે.

“દયારામભાઈનો દેશ. નર્મદાનો મનોહર તીર, માત્રાજીઓનું તીર્થ પરકમ્ભાવાસીઓનું વિશ્રામસ્થાન, ચંદ્રપુરી.”

આગસના આરા, શવપાણેશ્વર, મોખડીનો ઘાટ, હજીરાજી, પવંતોને બેઠી ઉલ ઘી નર્મદાજી ન્યા સપાટ પ્રદેશ ઉતરે છે, ત્યાંથી પાચેક ગાઉ ઉપર આદોદ કરનાળીનું તીર્થ.

આખાનાડીથી લરેલી ઝાઝ નદીનો ત્યા સગમ, વ્યાસ ક્ષેત્ર એટલે કખીરવડના દ્વીપ સરિખડો, નર્મદાજી વચ્ચેનો ખીજે જલ વીંટયો દ્વીપ વ્યાસ ક્ષેત્રની એક પાખ છે વિદ્વજ્જન સોહામણું ખરકાવ; ને ખીજ પાખે છે, આલની લખર સમી ઉચી બેખડે વિરાજતા શુક્રદેવજી ત્યા રાજપીપળાની કરજણુ નદીનો સગમ આગળ શિનોરનો મહેરાજ બાધ્યો હવેલી ઉચો ઘાટ. જલે ગગન મહડવાનાં પગથિયા. વર્ષામા મદેલી નર્મદા, ને એવીજ મદેલી આદોદકરનાળીની યુવતીઓ જળમા તરતી ને પૂરના મહા તગો ઉપરે સવારી સોહવતી, જલે પૂરમા ઉજળતા કમળો રૂપ કરતા એ રમણીઓની છટા વધારે.

શેષશાયા ને ચક્રેશ્વરના ત્યાં તીર્થ ગંગનાથ ગરૂંશ્વર વગેરે સમીપમાજ

દક્ષિણે સીમા પ્રાન્તે રાજપીપળાની ક્ષિતિજ લળતી પવંતદાર. આદોદ એ પહેલા ગાયકવાડ સરકારના રાજ્યમા હતુ હવે એ ગુજરાત ગભ્યનુ ગણાય છે. વડોદરાથી સત્તર માઈલને અન્તરે ડભોઈ જર્યો છે, ડભોઈથી લગલગ ૧૧ માઈલ દૂર આદોદ આવેયુ છે. રહેલે દ્વાગ આદોદ, ડભોઈ તથા વડોદરા સાચે જોડાયયુ છે.

કવિ પોતે તેનુ વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

નદી નર્મદાને તીરે ચંડીઆમ છે રે લોલ,

કવિ કેરો તે ગ્યગે વિગ્રામ છે રે લોલ.

(રાસ પચાધ્યાયીનો ગરબો)

ચંડીપૂરિ મહાપાનન જન્મની શૂંચિ જો (મજ મહિમા)

શ્રી નર્મદાજી તટ ઉપરે, આરુ ચંડી રે આમ,

મહિમા વખાણુ ગ્યજ તણો, સમોવડ વૈકુણ્ઠ ધામ.

(શ્રી ગેષશાઈનું ધોળ)

છાલી પકિતઓમા 'કવિ' આરુ શબ્દથી 'આદોદ'ને વખાણે

છે અને ખીજી પંક્તિમાં તે તીર્થધામ હોવાથી વૈકુણ્ઠધામની સમોવડ તેને કહ્યું છે.

આ આદોદમા કપિલેશ્વર મહાદેવના દેવાલયથી દક્ષિણ દિશામાં કંગાલપુરી નામનો મહોદ્દો છે. ત્યાં સાહોદગ નાગર ગૃહસ્થનું એક કુટુંબ ધણી વર્ષોથી રહેતું હતું. તે કુટુંબના મુખ્ય પુત્ર રાઘવજી. રાઘવજીના પુત્ર ગોકુલજી, પછી નરભેરામ, પછી આનંદરામ. આનંદરામને એ પુત્રો વલ્લભરામ અને પ્રભુરામ. આ પ્રભુરામનું લગ્ન રાજકોર સાથે થયેલું રાજકોરનું ખીજું નામ મહાલક્ષ્મી હતું. +

આ દંપતીના પુત્રરત્ન એ દયારામભાઈ.

દયારામભાઈએ આગળ ઉપર રચેલા 'તત્ત્વ પ્રબંધ' કાવ્યમાં બંનેનું નામો જણાવે છે.

રેવેરી સગમ ચઢીપુરીમા શ્રીનત 'લદ' દયારામજી,

રાજકોર મહાલક્ષ્મી મુત, પિતાશ્રી પ્રભુગમજી.

સવત ૧૮૩૩ નો ભાદ્રપદ માસના શુકલ પક્ષની એકાદશીની મધ્યરાત્રિનો સમય જે સમયે વામનદ્વાદશીની સંધિ થાય છે તે સમયે-શનિવારની રાત્રિના લગભગ દશ વાગે દયારામભાઈનો જન્મ થયો હતો અને તે સમાચાર ડોહોઈની મેરીઓમા રનેહી સગાઓમા વિદ્યુત્ત વેગે ફેલાયા ને, ખીજે દિવસે પ્રભુરામને આદોદમાં વધાઈ ગઈ. પુત્ર જન્મનો આનંદ કોને હર્ષધેલો બનાવતો નથી ? પ્રભુરામના આ પ્રથમ પુત્ર. આ સિનાય પ્રથમ કોઈ સંતાન નહિ. તેથી તેમનો આનંદ અનહદ હોયજને-આદોદમા પ્રભુગમ, કુટુંબની કાકુનની નોકરી કરતા હતા. પોતે દૈવૈશ્ય, મેવા પરાયણ. ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી પુત્રની પ્રાપ્તિ એટલે ભગવત્કૃપા માની અને સળધીઓમાં સાકર વહેચીને, પુત્રજન્મનો ઉત્સવ માણ્યો. માતા મહાલક્ષ્મી તથા મોસાજિયાઓનો પણ આનંદ

+જન્મ પત્રિકા પ્રમાણે સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળના મત પ્રમાણે મહાલક્ષ્મી પણ ખીજું નામ હતું. ૫. ૬૫ દયારામ જીવનચરિત્ર કવિ નર્મદ, કાટાવાળા, ઈશ્વરામ ત્રિભુવન શેઠ રતનબાઈ નામ આપે છે. શ્રી જીવજીલાલ જોષીના મત પ્રમાણે મહાલક્ષ્મી હતું.

માતો નહતો. ડોહાઈ કવિનું જન્મમ્થળ તેજ લવિધ્યનું નિવાસ સ્થાન બને છે. તે ઈશ્વરી સંકેત હોવો જોઈએ. વળી એકાદશીની રાત્રિએ જન્મ અને તુર્તજ વામનકાદશી એ સમય પણ કવિના ભાવીજીવનની આગાહી કરે છે. અગીઆર ઈન્દ્રિયોના મંથન પાલનની એ તીથિ કવિના સયમી જીવન પર્યન્તના ધ્વજચર્ચની આગાહી આપે છે તેમજ જોમ વામન લગવાને બલિરાજની પાસે ત્રણ પગલાની યાચના કરીને, આત્મનિવેદનનો બોધ આપ્યો, તેમ આ કવિ પણ લવિધ્યમા પેતાના જીવનની બાંધાન-થા, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થાનું સંપૂર્ણ નિવેદન પ્રભુનેજ કરશે. ‘સંસાર’ માટે તેનું જીવન નિર્માયુ નથી, પણ પ્રભુના ગુણગાન, લગનદ્વયશઃ અને તેની લીલાના સાક્ષાત્કાર માટે નિર્માણ થયું છે એનું પણ સૂચન કરે છે. જન્મનો આવો મંગલ સમય, મુલગ સમય, થોડાઓના લાગ્યમા હોય છે. પૂર્વના પુણ્યનુંજ એ ફળ હોઈ શકે.

પ્રસૂતિબાદ, માતા મહાલક્ષ્મી, બાળક દયારામભાઈને લઈને, પતિને ત્યાં આદોદ જાય છે. ત્યાં સગાસંબંધીઓ પુત્રને ખૂબ સત્કારે છે. એકનો એક પુત્ર અને પ્રથમ પુત્ર એટલે માતાપિતાના હાડ હોયજ. પ્રભુગમ નોકરીથી આવે ને બાળકનું મુખ જોઈ આનંદ પામે. તેની સાથે કાલીધેલી ભાષામા પ્રેમ કરે, તેની સાથે ખેલે, તેને મેરીમાં ફેરવે, આ સમયે ગૃહકાલમા ગુલાયલા માતા મહાલક્ષ્મી, પિતાના વાતસલ્યને જોઈને મનમા ને મનમા ખૂબ હર્ષાતાં.

+ પુત્રનું ભાવી જાણવાને પિતાએ જન્માક્ષર કરાવ્યા થોડાક વર્ષો પછી આદોદમા ન્યાતિરાજના નિષ્ણાત એક મહાત્માને પ્રભુરામે જન્માક્ષર દેખાડ્યા. તે જોઈને તેમણે કહ્યું ‘પુત્ર લાગ્ય-સાળી છે. ને પ્રતાપી છે. અને લવિધ્યમા મહાન્ લગવદ્ભવ થશે.’ તેણે દયારામભાઈની હસ્તગેખા, તથા કપાલરેખા પણ જોઈ અને ઉપરના વાક્યનું સમર્થન કર્યું. વિગેષમા ઉમેર્યું, ‘તે પોતાને તારશે અને બીજાઓને પણ.’ પ્રભુરામે પોતાના લાગ્યને અલિનંદ્યુ, અને રંકને રત્ન પ્રાપ્ત થાય તેમ બણીને હર્ષાત્રુ વહાવ્યા.

પ્રકરણ ૪ થુ

ચડીપુરીની ગાદમાં

દ્વારામભાઈના ઘણા વર્ષો ચડીપુરીમાં પસાર થયા હતા તેમણે ૭૬ વર્ષનું આયુષ્ય માણ્યું હતું તેમાંથી લગભગ ૪૫-૪૬ વર્ષો નજવાનાના લગભગ ૪ વર્ષો બાદ કરતા ચાદોદમાં ગાળ્યા હતા * ત્યારપછી ૩ વર્ષે ડોહામાં પાંચુ એક વર્ષ ચાદોદમાં, અને ૬ વર્ષ નજવાનામાં તેમની ૬૦ વર્ષની વયે, ડોહામાં સ્થાયી થુકામ ક્યોં એમ જાણવા મળે છે એટલે એમના જીવનના ૧૬ વર્ષોજ ડોહામાં સ્થાયી નિવાસ તરીકે પસાર થાય છે.

વ્યક્તિ કે સમાજના વિકાસમાં બે પ્રકારના બળો અસર કરે છે આનુવંશિક બળ અને પરિસ્થિતિનું બળ દ્વારામભાઈના જીવન ઘડતરમાં પણ ઉલ્લેખ બળોની અસર છે

આનુવંશિક બળોમાં પિતા માતાના સંસ્કારો અને પરપરાથી મળેલું કૌટુંબિક નાતાનરણ્ય છે. પરિસ્થિતિમાં ચાદોદની પવિત્ર અને નર્મદા કાંઠાની પ્રકૃતિના સૌંદર્યથી ગોલતી ભૂમિ છે

રેવેરીના સગમના ખુશનુમા પવનની લહેરિયો નર્મદાના પથ્થ નીર, આખા ધરાઈ ધરામને પીવે, છતાં પણ અતૃપ્તિ રહે એવું તટ ઉપરનું દૃશ્યવલીઓમાં, આકાશમાં અને ખેતરોમાંની હરિયાળી ભૂમિમાં ઉલ્લરાતું મૌદર્ધ, અન્યક્ત પણ મધુરા વિહંગોના કૂજન,

* જુઓ શ્રી જીવજીવલણ છ જોશીએ તૈયાર કરેલી દ્વારામભાઈના જીવન દર્શનનો કોડો દ્વારામ કૃત નવી આવૃત્તિ પૃ ૨૭-૨૯, શ્રી ના. ૫ શાહ સંગૃહીત.

મંદિરો તથા દેવળોનાં માતાપિતા સાથેનાં દર્શન, સાધુસંતોના સદુપદેશ અને સમાગમ તથા ઘરમા જ માતાપિતા ઉલ્લયતુ સેવા પગથણ, વૈષ્ણવી ભક્તિ માર્ગીય જીવન, ધ્યાનનું એકંદર કોલાહલથી પર, શાન્તિ ભયુ જીવન—આ બધાની અસરો નીચે તેમનું જીવન ઘડાયુ. આ બધી છે ઘડતરની સામગ્રી.

ઘડતર સામગ્રી હોય પણ ઘડવૈયા ના હોય તો તે ઘડતર થતું નથી. દયાગમભાઈના પ્રથમ જીવન ઘડવૈયા હતા તેમના પિતા પ્રભુરામ; પછી તેમના શિક્ષક અને છેલ્લા અને મુખ્ય ઇન્સ્ટ્રાક્ટર ભટ્ટજી.

બાળકના જન્મ પછી, નામ સંસ્કાર કરવામા આવે છે. તે પ્રભાણે તેમનું નામ આપવામા આવ્યું.

કવિનુ નામ શું દયારામભાઈના નામ વિષેદયાશંકર, દયારામ, દયાપ્રીતમ, દયા એમ જૂદા જૂદા નામ આપે છે. નીચેના ઉદાહરણોમા દયાશંકર નામ જોવામા આવે છે.

‘છે દયાશંકરનામ—કા. સં. પા. ૫૯

‘પ્રભુરામ સુત કવિ દયાશંકરનામ—પ્રા. કા. જ્ઞ. ૨. ૫. ૧૫૦

‘દયાશંકર છે નામ જગવિખ્યાતેનો—પ્રા. કા. ૧૩ ૫. ૧૧૯

‘રક્ષિભણીવિવાહ’ સત્યભામા વિવાહ’ નાગનજિતી વિવાહ’ ‘રસિકવલ્લભ’ ‘ભક્તિ પોપણ, ‘ત્રેમરસગીતા’ ‘પત્રલીલા’ ‘વજ્ર-મહિમા’ ‘સારાવલિ’ ‘અજ્ઞમિલાખ્યાન’ વગેરેમા ‘દયાશંકર’ નામ છે. ‘પ્રબોધબાવની, ‘મનમતિ સંવાદ’ ‘હરિભક્તિચંદ્રિકા’ ‘પદ્મજીવન’ ‘પુષ્ટિપથરહસ્ય’ ‘સંપ્રદાયસાર’ ‘કલેશકુડાર’ ‘કાલગાનસારાંશ’ ‘સિદ્ધાંતસાર’ ‘શ્રીકૃષ્ણ રતવનામૃત’ ‘ભક્તિવિધાન’ ‘પુષ્ટિપથસાર-મણિદામ’ વગેરે કવિતાઓને અન્તે દયારામ નામ પોતે યોગ્ય છે. + કમળલીલા, પત્રલીલા, મુરલીલીલા તથા બીજા પદોમા ‘દયાપ્રીતમ’ પણ જોવામા આવે છે.

દયાપ્રીતમ ખારી નિકુંજ વાસી રે.

દ. કા મ. માતા ભા. ૧ ૫. ૨ .

+દયારામ નામ માટે જુઓ નીચેના વિશેષ ઉલ્લેખો.

માટે દયાપ્રીતમે કર લીધી છે.

દ. કા મ માલા લા ૧ ૫, ૨૪૩

દયાપ્રીતમ પુષ્ટિ ફળ સળધ માત્રે નિજ બળ દાખ્યુ

શિદ્ધ ઉત્તે ગોમના ૨

” ૫ ૨૫૧

દયા પ્રીતમ મિત્વા ચિત્તચેરી

” ૫ ૨૩૨

‘દયો’ તથા દાસ દયો’ એ નામ તો ઘણે ગ્યગે જોનામા આવે છે એ સાથે માયાથી મહોનાશ નહિ, એમ કહે દયારામ

દ. કૃત મ માલા ૫ ૨૫૪

તે લગનદીય તણાદાસનો, સદા દાસ દયારામ ૫ ૨૫૬

દયારામના સ્વામીને કહેજો, મયુરા મુખી ૩ ગોકુળ ગહેજો પુ ૨૪૧

વિપ્રનગર સાઠોદરો નામ લાટ દયારામ પુ ૨૨૭

અહીં સામાન્ય રીતે પ્રશ્નને અનકાશ રહે છે કે આ ધર્મનું ખર્ચ નામ કયું ? દયાશ કર કે દયારામ ? જો દયાશ કહજી નામ હોય તો બાકી તેમણે દયારામ શા માટે રાખ્યું હશે !

જો આ કવિના કાવ્યોનો ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામા આવે તો પ્રવચનગદ્યાના જે જે કાવ્યો છે તે બધાની નીચે દયાશ કર નામ છે અને પાછળના જે કાવ્યો છે, તેમા દયાગમ નામ છે ‘દયો’ એવું દે કુ નામ તેમના પદોમાજ જોનામા આવે છે

આ ઉપરથી એમ અનુમાન કદાચ કોઈ માટે કે કવિએ આગળ ઉપર ન્ચ રે પુષ્ટિમાર્ગના દસ વૈષ્ણવ યથા ત્યારપછીથી પોતે દયારામ નામ ધારણ કયું હશે રા ત્રિભુવન શેઠે એમના જીવન ચરિત્રના ૫ ૩ ઉપર એવું અનુમાન કાઢીને વાચકોને જાણે રગ્તે દોષો છે ત્યા તેઓ કહે છે ‘કવિ અધર્મથી અને પોતાના મરશોમા કહેતા ધર્મથી વલ્લીસ પ્રદાયનો વૈષ્ણવ હતો એથી શિવમાર્ગીઓનું ઉત્તર પદ ‘શ કર’ દૂર કરી વિષ્ણુમાર્ગીઓનું ઉત્તર પદ ‘રામ’ મૂક્યું હશે આ અનુમાન જરાજર નથી કવિના જન્મનું નામ દયારામજ છે એનો પૂનવો તેમની જન્મ કુડળી છે. (જુઓ દયારત્નમાળ

૫ ૧૩૬) પોતે બ્રાહ્મણ હોવાથી તેમના સગાવહાલાઓ તથા આજુબાજુના લોકો 'દયાશંકર' નામથી તેમને બોલાવતા હશે. તેથીજ તેમની કવિતામાં 'દયાશંકર'ની છાપ પોતે ધરી હશે. બાકી વૈષ્ણવ સમાજમાં અને અન્યત્ર તો તેમને દયારામના નામથીજ બધા બોલાવતા. આ સળધી દયારામભાર્તિ ઉપર અમદાવાદવાળા વ્યાસ માધવગમે જે પત્ર લખેલો છે તે ખામ જોવો જોઈએ * તેમાં માધવગમે તેમનું નામ દયાગમે જણાવે છે.

'દયારામ' અભિધાનને હું લખું '૩ લેલ.

દયારામભાર્તિએ તેનો જનાન આપતા.

લખીતગ દયારામ કૃષ્ણદાસ છે ૨ લેલ,
દર્ભાનતી મધ્યે વર્તમાન વાસ છે ૩ લેલ.

એ લીટીઓથી પોતાનું નામ 'દયારામ'જ જણાવ્યું છે. અમદાવાદમાં એક કૃષ્ણરામ મહારાજ હતા. તે પણ કવિશ્રીના મિત્ર હતા. તેમણે એક કાવ્યમાં કવિશ્રીના નામના પ્રત્યેક અક્ષરથી એક એક લીટી લખી છે. તેમાં કવિશ્રીને તે 'દયારામ' નામથીજ ઓળખે છે.

કહીના એક વૈષ્ણવ નામે હરજીવને સવત ૧૯૦૨ ના ચૈત્ર સુદ ૬ ને દિવસે કવિશ્રી ઉપર એક કાગળ લખેલો પ્રાપ્ત થયો છે. તેમાં પણ તે કવિશ્રીને દયારામભાર્તિ તરીકે જ સંબોધે છે + આ ઉપરથી સિદ્ધ એ થાય છે કે કવિશ્રીના યાતિજનો તેમને દયાશંકર કહીને બોલાવતા, અને પોતે પણ યાતિજનની સાથેના વ્યવહારમાં પોતાને દયાશંકર નામથી ઓળખાવતા. શ્રુત્યુ સમયે પોતે જે શ્રુત્યુપત્ર કરેલું તે દયાશંકર નામથી કરેલું તેનું કાગળ ઉપર જણાવેલું તે છે. પણ જોઈએ અને ચાંદોદ બહારના લોકો તથા તેમની યાતિ સિવાયના લોક તેમને 'દયારામ' કહીને બોલાવતા. કવિશ્રીનું

* જુઓ પરિશિષ્ટમાં.

+ જુઓ 'દયારામનું' આન્તરજીવન ૫. ૪૬૧ તથા 'પરિશિષ્ટ'

જન્મનું નામ દયારામજી છે, પણ શાંતિજનો દયાશંકર કહીને બોલાવતા, અને ખીજામાં (વૈષ્ણવો ખાસ કરીને) દયારામ કહીને બોલાવતા. આથી આપણે પણ કવિશ્રીને માટે દયારામભાઈજી નામનો ઉપયોગ કરીશું.

દયારામની અટક વિષે પણ જીવનચરિત્ર લખનારાઓમાં મતભેદ જોવામા આવે છે. રા. ઈન્દુભાઈ દેસાઈ અને કવિશ્રીની અટક રા. ત્રિભુવન ગેહ, દયાગમભાઈની અટક પંડ્યા ભટ્ટ કે પંડ્યા હોવાનું જણાવે છે. રા. જોળાનાથ કંધારીઆ પણ 'પંડ્યા' કહે છે. દયારામભાઈની અટક પંડ્યા નથી પણ ભટ્ટ છે. તેના પ્રથમ પુગવા તરીકે તેમની જન્મ પત્રિકાનો આધાર આપણે આપી શકીએ. રા. કંધારીઆએ પોતાના દયા રત્નમાળા ભાગ ૨ માં એ જન્મ પત્રિકાને છાપી છે. અને ત્યાં વૈષ્ણવ ધર્મપરાયણ, સાઠોદરા નાગર ગૃહસ્થ વિપ્રજ્ઞાતૌ, અબરદંક મહા પ્રમુરારામ નરભેરામ ગૃહે, સૌં રાજકોરકસ્ય દક્ષિણકુલે પુત્ર-રત્નમજીજનન્ તેન દયારામ इति श्रीमतां नामाभिधानं લોક વ્યવહારે પ્રસિદ્ધમ્ એ શબ્દોમા તેમને અટક 'ભટ્ટ' હતી તે ન્પદ સમજાય છે. તે કવિશ્રીના પોતાના નીચે આપેલા શબ્દોથી પણ તે સિદ્ધ થાય છે.

(૧) ૧શ્રીમંત ભટ્ટ સાઠોદરા દિજ, છે શાંતિ નાગર વંશ,
પ્રભુરામ પુત્ર કવિ દયાશંકર, છે નામ શ્રી હરિ અંશ.

(સારાવણિ)

(૨) ૨શાંતિ વિપ્ર નાગર ૨ સાઠોદરા, ભટ્ટ દયાશંકર નામ,

(૩) ૩શ્રીવંત ભટ્ટ સાઠોદરા, દિજ શાંતિ નાગર વંશ,
પ્રભુરામ સુત કવિ દયાશંકર નામ, શ્રી હરિવંશ.

(રસિકવટલલ)

(૧) પ્રા. કા. ભા. ૨ પૃ. ૨૫૫. (૨) દ. કા. મ મા. ભા. ૪-૫-૧૧. (૩) પ્રા. કા. મા. ૧ પૃ. ૧૫૦.

(૪) જ્ઞાતિ નાગર સાઠોદરો, દ્વિજ ભટ્ટ દયાશંકર નામ.

(ભક્તિપોષણ)

(૫) મહા નદી શ્રી નર્મદાતટ, ચંડીપુરી મહા ધામ,
જ્ઞાતિ નાગર સાઠોદરો, દ્વિજ ભટ્ટ દયાશંકર નામ,
નામ વલ્લભ વૈષ્ણવદાસ, ગુરુ પ્રતાપે મંથ કૃષ્ણ પ્રકાશ,
ગીજે સાંભળે જે જનગાય, તેને મન વાંચિત ફળ થાય.

(ભક્તિપોષણ)

આમ અનેક મંથોને અંતે પોતાની અટક ભટ્ટ છે એમ કવિએ જણાવ્યું છે.

આદોદ અને ઉમોર્ધમાં કવિએ વારંવાર ઘર બદલેલાં. આદોદમાં તેમના વડિલોનું એક ઘર કંગાલપુરીમાં હતું. કવિશ્રીનાં ઘર. તે હજુ પણ છે. આ ઘર ભવાનીશંકર મહેતાના મકાનની પાસેનું છે. અત્યારે તો રંજારી મોકના ગુરુના દાકારના મંદિર તરીકે તેનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઘરની પાસે દક્ષિણ દિશામાં પણ કવિનું ઘર છે. સંવત ૧૮૭૧ સુધી તે ઘરમાં રહ્યા હતા. દયારામભાઈના પિતાએ શુક્લ દાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ) સેવકરામ, જ્ઞાતિએ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ, તેનું રૂપીઆ ૨૦૦ નું દેવું ક્યું હતું. આ દેવું કવિને પોતાને ભરપાઈ કરવું પડેલું. પોતાની પાસે દેવું આપવાની ખીજ રકમ નહિ હોવાથી આદોદનું ઘર દેવા પેટે ત્રવાડી દાજીને ત્યાં મૂકવું પડેલું આ બાબતનો એક દસ્તાવેજ પણ કવિની સહીનો મંવત ૧૮૭૧ ના ફાગણ સુ. ૩ ને સોમવારના દિવસનો થયેલો મળી આવે છે. આ પછી કવિ આદોદના ઘરનો ત્યાગ કરીને ઉમોર્ધ રહેવા ગયા.

ઉમોર્ધમાં પણ ઘણાં ઘર તેમણે બદલેલાં. પ્રથમ શૃંગારવાદીમાં સરિયામ રસ્તાની પૂર્વ દિશા તરફ આવેલા હંચા પાયાવાળી પડતર જમીન હિરના મોટા ભાગમાં રહેતા હતા. મહારાષ્ટ્રી કુરબાજાની

મોટી હવેલીના નામથી ઓળખાતા મકાનમાં રહેવા ગયા. કેટલોક વખત તેમના મોસાળ તરફથી મળેલા મકાનોમાં ગયા હતા. આ આગે:પાલવના મહોલ્લા તરફ જતા પરીખ બોગીદાસ શામળદાસની હવેલીથી દક્ષિણ તરફ આવેલું છે. “કવિત્રીના કુટુંબીઓએ તે ઘરે વેચી દીધાથી ત્યાં નસવાડીવાળા હોમતલાસે તથા વાડીઆવાળા વઢીલ ગોવિંદભાઈએ તે જગ્યાએ આગ મકાનો બાંધ્યા છે.” પછી ઝારોળાવગામા આવેલા વૈંણવ સખીદાસ ગાંધીના ખડખડ ધરમા રહ્યા હતા. મોસાળનું ઘર સાકડું હોવાથી આ નવા ધરમાં રહેવાને ગયા.

મોસાળના ધરમાં સત્તમભાગમ માટે વૈંણવે આવતા ત્યાં ગોડી રાત મુધી ભગવદ્ વાર્તા થતી.

આ ધરમાં મામાના કુટુંબીઓ પણ રહેતા હતા. કહેવાય છે કે કોઈ છોકગની વહુ વગર સમજે કંટાળા ભયું બોલી તેથી શ્રી દયારામભાઈએ કોઈ છોડી જના વિચાર કર્યો. સખીદાસ ગાંધીના બાણવામાં આ વાત આન્યાથી પોતાને થેર શ્રી દયારામભાઈને આવવા વિનંતી કરી તેથી આગ્રહને વશ થઈ કવિ ત્યાં ગયા અને છેવટ મુધી લાંજ રહ્યા.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે પાટોશીની સ્ત્રીએ બડબડાટ કર્યો તેથી આમ બન્યું.

જગતના મહાપુરુષોને તેમના માતાપિતા તરફથી સંસ્કારદાર જે શિદાણુ મળે છે તે ખીખઓ પાસેથી

માત પિતાના મળી શકતું નથી. બાળકનો અભાવ અનુ-
સંસ્કારો. કરણશીલ છે. તે ખીખઓને જેવું કરતાં
જુએ તેનું કુદરતી રીતે અનુકરણ કરે છે.

અને તે અનુકરણધારા મળેલા સંસ્કારો આજીવન ટકે છે. વર્ડઝવર્થે એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે **The child is the father of man** અર્થાત્ પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય. ભવિષ્યમાં યનાર મહાન્ વિભૂતિઓ બાલ્યવસ્થામાંથીજ તેમના ગુણોને પ્રગટ કરે છે. અમુક

વેલનાં પાદડાં કડનાં થશે કે સ્વાદિષ્ટ તેનું જ્ઞાન તેની પ્રથમાવસ્થા-
માંથીજ થાય છે. અમુક ઝાડનાં ફળ કડવાં થશે કે મીઠાં તે તેની
ખીન્નવસ્થા ઉપરથી સમજી શકાય છે. પુષ્પની સુગંધનું જ્ઞાન પણ
તેની કલિકાવસ્થામાંથીજ આપણને થાય છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્યના
ભાવિગુણોનું સંપૂર્ણ નહિ તો સ્વરૂપજ્ઞાન આપણને તેમની
બાહ્યાવસ્થામાંથીજ થાય છે; અને બાહ્યાવસ્થામાં મેળવેલા સંસ્કારો,
ધર્મો ખરાં દર્શાવેલાં, આજીવન ટકે છે. આપણા કવિશ્રીને બાહ્યા-
વસ્થામાંથીજ તેમનાં માતાપિતા તરફથી સારા સંસ્કારો મળેલા,
કવિશ્રીના માતાપિતા શુદ્ધહૃદયનાં ભગવદ્ભક્ત હતાં. પ્રભુરામને
કર્કુતની નોકરી હતી, પણ પોતાની નોકરીમાં પ્રામાણિકતા સારી
રહે સાચવી શક્યા હતા. રાજકોરણ પણ ધર્મોજી અરણ હૃદયનાં
ગને લક્ષિતભાવનાળાં હતાં. આમ માતાપિતાએ કવિશ્રીનું
આવિજીવન ઘડવામા ઘણો ફાળો આપ્યો છે. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મમાં
દ્વાનુરાગી હતા. દરરોજ પ્રાતઃકાળે વહેલાં ઊઠીને ચૌચ, દંતધાવન
તથા ગ્દાન કર્મથી પરવારીને ભોજનકાળ પર્યન્ત ઘણો ખરો
સમય શ્રીહાકોરજીની સેવામાં ગાળતાં. તેઓ વૈષ્ણવ ધર્મને અનુસરીને
પોતાનું જીવન ગાળતા. લૌકિક બાબતોમાં બહુ માથું મારતા નહિ.
સાધુ, સન્તો ગામમાં આવ્યા હોય, અગર કયા વાર્તાદિ ત્યાં થતાં
હોય ત્યાં અવશ્ય જતાં. પુરાણના સારા સારા કથાકારોનો સંસંગ
કરતાં, અને દરરોજ મંદિરમાં દર્શન કરવાને જતાં. કોઈની કુચલી કે
નિંદા કરવી તે પાપ સમજતા હતાં. દરરોજ પ્રસાદિયાં, ગ્તોત્રો,
હોત્રે શ્વરે ગાતાં તથા ભગવત્પ્રભાવલીનો પાઠ કરતાં. આ દરેક
વખતે બાળ દયારામને પોતાની પાસે રાખતાં; બાળ દયારામ આ
સર્વે જ્ઞેતા અને ઉભય માતાપિતા પામેથી સંસ્કારો મળ્યું કરતા.
પ્રભુરામના ઘરમાં ગીતાનો ૧૫ મો અધ્યાય ઘણી વખતે સંજીતના
સ્વરોથી ગવાતો. દયારામભાઈ ઘરની અંદર ધાર્મિક વાતાવરણમાં જ
રહેતા હતા, અને ધાર્મિક વાતાવરણમાં હોવાથી તેમની ધાર્મિક
શક્તિ પ્રાયઃ જમત થતી ગઈ, ખીલવા લાગી, અને ભા.

તેમની કવિતા શક્તિને ધર્મનો સાચો જોષ આપ્યો. મુવર્ણ સાચું હોય પણ જો કચિગની પાસે તેને ગમવામા આવે તો તે મુવર્ણનું મૂલ્ય ઓછું અંકાય છે. ચંદ્ર રમણીય હોય પણ જો સ્યામ મેઘથી આવૃત્ત હોય તો તેની ગમણીયતા આપણને આકર્ષી શકતી નથી. જલ મીઠું હોય પણ જો તેની ઉપર લીલ પડેલી હોય તો તે જલને પીવાની ઈચ્છા થતી નથી; તેમ કેઈપણ કવિમા ગમે તેવી પ્રખળ કાવ્ય શક્તિ હોય પણ જો અનુકૂળ વાતાવરણ ન હોય તો તેની શક્તિઓ કુણ્ઠિત થઈ જાય છે. સાસારિક વાતાવરણની મધ્યમ ઉછરેલા કવિઓની કાવ્યશક્તિ સાસારિક નિષય તરફ જ આપ દે, જેવું વાતાવરણ તેવું કવિનાનું વલણ પણ હોય છે. દયારામભાઈને કવિતાને અનુકૂળ ધાર્મિક વાતાવરણ મળી આવ્યું, અને તેને પરિણામે તેમની કવિતાનું વલણ ધાર્મિક જનનું ગયું. ઘરનું વાતાવરણ ધાર્મિક, તેમજ આ દોહની પવિત્ર ભૂમિનું વાતાવરણ પણ ધાર્મિક, આ ઉભય ધાર્મિક વાતાવરણ તથા નર્મદા ધાટના પ્રકૃતિ સૌંદર્યની પ્રખળ અમર તેમની કવિતા ઉપર થઈ.

કવિશ્રીએ 'આતુરીના ગળ્યા'મા જે બોધવચન ટાક્યા છે તે ઘરમા માતાપિતાના જીવન ઉપરથી તેમને મુચિત થયેલા લાગે છે. તેમાના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે.

કરજ કહાડીને ખરચ ન કરીએ, દાદી ના સહીયે દુ.ખજી,
જેવી સંપત્ત તેડુ બોજન, સદા પામીયે મુખ.

પોતાની રિયતિ પ્રમાણે રહેવું, જે મજે તેનાથી સતોષ માનવો, અને ચિન્તાથી દૂર રહેવું એ પ્રજાગમનું જીવન મૂલ જણાય છે.

આપ વખાણુ, અવરની નિન્દા, પરપત્ની શું હાગ્યજી,
અતિ હાપણુ કહુ જીલ ચવાંચે, મ્હોટપણાનો નાશ.

તે પોતાની સ્તુતિ કરતા નહિ, તેમ ખીજની નિન્દા પણ કરતા નહિ, તેમનું જીવન એવું સમગ્રી હૃદય કે પરની સાથે

હસવાનો પણ પ્રસંગ પાડતા નહિ. તે 'સારી પેઠે સમજતા કે વધારા પડતું બોલવું અગર કડવી જીભ કરવાથી માણસની મહત્તા ઘટે છે, માતિમાં કે સમાજમાં પોતાની જે કંઈ આબર હોય તે યોછી થઈ જાય છે.

તેમની સમ્યક્તાનો ઉલ્લેખ કવિશ્રી નીચેની પંક્તિમાં કરે છે.

મહામાને શોભા આપ્યેથી, આપણે શોભા આવેજી,
પતિ-મુખ શોભા સીને કર જ્યમ, સ્ત્રીને પતિ દરશાવે.

ખીજને માન આપીએ તથી આપણી શોભામાં વધારો થાય છે. કેટલાક માણસો ખીજ પામેથી માનની અપેક્ષા રાખે છે. પણ પોતે વિવેક દર્શાવવામાં ખૂદા હોય છે. પણ પ્રભુરામ એમ સમજતા હતા કે ખીજને માન આપવું તે તો આપણે માન લેવા જેવું છે. ખીજ સીટીમાં જણાવેલો વિચાર તેમના પ્રભુરામના દંપતી જીવનનોજ પડથો પાડે છે. પ્રભુરામ અને રાજકોરણા ઉભય એક ખીજથી મુખ કેમ થાય તેનોજ વિચાર કરતાં. આમ હોવાથી તેમનું જીવન મુખમય પસાર થતું. કુટુંબમાં કલેશ વગેરેને લાગ્યેજ અવકાશ રહેતો.

અવજતા અને મુઘડતા ઉપર પણ તેમને ખૂબ પ્રેમ હતો તે નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે.

તન મન વસન મુવિમળ રાખવું, આજસ કોધ ન કરવોજી,
પરદુઃખ દેખી પ્રમત્ર ન થાવું, પાખડ ધર્મ ન કવો.

Cleanliness is next to godliness પવિત્રતા તે દિવ્ય જ છે. એ સૂત્રનું હાર્દ તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતાં. તે પવિત્રતા કક્ષા બહાગનીજ નહિ પણ અંદરની હોવી જોઈએ. પ્રભુરામની વ્યવહાર કુશળતા 'વસન' ની મુવિમળતાથી જણાવી છે. કારણકે દુનિયામાં રહેનાગઓએ બહારની અવજતા ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે

Dress and address are an index to spirit

જગતમા ફોતેલ મેળવવાની ચાવી ચોકખાં પોષાક અને મુંદર વાણી છે. પ્રભુરામ ચોકખાં કપડા પહેરતાં હતા. અને તે તેમની વ્યવહાર કુશળતા દર્શાવે છે.

આ પંક્તિ આપણા કવિશ્રીના જીવનને પણ ઘણીજ લાગુ થાય છે વળી—

મોટા જનની અદળ રાખવી, બાળને શિક્ષા દેવીજ;
ગુરુજન સેવા, દયા દીનશુ સ્ત્રીને વશ કરી લેવીજ.

આમા 'બાળને શિક્ષા દેવીજ' એ શબ્દો દ્વારા કવિન બાલ્યાવસ્થામા તેમને પ્રભુરામ પાસેથી શિક્ષણ અગર ઉપદેશ ન મળતો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. કેટલીક સખત માળાપો છોકરાને લાગ્યું હોય છે. આમ નરવાથી ભવિષ્યમા છોકરા ઉંચે રહે તે દોરા છે. વળી કેટલાક માળાપો બાળકના શિક્ષણની ગિલકુવ દરકાર કરતા નથી. આથી બાળકોનું જીવન ભવિષ્યમા ચારિત્રશૂન્ય થઈ જાય છે. પણ પ્રભુરામે આપણા કવિના જીવનને સુધારવાને ખાસ કાળજી રાખી હતી, તે આપણને ઉપરની લીટીમાથી સમજાય છે. પ્રભુરામના જીવનમા ઉત્તમ ગુણ તો તેમની મીઠી વાણી અને સર્વનું ભવનું કરવાની શુદ્ધિ હતી. તેનો ઉલ્લેખ કવિ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

મધુરી વાણી વદીએ સૌથી, ઉદર રાખીએ જાડુંજ;
મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ, કોનું ન કરીએ ભૂડું.

આવા પિતાનો પુત્ર પણ ગુણી થાય તેમા આશ્ચર્ય શું? ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને પણ પ્રભુરામ અને રાજકારણા પ્રેમથી પ્રભુની સેવા કરતા હતા. પોતાના સંસારને પવિત્ર રીતે ચલાવીને પ્રભુની સેવા કરવી, તે ઘણા ચોડાંજ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ભાગ્યમાં હોય છે. એવો ગૃહસ્થાશ્રમ તે અન્ય આશ્રમો કરતા પણ ચઢી જાય. વૈષ્ણવ ધર્મનું ખરું રહસ્ય આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાજ છે. પણ આ આશ્રમમા રહીને પ્રભુની સેવા થાય તોજ. કવિશ્રીના માતા પિતા આવેલ

ગૃહસ્થાશ્રમ સ્થાપતાં હતાં. તેથીજ કવિશ્રીએ ગૃહસ્થાશ્રમ વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ચાર આશ્રમ વિષે ગૃહસ્થાશ્રમ, એક વાતથી મોટાજ;
શ્રી હરિની સેવા બની આવે, માટે, નહિ તો ખોટાજ.

આમ કહીને કહે છે કે—

મનભાવે તેમ આશ્રમ માણો, મ્હારે નહીં લેવા દેવાજ;
દયો કહે મ્હારે તે મ્હોટેજ, કરે જે કૃષ્ણની સેવા.

કૃષ્ણની સેવા થઈ શકે તોજ ગૃહસ્થાશ્રમ અગર કાંઈ પણ
ીને આશ્રમ મોટો. કવિશ્રીના માતાપિતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને
કૃષ્ણની સેવા કરતાં હતા. માટે તેવા ગૃહસ્થાશ્રમને કવિશ્રીએ અહિં
વખાણ્યો છે. આવા ગૃહસ્થાશ્રમની મધ્યમાં રહેવા કવિશ્રીનો પુનિત
આત્મા ધાર્મિક સંસ્કારોથી દિવસે દિવસે વેલની માફક ખાગરવા
લાગ્યો. અને તેની મધુરજને આનુષ્ઠાનુએ રેલાવવા લાગ્યો.

કવિશ્રીનું બચપણ ધીમે ધીમે ખિલવા લાગ્યું. માતા પિતાની
સાથે સત્સંગ મંડળીઓમાં કે કયા વાર્તાના
બાળપણની સમારંભોમાં તે જતા, તેમજ મદિગામાં
શક્તિઓ દર્શન કરવાને જતા. માતા પિતા જે જે
રતોત્રોના પાઠ કરે તે ધ્યાન દર્ષને સાલગતા

અને ઝમરણુ શક્તિથી એકદમ મોટે કરી દેતા. કેટલાક કહિન પામેને
પણ તે એવી રીતે બોલી જતા કે માતાપિતા તેથી આવશ્યક લીન
થઈ જતા. તેમનામાં ઝમરણુ શક્તિ અને આહક શક્તિ ઉભય ખીલવા
માડી હતી. આ શક્તિ અન્ય શક્તિઓની માફક નૈસર્ગિક હોય છે.
સામાન્ય રીતે ઝમરણુ શક્તિ અને આહક શક્તિની વચ્ચે પગપર
મેળ હોતો નથી. જેનામાં ઝમરણુ શક્તિનું પ્રાણલ્ય હોય છે તેમની
આહક શક્તિ મંદ દેખાય છે, અને આહક શક્તિવાળાની ઝમરણુ
શક્તિ ઘણીજ ઝાંઝી હોય છે.

મનુષ્યમાં એકજ શક્તિ પ્રગળ હોય છે. પણ મદાન વ્યક્તિઓમાં એક કરતાં વધારે શક્તિઓ ખિલેલી જોવામાં આવે છે. પ્રપંચ વિદ્યાન મેકાલે માટે દેવતામાં આવે છે કે એની અમરણ શક્તિ એવી ઉંચા પ્રકારની હતી કે મીસ્ટનનાં 'પેરેડાર્ઝ લોગ્ટ' કાવ્યને એક વખત વાચતો કે તેની સાથે તેની આખીને આખી લીટીઓ યાદ રાખી શકતો. તે કહેતો કે જો 'પેરેડાર્ઝ લોગ્ટ' ના બાળા નાખવામાં આવે તો પણ પોતે પોતાની અમરણ શક્તિથી આખું ને આખું કાવ્ય આપી શકે તેમ છે. દયારામભાઈની અમરણ શક્તિ પણ જોવા પ્રકારની હતી.

દયારામભાઈના માતા પિતા વૈષ્ણવ ધર્મને પાળતા હતાં. તેમાં પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગને. આ સંપ્રદાયની રીત એવી છે કે પુષ્ટિમાર્ગીએ જે પ્રકારના મંત્રોની દીક્ષા ગુરુ પામેથી લેવી જોઈએ. એક નામ નિવેદન મંત્ર જે 'અષ્ટાક્ષર' ના નામથી ઓળખાય છે. શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ । એ અષ્ટાક્ષરના મંત્રનું ગુરુ ઉચ્ચારણ કરે અને તે દીક્ષા લેનારે સાંભળવાનો. ખીજો મંત્ર પંચાક્ષરી. તે બ્રહ્મસંબંધના નામથી ઓળખાય છે. નામ નિવેદન મંત્ર એ પુષ્ટિમાર્ગીય સંસ્કાર છે. તે સંસ્કાર મળ્યા પછી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવન માટે પ્રાથમિક યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ મંત્ર તેમને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના વંશજ ગોસ્વામી શ્રી દેવકીનંદજી મહારાજ થકી પ્રાપ્ત થયેલું. સંવત ૧૮૩૭ માં કવિની ચાર વર્ષની વયે નામ નિવેદન સંસ્કાર તેમને કરવામાં આવ્યો હતો.

આનો ઉલ્લેખ 'ભક્તિ વિધાન' માં નીચે પ્રમાણે છે.

દાસકું મોદ આનંદ હિત, દેવકીનંદન સુચંદ,

+ + + +

વૈપુનિત મોહિ કિંચો, અનુભવ પ્રગટ પ્રસાનં.

આમાં દેવકીનંદજીએ કવિને નામ નિવેદન સંસ્કાર આપીને પવિત્ર કર્યા એમ કહે છે.

લક્ષ્મિવિધાન' ની સ્વ કેશવ હર્ષદ પ્રવ એમના દયારામભાઈ વિશેના વ્યાખ્યાનમાં આ વિધાનનું સમર્થન કરે છે * તે નીચેના પંક્તિઓથી સમજાશે

દેનકી નદન દેનકી નદન હિયો આહી,
શ્રુતિ શિખકે સુપડિત હિપમા અન્ય નહિ જાહી
+ + +
રૂપાવત ભયે નામ દે, કિયો આપનો દાસ,
બાવભાવ બુઝયો ના તબે, હુતો નાહિ પ્રકાશ

(કા મ મા ભા ૭, ૫ ૬)

આમાં કવિની બાત્યાવરચામાં 'અષ્ટાક્ષર મંત્ર' આપીને કવિને ૧૬ બનાવ્યા વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી એમ જણાયુ છે પણ કવિ ખૂબી કહે છે કે આ દીક્ષા તેમની લઘુ વયમાં થયેલી તેથી તે મનનો પ્રકાશ તેમને થયો નહોતો પણ પાછળથી જ્યારે શ્રી દેવકીનંદન ગોકુળમાં પધાર્યા ત્યારે કવિ ત્યાં ગયા અને મહારાજના દર્શન થયાં અને મનનું હાર્દ સમન્વયા

તબ પ્રભુ દીરી ગોકુળ ગયે સેનહિ ગોકુલનાથ,
+ + +
તાતે હો બ્હો જાધકે પ્રથમ કીયો સત્સંગ

(કા મણિમાળા ભા ૫, ૫ ૬૭-૬૮)

દયારામભાઈની આઠ વર્ષની વયે સવત ૧૮૪૧ માં વૈદિક વિધિ પ્રમાણે તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આયોજાઈ શોભા આ સંસ્કારની વિધિ લગ્ન પ્રસંગ જેના આનંદથી ઉજવવામાં આવે છે જન્મનાં જાયતે શુદ્ધ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઇચ્છ્યતે આજણુ માતા પિતાને ત્યાં જન્મના છતાં જ્યાંસુધી ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે જાળકને દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી

* 'ગસિક વલ્લભ' એક અધ્યયન ૫ ૪ માં શાસ્ટ્રીજી કેશવરામ જ્ઞેધપૂર્વાળાના વ નલજને જણાવે છે

એ આર્યશાસ્ત્રનો તેમજ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ હિંદુ સમાજમાં વર્ષો થયાં ઉતરી આવ્યો છે. અત્યારે પણ તે ચાલુ છે. ઉપનયન સંસ્કાર, રિવાજ પ્રમાણે ઉજવવામાં આવ્યાં. સ્ત્રી સખન્ધીઓના બહુકને આશીર્વાદ મળ્યા.

ઉપનયન પહેલાંજ, પ્રભુરામે બાળક દયારામના અભ્યાસને આરંભ ઘર આગળ કર્યો હતો.

બાળક દયારામની વાચાશક્તિ ઘણી વહેલી ખુલી ગઈ હતી કુદરતી રીતે શુદ્ધ ભાષાવાળાં વાક્યો તેમને ઉચ્ચારતાં જોઈ પ્રભુરામને ન્યોતિપીના શબ્દમા વિશ્વાસ આવ્યો અને પોતે બાળકને ઘર આગળ મૂળાક્ષરો લખવા વાચવાનું શરૂ કર્યું. થોડાં સમયમાં વાક્યો લખતા તથા વાચતા શીખી ગયા. પછી તેમને તે વખતની ચાહોદની બાપુરામ મહેતાજીની ગામઠી શાળામાં મૂક્યા. ગુજરાતમાં હજુ સરકારી હાલતું કેળવણી ખાતું શરૂ થયું નહતું. પ્રાથમિક કેળવણી માટે પણ સરકારી શાળાઓ ન હતી. જે કોઈ આવી શાળાઓ હતી, તે ખાનગી મહેતાજીઓથી ચાલતી. તેવી શાળાઓ ગામઠી શાળાઓ તરીકે ઓળખાતી. ગુજરાતના ન્હાનાં મોટાં મુખ્ય નગરોમાં સૌથી પહેલી પ્રાથમિક શિક્ષણની શાખાઓ ઈ. સ. ૧૮૨૬માં રચાઈ હતી. અંગ્રેજી શિક્ષણ અંગેની માત્ર ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. વિલિયમ બેન્ટીકના વખતમા ૧૮૩૨ માં મેટ્રોલેની અંગ્રેજી શિક્ષણની નીતિ કંપની સરકારે અપનાવી અને ૧૮૫૩ ના સર આર્ટ્સ બિલના ખરીતાથી પ્રાથમિક, માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીની ફરજ સરકારને સોંપવામાં આવી. કેળવણીનું કામ કરતી ખાનગી સંસ્થાઓને ગ્રાન્ટ આપવાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો. આ માટે દરેક પ્રાંતમાં જુદુ કેળવણી ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. ગુજરાતમાં ૧૮૫૩ માં બુદ્ધિબર્ધક સલા અપાઈ અને તેને સાહિત્ય દ્વારા આ નવી કેળવણી અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો. આ છે દયારામભાઈના સમય પછીની કેળવણી. હવે તો અંગ્રેજોએ શરૂ

કરેલી નવી કેળવણીનાં પછુ ૧૦૦ વર્ષોએ વીતી ગયાં, અને કેળવણીનો ઉત્તરોત્તર ખૂબ પ્રચાર થતો ગયો.

દયારામભાઈના વખતની કેળવણી અત્યારની દષ્ટિએ પછાત છતાં સામાન્ય વ્યવહારિક જ્ઞાનની બાબતમાં ચઢીચાલી ગણાય. કેળવણીનું કેન્દ્ર શિક્ષક હતો. તેજ ગુરુ અને તેજ પુસ્તકાલય, તેજ જેટલું જ્ઞાનવારિ પાચ અને જેલું પાચ, તેટલું અને તેલુંજ વિદ્યાર્થી તેલું પાન કરતો. એ સમયે ન હતાં પાઠ્ય પુસ્તકો કે ન હોતાં વર્તમાનપત્રો. છાપખાનાંના અલાવે જ્ઞાનનો ફેલાવો નહિ જેવો હતો. ગુરુની ગામડી શાળામાં રહીને જેટલું વિદ્યાર્થી શીખે તેટલુંજ તે જ્ઞાન મેળવતો. કેળવણીનું ધ્યેય વિદ્યાર્થીને વ્યવહારમાં ઉપયોગી બનાવવાનું હતું. એટલે જેટલું તેને ઉપયોગી થાય તેટલું સામાન્ય રીતે લખતા, વાચતાં અને હિસાબ ગણતા આવડ્યું એટલે વધારે કેળવણીની જરૂર જણાતી નહતી. અંગ્રેજીમાં જેને ત્રણ Rs કહે છે, (Reading, Writing and Arithmetic) એટલીજ કેળવણી. મોટા ભાગે કેળવણી મૌખિક હતી. કાગળને બદલે લાકડાની પાટીનો ઉપયોગ થતો. શરૂઆતમાં તેના ઉપર ધૂળ નાંખીને બરુના દોગ્તાં (કલમ) થી લેખન શીખવાડવામાં આવતાં. પાછળથી ખડી લગાડેલી પાટીઓનો ઉપયોગ થતો. શાહીનું લખાણ અમદાવાદી બડા કાગળ ઉપર થતું. નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ ખાસ અપાતું. એ માટે પુરાણની કથાઓ કહેવામાં આવતી તથા નીતિના શ્લોક વિદ્યાર્થીઓને મોઢે કરાવાતા. ગણિતનું શિક્ષણ પક્ષાખાથી આપવામાં આવતું. આવી ગામડી શાળાઓના શિક્ષકને નિયમિત પગાર મળતો નહિ. વિદ્યાર્થીઓને લાંથી સીધું મળે. અને વર્ષે થોડીક બક્ષિસ મળે. શિક્ષક બ્રાહ્મણજ હોય. તેનું ઘર તે શાળા ઘરની ઓસરી કે ઓટલા ઉપર વિદ્યાર્થીઓને બેસાડે. ખુરશી કે મેઝની જરૂર નહિ. શિક્ષક આસન ઉપર બેસે કે ગાદી ઉપર અને બાળકો નીચે ભેંચ ઉપર કે બજામ ઉપર. એ શિક્ષકમાં પ્રેમ કરતાં લય વધારે હતો. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકથી હંમેશાં ડરતા. તેના નિકટ

સહવાસમાં આવી શકતા નહિ. “સોટી વાગે ચમચમ અને વિદ્યા આવે ઘમ ઘમ” એ તે જમાનાનાં શિક્ષણનું સૂત્ર હતું.

દયારામભાઈની કેળવણી આવી ગામડી શાળામાં શરુ થઈ. આંદોદમાં બાપુરામ મહેતાજીની શાળા બહુ વખણાતી હતી. તેમાં ભણનાર વિદ્યાર્થીઓ હોશિયાર બનતા. બાપુરામ મહેતાજી, સ્વભાવના કડક છતાં, ભણાવવામાં બહુ કાળજી રાખતા. પોતાનો વિદ્યાર્થી ઠોઠ ન રહે તેની ખાસ દરકાર રાખતા. શિક્ષકને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાની જેટલી કાળજી તેટલી તેની પ્રસિદ્ધિ.

દયારામભાઈનું વિદ્યા પ્રત્યેનું વલણ કુદરતી હતુ. તેમાં એ ‘બ્રાહ્મણનો પુત્ર, એટલે હોયજ. પિતાના પણ સંસ્કાર તેમાં ભળ્યા. આથી દયારામભાઈ ભણવામાં હોશિયાર હતા. જેટલું શિક્ષક ભણાવે તેટલું ઝડપથી મહણ કરતા. પ્રબુરામ દરરોજ ઘર આગળ પશુ તેમના અભ્યાસ માટે ધ્યાન રાખે. દરરોજના તેમના ભણતરનો હિસાબ લે. મૌખિક પાઠો કેટલા આવડ્યા તે પશુ રાત્રે સૂતા પહેલાં બાળકની પાસેથી સાંભળતાં. દયારામની રમરણ શક્તિ ઘણીજ તીવ્ર હતી. તેથી તેમને મોઢે ઘણું થઈ જતું. ઘણા શ્લોકો અને નીતિ વચનો કંઠસ્થ થયાં હતાં અને પુત્રનો વિદ્યા માટેનો પ્રેમ જોઈને તે તથા મહાલક્ષ્મી બહુ હરખાતાં.

એક વખત, બાપુરામની શાળામાં, પ્રબુરામ બાળકના અભ્યાસ માટે બાપુરામ મહેતાજીને મળવા ગયા. વર્ગ ચાલતો હતો. મહેતાજી નિયમ પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછતા હતા. કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો ફક્ત દયારામજી આપતા હતા. અને મહેતાજી તેને ‘શાળાસ છોકરા શાળાસ’ એમ કહેતા.

મહેતાજીએ છોકરાઓને પ્રશ્ન કર્યો, ‘છોકરાઓ ગઈ કાલે મેં તમને ભટ્ટાઈગિના નીતિચતકના બે શ્લોકો મોઢે કરવાના કહ્યા હતા. તે તમે કરી લાવ્યા છો ?’

વિદ્યાર્થીઓમાંથી ફક્ત ત્રણ ચાર ઉભા થયા. ‘હો, ગુરુજી !’

ગુરુજીએ કહ્યું—‘ જોલી ‘જવો’ જો ’ હિલા યનારમાથી પહેલો હિસો થયો. પણ પ્રથમ લીટી જોવતાજ અટકી ગયો. બીજાએ જોલવાનું શરુ કર્યું પણ બીજી લીટી જોલતા ગૂંચવાઈ ગયો. ત્રીજો માંડ માંડ એક શ્લોક પૂરો કરી શક્યો પણ હિચ્ચાર ધણાજ અશુદ્ધ. છેવટે ચોથા વિદ્યાર્થી ‘દયારામ’ હિલા થયા. તેમણે તે બે શ્લોકો જોલવાનુ શરુ કર્યું. ફક્ત તે જોલ્યાજ નહિ પણ શુદ્ધ હિચ્ચારથી છંદની પણ શુદ્ધતા, જળજીને, મધુર કંઠે તે ગાયા, અને વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષક તેમજ પ્રભુરામ પણ બહુજ પ્રસન્ન થયા. આ માટે બાપુરામે દયારામને શાખાસી આપી. પેલા ત્રણ જે નાશીપાશ થયા તેમને ઠપકો આપ્યો, અને બાકીના જેમણે તૈયાર નહોતા કર્યા તેમને ઘેરથી પચ્ચીસ વખત લખી લાવવાની શિક્ષા કરી.

પ્રભુરામે મહેતાજી બાપુરામને પૂછ્યું—બાપુરામભાઈ હવે મારા દયારામને ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો થશે. તમે તેને લખાવવામા ઘણી મહેનત લીધી છે. મારી ઈચ્છા તે વિદ્વાન થાય એવી છે. તે માટે તેને સંસ્કૃત ભાષા લખાવી જરૂરી છે. એ ભાષા આપણી દેવ ભાષા છે. વળી આપણા ધાર્મિક ગ્રન્થો એમા લખાયલા છે, મને પણ તે ભાષાનો શોખ છે. પણ આદોદમા તે માટે પાઠશાળા નથી. તે માટે તમારો શો અભિપ્રાય છે ?

બાપુરામે કહ્યું—તમારો દીકરો લખાવામાં ઘણો ચપજ અને હોશિયાર છે. તેની બુદ્ધિ જોતા મને પણ લાગે છે કે તે મોટો પંડિત, શાની કે વિદ્વાન થાય એવો છે. તે માટે તમે તેને સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ આપવાનો જે વિચાર કર્યો છે, તેને હું અનુમોદન આપું છું. સંસ્કૃત માટેની પાઠશાળા આદોદમાં નથી. નજીક ડોહાઈમાં પણ સારી પાઠશાળા નથી. પણ વડોદરામાં એક સારી પાઠશાળા છે. ત્યાં તમો મોકલશો. સંસ્કૃત વિદ્યા માટે કાશી પ્રસિદ્ધ છે. પણ ત્યાં તમો મોકલી શકશો નહિ. તે ઘણું દૂર રહ્યું.

પ્રભુરામે કહ્યું—પુત્રને નાની ઉંમરમા, ઘર બહાર કાઢવાનું

અમારું મન કબૂલતો નજ કરે. તેમાં તેની માતાનો પ્રેમ તેના ઉપર અતિશય છે. તે તો એને જોઈનેજ પોતાની આંખો દારે છે. બાળક બહાર રમવા ગયો હોય અને ઘોડીક વાર ચાલે તો પણ એ ચિંતાતુર બની જાય છે. એટલે તેની માતાની સંમતિ મને મળે તોજ મારાથી બહારગામ મોકલી શકાય. એમ તો હું પણ થોડું ઘણું સંસ્કૃત જાણું છું. વ્યાકરણ તો હું લખાવી શકું. પણ પાઠશાળાઓ જેવું જ્ઞાન બાળકને મળે, તેવું ઘર આગળ નજ લણી શકાય. માઈ જ્ઞાન મર્યાદિત છે. મારે તો એને તમામ વેદો-ઉપનિષદ સહિત અને દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવો છે. એવું કંઈ મને ન આવડે. વળી છોકરાં જેવું બહારના શિક્ષકો પાસેથી લણી શકે તેવું ઘરનાં પિતા પાસેથી ન લણી શકે. પિતા તે પિતાજ, તે શિક્ષક બની શકતો નથી. શિક્ષકનો ધંધો કરનાર પિતા પણ પોતાના પુત્રનો શિક્ષક બની શકતો નથી. આપણામાં કહેવત છે કે 'પારકી મા' કાન વધિ.' તે પ્રમાણે બહારના ગુરુ પાસેથીજ વિદ્યાર્થી લણી શકે. વળી મારો આખો વખત નોકરીમાં જાય છે. યાત્રીને ઘેર આવું છું. સવારે ન્હાવા ધોવામાં અને સેવામાં વખત જાય. હું કયા વખતે તેને લણાવું ? કાશી તો નહિ પણ વડોદરા તેને લણવા મોકલવો એમ હું વિચારું છું.

પ્રભુરામના મનમાં દયારામને સંસ્કૃત ભાષા લણાવવાનો વિચાર ધોળાતો હતો. બાપુરામની શાળામાં દયારામ અભ્યાસ કરી રહ્યા. પછી તે વિચાર ખૂબ આગળ વધ્યો. માતા સાથે તથા ખીજાંઓ સાથે તે ચર્ચા ચાલતી. પુત્રનો વિયોગ રહે માટે માતા અનિચ્છા દેખાડતાં. દયારામ તે વિષયમાં ખૂબ હોંશ દેખાડતા, માતાને કહેતા 'હું લણીને હોશિયાર ચર્ચને આવીશ. થોડોક વખત હું તારી પાસે નહિ હોઉં તેથી શું ? પિતાજની ઈચ્છા છે, મારી પણ છે. તો મારા અભ્યાસમાં તું પુત્રપ્રેમ ખાતર અંતરાય ન નાંખ.' આમ જ્યારે દયારામ કહેતા એટલે મહાલક્ષ્મી મૌન ધારણ કરતાં. પુત્ર-વડોદરા લણવા જાય તે વિચારનો તેમણે પછીથી વિરોધ કર્યો નહિ. પણ મનુષ્ય ધારે છે કંઈ ને ચાલે છે કંઈક. આવતી કાલે

શું બનશે. એવું જ્ઞાન મનુષ્યને લાગ્યેજ હોય છે. નહિ તો દશરથ રામજે પુત્ર રામચંદ્રની રાજ્યાલિપેક માટે તૈયારી કરી. પણ તે તૈયારીઓ છતાં પુત્રને ૧૨ વર્ષ વનવાસ બોગવવો પડ્યો. મનુષ્યો ગમે તેટલી મોટી આશાઓ બાંધે, ગમે તેટલી લાવિ જીવનની યોજનાઓ કરે, છતાં તેને સિદ્ધ કરવાનું, તેના હાથમાં નથી. તે તો છે જગન્નિયન્તા પરમાત્માને હાથે. તેની ઈચ્છા પ્રમાણેજ વ્યક્તિની જીવન ઘટનાઓ નિર્માય છે. તેજ તેને સરળ રસ્તે દારે છે, કે તેને વળાંક આપે છે કે ગર્તમાં ફેંકી દે છે.

પુત્રના લાવિ જીવનની પ્રભુરામની યોજનામાં અચાનક વિલેપ પડ્યો. પ્રભુગમ માંદા પડ્યા. અને દયારામના સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસમાં વિલંબ પડ્યો. આખરે પ્રભુરામ, સંવત ૧૮૪૩ માં મહાલક્ષ્મી, અને દશ વર્ષના પુત્ર દયારામને તથા ગ્નેહી સખંધીઓને રુદન કરતાં મૂકીને, આ ક્ષાની દુનિઆનો ત્યાગ કરીને ગોધામમાં આસ્થા ગયા.

આ દુઃખદ બનાવથી પ્રભુરામના પત્નીને સખ્ત આઘાત લાગેજ. પ્રભુરામભાઈની દયારામને સંસ્કૃતના પંડિત બનાવવાની ઈચ્છા તે પૂર્ણ કરી ન શક્યા. તેનું દુઃખ બાળ દયારામને પણ થયું. વળી પ્રભુરામની એક બીજી ઈચ્છા પણ વણપાંગરી રહી ગઈ. દયારામભાઈનો હિપવીત સંસ્કાર કયો, ત્યારે તેમના વિવાહની વાત જ્ઞાતિમાં આંધેલી હતી. જ્ઞાતિનાં તમામ બાળકોમાં એ જૂદા પડી આવતા હતા. જ્ઞાતિના ઘણા કુટુંબોની નજર દયારામભાઈ હિપર હતી, અને પોતાનાં કુટુંબોની પુત્રીને વિવાહ એમની સાથે કરવાનાં કોડ તેમને જાગતા. તેમજ અંદર અંદર તે માટે અર્ધા થતી. દયારામભાઈ જેવો રૂપાળો છોકરો જ્ઞાતિમાં બીજો લાગ્યેજ હોય. શરીર બાંધી દડીતું, ગૌરવણું, કમ્બુકપ્પ, વિશાળ તેજસ્વી કપાળ, તેમજ ચમકતી વિશાળ આંખો, શુકનાસિકા, મૃગેન્દ્ર કટિ, કાચ જેવું પારદર્શક શરીર, વળી

નાનકહું કુસુમજ કેવું આનંદથી ખેલી રહું છે ? પણ તેને સંસારનાં. હિના વાયરાઓનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી, એનું હવે શું થશે ? મારી જીંદગીનો પણ ભરોસો નહિ. મારા બાળકની સંભાળ કેણુ લેશે ? પિયરીયામાં શું એને આશ્રય લેવો પડશે ? આ વિચાર કરી કરીને ઘરનાં એકાંત ખૂણાંમાં રડતાં અને પોતાની હૈયા વરાળ કાઢતાં. દયારામની જ્યારે નજર પડે ત્યારે તેમને પણ લાગણી થઈ આવતી અને તે આશ્વાસન આપે, અને કહે, મા, તું શા માટે રડે છે ? તું મારી ચિંતા કરે છે, પણ ચિંતા કરવાનું કારણ શું ? શું તને ભગવાનમા શ્રદ્ધા નથી ? તું દેવ મંદિરે જાય છે, સેવા કરે છે, ધોળ પદ ગાય છે, કયા વાર્તાઓમા જાય છે, તો તું એટલું સમજતી નથી કે આપણાં બધાંની જીંદગી ભગવાનના હાથમાં છે ? જો સાંભળ, તું નરસિંહ મહેતાનાં પદો ગાય છે, તે તને હું પેલું પદ ગાઈ સંભળાવું.

“ સુખ દુઃખ મનમાં નવ આણિયે રે ઘટ સાથે રે ધડિયાં,
ટાળ્યાં તે ઠાઈનાં નવ ટળે, જહુનાથનાં જડિયાં. ”

વળી તું જાણે છે ને, કે મારા પિતા દરરોજ શ્રી મહાપ્રભુજીનાં ધોડપ્રાર્થના પાઠ કરતા, અને તેમાં ‘નવરત્નનો’ પાઠ ઘણીવાર કરતા એ એમનો પ્રિય પાઠ હતો. રાત્રે સુતી વખતે પણ આપણને સંભળાવતા. તેની પહેલી લીટી છે—

चिता कापि न कार्य निवेदितात्मभिः कदापि ।

જેણે ભગવાનને પોતાનું નિવેદન કર્યું છે, તેને કોઈ પણ ચિંતા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ તેની ચિંતા કરનાર ભગવાન સમર્થ છે. તે બ્રહ્મસંબંધ લીધેલું છે, એટલે આ વાત તને કહું છું. બાળકનાં આ શબ્દોથી માતા મહાલક્ષ્મીને આશ્વાસન મળતું અને “ દુઃખનું ઓપડ દહાડા ” એ નિયમ પ્રમાણે પ્રભુરામના મૃત્યુનું, દુઃખ વિસારે પડ્યું.

દયારામની પ્રીતીરાવડેથી હવે ખીલતી હતી. સંસ્કૃત ભાષાનાં

લાણવામાં બહુજ હોંશિયાર, વર્ગમાં પહેલો નંબર રાજે, મહેતાજ બાપુરામ જે પાઠ આપે તે કરી જાય, તેમજ સ્વભાવે આનંદી, વળી તેમના કંઠમાં તો સંગીતજ ભરેલું, તે કંઈ ગાય અને આજુબાજુના તે સાંભળવામાં તક્ષીન થઈ જાય. આ ઉપરાંત વિનય ભરેલી ભાષા, આ બધા ગુણોવાળો બાળક કોને ન ગમે? એ ગામમાં ગંગા નામની કન્યાના બાપે પ્રભુરામ અને મહાલક્ષ્મી સાથે પોતાની પુત્રીનું દયારામને વાગ્દાન કરવાની વાતચીત થઈ. તે સમયમાં લગ્ન નાની ઉંમરમાં થતાં. તેમ વરકન્યાની પસંદગીથી લગ્ન થતા નહતા. દયારામભાર્તુને આ બાળકમાં પૂછવામાં આવ્યું નહોતું. પ્રભુરામને શ્રદ્ધા હતી કે પુત્ર વિવાહને સંમતિ આપશે. મૌખિક વાત થઈ પણ દયારામના લગ્ન થતાં પહેલાં આ સંસાર છોડીને પ્રભુરામ ચાલ્યા ગયા. હવે દયારામને ઉછેરવાની જવાબદારી માતા મહાલક્ષ્મીના માથે આવી પ્રતી.

દયારામની ઉંમર આ વખતે ૧૦ વરસની હતી. આગળ ઉપર જીવન અને મૃત્યુની ક્ષીલસુક્ષ્મની ખીમાંસા કરનાર મૃત્યુનું રહસ્ય સમજનાર કવિ આ ઉંમરે મૃત્યુ શું છે તે સમજતા ન હતા. તેમણે ગામનાં ખીજઓનાં મૃતદેહોને અગ્નિ સંસ્કાર કરતાં જોયેલાં. તેમ ખીજનું સગાવહાલાના મૃત્યુની વાતો સાંભળેલી, પણ મૃત્યુ એટલે શું? તેની સમજ તેમને નહોતી. પણ મહાલક્ષ્મીને માથે તો પતિ જતાંજ આલ તૂટી પડ્યું. એની આગળ દુઃખના દુઃગરો ખડકાયા. પતિ ચાલ્યા ગયા એ ચિન્તા તેના હૃદયને અહર્નિશ બાળતી.

હવે ઘરનો કમાનાર અને દયારામની ચિંતા કરનાર વ્યક્તિ ચાલી ગઈ. એથી એને સંસાર સૂનો લાગ્યો. આજીવિકાનાં સાધનો બહુ મર્યાદિત હતાં. જેમ તેમ કરીને જીવન દોરી નલાવે તેટલું હતું. પણ તેને બાળકનો વિચાર થતો. કે. એના સંસ્કૃત અભ્યાસનું શું? ને તેમના લગ્નનું શું? મહાલક્ષ્મી બહુ બોળી અને પ્રેમાળ માતા હતી. હવે એ દયારામનાં ભાવીનો વિચાર કરતાં. “અરે! મારું. આ”

નાનકડું કુસુમજ કેવું આનંદથી ખેલી રહ્યું છે ? પણ તેને સંસારનાં હિના વાયરાઓનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી, એનું હવે શું થશે ? મારી જીંદગીનો પણ ભરોસો નહિ. મારા બાળકની સંભાળ કોણ લેશે ? પિયરીયામાં શું એને આશ્રય લેવો પડશે ? આ વિચાર કરી કરીને ઘરનાં એકાંત ખૂણાંમાં રડતાં અને પોતાની હૈયા વરાળ કાઢતાં. દયારામની જ્યારે નજર પડે ત્યારે તેમને પણ લાગણી થઈ આવતી અને તે આશ્વાસન આપે, અને કહે, મા, તું શા માટે રડે છે ? તું મારી ચિંતા કરે છે, પણ ચિંતા કરવાનું કારણ શું ? શું તને ભગવાનમાં શ્રદ્ધા નથી ? તું દેવ મંદિરે જાય છે, સેવા કરે છે, ઘોળ પદ ગાય છે, કથા વાર્તાઓમા જાય છે, તો તું એટલું સમજતી નથી કે આખણું બધાની જીંદગી ભગવાનના હાથમાં છે ? જો સાંભળ, તું નરસિંહ મહેતાનાં પદો ગાય છે, તે તને હું પેલું પદ ગાઈ સંભળાવું.

“ સુખ દુઃખ મનમાં નવ આણિયે રે ઘટ સાથે રે ધડિયાં,
ટાળ્યાં તે કાઈનાં નવ ટળે, જઘ્નનાથનાં જડિયાં. ”

વળી તું જાણે છે ને, કે મારા પિતા દરરોજ શ્રી મહાપ્રભુજીનાં ધોડપ્રમથોના પાઠ કરતા, અને તેમાં ‘નવરત્નનો’ પાઠ ઘણીવાર કરતા એ એમનો પ્રિય પાઠ હતો. રાત્રે ચૂતી વખતે પણ આપણને સંભળાવતા. તેની પહેલી લીટી છે—

ચિંતા કાપિ ન કાર્યા નિવેદિતાત્મમિઃ કદાપિ ।

જેણે ભગવાનને પોતાનું નિવેદન કર્યું છે, તેને કાંઈ પણ ચિંતા કરવી જોઈએ નહિ. કારણ તેની ચિંતા કરનાર ભગવાન સમર્થ છે, તે જ્ઞાનસંબંધ લીધેલું છે, એટલે આ વાત તને કદું છું. બાળકનાં આ શબ્દોથી માતા મહાલક્ષ્મીને આશ્વાસન મળતું અને “ દુઃખનું આપડ દહાડા ” એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજુરામના મૃત્યુનું દુઃખ વિસારે પડ્યું.

દયારામની દીશોરાવરંથા હવે ખીલતી હતી. સંઝૂન લાપાનાં

અભ્યાસમાં વિશેષ પડ્યો. છતાં પોતે ભાષાંતરવાળા ગ્રંથોની મદદથી તે ભાષા શીખવા લાગ્યા. દરરોજ સવારે પોતાનો અભ્યાસ કરતા. ગીતા, રામાયણ, ને મહાભારતનાં પુસ્તકો અવલોકતા. વળી એમને પોતાને કવિતા લખવાનો છંદ લાગ્યો, અને કેટલીક કવિતા લખતા. બપોરનાં સારાં સારાં કપડા પહેરીને મિત્રોને મળવા જાય. સાયંકાળના સમયે મંદિરોનાં દેવદર્શને જાય તથા સાધુ સંતોની પરિક્રમાવાસીઓની, અને મહંતોની મુલાકાતો લેતા. આદોદ એ તીર્થધામ હતું. ત્યાં બહારગામના યાત્રીઓ આવતા. તેમની સાથે વાતો કરવાની તક લેતા. કોઈ કોઈ વખત બાળમિત્રોની સાથે નર્મદાની પનઈમાં બેસીને સહેજ માણતા, અને તે વખતે પોતે બનાવેલી કવિતાઓ મધુર કંઈ ગાઈ મિત્રોને આનંદ આપતા. મિત્રોને પણ એમાં ખૂબ રસ પડતો. કોઈવાર મહારાવનાં ઘાટ પરનાં પગથીયાં પર બેસીને “ સાભળ સૈયર ! મ્હારી ગુંજની એક ગોઠ.” એ પોતાની રચેલી ગરબી ગાતા અને પાણી ભરતાં ભરતાં પનિહારીઓ એમના મધુર કંઠથી આકર્ષાઈ અને રતબધ થઈને સાંભળતાં. કોઈ કોઈ વખત બાળમિત્રો બેગા બેસીને દોડતા અને રમતા. એક બીજાને પકડવાની રમત રમતા, એક વખત આવી એક રમતમાં દયારામ દોડતા હતાં ત્યારે એક બેડું ભરીને જતી પણીહારીની અડફેટમાં તે આવી ગયા, અને તેનું બેડું ફૂટી ગયું. તે ઉપર બનીને ગાજો દેવા લાગી. પણ દયારામે તેની ક્ષમા માંગી. આ બનાવની ખબર મહાલક્ષ્મીને પડી. તેમણે પુત્રને દપકો આપ્યો. દયારામે કહ્યું કે “ મેં જાણી જોઈને બેડું પાડ્યું નથી. અમે બધાં દોડવાની રમત રમતાં હતાં. હું દોડતો હતો તેમાં એ પનિહારી બાઈ અડફેટમાં આવી ગઈ. મેં જાણી જોઈને બેડું ફેડ્યું નથી ને તે માટે મેં ક્ષમા માંગી છે.” એક વખત નર્મદાના ઘાટે મિત્રોની મંડળી જામી. મંદ મંદ પવન વાતો હતો. સર્વેણી સંખ્યા આકાશમાં લહેરાઈ. તે વખતે મિત્રોના આગ્રહે કવિએ રેખતો રાગમાં નીચેની પોતાની બનાવેલી કવિતા ગાઈ. એ કવિતા મજા ભાવામાં હતી

“ બંસી કે બળને વારે, મેરા દીલ ચૂરાયાં,
મેરા દીલ કયં ચૂરાયા, મેરાં મન કયાં ચૂરાયાં ? ”

(દયા રત્ન માલ ભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૬)

મિત્ર મંડળીએ એ ગીતને હર્ષનાદથી વધાવ્યું. મિત્રોએ ખીજા ગીતની માગણી કરી. કવિએ સોરઠ રાગમાં નીચે પ્રમાણે ગાયું.

‘છેલ્લાં નેક નેકિ, બામુરિ બળયે જા હો.
બળાય જા, સૂનાય જા, રિઝાય જા હો,
તેરિ બામરીને મેરી પામુરિયાં પ્રાપ્ત;
મૂને બિના-ના-સોહાયે જા હો.’

આ ગીતના ખનિઓ દૂર દૂર સંધી ફેલાતો, અને વાતાવરણમાં ગુંજા ઉઠતા મઠમાં બેઠેલા સાધુ સંતો, તેમ યાત્રિઓ પણ તે સાંભળવાને ત્યા આવતા.

બાલવયમાં જ કવિએ આદોદમાં કવિતા બનાવનાર અને મધુર ગાનાર તરીકે કીર્તિ મેળવી હતી. એ બાળકોમાં જ પ્રિય ચર્ચ પડ્યા નહોતા, પણ મોટરંઓ અને સ્ત્રી વર્ગમાં પણ માનીતા થયા હતા. ચાંદોદની શેરીઓમાં નવરાશની વખતે સ્ત્રીઓ બ્યારે વાતો કરતી ત્યારે કહેતી કે “મહાલક્ષ્મીનો દયારામ કેવો હોશિયાર છે ? કેવી સરસ કવિતા લખે છે, અને કેવું સરસ ગાય છે. હજુ તો એ ખીજનો ચંદ્ર છે, પણ ભવિષ્યમાં એ સોળ કળાએ પ્રગટશે અને પ્રકાશ ફેલાવશે.” આવું કોઈ કોઈ વખત જુદા પુરુષો પણ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતા. કોઈ વળી એમ કહેતા કે અણુવિક્રમ્યું ક્રમુમ છે, એનો પૂરો વિકાસ થયો નથી. બધી પાંદડીઓ ખીલશે, ત્યારે એ મહાન પુરુષ તરીકે ચાંદોદને જ નહિ પણ ગુજરાતને કીર્તિ અપાવશે. આમ દયારામની પ્રશંસા ચલાવી. માતા તે સાંભળીને આનંદ પામતા. વિવાહ તો થયેલા હતા, પણ લગ્નની વાત આવે ત્યારે તે બાળક ઉપર તેઓ ઉપેક્ષા રાખતો. એમાં તેમને રસ ન દેખાતો.

મહાલક્ષ્મી અને માસી દેવળા અને મોસાળીયાંઓ. જ્યારે ભેગાં મળીને લક્ષ્મી વિષે વાતો કરે ત્યારે તેમાં તે રસ ન લેતા. એક વખતે માતા અને માસી બેઠાં હતાં ત્યારે કવિએ નીચેની પંક્તિઓ ગાઈ.

“એક વર્ષો ગોપીજન વધ્ધલ, નહિ સ્વામી ખીજો,
નહિ સ્વામી ખીજો કે, મારે નહિ સ્વામી ખીજો.”

એ ગીત સાંભળીને દેવળાને આશ્ચર્ય થયું. સદ્ગુણ લાવે માસીએ દયારામને પૂછ્યું કે તું “ગોપીજન વધ્ધલને તો વરવાને નથી ને ? તું ગોપી યઈશ તો પેલી ગંગાનું શું યશે ? આવા ઘેલાં ન કાઢ.” ત્યારે દયારામ એનો ઉત્તર ન આપે.

આદોદમાં શેષસાઈ ભગવાનનું મંદિર છે. તે નર્મદાના તટ પર આવેલું છે. તેને અકતીઈ પણ કહે છે. શંખ, ચક્ર, ગદાધારી શેષસાઈ ભગવાનની મૂર્તિ ત્યાં ધરાયે છે. મૂર્તિના લલાટ પર ટેસરી તિલક શોભી ઉઠે છે, નાસિકામાં નથવેસર પહેરેલી છે. કાન પર કુંડલ શોભી રહેલાં છે. ખીતાબર અને કટિમેખલા ધારણ કરેલાં છે. પગે નેપૂર શોભે છે. પ્રત્યેક અંગમાં માધુર્ય ભરેલું સ્વરૂપ, જેનાથી મનમથ લોભાઈ જાય તેવું છે. શેષ ઉપર શયન કરતાં કમળા જેની સેવા કરે છે, તેવાં ભગવાન નારાયણના દર્શન કરવાને માટે જુદાં જુદાં રથગેથી લાવિક યાત્રાળુઓ આદોદ આવતા. દયારામ પણ પોતાના ગામમાં આ ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા જતા. એક વખતે જ્યારે તે દર્શન કરવા ગયા ત્યારે મંદિરની બાજુમાં સત્સંગીઓની બેઠક મળી હતી. તેમાં કથા વાર્તા આલતી હતી. દયારામ પણ તે માંભળતા. એક દિવસે કથા કહેનાર પુરાણીની નજર દયારામ પર પડી. દયારામ કવિતા રચે છે એવી તેમને ખબર હતી. તેથી તેમણે પૂછ્યું, “કેમ છોકરા, તું કવિતા લખે છે, તે મેં સાંભળ્યું છે. તે દિવસે ભગવાનની મુરલી પર તે કવિતા ગાયેલી તે બહુ સરસ હતી, તો આપણા શેષસાઈ ભગવાન પર કવિતા લખ.” દયારામે મંડળીમાં હોલા ધર્મને કહ્યું.

કે “મેં રચી છે.” પુરાણીને આશ્ચર્ય થયું. “તો હમણું ગાઈ સંભળાવીશ ? તારી સાથે એ કવિતા લેતો આવ્યો છે ?” દયારામે જવાબ આપ્યો. “હજુ મેં ગઈ કાલે એક કવિતા લખી અને તે મારા ખિસ્સામાં છે. તમે કહેતા હો તો હમણું વાંચુ.” પુરાણીએ કહ્યું, “લલે વાંચ.” દયારામ તે વખતે ઊભા થયા. ખિસ્સામાંથી કવિતા કાઢી. અત્યાર સુધી તેમણે મિત્રો આગળ કવિતા ગાઈ હતી. આવો પ્રસંગ તેમને મળ્યો ન હતો. એટલે વિના મંદાયે તેમણે મધુર કંઠે વાંચવા માંડી. એની પહેલી બે લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

“શ્રી નર્મદાજી તટ પરે, ચાર ચંડી રે ગ્રામ,
મહિમા વખાણું તે રચણ તણો, સમોવડ વૈકુંઠ ધામ.”

૧૩ પંક્તિનું આ ઘોળ તેમણે ગાયું. એમાં તેમણનું મહાત્મ્ય અને ત્યાં બિરાજતા શેષસાઈ લગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન તેમણે કર્યું છે. તે સાંભળીને બધા ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એક વખત, બીજી વખત, ત્રીજી વખત એમ ત્રણ વખત એમની પામે ગવડામ્યું અને શ્રોતાઓએ સાંભળ્યું. પુરાણીનો હર્ષ માતો નહતો. તે આસન પરથી ઊઠ્યા, અને પ્રેમથી બેઠ્યા અને કહ્યું, “છોકરા, તારી કવિતા મને બહુ ગમે છે. મારી ખાત્રી છે કે ભવિષ્યમાં તું સારો કવિ થઈશ. મારો આશીર્વાદ છે, કે તું લગવાનની કવિતા ગાશે, ખીજની નહિ. તું ભક્ત કવિ થશે. નરસિંહ મહેતા કે મીરાંનાઈ જેવો ભક્ત થશે.” બાલ દયારામને આ આશીર્વાદ આનંદથી નિર્ઝરતા નયણાંથી સ્વીકાર્યા અને મંડળીમાં બધાંએને હાથથી વંદન કરીને બેસી ગયા. સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા. ‘કેવો વિનયી અને સંસ્કારી છોકરો !’

બાળ દયારામ ઘેર પહોંચ્યા કે તરતજ માતાએ પૂછ્યું. “પેલી, શેષસાઈની કવિતા મને ગાઈ સંભળાવને !” બાળકે એ કવિતા તેમને વાંચી સંભળાવી. માતા મહાલક્ષ્મીને શેષસાઈ લગવાનમાં ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. દરરોજ, તેમનાં દર્શન કર્યા સિવાય તેઓ બોજત

લેતા નહિ આથી તે કવિતા માતાને બહુ ગમી. પોતે તેને કંઠે કરી હતી અને દરરોજ સાંજે સૂતી વખતે મુખપાઠ કરતા. બાળ દયારામ પણ સાથે ગાતા

પિતાના મૃત્યુનું દુઃખ વિસરાવવા લાગ્યું. પછી બાળ્યે વર્ષના વહાણા વાયા બાળક, કવિતાની રસમગ્તીમાં જ રહેતા. માતાને તેના લક્ષ કરવાની ચિંતા હતી એનામાં તેમની માદગી આવી માતાના મુખ ને પ્રેમમાં બાળક હવે ઉછરતો હતો પણ કાણ જાણે વિધાતાને એ પણ નહિ ગમ્યું હોય અને આ બાળકને સુખથી વચિત રાખનાર હોય, તેમ માતા માદગીમાંથી બિઠના નહિ બાળકે બહુ ઉમંગથી સુશ્રૂષા કરી ફૂલ છોડને ઉછેરનાર માળી આપ્યો જ્ય તો તે ફૂલની શી દશા થશે? એ વિચાર માતાની શમ્યા પાસે બેઠા બેઠા કવિને વ્યગ્ર બનાવતો હતો અને ઘણી વખતે ચિંતામાં પડી જતા માસી દેવળા તેમને ધીરજ રાખનાર કહેતા, પણ આખરે એ કપરો દિવસ આવ્યો અતિમ ઘડીઓ ગણાવા લાગી માતાએ ઈશારો કર્યો અને સગા-સબધીઓ જાગ્રત થઈ ગયા. માતાની શમ્યા પાસે શ્રીનાથજીની જખી મૂકનામાં આવી, રામકૃષ્ણના નામની ધૂન થવા લાગી અને લજનો ગવાવા લાગ્યા છેલ્લી ક્ષણ સુધી માતા બાળકની સામે એક નયનથી જોઈ રહેતી છેલ્લે છેલ્લે એ નયનોના તેજ આપ્યા ગયા, અને ગોલોકનાસી થયા

એ દિવસ બાળ કવિને માટે ઘણોજ કપરો હતો સગાસબધીઓ બેગા થયા નર્મદાના વિશાળ તટની સ્મશાન જૂમિમાં એ બાળકના હાથે માતાના શબને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો તે વખતે બાળકની આખમાં ઘણા આસુ વહ્યા તેને સસાર ઉપર વૈરાગ્ય આ-યો, હવે જીવનમાં જીવના જેવું કાર્મ ન લાગ્યું. ઘર સુનું સુનું લાગતું. કાનની પુત્રી ધનગૌરીએ અને માસી દેવળા વગર તેમનું કાઈ રહ્યું નહિ મોસાળિયા હતા પણ તે ડોહાઈમાં, ઉપર આલ નીચે પૃથ્વી એવી સ્થિતિ થઈ. હવે એકલવામાં પડી ગયા. સસારમાં ગમે

તેટલાં સર્ગાં સખધીઓ હોય પણ માતા એજ માતા. પિતા ગયા પણ માતાએ તેને બની આય પણ આવવા દીધી નહોતી. માતા હતી ત્યાસુધી કવિને ભોજન, વસ્ત્રની કાંઈ ચિંતા નહોતી. તેના શરીરની બહુ સલાળ ગખતી. સહેજ માથુ દુઃખે તો માતા તેની ચિંતા કરે અને ઉપચાર કરે. એવી પ્રેમાળ માતા હમેશને માટે ચાલી ગઈ. હવે તેનું મુખ જોવાનું રહ્યું નહિ. આમ વિચારમાં ઘણી વખત કવિ પડી જતા. માતાના વિયોગનું દુઃખ જૂલો જવા તેમણે એક કવિતા રચી.

“સાચું તે સગપણુ રે, સમજ મન ! સ્વામ તણું,
ખાકી સહુ જુદું રે, દશુ નથી કામ તણું;
જનુની જનક એમ કર્યા કેટલા, ત્હે જેટલી ધરી દેહ,
દેહણા દેણીને સખધ વટયો, ત્યારે મૂકીને ગયા સૌ નેહ.
કાંઈએ ના બતાવ્યું રે, કેકાણું વિશ્રામ તણું.”

માતાની ઉત્તરક્રિયા કરી. હવે સ સારમાં આવી પડતી આપત્તિઓનું તેમને થોડું ક બાન થવા લાગ્યું. પણ આ સમયને જીવનની તૈયારી તરીકે એમણે માન્યું. યથો અને લાગવત કથાઓમાંથી તથા સત્સંગ મહાત્માઓમાંથી તેઓ સમજ્યા હતા કે સ સારમાં મનુષ્ય માનવે દુઃખ હોય છે. મનુષ્યે એ દુઃખથી કાયર થવું નહિ પણ તેનો સામનો કરતા શીખવું જોઈએ. દુઃખ મનુષ્યના જીવનનો વિકાસ કરવામાં મોટું સાધન છે. માટીના ઘડાને બધા સુધી તાપ આપનામાં આવતો નથી, ત્યાસુધી એ ઘડો પાકો બનતો નથી કે કાંઈ વ્યવહારના ખપમાં આવતો નથી કેરી કાચી હોય ત્યાસુધી ખાટી હોય છે, પાકી ચાય ત્યારે મીઠી લાગે છે, તાપ ટોચ ત્યારે પાકે છે. તેમ સ સારમાં દુઃખ હોય તોજ મનુષ્ય પાકો બને છે. ત્યાસુધી તે કાચી માટીના જેવો હોય છે. સ સાર વ્યવહારમાં તે બિન ઉપયોગી હોય છે. મનુષ્યનો સાચો શિક્ષક (ગુરુ) દુઃખ છે. મહાન પ્રયોગના જીવન દુઃખથી પરિપૂર્ણ બનેલા છે, એટલે દુઃખ એ અનિષ્ટ છે એમ

માનવું નહિ. દુઃખનો પણ જીવન વિકાસમાં ઉપયોગ કરવો. મંસારમાં દુઃખ પછી સુખ આવે છે. પિતા ગયા, માતા ગઈ, પોતે એકલો રહ્યો, નિરાધાર ગિયતિ—આ બધાં એક પછી એક સંકટોએ ઘોડીવાર કવિને સતાવ્યા, અને તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ ભાવિ રાક્ષસરૂપી વિકરાળ મુખ ઉઘાડીને ગળી જવાનો ન હોય, એ રીતે કલ્પનામાં ભેગા લાગ્યા પણ આ બાળક દયારામમા સમજ હતી. ચિંતા કાવિ ન કાર્યો એ શ્રી વલ્લભાચાર્યના વાક્યનું એ રમરણ કરતા. ‘શ્રીકૃષ્ણ શરણુ મમ’ એ સૂત્રનો ઉચ્ચાર કરતા. એ રીતે લયથી મુક્ત થયા. ઈશ્વરની શ્રદ્ધા શુ શુ કરી શકતી નથી? એ શ્રદ્ધાના બળે મનુષ્યો દુઃખના મહોદધિતરી બન્ય છે. આપત્તિઓની અગ્નિજ્વાળામાંથી સુરક્ષિત રીતે પસાર થાય છે. સંસારના ઝેરી પવનોને પણ તે બળથી શાત કરી દે છે. દયારામભાઈના જીવનમાં એ ઈશ્વરી શ્રદ્ધાનું મોટું બળ હતું.

નીચેના પદોમાં આ સમયની લાગણીઓ તેઓ વ્યક્ત કરે છે.

“ઢાઢી પ્રયત્ન કરો તોય પણ, મુખ દુઃખ હાય હરી ને રે,
થવાનું રહેજે પણ યારો, હરિભજ લાવ ધરી ને રે.”

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ, પૃષ્ઠ ૨૩૭.)

“ચિત્ત તું શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે,
રથાવર જંગમ જડ ચેતનમા, માયાનું બળ કરે,
રમરણ કર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ બન્ય હરે.”

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૫૦)

માસી દેવળા ડોહાઈમાં રહેતાં હતાં. બાળક દયારામ એકલા હતા, તેથી તે આદોદમાં આવીને તેમની સાથે રહ્યાં. દયારામનું મન ધીમે ધીમે કાવ્ય લખવામાં પરાવાયું. કથા વાર્તાઓમાં બન્ય ત્યાંથી જે દૃષ્ટાંત સાંભળીને આવે, તેમજ કૃષ્ણ ભગવાનના જીવન પ્રસંગો સાંભળીને આવે, તે બધા ઉપર કાવ્ય લખતા. આમ એમની કાવ્ય

શક્તિ ગૂરના લાગી સંગૃહીત લાપાનો પરિચય પણ વધના લાગ્યો. સંગીતનો શોખ વધવા લાગ્યો. માસી, દયારામને લમની વાત કરતા, તો દયારામ એ વાતને હસી કાઢતા એમા રસ દેખાડતા નહિ. માસી અને ધનગૌરી અને મામાએ એક વખત દયારામને પોતાની પામે બેસાડીને લમની વાત કરી અને કહ્યું કે તારા પિતાએ તારું વાગ્દાન કરેલું છે, હવે તારે લમ કરી નાખવું જોઈએ. કન્યા પક્ષનાળાનો આગ્રહ છે. કવિએ જવાબ આપ્યો કે “મે” તો માત્ર લમ ક્યારેતું કરી નાખ્યું છે.” મામાએ પૂછ્યું ‘કેની સાથે ?’ “શ્રીકૃષ્ણ શામળિયા સાથે શ તમને ખબર નથી ?” મામા, માસીએ કહ્યું, “જો ભાઈ દયા ! તું અમારી વાત હસી કાઢ નહિ, તું આવા થેતા ન કાઢીશ તારા પિતાએ વાગ્દાન કર્યું છે, તારી માની પણ એ જ ઈચ્છા હતી. છોકરી તને ગમે એવી છે તો શા માટે તું ના પાડે છે ? તું ના પાડે તો આપણા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા શું રહે ? આપણી ન્યાત કઈ ? સાથોદરા એમા લમ પ્રત્યે એકા ન કગય,” આનો ઉત્તર દયારામે ઠાવકી રીતે આપ્યો, ‘તમારી વાત મે સાલગી લીધી, પણ મે નક્કીજ કર્યું છે કે મારે ખીજુ લમ કરવું નથી, તમે ઘેલછા કહો કે ગમે તે કહો, મારા નિશ્ચયમા ડગવાનો નથી મારે સસારના બધનમા પડવું નથી પિતાજીએ લલે નક્કી કર્યું હોય પણ તે તો ગયા, માતા ગયા માટે હવે સસારનો મોહ નથી હું લગ્નની ઉપાધિમા પડવા પણ માગતો નથી એ કન્યાને હું લગ્ન કરીને સુખી કરવાનો નથી તો મારે શા માટે એના જીવનસુખમા આગ મૂકવી જોઈએ ? હું તો “એક વર્યો શ્રી ગોપીજનનલ્લલ, નહિ સ્વામી ખીજો” એ સંકલ્પવાળો છું. મારો પતિ તો શ્રીકૃષ્ણ છે તો હું એક સ્ત્રી જાતિ સાથે લગ્ન કરે ? આ મારો નિશ્ચય છે તમે હવે એ વાત ન કરશો અને લગ્ન કરવાની ફરજ ન પાડશો નહિ તો હું અહીંથી ચાલો જઈશ મારે જે થવાનું હશે તે થશે, લગ્નવાન મારો બેલી છે આ બાબતની મે એક કવિતા પણ કરી છે, તમારે બધાને સાલગવી હોય

તો સાંભળો.” એમ કહીને પેદીમાંથી કવિતાનો ચોપડો કાઢ્યો અને પોતે તે ગાઈ.

“વરિયે તો સામળિયો વરિયે, વરિયે તો પાતળિયો;
વરિયે તો છખીલો વરિયે રે,.....ચતુરવર—૨૬૦
સંસારીનું સગપણ કાચું, પરણીને રંડાવું પાછું;
એને ઘેર તે પાણી શીદ ભરીએ રે;.....ચતુરવર—૧
સંસાર તો સરવે જૂઠો, શું ચારો ફોડો કે તૂટો;
તેહને તુચ્છ જણી ફરિયે રે,.....ચતુરવર—૨
જેહને પરણે દુઃખ જાય, અખંડ હેવાતથુ યાય;
તેની સાથે પ્રીત કરિયે રે,.....ચતુરવર—૩
સંસાર તો સર્વે ખોટો, પાણી માંહેનો પરપોટો;
ફૂટી જશે નાનો મોટો રે,.....ચતુરવર—૪
દયા પ્રિતમ કેરો વાહાલો, નાગર નંદલાલો;
તેહેનો સાલો કરી મ્હાલો રે,.....ચતુરવર—૫

(કાવ્યસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૩૬.)

આ કવિતા સાંભળીને માસીબા અને બીજા બધાં છક થઈ ગયાં. તેઓએ એટલો જવાબ આપ્યો. “લલો તારી મરજીમાં આવે તેમ કર, પણ જો જો, આ તો સંસાર છે.” દયારામે જવાબ આપ્યો “લગવાન એલી છે. પ્રભુજી મારા જીવનના સંકલ્પને પાર ઉતારનાર છે. મારી જીવનનૈયા તેમને સોંપી છે, તે મારા કર્ણુધાર છે, તેથી મારે શી ફીકર છે ?” આ પછી લગ્ન વિધેની વાત કોઈએ તેમની સાથે ચર્ચા નહિ. કન્યાના પિતાને ખબર પડી અને તેમણે આશા છોડી દીધી અને બીજાને મુરતિયો શોધી કાઢ્યો. દયારામભાઈના આ સંકલ્પ ઉપર કેટલીક ચર્ચા થઈ છે. કેટલાકને એ તરંગી લાગ્યા. પણ દયારામનું ભાવિ જીવન જોતાં જો ચર્ચું તે બરાબરજ છે. કદાચ તે કન્યા એમને પરણીને સુખી ન થાત. કુવારા દયારામભાઈએ

ત્રેમલક્ષણા લક્ષિતનાં મુદર દાખ્યો તેમજ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના પદો આગળ ઉપર જે આખ્યાં છે તે કદાચ ન આપી શકત. ઈશ્વરે એમને માટે જુદુંજ ભાવી નિર્માણ કરેલું હતું. એમને માટે જીવનનો ન્યારો રાહ નક્કી જ થયેલો હતો, તેમને સંસારીઓના રાહ જવાનું ન હતું. તેમને જવાનું હતું નગર્મિહ અને મીરાંના રાહે. આ પછી કવિનું ચિત્ત કાવ્ય નિર્માણમાંજ પરોવાયેલું રહેતું આ સમયે એક “તત્ત્વપ્રગાધ” નામનો ગ્રંથ લખાયો છે (જુઓ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ છઠ્ઠો પૃષ્ઠ ૭૮) ધન્યાશ્રી રાગમાં એકંદરે ૬૬ કડીઓનું કાવ્ય છે અને તેમાં કવિએ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વિચારો રજુ કર્યાં છે. આટલી લઘુ વયે આ ગ્રંથની રચના કવિ કરે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક ગણાય. કવિ તેમાં લખે છે.

“ ઉછરતી વય ઉત્કંઠિત કૃતિ તેમાં જે ભાસે ખોડજ,
હરિજસરસ ગાવા કેરો, જાણુ જે મુજને હે કોડજ.”

આમાં કવિની વય ઉછરતી ગણાઈ છે. કવિ કહે છે કે મારી આ કવિ રચનામાં જે ખામી હોય તો તમે તેની કાવ્ય તરીકેની પરીક્ષા ન કરશો. મેં તો ભગવાનનાં વશ ગાવાને માટેજ આ કાવ્ય રચ્યું છે. આમાં મારા શુરુ શ્રીદેવકીનંદન, કે જેમણે મને અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપેલો, નામ નિવેદન કરાવેલું, તેમના બળથી આ કાવ્યની રજૂરણા થઈ છે. આ કાવ્યમાં પોતે જણાવે છે કે ભગવાનને વશ કરવા માટે ભગવાનનુંજ સાચા રનેહથી સેવન કરવું, તેનાથી મનુષ્ય માત્રનો પરમ રનેહ થાય છે. આમાં ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રસંશા કરી છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ પ્રભુની સેવા માટે છે. બીજી એક બાબત એ જણાવે છે કે દરેક મનુષ્યે શુદ્ધ વર્તન રાખીને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને, શુદ્ધ પણ પ્રભુમાં જોડીને, કર્તવ્ય પગલણ ચઢીને પોતાનાં કર્તવ્ય કરવાં.

“ વિશ્વ સમગ્ર જે કાંઈ છે તે, ઈશ્વરાધિષ્ઠિત જાણીજ,
અધિષ્ઠિતને અર્થે જોડવું, બ્રહ્માર્પિત મતિ આણીજ.”

આમ માતાપિતા વગરના, એકલવાયા દયારામનું જીવન આદોદમ્ય યુવાવસ્થામાં કાળો રચનામાં, અભ્યાસ વધારવામાં વધારે પ્રમાણમાં પસાર થવા લાગ્યું. આ સમયમાં તેમને જીવનનો મર્મ ગ્રંથો દ્વારા સારી પેઠે સમજવા નર્મદા નદીના તટ ઉપર ચડીપુત્રીના આ કામળ છોડને હજુ યોગ્ય માળીની જરૂર હતી કે જે તેના જીવનનો વિકાસ કરવામાં જ માત્ર નહિ પણ તે નવપદ્મનું કુસુમોદયી શોભાયમાન વૃક્ષ તરીકે સાહિત્યવાટિકાના રમણીય વૃક્ષ તરીકે આશ્રય શોધનારાઓને મોટા આશ્રયરૂપ થઈ પડે તેવા વૃક્ષની વૃદ્ધિ અને ઉછેર તરફ ધ્યાન આપનાર, માળાકાર પણ તેમના સહલાભે મળે છે અર્થાત્ એમની સસાર યાત્રામાં માર્ગદર્શક ભોમિયો અને જીવનપાર્થેય આપનાર વ્યક્તિની જરૂર હતી તે તેમને હવે મળે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

સંસાર યાત્રિકનો ભોમિયો—

ધર્મિચારામ ભટ્ટજી

દુઃખરની કૃપા મનુષ્ય ઉપર વર્ષે છે ત્યારે અણુધારી રીતે વર્ષે છે. તેના કાર્યમાં અણુધારી મદદ મળી આવે છે, અને તેના જીવન પથ નિર્વિઘ્ન અને સરળ બને છે. ઘણાએ સંસાર યાત્રિકોને આવી રીતે અચાનક સહાય મળી છે. દયારામભાઈના જીવનમાં પણ એવું બને છે. જે ‘કર્ણુધાર’ ની શોધમાં તેઓ હતા, જેની પાસેથી જીવન રહસ્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા માગતા હતા, તેવી વ્યક્તિ તેમને હવે મળી આવે છે. તેનો ભોટો થતાં, તેમના જીવનમાં અનેરો પ્રકાશ ફેલાય છે.

નવી જીવન દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વ્યક્તિ હતી ધર્મિચારામ ભટ્ટજી. તેમણે તેમના જીવનરૂપી સુવર્ણ ઉપર બાંહેલી થોડી ઘણી રજ ખંખેરીને, સો ટચનું સોનું બનાવ્યું અર્થાત્ તેમણે તેમના જીવનને દિવ્ય પથે વાળ્યું. એ નહોતા કવિ, પણ હતા મહાશાની, દર્શનશાસ્ત્રોના પ્રખર અભ્યાસી, તથા ચિન્તક, તેમજ ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રોનાં ભાષ્યોના અવલોકનકાર. તે હતા શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના ‘અણુભાષ્ય’ ઉપર ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકા લખનારા મહાન પંડિતજી. કહેવાય છે કે દાર્શનિકો પંડિતો અને સંસ્કૃત ભાષાના સમર્થક વિદ્વાનો ગુજરાતમાં નહિ જેવા છે. ગળ્યા ગાંઠ્યા હશે પણ ઉત્તર ભારત, દક્ષિણ ભારત, અને મહારાષ્ટ્રમાં તો ઘણા જ છે. ગુજરાતની ભૂમિમાં સંસ્કૃત ભાષા માટે આદર નથી. એમાં સત્ય પણ છે. કારણકે

ગુજરાતની જૂમિ સગવડી કરતા શ્રીની ઉપાસના વધારે કરે છે. આમ છતાં તેમા પણ 'સાહિત્ય રત્નો' તો છેજ. સંસ્કૃતના પણ સમર્થ લેખકો અને અભ્યાસી થઇ ગયા છે. શિશુપાલ વધતું સંસ્કૃત કાવ્ય ગુજરાતના કવિએ આપ્યું છે. જૈન આચાર્ય- હેમચંદ્રાચાર્યનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ જાણીતું છે. પુષ્ટિમાર્ગના સમર્થ આચાર્ય, જેમણે અણુભાષ્ય, તત્ત્વદીપ નિબંધ ઉપર દીકાઓ લખી છે, તેમ ઘણા વાદો સંસ્કૃતમા લખ્યા છે, તે ગોસ્વામી વિદ્યારણેસરી પુષ્પોત્તમજી સુરતનાજ વતની હતા. પડિત ગદુલાલાજી પણ ગુજરાતના. ઈશ્વરારામ ભટ્ટજી ગુજરાતના તે વખતના મહાન પડિત હતા. ગુજરાતમા સંસ્કૃત ભાષાનો અનાદ્ય થાય છે એ સાચું નથી. હા, અખિલ ભારતીય ખ્યાતિ મેળવી શકે તેવા પડિતોની સંખ્યા ઘણી અલ્પ હતી અને હજી છે.

ઈશ્વરારામ ભટ્ટજીનું પણ ગુજરાતના 'સંસ્કૃત સાહિત્ય' ના ઇતિહાસમા ધ્યાન છે. જેવા તે સંસ્કૃતમાં હતા તેવા જ તે લોકભાષામાં જનનમાજને ઉપદેશ આપવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. અને તેથી તે ઘણાઓના માનને પાત્ર બન્યા હતા જુદા જુદા ધર્મગ્રન્થો તેમણે અવલોકેલા હતા. દર્શનશાસ્ત્રમા તો ખાસ નિષ્ણાત પુરાણો પણ સારી પેઠે જાણે. આ ઉપરાંત તેઓ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રન્થોનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. આદોદ વગેરે ગ્રંથોએ ધાર્મિક જનતાને ઉપદેશ આપના જતા. પાછળથી ડાકોરમા નિવાસ કરેલો. તેમના વિષે લોકમા કેટલીક અમત્કારિક વાતો પણ થતી. ડાકોરમા દર પૂનમે દેશભરના અનેક યાત્રીઓ આવતા. તેઓ તેમના દર્શન માટે તથા તેમની વાણીરૂપી અમૃતનું પાન કરવાને આવતા. ભાવુકોમા ડાકોરના ભગવાન રણછોડરાય મહારાજના દર્શનનું જેટલું માહાત્મ્ય ગણાતું, તેટલું ઈશ્વરારામભાઈના ઉપદેશામૃતના પાનનું પણ ગણાતું. વિદ્યાર્થી સાથે તેમનામા વાકપટુતા હતી. ઉપદેશને મુખ્ય અને મુન્દરમ્ય બનાવનાનું કૌશલ્ય તેમણે મેળવ્યું હતું. બધાઓ તેમને ભટ્ટજી મહાનજ કહેતા. તેમના દીર્ઘ નયનોમાં શુદ્ધિના ચમકારા

પરખાઈ જતા. કપાલ ઉપર વાગ્વિલાસ ચમકતો. તેમના કેટલાંક વચનામૃતો લઢીઆઓએ લખેલાં છે. થોડા વર્ષો પહેલાં ગો. વાસી શાસ્ત્રી વસંતરાયે તે છપાવ્યાં હતાં. ‘અનુગ્રહ’ માસિકના ૧૯૬૨ ના જાન્યુઆરી અંકમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે વચનામૃતોની ભાષા તદ્દન લોકભાષા છે. ઉપદેશક ઈચ્છારામભાઈની છે, પંડિત ઈચ્છારામભાઈની નથી. તે ‘વચનામૃત’ ઉપરથી જણાય છે કે ઈચ્છારામભાઈ એ આદોદર્ભ ધણો સમય પસાર કર્યો હશે. ત્યાં ઓટલા ઉપર બેસીને કથાઓ કરેલી. ભાણા પુરાણી, વૈષ્ણવ કંકુબાઈ, વજુભાઈ સાઠોદરા, અંબારામ શુક્લ, વલ્લભદાસ, લક્ષ્મીબાઈ વગેરેની સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠી થતી. આમાં જણાવેલ ‘વલ્લભદાસ’ નામ તે દયારામનું હોવું જોઈએ. શાસ્ત્રી કેશવરામ એ મત ધરાવે છે. એ સાચું લાગે છે, કારણકે વલ્લભદાસે જે પ્રશ્નો ભટ્ટજીને પૂછ્યા છે તે પુષ્ટિમાર્ગને લગતા છે. દયારામભાઈની તત્ત્વ જાણવાની જીજ્ઞાસા આ વખતે થયેલી હશે. તેને લીધે ‘તત્ત્વ પ્રબંધ’ ની રકુરણા થઈ હશે. આ ભટ્ટજીના આદોદ નિવાસ વખતની હકીકત છે. પણ આ વખતે નિકટ સંબંધ ભટ્ટજી સાથેનો થયેલો નહિ.

ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની ‘અણુભાષ્ય’ ઉપરની પ્રદીપ ટીકા ગો. વાસી પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે તેમને ઉલ્લેખ કરે છે.

સત્સમ્પ્રદાયેઽસ્મિન્સત્સવપ્યનેકેષુ પ્રકાશાદ્યાકરટીકામન્યેષુ શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુમાપ્યાક્ષરાર્થગ્રાહનૈપુણ્યેનંસુપ્રસિદ્ધમ્ પેટલાદગ્રામસ્થ-
 ઈચ્છારામમટ્ટવિરચિતં પ્રદીપારવ્યટીકામન્યમિદ્ પ્રફટીકૃત્ય.....
 પ્રાદીર્ઘશ્મ્ । આમાં તેઓ રૂપેષ્ટ રીતે જણાવે છે કે ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકાના લેખક ઈચ્છારામ ભટ્ટજી છે, અને તે પેટલાદ ગ્રામના વતની હતા.

આ ભટ્ટજીશ્રી વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગના મહાન પંડિત હતા-
 શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં અલ્પસૂત્ર ઉપર અણુભાષ્ય ઉપર ટીકા લખવાનું

અધરુ કાર્ય તેમણે કરેલું, તે ઉપરથી તેમની વિદ્વતાનો ખ્યાલ આવી શકશે.

‘ પ્રદીપ ’ ટીકાનો આગલ નીચે પ્રમાણે તેઓ કરે છે
 શ્રીગોવર્ધનનાથાય નમઃ । શ્રી ગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
 શ્રીવલ્લભકૃપાસિન્ધો શ્રીવિઠ્ઠલ દયાનિધે ।
 શ્રીગોપાલગુરો યુગ્મત્કૃપાલેશોઽસ્તુ મે સદા ।
 ધ્યાત્વા ચૈવા પદામ્બાજે નત્વા શ્રીછત્રિક મુદા ।
 પ્રદીપમણુભાષ્યીયપદાનાં વિકૃણોમ્યહમ્ ॥
 સૌભાગ્ય હરિદાસાનામિચ્છારામ ભવેદ્દદિ ।
 તદિય વિવૃત્તિ પૂર્ણાં ભવત્તિવિતિ નિર્દર્શનમ્ ॥
 ચક્ષુષ્મતા પ્રકાશાય ભાષ્યાર્થસ્ય વિના શ્રમમ્ ।
 ઇચ્છારામ કરોતીમ દીપ દિવ્ય સુખાવહમ્ ।

પ્રથમ શ્રી ગોવર્ધનનાથ-શ્રીનાથજીને, ગોપીજનવલ્લભ-કૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને લખે છે ‘ હે કૃપાનાસમૃદ્ધ શ્રી વલ્લભ, હે દયાનિધિ શ્રી વિઠ્ઠલ, ગુરુ ગોપાલજી, તમારી કૃપાનો અશ મારામાં હમેશા રહો તેમના અરજીકર્મજનુ ધ્યાન કરીને ભગવાન શ્રી છત્રિકને નમસ્કાર કરીને ‘અદ્ભુલાખ્ય’ ના પદોનું પ્રદીપ નિવરણ હું કરું છું, જે ભગવાનના દાસ એવા વખ્યુવોનું સૌભાગ્ય કૃપા-આશીર્વાદ ઇચ્છારામને પ્રાપ્ત થાય તો આ વિવૃત્તિ પૂર્ણ થાય. અશ્રુવાળાઓના પ્રકાશને માટે ભાષ્યના અર્થનું વિનાશ્રમે ઇચ્છારામ દિવ્ય અને કલ્યાણ કરતાં આ દીપ’ (પ્રદીપ) ટીકા કરે છે ભાષ્યની પ્રદીપ ટીકાના અન્તમાં इति श्रीमद्रोस्वामिश्रीवल्लभजीसुत गोपालजीऽणु भाष्य पदप्रदीपे । એમ જણાવે છે તે અભાનિક રીતે અનુમાન થાય કે પ્રદીપ ગોપાલ દેવના નેપથ્યે. પણ તે શકાનું સમાધાન નથી થયેલું.

શ્રીગોપાલ ગુરુ
 પ્રકાશયતુ સર્વ

આનો અર્થ એટલો છે કે પ્રદીપ દીકા લખનાર તો ઈન્દ્રિયારામ ભટ્ટ હતા. પણ તે પોતાના ગુરુની કૃપાથી તે દીકા લખી, એવું જણાવે છે. સામાન્ય રીતે શિષ્યો જે કંઈ લખતા, તે પોતાના ગુરુના નામથી લખતા. આથી 'પ્રદીપ'ની ઇતિશ્રીમાં ગોપાલજી વિરચિતઽણુમાખ્યપ્રદીપ એવા શબ્દો યોગ્યેલા છે. "ગુરુશિષ્ય સંવાદ' માં, ઈન્દ્રિયારામ ભટ્ટને દયારામ મળ્યા, તે પહેલાની પોતાની પૂર્વ ગિયતિનું કવિ વર્ણન કરે છે, અને ઈન્દ્રિયારામ ભટ્ટ તેમની ઉગતી વયમાં ધર્મ વિષેના સંશયો દૂર કરીને તેમની તત્ત્વ જ્ઞાસાને ઠેવી પૂર્ણ કરી તેનું વર્ણન આપે છે. આ પ્રથમ ઈન્દ્રિયારામ ભટ્ટ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા તેમણે પ્રાપ્ત કરી. તેમના નામ નિવેદન કરાવનાર ગુરુ તો અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી દેવકીનંદન હતા.

સૌ શંકાનો નિર્ધાર છાંધો, મળ્યા ભક્તિનિષ્ઠઃ
ભટ્ટ મહારાજ કહાવે, ડાકોરાધીશ જેના ઈષ્ટ,
પૃથક્કરણુ કરી સર્વનાં, સમજાવીઓ સિદ્ધાંતઃ
ઉપગ્રંથિ લાજ તેમણે, તવ થયો હ અબ્રાત .

+ + + +
રંગાએલી મતિ તે ચૂણી, ટાળીઆ મ્હાગ ગર્વ,
અનળચંદી વાણી મ્હારી, તદપિ મહાત્મા શાત.

+ + +
વ્યાસ સૂત્રનું લાખ્ય કહી, તત્ત્વ સારોદ્ધાર;
તેણે કરી સદેહ છેલ્લો, ન રહી શકા લગાર.

દયારામભાઈને પુષ્ટિમાર્ગનું તથા શુદ્ધાદિત સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન આપનાર ઈન્દ્રિયારામ ભટ્ટ છે. તેને લીધે દયારામભાઈને નવું જીવન પ્રાપ્ત થયું. નવી દાષ્ટિ મળી. અને તેને લીધેજ તેમણે સંકલ્પ કર્યો કે જીવનનું ધ્યેય લગવતપ્રાપ્તિજ છે. ઈન્દ્રિયારામ

અધરુ કાર્ય તેમણે કરેલું, તે ઉપરથી તેમની વિક્ષતાનો આતી શકશે.

‘ પ્રદીપ ’ ટીકાનો આરભ નીચે પ્રમાણે તેઓ કરે છે
 શ્રીગોવર્ધનનાથાય નમઃ । શ્રી ગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
 શ્રીવલ્લભકૃપાસિન્ધો શ્રીવિટ્ઠલ દયાનિધે ।
 શ્રીગોપાલગુરો યુગ્મત્કૃપાલેશોઽસ્તુ મે સદા ।
 ધ્યાત્વા ચૈવા પદામ્ભાજે નત્વા શ્રીછત્રિકં મુદા ।
 પ્રદીપમણુભાખ્યીયપદાનાં વિકૃણોમ્યહમ્ ॥
 સૌભાગ્ય હરિદાસાનામિચ્છારામ ભવેદ્દૃદિ ।
 તદિય વિવૃત્તિ પૂર્ણા ભવત્વિતિ નિર્દર્શનમ્ ॥
 ચક્ષુષ્મતા પ્રકાશાય માખ્યાર્થસ્ય વિના શ્રમમ્ ।
 ઇચ્છારામ કરોતીમ દીપં દિવ્ય સુસ્થાવહમ્ ।

પ્રથમ શ્રી ગોવર્ધનનાથ-શ્રીનાથજીને, ગોપીજનવલ્લ
 નમન્કાર કરીને લખે છે ‘ હે કૃપાનાસમુદ્ર શ્રી
 દયાનિધિ શ્રી વિકલ, ગુરુ ગોપાલજી, તમારી કૃ
 પારામા હમેશા રહો. તેમના અરણ્યકમણી ધ્યાન કર
 શ્રી છત્રિકને નમસ્કાર કરીને ‘અણ્ભાખ્ય’ ના પદોનું પ્રદી
 કરુ છું, જે ભગવાનના દાસ એવા વેંચુવેાનું સૌ
 આશીર્વાદ ઇચ્છારામને પ્રાપ્ત થાય તો આ વિવૃત્તિ
 અશુભાળાઓના પ્રકાશને માટે ભાખ્યના અર્થનું વિના
 દિવ્ય અને કલ્યાણ કર્તા આ ‘દીપ’ (પ્રદીપ) ટીકા ।
 પ્રદીપ ટીકાના અન્તમા હિતિ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીવલ્લભજી
 માખ્ય પદપ્રદીપે । એમ જણાવે છે. તે ઉપરથી
 અનુમાન થાય કે પ્રદીપના કર્તા ‘ગોપાલજી મહારાજ
 વલ્લુ તે શકાનું સમાધાન તેમનાજ સખ્દોથી થઈ

શ્રીગોપાલ ગુરો. પ્રીત્યાત્વિચ્છારામ પ્રદીપ
 પ્રકાશયતુ સર્વસ્વ શ્રીવલ્લભરહ કૃતમ્ ॥

શ્રી ઇચ્છારામ ભટ્ટજી હાકોરવાળા

શુદ્ધાદેવ વેદાન્તના મહાપરિણિત, અણુભાષ્ય ઉપરની પ્રતીપ દીક્ષાના લેખક
તથા દયારામભાઈના પત્નિ-મહારાજ

ભટ્ટજીને પોતે જ્ઞાનગુરુ, વળાવો. નિઝામો અને આધ્યાત્મિક રોગો દૂર કરનાર વૈદ્ય તરીકે તેઓ જણાવે છે.

“તું વળાવો, તું નિઝામો, વૈદ્ય તું માળાપ”

દયારામભાઈની તેમની સાથે પ્રથમ મુલાકાત થઈ ત્યારે તેમણે ‘પ્રદીપ’ ટીકા ઠરેલી નહિ હોય, નહિ તો ગુરૂ શિષ્ય સંવાદમાં તેનો જરૂર ઉલ્લેખ કરે વ્યાસ ભાષ્ય એટલે આચાર્યભાષ્યનું રહસ્ય મૌખિક રીતે તેમની પાસે જાણીતાનું મળેતું, અને તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સારકપે જાણી લીધા મધુમક્ષિકાની માફક ભટ્ટજી પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવીને રસિડ વલ્લભ’ જેવા મથનો મધપૂડો તેમણે આગળ ઉપર રચ્યા.

આ ભટ્ટજીને એકાન્તવાસજી ગમતો. મૂળ નાપા ગામના પણ પાછળથી પેટલાદના વતની. મોટી વયે તે જુદા જુદા સ્થળે એકાન્તમાં રહેતા. આદોદમાં પણ ઘણો વખત રહેલા. આદોદ નજીક હનુમ તેશ્વરમાં ઘણો વખત રહેવા. અને ત્યાં ધર્મસભાઓ કરેલી તેમજ ઉપદેશ પણ આપતા આમાં દયારામભાઈ પણ જતા. પણ તેમના સત્સંગમાં ખરો લાભ તો દયારામભાઈને આદોદ અને ડોમોઈ વચ્ચે આવેલા ‘તેનતળાવ’ ગામમાં થયો.

એક વખત આદોદથી ડોમોઈ પોતાના મોસાળ મામાની સાથે જતા હતા. સારે તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથા ચાલતી હતી. તેમની કીર્તિ તેમણે સારી સાલભેલી, એટલે જાળ દયારામને સત્સંગનો લાભ લેનાની ઈચ્છા થઈ. આથી તેનતળાવ આગળ ભટ્ટજીની કથામાં તેમણે પણ હાજરી આપી.

ભટ્ટજી સાથેના સમાગમથી દયારામભાઈના જીવનમાં પલટો આવ્યો. તે વિષય ઉપર આવતા પહેલા, ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર દૂંકમાં અહીં આપવું જોઈએ. અહીં શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળના ‘દયારામના જીવન ચરિત્રમાં’થી તેને રજૂ કરીશું.

શ્રી ઈશ્વરારામ બટ્ટલ ડાહોરવાળા

શુદ્ધાદૈત વેદાન્તના મહાપંડિત, અણુસાધ્ય ઉપરની પ્રતીષ્ઠીતીના લેખક
તથા દયારામભાઈના પત્નિ-પ્રદર્શક

ભટ્ટને પોતે યાનગુરુ, વળાવો નિઝામો અને આધ્યાત્મિક રોગો દૂર કરનાર વૈદ્ય તરીકે તેઓ જાણાવે છે

“તું વળાવો, તું નિઝામો, વૈદ્ય તું માળાપ”

દયારામભાઈની તેમની સાથે પ્રથમ મુનાકાત થઈ ત્યારે તેમણે ‘પ્રદીપ’ ટીકા વેરી નહિ ટોચ, નહિ તો ગુરૂ શિષ્ય સંવાદમાં તેનો જરૂર ઉલ્લેખ કરે વ્યાસ ભાષ્ય એટલે અલ્પભાષ્યનું રહસ્ય મૌખિક રીતે તેમની પાસે જાણનાનું મળેતું, અને તે દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન સારરૂપે જાણી લીધા મધુમક્ષિકાની માફક ભટ્ટ પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવીને રસિક વલ્લભ’ જેવા મથનો મધપૂડો તેમણે આગળ ઉપર રચ્યો

આ ભટ્ટને એકાન્તવાસજ ગમતો મૂળ નાપા ગામના પશુ પાછળથી પેટલાદના વતની મોટી વયે તે જુદા જુદા સ્થળે એકાન્તમાં રહેતા આદોદમાં પણ ધણો વખત રહેલા આદોદ નજીક હતુમતેશ્વરમાં ધણો વખત રહેના અને ત્યાં ધર્મસભાઓ કરેલી તેમજ ઉપદેશ પણ આપતા આમાં દયારામભાઈ પણ જતા પણ તેમના સત્સમાગમનો ખરો લાભ તો દયારામભાઈને આદોદ અને ડોમોઈ વચ્ચે આવેલા તેનતળાવ’ ગામમાં થયો

એક વખત આદોદથી ડોમોઈ પોતાના મોસાળ મામાની સાથે જતા હતા ત્યારે તેનતળાવ આગળ ભટ્ટની કથા ચાલતી હતી તેમની કીર્તિ તેમણે સારી સાલગેવી, એટલે બાળ દયારામને સત્સગનો લાભ લેનાની ઈચ્છા થઈ આથી તેનતળાવ આગળ ભટ્ટની કથામાં તેમણે પણ હાજરી આપી

ભટ્ટ સાથેના સમાગમથી દયારામભાઈના જીવનમાં પલટો આવ્યો તે વિષય ઉપર આવતા પહેલાં, ભટ્ટનું જીવન ચરિત્ર દ્વંકમાં અહીં આપવું જોઈએ અહીં શ્રી સકરપ્રસાદ રાવળના ‘દયારામના જીવન ચરિત્રમાં’થી તેને રજૂ કરીશું.

શ્રી ઈશ્વારામ ભટ્ટ શહેરવાળા

શુ નિદેત વેદાન્તના મહાપ્રદિત, આપ્તશાસ્ત્ર ઉપરની પ્રતિષ્ઠા દી ના લેખ
તથા દયાનંદમહાર્જીના પદ્ય-મહાર્જી

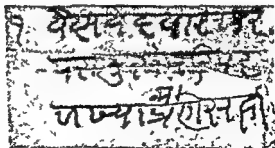
ગ્રા. મુળચંદ્ર ગુલશીદાસ તેલીવાળા

બી. એ. એલ. એવ બી. મુબઈ

૦૮-૫
મં. ૧૯૪૬ ના
આસો મુદ ૭,
ભરૂચ.

ગો-યા.
મ ૧૯૮૪ના
જેઠ વદ ૧૭
તા ૧૬-૫-૧૯

શ્રી દયારામભાઈની સહી

(વૈરનવ દયારામકર પરબુરામ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સહી)

ભટ્ટ જાતિએ શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ હતા, અને પેટલાદના+ રહીશ હતા. એમનું ઘર પેટલાદમાં ત્રવાડીપાટીમા હતું. એમના માતાપિતા સાધારણ સ્થિતિનાં, છતાં આચારવિચારે ધર્મચુસ્ત હતા. ભટ્ટ નાની ઉમરના હતા એટલામાં એ બન્ને દેવલોક પામ્યા. પણ ભટ્ટનાં લગ્ન એમની હૈયાતીમાજ થઈ ગયાં હતા. જે નાની ઓરડીમા આ કુટુંબ રહેતું હતું, ત્યાં હાલ શ્રી ભટ્ટ મહારાજનું મંદિર છે.

ઓશિયાળા યર્ષ પડેલા નાના ભટ્ટ, નાગ બ્રાહ્મણોના સંસર્ગમાં અને આશ્રયમા રહેતા. દિવસે દિવસે વિદ્યાન બનતા ગયા. એમને નાની વયમાં શ્રીગૃંસિંહદેવની પૂજા કરવાનું તાન સાચું હતું. એટલુંજ નહીં પરતુ તેને તેઓ એક ડાબલીમા મુકી પોતાની કેટે નિત્ય રાખતા હતા. આ ગૃંસિંહજી હાલ પણ શ્રીભટ્ટ મહારાજના મંદિરમાં એક પાલખીમા ખીરાજે છે અને એમની પૂજા નાગરનું એક કુટુંબ કરે છે.

ભટ્ટએ અને એમની પત્નીએ ઉંમરે આવતા ગૃહધાત્રમ માંડ્યો. ભટ્ટ જાની હોઈને સારસુખની આઝી અપેક્ષા નહોતી રાખતા. એમના અપુત્ર પત્નીને તો સંતતિમુખની વાર થતા, પુત્રમુખ જોવાની અલિલાધાની લગની લાગી. અધીરી પત્ની ઉપર પ્રેમપૂર્વક ભટ્ટ જાનધારા રેડતા. સબધની ફિલ્સુફી સમજાવી નાંખી, પણ એીનું સાન્તવન એ કેમે કરી શક્યા નહીં.

પ્રભુએ છેવટે અનુભવ કરાવવા ખાતર ઔઠાવરયામાં પુત્ર જન્મ આપ્યું. ભટ્ટને હર્ષશોક સમાન હતાં. પત્નીનો હર્ષ માખી સકાય એમ નહોતો, પણ હર્ષનદીને કિલરાવાનો અવસર આઝો વખત ટક્યો નહીં. દરોક વર્ષનો થતામા તો બાળક મૃત્યુવશ થયો ! પ્રેમીલી માતાનું પ્રેમાળ હૃદય આ વજ્રધાત કેવી રીતે સહી શકે ? પુત્રના શોકમા માતાએ એક વર્ષ દેહત્યાગ કર્યો !

આ પ્રસંગના સળધમા બે આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત થઈ છે. ભટ્ટજીના શાંતિજનો છોકરાની ઉત્તરક્રિયામા જન્મવા આ-ન્યા હૃદયગ્રાવક આ પ્રસંગે શાંતિબાળકો જન્મે તો ભલે, પણ વૃદ્ધો એ જન્મવા આવ્યા ! શાંતિ રિવાજની શી કરતા ! જમી રહ્યા પત્રી કંઈ નજીવા કારણસર તે શાંતિલાઓએ મોટી તકરાર કરી સાગર જેવા ગભીર ભટ્ટજીની ગભિરતા આ વખતે ગળી ગઈ અને કલેશકોધને આધીન થઈ તેઓ બોલ્યા “આવી શાંતિના માણુમે એક શતાવધિમા નહિવત્ થઈ જશે !” મહાત્માનું વચન મિથ્યા ગયું નથી સો ઉપરાંત વિશેષ ધરવાળી એ શાંતિમા હાલ પેટલાદમા ભાગ્યેજ બે કરતા વધારે ધર છે.

ખીજી આખ્યાયિકા પુત્રમરણુ માટે હૃદયભેદક કંપાન્ત કરતી ભટ્ટજીની કોમળ હિરની પત્નીના સળધમા છે અસલ્ય કંપાન્ત કરતી એ સ્ત્રી હં લઈ બેઠી કે “મહેને મ્હારો પુત્ર ગમે તેમ કરીને બતાવો” ભટ્ટજી એને ડોકોર લઈ ગયા ડોકોરજીના દર્શન ઉધડતા વાર સ્ત્રીએ પોતાના પુત્રને શ્રી ગણેશોડરાય ઉપર અમ્મર ઢાળતો જોયો, આનંદધેલી થઈ “ઓ પુત્ર ! ઓ પુત્ર !” કરી એ ખૂમ મારવા લાગી જવાળ મળ્યા કે કોણુ હાક મારે છે ? મ્હારે ને ત્હારે શો સળધ છે ?” દાર એકદમ બધ થઈ ગયા ! પુત્રદર્શન હુમ થયું !

આ આખ્યાયિકાઓ પરથી ખીજી નહીં તો એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ભટ્ટજી કોઈ સિદ્ધ પુરુષ હોવા જોઈએ અને અમુક સિદ્ધિ એમણે વશ કરેલી હોવી જોઈએ.

પત્ની પુત્રના સ્વર્ગવાસ પછી નિવૃત્ત થયેલા ભટ્ટજી ડોકોર જવા નીકળ્યા એમની દારકાનાથજી અને બલરામદાઉજીની બે સન્નેડે મૂર્તિઓની પૂજાઓની સુપ્રત ઉકત નાગર કુટુંબની એક વૃદ્ધ બાઈને કસતા ગયા એ ચારે મૂર્તિઓ હજી પણ ભટ્ટજીના મંદિરમા છે.

ડોકોરમાં રહી ભટ્ટજીએ તત્ત્વજ્ઞાનમાં હૃદય અવગાહન કર્યું. પાદ અનસૂયા માતાની આરાધનાની શરુઆત કરવા આવી નીકળ્યા. માતાએ પ્રસન્ન ચર્તા વરદાન માગવા કહ્યું. ભટ્ટજીએ માગ્યું કે “મારે તત્ત્વમાં તત્ત્વ વસ્તુ સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં જે કંઈ હોય તે જોઈએ છે.” માતાએ કાશી જવાની આજ્ઞા કરી. કાશીવિશ્વેશ્વરે નાસીક જઈ અંબિકેશ્વરને આરાધવાનું કહ્યું. એમણે પછી વળી પુનઃ અનસૂયામાતા પાસે જવા કહ્યું. ધૈર્ધવીર ભટ્ટજી પુનઃ તે માતા પાસે આવી શરણે પડ્યા. માતાએ તે સાંજે મુરપાણના પહાડોમાં જવા આજ્ઞા કરી કહ્યું કે, “ત્યાં શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજી સંધ્યા કરવા ઋષિમંડળ સાથે નીચે ઉતરે છે. તારા મનોરથ એ ફલિત કરશે.”

ભટ્ટજી ત્યાં ગયા ને પ્રભુદષ્ટિનું કૃપાદાન પામ્યા. પ્રભુએ માથે કાથ મૂક્યા. ઋષિઓએ એકત્ર અવાજે ગજના કરી કે “ધ્વિચારામ મયો ! ધ્વિચારામ ભયો !”

દિવ્ય પાત્રોનાં આવા ચમત્કાર સત્ય હોવા અન્યથા હો, પણ મહાજ્ઞાના ધૈર્ધશીલ આત્મબળને એ દેવદેવીઓએ નાણી જોયું. એમનું ઈચ્છિત આખરે એમણે એમના આત્મબળથી મેળવ્યું. ભટ્ટજીની પ્રખ્યાતિની સુવાસ ત્યારથી પ્રસરવા લાગી. એમનું જ્ઞાન ત્રિકાળજ્ઞાનીના જ્ઞાનની ઠોઠિમાં ગણાયું. એ અનતારી તરીકે પૂજવા લાગ્યા. એમના આશીર્વાદથી ઉક્ત નાગર કુટુંબનો તેમજ જાણીતા લેખક રા. નગીનદાસ પુરયોત્તમદાસ સંઘીના કુટુંબનો અબ્યુદય મનાય છે.

ભારખાદ એ ડોકોર ગયા અને ‘ભટ્ટજીની બેઠક’ એ નામથી કાલ જોળખાતઃ જ્ઞાનમાં એમણે બાર વર્ષો સુધી તપ કર્યું. આ તપથી એમની પ્રજુ સાક્ષાત્કારની ઈચ્છા પાર પડી.

તેઓ દરરોજ શ્રીમદ્ભાગવતનું પારાયણ કરતા. એમનાં હસ્તલિખિત શ્રીમદ્ભાગવત અને ‘ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા’ હજી ત્યાંના પુસ્તક ભંડારમાં મોજુદ છે. વૈષ્ણવો આગળ કૃષ્ણકથા અને ચોરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા એ મુક્તકંઠે સ્વકારતા.

એઓ મોટી મોટી ધાર્મિક સલાઓમા ભાગ લેતા અને અમદાનાદ તથા કાઠીઆવાડમા ધાર્મિક સલાઓ જીતવા જતા એ પોતે પેટલાદમા કથા કરતા હતા તે સમયે એક વખત એક મહારાજની ધાર્મિક ચર્ચામા હાર થતા એ ત્યા સમાધિદ્વારા ગયું, અને સાબરમતીના પૂરમા પતળેલા કપડા સહિત સહજવાતમા વિજય મેળવી પાછા આ-યા । ત્રણ દિવસ બાદ પત્રોએ ના બાબતની સત્યતાની સાક્ષી પૂરી । આના અનેક ચમત્કારો એમના જીવન સાથે લોકોએ જોડેલા છે તેનતલાન તથા વાઘોડીઆગામમા ચાલતી મહામારી એમણે લોકોને ગામખહાર કઢાડી શુદ્ધ જ્ઞાન કરાવી દૃષ્ટાન્તામ ધનિની ધુન લગાડાવીને શાત કરાવી હતી એમ કહેવાય છે પેટલાદમા એમણે એકનાર હપ્પનભાગ કરવાનો આરભ કર્યો આ બાબતની ઓડ ગામનો કશાભાઈ કરીને એક પાટીદાર આ-યો અને એણે મહાત્માને અયોગ્ય અને કડુ વચન કહ્યા એનાજ ભાઈ જીવાભાઈએ એમને સાહાય્ય આપ્યું, આ સબંધમા કહેનત આણુ થઈ છે કે “જીના ત્હારી જે, ને કશા તારી જે”

વાચનાર ! ઈન્દુજારામભટ્ટજીના જીવન સાથે જોડાયવા આવા આવા ચમત્કારો ત્હારી બુદ્ધિને ગળે ન પણ ઉતરે તો પણ એટલું તો તું કબૂલ કરીશજ કે ભટ્ટજી એક મહાન પ્રતિભાશાળી અને વિદ્વાન મહાત્મા હતા શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના શ્રીમદ્અણુભાષ્ય ઉપર ‘મદીપ’ નામની એક વિદ્વતા ભરી ટીકા એમણે લખી છે

દયારામભાઈ અને ભટ્ટજીમહારાજનો પ્રથમ સમાગમ તેનતજાવ ગામે થયો. દયારામ એક વખતે આદોદથી ડબોઈ જતા હતા તે વખતે અનેક વૈષ્ણવોના મધ્યમા જેસી ભટ્ટજી કથા કરતા હતા એ વૈષ્ણવો ભેગા આદોદના પણ કેટલાક દયારામને ઓળખતા પુરમે હતા. દયારામને ભેઈ એ લોકોએ એમનો સાદર સત્કાર કર્યો અને જેસવાને માટે આસન આપ્યું. દયારામની કવિતા કરવાની શક્તિ

પાળ સુધી માત્ર ચાંદોદમાં જાણીતી હતી. એમનો પરિચય ભટ્ટ માગળ કથામાં આવનાર શ્રીતાઓએ કરાવ્યો. કંઈ ભગવદ્ગુણાનુવાદ ૥૧૧ લક્ષ્યે દયારામને આગ્રા કરી. દયારામે પોતાનાં કાવ્યો ગાવા માંડ્યાં. ગાનારની પ્રાસાદિક અને સંગીતની મીઠાશવાળી વાણી સાંભળી હજી સરિમત આનંદ પામ્યા અને એકી દશે એમની રહામું નેઈ લા. ત્રિકાળદાની એ મહાત્માએ દયારામના મનોભાવોને જાણી લીધા. પ્રતિભાનો ધીર પ્રશાન્ત પ્રકાશ એમના મુખ ઉપર એમણે નેઈ લીધો, ને ઉત્તેજક ધન્યવાદ આપી પોતાને એકાન્તમાં જવાનું કહ્યું.

ભટ્ટ અને દયારામ એકાન્તમાં મળ્યા. જે કીર્તિ દયારામ વિધિમાં સંપાદન કરવાના હતા તે કીર્તિ મૂર્તિરૂપે મહાત્મા માગળ ઉભી રહેલી દેખાઈ. વાસો થાળડી એમણે દયારામને કહ્યું 'બચ્ચા ! તું માતાપિતા વગરનો છું એ હું જાણું છું. તું તો મિત્રે નરસૈયો થનાર છે. તારા જેવા મહાન્ ભક્ત થવા જન્મેલા માત્રાને માટે માતાપિતાનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. સંસારમાં કે શ્રીપુત્રાદિમાં જન્મનું તત્ત્વ નથી; માત્ર એક ધર્મ, મનુષ્યને કલ્યાણ રૂપે લઈ જાય છે. તારે કૃષ્ણના ગીત ગાવા અને કૃષ્ણભક્તિનો મોઢામાં પ્રચાર કરવો. સંસારમાં અને સાંસારિક તુચ્છ વાસનાઓમાં મેક અણુ જેટલી પણ આસક્તિ રાખ્યા વગર આપણા દેશનાં અનેક પવિત્ર તીર્થો અને ધામોમાં તારે જવું. તારી યાત્રાઓમાં ને સત્સંગાદિ જીવનના સત્યોનો લાભ થશે. "

ભટ્ટની પ્રસન્નતા જોઈને તેમને ડેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાની યારામભાઈની ઈચ્છા થઈ. તેથી તેમણે વિનંતી કરી 'ભટ્ટ મહારાજ આપની આગ્રા હોય તો હું એક બે પ્રશ્નો પૂછવા માગું છું.'

ભટ્ટએ રિમતવદને ઉત્તર આપ્યો, 'ઘણી ખુશીથી પૂછ.'

બાળક પ્રશ્ન પૂછવા ઉભો થયો. શ્રોતાજનો તેની તરફ નેઈ

રહ્યા બાળકની હિમત કેવી, કે ભદ્રજી મહારાજને પણ પ્રશ્નો પૂછી શકે છે !

બાળકે પૂછ્યું — આ જીવનમાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું ?

ભદ્રજીએ પ્રશ્ન વખાપ્યો કેવો સરસ પ્રશ્ન ! પછી ઉત્તર આપ્યો.

“પરીક્ષિતે ને પ્રશ્ન શુકદેવને પૂછ્યો તેવોજ તારો પ્રશ્ન છે દુનિઆમાં મનુષ્યોના ધ્યેય જુદા જુદા છે કોઈને દ્રવ્ય કમાવું છે કોઈને કીર્તિ જોઈએ છે કોઈને સત્તા જોઈએ છે કોઈને મમ સુખ જોઈએ છે કોઈને પરોપકાર કરવાના ગમે છે જેનાથી પુણ્ય પ્રાપ્તિ થાય અને ધાર્મિક ઉન્નતિ થાય તેનું તેમને ગમે છે તેથી કેટલાકો દ્રવ્ય કમાઈને તેનો સદુપયોગ પરોપકારના કાર્યોમાં કરે છે કેટલાકને સસારના સુખો તુચ્છ લાગે છે તેઓ જ્ઞાનની ઈચ્છા રાખે છે તત્ત્વજ્ઞાસા અને તે દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્તિ અને વૈરાગ્ય જેનાથી તેઓ મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે, તે તત્ત્વ તેમનું મનનું વચ્ચું હોય ॥ આવા માણસો ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરે છે, અને સમ્યામ સ્વીકારે છે આ બધા ધર્મો ખરા, પણ તે અધૂરા સાચો ધર્મ ધર્મો સાથે એટલે ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે તે શ્રી વલ્લભાચાર્યજી કહે છે કે જે ધર્મ ધર્મો-ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવે તેજ ખરો સમાજ સેવા ધર્મ, કે લોક કલ્યાણનો ધર્મ, અગર યજ્ઞ યાગાદિ, તપ, વ્રત, યાગ, અને સંન્યાસ એ બધા ધર્મો પ્રભુ પ્રાપ્તિ કરાવતા નથી માટે તે અધૂરા ધર્મ છે ખરો ધર્મ તે ભક્તિમાર્ગનો છે. જેમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ એટલા માટે ભક્તિમાર્ગનો ફેલાવો કર્યો માટે ભગવતપ્રાપ્તિ એજ મનુષ્યનું ખરું કર્તવ્ય છે

‘શ્રી વલ્લભાચાર્યનો માર્ગ તો પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. તેનો મો અર્થ’ દયારામે બીજો પ્રશ્ન કર્યો

‘સાલજી, પુષ્ટિ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ એ ભક્તિમાર્ગનું બીજું નામ છે. આ ભક્તિમાર્ગની ભક્તિ પ્રેમવાળી છે તે સાધનાથી

મેળવી શકાતી નથી. પણ ભગવાનના અનુગ્રહથી મેળવાય છે. આ માર્ગ બહારથી નવો લાગે છે. પણ તેમ નથી. તે ઉપનિષદોએ જણાવેલો માર્ગ છે. શ્રુતિઓનો તેનો આધાર છે. શ્રુતિમાં ભગવાનને બ્રહ્મ તેમજ રસરૂપે કહ્યા છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાને કઠોપનિષદ કહે છે. કે પ્રવચનથી કે જ્ઞાનથી કે શુદ્ધિ વગેરેથી ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી. પણ જોનું ભગવાન વરણ કરે છે, જોને પોતાનો માને છે તેને પ્રજ્ઞ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રજ્ઞની કૃપા ગમે તેના ઉપર થતી નથી. તેને માટે પણ જીવે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. બ્રહ્મસંબંધ સેધ, આત્મનિવેદન કરનાર, પ્રજ્ઞ માટે સર્વસ્વ લાગ કરનાર અને પ્રજ્ઞના પ્રેમનેજ ઝખનાર ઉપરજ પ્રજ્ઞની કૃપા વર્યે છે. તેવા જીવોજ પુષ્ટિમાર્ગના અધિકારી છે. સંસારમાં વિષય સુખનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના પ્રેમનેજ જીવનનું ધ્યેય અપનાવનાર એવા જીવો બહુ થોડા છે. આ વિષેનું જ્ઞાન તને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના 'પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ગ્રન્થમાં' થી સમજાશે. હમણા તુ તે સમજી નહિ શકે. પણ આગળ ઉપર દીકાઓ સહિત મન્ય વાચકો અને ન સમજાય તો મારી પાસે આવજો,

હવે ખીજે પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો તે પૂછ.

દયારામે ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'કોઈ માતાને, કોઈ ગણપતિને, કોઈ શિવને, કોઈ હનુમાનને, કોઈ રામને, કોઈ વિષ્ણુના જુદા જુદા અવતારને અને કોઈ કૃષ્ણને દેવ તરીકે માને છે. તો સાચા દેવ કયા ?'

આ પ્રશ્ન સાલજીને શ્રોતાજનો તાદૃશ્ય થઈ ગયા. અને તેનો ઉત્તર એક ચિત્તે અવણ કરવા લાગ્યા.

'આ પ્રશ્ન બહુ ગહન છે. તેને સમજાવવાને મારે શાઓનો આધાર આપવો પડે પણ તેટલો સમય નથી, અને બધા સમજી શકશે નહિ. તુ આગળ ઉપર આપણા શાઓને સમજતો થઈશ, સારે આ બધું સમજાશે. ખરી રીતે તો આ આખું જગત એ ભગવાનની કૃતિ છે. એટલુંજ નહિ પણ ભગવાનનો સદ્-અંશ છે. જીવો તેના ચિત્-અંશ છે. ભગવાને કીડા કરવાને આ જગત

રચ્યું છે. અને તે અનેકરૂપે કીડા કરે છે. દેવ દેવીઓ તે પણ ભગવાનની અમુક શક્તિઓ છે. અંશ, કળા, વિભૂતિ કે અવતાર રૂપે ભગવાન આવિર્ભાવ પામે છે. જ્યાં જોટલી જરૂર હોય ત્યાં તેટલી તે રૂપે પોતાની શક્તિ દેખાડે છે. ઈન્દ્રાદિ દેવો દેવીઓ, શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રામાદિ અવતારો એ બધાં ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે. પણ તે પૂરેપૂરાં નહિ. પૂર્ણ ભગવાન તો કૃષ્ણ છે. વેદાન્તમાં, ઉપનિષદોમાં જેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, જેને સ્મૃતિ ગ્રંથો પરમાત્મા કહે છે, અને જેને પુરાણો ભગવાન કહે છે, તેજ કૃષ્ણ છે. તેજ ગીતાના પુરુષોત્તમ છે. તેજ પરાત્પર તત્ત્વ છે. તેનાથી અધિક કંઈ બીજું નથી. આ સઘળું જગત્ તેનીજ લીલા છે. તેજ તમામની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને સંહાર કરનાર છે. તે સાકાર અને નિરાકાર ઉભય રૂપે છે. તેત્તિરીય ઉપનિષદમાં તેને આનંદ રૂપે રસરૂપે કહેલા છે. તેને પ્રાપ્ત કરનારને સાચો આનંદ મળે છે. (રસો वै सः। रसं ब्रह्मवानन्दी भवति) તે સદાનંદ હોવાથી કૃષ્ણ કહેવાય છે, અગર જીવ માત્રને પોતાના તરફ સંસારના વિષયોને છોડાવીને ખેંચે છે માટે, અગર જીવનાં કરેલાં કર્મો. તેનું ફળ આપનાર તે હોવાથી ‘કૃષ્ણ’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. માટે તેજ સર્વોત્તમ દેવ. બીજા બધા દેવો તેની શક્તિઓ છે, અંશ રૂપે વૃક્ષની શાખાઓની માફક. વૃક્ષની શાખાના મૂળમાં જલ સ્થિત્યન કરવાથી તમામ શાખાઓને પહોંચે છે, અને તે વૃક્ષનો રસ તમામ તેના અંગોમાં—પાદડાં, ફુલ અને ફળમાં પણ પ્રકટે છે, તેમ રસ રૂપ ભગવાનને—કૃષ્ણને ભજવાથી તેના રસાત્મક સ્વરૂપનો, તેમના પ્રેમ સ્વરૂપનો આનંદ મળે છે. તેજ જીવનનું પરમ ધ્યેય છે. તે જેને મળે છે તેનું જીવન ધન્ય બને છે. ભગવાનની કૃપા હોય તોજ કૃષ્ણભક્તિનું સુખ મળે છે, એમ કહીને થોડીક વખત ભટ્ટજી અટકી ગયા. પછી પાછું બોલ્યા. ‘વત્સ, તારા પ્રજ્ઞોથી મને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ છે. તારા ઉપર પ્રભુની કૃપા છે. તને ભગવાને પોતાની કૃષ્ણ ભક્તિનું દાન કર્યું છે. તારી આ વયમાં તને

કવિતા પણ સાધ્ય થઈ છે. તારા કંઠમાં મીઠાસ છે. તને -સાંસારિક વિષયો તરફ ઘૂણા જણાય છે. તો મારા આશીર્વાદ છે કે તું સાચો કૃષ્ણ ભક્ત બનીશ. કૃષ્ણ ભગવાનની ગોપી તું બનજે, અને તેમની લીલાઓ તથા સંયોગ વિયોગનાં ગીત બનાવજે અને ગાજે, અને ખીજાંઓને સંભળાવજે. તારી કૃષ્ણની કવિતા ગુજરાત બહાર પણ જશે. આ માટે તું પ્રયત્ન તક મળે તો યાત્રાએ જજે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના અન્થો અવલોકજે. તેમજ અણુભાષ્ય તથા પેાડશ અન્થો, તથા ભાગવત ઉપરનાં સુષોધિની કોઈ મહાનુભાવી પાસે શ્રવણ કરજે. તેમના પુત્ર શ્રી વિકલેશનો વિદ્વન્મંડન અંથ જોજે. તને એ બધા નહિં સમજાય, પણ જ્યારે તું યાત્રા પૂરી કરીને આવે, ત્યારપછી મારી સાથે ડાકોરમાં થોડો સમય રહેજે. હું તને તે પ્રથેાનું રહસ્ય સમજાવીશ, એમ કહીને ભટ્ટજીએ તેમને એક દાખડી આપી, તેમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ હતું. દયારામભાઈએ ત્યારપછી કૃષ્ણ વિષે પોતે રચેલાં ધોળ તથા ગરબીઓ સંભળાવી અને પછી ભટ્ટજીની વિદાય લીધી. ભટ્ટજીની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકયાં અને ભાવભીની વિદાય આપી.

દયારામભાઈએ આ પ્રસંગનું વર્ણન, પાછળથી યાત્રાએથી આવ્યા પછી લગભગ ૧૨ વર્ષ પછી, પોતાના 'રસિકવલ્લભ' નામના ઝોટા કાવ્ય અંથમાં કર્યું છે. 'ગુરુશિષ્ય' સંવાદ નામના અંથમાં દયારામભાઈએ ઈચારામ ભટ્ટજીનું ઋણ સ્વીકારીને પોતાને બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન કરનાર, જ્ઞાન ગુરુ-સંસાર યાત્રાના તે વળાવાને અમર બનાવ્યા છે. વળી તેમણે 'ગુરુપ્રભાષ અંદ્રિકા' નામનો સ્વતંત્ર કાવ્ય અંથ પણ રચ્યો છે (જુઓ શ્રી દયારામ કાવ્યામૃત પૃ. ૧૯૮) તેમાં ગુરુની મહત્તાનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરુભક્તિના કાવ્ય તરીકે તે અન્નેડ છે. આવા શિષ્યો પણ દુર્લભ છે. કવિ ત્યાં કહે છે.

રહ્યા સાધન ન બાકી તેને, ગુરુનાથના હાથ છે શીશ જેને;
ગુરુ સંતને શ્રીહરિ એક વસ્તુ, ગંગાંધાર ત્યાં રીત જણો સમસ્ત.

પ્રકરણ ૬ હું

જીવન વિકાસના પગથીઓ.

તેનતળાવથી મામા સાથે બાળકવિ ડોઝી આવે છે માર્ગમાં ચાનતા ચાલતા, લકજ મહારાજના અન્તિમ શબ્દો ‘છોકરા, તુ યાનાએ જાજે, તેનુ ચિન્તન કરે છે પત્રી મામાને વેર કેટલાક દિવસો રહે છે મામાની ઈચ્છા દયારામને કોઈ ધધામા બેડી દેવાની છે એટલે વારવાર તેમને તેનુ સૂચન કરે છે, પણ તેઓ એટલો જવાબ આપતા ‘મારે તો યાત્રાએ જવુ છે. ભારતના તીર્થસ્થળો, કુદરતી સૌંદર્ય ના સ્થાનો તથા જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓ, અને આચારોની પણ માહિતી ખીજાઓ પાસેથી મેળવવી. હમણા હુ ધધાનો કોઈ પણ વિચાર કરતો નથી લગવાન મને ખાવાનુ તો આપમે ભારા યોગક્ષેમની ચિન્તા પ્રભુને છે તે કીડીને કણ અને હાથીને મણુ અનાજ આપે છે તો મને નહિ આપે મારે ક્યા ગૃહસ્થાશ્રમનુ બધન છે? હુ તો એકલો છુ તમને બધાને બોળાશય ચર્ચિય નહિ. માટે મને ધધાનો આગ્રહ ન કરો. હજુ મારે જ્ઞાન વધારવુ છે, તેમા તમે અન્તરાય ન નાખો મામા ભાણેજના આ શબ્દો સાલગીને નિરુત્તર થઈ ગયા પછી તેમણે ધધા કરના ચિથેની વાત કરી નહિ

અહિં પણ તેમણે થોડીક કવિતાઓ લખી એક વખત સધ્યાકાળ પછી રાત્રિનુ વાણુ કરીને, ઘરના બધા અને પડોશીઓ બેઠા હતા, ત્યારે બાળકવિએ કહ્યું ‘મામા, આજે હું તમને કેટલીક કવિતાઓ સંભળાવુ? તમારે સાંભળવી છે?’ મામાએ ઉત્તર આપ્યો ‘હા,

ખુશીથી' પછી દયારામે આ નાનકડા સમાજ સમક્ષ પોતાની નીચેની કવિતા ગાઈ સંભળાવી.

‘મિથ્યા શીદને માથાકુટ માડી, શ્રી કૃષ્ણ જે ના લજે,
ત્હારા મન થકી દેને સર્વ છોડી, તો ત્હારું કામ નીપજે.

તું કહીશ કે ‘મ્હારે ધન મેળવી, મ્હારી કામનાઓ કયમ પુરી થાશે,
તે તો મનુષ્ય આપો આપ મજૂર, તો ઈશ્વર કયમ ખૂલી જાશે.

શ્રી કૃષ્ણ ૦

તું કહીશ કે ધંધા વિના ધન કયમ મેળવું, ધન વિના ઘર કેમ ચાલે,
તે તો આયુષ્ય સુધી પહોંચાડે પ્રારબ્ધ, મિથ્યા હું પદમાં મહાલે રે.

શ્રી કૃષ્ણ ૦

(દયારામ દ્વિત કાવ્ય સંગ્રહ. પૃ. ૨૪૭)

× × × ×

બધાઓ એકચિત્તે આ કવિતા સાંભળી રહ્યા હતા. પણ મામાને તેમાં વિશેષ રસ હતો. હવે હું મારી ખીજી કવિતા ગાઈ સંભળાવું છું. એમ કહીને નીચેનું પદ ગાયું—

લજની શ્રી હરિ કરી સહુ કલ્પના પરી,

કલ્પના પરી, કરી સહુ કલ્પના પરી.

(કા. મ. મા. ભા. ૯ પૃ. ૨૦૭)

‘મામા આ કવિતા તમારે સાંભળવા જેવી છે; સાંભળો.’

“ચિત્ત તું શિદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે ..ટેક.

સ્થાવર જંગમ જડ ચેતનમાં, માયાનું બળ કરે,

ગમરણ કરે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ લાય હરે...કૃષ્ણને ૧

નવ માસ પ્રાણી કૃષ્ણચંદ્રનું, ધ્યાન ગર્ભમાં ધરે;

માયાનું આવરણ કયું ત્યારે લક્ષ્મીરાશી ફરે...કૃષ્ણને ૨

તું અંતર ઉદ્દેગ ધરે, તેથી કારજ શું સગે;

ધણીનો ધાર્યો મનસુઓ, હર બ્રહ્માથી નવ ફરે...કૃષ્ણને ૩

દોરી સર્વની એના હાથમાં, ભરાવ્યું ડગલું ભરે;
 જેવો જન્મ વગાડે જન્મી, તેવો સ્વર નીસરે...કૃષ્ણને ૪
 યનાર વસ્તુ યથા કરે જ્યમ, શ્રીકૃષ્ણ પાણી ભરે;
 જનાર વસ્તુ એણી પેરે જાશે, જ્યમ ગજ કોહું ગરે...કૃષ્ણને ૫
 જેહવુ જેટલું જે જ્યમ કાળે, તે તેહને કર કરે,
 કાથી ફેર પડે નહીં તેમાં, શીદને ફટી મરે...કૃષ્ણને ૬
 તારૂં ધાર્યું ચાતું હોત તો, મુખ્ય સંચી દુઃખ હરે,
 આપણું અજ્ઞાન ફલ એ, મૂળ વિચારે ખરે...કૃષ્ણને ૭
 ચાવાનું અણચિંતવ્યું યાશે, ઉપનિષદ ઓચરે,
 રાખ ભરોસો રાધાવરનો, દયા શીદને ડરે..."...કૃષ્ણને ૮

ત્યાર પછી તેમણે ખીજી કવિતા વાચી.

“જો વિચારી જીવ તારી શી વલે યાશે;
 શી વલે યશે રે મૂરખ શી ગતિ યાશે.—જો ૦ ટેક ૦

જન અમૂલ્ય જન્મ વ્યર્થ ગયો કયહિં હશે.
 એન ના હજુ ન કાળ અચિંત આવશે,
 ના ભળ્યા શ્રીકૃષ્ણ કોણ ત્યા છોડાવશે રે.—જો ૦ ૧

છળ કરી અધર્મ દ્રવ્ય મેળવ્યું દુઃખે,
 પોષ્યું નિજ કુટુંબ કણુ પડ્યો ન પરમુખે;
 નિત્ય હાથ દૈવ પલક ના કર્યો સુખે,
 રાધિકારગણુ ભળ્યા ન, રહ્યો સી સુખે રે.—જો ૦ ૨

“ભજન વિના વાત સર્વ જાણુજે વૃથા,
 મદ્રી કૃથણી ને સાંભળ કૃષ્ણની કથા;
 આત્મઘાતી તુંજ તાહરો ન ચા,
 નથી, દયા પ્રિતમ વિના ગતિ.”

નથી સર્વથા રે—જો ૦ ૩

આ છેલ્લું પદ સાલળીને માસી દેવળા બહુજ પ્રસન્ન થયા અને બાલ દયારામની પીઠ ચાબડી. અને બોલ્યા “શાબાસ ! કેવું સરસ પદ અને કેવું ડહાપણુ એની અદર રણુ કયું છે ?”

મામા બોલ્યા “હા, કવિતા તો ઘણી સરસ છે. કંઈ પણ મધુર છે. અને કેવું સરસ પદ છે ! પણ એ શુ સૂચવે છે ? એની દેવળા તને ખબર પડી ? આ છોકરો હવે લગત થવાનો છે. એનાજ વિચારો એના મનમા ધોળાયા કરે છે. ન્યારથી લટજ મહારાજની કથા તેનતળાવ આગળ એણે સાલળી અને લટજ મહારાજને એણે જે પ્રશ્નો કરેલા અને તેના ઉત્તરો લટજ મહારાજે તેને જે આપેલા તેની ખૂબજ અસર ત્યારથી તેના હિપર ચયેલી છે. લટજએ કહ્યું જાડું કયોં છે. અહીંઆ ન્યારથી આવ્યો છે ત્યારથી તે ઠોઠની સાથે બોલતો નથી. સવારથી ઉઠે છે. સ્વારથી પાઠ પૂજા અને ધાર્મિક ગ્રન્થો વાચવામાજ મશગુલ રહે છે અને બપોરના સમયે કવિતા કરે છે. એ તદ્દન બેફીકરો બની ગયો છે એને હું ઠોઠ ધ ધો નગાડવાનું કહું છું સારે તે એ બાબત ધ્યાનમા લેતો નથી અને બેપરવાઈ દેખાડે છે. એના માતાપિતા હવે નથી. તે એકલો છે આપણા મોસાળમા આપણે એને રાખીએ પણ એ ઠોઠ ધ ધો કરવાની ના પાડે છે અને એ કહે છે કે ‘લગવાનું મારા યોગક્ષેમની ચિંતા કરશે.’ એને તો હાલમા યાત્રાએ જવું છે આજે બે પદો આપણને સંલગ્નાવ્યા તેમા મને જવાબ આપ્યો છે તેમજ તેના ભાવિ જીવનનો નિર્ધાર પણ દર્શાવ્યો છે.”

મામાને ત્યાં ડોઠોઈ આવ્યે લગલગ ત્રણ મહિના પસાર થયા. કવિની યાત્રાએ જવાની ઉત્કણ્ઠા દિવસે દિવસે વધતી ગઈ પણ ફોની સાથે જાય ? મામા પણ એને એકલો મોકલે નહિ. આમ ચિંતામા કેટલાક દિવસો પસાર થયા. એટલામા કવિના બહુવામા આવ્યું કે વડોદરાથી વેણીભાઈ બેચરભાઈનો લગલગ ૧૫૦૦

૬૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

એ વાત મામાને કહી. મામાએ તેમને પ્રથમ સંગતિ આપી નહિ. તેમણે કત્યું આપણે સાહેદરા નાગર ન્યાતના. આપણે માટે તો કલમ, કડછી, અને ગરછી એ મુખ્ય વ્યવસાય છે. તે ત્રણમાંથી કોઈ પણ વ્યવસાય આપણે કરવો જોઈએ. તારામાં કલમની આવડત સારી છે. તું સારાં પદો બનાવે છે. ભજનો લખી શકે છે. સારાં ગીતો પણ ગાઈ શકે છે. અને ગરખીઓ પણ સરસ રચી શકે છે. તો અહીંયા રહીને જોજ વ્યવસાયમાં આગળ વધ. તારે માટે યાત્રા નથી. ત્યા તને બહુ મુશ્કેલીઓ પડશે, આમ કહેવા છતાં કવિ તો દૃઢ સંકલ્પવાળા હતા. એટલે મામાને ફરીથી વિનંતી કરી અને તેમણે જવાની છૂટ આપી. મામા કવિને સાથે લઈને વડોદરા ગયા. અને વેણીભાઈને સોંપ્યા. બીજા પણ જે યાત્રિકો હતા અને જેમની સાથે તેમને મેળ હતો તેમને પણ કવિની ભાળવણી કરી.

કવિત્રીએ એકંદરે ત્રણ વખત જીવનયાત્રા કરી છે અને પ્રથમ યાત્રા સંવત ૧૮૪૭ થી શરૂ થાય છે. તે વખતે કવિની ઉંમર ૧૪-૧૫ વર્ષની હતી. ત્રણે યાત્રાનેા સમય એકંદરે ૧૨ વર્ષનો ગાળો છે. બીજી યાત્રા ૧૮૬૪ થી શરૂ થાય છે અને તે ૭ વર્ષ સુધી લંબાય છે. છેલ્લી યાત્રા ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦ સુધીની છે એટલે પ્રથમ યાત્રાનાં બે વર્ષો. બીજી યાત્રાના સાત અને ત્રીજી યાત્રાનાં લગભગ ત્રણ એમ મળી કુલ ૧૨ વર્ષ થાય. પોતે 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથમાં જીવનના ૧૨ વર્ષો યાત્રામાં વ્યતીત કરેલા એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

“એમ ભમ્યો હું દ્વાદસ વર્ષજ,

તીર્થ કર્યાં પણ હૃદય ન હર્ષજ;

હજી લગી નિશ્ચે નથી એક ધણજ,

સૌ પંચ સરખા ન એકે મિષ્ટજ.”

દયારામભાઈના સમયમા લોકો પ્રવાસના શોખીન નહતા મોટા ભાગે યાત્રા નિમિત્તે તીર્થધામોમા યાત્રિકો પ્રવાસે જતા. તે વખતે અત્યારના જેવા વાહનો નહોતા હાલમા રેલ્વેના, મોટર બસના સાધનો અને ઝડપી એરોપ્લેન જેવા પણ સાધનો ઘણા મુલભ છે. તે સમયે મુસાફરી ગાડા વાટે થતી. રસ્તાઓ પણ સારા નહિ તેમજ મુસાફરીમા ચોર ડાકુનો ભય ખાણ સામગ્રી પણ સાથે લઈ શકાય નહિ અને ઘણા દિવસો સુધી પ્રવાસ ચાલતો આ બધી મુશ્કેલીઓ બાળ દયારામની સમક્ષ હતી પણ તેમણે તે જવાનો નિર્ણયજ કર્યો હતો એટલે મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન ગૌણ થયો.

પ્રવાસ એ પણ જીવનના વિકાસ માટે જરૂરી છે. શાળા કે વિદ્યાલયોમાથી મેળવેલુ જ્ઞાન એક રીતે અધુર છે પ્રવાસથી તેમા પૂર્ણતા આવે છે અંગ્રેજીમા કહેનત છે કે **Home keeping youths have homely wits** એટલે જેવો ઘર આગણે એસી રહે છે અને ઘરની બહાર પ્રનાસે નીકળતા નથી તેઓ ઘર કુકડી થઈ જાય છે તેમનો ખૌદિક વિકાસ અટકી જાય છે પ્રવાસથી બુદ્ધિ વિશાળ થાય છે દેશના જુદા જુદા ભાગોમા રહેતી પ્રજાની સંસ્કૃતિ, લોકાચાર, સામાજિક જીવન વગેરેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થાય છે તેમ વેપારનો લાભ પણ મળી શકે છે આ ઉપરાંત જુદા જુદા રચણોનુ પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય નિહાળીને જીવનમા આધ્યાત્મિક શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ હેતુથી હાલમા પ્રનાસો ખૂબ થાય છે ભારતની બહારના દેશોમા પણ દિનસે દિવસે જુદા જુદા હેતુઓથી પ્રવાસ કરનારાઓની સખ્યા દિન પ્રતિદિન વધતા જાય છે.

પણ દયારામભાઈના સમયમા પ્રવાસનો મુખ્ય હેતુ યાત્રાઓ હતી. તે વખતે રેલ્વે દાખલ થઈ નહોતી ભારતમા તીર્થસ્થળોનુ ઘણુજ માહાત્મ્ય છે અને હિન્દુઓમા એક એવી ભાવના રહેલી છે કે જીવન દરમ્યાન પોતાના જીવનને પુનિત કરવા તીર્થ યાત્રા કરવી

જોઈએ. તે વગર પોતાનું મૃત્યુ સુધરતું નથી કેટલાકો એમ માને છે કે મનુષ્યના કગેલા પાપ તીર્થક્ષેત્રમાં ધોવાઈ જાય છે અને તે શુદ્ધ બને છે કેટલાકો તો એમ માનતા કે મરણ સુધારવું દોષ તો કાશીએજ અવરય જવું અને ન્યાજ દેહ છોડવો વળી કેટલાકો તો ભક્તિભાગ્યથી યાત્રા કરવા માટે જાય છે કે જ્યાં ભગવાનના અરૂપના દર્શન કરીને જીવનને સાર્થક બનાવી શકે દયારામભાઈનો યાત્રાનો હેતુ એજ હતો હજુ દયારામભાઈ પુરેપુરા પુષ્ટિમાર્ગીય ન હોતા પુષ્ટિમાર્ગનો એમને રંગ લાગ્યો હતો એટલુંજ પણ તે કાચા ધડા જેવા હતા, માટેજ ભદ્રજી મહારાજે તેમને યાત્રાએ જનાનો આદેશ આપેનો.

ભાગ્યના ઘણા ખરા તીર્થો પ્રકૃતિની ગોદમાંજ આવેલા છે કોઈક સમૃદ્ધ કિનારે તો કોઈ નદી તટે તો કોઈ પર્વતની તળેટીમાં યાત્રા તેના શિખર ઉપર અગર તો કોઈ સપૂર્ણ વનઘીથી સમૃદ્ધ એવા ઉપનગરની મધ્યમાં આવેલા છે કે જે સ્થળોએ જવાથી મનુષ્ય આધ્યાત્મિક શાંતિ મેળવી શકે છે, તેમની સામાજિક ઠામનાઓ શુદ્ધ થાય છે, માનસિક વિકારો શાંત પડે છે, અગર પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરવાની કે દિવ્ય જીવનની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે વૃન્દાવન જેવા તીર્થ સ્થળમાં ભક્તને ભગવાનની લીલાના સાક્ષાત્દર્શન કરીને પોતાને એ દર્શન ક્યારે થાય એવી અભિલાષા જાગ્રત્ થાય છે દયારામભાઈને કોઈ લોકાત્યાર કે સમાજ જીવનજ જેવા નહોતા, તેમ કુદરતનેજ નિહાળી નહોતી પોતાની જન્મભૂમિ આદોદમા નર્મદા તટે પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય ઘણું પયરાએલું છે તે સૌન્દર્ય આદોદમાં ખૂબ ધરામને નિહાળ્યું હતું એટલે પ્રકૃતિ સૌન્દર્ય નિહાળના માટે તેમનો યાત્રાનો હેતુ નહોતો પણ તે તે સ્થળે બિરાજતા ભગવાનના સ્વરૂપોના દર્શન કરીને પોતાના આત્માને પુનિત કરવું અને જીવનને દિવ્ય પથે વાળવું એ હતું

‘રસિક વલ્લભ’ ગ્રંથમાં પોતે કરેલી યાત્રાઓની યાદી આવી છે તેમાં ને ક્રમ આવ્યો છે તે પરથી એમ જણાય છે કે સૌથી પહેલાં યમુના ખાન કરવા જાય છે. પછી ગોકુલ, મથુરા અને વૃન્દાવન જાય છે, અને ગિરિરાજના દર્શન કરે છે તેમજ મળચોરાશી કાસની પશુ પરિક્રમા કરે છે. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ જાય છે અને હિમાલય ઉપર આવેલા તીર્થો, હરિદ્વાર અને બ્રહ્મનારાયણ અને માન સરોવર સુધી જાય છે. પછી કુરુક્ષેત્ર તરફ વળે છે. ત્યાંથી ગંગા સ્નાન કરી, અયોધ્યાપુરી પાસે સ્વર્ગસ્નાન કરી, પ્રયાગરાજના ત્રિવેણી સંગમે જાય છે અને ત્રિવેણીમાધવની યાત્રા કરે છે પછી ચિત્રકૂટ જઈને કાશીપુરી જાય છે અને ત્યાં ગંગાસ્નાન કરે છે. ત્યાંથી ઝાડખાંડી તરફ વળે છે, અને કપિલ દેવની યાત્રાએ જાય છે. ત્યાંથી પુરુષોત્તમપુરી તરીકે ઓળખાતી જગન્નાથપુરીએ જાય છે. પછી તે દક્ષિણ તરફ વળે છે. ત્યાં શ્રીરંગના દર્શન કરે છે અને પછી વ્યંકટેશ જાય છે અને પછી શંકરાચાર્યના ગ્રંથાન શિવકાચી અને રામાનુજના રથાન, વિષ્ણુકાચીએ જાય છે અને વરદરાજનાં દર્શન કરે છે. દક્ષિણે ઠેક સેતુબન્ધ રામેશ્વર સુધી જાય છે. પછી મહારાષ્ટ્રની દિશામાં સઘ ચાલે છે. ત્યાં પંદશપુરમાં ચન્દ્રલાગાના તીરે વિદોબા અને ભીમરસી ઉપર ભીમાશંકર અને નાસીકમાં ત્ર્યમ્બકેશ્વર જઈને દષ્ટકારણ્યમાં થઈને આગળ વધે છે અને તાપીતટના તીર્થોની યાત્રા કરીને પછી ભરુચ અને ત્યારબાદ ચાંદોદ થઈ દારકા જાય છે અને પછી નરસિંહ મહેતાના જુનાગઢની યાત્રા કરે છે. તેમજ સૌરાષ્ટ્રના ખીળા રથોએ પણ જાય છે. પછી અમરાવતી જાય છે. ત્યાંથી સિદ્ધપુરને રસ્તે પાછા વળે છે અને રણછોડરાયનાં દર્શન કરવા ડાકોર જાય છે. ત્યાંથી મેવાડ તરફ વળે છે. રત્નામાં એકલંગજના ધારે થોડો વખત રોકાય છે. પછી શ્રીજીદાર જાય છે અને પછી પાછા મળજીમિમાં જાય છે. આ તીર્થાવલિમાં ને ક્રમ દેખાડ્યો છે તેમાં પ્રથમ યમુનાનાં દર્શન કરે છે અને છેવટે શ્રીનાથજીનાં દર્શન

૮૨] ૧ ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

કરે છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે પ્રથમ શ્રીનાથજીનાં દર્શન કરીને ચમુનાના દર્શન કરવા પોતે જાય છે એમ કહે છે. આ યાદી તે ભારતવર્ષમાં કયા કયા તીર્થો છે એનોજ આપણને ખ્યાલ આપે છે. આ ક્રમેજ દયારામભાઈએ યાત્રા કરી હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. કવિ માત્ર એટલુંજ કહેવા માગે છે કે તેમણે ભારતવર્ષના લગલગ તમામ તીર્થોની યાત્રા કરી હતી પણ હજુ તેમના હૃદયને પૂર્ણ આનંદ મળ્યો નહોતો. તે તો ગુરુકૃપા હોય તોજ મળે. એટલે યાત્રા પુરી જ્યાં પગી ફરીથી ભટ્ટજીની પાસે ઠાકોરમાં દયારામભાઈ સત્સંગ માટે જાય છે અને પુષ્ટિમાર્ગ અને શુદ્ધાદૈત તત્ત્વ જ્ઞાનના ગ્રન્થોનું રહસ્ય સમજે છે. એને પરિણામે દયારામભાઈએ ‘ગસિકવલ્લભ ગ્રન્થ લખેલો છે’ એ ગ્રન્થ ૧૮૮૪ માં દયારામભાઈની ૫૧ વર્ષની ઉંમરે આદોદમાં લખેલો છે. ઈશ્વરારામભાઈની પાસેથી જે ઈર્ષ જ્ઞાનની પ્રસાદી તેમને મળી તેના ફળ તરીકે એ ગ્રન્થની રચના તેમણે કરેલી છે. એમ જમાદ માનવું છે જો કે બીજો મત એવો પણ છે કે એ ગ્રન્થની રચના ત્રીજી યજ્ઞયાત્રા શરૂ કરી તે પહેલાં લખાયેલો છે. ઉપર જે તીર્થોની યાદી આપી છે તેમાં એક વરદ ખાસ ધ્યાન એવું છે તે એ કે જે દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગના સુસ્ત અનુયાયી હતા, અને શ્રી વલ્લભાચાર્યને અનન્યભાવે ગુરુ તરીકે સ્વીકારે છે અને જેમણે શ્રી દેવકીનંદણ મહારાજની પાસેથી ચાર વર્ષની વયે નામ નિવેદન મત્ર લીધો હતો અને જેમણે પાછળથી ગોગ્વામી શ્રી વલ્લભનાનંદ મહારાજ પાસેથી ૧૮૪૭ માં શ્રી નાથદ્વારા મુકામે અલ્પસંખ્ય લીધું હતું અને જેમણે ૧૮૬૧ માં પાટી મરજદ લીધેથી તેમની તીર્થોની યાદીમાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજીની બેઠકો અપારજય વગેરેનો ખીલકુલ ઉલ્લેખ નથી એટલે ઉપરની જે યાદી આપેલી છે તે અપૂર્ણ નથી. કવિશ્રી પૂરેપૂરા પુષ્ટિમાર્ગીય જનના તે પહેલાની હોવી જોઈએ.

૧. યજ્ઞયાત્રા એમનાં ત્રીજાં યાત્રાં હતી. ૨૪ બેઠકોની યાત્રા કરવાની

એમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ શકી નહિ હોય. કારણકે પોતે યજ્ઞયાત્રાથી ખાજા ફર્યા ત્યારે તેમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી, પોતે એકલા, અને વર્ધક્યની નળજાઈઓ દેહમાં જણાતી હતી, તેમજ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે તેમને ગંભીર મેદવાડ આવ્યો. તે સંજોગમાં કદાચ બેઠકોની યાત્રા કરી શક્યા નહિ હોય. દયારામભાઈની તીર્થયાત્રાનો મોટામા-મોટો લાભ ગુજરાતની જનતાને. એ મળ્યો કે તેમણે યાત્રાનાં ગથોમાં અનેક કાવ્યો રચ્યા. જેથી જે જે તીર્થધામમાં પોતે ગયા ત્યા ત્યાથી એમને ખાસ કાવ્ય લખવાની પ્રેરણા મળી હતી. એવાં ઘણાં કાવ્યો તીર્થયાત્રા દરમ્યાન લખાયા હતાં. એમનાં કેટલાંક મોટાં કાવ્યો હતાં અને કેટલાંક નાના-ગરખીઓ, ઘોળ, પદ વગેરે. ૧૮૪૭ ના વર્ષમાં તેઓ નાયદારા ગયા ત્યા કેટલાક દિવસો રોકાયા. શ્રીનાથજીનાં નિત્ય દર્શન કરતા. એ સમયે પણ એમણે કેટલાક શ્રીનાથજીનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારાં ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં છે.

શ્રી નાયદારા એ વૈષ્ણવોનું મોટું યાત્રાનું ધામ છે અને ત્યાં શ્રી વલ્લભાચાર્યનાં પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે સેવા ચાલે છે. શ્રી નાયજીનું અસલ નામ શ્રી ગોવર્ધનનાથજી છે. કર્નલ ટાડ તે વિશે નીચેની માહિતી આપે છે.

“નાયદારા હિન્દુઓના વિષ્ણુ દેવનું પ્રખ્યાત દેવધાન છે. તેનું મૂળ નામ નાયદારા. નાય એટલે ‘પ્રભુ’ અને દારા એટલે દરવાજો. મતલબ કે પ્રભુનો દરવાજો. આ નાયદારા બેનાસ નદીના કીનારા ઉપર ઉદેપુરની ઉત્તરે ધર્માન કેશુમા ડેંઠ માર્કલ દર છે. તેની ખ્યાતિ શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિને લીધે ઘણી છે. તે મૌઝી પ્રતિષ્ઠિત યાત્રા ધામોમાનું એક છે. જહાગીર અને શાહજનના સમય મુખી આ પવિત્ર દેવ મજબૂતિમાં બિરાજતા હતા. પરંતુ ઔરંગઝેબના સમયમાં આ દેવને મંજૂરી નહોતી કરવા પડ્યો હતો ત્યારે ઔરંગઝેબે આખા પ્રજામાં પવિત્ર

૮૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

દેવસ્થાનો અપવિત્ર કરવા માડ્યા ત્યારે ઉદેપુરના રાણા ગજસિંહે તે પવિત્ર દેવની સેવા માટે એક લાખ રાજપુતોના માથા આપ્યા હતા અને એ પ્રભુને ક્રોડા અને રાયપુરને રમ્તે યજ્ઞને મેવાડમા પધરાવ્યા હતા.”

મેવાડના સીંહાડ ગામની પાસે ટેકરી ઉપર શ્રી નાયદ્વારા ગામ વસ્યું અને ભારત-સ્પર્ધનું એક મુખ્ય યાત્રાધામ બન્યું. ઉદેપુરના મહારાણ્યો શ્રીનાથજી પ્રત્યે ખૂબ ભાવ રાખતા હતા. તેથી નાયદ્વારાને કેટલીક ભેટો પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. એટલું જ નહિ પણ નાયદ્વારાની માલીકી ગોસ્વામીના વસજ તિનકાયતને પુરેપુરી સુપ્રત કરવામા છે

મ્રાઉઝ નામના બ્રિટીશ અમલદારે પણ ‘ગિરિરાજ એટલે ગોવર્ધન’ નામના લેખમા આ મૂર્તિની પ્રાચીનતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અસલ સ્વરૂપ ઈસ્વીસન ૧૫૨૦ માં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સ્થાપન કરેલું. તેમની આજ્ઞાથી તેમના સેવક પૂર્ણિમવે ત્યાં મંદિર બાંધેલું ગિરિરાજની શુક્રામાથી એ સ્વરૂપ સ્વન પ્રકટ થયેલું. “ જુઓ ૮૪ વૈષ્ણવની વાર્તામા વૈષ્ણવ સદુપાણેડોની વાર્તા ”. ઔરગઝેનના શાસન દરમ્યાન હિન્દુ મંદિરને તોડવાની નીતિ અપનાવવામા આવી હતી મધુરાના કેટલાક મંદિરો તોડી નાખવામા આંના હતા. તે સમયે આ ગોવર્ધનનાથજીનું મંદિર પણ ભયમા આવી પડ્યું. આથી તે સ્વરૂપને ઉદેપુર રાજ્યના નાયદ્વારા ગામમા લઈ જવામા આવ્યું. “ જુઓ શ્રી નાથજીનો ઇતિહાસ ”. ગિરિરાજથી પ્રથમ આગ્રા ત્યાંથી દડોતધાર ત્યાંથી ક્રોડા પછી કૃષ્ણગઢ, આપારોની, ઉદેપુર અને સીંહાડ એમ આ સ્વરૂપ જુદે જુદે ગયે પધાર્યું. પુષ્ટિ સંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે શ્રી ગોવર્ધનનાથજીના ત્રણ સ્વરૂપ છે વડોદરામા આવેલું શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ શ્રીનાગદમન કહેવાય છે. ,

બનાસ નદીના કાઠા ઉપર ટેકરા ઉપર આ ભવ્ય મંદિર આવેલું

છે. અહિંઆ આવીને કવિ દરેજા શ્રીનાથજીની સન્મુખ બેશીને કીર્તનો કરતા અને લાવુક યાત્રાળુઓની સમક્ષ ગાર્હ પતાવતા. શ્રી નાથજીના સ્વરૂપ સમક્ષ હિલા રહીને શ્રીઅંગના દર્શન કરતાં કવિ ખૂબ આનંદમાં આવી જતા, અને તેનું વર્ણન કાવ્યમાં પણ કરતા. શ્રી નાથજીને લગતા ઘણા કાવ્યો તેમણે લખેલા છે. તેમાંનાં થોડાક નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મોહન મધુરાકૃત શ્રી નાથજી રે, નટવર નંદ કુમાર,
મોહ પામે સૌની મતિ શ્રી નાથજી રે, નિજજન પ્રાણાધાર.

x x + x

લલિત ત્રિલંગી છેલડા શ્રીનાથજી રે, મદન મનોહર રૂપ,
આનંદ ધન અલમેલડા શ્રીનાથજી રે, અખિલ ભુવનના જૂપ;
જીવન ગોપીજન તણુ શ્રીનાથજી રે, રસીયા જનના રાય,
નિરખે મુખ પામે ધણું શ્રીનાથજી રે, મન મોહે લોભાય.
મોર મુગટ મણિએ જડ્યો શ્રીનાથજી રે, પ્રભા લગ્નવે હંસ,
ઢળક અલક ભુકુટિ અડ્યો શ્રીનાથજી રે, મુક્તા રૂણ અવતંસ.

આમાં કવિએ ઠેવી સુદર રીતે શ્રીનાથજીના મણિએ જડેલા મુગટનું વર્ણન “ પ્રભા લગ્નવે હંસ ” એ શબ્દોથી કર્યું છે. શ્રી નાથજીના મુગટનો પ્રકાશ તે હંસની પ્રભાને પણ લગ્નવે તેવો છે. હંસ પણ ધોળા હોય છે પણ શ્રી નાથજીના મુગટના મણિને ભેળેને હંસો શરમાઈ જાય છે કારણકે તેમની ધવળતા કરતાં તે ધવળતા કેટલી બધી અધિક છે. ખીજી લીટીમાં ભુકુટીને સ્પર્શ કરતા ઢળકતા અવકતું વર્ણન કર્યું છે તે પણ કેટલું બધું મનોહર છે!

(૨) સર્વના શિરોમણી શ્રીનાથજી રે લોલ,
આપના સ્વરૂપ ત્રિપે સર્વ, ખાસ જહાલાજી હેલ;
સર્વે સેવાયુ તમેને સેવતા રે લોલ.

આ કાવ્યની અંદર શ્રીનાથજીના મુગટનું વર્ણન કરે છે.

૮૬] ભક્તકવિ-શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

તેને અહીં લોક કહે છે. કાનનાં કુંડળને સાંખ્ય યોગ કહે છે. ઇત્રને વૈકુણ્ઠ, ચમરને ધર્મ, વિંજનને યશ, ચમ્રુને સૂર્ય ચન્દ્ર, વનમાળાને ખાયા, વૈજયંતીને 'ભક્તિ એ રીતે આધ્યાત્મિક રીતે શ્રીનાથજીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું' છે.

(૩) તેમ કહીને તમને વર્ણવું હે શ્રી નાથજી રે.

(૪) શ્રીનાથજીનું વદન કમળ જોયું જોણે એકવાર,
શ્રી નાથજીનું વદન કમળ જોયું.

(૫) સદ્યુષ્ણ સિન્ધુ શ્રી નાથજી રે, સ્હેજે સૌ કોને મોહ લાગે.

જેઓ દયારામભાઈ પાસેથી આવાં પદો સાંભળતા તેઓ બધા વાહવાહ કહેતા અને ત્યાંના તિકેટ મહારાજ તો દયારામભાઈને સુરદામની સાથે સરખાવતા. દરરોજ નવા નવા પદો બનાવીને શ્રી નાથજીને સમર્પણ કરતા. રાત્રે મહારાજની બેઠકમાં દયારામભાઈને ખાસ આમંત્રણ મળતું અને દયારામભાઈની પાસે તેમનાં બનાવેલાં કીર્તનો અને પદો મહારાજથી બહુ ઉમંગથી સાંભળતા. તેમ જુદી જુદી વૈષ્ણવ મંડળીઓમાં તેમને ખાસ આમંત્રણ મળતા. શ્રી નાથજીને વિષે લખેલા કાવ્યો ભક્તિલાવથી નિતરતાં છે. એમાં 'કોઈ કોઈ વખતે કવિ પોતાના વિરહભાવને પ્રકટ કરતા અને 'કોઈ 'કોઈ વખત જાણે પ્રભુને ઉપાસમ્ભ પણ આપતા. જેમ કોઈ નાયિકાએ પોતાના નાયક (પ્રેમીને) પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પી દીધું હોય અને છતાં તે નાયક તેને સંયોગનું સુખ ન આપે ત્યારે તેના હૃદયમાં અંતર્વેદનાની જવાબા પ્રકટે છે અને પછી પોતાના નાયકને 'ઉપાસમ્ભ' આપે છે તે પ્રમાણે કવિના હૃદયમાં હવે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ પ્રકટી હતી. તે પ્રભુને પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના પંતિ તરીકે માનતા હતા. પોતામાં ઓપીનો લાવ સ્ફુરતો હતો; પણ પ્રભુના સંયોગનું સુખ મળ્યું નથી એમ પોતે માનીને પોતે જાણે પ્રેમિતભાવે નાયિકા ન હોય એવી રીતની અંતર્વ્યથા અનુભવતા હતા. તે

સમગ્રે એક વખત તેમણે રાધમા આવીને નીચેનું પદ શ્રીનાથજીની સન્મુખ ગાયું.

શુ કહીએ શ્રીજી શરણ પડ્યાને 'સંતાપો,
એ મોટું કૌતુક દુઃખ વિમુખ સુખ આપો રે.—૧
મળનો પરિકર અતિ વધલ તેહને મળમા મેહમા બાળ્યો,
વૈષ્ણવ વેરી અતિ વિષયો વાસવ એને પાળ્યો.—૨

* * * * *

સત પીડ્યાની ટેવ તમને શી પડી છે,
ઠાણુ જાણે તેમા વસ્તુ રૂઢી શી જડી છે.
તમને ઠપકો દેતા કાળજકું માઈ મુળે,
દયો કહે મને જાકુ દુઃખમા હરિ લજવા ના સુઝે.

આ પદમા કવિ શ્રી નાથજીને ઠપકો આપે છે 'કે દુ તમારો દાસ, માઈ સર્વંવ તમને માનું', તમારા શરણે હું અહિ રહું છું' અને તમારા સંયોગ સુખની અલિલાષા રાખું છું'; છતાં તમે મારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરતા નથી અને જે લોકો તમને ધિક્કારે છે. જેઓ સાધુઓને પીડે છે, જેના જીવન પાપાચરણથી ભરેલાં છે, જેમના વર્તન દુષ્ટ છે તેમને તમે કંઈ પણ સંતાપ આપતા નથી. હિલકું સામાનિક સુખ અને વૈભવ આપો છો. હું કાંઈપણ તમારી પાસે માગતો નથી. મારે તો આપનો પ્રેમ જોઈએ, છીએ. આપની દાસી થવાના મારા કોડ છે. પણ આપ મારા તરફ કૃપાદષ્ટિ કરતા નથી. આ તમારો કેવો વિચિત્ર સ્વભાવ છે કે પોતાના જનને સુખથી વંચિત રાખો છો અને શુદ્ધિમુખને એમનું માગ્યું સુખ આપો છો. 'તમને મારે કેવી રીતે ઠપકો આપવો ?' આ પદ જોતે ગાતા હતા ત્યારે ત્યા બીજા વૈષ્ણવોએ તેમ અધિકારીએ તે સાલજી, તે વાતની ચર્ચા' અંદર અંદર થઈ કે ગુજરાતમાંથી આવેલો આ વૈષ્ણવ શ્રીનાથજીને ઉપાલભ

આપે તે શોકરજની નિંદા કર્યો બરાબર છે. શ્રીનાથજીને આ રીતે મારો લાંડરી તે વૈષ્ણવ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. એટલે એમાના કેટલાક વૈષ્ણવો અને અધિકારી ટિકેત મહારાજની પાસે ફરીયાદ કરવા ગયા અને તિલકાયતે એ પાત સાલળી અને નિર્ણય કર્યો કે એ ગુજરાતના વૈષ્ણવ દયારામનું મંદિરમાં દર્શન કરવાનું બંધ કરો. આથી એમને મંદિરની બહાર કાઢવામાં આવ્યા. દયારામભાઈએ પોતે શુ કહેવા માગતા હતા તે તેમણે સમજાવ્યું પણ કોઈએ એમનું સામ્યુ નહિ. પછી તો દયારામ બનાસ નદીના કિનારે જઈને બેઠા. અંતગતામ ખૂબ વધવા લાગ્યો. અન્ન જળનો પણ ત્યાગ કર્યો. પોતે જાણે મહાન અપરાધ કર્યો હોય તેવું થવા લાગ્યું. શ્રીજીના સ્વરૂપમાં દષ્ટિ રાખીને તથા તેમના ચરણમાં ચિત્ત ગિર કરીને બેસી રહ્યા. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રીઓ સુધી આખંડ અપ્રાક્ષરનો જાપ કરવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે નીચેના કાવ્યો એમને સ્તુતિ.

૧. શરણ પડ્યો છુ રે શ્રીહરિ, નથી મારે અવર આશ વિશ્વાસ,
શ્રી વલ્લભના રે લાડીલા, અનન્ય આપ તણો હુ દાસ.
૨. દર્શન દ્યોની રે દાસને, મહારા ગુણનિધિ ગિરિધર લાલ,
નાથ નિવારો ત્રાસને, આપો આપ હિપર અતિ વલ્લભ.
૩. હો શ્રીનાથજી મો પે' રહે કયા રીસાઈ,
મેરે પિયુ સુખદાય, હો શ્રીનાથજી,
દરસ પરસ હી ખાસી, તલપત અખીયા;
શ્રી મુખ દેહો દેખાય, હો શ્રી નાથજી.
દોષ સમુઝે દૂરે રહત હો, કિ કરી કહો કહા જાપ,
હાહાં કરી કર જુરી નખ ધસ હો શ્રીનાજી કહુ;
અચરા પરપર પડે પાય, હો શ્રીનાથજી કહા બડાઈ.

*

। *

*

કવિને આ રીતે અન્ન જળ ત્યાગ કરીને બનાસના કિનારા ઉપર બેઠેલા જોઈને, તેમજ આખમાંથી અન્નજો વહેતાં નિહાળીને

કેટલાક વૈષ્ણવો મહારાજશ્રીની પામે પહોંચ્યા અને કવિની સ્થિતિને
ખાસ આપ્યો. આથી મહારાજશ્રીએ એકદમ તેમને દર્શનની છુટ આપી
અને અધિકારી તથા બીજાઓને તેમને બોલાવો લાવવા આજ્ઞા કરી.
મહારાજશ્રી તરફથી દર્શનની છુટ મળી બહારીને કવિને ખૂબ
આનંદ થયો. મહારાજશ્રીનાં ચરણ સ્પર્શ કર્યા અને મહારાજ
તેમને પ્રેમથી બોલ્યા. કવિનાં દર્શન બંધ કરવા માટે મહારાજને
પણ દુઃખ થયું. ત્યારપછી કવિને પ્રસાદ લેવા માટે કહ્યું. પણ
શ્રીજી બાવાને હજુ રાજબોગ સર્યો, નહોતો એટલે કવિએ કહ્યું.
“મારા શ્રીજી બાવા હજુ રાજબોગ આરોગ્યા નથી, તો હું પ્રસાદ
શી રીતે લઉં ?” મારા પ્રભુ જુખ્યા હોય અને મારાથી કેમ જમાય ?
ત્યારે મહારાજશ્રીએ ઉત્તર આપ્યો “તમે ત્રણ દિવસના જુખ્યા
છો. તમે જ્યાં સુધી પ્રસાદ નહિ લો ત્યાં સુધી શ્રી નાથજી પણ
રાજબોગ આરોગ્યે નહિ. એવી વ્યવસ્થા દ્વારા મને આજ્ઞા થઈ
છે માટે તમે હા કરો નહિ. શ્રી મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે કે—
હઠઃ ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા. મહારાજશ્રીના વચન પછી કવિએ મંગળ
બોગનું પ્રસાદી દૂધ લીધું અને તુરતજ રાજબોગ સર્યો અને
રાજબોગના દર્શન કવિએ કર્યા. આ દર્શન કરતી વખતે કવિને
દેહાનુસંધાન રહ્યું નહિ. મહારાજશ્રી વગર સ્થિતિ સમજી ગયા
અને કવિ ઉપર ચરણોદક છાટ્યું. કવિ તુરતજ શુદ્ધિમાં આવ્યા
અને પછી શ્રીનાથજીની લાવનાના પદો ગાયા.

નાથદ્વારામા કવિ ગ્લા તે સમયે કેટલાક સંગીતના હિસ્તાદો અને
લકતોના કાવ્યો સાલજવાનો તેમને લાલ મળ્યો. સામ્પ્રદાયિક કીર્તનની
આહિતી પણ મેળવી. અષ્ટજાપના કવિઓનાં કીર્તનોનો લાલ તેમને
સારો મળ્યો. તેમ કીર્તન સંગીતનો પણ અભ્યાસ કર્યો. અહિં આજ
કવિની કવિતારૂપી કળાની પાંખડીઓ ઉઘડવા માઢી. શ્રીનાથજીની
વિદાય સર્જને કાકરોલી ગયા. અહિં આ મહારાજ તેમને ઉપરજો
આદાડ્યો.

કવિને નામ નિવેદન તો તેમની ચાર વર્ષની વયે થયું હતું. પણ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ત્યાં સુધી બ્રહ્મ સંબંધની દીક્ષા ન મળે ત્યાં સુધી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત બની શકાતું નથી. આથી તેમણે નાયદારામા ૧૮૪૭ ની સાલમાં શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજદ્વારા બ્રહ્મ સંબંધની દીક્ષા લીધી. આ બ્રહ્મ સંબંધ આપનાર તે + વલ્લભલાલજી મહારાજ છે તેવું સમર્થન ‘ભક્તિવિધાન’ ગ્રંથથી મળે છે શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળના જણાવ્યા મુજબ વડોદરા મુકામે બ્રહ્મ સંબંધ તેમને થાય છે. પણ શ્રી જીવનલાલ જોષીના ‘જીવન દર્શન લેખ’ માં નાયદારામા તેમને બ્રહ્મ સંબંધ થયેલું જણાવવામાં આવ્યું છે, રચણ ગમે તેમ હોય પણ એમને બ્રહ્મ સંબંધ આપનાર ગુરુ તે શ્રી વલ્લભલાલજી મહારાજ હતા તે વાત ચોક્કસ છે. આ બાબતનો નિર્દેશ એમણે નીચેની લીટીમાં કર્યો છે.

“શ્રી વલ્લભ કુળ પ્રગટીયો શ્રી પુરુષોત્તમનો વંશ,
આચાર્યભાનુ વૈશ્ણવ, દિવ્યાગ્ની ઠેરા અંશ;
તિલકાર્પિત શ્રીમદ્ સદ્ગુરુ ગોસ્વામી વલ્લભવાલ,
બ્રહ્મ વિદ્યા દાન દર્ઢ દાસને કરીઓ ન્યાત.

ભક્તિવિધાન ગ્રંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે (સદ્ગત જોષીજીના નોંધ ને અનુસરીને) તેઓ જોષીપુત્રની ગાદીવાળા મહારાજ હતા.

+ભક્તિપોષણ—

પુષ્ટિપથ શ્રી વલ્લભપ્રભુ જર્ઝએ તેને શરૂ.

નામ નિવેદન માર્ગદર્શક ધરી સેવાએ શ્રી ગિરિધરજી

શ્રી ગિરિધરજી ગુરુ વૈષ્ણવ પ્યાર ઉદ્ધારે ગતિ કરે માર્ગઅનુસાર મનુષ્ય જન્મનો એ તે સાર ને માને તે પામે સાર.

સેવા શ્રી કૃષ્ણ ૬૮

સદ્ગુરુ વલ્લભલાલ પદ, ‘રેણુ સૌર પર ધાર,’
લક્ષિત વિધાન આ ગ્રન્થકો લીખું નિજ મતિ અનુસાર.

આ શ્રીવલ્લભલાલજી જોધપુરવાળી ગાદીના તિકાયત શાખાના
જે શ્રી કાકા વલ્લભજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા એ માનવું થોડું
લાગે છે. (આ માટે વાચો શાસ્ત્રીજી કેશવરામનો ‘અનુગ્રહ’ માં
આવેલો લેખ.)

બહુ સંબંધ લીધા પછી કવિને પુષ્ટિમાર્ગનો ખરો રંગ લાગે
છે અને તેમની પુષ્ટિભક્તિ ખૂબ વેગથી વિકાસ પામે છે.

નાથદ્વારાથી કવિ કાકરોલીની યાત્રાએ ગયા હતા. કાકરોલી
એ શ્રીનાથદ્વારા પછી ખીજું પુષ્ટિમાર્ગીઓનું યાત્રા સ્થળ છે.
ત્યાં અનેક ભાવિકો શ્રીદ્વારકાધીશના દર્શનાર્થે આવે છે. પ્રથમ
શ્રીનાથદ્વારા, પછી કાકરોલી અગર તો પ્રથમ કાકરોલી અને પછી
નાથદ્વારા—એ રીતે વૈષ્ણવો આ મ્થળે દર્શનાર્થે આવે છે. નાથદ્વારાથી,
તે નજીકનું એટલે ૧૧ માઈલના અંતરે રાયસાગરના કિનારા પર
આવેલું છે. કાકરોલીનું ખીજું નામ કાકડોલી (કંકર પહો) પણ છે.
રાજ પ્રશસ્તી મહાકાવ્યમાં કાકરોલી તરીકે તેનો ઉલ્લેખ થયેલો
છે. તેમ તામ્રપત્ર તથા શીનાલેખોમાં કાકડોલી એવો ઉલ્લેખ થયેલો
છે. અહિં આ ખીરાજતા લગવાનું શ્રીદ્વારકાધીશ એ અપસેરા રાજને
માથે ધિરાજતા હતાં. પછી વસિષ્ઠ ઋષિ અને વ્યાસ મહર્ષિએ તે
સ્વરૂપની સેવા કરી. પછી યુધિષ્ઠિર, પત્રીક્ષિત દ્વારા અને જનમેજય દ્વારા
તેમની સેવા થઈ હતી. પાછળથી તે સ્વરૂપ અર્જુનદાયક પધારેલું
‘ત્યાર પછી કનોજના દરજી નારાયણદાસને સ્વપ્ન દ્વારા દર્શન
દીધેલા અને તે દરજીની પાસે સ્વરૂપ પધાર્યું અને ઘણાં વર્ષો સુધી
તેના વંશજોએ તેની સેવા કરી. ત્યાર પછી શ્રી વલ્લભાચાર્યના
સમયમાં તેમના અમન્ય લક્ષ્મી દામોદરદાસને ત્યાં એ સ્વરૂપ પધાર્યું.
ત્યાર પછી શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને ત્યાં એ સ્વરૂપ

પધાયું. ત્યાર પછી તેમના તૃતીય લાલજી શ્રીનાલકૃષ્ણલાલજી તેમની સેવા કરવા સાચા હાલમાં પણ તે વચના ગોસ્વામી શ્રી યજ્ઞપણ્ડલાલજીની સેવા કરે છે. કાકરોલી શરૂઆતમાં નાનકડું ગામ હતું તેની પૂર્વમાં આસોડીયા ગામમાં તે ધામ આવેલું છે તેની નજીક રાયસાગર અગર રાજસમુદ્ર જેવું ખીણું નામ જયસમુદ્ર છે તે આવેલું છે આ રાજસમુદ્ર જો કે તળાવજ છે છતાં તેમાં અનાસ, વેડ્ય, ખારી અને તાલેડી નામની નાની નદીઓના પાણી તેમાં ફલવાય છે એની ચારે બાજુએ પથર બાધી પણ બાધેની છે ઉદેપુરના રાજવીઓના આશ્રયથી એ બાધવામાં આવ્યું છે સવત ૧૭૨૭ માં આસોડીયામાં મદિર પુરૂં બધાયું અને દારકેશ પ્રભુ ત્યાં બીરાજ્યા. ૧૭૫૧ માં ખૂબ વૃષ્ટિ થઈ અને મદિરની બીતર જલ પેસી ગયા આથી દેવલ નગરીમાં તે સ્વરૂપને પધરાવેલું અને પાછળથી થોડોક વખત આસોડીયામાં તે સ્વરૂપ પધાયું. મહારાણા સમ્રામસિંહના વખતમાં અત્યારનું કાકરોલી જે સ્થળે છે તેનો પાકો બેટ પડે ગોસ્વામી મહારાજશ્રીને મળ્યો અને ૧૭૭૬ માં આસોડીયાથી કાકરોલીના મદિરમાં આ સ્વરૂપ પધાયું. આ મદિરની કારીગરી ચણી ભય છે આકર્ષક હોવા છતાં તે સુદૃઢ છે મદિરનો શિખરનો ભાગ એટલો બધો જીવો આવેલો છે કે દૂરથી જોનારને તે ગગનચુબી પ્રાસાદ જેવા જણાય છે શિલ્પકલાની દૃષ્ટિએ એ મદિર જેવા જેવું છે નીચે નાનું ગામ વસેલું છે રાયસાગરના તળાવમાંથી ખેસીને નીકામાંથી જોનારને આ ઘણા દારદ્રાપુરીનો ખ્યાલ કરાવે છે અદિઆ મદિરના જુદા જુદા વિભાગો જેવા કે ગોવર્ધન ચોક, સિંહપોળ, શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર, જગમેહન ચોક તથા નિજમદિર વગેરેની રચના અનેખો પડી આવે છે અદિઆ યાત્રાએ આવનાર સસારને જૂલી જાય છે અને પ્રભુની સાજિધિમાં અપૂર્વ ભક્તિનો આનંદ અનુભવે છે રાયસાગરમાંથી આવતા શીતળ પવનો મનને પ્રફુલ્લિત કરે છે તેમજ કોનારા ઉપર છુદ્ડ જવાયુ વીખરેલું કળા અને પ્રકૃતિનું

સૌન્દર્ય યાનાળુઓને જાણે તેઓ કેઈ દિવ્ય પ્રદેશમાં ન હોય એવો ખ્યાલ આપે છે.

આ રચણમાં દયારામભાઈ આવીને થોડા દિવસ રહે છે. દ્વારકાધીશ પ્રભુના દર્શનનો અનેરો લાલ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ રામસાગરની શોભા જોઈને પરમ હર્ષ માણે છે. આ ગ્યજે તેમણે નીચેનું એક કાવ્ય રચ્યું હતું.

“શ્રી દ્વારકાધીશ છો ધર્મ મારે ધણી,

દંડ નહિ અવરણી વિશ્વનાથ.

શ્રી ગિરિધરજી તવ ચરણને સરણ છું,

જન્મ ને મરણ હરિ મહે જો હાથ.

ધર્માદિ.

(કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૪)

અહિંઆં નાથદ્વારમાં જેટલાં કાવ્યો લખેલાં એટલાં લખ્યાં નથી કારણ કે અહિંથી ગોકુળ મથુરાં તરફ જવાની તેમની ઉત્કૃષ્ટ તમન્ના હતી. ‘રસિકવલ્લભ’માં શ્રીજીદ્વારે ગએલા એવો ઉલ્લેખ છે.

પછી શ્રીજીદ્વારે હું ગયો, જે પરમ પાવન ધામ,

મેં નીરખીયા શ્રી નાથજી, પરબ્રહ્મ પૂરણ કામ.

કાંકરેલીનો ઉલ્લેખ ત્યાં નથી પણ નીચેની લીટીમાં જણાવે છે કે પોતે મજશૂમિમાં ગએલા છે.

“પછી વ્રજ મંડળ ફરી આવીઓ એ મુખ્ય નામોરચ્યાર.”

‘રસિકવલ્લભ’ની નીચેની યાદીમાં જો કે કાંકરેલી રચણનો નિર્દેશ નથી છતાં અવસ્ય ત્યાં ગયા હોવા જોઈએ. તેનાં મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

૬૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

.. (૧) કાંકરોલીનું તીર્થધામ એ પણ મોટું તીર્થધામ છે અને શ્રી નાથદ્વારાની નજીક છે.

(૨) તે યુષ્ઠિમાર્ગીય મંદિર છે. શ્રી નાથદ્વારાના મંદિરનું સંયત્ન તે તિકેટ મહારાજને માથે ખીરાળે છે. એટલે શ્રીગુરુસાધના તૃતીય પુત્ર ગાળકૃષ્ણજીને માથે ખીરાળે છે. એટલે તે બંને સ્વરૂપે શ્રી વલ્લભાચાર્યના વંશજોના છે. આથી દયારામભાઈ કાંકરોલીના દર્શન કર્યા વગર રહે નહિ.

(૩) વૈષ્ણવોમાં અને સામાન્ય રીતે યાત્રાળુઓમાં એવો આચાર છે કે જોશો શ્રી નાથદ્વારાની યાત્રાએ આવે તેઓ અવસ્ય કાંકરોલી જાય છે.

(૪) દ્વારકાધીશનું જે પદ એમણે રચ્યું છે તે આ રચનમાળ રચેલું હોયું એમ છે.

સારપછી ત્રજભૂમિ તન્ન કવિ પ્રવાણ કરે છે અને શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વર્ણવેલી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાનાં ગ્રંથોના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાના કોડ જાગે છે. સૌથી પહેલાં યમુનાજીમાં ગ્નાન કરે છે અને કવિ ગાય છે. “મેં પ્રથમ શ્રી યમુના પુત્રીત જળ કયું શુદ્ધ, શ્રી વલ્લભાચાર્યના મંદિરાયમાં ગંગા કગ્તા યમુનાજીનું માહાત્મ્ય વધા” ગંગા અપહરણી એટલે પાપ મોચિની શુ ભગવાન મહા સ્વરૂપનો સંબંધ દરાવનાર ... ભગવાનની બાહ્યાવરથા યમુના આવેલા ઉપવનોમાં ભગવાન ... રાવેલી ન કે ... વાસીઓના તથા ... શ્રીઓ ... યમુનાના પર્દન

લાગેલા દાવાગિને શાત કર્યો હતો. ત્યાંજ ગોપોને અને ગાયોને હેરાન કરતા અસુરો વત્સાસુર, બકાસુર વગેરેનો સહાર કર્યો હતો, અને ત્યાંજ ઈન્દ્રનું માનમર્દન કરીને, ગોવર્ધન પર્વતને ટચવી આગળી ઉપર ધારણ કરીને ગોકુળ વાસીઓને અતિવ્રુષ્ટિમાથી રક્ષણ આપ્યું હતું. અને તેનાજ કીનારા ઉપર આવેતા વૃન્દાવનની ભૂમિમા ગોપીઓના સાથે રાસ ખેલ્યા હતા. ગંગા મર્યાદા માર્ગીય છે ન્યારે યમુના પુષ્ટિમાર્ગીય છે ગંગા એ શિવજીના મસ્તકે ખીરાજે છે. યમુના શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની રતિ કીડાનું ગ્ધાન છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યે 'યમુનાષ્ટક' નામક એક સ્તોત્ર લખેલું છે, પુષ્ટિમાર્ગીયા તેનો નિત્ય પાઠ કરે છે. આ યમુનાષ્ટકના પાઠથી લોકોને તમામ સિદ્ધિઓ એટલે ભગવતપ્રાપ્તિ તથા તેમા આવતા અતરાયો દૂર કરી પ્રભુના, રસાત્મક વરૂપની અનુભવ રૂપી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. યમુનાજીને તુર્થપ્રિયા કહેવામા આવે છે. ખીજા અર્થમા કહીએ તો નિરતર પ્રવાહ રૂપે જીવનમાં વહેતી એ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતજ છે, જે હૃદયને શુદ્ધ કરે છે અને પ્રભુ લક્ષના હૃદયમા ખીરાજે છે દયારમભાર્થ 'યમુનાષ્ટક'નો પાઠ નિરતર કરતા અને તેનું માહાત્મ્ય સારી પેઠે સમજતા હતા અહિં આ નીચેનું યમુનાજીની ગુણિતનું મુદર પદ દયારમભાર્થ એ સજયું છે

“ દુ સ્વભાવથી જીનાડા દુર્મતિ ટાળો માજી,
શ્રી ગોપીજન વલ્લભ અતિ વલ્લભ મને કરો શ્રી યમુનાજી,
અપ્પડ અનપાર્થિની આપો મા મુદ્દત પ્રેમ લક્ષિત,
પ્રપન્ન વિરચિતિ પૂર્વક દો મા શ્રી કૃષ્ણાસક્તિ ”

* * * *

નમેા શ્રીયમુને મહારાણી દેવી, સુરાસુર બ્રહ્મા શિવાદિક.
(ઈત્યાદિ)

* * * + 1 - ૨

૯૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાષ્યનું જીવન કથન.

સારપછી કવિ ગિરિરાજા શ્રી રાધાકૃષ્ણના યુગલ સ્વરૂપના દર્શન કરે છે અને શ્રી ગિરિરાજ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે; તેમજ યુગલ સ્વરૂપનું પણ વર્ણન કરે છે.

શ્રી ગોવર્ધનધર લાડીલો રે સગે સ્યામા પ્યારી,
યુગલ સ્વરૂપ આ જોઈને ઠરે આખડી મારી.

યુગલ સ્વરૂપનું વર્ણન નીચેની પંક્તિઓમાં સુંદર રીતે કર્યું છે.

“જુલે જુલે શ્રી યુગલ કિશોર હોંડારના,
સળ રસિકન કે સૌર મોર રંગ જુલે.”

(કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૫૬૨) ઇત્યાદિ

આ સમયે હોંડારના દર્શન થતા હતાં એટલે યુગલ સ્વરૂપને હોંડારનામાં જુલતા સમયનું વર્ણન ૩૦ લીટીઓના આ કાવ્યમાં કર્યું છે.

“મેરી રસના તુલે રાધાકૃષ્ણ કયા ન ગાય”

તથા “શ્રીમદ રાધિકા શ્રી કૃષ્ણ એક છે જો,
દેવા ભક્તને યુગલ છે જો.”

એ બન્નીસ પંક્તિઓના કાવ્યમાં કૃષ્ણના દિક્ષ
સ્વરૂપની સુંદર ગરબી આપી છે. રાધ જે જુદા કૃષ્ણ
પણ એકજ / ૧ ચણાની જે ફાડની
“

જો જોમ એક”

દિક્ષ એકજ

છે.

ચણાના

અને બીજો

વોટાએકું છે.

વિપ્રયોગ

છે. આગળ કવિ

“ શ્રીજી સાગર ને લહરી લાનુ નદિની જો,
ઈન્દુ ખલમેલો અનમેલી ચાઝ ચન્દિની જો
વિકૃત વહિ ને કીર્તિ કન્યા જનાલિકા જો,
સરજ શ્રી પ્રજેશ કાન્તિ રાધા જાલિકા જો ”

આમા કૃષ્ણ અને રાધાને સાગર અને તેની લહરી, ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા, અગ્નિની અને જ્વાલાની ઉપમા આપી છે પણ પછી કવિને એમ લાગે છે કે એ ઉપમામા તો રાધાની ગોણતા આવી જાય છે એટલે કવિ તુરત પોતાની જૂલ સુધારે છે અને કહે છે —

“ કૃષ્ણ આત્મા રાધા, રાધાકૃષ્ણનો સહી જો,
એમા અધિક ન્યૂન કોઈ કહેવાયે નહિ જો ”

કૃષ્ણ એ રાધાના આત્મા છે અને રાધા કૃષ્ણના આત્મા છે એમા કોઈ અધિક નથી અને કોઈ ન્યૂન નથી અને જાનને સરખા છે તેઓ એક ખીજની શોભા વધારે છે કૃષ્ણ રાધા વગર અને રાધા કૃષ્ણ વગર એકલા શોભતા નથી

પરખા શોભા એક એકની ભણુ જો,
એકના ન શોભે કહુ દષ્ટાત તે તણુ જો

જેમ કેસરી અરણ્યને શોભાવે છે, ચન્દ્ર રાત્રિને શોભાવે છે, કેશ મસ્તકને અને મેઘ વિષુતને, તેમ રાધા કૃષ્ણને શોભા આપે છે એટલું જ નહિ પણ એક ખીજમા બ્યાપેલા છે અગ્નિમા જેમ બાળવાની શક્તિ રહી છે, ઘટની અદર શબ્દનો ધ્વનિ રહ્યો છે અને જળની અદર સિતલતા રહેલી છે, તેમ કૃષ્ણમા રાધાનું સ્વરૂપ રહેતું છે.

પછી પ્રજમા પોતે જાય છે અહિં આ ‘પ્રજવિલાસ’ નામનું

૯૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

કાવ્ય પોતે રચે છે. વ્રજભૂમિનાં દર્શન કરીને કવિને નીચેનું કાવ્ય સ્ફુરે છે.

“વ્રજ વહાલું રે વૈકુઠં નહીં આલું,
મને ન ગમે અતુર્ભૂજ થાવું;
ત્યાં શ્રીનંદકુંવર ક્યાંથી લાવું.”

આ સારંગ રાગની ગરખી ગુજરાતની સ્ત્રીઓના કંઠે હજુ પણ ગુજી રહી છે. એ ભૂમિનાં દર્શન કરીને કવિ કહે છે કે એના વગર મારી આખ ઠરતી નથી. વૈકુઠની શોભા એની આગળ હીકી છે. વૈકુઠમાં લલિત ત્રીલંગી કૃષ્ણ અને રાધિકાજીનાં દર્શન ક્યાંથી હોય ? ત્યાં ધમુનાજી અને ગિરિરાજ પણ ક્યાંથી મેળવવા ? વ્રજની પાસે વૃન્દાવનમાં તો કૃષ્ણ ગોપીઓની સાથે રાસ રમ્યા હતા, વેણુ બજાવી હતી તે વૈકુઠમાં ક્યાંથી મળે ? વ્રજની નાનકડી રજ ઉપર હું આરે પ્રકારની એટલે સાલોક્ય, સાદ્ય, સાયુજ્ય અને શાષ્ટિ એ ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ હું વારી જાઉં છું. અહિંઆં શિવ પણ વસવાને માટે સખી રૂપ ધારણ કરે છે. બ્રહ્મા પણ તેના રજની તૃપ્તિ કરે છે. ઉદ્ધવ પણ ગુહ્ય લતા થાય છે. ઉવટે કવિ કહે છે.

“સુખ ધ્વર્ગનું કૃષ્ણ વિના કડવું,
મને ન ગમે બ્રહ્મ સદન અડવું.”

આમ વ્રજ ભૂમિનો મહિમા આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે.

અહિંઆં કૃષ્ણ જન્મનું કાવ્ય પણ કવિ રચે છે.

વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરતાં લગવાનની રાસ લીલાનું ચિન્તન કવિ કરે છે અને નીચેની ગરખી રચે છે.

“શ્રી વૃન્દાવન સુખકારી રે, સમરે નાહસે સહુ પીડા,
જ્યાં શ્રી રાધા ગિરિધર રે, સદા કરે છે રસ કીડા.”
ધૃત્યાદિ.

આમાં રાધાની સાથે કૃષ્ણના વિહારનું વર્ણન કહે છે જેને કવિ પ્રેમરસ તરીકે ઓળખાવે છે. કવિ કહે છે કે અધમ પુરુષોના ઉદ્ધાર કરવાને માટે અને કામી પુરુષોના હૃદય રોગને દૂર કરવાને માટે કૃષ્ણ ભગવાને આ લીલા કરેલી છે. અહિંઆં રાસલીલાની નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતી ગરબી પણ કવિ રચે છે.

“ વાગે વૃન્દાવનમાં વાંસળી રે ઉભો ઉભો વગાડે કદાન,
નાદે વેધી પાંસળી રે, નવ રહી કેને સાન.”
ધૃત્યાદિ.

(કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪. ૪૫૪ ૬૪)

તેમજ ‘રાસ પંચાધ્યાયીનો’ ગરબો જે ૫૬૬ પંક્તિઓનો છે તે તેમને મુક્યો. જે કે આ કાવ્ય, તેમના જાણીયા પ્રમાણે ચાંદોદમાં પોતે લખેલું છે. પણ તે માટેની પ્રેરણા અહિંઆંથી મળી છે. એવાં ઘણાં કાવ્યો કવિશ્રીએ પાછળથી ચાંદોદમાં અને ડોહાઈમાં રચ્યાં હતાં. પણ શ્રી ‘વૃન્દાવન વિલાસ’ નામનું મોટું કાવ્ય કે જે પ્રબંધની શૈલીમાં લખાયેલું છે અને જે શબ્દ લાલિત્યમાં અત્યંત છે તે અહિંઆંથી મુકેલું જણાય છે.

(દયારામ કાવ્યામૃત ૫૯ ૨૧૯)

એવોજ મુન્દર ગરબો.

“ હારે વૃન્દાવનમાં થકી થનકકા થઈ થઈ,
રાધા કૃષ્ણ રમે રાસ ગોપી લહી લહી લહી રે.”
ખીજું નહિ નહિ નહિ રે.

આમાં પણ શબ્દાલંકાર જેવા કે યમક, અનુપ્રાસ અને વર્ણ સંગ્રહનું ઉત્તમ રીતે સંયોજન થયેલું છે. કુમ્હરીઓના અવાજે, તંબુરા અને મૃદંગના મૃદનિઓ, અને રાસ, રમતી વખતે એક બીજાના હાથમાં પકડતી તાળીઓનું વર્ણન બહુજ આજેહજ રીતે કરેલું છે. નીચેની.

૧૮૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

લીટીઓમાં કવિએ કૃષ્ણ અને ગોપીઓ એક બીજા ઉપર નયનગાણુ ફેકે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.

“નેન જ્ઞાન કપમાન,
ફદા ફેઈ ફેઈ ફેઈ ફેઈ રે.”

આમા સગીત પણ કુદરતી ગીતે એનું માધુર્ય પ્રકટાવે છે. માથે ઉપમા અલકાગ તથા ચમક અને અનુપ્રાસની પાથ ઝનક સરસ આણી છે. રાસના આનંદમા બધા મગ્ન બ્યારે બનેલા છે તે સમયે ગદ્યાજી રીસાય છે. કૃષ્ણના મુકુટમા કોઈ અન્ય ગોપીનું રૂપ રાધા જુએ છે. તેથી રીસાઈને આત્મા જાય છે તે પ્રસંગને ધ્વનિ નીચેના શબ્દોમા સાલજો.

“હારે મુકુટ માહે રૂપ દાંડુ છે ગદ્યાએ,
હારે મનમા માનની વિમાસણુ થાયે;
હારે હુથી જાની રાખી છે મુકુટ માહે,
હારે એ બહુ વહાલી હઠ ઝાલી ખેરી બાલી ઉઠી ચાલી;
ધુ ગટવાળી ભટ લાળી દયા પ્રભુ ને ને ને ને રે.”

મળ દેશમા ચોરાશી ફોસની પરિક્રમા પણ કરી. અહિં આ કવિની પ્રતિભા ખૂબ ફાલીને ફુલી અને તેના મધુર રૂળ ગુજરાતમાં સરકારી નર અને નારીઓને કાવ્ય રૂપે પાછળથી મળ્યા. અહિં ની યાત્રા પૂરી કરીને કવિ દારકા અને ડાકેર જાય છે. કુલ ૧૨ વર્ષનો ગાળો ચસાર ચાય છે. વચ્ચે વચ્ચે પાછા આદોદ આવી જાય છે અને આદોદના વસવાટ દરમ્યાન કેટલાક મોટા અન્ધો પણ રચે છે. ‘અબ્જિલાખ્યાન’ની રચના આદોદમા ૧૮૬૩મા થઈ. સતસૈયા અન્ય ૧૮૭૨ મા રચાયો. આ અન્ય કવિ નર્મદાશંકરે કાવ્ય સંગ્રહમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. એ અન્ય મળલાયામાં લખાયો છે. સતસૈયા જેવો બીજો એક અન્ય બિહારી કવિએ લખેલો છે.

પણ તેની સરખામણીમાં આ ગ્રન્થની ચર્ચા છોટાઉદેપુરના દરબારમાં ચાલી, ભારે આ ગ્રન્થ ઘણોજ વખણાયો હતો. તેનું કારણ કે આમાં જે પ્રેમનું વર્ણન કર્યું તેનાં પાત્રો અલૌકિક છે. બ્યારે બિહારી કવિનો પ્રેમ લૌકિક નાયક-નાયિકાનો હતો. આ કાવ્યની ખીજ વિશિષ્ટતા એ છે કે આમાં કવિએ રસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રસનું ઉત્તમ વર્ણન દૃષ્ટાંતોથી આપેલું છે. તેમજ જુદાં જુદાં નાયિકાઓના અલંકારનાં લક્ષણો પણ દૃષ્ટાંતોથી આપેલાં છે. આ કાવ્ય રચીને કવિએ ઉત્તમ કાવિનું કાવ્ય આતુર્ય દર્શાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત 'વન્તુદન્દ દીપિકા' નામનો ગ્રન્થ ૧૮૭૪ માં રચ્યો છે. ૧૮૭૫-૭૬ માં શ્રીનાથદ્વારા, શ્રીકાંકરોલી અને પ્રજ્ઞયાત્રા કરી કરીને પાછા ફરે છે, અને પછી ૧૮૭૬ માં ચાંદોદમાં શ્રીમદ્ ભાગવતની અનુક્રમણિકા તથા શ્રીમદ્ ભાગવદ્ ગીતા મહાત્મ્યની રચના કરે છે. સંવત ૧૮૮૦ માં ડોહાઈ જાય છે. ત્યાં સારાવલીનું પદખંડ લખાંતર કરે છે. ત્યાં એ વરસ સુધી રહે છે. પાછા ભરૂચમાં ૧૮૮૨ માં જાય છે. ૧૮૮૪ માં રસિકવલ્લભ ગ્રન્થ ચાંદોદમાં રચ્યો છે. પછીથી ત્રીજી અને છેલ્લી પ્રજ્ઞયાત્રા ૧૮૮૬ થી થઈ ૧૮૯૦ સુધી લંબાય છે. અને કવિ ૧૮૯૩ માં પાછા ફરે છે. તે વખતે તેમનું વય ૬૦ વર્ષનું હતું. હવે કવિની શારીરિક શક્તિ ઘટવા લાગી તેથી બેઠકીઓની લાગણીને માન આપી ડોહાઈમાં કાયમનો વાસ કર્યો.

યાત્રા દરમ્યાન કવિશ્રીને અવનવા અનુભવો થયા હતા.

અ. જગજીવનદાસ મોદીએ તેમના 'દયારામભાર્ગ' વિષેના પુસ્તકમાં કેટલાક પ્રસંગો નોંધ્યાં છે.

મહાકાળેશ્વરનાં દર્શન કરીને કવિ નાસિક તરફ દશ બાર માણસો સાથે જતા હતા. ગતિમા આશીરગદથી વીથ ગાઉ ઉપર મધ્યાન્હે ભોજન કરીને ખીજ યાત્રાળુઓ સાથે આગળ ચાલવા

માંડયું. રસ્તામાં એક જંગલ આવ્યું. અહિંયાં પેલા યાત્રાળુઓએ તક જોઈને દયારામભાર્તને તથા તેમના સાથીદારોને લૂંટી લીધાં. તેમણે તેમને કેદ કર્યા અને તેમને આશીરગદ્દ લઈ ગયા. તેમણે કવિને કહ્યું 'તારે જો છૂટવું હોય, તો અમને રૂ. ૫૦૦) આપો.' કવિએ જવાબ આપ્યો. 'હું તો યાત્રાળુ છું. મારા સાથીઓ સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા છું.' નારી પાસે પૈસો નથી. તેમ મારા માથા પર નથી, કે પન્ની કે પુત્રા નથી, કે કોઈ એવાં સગાંવહાલાં નથી જે મને પૈસા આપે. હું તો કવિના ગાર્હ શકુ છું' એમ કહીને એક કવિના ગાર્હ. લૂંટારોએ તેમની કવિતા સાંભળીને તેમને છોડી મૂક્યા. રામેશ્વર જતા બાલાજી તીર્થની યાત્રાએ દયારામભાર્ત ગયા. ત્યાં સેવા પૂજની સારી વ્યવસ્થા નહોતી. વળી મંદિરનો મહંત લોલિઓ હતો. આથી ત્યાં વધારે દિવસ રોકાયા નહિ. પણ જ્યારે તેમણે ત્યાંથી જવા માંડયું ત્યારે ત્યાંના લોભી મહંતે દયારામભાર્તને માણસો મોકલી પકડી મંગાવ્યા, ને ચાર દિવસ મુઠી રોકી રાખ્યા. પણ જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે કવિ પાસેથી પૈસા મળે એમ નથી. ત્યારે તેણે જવા દીધા. રામેશ્વરનો બાવો શિવ ભક્ત હતો. તે કૃષ્ણની નિન્દા કરતો. આથી દયારામભાર્ત અને તેની વચ્ચે તકરાર થઈ. બાવાએ શુભે થઈને કવિને મારવા દેડો હિંગામ્યો. પણ તેનો હાથ જાયોને જાયો રહી ગયો. આ અમતકારથી બાવો દયારામભાર્તને પગે લાગ્યો.

આવા કડવા અનુભવો પણ કવિશ્રીને યાત્રામાં થયા હતા. એ અનુભવોથી કવિશ્રીને ધણું નવું જાણવાનું મળ્યું. મનુષ્યોના સ્વભાવનું જ્ઞાન થતા, સંસાર પ્રત્યેનો તેમને વૈરાગ્ય થયો. એ અનુભવો પણ તેમના જીવન ઘડતરમાં ઉપયોગી બન્યા છે.

પ્રકરણ ૭ મું

✓ દયારામભાઈ ઉપદેશક તરીકે

દયારામભાઈ ૬૦ વર્ષનું આયુષ્ય વટાવીને સ વન ૧૮૬૩ માં
 ડોહોમાં ગિયર વાસ કરે છે અને જીવનના અતિમ સમય સુધી
 પૈતૈ સ્થિતિ કરીને તાજ રહે છે કોઈ વખતે આદોદ, તથા વડોદરા
 ખાસ નિમત્રણથી જવાનું થાય તો જાય છે આદોદમાં એમનું કોઈ
 સગું નહોતું માતિના માણસો બહુ ચોડા હતા ડોહોમાં તેમના
 મોસાળીરા હતા ચ તિજનોની પણ વસ્તી ત્યાં સારી હતી તેમજ
 ડોહોમાં વૈજ્યવેની સખ્યા મોટી હતી આથી વિચાર કરીને
 ડોહોમાં નિવાસ તેમણે ધ્યેય આદોદમાં તે કાગળપુરીમાં ગહેતા
 હતા હજુ પણ તેમનું ઘર ત્યાં છે ભવાનીશંકર મહેતાના ઘરની
 જોડે તે ઘર આવેનું છે પણ તે ઘરમાં અત્યારે રણારી લોકોના
 ઠાકોરજીનું મદિ છે હજુ પણ દયારામભાઈનો સેવાનો ઓરડો,
 ઉઠના બેસવાનો ઓરડો મોજુદ છે સ વત ૧૮૭૧ ના ફાગણ
 મુ ૩ ને સોમવારના રોજ કનિના સહીરાજો દમ્તાવેજનો કાગળ,
 જેનાથી કવિએ પોતાનું આદોદનું ઘર વેચી દીધેલું તે મળી
 આવે છે (જુઓ દયાગમભાઈનું જીવન ચરિત્ર—શંકરપ્રસાદ રાવળ
 પૃષ્ઠ ૬૧) આ ઘરનું વેચાણ કરીને કવિએ પોતાના પિતાનું
 ગ ૨૦૦) નું, શુકલ ડાહ્યાભાઈ સેવકરામ ઔદિચ્યનું દેવું ભરી
 દીધું આ રીતે આદોદનું ઘર વેચી દધને પિતાના ઋણમાથી
 મુક્ત થયા

ડોહોમાં કવિ શૃંગારવાડીમાં રહેતા હતા સરીયામ રસ્તાની

પૂર્વ દિશાએ પડતર જમીનના મોટા ભાગમાં રહેતા હતા. પછીથી ખીજા મકાનમાં રહેવા ગયા. તે કુરળવાળાની મોટી હવેલી તરીકે ઓળખાતી. આ મકાન જર્જરિત નિયતિમાં હતું. તેમાં મહેતા દિમતરામ બાળાશંકરની દીકરી અને ત્રનાડી પ્રહ્લાદજી સુનીલાલની પત્નિ બાળ ધનવત રહેતા હતા. પછીથી પોતાના મેસાજ તરફથી મળેલું આમોપાલવના મહોલ્લામાં આવેલા ઘરમાં દ્વિગૃહેવા ગયા. એ ઘર પાછળથી કવિના કુટુંબીઓએ વેચી દીધું છે x આ શ્રીદયારામભાઈનું આગ્રક મંદિર હાલમાં કરવામાં આવ્યું છે અને તેમાં અડધો ભાગ અકોટીવાળા ગોવિંદલાલનું ઘર છે.

શ્રી ગોવિંદલાલ છોટાવાવ પરીખના જણાવવા પ્રમાણે આ ઘરમાં, ભક્તો અને સતોની ખૂબ ભીડ જામતી અને મોટી રાત સુધી ભગવચ્ચર્યા અને ભજનો થતા. આથી એક પડેશીએ વિરોધ કર્યો. દયારામભાઈના જણવામાં આ હકીકત આવી એટલે તેમણે તે ઘર છોડીને ડભોઈ ગામની બહાર જવાની ઈચ્છા કરી; પણ આરોળા ગામમાં આવેલા વૈષ્ણવ સખીદાસ ગાધીએ એમને આમંત્રણ પૂર્વેક વિનંતી કરી ‘મારું ઘર બહુ મોટું છે. તેમાંથી એક ભાગ તમારા વસવાટ માટે જુદો કાઢી આપીશ’ એમ કહીને તે ઘરમાં ગૃહેવા માટે જના જણાવ્યું. ઘણી આનાદાની પછી આમંત્રણ ચર્ચને કવિ ત્યાં રહેવા ગયા. આ ઘરમાં દયારામભાઈના દોઢેરજી ખીરાજતા હતા. સખીદાસ ગાધીના વારઓએ એ જગ્યાને જાળવી રાખી છે. આ અંગે કવિ પોતાનું ઉત્તરાવસ્થાનું જીવન શરૂ કરે છે. ઘણા ભાવિક ભક્તો અને સતો સેમના દર્શન કરવાને માટે આવે છે. દરરોજ જુદા જુદા વિષય ઉપર ભગવચ્ચર્યા થાય છે. કવિ નિત્ય નવા નવાં પોતાના કાવ્યનું સર્જન કરીને ભક્તોને ઉપદેશ અને આનંદ આપે છે. દરરોજ ભજન મંડળાઓ મળે છે. જુદા જુદા સ્થળોથી સાધુઓ અને

મહાત્માઓ સત્સંગ માટે ત્યાં આવે છે. કોઈ તેમની સાથે વાદવિવાદ કરે છે. કોઈ એમના કીર્તનનો લાલ લેના આવે છે. કોઈ કોઈ એમની ઉપદેશસુધાનુ પાન કરવા ભેગા મળે છે. કોઈ તેમની શિક્ષાઓનું સમાધાન મેળવવા આવે છે. કોઈ પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય જાણવા આવે છે. કોઈ પોતાના દુઃખોની વાતો તેમની આગળ કહે છે અને તેમની પાસેથી આશ્વાસન મેળવે છે. એકાદશીના દિવસે તેમજ જન્માષ્ટમી, શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુંસામીજીના જન્મ દિવસોએ મોટા સમારોહો ત્યાં યોજાય છે. તે દિવસે તેમની ગરબીઓની રમઝટ ચાલે છે; અને ભક્તિરસમા ભક્ત હૃદયો તરબોળ થઈ જાય છે એમની કથાઓ અને લજનો સાંભળવાને માટે એકલા ડોહોઈનાજ લોક નહિ પણ બહારના અને દૂર દૂરના ભાવિક વૈષ્ણવો આવતા. તેમના શ્રોતાઓમા સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો, યુવાનો, વૃદ્ધો, શ્રીમંતો અને રૂઝા અને મોટા અધિકારીઓ, રાજાઓ, હિન્દુઓ મુસ્લીમ અને પારસીઓ-એમ બધાજ આવતા અને જેઓ એમના સત્સંગનો લાલ લેતા તેઓ પોતાના જીવનને ધન્ય માનતા. કવિની મંડળીઓમા શ્રોતાઓનો ખૂબ જમાન થતો. ભક્તિરસની અદ્ભૂત રમઝટ ત્યાં જામતી. લજનો ગાતી વખતે ગસગસત જાનતા અને તૃપ્ત પણ કરતા. કોઈ કોઈ વખતે એમની આખમાથી ભક્તિગસ ઉભરાતા આસુઓ વહેતા કંઈ ગદ્ગદિત થતો અને શ્રોતાઓ પણ આખમાથી અશ્રુધારા વહાવતા. કવિનો ઉપદેશ એ દેવના ઉપદેશ જેવો ગણાતો. એમનો ઉપદેશ સાંભળીને ઘણાઓના જીવન પલટાઈ ગયા. ઘણાંઓએ મૃણ્ણુ ભક્તિ મીકાગી ઘણાઓએ અન્યાયત્રનો સંગ કર્યો. એમની અમર નીચે ડોહોઈના કાયમ્ય વૈષ્ણવ લટપુભાઈ હરખમલ અને સામેદરા નાગર ત્રનાડી રણુઝોડજી રાજગમે તો હંમેશને માટે યજ્ઞરાસ કર્યો હતો. તમામ જાતના બ્રાહ્મણો એમની પાસેથી શાસ્ત્રીય વિષયો જાણવા માટે આવતા હતા. તે બધાનો દયારામભાઈ માટે ખૂબ આદરભાવ હતો. આ લજન મંડળી સમક્ષ શ્રીમદ્ભાગવત

અને ગીતાનું રહસ્ય પોતે સમજાવતા હતા. અને સ્વરચિત કાવ્યો ગાઈને તેનું રહસ્ય તેમને સમજાવતા. કવિને સંગીત માટે ખૂબ શોખ હતો. અષ્ટછાપના કવિઓનાં કીર્તનોનો સાગે અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો. પિંગળ શાસ્ત્રનું તેમનું જ્ઞાન અદ્ભૂત હતું. તેમને ૬૪ પદ્ય મધુર હતો. સિતાર, તબુરા કે સારંગી બજાવવામાં તે એકા હતા. તેમ મૃદંગ અને નરઘા પણ સારીરીતે બજાવતી હતી.

દિન પ્રતિદિન એમના શિષ્યોની સંખ્યામાં ખૂબ વૃદ્ધિ થવા લાગી. પણ તેમના જોશી રણછોડજી હરિભાઈ અને ગિરજાશંકર મુખ્ય શિષ્યો હતા. જને મંગીત સાફ બોલતા હતા. તે બંનેનું મંગીત સાલજીને ડોહાઈની જનતા તેમને રામલક્ષ્મણની જોડી તરીકે ઓળખાવતી. આ બે ભાઈઓએ દયારામભાઈની કવિતાનો પ્રચાર કરીને મોટી સેવા કરી છે. તેમણે લઢીઆ તરીકે પણ કામ કર્યું છે. કવિના ખાસ વિશ્વાસપાત્ર આ બે શિષ્યો હતા. કવિએ પોતાના અંતિમ સમયે આ બે શિષ્યોને પોતાના હસ્તલિખિત પુસ્તકો આપ્યા હતા. આ ઉપરાંત ઘેવાભાઈ દુર્લભદાસ, વસંતગાય એવકગમ, દર નરોત્તમ હરિલાલ વગેરે લઢીઆ તરીકે કામ કરતા હતા. અમીન ઘેવાભાઈ, કવિના તમામ મૃત્યુ ઉતારતા અને તેને સંભાળી રાખતા. પોતે મરતી વખતે તે મૃત્યુ પોતાના અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિ છે એમ જણાવીને તેમની સંભાળ રાખવાને પોતાના પુત્રો અને પત્નીને ઉદ્દેશીને નીચેના શબ્દો કહ્યા હતા.

“ત્યાં સુધી દયારામભાઈની આ પ્રસાદી આપણા ઘરમાં છે ત્યાં સુધી તમે કદી દુઃખી થશો નહિ. સતપાત્રને તે વાચવા ઉતારવા આપજો પણ એમનું જીવનની પેરે જતન કરજો.” (દયારામનું જીવન ચરિત્ર રાવળ કૃત પૃષ્ઠ-૧૬૪) શિષ્યો જેમ દયારામભાઈને પ્રેમથી આહતા હતા તેમ દયારામભાઈ પણ તેમને આહતા હતા. પુત્રોની માફક તેમના પ્રત્યે કવિનો ખૂબ પ્રેમ હતો. દયારામભાઈની કોઈ પણ સેવા કરવા માટે તેઓ

ખડે પગે તૈયાર હતા. દિવસમાં એક વખત પણ જો તેમનાં દર્શન ન થાય તો તેઓ ખિન્ન થઈ જતા. દયારામભાઈનું શરીર અસ્વચ્છ રહે તો તેઓ બધા ખૂબ ચિંતાતુર બની જતા. દયારામભાઈ બધાની સાથે લગ્ન જતા. તેમની સાથે ઢસીને વાત કરતા. ગામના દુઃખિયારાઓને દિલાસો આપતા અને ઝગઝગોરોમાં પણ સુલેક શાંતિ કરાવતા. પોતાની જાતિમાં પણ તેમનું ધણુંજ માન હતું. પોતે મરજદી હતા એટલે સમૃદ્ધ બોજનમાં ભાગ લેતા નહોતા. છતાં જાતિના ઝગઝગોનો નીકાલ એમની મારફત થતો. જાતિના મામાજીક પ્રસંગોએ વહેવાર-જેમકે ચાંદ્રો મોકલવો, શાક મુધાગ્વા જવું, જાતિની રમેશ કરવા જવું, લાડકા લાડુ મોકલવા, તે દરવાનું ચૂકતા નાહો. એક પ્રસંગે દયારામભાઈ જાતિ વહેવારમાં વગગી રહેલા જ્વણીને તેમને એક ગૃહ્યે પ્રશ્ન કર્યો.

“તમે સંસાર છોડી દીધો છે, તમારે ગૃહ્યશ્રમ પણ નથી, વળી તમે પુષ્ટિમાર્ગિય રીત પ્રમાણે પાટી મરજદા લીધી છે. જાતિ બોજનમાં તમે જતા નથી તો તમારે આ વહેવાર કરવાની શી જરૂર ?” તેનો ઉત્તર કવિ હસતાં હસતાં આપતા “હા, હું કષ્ટલ કડું છું કે મારે હવે જાતિના સંબંધની જરૂર નથી. પણ દેહ સોડાદરા નાગર જાતિમાં જન્મે છે અને તે જાતિએ તેને ઉછેર્યો છે. મારા પિતાને જાતિ માટે બહુ માન હતું એટલે તેમની ખાતર, તેમ માગ મોમાળ પક્ષના સગાવડાલાઓની ખાતર, મારે એ વહેવાર ચાલુ રાખવો જોઈએ. એનાથી જાતિના ઋણમાંથી આ દેહ મુક્ત થઈને કૃતકૃત્ય બને છે. તે જાતિનું ઋણ હું કેવી રીતે ફેડી શકું ? મારા અંતિમ અમિ સંસ્કારની ક્રિયામાં પણ જાતિ ધાર્મિક વિધિથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે સદ્ગતિ આપનાર છે.” આમ કવિ તેનો ઉત્તર આપતા. કવિએ પોતાનું મૃત્યુપત્ર કરેલું તેમાં ૨૦૧૭ રૂપિયાની રકમ જાતિ બોજન માટે અલગ મુજેલી. નરસિંહ મહેતાને જુનાગઢના નાગરોએ અવગણેલા હતા. પણ દયારામભાઈને તેમની જાતિના માણસોએ તેમને સન્માન્યા હતા.

કવિની દીન ચર્ચા નીચે પ્રમાણે હતી.

મોટા ભાગે હાકોરજી સેવામાં અને નિત્ય કર્મમાં પસાર થતો. શ્રાદ્ધ મૂર્દતમાં તે હિંતા અને રનાનાદિ કર્મ કરીને ભગભગ બપોરના બે વાગ્યા સુધી સેવાપરાયણ રહેતા. હાકોરજીને અંગીકાર કરાવવાની સામગ્રી જાતે તૈયાર કરતા. માળાઓ પણ જાતેજ બનાવતા. સેવામાં પહોંચ્યા પછી વૈષ્ણવોની સાથે મહાપ્રસાદ લેતા. પછી ઉત્થાપનનો સમય થતાં સુધી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના અને શ્રી ગુસાઈજીના ગ્રન્થો વાંચતા. અને જો કોઈ હાજર હોય તેમને સમજાવતા. કદાચ જરૂર પડે તો બહાર તે સમયે જતા. મેવો વગેરે પણ જાતે લાવતા અને ઉત્થાપન સમયે આવી જતા. પછી મંદિરમાં દર્શનાર્થે જતા અને સાંજે ચૂતા પહેલાં, વાળુ કરીને ભગવદ્ વાતાં તથા ઉપદેશનું કાર્ય કરતાં રાતના ૧૨ પણ વાગતા. ઉત્સવના દિવસોમાં ખૂબ વૈષ્ણવોની મેદની જામતી અને ભજનની ધૂન અને ઉપદેશ ધાગથી કોઈ કોઈ વખત ભગભગ પ્રાતઃકાળ થઈ જતો.

✓ દયારામભાઈ કવિ હતા માટે કવિતા રચતા નથી પણ કવિતાદ્વારા સંસારીઓનાં જીવન કેમ સુધારવાં તે માટે, ઉપદેશની કવિતા પણ રચતા. તેમજ જ્ઞાનીઓને અને પંડિતોને વેદના સાચા અર્થનું જ્ઞાન થાય એટલા માટે, તત્ત્વજ્ઞાનની પણ કવિતા લખતા, તેમજ ભક્તજનો શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલા શ્રી કૃષ્ણભગવાનની અનેક લીલાઓ સરળ વાણીમાં સમજી પોતાનું જીવન ભગવદ્ વ્યક્તિ રમથી પુનિત અને આદ્યાદિક બનાવે, તેમજ ભગવાનની દિવ્ય લીલામૃતનું પાન કરી શકે તે માટે પણ કવિતા લખતા. હુંકમાં ભક્ત કવિ દયારામના ઉદ્યોગ નિવાસ ગ્રામ વખતે જીવન ત્રિવિધ પાસાવાળું જોવામાં આવે છે. હીરાના ત્રણ પાસા હોય તે પ્રમાણે એમના ભક્ત જીવનના ત્રણ પાસાં હતા. ઉપદેશક દયારામ, શ્રીકૃષ્ણ દયારામ અને રસિક ભક્ત દયારામ. ઉપદેશની કવિતાદ્વારા ગૃહસ્થ-શ્રમીઓને કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા ભક્તિનિષ્ઠાનો ઓધ તેમણે આપ્યો હતો. તેમની કવિતામાં -ત્રિવેણી, સંગમની માફક કર્મ,

જ્ઞાન અને લક્ષિત એક ખીજમાં લગી જતાં. મુખ્ય પ્રવાહ. તે લક્ષિતનોજ વહે છે. પણ જેમ ગંગામાં ખીછ નદીઓ ભળે તેમ ધર્મ, નીતિ, જ્ઞાન વગેરેનાં નાનાં ઝરણાંઓ કે નદીઓ તેમાં ભળી જાય છે. અને ગંગા જેમ નદીમાં સ્નાન કરનાર શુદ્ધ થઈને સંસારના ત્રિવિધ તાપ શમાવે છે તેવી રીતે દયારામભાઈની કવિતામાં સૌ કોઈ અવગાહન કરીને લૌકિક જીવનના તાપ દૂર કરીને, ભગવદ્ લીલાને યોગ્ય સ્વદેહને તથા મનને અલૌકિક બનાવે છે. દયારામભાઈનું જીવન, કલ્પવૃક્ષ જેવું હતું. કલ્પવૃક્ષની છાયામાં આશ્રય કરનારાના સઘળા મનોરથો પૂર્ણ થાય છે એવી કિંવદન્તી છે. એજ રીતે દયારામભાઈની પાસે આવનારા સર્વ કોઈને પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થવાનો સંતોષ મળતો હતો. જે નરનારીઓ તેમની પાસે આવતા તેમને તેમના અધિકાર પ્રમાણે દયારામભાઈ સલાહ-માર્ગદર્શન આપતા.

દરરોજ સત્સંગ મંડળાની બેઠકો તેમને ત્યાં મળતી અને તે વખતે અગાઉથી રચી રાખેલાં પદો મંડળ સમક્ષ ગાતા અને તેમની કેટલીક પંક્તિઓ ઉપર વિવેચન કરતા. કેટલીક વખતે અગાઉથી ચિંતન કરેલા વિષયની કવિતા રચીને ઉપદેશ આપતા. તેઓ શિષ્ય કવિ હતા. કોઈ વખતે કોઈ ગ્રંથ વાંચીને તેનું મનન કરતાં તેનો સાર કવિતામાં લખતા. કોઈ વખતે જુદા જુદા મનુષ્યોના સંગ્રહમાં આવતાં જે કોઈ અનુભવ થતો તેના ઉપર કવિતા લખતા. કેટલીક વખતે પોતાના હૃદયમાં ગોપીભાવ ન્યારે ખૂબ ઉછળતો ત્યારે તે ભાવને અનુરૂપ કવિતા લખતા. ડોહામાં નિવાસ કર્યો ત્યારે એક બાળત ઉપર તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. શાસ્ત્રકારોએ ગૃહસ્થાશ્રમને ઉત્તમ ગણ્યો છે. છતાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં જીવન દુઃખથી ભરેલાં જણાય છે. કોઈ વ્યાધિ; તો કોઈ વ્યાધિ, તો કોઈ ઉપાધિથી ખીડિત છે. ભાગ્યેજ કોઈ સંસારમાં સુખી હશે. કુટુંબમાં પતિપત્ની વચ્ચે જેજ ન હોય. ભાઈઓ ભાઈઓ વચ્ચે કુસુપ, પુત્રો પુત્રો માંખાપો વચ્ચે

અણુબનાવ, જ્ઞાતિના - ગ્રંથડાઓ, વેર ઝેર અને ઈર્ષ્યા. સમસ્ત સમાજ જીવનમાં એકરાગ નહિ, સંપ નહિ. ન્યાય નહિ, આ બધાનું કારણ શું ? એમને લાગ્યું કે વ્યવહારિક જીવન માણસને જીવતાં આવડતું નથી. તેનું સાચું જ્ઞાન તેમને નથી. ત્યાં સુધી વ્યવહારિક જીવન શુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી મનુષ્ય સાચું ધાર્મિક જીવન, આધ્યાત્મિક જીવન કે ભક્તિમય જીવન ગાળી શકે નહિ.

આ વિષયનું ચિંતન કરતાં તેમને એક કાવ્ય રચ્યું, તે લોકોને આદર પાત્ર બને, તેમજ સ્ત્રી વર્ગમાં પણ તેટલા માટે ગરબાના રૂપમાં રચ્યું. તેનું નામ “ચાતુરીનો ગરબો” છે. જે દિવસે તે રચ્યું તે દિવસે સત્સંગ મંડળીમાં લાવિકોને તેમણે સંબોધ્યા. “આજે હું તમારે માટે કંઈ નવી ચીજ લાવ્યો છું. અને તે છે એક કાવ્ય. તે એવી ચીજ છે જે તમે તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તશો તો જરૂર સુખી થશો. આપણે બધા સંસારમાં રહીએ છીએ. સમાજમાં એક બીજાના સંબંધમાં આવીએ છીએ પણ આપણને સમાજ જીવનની વ્યવહારિક જીવનની કળા આવડતી નથી. તેથી અમૃત ભરેલા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વિષનું પાન કરીને જીવનને ઝરગાદ કરીએ છીએ. સમુદ્રમાંથી મંથન કરીને જેમ દેવ અને અસુરોએ અનેક રત્નો કાઢ્યા તેમાંથી અમૃત પણ નીકળ્યું અને વિષ પણ નીકળ્યું. પણ દેવોજ અમૃતનું પાન કરવાને, પ્રભુની કૃપાથી, લાગ્યશાળી થયા. આપણા સંસારમાં પણ અનેક વસ્તુઓ ભરેલી છે. સારી પણ છે, ખોટી પણ છે, તેમાં સુખ પણ છે અને દુઃખ પણ છે. પણ તે લેતાં આવડતું નોઈએ. વ્યવહારમાં કેમ વર્તવું તે વિષે હું ચાતુરીનો ગરબો જે લખી લાવ્યો છું તે તમને ગાર્હ સંભળાવીશ અને થોડીક પંક્તિઓનું વિવેચન સંભળાવીશ. એમ કહીને ચાતુરીનો ગરબો તેમણે ગાર્હ સંભળાવ્યો.

(દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૧૭)

અને નીચેની પંક્તિઓનું વિવેચન કર્યું.

“ જીવનમાં સુખી થવું હોય તો કોઈ પણ કામ સાહસથી કરવું જોઈએ નહિ. ”

“ સાહસ કર્મ ન કરીએ કદાપિ, ડરીએ હરિ જગને મારેજ;
ઉતરેજુ જળ ગોલીનું ન ચઢે, વળતું કોટી પ્રકારે. ”

કોઈ પણ કામ સાહસથી કરીએ તો જગતની ટીકાને પાત્ર બનીએ છીએ. વગર વિચારે કોઈ કામ કરનારને પસ્તાવું પડે છે. તેનું કામ નિષ્ફળ જતાં લોકમાં તેની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જાય છે અને એક વખત પ્રતિષ્ઠા ગઈ તે પાછી આવતી નથી. ઉપરનું પાણી એક વખત ઉતરી ગયું તે ફરીથી ચઢતું નથી.

વળી સુખી થવાને માટે જીવનમાં માણસે પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવું. ઉડાઉપણું ન હોવું જોઈએ તેમ કંબુથ પણ ન થવું જોઈએ.

“ કોનું કાઢીને ખરચ ન કરીએ, દાટીના સહીએ દુઃખજ,
જેવી સંપત્ત તેવું ભોજન, સદા પામીએ સુખ. ”

આમાં દેવું કરીને ખરચ કરવો નહિ અને પોતાની પાસે સંપત્તિ હોય તો તેને જમીનમાં રાખી મૂકીને પોતે વાપરે નહિ અને દુઃખ સહન કરે તે બરાબર નથી એમ જણાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાને ઘેર આવતાં ખર્ચો પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે કરે તો સુખી થાય. વળી તેમણે જણાવ્યું કે પોતાના વખાણ કરવાં નહિ તેમ બીજાની નિંદા કરવી નહિ. પારકાની સ્ત્રી સાથે હામ્ય વિનોદ કરવાં નહિ. બહુ ભોલ ભોલ કરવું નહિ અને કડવી જીભ વાપરવી નહિ. એનાથી પોતાની મહત્તા ઘટે છે. સુખમાં જડી ના જવું અને દુઃખમાં હિંમત દારવી નહિ.

કેટલાકે જીવનમાં સ્વાર્થી બની જાય છે. પોતાના અને પોતાના કુટુંબીજનોના હિત સિવાય બીજાનું હિત જોતા નથી. બ્યારે બીજાઓ આદર્શની ધૂનમાં ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને

[૧૨] લક્ષ્મણકવિ શ્રીધારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

આટો જોઈએ, એ ઉક્તિ પ્રમાણે સામાજિક સેવાની ધૂનમાં પોતાનાં છોડાંઓને જાતિ કરે છે. આ જન્મે પ્રકારના લોકો સાથે અર્થમાં ગૃહસ્થાશ્રમી નથી. ખરો ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાના અને પારકાના બંને એવા કરતા નથી. તે પોતાનાઓનું હિત કરે છે તેમ બીજાઓનું પણ હિત કરે છે. તે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ જન્મે સાથે છે. એને માટે રહે, વાંસલો અને કરવતનાં ઉદાહરણો આપી શકાય. સુધાર એ ત્રણે સાધનોથી લોકોને અમુક સંસ્કાર આપે છે. રદાથી છોલ ઉતારે છે. તે લોકોથી બહાર ફેંકાય છે. વાંસલાથી ઉતારાતો છોલ સુધાર પાસે ખોળામાં પડે છે પણ કરવત જન્મે બાજુએથી વહેરે છે. પગેપકારી માણસની રીત ર-દા જેવી છે. સ્વાર્થી જીવન વાસવા જેવું છે. કરવતની રીત પ્રમાણે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ જન્મે સધાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમનું જીવન એવા પ્રકારનું હોય જોઈએ. કેવળ સ્વાર્થી નહિ તેમ કેવળ પરમાર્થી નહિ પણ જન્મે પ્રકારનું અર્થાત્ સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થવાળું.

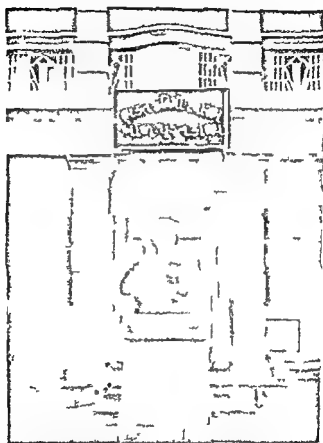
“રીત નભે નહિ ગન્દા ફેરી, વાંસલે વરવુ થાયેજી,
કરવતની કક્ષા ગ્રહી રાખો, જે લોક સુખદાયી.”

વળી સાંભળો નીચેની લીટીઓ.

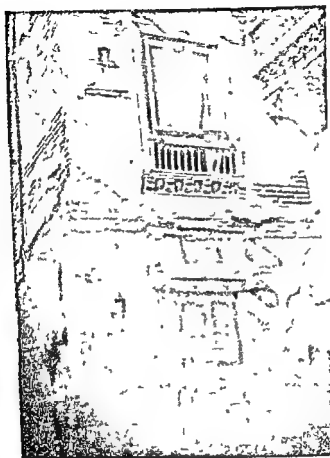
“લાખ ગુમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી,
લાખ ખરચતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગમે સહુ ખાખ.”

લાખો રૂપીઆ ગુમાવવા પડે તો તે જતા કરવા પણ સમાજમાં પોતાની આખર ગુમાવવી નહિ. આખર એજ મનુષ્યને શોભા આપનાર છે. આખર ગઈ એટલે બધું ગયું, આખર હશે તો લાખો મળશે.

નીચેની પંક્તિઓમાં કવિ કહે છે કે જે વસ્તુ આપણી પાસે નિશ્ચિત છે તે છોડી અનિશ્ચિત વસ્તુ માટે ફોંફાં મારવાં નહિ. એમ ‘કરવાથી’ માણસ દુઃખી થાય છે, પોતાની પાસે જે સાધન હોય તેનાથી માણસે સતોષ માનવો જોઈએ.

લાકતકવિ શ્રીદયારામભાઈની પ્રતિમા
એમના સમગ્રજીવે બાળપણસુતકાલય (હવેઈ)

ભકતકવિ શ્રીદયારામભાઈએ ઉત્તરાવસ્થામાં
શ્રી સગીદાસ ગાંધીના મકાનમાં નિવાસ કરેલો, તે
મકાનનો પૂર્વ તરફનો ભાગ અને બારી (ડોરોઈ).

“ મળી રહેજ પોળી નવ તણએ, દુર મોદિક અલિનાપેજ,
ઉચ્છંગ સુત અળગો કેમ કરીએ, ઉદર ગર્ભના આરો. ”

લવિષ્યમાં લાડુ મળવાની આશાએ હાથમાં આવેલી રાટલી
છોડવી નહિ. કારણકે લાડુ અનિશ્ચિત છે. મળે કે ન પણ મળે,
એમ લવિષ્યમાં બાળક જન્મશે એ આશાએ જોળામાંના બાળકને
તળનાર માતા મૂખે છે તેમ એ પણ મૂખે છે એમ કવિ
જણાવે છે.

એક ખીજના વહેવારમાં, દેહ અને મન પવિત્ર રાખવાં જોઈએ.

“ તન મન વસન સુવિમળ રાખીએ, આળસ ક્રોધ ન કરવોજ,
પરદુઃખ દેખી પ્રસન્ન ન થાવું, પાપ’ડ ધર્મ ન ધરવો. ”

વળી સાંભળો. વાણીની મીઠાસથી નેટલા સારા સંબંધો
થાય છે તેટલા ખીજથી થતા નથી. દુનિયાના વ્યવહારમાં બધા
માણસો સરખા હોતા નથી. તેમનું વર્તન આપણા તરફ સામ
ન હોય તો પણ આપણે ઉદારતા રાખવી જોઈએ.

“ મધુરી વાણી વદીએ સૌથી, ઉદર રાખીએ ઉકુજ.

મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ તેનું ન કરીએ ભુંડ. ”

આ ઉપદેશ સાંભળીને બધાં પ્રસન્ન થતાં. કવિ ગરબાના
રાગમાં ગાતા તેથી જહેનોને ખૂબ આનંદ થતો. તેમના શિષ્યો
તે હિતારી લેતા અને તેની નકલો દ્વારા નારી સમાજમાં તેનો
ખૂબ પ્રચાર કરતા. આતું ખીજું કાવ્ય વ્યવહારિક જીવનની શુદ્ધિ
માટે ‘ચેતવણી’ નામનું, નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતું ૭૦ લીટીનું
રમ્યું હતું.

“ ચેત ચેત મન ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની રે,
આ જુદી બાજુ જગતતણી છે, તેથી મમતા તજની રે. ”

આ કાવ્યમાં કવિ મનુષ્યને જીવનનો સદ્ઉપયોગ કરવાનો

બોધ દ્વારા સંસારની માયામાં નહિ ફસાવાની ચેતવણી આપે છે.

આજ રીતે તેમણે મન ‘પ્રમોધ કક્ષો’ નામનું ૨૨ લીટીનું કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં ક, ખ, ગ, એમ મૂળાક્ષરના બધા અક્ષરોથી દરેક દુહાની શરૂઆત કરી છે જેમકે—

“ કક્ષા કોટી કારજ હાંડીને કે, લજ્જ લો ગ્રીકૃષ્ણ કૃપાળ,
નહિ તો પાછળ પરતાવો થાગે રે, આવી જાગે અચાનક કાળ ”

‘શિક્ષા’ નામનું કાવ્ય પણ વ્યવહારિક જીવનને લગતું નથી. તેની દરેક પંક્તિમાં એક એક મૂત્રવાક્ય પ્રમાણે ગ્યાએલું છે. (કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩ પૃષ્ઠ ૨૬૭)

‘શિક્ષા’ તથા ‘પરીક્ષા પ્રદીપ’ પણ એ પ્રકારનાં કાવ્ય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય સાગ છે? કે જોડો છે? ખરો યાની છે કે ભક્ત છે? તે ભોગી છે? કે સન્યાસી છે? અમુક પુરુષ સાચો પતિ છે કે પિતા છે, અને સ્ત્રી સાચી પત્ની છે કે માતા છે, તેની પરીક્ષા કરવાના લક્ષ્યો આપ્યા છે. આ કાવ્યો દયાગમભાઈના દરરોજના વ્યવહારિક જીવનના અનુભવોનું પરિણામ છે.

એક વખત તેમને એવી મ્હુરણા થઈ કે પોતાના ઉપદેશને વધારે અસરકારક બનાવવાને માટે અમુક કહેવતો કે લોકોક્તિઓ ઉપયોગ કરવો. એનું નિતન કરના ‘પ્રમોધ બાવની’ નામના કુંડળીયા હન્દમાં એક લાખ કાવ્યની રચના કરી. દરેક કુંડળીયામાં સાત લીટીઓ, એવા બાવન કુંડળીયા લખ્યા છે; અને એનું નામ ‘પ્રમોધ બાવની’ રાખ્યું છે. એક દિવસે સત્સંગ મંડળીમાં બાવને બાવન કુંડળીયા ગાઈ બતાવ્યા અને તેમાંના કેટલાક ઉપર વિવેચન કર્યું. દા. ત.

“ તરખો જોદે કૃપ જળ પ્રકટ પીએ નહિ ગંગ. ”

તરસે મોલુસ ગંગા નદીના કિનારા પર જોલો હોય અને તેની પાસે થઈ પુષ્કળ પાણી વહેતું હોય છતાં તેમાંથી જળ ખીને તરસ છીપાવવાને બદલે કૂવો ખોદવાનો શ્રમ કરે તે કૂવો ફતલાગી અને મૂર્ખ કહેવાય ! તેવી રીતે, સાક્ષાત્ લગવાનને મૂકીને ખીજનો આશ્રય કરનારા, ફતલાગી લોકો કહેવાય છે, મનુષ્યો લગવાનની લક્ષિતુ પ્રકટ સુખ છોડીને અન્ય દેવાની પૂજના માર્ગમાં પડી જાય છે, તેથી તેમની ધાર્મિક તૃપ્તિ પથ ચતી નથી.

વળી કવિ કહે છે, “જતુ ન જળ્યુ” નાગરી મુશળ પૂજ માંય.”

હી કચરો કાઢે છે. કચરો કાઢતી વખતે મુશળ એટલે સાંમેલું; એ કચરો મેલું દેખી દે છે. તેવી રીતે મનુષ્યને લગવાનના ભજન માટે આ દેહ આપેલો છે; પણ અન્ય કર્તવ્ય કરવામાં પોતાનું જીવન વ્યર્થ વેડી દે છે. અને તેની સ્થિતિ કેના જેવી છે ? તો કવિ કહે છે.

“પારસમણિને વાંટકે લદ્દજ માગે બીખ.”

પોતાની પાસે પારસમણિનો વાડકો હોય અને ખીજની પાસે બીખ માગવા જાય. લક્ષિ એજ સાચો પારસમણિ છે. તે પોતાની પાસે હોવા છતાં ખીજ દેવાની પાસે અન્ય સાધનો દારા બીખ માગવા જાય એવું છે. પણ મસાણના લોડવામાં ઈલામચીનો સ્વાદ કયાંથી હોય ? લગવાનને છોડીને સંસારનું સુખ ઈલામચીનો મસાણના મોદકમાંથી સુખ મેળવવા ઈચ્છે છે. પણ એ સંસારના વિષયોનું સુખ, દુઃખથી ભરેલું છે. એમાં કલેશ હોય છે અને પાંપાચરણ કરવું પડે છે. પણ જો મનુષ્ય વિવેકપૂર્વક પોતાનું જીવન ગાળે અર્થાત્ લગવાનમાં અહાં સંખાને જો પોતાનાં કાર્યો કરે તો તેનું જીવન સુખી થાય છે. તેનો સંસાર સંકળ થાય છે અને લગવાનની ભક્તિ પણ કરી શકે છે. આના ઉપર કવિએ—

[૧૧૬] અકતકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન, ૬૫૧.

“વિવેકથી બન્ને રહે દોંણી ને વળી દુધ” ની કહેવતવાળો કુંડળાઓ ગાયો.

લંકા જેવી સોનાની નગરી લૂંટવા જનાર માણસ ત્યાંથી મુશળ-સાંભેલું લઈને આવે તેના જેવી ભગવાનની ભક્તિ છોડીને અન્ય પ્રવૃત્તિમાં પડનાર મનુષ્યની સ્થિતિ બને છે. મનુષ્યને ગમે તેટલું જ્ઞાન મળ્યું હોય, ચૌદે વિદ્યાઓમાં નિષ્ણાત બન્યો હોય, તમામ શુભોદ્ધી વિનિષ્કૃત હોય, રૂપ હોય, કાવ્ય શક્તિ હોય, સંગીત વગેરે કળા બજાવતો હોય, સૌર્ય હોય, યશ હોય તેમ છતાં જો ભગવાનને તે ન ભજે તો, એ મણુ તેવ છતાં જેમ અધોર્ધ રહે, તેવી આ બાબત છે. એવાઓનું જીવન વ્યર્થ જાય છે. જીવનમાં કોઈપણ લાભ મેળવતા નથી. જેમ કોઈ સ્ત્રીના નસીબમાં રંડાવાનું હોય તેના જેવું કહેવાય. પ્રભુ પતિ હોવા છતાં એને સૌભાગ્ય મુખ મળતું નથી! એને માટે તો ‘રંડાપણુ તો રાકડું હેરાતન ઉધાર’ બજારમાં માલ લેવા જનાર કાંતો ગોકડેથી વસ્તુ લાવે અગર તો ઉધાર લાવે. આવા મનુષ્યના જીવનમાં તો રંડાપોજ છે. કારણકે સંસારના મિથ્યા મુખની પાછળ પોતાની શક્તિરૂપી રાકડ નાણું ખરચી નાખે છે. વળી કવિ એમ કહે છે કે કૃતગતું પૂંછડું પકડનાર સાગરની પાર યઈ શકતો નથી, તેમ આવા પુરો સંસાર સાગરને તરી શકતા નથી. માટે દરેક મનુષ્યે અનન્યતાથી ભગવાનનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ. મુમના નામનીએક જાતની ક્રોમ છે. તે ‘મેમણુ’ પણ કહેવાય છે તેના જેવા મનું જોઈએ નહિ. મુમના એ નથી હિન્દું કે નથી તુર્ક. વચલી સ્થિતિમાં એ ઝાલા ખાય છે. માટે એકજ નિશ્ચિત ધ્યેયને અનુસરવું જોઈએ. ભગવાન તમામના રક્ષણ કરનાર અને તેને તમામ ચિંતાઓમાંથી મુક્ત કરનાર છે. માટે મનુષ્યોએ ચિંતા નહિ કરતાં ભગવાનનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણે નહિ વર્તનાર જેમ કોઈ માણસ ઘોડા ઉપર બેઠેલો હોય પણ પોતાની પાંચેનું પોટકું પોતાના

માયા ઉપર મૂકે ને મૂર્ખતા બતાવે એવોજ આ મૂર્ખ ગણાય. પોતે ને ઘોડા ઉપર બેસતો હોય તો 'પોટલુ' પણ ઘોડા ઉપરજ મુકવું નેઈએ. ને ભગવાનનો જ આશ્રય કર્યો હોય તો શા માટે લોકિક મિંતા કરવી નેઈએ? એ પણ પ્રભુને સોપી દેવી નેઈએ.

“ ઘોડે બેસી ગાદી માથે મૂકે મદ. ”

ખાફી એ તો નિશ્ચિત છે કે મનુષ્યને તેના કર્મોનો બદલો વહેવો મોડો પણ મળે છે. સાકડા કાપનાર કઠીયારાએજ પોતે કાપેલાં સાકડા પોતે જ ઉપાડી જવાં નેઈએ.

“ વાઢ્યા તે વહેવાં ખરો, ગાયે કે સનાય. ”

તે પ્રમાણે પોતે જે કર્મ ક્યાં હેય તેના ફળ ભોગવવાજ નેઈએ. ભોખ્યા વગર છુટકોજ નથી. માટે એતીને, સારાં કર્મ કરવાં નેઈએ. મનુષ્ય અતિ કષ્ટ સહન કરીને, ખરા ખોટા કરીને, ઉભગરા વેગીને, ધન કમાવવામાંજ રમ્યો પમ્યો રહે છે અને એ ભલે ધનના દગવા કરે પણ તે અહીંને અહીં પડી રહેવાના છે. કીડી ફણુ ભેગા કરે અને તેતર ખાય તેની માફક ધનના દગવા ભેગા કરવાને માટે પોતે હાથવરાળ કરે પણ પોતે તેનું સુખ મેળવી શકતો નથી. આત્રા પુરુષની સ્થિતિ, કવિ કહે છે કે કસાઈવાડે બન્ધનમાં પડેલા બકરાના જેવી હોય છે. તેને મારી નાખતા પહેલાં કસાઈ એને લીલું ઘાસ ખવરાવીને હાલ્તપુલ્ટ બનાવે છે; પણ એ ઘાસ ખાતી વખતે એને ખબર નથી કે કસાઈ એના ગળામાં છુરી બોફી દેશે. મનુષ્ય તે પ્રમાણે સસાગ્ના સુખ ભોગવતી વખતે બળ્ણતો નથી કે એ સુખ તેના નાશનું કારણ એટલે દુઃખનું કારણ થવાનું છે. કાળરૂપી કસાઈએ જે, એને વિષય સુખ આપ્યું છે, તે એની ગરદન કાપવા માટે છે.

“ હરખી એજ લીલું ચરે, કસાઈ બાંધ્યો બાર. ”

હેવટે કવિ' એમ કહે છે કે સસાગના વિષય સુખમા પડીને જીવનનું ધ્યેય ચૂકનું નહિ. નિર્વાહની ચિંતા ગમ્યવી નહિ ભગવાન વિશ્વભર છે. તમામનું એ પૂરું કરે છે. પક્ષીને ચામ આપી તો તેને ચણવાનું પણ પ્રશ્ન આપે છે

“અચ્યુ દીધી ને ધણી તેજ આપશે ચેણુ”

અર્થાત્ ભગવાન જ્યાર મનુષ્યને જન્મ આપે છે તો તે ભગવાન તેનું ભરણપોષણ પા. કચ્છેજ દેશમા “ગજ પગનામા સર્નના પગલા ભણો જોણ” એ કહેવત યાદ રાખવી હાથીના પગનામા બધાના પગના સમાર્થ જાય છે. તેમ ભગવાનની ભક્તિમા સર્ન કઈ આવી જાય છે મારે ને કઈ કાર્ય કરનું તે પ્રતુ નિમિત્ત, પ્રભુને નિવેદન કરીને કરવું જીવનને શુદ્ધ અને સુખી બનાવવાનો આજ રામબાણુ ઉપાય છે

આ પ્રકારે કવિએ' વહેનાગમા કેમ વર્તનું તેનો ઉપદેશ, કાર્ય દ્વારા સરળ દાખનાઓ અને કહેવતોથી આપે છે અને શ્રોતાઓ રસપૂર્વક તેને અપનાવે છે

એક વખત' એક મૃદુએ સાત્સમ મહાશીમા કવિને પ્રશ્ન કર્યો કે 'આપે ચવહાર જીવનની શુદ્ધિ વિષે સાગે ઉપદેશ આપ્યો પણ જીવનમા ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ કેટલો છે તે ઉપર આપ વિવેચન કરશો. આ પ્રશ્નના ઉપરથી કવિએ બીજો દિવસે તે બાબત ચિન્તન કર્યું અને ૪૪૫ કિાઓનું કાવ્ય તેમને સુધુ' એ કાવ્યમા ધર્મ અને નીતિનો પરસ્પર મો સંબંધ છે? તે તેમણે સારી પેઠે જણાવ્યું એ કાવ્યનું નામ એમણે 'ધર્મ નીતિ સાર' એવું આપ્યું. ૫૪૧ મેહક મહાશીમા પોતે વાચક અને એના ઉપર' વિવેચન કર્યું. આ પ્રશ્ન અને તેનો કવિશ્રી તત્કાલી મળનાર ઉત્તર સાલજવાને શ્રોતાઓની ખૂબ હા જામી અને કવિએ પોતાનો ઉપદેશ મધુર કહ્યો શરુ કર્યો ત્યાંથી તે અત સુધી પૂરી શાંતિથી બધાએ તેમને સાલ્યા. શરુઆત કરતા તેઓ

ખોલ્યા કે “ધર્મ” અને નીતિ વિષેના મારા વિચારો કાવ્યમાં મેં મુક્યા છે. પ્રથમ હું માર્ગશ અને તેમાંથી પકિતઓનું વિવેચન કરીશ. આ ધર્મ અને નીતિનો પ્રશ્ન બહુ ગહન છે. કેટલાકો એમ માને છે કે મનુષ્યનું જીવન જો નીતિમય હોય તો તેને ધર્મની જરૂર નથી. ધર્મ માર્ગે ચાલનારાઓ એમ માને છે કે જો મનુષ્ય ધાર્મિક જીવન ગાળતો હોય તો તેને નીતિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ બંને વિચારો ભૂલ ભરેલા છે. ધર્મ વગર નીતિ પાગળી છે અને નીતિ વગર ધર્મ પણ દુબળો છે. બંનેને એક બીજાની જરૂર પડે છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ધર્મ એટલે પાઠપૂજા કરવા, ભજન મંડળીમાં જવું, દેવદર્શન કરવા, તિલક છાપા કરવા અને યાત્રાઓ કરવી. પણ આ ખરો ધર્મ નથી એ બધા સાધેના છે. તે ધર્મ લાવનારું પોષણ કરે છે. પણ ધર્મ લાવના એથી પણ વધારે જામી છે.

ધર્મ એટલે જીવનને ધારણ કરવાનું બળ આપતો—સિદ્ધાંત—
તેનાથી મનુષ્ય સ્પષ્ટઃપ્પના પ્રસંગોમાં પોતાના જીવનરૂપી નૌકાને ગમે તેવા ખરાબાઓ આવતા હોય અગર તો ગમે તેટલા સસાર મહાસાગરના તોફાનો ચતાં હોય તોપણ તેને લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે. નીતિ એટલે વ્યવહારિક જીવનમાં મનુષ્યને માર્ગદર્શન કરનાર અથવા દોરનારો નિયમ, નીતિ, મનુષ્ય મનુષ્યના સબધમાં ઉપયોગી સિદ્ધાંત છે. તેનાથી સમાજમાં રહેનારી વ્યક્તિઓ એક બીજાની સાથે મીઠો સબધ બાધે છે. અને સહકારથી એક બીજાને મદદ આપે છે. ધર્મ એ મનુષ્યના સમાજ સાથેના સબધ માટે નથી પણ આ જગતના પરમતત્ત્વ પરમાત્માની સાથેનો સબધ જોડાવે છે. એટલે પ્રભુની સાથેનો સબધ એ ધર્મવાળાનું ખ્યેય છે. અને નીતિવાળાનું ખ્યેય સમાજમાં રહેતા મનુષ્યોની સાથે કેમ સારો સબધ રાખવો તે છે. ધર્મવાળો શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, અને તે પ્રમાણે પોતાનું વર્તન ઘડે છે. નીતિવાળો પોતે જે સમાજમાં

રહેતો હોય તે સમાજના આચાર વિચારો કે વહેવારની રીતોએ
અપનાવે છે. ધર્મવાળાનો હેતુ આત્માના સુખની સાથે સમાજનું
કલ્યાણ હોય છે. આમ જો કે જન્મેના ધ્યેયો જુદા જુદા છે
તોપણ એમના પન્થ ન્યારા નથી. ધર્મવાળાને પશુ પોતાના ધ્યેયને
પહોંચવાને માટે ન્યાંસુધી એને શૂદ્ધચાત્રમી તરીકે જીવન ગાળવાનું
હોય અને સમાજ જીવનના લાલ લેવાના હોય ત્યાંસુધી તેને
નીતિના માર્ગે આગળ વધવું જોઈએ. તેની જીવન યાત્રા
તો ન્યાંસુધી તેને ધન્ય પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી તેને ચાલુ
રાખવાની છે. તે પન્થે જતાં કંટકો આવે, ઘૂંટાવાનો ભય આવે,
તો તેને માટે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. અર્થાત્ ધાર્મિક જીવન
ગાળનારાનું જીવન ધ્યેય હંચું છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનું દિવ્ય ધામ,
પર્વતના ઉપર શિખર ઉપર છે. ત્યાંનો માર્ગ વિકટ હોય છે.
આથી ત્યાં જવાને માટે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને
સદ્ગુરુ બનાવવા જોઈએ.

સત્પુરુષોના ઉપદેશ સાંભળવા અને લગવાનના નામનું રટન
નિરંતર કરવું જોઈએ. પ્રજા જે કંઈ કરે છે તે સારા માટે કરે છે,
એવી પરમ શ્રદ્ધા કેળવવી જોઈએ. જેમ બાળકને સરસાતમાં
ભણાવતી વખતે એકઠા અને અક્ષરનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે.
પણ ન્યારે તે સારી પેઠે લખતાં વાંચતાં શીખી મેલો હોય ત્યારે એને
કહ્યો ઘૂંટાવવામાં આવતો નથી તેમ આંક પણ મોખાવવામાં આવતા
નથી. તેવી રીતે મનુષ્યનું જીવન નૈતિક સંસ્કારોથી શુદ્ધ બનાવવું
જોઈએ. મનુષ્યને તેટલા માટે ચારિત્ર્યશીલ બનાવવું જોઈએ. તેમજ
ધાર્મિક જીવન માટે તેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. જેનું
જીવન નીતિની દૃષ્ટિએ અપવિત્ર હોય તે ગમે તેવો ધર્મ
પાળતો હોય તોપણ તે સાચા અર્થમાં ધર્મિષ્ઠ નથી.
ધાર્મિક જીવન ગાળનારે 'ચારિત્ર્યથી' શુદ્ધ થવું જોઈએ.
મનુષ્યને પ્રકારે શુદ્ધ થાય છે-બાહ્ય શુદ્ધિ અને આંતર શુદ્ધિ

બાળ શુદ્ધિ સ્નાનાદિથી થાય છે; પણ આતર શુદ્ધિ તો જ્ઞાન અને ભક્તિથી થાય છે. એનાથી મનુષ્યમાં રહેલી અસદ્ વાસનાઓ દૂર થાય છે. નીતિ એ આન્તર શુદ્ધિ કરનાર છે અને એનાથી શુદ્ધ થયેલો પુરુષજ, પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરવાને યોગ્ય થાય છે. મારે ધાર્મિક જીવન ગાળનારાને પણ નીતિની જરૂર છે. એને પણ સ સારમાં રહીને કાર્યો કરવાના હોવાથી અહંતા મમતા ત્યજીને અને આસક્તિવગર તે કરવા જોઈએ.

“અનાસક્તિએ મૃદ્ધા રહિત થાય, થાયે કર્તવ્ય કર્મથી.

જ્ઞાનબ્રહ્મા ભક્તિ યુક્ત યતા, ભાસે કર્મનો મર્મજી”

જ્યાં સુધી દેહનું જ્ઞાન હોય ત્યાંસુધી કર્મ તો કરવાજ પડે પણ જ્ઞાનથી કર્મનું મર્મ સમજવું જોઈએ. ક્યુ કર્મ કરવા જેવું છે અને ક્યુ કર્મ કરવા જેવું નથી તે જ્ઞાનથી સમજવું જોઈએ. તેનું નામ નીતિ.

“જ્ઞાનથી કર્મનો મર્મ સહીને, કર્મ કરે તે ઉત્તમજી;

જ્ઞાન ભક્તિ સહીત કૃતિ તે લેખાયે સર્વોત્તમજી.”

જ્ઞાન પ્રમાણે કર્મ કરનારો એ ઉત્તમ પુરુષ પણ; જે એમ સમજીને કર્મ કરે છે કે મારું કર્મ એવું હોવું જોઈએ કે ભગવાન પ્રસન્ન થાય, હું ભગવાનનો દાસ છું અને એમની પ્રસન્નતા થાય તેવું કર્મ મારે કરવું જોઈએ કે જેથી પ્રભુનો અનુમોહ હું પ્રાપ્ત કરી શકું, એનું નામ ભક્તિ. જ્ઞાનની સાથે ભક્તિ ભળે તો તે માનવીનું જીવન સર્વોત્તમ બની જાય છે. તેને પ્રભુ વહાલા છે અને પ્રભુને તે વહાલો છે. નીતિ સાથે ધર્મભાવના ભળે તો સોનામાં સુગંધ ભળવા જેવું છે, દુધમાં સાકર ભળે તેના જેવું છે.

“લૌકિક વૈદિક કર્મ માત્ર તે કરવાં ભક્તિ યુક્તજી,

વિષ કરતા પણ વિષયો જુરા બણી, કરે જે ત્યાગજી;

તેને સાર સિદ્ધાંત સમજવા, હર ઉપજે અનુરાગજી”

૧૨૨] ભક્તકવિ શ્રીજયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

નીતિવાળા પુરૂષે વિષયોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને સત્ય આચરવું જોઈએ

“સત્ય વશુ સિદ્ધિ કદા ન હોયે, શાન્તિ પણ ના દેખેજી”

સત્ય હોય તો તમામ સિદ્ધિઓ મળે છે અને શાન્તિ પણ મળે છે

“સત્ય પક્ષ ત્યા રહે પરમેશ્વર, પોષ્ઠળ ખુલ્લુ થાયજી
માટે સદા સત્ય અવલએ તેની ગ્રહા સદાયજી”

આ પ્રમાણે નીતિનો ભોધ આપીને કવિ કહે છે કે એવા પુરૂષ તો વિશ્વમા જ્યાં જ્યાં નજર નાખતો હોય ત્યાં ત્યાં પરમાત્મા યિગજી રહ્યા છે એવો વિચાર કરે

“વિશ્વના વિવિધ પદાર્થ ભાવી, કળાનો કરે વિચારજી,
હરિમા વિશ્વ અને વિશ્વે હરિ તર, પ્રભુ શુ રાખે પ્યારજી”
અખિલમા અન્તર્યામી લહી, સધને ગળે સમ મતિ ભાવજી
પ્રભુ છુદ્ધિથી સૌ, સતોયે તેને શ્રદ્ધા દર્શાવજી,

+

+

+

અખિલ પ્રાણીની હૃદય ગુહામા જેમ પુગયોતમનો વાસજી,
તેની સત્તા પ્રેરણાથી કાર્યનો થાય પ્રકાશજી
યત્રી કર આધીન સૌ યત્રી વગાડે તેમજ વાગેજી
જેમ જાણીને અહતા મમતા, સમ્યગ્ગાના ત્યાગેજી”

મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા કુનથી, જાતિથી, કે વિદ્યાથી નથી પણ શુભ અર્થોત્ શીલથી છે.

“શુદ્ધ શીલ વર્તન કારણથી, જ્યેષ્ઠતા ભાગે રમ્યજી”,
ભગવાનને કોણ વહાનો છે? તે વિષે કહ છે.

“સત્યજ નિત્ય વહાયુ છે જેને, કુપય કદી ન જાયજી,
અપ્રમાદ પર ઉપહાર કરે, તે થી હરિવદનલ થાયજી.”

આ રીતે કવિ ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ જીવનમાં ઘણો જરૂરનો છે એમ દર્શાવે છે. ભકતે પણ નીતિમય ચતુર પડશે. તે વગર પ્રભુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રભુ ધિરાને નહિ; માટે નીતિની જરૂર છે. પણ એ નીતિ સાચા રાત્ર અંતે ભક્તિવાળા હોવી જોઈએ. ધાર્મિક જીવન ગાળનારાનું અંતિમ ધ્યેય, ભગવતપ્રાપ્તિ છે. તે ધ્યેયમાં જો કોઈ નીતિ નિયમો અતગત ચતા હોય તો તે નીતિનિયમનો ત્યાગ કરવામાં અનીતિ થતી નથી.

આ પ્રવચન-સંભળીને, સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા કે દયારામભાઈએ કેવી સરસ રીતે ધર્મ અને નીતિનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે? કેટલાક વૈષ્ણવો જોયો એમ માનતા હતા કે તેમને નીતિની જરૂર નથી તેમનું પણ અજ્ઞાન આનાથી દૂર થયું. તેમ જોયો એમ માનતા હતા કે નીતિમાંજ બધું આવી જાય છે, ધર્મની કોઈ જરૂર નથી તેમને પણ તેમણે ઉત્તમ બોધ આપ્યો.

આ સમયે ગુજરાતની અંદર સંસાર સુધારાની ચળવળ શરૂ થઈ હતી. સુધાગ્રહ નીતિનો પ્રચાર કરતા હતા. અને ધર્મનો વિગ્રહ કરતા હતા. આ ચળવળમાં નર્મદ કવિ પણ ભળેલા. ધર્મ કે નીતિ? જીવનને માટે શું જરૂરી છે? એ પ્રશ્ન તે યુગનો મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. એનું સમાધાન દયારામભાઈએ ‘ધર્મ નીતિ માર’ અથવા મળ્યા આવે છે. તે ઉપગ્રંથી સમજશે કે દયારામભાઈ જીવન વાણી માનસ ધરાવનાર કેવળ સનાતની વિચારના નથી. તેમ ઉદ્ધામ સમાજ સુધારાની ક્રાંતિકારી વિચાર સરણી ધરાવનાર પણ નથી. પણ તેઓ ઉદાર મતવાદી છે. જાને વિચાર સરણીઓ ધરાવનારાઓનું સમાધાન કરે છે. ધર્મ અને નીતિ-બંને એક બીજાને ઉપયોગી છે; પણ દયારામભાઈની દૃઢ માન્યતા એ છે કે જો હૃદયની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે ધર્મ નથી. હૃદય પ્રાપ્તિ કરાવનાર ધર્મને નીતિની જરૂર છે. પરંતુ ધાર્મિક પુરુષની જાણતમા નીતિ પોતાની

૧૨૬] ભક્તિ-શ્રીકૃષ્ણમહાપ્રભુ જીવન દર્શન.

તેને ગણી પદ મળે. 'જીવે પણ તે રીતે વિચાર કરવાનો છે. સ્વસાધારી જીવ દુષ્ટ છે. પણ ભગવાન તેનું વશ્ય કરે તો તે સુખનો અધિકારી બને છે. પણ પોતાના દોષને લીધે જો ભગવાન અપ્રમત્ત થાય તો તેનું સુખ જતું પણ રહે. સુખ અને દુઃખ પ્રભુને હાથ છે. તે ઈશ્વર ઈચ્છા ઉપર અવનમે છે. જો પોતાનું જીવન પ્રભુને અર્પી દીધું છે તેને કોઈ ચિંતાનું કારણ નથી. પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે. કેટલીક વખત દુઃખ, તો યજ્ઞીનો ધા સોયે સરે, તેના જેવું છે એ રીતે મહાન દોષની અલ્પ શિક્ષા રૂપે છે. પ્રભુ જીવના આગમરૂપ દુઃખ આપે છે અને તે જીવની કસોટીરૂપે છે તેનાથી શુદ્ધ થઈને જીવ ભક્તિમાર્ગને માટે અધિકારી બને છે.

“આડળી રાજ પાત્રી થઈ, બાકી શુ રશું થયાનું,
અપમાન જો કદાપિ થશે, રાખી પદ ના જવાનું.”

*
આત્મ નિવેદન જોયું કયું રે, શાને અથવા અશાને,
તેને પત્રી કશી વેદના, મિથ્યા ગાયે તે શાને ?

*
પુષ્ટ સંહિતની ઉપરે વેદનું બળ છે નહિ,
ઈશ્વર ઈચ્છાથી છે સહ, બીજી કોઈ સંતાપે નહિ.”
જ્યાંને જ્યાં કરે મહણ કયો છે તેને કોઈ જાતનું દુઃખ
જે પાત્રી પતિ. કયું છે તેને પોતાને કોઈ
તેની બધી ચિંતાઓ

દુઃખો સાંભળીને પોતે ચિન્તાનમાં પડી જતા. મનુષ્યઉપરનાં દુઃખ, તેનાં કારણ, અને તેના દૂર કરવાના ઉપાયનાં બે કાવ્યો તેમને મુખ્યાં. પહેલું કાવ્ય તે 'ચિંતા ચૂર્ણિકા.' દરરોજની સત્સંગ મંડળની બેઠકમાં એક દિવસે તેમણે તે વિષય ઉપર, વ્યાખ્યાન કર્યું. તેમણે કહ્યું. આજે હું 'ચિન્તા ચૂર્ણિકા' નામનું કાવ્ય હાથેા છું. તે તમને સૌને ગમશે. કારણકે સૌને કોઈને કોઈ પ્રકારની ચિન્તા થાય છે. એ ચિન્તા કેમ દૂર કરવી તેના ઉપાય એમાં દેખાડ્યો છે. સારીરિક રોગ દૂર કરવાને માટે જેમ વૈદ્ય કોઈ ઔષધનું ચૂરણ આપે તેવી રીતે ચિન્તારૂપી માનસિક રોગ દૂર કરવાને માટે આ 'ચિન્તા ચૂર્ણિકા' નામના કાવ્યરૂપી ચૂર્ણ હું તમને આપીશ. એ ચૂર્ણનું યોગ્ય રીતે સેવન કરશે તો તમારી કોઈ ચિન્તાઓ રહેશે નહિ અને તમામ કંથેશ દૂર થશે. આ ચૂર્ણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ તૈયાર કરેલું છે અને એમના 'નવરત્ન નામના ગ્રંથ'માં તે વિષે જણાવ્યું છે. તમામ ચિન્તાનું કારણ માનસિક હોય છે. મનુષ્યો મોટી મોટી ઈચ્છાઓ કરે છે અને તે જ્યારે ફળીભૂત થતી નથી ત્યારે ચિન્તાઓ તેને સતાવે છે. મનુષ્યો એમ માની લે છે કે પોતે ને ને કોઈ યોજનાઓ ઘડે તે સ્વપ્રયત્ન અગર બળથી તે પૂર્ણ કરી શકશે. પણ આ તો એમનું અભિમાન છે. જીવની સક્રિય મર્યાદિત છે. ભક્તિમાર્ગમાં જીવોએ તો એમજ માનવું જોઈએ કે કર્તા હતાં પ્રશ્નર છે. તેની પ્રિયતા વગર તણખલું પણ હાલી શકતું નથી. જે જીવે પરમાત્માને આત્મ નિવેદન કર્યું છે, તેણે ચિન્તા ન કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી તો પ્રશ્નરમાં અશ્વદા થાય છે. ભગવાન ધારે તો તે જીવનું ગમે તે રીતે કલ્યાણ કરે છે. આંડાલીને પણ 'રાજા' ધારે તો પોતાની રાણી બનાવે અને રાજમહેલના વૈભવો ભોગવાવે છે પણ જે તેના ઉપર રાજા કાપાયમાન થાય અને 'વમાંથી' તો પણ તે રાણીએ શોક કરવો જોઈએ. આંડાળીજ હતી. રાજાની કૃપાથી

જરૂર રહેતી નથી. ધર્મ ભાવનાની પાછળ નીતિ દેહની પાછળ જાય
 નાય તેમ આવે છે. એટલે ધર્મ એ મુખ્ય અને નીતિ એ ગૌણ છે અને
 ન્યાં મુખી ધર્મી એટલે ધર્મરત્રી પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી ધર્મ
 અધૂરો છે. ધર્મની પૂર્ણતા પ્રભુ પ્રાપ્તિથી થાય છે. દેશ સેવા કે
 સમાજ સેવા હિતમતો છેજ પણ પ્રભુ સેવા એ સર્વોત્તમ છે. સમાજ
 સેવા કે દેશ સેવામાં મનુષ્યના દેહના સંબંધનો વિચાર કરવામાં
 આવ્યો છે. ન્યારે પ્રભુ સેવામાં આત્માના સંબંધનો વિચાર છે.
 સમાજ સેવા કરનાર પણ ભગવાન નિમિત્તે તે સેવા કરતો હોય
 તો તે પ્રશંસનીય છે; બાકી પ્રભુને બૂલી જઈને કેવળ સમાજ
 સેવા પછવાડે જીવનને અર્પી દેવું તે દયારામભાઈની દૃષ્ટિએ
 સર્વોત્તમ જીવન ગણાય નહિ. જો કે સમાજ સેવાને પણ આદર્શ
 તેમજે સ્વીકાર્યો છે. દરેક વ્યક્તિએ પોતાની પાસે જે શક્તિ
 હોય તેનાથી સંજોગો પ્રમાણે સમાજની સેવા કરવી જોઈએ.
 દયારામભાઈએ, કાવ્ય શક્તિ દ્વારા માનવીઓનાં જીવન, જ્ઞાન અને
 ભક્તિના સંસ્કારોથી ઉત્તમ કર્યાં હતાં.

દયારામભાઈના ડોહાઈ નિવાસ દરમ્યાન ઘણા દુષ્પ્રિયારા માણસો
 તેમની આગળ દુઃખ રડતા, કોઈને ધનનું દુઃખ હોય તો, કોઈને
 સંતાનનું દુઃખ, કોઈને પત્નીનું દુઃખ, કોઈને વહેવાર ધંધામાં
 પડેલી ખોટનું દુઃખ, તો કેટલીક વિધવાઓનું દુઃખ, એમ જુદાં
 જુદાં દુષ્પ્રિયાંઓ દયારામભાઈની પાસે આવતાં. એ કોઈ મહાન્ સિદ્ધ
 પુરુષ છે એમ માનીને તેમનાં દુઃખોના નિવારણ માટે દર તેમની પાસે
 આવના. દયારામભાઈ એ બધાની વાત સાંભળતા. પોતાની પાસે
 ખાસ ધન નહોતું કે જોઈ કરીને ધનની મદદ કરે. આમ જતાં
 બની શકે એટલી સુખ રીતે ધનની મદદ પણ કરતા. તેઓ
 આવનારને મધુર વાણી, વિનય ભર્યું વર્તન અને ધાર્મિક ઉપદેશ
 આપતા. પ્રતિદાસ અને પુરાણોમાંથી અનેક દૃષ્ટાંતો આપીને
 વ્યવસાય કરવાને સૌ કોઈને બોધ આપતા. સંસારીઓમાં

દુઃખો સાંભળીને પોતે ચિન્તનમાં પડી જતા. મનુષ્યઉપરનાં દુઃખ, તેનાં કારણ, અને તેના દૂર કરવાના ઉપાયનાં જે કાવ્યો તેમને રચ્યાં. પહેલું કાવ્ય તે 'ચિંતા ચૂર્ણિકા.' દરરોજની સત્સંગ મંડળની બેઠકમાં એક દિવસે તેમણે તે વિષય ઉપર, વ્યાખ્યાન કર્યું. તેમણે કહ્યું. આજે હું 'ચિન્તા ચૂર્ણિકા' નામનું કાવ્ય લાવ્યો છું, તે તમને સોને ગમશે. કારણકે સોને ઠોઈને ઠોઈ પ્રકારની ચિંતા થાય છે. એ ચિંતા કેમ દૂર કરવી તેના ઉપાય એમાં દેખાડ્યો છે. શારીરિક રોગ દૂર કરવાને માટે જેમ વૈદ્ય ઠોઈ ઔષધનું ચૂરણ આપે તેવી રીતે ચિંતારૂપી માનસિક રોગ દૂર કરવાને માટે આ 'ચિંતા ચૂર્ણિકા' નામના કાવ્યરૂપી ચૂર્ણ હું તમને આપીશ. એ ચૂર્ણનું યોગ્ય રીતે સેવન કરશે તો તમારી ઠોઈ ચિંતાઓ રહેશે નહિ અને તમામ કલેશ દૂર થશે. આ ચૂર્ણ શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ તૈયાર કરેલું છે અને એમના 'નવરત્ન નામના ગ્રંથ' માં તે વિશે જણાવ્યું છે. તમામ ચિંતાનું કારણ માનસિક હોય છે. મનુષ્યો મોટી મોટી ઈચ્છાઓ કરે છે અને તે જ્યારે કળીભૂત થતી નથી ત્યારે ચિંતાઓ તેને સતાવે છે. મનુષ્યો એમ માની લે છે કે પોતે ને ને કોઈ યોજનાઓ ધડે તે સ્વપ્રયત્ન અગત્ય બળથી તે પૂર્ણ કરી શકશે. પણ આ તો એમનું અભિમાન છે. જીવની શક્તિ મર્યાદિત છે. ભક્તિમાર્ગમાં જીવોએ તો એમજ માનવું જોઈએ કે કતાં હતાં મંથર છે. તેની ઈચ્છા વગર તણખણું પણ હાલી શકેતું નથી. ને જીવે પરમાત્માને આત્મ નિવેદન કર્યું છે, તેણે ચિંતા ન કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી તો મંથરમાં અથડા થાય છે. લગવાન ધારે તો તે જીવનું ગમે તે રીતે કલ્યાણ કરે છે. ચાંડાલીને પણ 'રાજા' ધારે તો પોતાની રાણી બનાવે અને રાજમહેવના વૈભવો તેને ભોગવાવે છે પણ જો તેના ઉપર રાજા ક્રોધાયમાન થાય અને રાજવૈભવમાથી તેને મ્મુત કરે તો પણ તે રાણીએ સૌક કરવો જોઈએ નહિ કારણકે મૂળમાં તો તે ચાંડાળીજી હતી. રાજાની કૃપાથી

૧૨૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભક્ષાઇનું જીવન દર્શન.

તેને રાણી પદ મળેનું. જીવે પણ તે રીતે વિચાર કરવાનો જે સ્વભાવથી જીવ દૃષ્ટ છે પણ ભગવાન તેનું વરણ કરે તો તે મુખનો અધિકારી બને છે પણ પોતાના દોષને લીધે જો ભગવાન અપ્રસન્ન થાય તો તેનું સુખ જતું પણ રહે સુખ અને દુઃખ પ્રભુને હાય છે તે ઈશ્વર ઈચ્છા ઉપર અવનમે છે જો પોતાનું જીવન પ્રભુને અર્પી દીધું છે તેને કોઈ ચિંતાનું કારણ નથી. પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે કેટલીક વખત દુઃખ, તો યજ્ઞોનો ધા મોયે મરે, તેના જેવું છે એ રીતે મહાન દોષની અલ્પ શિક્ષા રૂપે છે પ્રભુ જીવના સારા માટેજ દુઃખ આપે છે અને તે જીવની કસોટીરૂપે છે તેનાથી શુદ્ધ થઈને જીવ ભક્તિમાર્ગને માટે અધિકારી બને છે

“આડાળી રાજ પત્ની થઈ જાણી શું રશું થયાનું,
અમમાન જો કદાચિ થશે, રાણી પદ ના જવાનું

* * *
આત્મ નિવેદન જોઈ ક્યું રે, શાને અથવા અશાને,
તેને પત્રી કશી વેદના, મિથ્યા મોયે તે શાને ?

* * *
પુષ્ટ સંહિટની ઉપરે વેદનું બળ છે નહિ,
ઈશ્વર ઈચ્છાથી છે સહ, ખીજુ કોઈ સંતાપે નહિ ”

ભગવાને જોતો કર ગ્રહણ કર્યો છે તેને કોઈ જાતનું દુઃખ હોયજ નહિ જે પત્નીનું પતિએ વરણ ક્યું છે તેને પોતાને કોઈ ચિંતા કરવાની હોયજ નહિ તેના ગતિનેજ તેની બધી ચિંતાઓ કરવાની હોય છે તેજ પ્રમાણે ભક્તની ચિંતા ભગવાનનેજ છે. તેની ઈચ્છા પ્રમાણે સૌ કાર્ય થાય છે ,

“આઘથી તે આત લગી પ્રભુ ધારી મૂક્યું છે તાહાર ;
તેજ રીતે રહેજે પણ થશે નિમ્ને નરમ્ ૩ સાડ ”

છેલ્લે કવિ કહે છે.

“આત્મ નિવેદન છવને કૃતિ કરવી જે ચારુ;

ચિંતામણિ મૂક્યો પેટીમાં, ધધો શોભાને સાર.”

માણુએ પોતાની ફરજ જાન્યવી, પોતાની ચિંતા પ્રભુને સોંપી દેવી, અને પ્રભુને જે ચોખ્ખા લાગશે તે પ્રમાણે કચ્છે. ભગવાનની ગતિ અકળ છે. આપણું ધાર્યું નથી પણ થતું, પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે પ્રભુ પોતાના જનનું રુકુજ કરે છે. તેનો ભગ કરતા નથી. એવી સમજણ આત્મનિવેદન કરનારાએ રાખવી જોઈએ અને પોતાનો વહેવાર ચલાવવો જોઈએ. એમ કરવાથી કોઈ ચિંતા નહિ રહે. ચિંતા દૂર કરવાનો આ સાચો રામભાણુ ઉપાય છે. આ ચૂર્ણનું દરેક સેવન કરવું જોઈએ.

“અકળ ગતિ દયાનાથની, સમજુ સમજે ને ચૂકે;

પણ એટલું તો નિશ્ચે ખરું, હરિ કર પ્રહીને ના મૂકે.”

આ ચૂર્ણ તમને ગમ્યું કે તહિ ? જે ગમ્યું હોય તો ગણુછોડ પાસેથી ઉતારી લેજો. તેણે આ કાવ્ય ઉતારી લીધું છે.” આતુંજ બીજું કાવ્ય “કલેશ કુહાર” નામનું રમ્યું છે કુહાર એટલે કુહારો. કલેશરૂપી કાટાવાળા ઝાડને કાપવાનો અથવા દૂર કરવાનો ઉપાય આ કાવ્યમા જણાવ્યો છે. આ કાવ્ય વ્રજભાષામા લખેલું છે. દયારામભાઈની વ્રજભાષામા કાવ્ય લખવાની સારી દઘોટી જામી હતી. તેમણે અષ્ટ ભાષાના સુરદાસ વગેરે કવિઓનાં વ્રજભાષાના કાવ્યોનો સાચો અજ્ઞાસ કર્યો હતો. વળી વ્રજવાત્રાના સમય દરમ્યાન વ્રજભાષા ઉપર તેમનો કાબુ કીક કીક આપ્યો હતો. આથી તેમણે અત્યાર અગાઉ વ્રજભાષામાં પણ કાવ્ય લખવાની શરૂઆત કરી હતી. એમનું ‘સત્તૈયા’ અને ‘વત્સુવૃન્દ દીપિકા’ તેમજ ‘સ પ્રદાયસાર’ તથા ‘ભક્તિ વિધાન’ ‘રસિક રંજન’ એ વ્રજભાષાની કાવ્ય ગ્રંથનાના અને તે પણ શાસ્ત્રીય વિષયની ચર્ચા કરનારા ઉત્તમ ગ્રંથો ગણાય. ‘કલેશ કુહાર’ કાવ્ય ઘણું લાજુ કાવ્ય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યના

૧૨૮] ભક્તકવિ શ્રીધારામભાઈનું જીવન દર્શન.

નવરતન અન્ય તેમજ શ્રી હરિગયત્રીના ‘શિક્ષાપત્ર’ના દોહનરૂપે આ અન્યની રચના થએલી છે. ચરુઆતમાં કેટલાંક ગદ્યમાં પણ લખાણ છે. ‘ચિંતાચૂલિકા’ કાવ્યમાં આપેલા વિચારને વિન્તારથી આ અન્યમાં રચ્યું કર્યો છે. ચિંતાની નિવૃત્તિ માટે લાખ વાતની એક જ વાત કવિ કહે છે.

“મૂન કૃષ્ણ ધૃત્તિ વિના, ડોલે નહિ કર્મ પાન,
એહી દ્વંદ્વ ચિત્ત રાખીયો, લક્ષ બાતકી બાત.”

કવિ નળરામ, ભરત, વગેરે મહાપુરુષોને ભોગવવાં પડેલાં દુઃખો વિન્તારથી વર્ણવે છે અને જણાવે છે કે ચિંતા દૂર કરવાને માટે મુખ્ય કારણ ભગવાનના નામનું સ્મરણ છે. ગમે તેવું કष्ट આવી પડ્યું હોય તો પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવું. સ્મરણ માત્રથી તમામ સંકટ દૂર થાય છે.

“સખ સંભોગ તેસો જીરે, નેસો હોનો હોય,
નહિ હો તખ કરિ ના શકે, કોટી જતન તે કાય.”

જો કાળે જો થવાનું હોય તે કાળે તેવો સંભોગ આવી મળે છે. અને જો નથી થવાનું પ્રભુએ નીમાંણ ક્યું હોય, તે કરોડો ઉપાયો કરવા છતાં નહિ જ બને.

“સુખદુઃખ લાલઅલાલ રાખ, સહજ હોય મત રાય,
લીખી રાખ્યો નંદલાલ, સોતે મેટી સકે ન કાય.”

મનુષ્યની ઈચ્છાતિ એક સરખી હોતી નથી. કોઈ સમયે મનુષ્ય સત્તાધીશ બને છે અને રાજાઓ તેને પગે પડે છે અને કોઈ સમયે તે પુરુષને નીચ પુરુષની લાત ખાવી પડે છે. કોઈ વખતે પુષ્કળ પૈસો હોય, કોઈ વખતે બીજા માંગીને અન્ન ખાવું પડે.

“કાકુ સમે નૃપ પાલિ પડે, કણુ નીચ કરે પદ પ્રહાર સુસિન્ધા;
કાકુ સમે લજમો દસહ બિધિ, કાકુ સમે અન આદર લિન્ધા.”

પ્રભુની શી ઈચ્છા છે તે કોઈને સમજ પડતી નથી. જો મનુષ્ય ભાવીને સમજી શકતો હોય તો યુધિષ્ઠિર ધૂત રમત? ઈન્દ્ર કોપાયમાન થઈને ગિરિરાજ ઉપર અતિ વૃષ્ટિ કરે? દુર્વાસા ઋષિ અમરીશ ઉપર ક્રોધ કરત? કામદેવ સિવ ઉપર પોતાના પાંચ બાણ ફેંકત? રાવણ સીતાનું હરણ કરત? વાલી પોતાના ભાઈની પત્નીને રાખત? આ બધા ડાહ્યા સમજદાર માણસો હતા; છતાં તેમના હાથે મોટા દોષો થયા છે. ઇશ્વરેઆ એજ નિયામિકા છે. તે ઉલટાનું સુલટું કરે, સુલટાનું ઉલટું કરે. બગડેલી બાજીને સુધારે પણ છે.

“સુલટી સો ઉલટી કરે, ઉલટી સુલટ બનાય,
જો આજે સોઈ કરે, સમર્થ થી મજરાય.”

દુઃખનાં કારણ જણાવતાં કવિ કહે છે કે દુઃખના હેતુ અહંકાર, મમતા, અસહિષ્ણતા, વિતંડાવાદ, એટલે વધારા પડતું મિથ્યા ભાવણ કરવું તે, અનીતિ, સાંસારિક સુખને માટેનો પ્રેમ, ભગવાનનું ભજન કરવું તે, અને અસત્ પુરુષોનો રોગ કરવો તે છે.

“અરે મમ અસરન જલ્પ અતિ, અનીતિ હરિ ન અનુકુળ,
પ્રપંચ રતિ હરિ ભજનના, દુઃસંગનો દુઃખ મૂલ.”

x + x x

“જ્યાં જ્યાં કરે તું કરન દે, સખ સમજત મજનાય,
ઈક કાટા ઈક કતરની, દોઉ હરીકે હાય ”

ઐ ને કાળે ને કરે છે તે સારું કરે છે. પોતાના ભક્તને ને કોઈ આપણું હોય તે ધર્મનો કાટો હાથમાં રાખીને પ્રભુ આપે છે અને તે આપતી વખતે જો કોઈ વધારે અપાર્થ ગયું હોય તો તે ભક્ત અભિમાનથી છલકારી ન જાય એટલા માટે પ્રભુ કાતર પણ રાખે છે; એટલે વધારાનું સુખ લઈ લે છે. છેવટે પોતાનો સિદ્ધાન્ત કવિ પોતે જણાવે છે કે શ્રી કૃષ્ણનું નામ સ્મરણ કરવું. તેથી બધાં દુઃખ ભાગી જાય છે.

“દુઃખ દુરીન સખ કલેશ હરે નામ શ્રી કૃષ્ણ પ્રુવ,
મંગલ મોદ અશેષ પૂર્ણકામ માધા મિલે.”

મનુષ્યના લાગ્યમા મૃત્યુ નિર્માણ થયેલું છે. કોઈ લાલુ જીવે છે, કોઈ ઘોડું જીવે છે. સામાન્ય રીતે માણસને મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેની ખબર પડતી નથી. તેનું જ્ઞાન કરાવવા કવિએ “કાળ જ્ઞાન સારાશ” નામનું કાવ્ય લખ્યું છે એમા વૈદક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જુદા જુદા રોગના શારીરિક લક્ષણો આપ્યા છે અને તે લક્ષણો શરીરમા દેખાય ત્યારે મૃત્યુ ક્યારે આવશે તેની સમજણ આપી છે. અમુક લક્ષણો હોય ત્યારે એક વરસ પછી, અમુક લક્ષણો હોય તો ૭ માસ પછી, અમુક લક્ષણો હોય તો એક માસ પછી, ૫ દર દિવસ પછી, અઠવાડીઆ પછી, ત્રણ દિવસમા, કે એક દિવસમા મૃત્યુ આવશે, તે શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી મનુષ્યે પોતાના મૃત્યુનો દિવસ નક્કી કરી લેવો જોઈએ અને તેની તૈયારી કરવી જોઈએ. એ જ્ઞાપતની ખબર પડતા અન્ય સર્વ વિચારો છોડીને મનુષ્યે ઈશ્વરનું ચિંતન કરવું

‘દુર્લભ મનુષ્ય દેહ છે આવે કોઈક વાર,
તે પામ્યાનો લાલ એ, લજવા ન દકુમાર-’

મરણ વખતે જેવી મતિ તેવી ગતિ થાય છે.

“પણ અન્તે સઘળું તજી લજવા શ્રી નજરાય”,

જેણે પોતાની જીંદગીમા લગવાનું લજન કર્યું નથી તેની જીંદગી વ્યર્થ ગઈ છે. પણ જો છેલ્લી ઘડીએ પ્રભુનું સ્મરણ કરે તો જીંદગી સુધરી જાય છે

“આમુખ્ય એણે સહુ ગયું, લગ્યા ન ક્ષણ લગન ત;

તેનું પણ કલ્યાણ છે જો સમરે હરિઅત”

આમ દરરોજ જુદા જુદા કાળો જનાવીને કવિ ઉપદેશક તરીકે ડોહોર્વાસીઓને બોધ આપે છે અને તેમને જીવનનો મર્મ સમજાવે છે સ સારના વહેવારમા કેમ પર્તવું તે ઉપદેશ છે અને દુઃખ સહન કરવાની તાકાત તેમનામા મૂકે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

દીલસુરૂ તરીકે દયારામભાઈ.

દયારામભાઈ તત્ત્વજ્ઞાની પણ હતા. તેમની સત્સંગ મહાત્મામાં તત્ત્વજ્ઞાનની પણ ચર્ચાઓ ચાલતી. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન તે વલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન હતું. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન શુદ્ધાદૈત્ય અગર તે બ્રહ્મવાદના મંથી બ્રાજ્ઞાયા છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે 'બ્રહ્મસૂત્ર' ઉપરના બ્રહ્મભાષ્ય અને ભાગવત ઉપરના 'મુખ્યોદિની' તથા 'તત્ત્વદીપ નિબંધ' ગેરે અન્યોમાં શુદ્ધાદૈત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો સારી પેઠે સમજાવ્યાં છે. તે મૂળ અન્યો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા છે. દયારામભાઈએ મૂળ અન્યોનો સંસ્કૃત દ્વારા અભ્યાસ કર્યો હતો કે કેમ તે જાણે એક સંશય થઈ શકે નહિ પણ તેમને સંસ્કૃત ભાષાનો રિચય તો હતોજ. વડોદરાની પાઠશાળામાં જઈને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારવાની તેમની ઘણી ઈચ્છા હતી; પણ તેમના પિતા અને માતાના ગોલોકવાસ અવાધી તે ઈચ્છા સફળ થઈ શકી નહિ. મામ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રેમને લીધે તેમણે ઉપનિષદો, ભાગવતાદિ પુરાણો, ગીતા, અને યજુર્વેદ અન્યો અવ્યયોક્તા. કવિ ત્યદેવના સંસ્કૃત 'ગીત ગોવિન્દ' ની નકલ લખ્યમા પોતે પોતાને માટે ઉતારી હતી. બનવા જોગ છે કે તે પુસ્તકોના ગુજરાતી કે હિન્દી ભાષાન્તરોની મદદથી તેમણે જાતે તે અન્યોનો અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ. શુદ્ધાદૈત્ય વિશેષ જ્ઞાન તેમને તેનતલાવ માગળ ઈચ્છારામ ભટ્ટ પાસેથી મળેલું અને કવિશ્રીએ યાત્રાઓમાં વલ્લભાચાર્યના અન્યોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. યાત્રા પૂર્ણ થયા

પછી ડાકોરમાં ભટ્ટજીની સાથે કેટલોક સમય તેમણે ગાળ્યો. તે સમયે શુદ્ધાદૈતના અન્થોનું રહસ્ય ભટ્ટજી પાસેથી તેમને જાણવા મળ્યું. કવિશ્રીની યાદશક્તિ એટલી બધી તીવ્ર હતી કે તે તત્ત્વજ્ઞાનના દરેક મુદ્દાની ચર્ચા સાત્ર અન્થોમાં અને શ્રીવલ્લભાચાર્યના ભાષ્ય સાહિત્યમાં અને શ્રી શંસાઈજીના વિદ્વનમંડનમાં કયે થયે અને કેવી રીતે થઈ છે તે બરાબર કહી શકતા. પોતે પુષ્ટિમાર્ગના ચુસ્ત અનુયાયી હોવાથી અને ભક્તિમાર્ગને પણ જ્ઞાનની જરૂર છે એમ હૃદયપૂર્વક માનતા હોવાથી, શુદ્ધાદૈતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું. સામાન્ય લોકોમાં એવી સમજ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ. તે મતની માન્યતા પ્રમાણે બ્રહ્મ નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે. જગત્, માયાને લીધે ઉત્પન્ન થયું છે અને તે અસત્ય છે. જીવપ્રતીતિ એ ભ્રમ છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતાં અવિદ્યા દૂર થાય છે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિદ્ધાન્તો તેમને ગ્રાહ્ય નહોતા. કવિ ભક્તિમાર્ગમાં અદ્વાધરાવતા હતા. એટલે ઈચ્છારામ ભટ્ટજીની પ્રેરણાથી શ્રીવલ્લભાચાર્યના ‘બ્રહ્મવાદ’ તરફ તેમની ખાસ રુચિ હતી.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે ઈચ્છારામ ભટ્ટજી તે જમાનાના મહાન પંડિત હતા. તેમણે તમામ ભાષ્યકારોના ભાષ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના અણુભાષ્ય તરફ તેમનું વિશેષ આકર્ષણ હતું. તેમનું એવું માનવું હતું કે ‘બ્રહ્મસૂત્રો’ યથાર્થ અર્થે શ્રીવલ્લભાચાર્યેજ ‘અણુભાષ્ય’ માં સમજાવ્યો છે. આ ‘અણુભાષ્ય’ ઉપર ઘણી ટીકાઓ લખાયેલી છે. તેમાં શ્રી પુરયોત્તમજીની ‘પ્રકાશ’ નામની ટીકા અને તેના ઉપર ગોપેશ્વરજીની ‘રસ્મિ’ ટીકા વિદ્વતાપૂર્ણ લખાયેલી છે. વળી ‘શુદ્ધાદૈત માર્તણ્ડ’ ના કર્તા શ્રી ગિરિધરજીએ પણ ‘ચિવરણ’ નામની ટીકા લખેલી છે. તે બધી ટીકાઓનો ભટ્ટજીએ અભ્યાસ કરેલો અને પોતે ‘પ્રદીપ’ નામની ટીકા લખેલી આવા શુદ્ધાદૈતના સમર્થ વિદ્વાન ઈચ્છારામ ભટ્ટજી પાસેથી શુદ્ધાદૈતનું

શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો લાલ તેમને મળ્યો હતો અને કવિએ શુદ્ધાદૈત્યુ તે જ્ઞાન હિન્દી ભાષામાં અને ગુજરાતીમાં કાવ્યદ્વારા જનસમાજના લાલ માટે ઉતાવળ. ગુજરાતી કવિઓમાં અખા કવિએ શાંકર વૈદાન્તને ‘અખે ગીતા’ અને ‘અનુલવ ઝિન્દુ’ માં રજૂ કરેલું છે અને દયારામભાઈ એમ માનતા કે શંકરાચાર્યનો માયાવાદ તે શાસ્ત્રાનુસાર નથી; પણ તેમનો પોતાનો કપોલ કલ્પિત છે. માયાવાદીઓ જ્ઞાનને મોક્ષનું સાધન માને છે. તેમનું ‘ધ્યેય’ તેથી જ્ઞાનમર્ગે વિશેષ આગળ નથી, તેઓ લક્ષિતને ગૌણ માને છે. તથા તેઓ સંન્યાસ જીવનનો આદર્શ સ્વીકારે છે. આ જમ દૂર કરવાને માટે અને લક્ષિતમાર્ગનું જ્ઞાન મેળવીને મનુષ્યો ભગવતપ્રાપ્તિ કરે, એ હેતુથી તેમણે શુદ્ધાદૈત્યુ જ્ઞાન આપનારી નીચેની કૃતિઓ રચી:—

(૧) રસિક વલ્લભ, (૨) સંપ્રદાય સાર, (૩) શુદ્ધાદૈત્યનો ગર્ભો, (૪) સિદ્ધાન્ત સાર, (૫) તત્ત્વ પ્રખ્યાન, (૬) મન મતિ સંવાદ. આ ઉપરાંત છુટક છુટક કેટલાક પદો પણ રચ્યાં છે. આ બધા ગ્રંથોમાં ‘રસિક વલ્લભ’ એ મોટો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે. અને તે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલો છે. એકંદરે ૧૦૯ પદો અને દરેક પદમાં સોળ સોળ પંક્તિઓ રચેલી છે. આ ગ્રંથ ‘ગુરુ શિષ્યના સંવાદ’ રૂપે રચેલો છે. આ ગ્રંથનું નામ ‘રસિક વલ્લભ’ નીચેના કારણોથી રાખેલું છે.

(૧) સામાન્ય રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનાં કાવ્યો શુષ્ક અને કંટાળા ભરેલાં હોય છે. પણ કવિએ એવી હૃદયંગમ સૈધીમા લખેલું છે કે પ્રત્યેક વાંચનારને તે રસિક અને પ્રિય થવા વગર ગદ્દશે નહિ.

(૨) આ ગ્રંથના શ્રોતાને રસિક કહેનાં શ્રી કૃષ્ણ, વલ્લભ એટલે પ્રિય, થાય છે એટલે કે શ્રોતા કૃષ્ણ ભગવાનનેજ પ્રિય માનશે. તમામ દેવોમાં કૃષ્ણનેજ તે મુખ્ય ગણશે.

(૩) ‘રસિક’ ભગવાન અને ‘વલ્લભ’ કહેતાં વલ્લભાચાર્યના ના.

શ્રવણથી એ જાનેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આ કાવ્યના શ્રવણથી થાય છે, માટે 'રસિકવલ્લભ' કહેવાય છે.

(૪) 'રસિક' એટલે રસિક ભક્તો, ગોપીજનોના વલ્લભ એટલે વહાલા એવા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની ભક્તિ આ કાવ્યના શ્રવણથી પ્રાપ્ત થશે એ અર્થનું સૂચન પણ 'રસિકવલ્લભ' સંજ્ઞાથી થાય છે. શુદ્ધાદૈતના બ્રહ્મવાદના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ તેમાં જણાવેલા છે:—

(૧) બ્રહ્મ એ સાકાર અને નિરાકાર ઉભયરૂપે છે. સમિચ્છદાનંદ રૂપે ઉપનિષદોમાં જણાવેલ છે. વળી શ્રુતિ એમને રસ રૂપે કહે છે. જેનું 'બ્રીહત્' નામ કૃષ્ણ એ બ્રહ્મનો પર્વાય શબ્દ છે. અક્ષર બ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે. પણ કૃષ્ણ પરબ્રહ્મ એ અગણિતાનંદ છે.

(૨) બ્રહ્મમાં લૌકિક ધર્મો નથી માટે તેમને નિર્ગુણ કહેલ છે પણ તેમાં અલૌકિક ધર્મો હોવાથી તે સગુણ કહેવાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ જાનેય રૂપે છે.

(૩) જગત્ એ બ્રહ્મનો સત્ અંશ છે અને તે બ્રહ્મની કૃતિ છે અને તેથી તે સત્ય છે.

(૪) જીવ એ બ્રહ્મનો ચેતન અંશ છે. જીવો અનેક છે. જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે અંશ અને અંશીનો સંબંધ છે.

(૫) જગત્ અને સંસારમાં ભેદ છે. જગત્ એ સત્ય છે અને સંસાર એ મિથ્યા છે. જગત્ એ બ્રહ્મની કૃતિ છે. સંસારનું કારણ જીવનું અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનને લીધેજ તેનો સંસાર છે.

(૬) ભક્તિ એ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. ભક્તિના એ પ્રકાર છે. સાધનરૂપ ભક્તિ અને પ્રેમલક્ષણી ભક્તિ. પુષ્ટિ માર્ગની ભક્તિ એ પ્રેમલક્ષણીરૂપી ભક્તિ છે.

(૭) જીવાત્માને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય તો સંસાર દળી જાય છે. એ રિચિતિને સાધુન્ય મોક્ષ કહે છે.

(૮) માયા એ ભગવાનની શક્તિ છે અને તે શક્તિદ્વારા ભગવાન સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે.

ઉપરના બધા સિદ્ધાંતો કવિએ ‘રસિકવલ્લભ’ ગ્રન્થમાં ચર્ચ્યા છે. અને શ્રુતિના તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યના ગ્રન્થોના આધાર આપ્યા છે. ભક્તિના જુદા જુદા પ્રકારો—મુક્તિ અને ભગવાનનું દેવો ભેદ, ભક્તિના અન્તરાયો, સત્સંગનો પ્રભાવ વગેરે અનેક પ્રશ્નોની ઝીણવટભરી ચર્ચા આમાં કવિએ કરી છે. કવિના મતે કૃષ્ણ એજ પરબ્રહ્મ છે.

“પ્રાકૃત સકલસર બૃહત્ ગણિતાનંદ ભાષ્યુ” બ્રહ્મ,
જનનદયા પ્રીતમ પૂર્ણાનંદ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ.”

રસિકવલ્લભ ૮૧-૮

તમામ દેવો પ્રાકૃત છે. બૃહત્ કહેતાં અક્ષર બ્રહ્મ એ ગણિતાનંદ છે. પણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ અને પૂર્ણાનંદ તે તો શ્રી કૃષ્ણજ છે. માટે મનુષ્ય જીવનનું સાર્થક કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ દરેકે કરવી જોઈએ.

‘સિદ્ધાન્ત સાર’ તેમજ ‘સંપ્રદાય સાર’ તથા ‘તત્ત્વ પ્રબંધ’ કાવ્યોમાં આ સિદ્ધાન્તનો વિશેષ વિસ્તાર કર્યો છે. વેદાન્તીઓ ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યને લઈને જીવ અને બ્રહ્મની અભેદતા જણાવે છે. દયારામભાઈ કહે છે કે જીવ કદી પણ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી. એને માટે ‘સિદ્ધાન્ત સાર’ માં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“સૌની સમ શ્રી કૃષ્ણ સદા, પણ કૃષ્ણની સમ નહિ હોયજ,
તરંગ સમુદ્ર સમો કહાવે, પણ સમુદ્ર સમ નહિ હોયજ;
જળ થકી પરપોટા થાયે, માટે જળનું રૂપજ,
તદપિ જળ સમ નહિ પરપોટા, એમ બ્રહ્મ અનૂપજ;
કાયા થકીજ જાયા થાયે, કાયાનું રૂપ છે જાયાજ,
જાયા સ્વતંત્ર કરવા નહિ સમર્થ, એજ ગણાયે કાયાજ;

૧૩૬] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

સાગરની છાજો કહેવાયે, છાજો નહિ સમ સાગરજી,
વિવિધ રત્ન સમુદ્ર પ્રકળ્યો, પણ તે નહિ રત્નાકરજી;

+ + + +

બ્રહ્મને અંશ જીવ અણુ છે, અંશી રૂપ પરમાત્માજી.”

જે લોકો ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ નો ઉચ્ચાર કરે છે તેમજે આ પંક્તિઓ અવશ્ય વિચારવી જોઈએ.

એક વખત એક વેદાન્તીની સાથે સાકાર નિરાકારની ચર્ચા ચાલી તેના ઉત્તરમાં કવિએ જણાવ્યું કે બ્રહ્મ સાકાર છે કે નિરાકાર એ બાબતની ચર્ચા ખોટી છે. જેમને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ નથી. તેઓજ આવો વાદ કરે છે. વેદની શ્રુતિઓમાં તો બ્રહ્મને સાકાર અને નિરાકાર બન્ને કહેલા છે. માયાવાદીઓ જ માત્ર બ્રહ્મને નિરાકાર કહે છે પણ વેદશાસ્ત્રના આધારે તો બ્રહ્મ બન્નેય સ્વરૂપે છે, ભક્તિમાર્ગનું સુખ જોઈતું હોય તો, એટલે લગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો આનંદ મેળવવો હોય તો, બ્રહ્મને સાકાર-રૂપે લગવા જોઈએ. એમ કહીને નીચેનું પદ તેમને સંભળાવ્યું.

“પ્રકટ મને સુખ થાય શ્રી ગિરિધર, પ્રકટ-મને સુખ થાય;
અંતર્યામી અખીલમાં છે તેથી, કહો કોનું દુઃખ જાય.

શ્રી ગિરિં

તૈલ વિના સ્ફુટ તિલ પુરેથી, દીપક કેમ પ્રકટાય;
પ્રકટ પાવક વિના કાળને ભેટે, શી પેરે શીત સમાય.

શ્રી ગિરિં

પૃથ્વી આટે તૃષા ટળે નહિ, અંતર જળ શ્રુતિ ગાય;
દીવાસળી પાણી સ્પર્શથી, કો કહે જ્વાળા જણાય.
સુરસિ પેટમાં પટ તેમાં ઘૂલ, તેથી પુષ્ટિ ન પામે ગાય;
દોહી મયી માખણ તાવે, સર્પિં ભક્ષણ સુખદાય.
આપકથી વાતો નવ થાયે, તે વિના જીવ અકળાય;
રસિયા જન મનરંજન નટવર, દયા પ્રિય પ્રજારાય.”

આ કાવ્યમાં કવિ કેટલાક દષ્ટાંતો આપીને ભક્તિનું સુખ મેળવવાને સાકાર બ્રહ્મને બળવા બોધે એ પ્રતિપાદન કરે છે. તલમા તેલ છે. પણ એ તેલના રૂપમાં પ્રકટ ન હોય તો એકલા તલથી દીવાનો પ્રકાશ મળતો નથી. તલમા રહેલા તેલને બે પ્રકટ કરવામાં આવે, બહાર કાઢવામાં આવે તોજ દીવાનો પ્રકાશ થાય છે. લાકડાની અંદર અગ્નિ છે પણ ન્યાં સુધી તે અગ્નિ બહાર ન નીકળે સા સુધી તે ઠંડીને દૂર કરી શકે નહિ. પૃથ્વીના અંતર પટમા પાણી ભરેલું છે પણ એનાથી તરસ છીપતી નથી. કોઈ પૃથ્વીને ચાટે તો એની તરસ છીપાય નહિ પણ ન્યારે એ પાણી પૃથ્વીની બહાર દેખાતું હોય, જેમ કુવા બગેરેમાં છે તેમ, તોજ તેજળ તરસ છીપાવે છે. દિવાસળીની અંદર અગ્નિ રહેલો છે પણ એને પેટીની સાથે સ્પર્શ કરવામા આવે તો એ અગ્નિ પ્રકટ થઈ નવાળા રૂપે ઉપયોગી થાય છે. ગાયના પેટમા દૂધ છે અને તેમા ઘી રહેલું છે. પણ તેથી કોઈ ગાયને પુષ્ટિ મળતી નથી પણ એ ગાયના આચળોમાંથી દૂધ બહાર કાઢે અને મન્યન કરી, તેમાંથી માખણ કાઢ્યા પછી, એમાંથી ઘીને પ્રકટ કરે તોજ એ ઘી ખાવાથી પુષ્ટિ મળે છે એ પ્રમાણે ધન્ય અંતર્યામી તરીકે આવર જગમમાં વ્યાપેલા છે પણ ન્યા સુધી તે પ્રકટ ન થાય ત્યા સુધી સુખ મળતું નથી. ગોપીજનોએ ઉદ્ધવને પણ એજ જવાબ આપ્યો હતો.

“હમ સાકાર ઉપાસી રે, સળ ગોકુલકે બાસીરે.”

આ પદનો અર્થ હું તમને કહી સભળાવું છું. ઈર્ષ્યાદિ પાછળથી તમે સમજ લેજો. ગોપીજનો ઉદ્ધવને કહે છે કે તમે બ્રહ્મને નિરાકાર કહો છો અને જગતના કર્તા કહો છો. તો અમે પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ.

“જગ કર્તા તે રૂપ નહિ તો, જગદુ કહા તે આયા;
કારન જૈસા કાગજ હોવે, ન્યાય શાઅને ગાયા.”

તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ બુદ્ધિથી વિચાર કરતા કારણ વગર કાર્ય થતું નથી અને જેનું કારણ તેનું કાર્ય. કાર્ય જો સાકાર હોય તો કારણ પણ સાકાર હોવું જોઈએ માટીનો ઘડો કાર્ય રૂપે સાકાર છે તેમજ તેનું કારણ માટી પણ સાકાર છે. જે લોકોને આ સાચી સમજણ નથી, બ્રહ્માનું જ્ઞાન જેમને નથી, ભગવાનના સાક્ષાત્કાર જેને થયો નથી, તે લોકોજ બ્રહ્મને નિરાકાર કહે છે. પણ જે ભગવાનની નિકટ છે તેમને મન તો તે સાકારજ છે.

“રૂપ જિના કૃત્ય બને નહિ, દિવ્ય રૂપ શ્રુતિ ગાય,
કર મુખ્યજિન કયા બ સી બજાઈ. પાઉં ન કયા ધાયા.”

શ્રુતિ પણ કહે છે કે બ્રહ્મને હાથ પગ નથી હતા તે દોડે છે તેમજ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરે છે. એક બાજુએ બ્રહ્મને અચિન્ત્ય વગેરે નિષેધાત્મક વિશેષણોથી વર્ણવેલ છે. બીજી બાજુએ બ્રહ્મને હજાર હાથવાળા, હજાર મોઢાવાળા કહેન છે કોઈ કોઈ શ્રુતિમાં વિશ્વતોમુખ, વિશ્વત પાદઃ, વિશ્વત પાણિ એટલે ભગવાનના મુખ સર્વત્ર છે, પાદ પણ સર્વત્ર છે. એમ કહેલ છે શ્રુતિના આ વાક્યોને આધારે એવું કહિત થાય છે કે બ્રહ્મ નિરાકાર અને સાકાર ઉભય છે. નિરાકાર એટલા માટે કહેવાય છે કે તે આકાર પ્રાકૃત લૌકિક નથી પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી; સાકાર એટલા માટે કે તે આકાર અલૌકિક છે અતૌકિક આકાર એટલે રસરૂપ આનંદ સ્વરૂપ છે. ખાડનો આકાર પૂતળી ખાડ રૂપે હોય છે તેમ પરમાત્મા તે આનંદરૂપે, રસરૂપે છે એ જોઈ શકાય છે. કૃષ્ણ એટલે પ્રેમનું પ્રકટ, સાકાર સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓ વ્યાપક સ્વરૂપને અક્ષર બ્રહ્મને સેવે છે બીજા લક્ષિતમાર્ગવાળાઓ પ્રેમ સ્વરૂપને સેવનામા લક્ષિતને આનંદ અનુભવે છે. આજ બંને જોવાની જોઈએ ઉદ્ધવને કહી બતાવે છે.

‘તમારો તો હરિ સધળે રે, અમારો તો એક સ્થળે,
તમો રીઝો આદરણે રે, અમો રીઝુ ચન્દ્ર મગે;

ઈન્દુને અવલોકી રે, ચકોરનું ચિત્ત ચળે,
તે પ્રકાશને પેખી રે, તેને સતોષ વળે. ”

હિન્દુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ધાર્મિક જીવન માટે કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિતના ત્રણ જુદા જુદા માર્ગો જતાવ્યા છે. દયારામભાઈ કર્મના મર્મ વિષેના પદમાં જણાવે છે કે ધાર્મિક જીવન માટે કર્મની આવશ્યકતા છે પણ તે કર્મો નિષ્કામ રીતે કરવા. વેદમાં નિષિદ્ધ કહેવાં કર્મોને ત્યાગ કરવો જોઈએ. કર્મનું પ્રયોજન ચિત્તની શુદ્ધિ માટે તેમજ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ માટે છે.

“ ચિત્ત શુદ્ધિ થાવાને માટે, ભાષ્યવા કર્મ સંસ્કારજી,
અવિદ્યા અજ્ઞાન કાઢવા, લવનિધિ તરવા પારજી. ”

આમ કર્મની પણ આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. પણ કવિ કહે છે, કર્મ જાતે જડ છે અને કર્મના ફળનું દાન પ્રભુજ કરે છે. માટે જે કાર્મિક કર્મ કરવામાં આવે તે પ્રભુ પ્રીત્યર્થ કરવાં જોઈએ.

“ કર્મે કરીને અવિદ્યા ટળતા, ઉદય થશે સુ જ્ઞાનજી,
પંકે લેખ્યું અંગે ધોવાએ, જો હોય લક્ષિત જ્ઞાનજી. ”

કર્મ કરવાથી અવિદ્યા જાય છે અને લક્ષિત માટેનું જ્ઞાન ઉદય પામે છે.

“ કદમ લેખ્યું અંગ શુદ્ધ હોયે, જો નિમંજલ લક્ષિત હોયજી. ”

મંસારના કર્મો તો કાદવં સમાન છે. કાદવ શરીરને અડકતાં અગ મલિન થાય છે. કર્મની મલીનતા દૂર કરવાને લક્ષિતરૂપી જલથી સ્નાન કરવું જોઈએ. આ દર્શિએ કર્મ કરવા જોઈએ. મીમાસિકા કર્મને જ માને છે. તેઓ ઈશ્વરમા માનતા નથી. પણ તેઓ જડવાદી છે. કર્મજ તેમની માન્યતા પ્રમાણે ફળ આપે છે પણ આપણે અનુભવથી જોઈએ છીએ કે મનુષ્યો કર્મ કરે છે, છતાં ધાર્યા કરતાં કોઈ વખત જુદું જ ફળ મળે છે. આથી કર્મનાં ફળ વખ દુઃખ એ પ્રભુના હાથમાં છે એમ સમજીને કર્મ કરવાં.

“કર્મ જડવાદી ના થાતું, ન થતું શુદ્ધ વેદાન્ત ક્યારેજ;
દયો કહે કર્મ કરનારા, તે આ મર્મ વિચારેજ.”

જ્ઞાનની આવશ્યકતાને કવિશ્રીએ જ્ઞાનના મર્મમાં સમજાવી છે.
જેમ કર્મની જરૂર છે તેમ જ્ઞાનની પણ જરૂર છે.

“પાક સામગ્રી સિદ્ધ કરવાને, તર્પણ અગ્નિ ધનનેજ;
ત્યમ હરિ પ્રાપ્તિ થાવા ઉપર, સદા સજ રાખો મને જરે.”

કર્મને જ્ઞાનની જરૂર છે. ક્યાં કર્મ કરવાં અને ક્યાં ન કરવાં
અને શા માટે કરવાં? અમુક કર્મ કરવાનું ફળ શું? એ સમજવાને
માટે જ્ઞાનની જરૂર છે. પણ તે જ્ઞાન ગમે તે વિષયનું નહિ. પણ
બ્રહ્મના જ્ઞાનનું. શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મ વિષે જે જ્ઞાન આપ્યું છે તેનું.

“અજ્ઞાન તિમિરને ટાળવા માટે, બ્રહ્મજ્ઞાનની જરૂરજ.”

જ્ઞાનની સાથે વિજ્ઞાનની (અનુભવ જ્ઞાન)પણ જરૂર છે. તે જ્ઞાન
સાથે ભક્તિ પણ ભળવી જોઈએ તો બ્રહ્મના સર્વત્ર-દર્શન થઈ શકે.

“શુદ્ધ જ્ઞાને બ્રહ્મ એક ભાસે, પરા ભક્તિ હોય જેનેજ;
સરદ ચન્દ્ર વીણુ જળ અચળ થાય, એ લક્ષ રહે તેનેજ.”

સાચું જ્ઞાન એ હૃદયને શુદ્ધ કરે છે, સરદ રૂતુનાં જળ જેમ
મહાનતા દુર કરે છે તેમ સાચું જ્ઞાન હૃદયને શુદ્ધ કરે છે. સાચું
જ્ઞાન એટલે શુદ્ધાદૈત્યનું જ્ઞાન. આ નામ રૂપાત્મક જગત્ એ પ્રભુનું
કીડાંગણ છે, અને તેમાં કેટલાં અનેક રૂપ કીડા કરે છે. એવું જ્ઞાન
તે સાચું જ્ઞાન છે. સુવર્ણના અલંકારના ઘાટ જુદા જુદા હોય પણ
અધામાં સુવર્ણરૂપ તો એકજ છે.

“ન્યમ ધાતુથી પ્રથક નહિ તે, એમ હરિ છે એકજ,
એક જતાં અનેક તે થાયે, તદપિ એક અનેકજ.”

આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન એટલે શુદ્ધાદૈત્ય જ્ઞાન એજ સાચું જ્ઞાન
એજ જ્ઞાનથી જીવો બ્રહ્મ સાથેના સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને

તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે તે સાચું જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાનથી પ્રભુ પહોંચા ન લાગે, પ્રભુના દર્શન માટે ઉત્કટ ઇચ્છા ન થાય એ જ્ઞાન જ નથી. એ જ્ઞાન શુદ્ધ છે, લૂખું છે. સાચું જ્ઞાન તે તો રસચા પૂર્ણ ઘેળાર જેવું છે વેદાન્તીઓનું જ્ઞાન તે ઘી વગરના 'રોટલા જેવું લૂખું જ્ઞાન છે એનાથી આનંદ શો ? વેદાન્તીઓ અજ્ઞાનની વાતો કરે છે પણ તેઓ ખરેખર અજ્ઞાનદ બોગવી શકે છે ? તેમની મુક્તિ એટલે જેમ મીઠું પાણીમાં લગી જાય તેમ જીવનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનમાં લગી જાય એ છે. આનો અર્થ એટલોજ કે જીવનો લય ધ્રુવ ગયો. આનંદનો ઉપભોગ કરનાર બોક્તા રૂપી જીવ રહ્યો નોઈએ. તોજ બોગર અજ્ઞાનદનો અનુભવ થાય. પણ વેદાન્તીઓ બોક્તા અને બોગ્યનો વિચાર કરતા નથી એટલે એમને અજ્ઞાનદ મળતોજ નથી. જો કે અજ્ઞાનની તેઓ વાતોજ કરે છે. એ આત્મ પ્રતાપી છે.

‘જીવ અજ્ઞ થાયે નહિ, થાયે તો અજ્ઞાન દોકોહોને’

લક્ષ્મીનાર્ગમાંજ લક્ષ્મીને સાચો આનંદ મળે છે. એમાંજ પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને લજ્જાનાનંદનું સુખ લક્ષ્મીને આપે છે. જેનાથી પ્રભુ માટે વધારેને વધારે ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ થાય તે માટે લજ્જાવાનના સ્વરૂપનું અને લક્ષ્મીનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આ રીતે અજ્ઞાનનું રૂઢિચુસ્ત શ્રોતાઓને સંભળાવું.

એક વખત દયારામભાઈ આસોપાવવના મહોત્સવામાં આવેલા ઘરમાં રહેતા હતા ત્યારે ત્યાં આગળ આજ્ઞાત, જનમેદની વચ્ચે મોઢામાંથી દોરા કાઢીને લોકોને આશ્રયમાં ગરક કરતો હતો. તે માતાનો લક્ષ્મી હતો. મોઢામાંથી લાળા લાના નાડાછડીના દોરડાં કાઢે જતો હતો. દયારામભાઈ આ દ્રશ્ય તે વખતે જોઈ રહ્યા હતા. તે જોઈને એમને એક કલ્પના સ્ફુરી આવી કે ઈશ્વર કેવો મહાન જાદુગર છે. પત્ની એની ઉપર એક કાવ્ય રચ્યું અને તે કાવ્ય

મડળી સમક્ષ વાચી બતાવ્યું અને બધા સાલણીને આશ્ચર્યથી ચક્રિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું કે આજે પેલો માતાનો ભગત મોઢામાથી, લાખા લાખા નાડાછડીના દોરડા કાઢતો હતો તે જોઈને તમને એમ લાગ્યું કે આ કેવો જાદુગર છે પણ તમે જાણો છો કે મોઢામા મોઢો જાદુગર તો ભગવાન છે. એના જેવી જાદુઈ કળા કોઈનામા નથી પછી નીચેની લીંટીઓથી સર થતી કવિતા વાચી

“કે વારિ જહિ રે નાગર નડુવા, ધરે વિવિધના વેશ;
કલા રૂપે ચર્ષ કીડા કરે, ન્યારો નાયક રૂપે ગેવ,
બાજીગર બાજી સચ્ચારની, તે ભલે રચી છે ભાઈ;
મોહન મોર વજાડી મોહિની, સુણી સૌ ગયુ મહોનાઈ.”

આ મહાન ધ્વજિર કેના જાદુગર છે. તે ઉલટાનું સૂલકું બનાવે છે અને સૂલટાનું ઉલટું પણ કરે છે દેખતા જતા લોકો એમની લીલા સમજી શકતા નથી. આ બધું તેની માયાથી કરે છે એ માયાને કોઈ સમજી શકતું નથી મોટા મોટા પડિતો પણ માયાથી ફસાય છે

“તાહારી નટણી માયા જોર છે, કળા કામર દેશની પૂર,
અજીત પર હિસ્તાદના જોરથી, બાધી લીધા પડિત સુર.”

તે માયા એટલે પ્રકૃતિ તે ત્રિગુણાત્મિકા છે. સત્ત્વ, રજ્જ અને તમઃ એ ત્રણ એના ગુણો છે. સત્ત્વ એટલે ધોળા રંગનું દોગડું, રજ્જ એટલે લાલ રંગનું અને તમ એટલે કાળા રંગનું. એ ત્રણ દોરડાઓ એટલે ત્રણ ગુણો પ્રકટ કરીને સર્જિતુ કાર્ય કરે છે

“કાહાડયા મુખ થકી નણુ દોરડા, રંગ કાગો ધોળો અને લાલ,
તેહનો પાર ન આવે એચતા, તે ત્રણેના જુજવા ખ્યાલ”

એ નણુ ગુણના ત્રણ પુરુષો—બ્રાહ્મણ, યોગી અને શૂદ્રસ્થ એટલે બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુ. એ ત્રણેમા વિષ્ણુ એ મોટા દેવ છે બ્રહ્મા સર્જન કરે છે, વિષ્ણુ પાવન કરે છે અને શિવ સંહાર કરે છે

“પહેલે વિષે રચ્યાં બહુ પૃતજાં, પૂર્વા ગૃહસ્થે મન અલિલાખ,
જોગીએ અગિન કાઢ્યો આંખ્યથી, રાહુ ખાળીને કીધું ખાખ.”

આ ખાજીગરની માયામાં બધા ફસાય છે. પણ હે જાદુગર
ધ્રુવર ! તું મને એવો મંત્ર શીખવાડ, એવી જડીબુટ્ટી આપ કે
માયાથી હું મોહ ન પાસુ.

“તાહરો મંત્ર શીખવજો તુ સુજને, હું એવો તારો યાહી;
એવી જડીબુટ્ટી મને આપ્ય તું, તો હરી નટણીથી ન મોહોવાહ.”

કવિ કહે છે કે આ ખાજીગરે મારી પ્રાર્થના સાંભળી અને
મને મંત્ર શીખવાડ્યો કે તું હરિનું નામ લેજો અને મને
લક્ષ્મીજી જડીબુટ્ટી આપી અને કહ્યું કે આ જડીબુટ્ટી તારી પાસે
રાખીશ તો આ માયાજી નટીના મોહમાં તું ફસાઈશ નહિ.

“શરણુ જાતામા આવી લક્ષ્મી જડી, દીધો મંત્ર હરિ નિજ નામ,
એ સાધે માયાથી મોહોવાશ નહિ, એમ કહે દયારામ.”

આપણે બધા સંસારની માયામાં ફસાયા છીએ અને ભગવાનની
લીલા સમજી શકતા નથી. તમે બધા પણ હરિ નામનો મંત્ર
અને લક્ષ્મીજી જડીબુટ્ટી પાસે રાખશો તો એ માયાનું બળ કશું
આશરો નહિ. આ કાવ્ય ત્યા હાજર રહેલા કેટલાક પંડિતોએ
જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે કવિના તત્ત્વજ્ઞાનની ખૂબ પ્રશંસા કરવા
લાગ્યા. આમા સાંખ્યોના પ્રકૃતિવાદનું તેમજ માયાવાદનું પણ
ખંડન કાવ્યની ભાષામાં કવિએ કર્યું છે. સાંખ્યવાદીઓ
પ્રકૃતિને જગતનું કારણ માને છે પણ અહીં તો કવિ
કહે છે કે જગતરૂપી જાદુના ખેલ કરનારા નાગર નદુના
એટલે ભગવાનજ છે. અને પ્રકૃતિ એટલે માયા તો એની નટણી
છે. તે જાદુગરની ધ્રુવજાને આધીન રહીને સત્વ, રજ અને
તમગુણોનો પોતાનામાંથી, વિગ્તાર કરે છે અને જગતનું
સર્જન, પાલન અને સંહારનાં ત્રિવિધ કાર્યો તે પણ એ

પ્રકૃતિ કરે છે, જાદુગરની ઈચ્છા પ્રમાણે નટણીને ખેલ કરતાં જોઈને જોનારાઓ મોહાય છે. એ ખેલને સાચો માને છે પણ જીવો પ્રભુના લક્ષ્મણ છે તે જ જાણે છે કે આ બધી લીલા કે કળા લગવાનની છે અને તેથી તેઓ આ જાદુ તરીકે દેખાતા સંસારમાં ફસાતા નથી. આ નાનકડા કાર્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉકું રહસ્ય જાદુગરની કલ્પનાથી રજુ કરેલું સાંભળીને તમામ શ્રોતાઓ આનંદિત થયા.

એક વખતે ઠાકરે કવિને એમ પ્રશ્ન કરેલો કે મનુષ્ય મનથી અમુક કરવા ઈચ્છે છે અને જુદી એવી જુદું કરે છે. મન અને જુદી વચ્ચે સંઘર્ષ થાલે છે. એક બાજુ લગવડ ગીતા એમ કહે છે મન જોજ મનુષ્યના સુખ દુઃખનું કારણ છે. બીજી બાજુએ પડિતો એ કહે છે કે જો જો કાર્ય મનુષ્ય કરે તેમાં જુદીનું માર્ગદર્શન લેતું જોઈએ. આ પણ એક તત્ત્વ જ્ઞાનનો મોટો કાયડો છે કે મન મોડું કે જુદી? મન કહે તે પ્રમાણે માથુંસે કરવું કે જુદી કહે તે પ્રમાણે. મન તો અનેક ઈચ્છાઓ કરે છે-સારી કે ખોટી. અને તે શક્ય પણ હોતી નથી. તો જુદીના આદેશ પ્રમાણે કરવું કે કેમ? મોનસ શાસ્ત્રનો આ મોટો કાયડો છે. દોષદ નામના માનસશાસ્ત્રીએ એક નવીન શોધ કરી છે કે મનુષ્યના મનમાં જો જો ઈચ્છાઓ થાય તે પૂર્ણ કરવાને માટે સમાજ સરળતા કરી આપવી જોઈએ. ખાસ કરીને માખાપોએ બાળકના મનની તમામ ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરવી જોઈએ. જો તે ઈચ્છાઓ પૂર્ણ ન થાય તો નાની વયમાંજ બાળકના અસાત મનમાં કેટલીક માનસિક ગ્રંથિઓ બંધાઈ જાય છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તે બાળકના મનમાં માનસિક વિકૃતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કાતો હીસ્ટીરીયા જેવા માનસિક રોગોથી તે પીડાય છે કે ગાંડપણના ભોગ થઈ પડે છે. વાત સાચી છે કે તમામ ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનું શક્ય બને નહિ તેમ છતાં તેને દાખી તો દેવીજ જોઈએ તે ઈચ્છાઓને બીજી દિશામાં વળાંક આપવો અથવા ઉર્ધ્વીકરણ કરવું.

આવેા મન અને જીવિના સંબંધને લગતો પ્રશ્ન દયારામભાઈએ સાંભળીને કહ્યું કે તેનો ઉત્તર હું મંડળીમાં આપીશ કે નેથી પીળા શોતાઓને પશુ લાલ મળે, એમ કહીને તેમને વિદાય કર્યા. પછી પોતે પ્રજાના નામનું સ્મરણ કરીને એ વિષયનું ચિન્તન કયું અને તેમાંથી 'મન મતિ સંવાદ' નામનું ૧૩૨ લીટીઓનું કાવ્ય રચ્યું. એ કાવ્યની રચના સંવાદરૂપે થયેલી છે. મન મતિ એટલે જીવિને પ્રશ્ન કરે છે. જીવિ તેનો ઉત્તર આપે છે. છેવટે કવિ તેનો નિર્ણય કરે છે. એ કાવ્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં કવિએ કહ્યું.

આ કાવ્યનો સાગ આપતા કવિએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું, મન પ્રશ્ન કરે છે કે હે જીવિ ! હું જલ્દી દુઃખમાં છું. હું સમથું છું કે વિષયનું સુખ જોડું છે અને હરિનું ભજનનજ મુખ્ય છે. તો મારાથી હરિનું ભજન કેમ થતું નથી ? જીવિ એનો જવાબ આપે છે કે ત્યાંસુધી તારી તૃષ્ણા જશે નહિ ત્યાંસુધી તારાથી પ્રભુ ભજન થશે નહિ. પણ મન એનો જવાબ એ આપે છે કે ડોઠપણ વસ્તુનો પૂરેપૂરો ભોગ ન થાય ત્યાંસુધી મનને શાન્તિ થાય નહિ, માટેજ મારી વિષય મુખ્યની તૃષ્ણા વધતી જાય છે. જીવિ એનો જવાબ આપે છે કે સુખનો પૂરેપૂરો ઉપભોગ કરવાથી વિષય વાસના દૂર થતી નથી પણ અગ્નિમાં ઘી હોમવા જેવું જને છે. મહાક્ષારતમાં એના ઘણા દાખલા છે. મન કહે છે, જીવિ તે સાચી વાત કહી. જીવિ ફેતરીની માફક માફ મન ગમે ત્યાં ગમે છે. ફેતરું ડોઠ જગ્યાએ એંઠા રોટલાનો ટૂંકડો પડ્યો દોષ તો ખાવાનું ન કરે છે. ડોઠ માર મારે તો પણ તે ખસતું નથી. ફું જલ્દી પ્રયત્ન કરું છું પણ મારું મન અટકતું નથી. મનિ એને આપે છે કે લલે માફ મન તારા કબજામાં ન હોય પણ તને તો કાણમાં રાખ.

“પણ તને તો ખાલ, બીચાડ ઘણો નવ રહ્યો”

x (જીવિ 'કાવ્ય મહિમા' ભાગ-૩ ને ૧૪૫)

લક્ષ્યને વિધવું હોય તો કામદીમાં તીર ચઢાવવું જોઈએ એટલે પ્રયત્ન તો કરવો જોઈએ. એને માટે સારા પુરુષોનો સંગ કરવો જોઈએ. મન તેનો જવાબ આપે છે કે મનુષ્યો સારા પુરુષોનો સંગ કરે છે પણ જેટલો વખત સત્સંગ હોય તેટલો વખત મન શાંત થાય છે, પછી એનું જોઈએ. હાથીનું અગ પાણીમાં રહે ત્યાં સુધી ચોક્કસ પણ બહાર નીકળે એટલે કાદવથી ખરડાયેલું થાય છે. મનની પણ એ ગિતિ થાય છે. મતિ મનને આશ્રિત આપતાં કહે છે કે મનની આ ઘણા વખતની ટેવ છે તે એકદમ ન જાય. ઘણા વખતનો રોગ શરીરમાં પેડો હોય તો એકદમ જતો નથી. તેમ મન એકદમ અકુશમાં આવી શકે તેમ નથી. મોટા મોટા જ્ઞાપિ મુનિઓ પણ તેમની હારી થયા છે છતાં સત્સંગ ચાલુ રાખવો, પ્રભુનું નામ સ્મરણ કરવું અને હૃદયમાં મળતાં ધ્યાન સિદ્ધ થશે.

“લાખ વાતની વાત કહું, મન સાલજી માગી,
કૃષ્ણ નામ રટ અચળ, વાત રાકે જાણી કામી.”

પ્રભુનો આશ્રય કરનારને મન સતાવી શકે નહિ. સિદ્ધ આગળ શિવાળયું શું જોઈએ? આ પછી મન ધન લાલસા વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે અને મતિ તેનો જવાબ આપે છે. ધન તે પાત્ર મનને બ્રહ્મ કરે છે. એનાથી સાચું સુખ મળતું નથી. ધન મેળવવામાં પણ ચિંતા થયા કરે છે અને એના રક્ષણ માટે તમામ ધનની ઈચ્છાઓ દૂર કરીને પ્રભુનું દાસત્વ સ્વીકારવું, અને પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવું, સત્સંગ કરવો. આ એકજ ઉપાય મન વશ કરવાનો છે. આ રીતે કવિએ મન અને મતિ એ બન્નેનો સબધ સ્પષ્ટ કર્યો.

કવિએ આ પ્રમાણે ડોહામાં ભક્ત જનોના જીવનને પાકો રંગ ચઢાવ્યો કે જેથી તેઓ ભક્તિમય જીવનનું સ્વરૂપ સમજી શકે.

પ્રકરણ ૯ મું

લક્ષિસિદ્ધાન્તાના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઈ

દયારામભાઈએ પોતાના જીવનના ખેચ તરીકે લક્ષિમાર્ગ અને તેમાં પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગની લક્ષિતે સ્વીકારી હતી. જન્મથીજ તેમને લક્ષિના સંસ્કારો માનાપિતા તરફથી વારસામાં મળ્યા હતા. એમનું બાલ્યવય લક્ષિના વાતાવરણમાંજ પસાર થયું હતું. આંદોદ એ તીર્થધામ તરીકે જાણીતું હતું. ત્યાં અનેક લાલુક લકતો અને સાધુ સન્તો, શ્રી શેષસાધિ ભગવાનના દર્શનાર્થે આવતા. એ તીર્થધામમાં ભજન મંડળીઓ બેગી મળતી. ભાગવત પુરાણ વંચાતું. લક્ષિતરસથી તરબોળ ફીર્તનોતી રમઝટ ચાલતી. આંદોદના, તીર્થધામમાં લક્ષિતનો ગુંજારવ વ્યાપ્યો હતો. નર્મદાના તટ ઉપર એસનાર તેની પવનની લહરીઓનો અનુભવ કરનાર, કે તેના જલમાં ગ્નાન કળનાર, તે દરેક લક્ષિતાજ સંસ્કાર મેળવતા. લક્ષિ સિવાય બીજો કોઈ ધ્વનિ ત્યાં સંભળાતો નહોતો. યાત્રીઓ કે વેગગીઓ નહીં લક્ષિ લાવનાથી રંગાયલા હતા. દયારામભાઈના કુટુંબનું બહારનું વાતાવરણ પણ લક્ષિથી નીતગું હતું. તમામ સત્સંગ મંડળીઓ કે ભજન મંડળીઓ કે કથાકારોની કથાઓમાં એ પોતે હાજરી આપતા. અને એ બધાની છાપ એવી પડી કે તેથી તેમનું મન લક્ષિ તરફ આકર્ષાયું. આ ઉપરાંત જાતેજ પુરાણો અને ભગવદ્ ગીતા વાંચતા. અને તેને લીધે લક્ષિ તરફનું એમનું વળણ વધારે દૃઢ થતું ગયું. ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે લક્ષિ, એજ ખર્ચ સાધન છે એવી પ્રતીતિ એમને બાલ્યાવસ્થામાંજ થઈ હતી. અને એ કારણથી તેમનો વિવાહ થએલો હોવાં છતાં અને માતા પિતાનો દ્વંદ્વ આગ્રહ હોવા

૧૪૮] લક્ષ્મણકવિ શ્રીહયારામભાષ્યનું જીવન દર્શન.

જતા લગ્નમય જીવનનો તેમણે ઈન્કાર કર્યો અને પોતે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો કે પરણતું તો શામળિયાની સાથે પરણતું લગવાન કૃષ્ણને પતિ બનાવનાની નૈસર્ગિક ઈચ્છા તેમનામાં હિતગ્રામ થઈ અને નિત્ય ગોપી ભાવનું સ્મરણ તેમને થતું તે સમયે પુષ્ટિમાર્ગનું ચોક્કસ વલણ નહોતું નામ નિવેદનનો સંસ્કાર નાની ઉંમરમાં થયો હતો પણ ત્યારે તેનતજાવ આગળ પુષ્ટિમાર્ગના રહસ્યને સમજનાર ઈન્કાગમ ભદ્રજીનો મેળાપ થયો ત્યારથી પુષ્ટિ લક્ષિત તરફ મનનું વલણ વિશેષ દળવા લાગ્યું ઈન્કારામ ભદ્રજી દ્વારા પુષ્ટિ લક્ષિતનું ગદ્ય તેઓ સમજ્યા અને પછી તો તેમણે જ્ઞાન મળવા લીધું પછી શ્રીનાથજી અને કાન્દોલીની યાત્રા કરી, યજુના પાન કર્યું વ્રજયાત્રા કરી અને વૃન્દાવનમાં કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાના સ્થળોના દર્શન કર્યા એટલે પુષ્ટિ લક્ષિતનો તેમને પાકો રંગ લાગ્યો લક્ષિત સંપ્રદાયના ખરા આચાર્ય શ્રીનૃસિંહભાષ્યજી છે એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ થઈ પુષ્ટિ જીવન એજ તેમને માટે આદર્શ જીવન હતું એવો નિર્ધાર તેમણે કરી લીધો હતો.

ઈન્કારામ ભદ્રજીની પાસે લક્ષિત સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જેમકે શ્રી વમલાચાર્યજીના, 'શ્રી ગુણાજીના અને શ્રી હરિરામજી વગેરે આનાચાર્યના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ પણ અત્યાર પહેલા તેમણે કર્યો હતો વળી પહેલા મન મગ્નદ લીધી હતી હવે ત્યારે પુષ્ટિ લક્ષિત તરફ તેમની આસક્તિ વધતી ગઈ ત્યારે તેમણે પાકો મરગદ લીધી કવિશ્રીએ પોતાની મેળે તો પુષ્ટિ લક્ષિતનું ધ્યેય ગ્વીકાર્યું હતું પણ બીજાઓ તે માર્ગના સિદ્ધાન્તો સમજીને તે પ્રમાણે તેને આચારમાં મૂકે તે માટે લક્ષિત સિદ્ધાન્તને લગતા ઘણાક કા પો ગયા તે જેમાં લક્ષિત એજ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન છે એમ જણાવ્યું આ કા વ ગ્રન્થોમાં મુખ્ય ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે

(૧) લક્ષિત પોષણ (૨) લક્ષિત વિજ્ઞાન, (૩) લક્ષિત દ્રાવ, (૪) લક્ષિત દ્રાવનો ગરમો, (૫) હરિલક્ષિત ચન્દ્રિકા, (૬) હરિદાસ

મણિમાલા. આ ઉપરાંત ભકિતને લગતા પ્રકીર્ણ પદો, તદ્ઉપરાંત પુષ્ટિ ભકિતને લગતાં પુષ્ટિપથ મર્મ, પુષ્ટિપથસાર, પુષ્ટિ ભક્ત માલિકા વગેરે કાવ્યો તેમણે રચ્યા છે. આમા ભકિત પોષણું મહત્વનું કાવ્ય છે. તે ભકિતનું શાસ્ત્ર ગણાય તેમા કવિ એક મ્થળે ભકિતને નૌકા સાથે સરખાવે છે. તે પવિત્ર અને પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. અન્ય સાધનો તુમડા જેવા છે તે કોઈ વખત કુખાડી દે.

“ભકિત નૌકા તારે સર્વને, જે કોઈ શરણે આવે શુચી પાપી;
અન્ય સાધન દાઝ તુમ્મિકા, ગ્રહે સમય તરે કો કદાપિ.”

ભકિતને કવિ મણિ સાથે સરખાવે છે અને જ્ઞાનને દીવાની સાથે સરખાવે છે. મણિનો પ્રકાશ અને દીવાનો પ્રકાશ બંને અધકાર દૂર કરે છે ખરા પણ દીવાના પ્રકાશને પવનથી છુટાઈ જવાનો ભય રહે છે. જ્યારે મણિને તે ભય નથી એમ કહીને કવિ ભકિતને જ્ઞાન કરતાં ચઢિયાતું અને નિર્ભય સાધન ગણે છે. વળી નીચેની પદિક્તમા ભક્ત માયામાં ફસાતો નથી તેને માટે કવિ સરસ દર્શના કરે છે.

“ભક્ત તે ભકિત સ્વરૂપ છે, તેને માયા ના પાડે લેશ;
તે થકી સ્ત્રી મોહાય નહિ, મોહ પામે પુરુષને વેશ.”

માયા એ સ્ત્રી જાતિ છે. ભકિત એ પણ સ્ત્રી જાતિ છે. ભક્ત એ ભકિતનું સ્વરૂપ છે એટલે તે સ્ત્રી રૂપ થઈ. સ્ત્રી રૂપ ભક્તને સ્ત્રી માયા લલચાવી શકે નહિ મોહના ફંદામા ફસાવી શકે નહિ. પણ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને યોગ્ય એ પુરુષ જાતિના છે તેવી માયા તેમને ફસાવી શકે છે. ભકિત વગરનું જીવન નિર્ચરક અને ભાર રૂપ છે. મહા પડિત હોય પણ જો ભક્ત થયો ન હોય તો એનું જીવન નકામું છે.

“ભકિત વિના શ્રમ એ ફળ માર, જેમ રાસમ વહે ચંદન ભાર”

ખીજ એક કથનમાં કવિ કહે છે મારા ઘંટી છે અને ભગવાન હરિ તે ખીલો છે. તેમાં જીવ રૂપી અજના દાણા પીસાય

છે. પણ ખીલા પાસે જે દાણા પડેલા હોય તે ઘંટીમાં પીસાતા નથી. તે સહી સલામત રહે છે પણ જે દાણો ખીલાથી રહેજે આઘો ખર્યો તે માયા રૂપી ઘંટીના ચક્કરમાં પીસાઈ જવાનો એટલે તેનો વિનાશ થવાનો. કેવી મુંદર કલ્પના ?

“માયા છે ઘંટી ખીલડો હરિ તેમાં જીવ ચરાચર અજ;
જે પર્યુ તે પીસાય છે તુ જોને પ્રગટ લોચન.
લોચને જો, એક જગે છે તેહ, ખીલા સમીપે રહે છે જો;
જે અણુ ત્યાંથી ખર્યો પણ આઘો તે તત્કાળ દળાવા લાગ્યો.”

આશુંજ ઉત્તમ ભક્તિ સિદ્ધાન્તનું કાવ્ય ‘ભક્તિ દ્રાવ’ નામે લખેલું છે અને તે શ્રી દયારામ કાવ્યામૃતમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એકંદરે લગભગ ૩૩૦ લીટીનું આ કાવ્ય છે. તે પણ તેમણે આદોદમાં લખેલું છે. આ કાવ્યમાં ભાગવત, પદ્મપુરાણ, રત્નધપુરાણ, લિંગપુરાણ, આદિપુરાણ, મૃદન્નારદીય પુરાણ, વાલ્મીકીય પુરાણ, મહાભારત, નારદભક્તિ સૂત્ર તથા ભગવદ્ ગીતા વગેરે ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. આ ઉપરાંત શ્રીધર અને વેદાન્તાચાર્યના આધારો પણ ટાંક્યા છે. તંત્ર શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમાં ભક્તિનો ૨૧ કવિ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.

“તંત્રશાસ્ત્રે કયો ભક્તિનો અર્થ રે, જાણો અમૃત્ય અતિ એ ગર્વ રે.
‘ભ’ અક્ષર ભવગોચર રે, ‘ક’ અક્ષર કલ્યાણુ લયન રે,
‘તિ’ અક્ષર જ્ઞાનને આપે રે, અજ્ઞાન તિમિર સદૃષ્ટિ કાંપે રે;
તણે અક્ષરનો એ સમુદાય રે, પૂર્ણ ભાવ એ ભક્તિ કહેવાય રે.”

કાવ્યના આરંભમાં, કવિ શા માટે ભક્તિને મુખ્ય સાધન માને છે તેનું કારણ કહે છે.

“હોય ભક્તિ વશ ગિરિધારી રે, તેથી લાગી મૂને ઘણી પ્યારી રે,
સૌ ધર્મનું કૃણ તેજ રે, હરિ આરાધન એજ રે.”

છેવટે કવિ કહે છે:—

“શ્રી હરિની લલિત સર્વથી એટ રે,
એ વિષુ સર્વે સમજી તેટ રે.”

✓ કવિએ જેમ ‘શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત’ નો ગરમો લખેલો છે તેમ લલિતનું સ્વરૂપ સમજાવનારો ‘લલિત દ્રાવ’ નો એક ગરમો લખેલો છે તે દયારામ કાવ્યામૃતમાં ઉપાએયો છે. દયારામભાઈના પહેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં, વતનલ ધોળાના ગરબા ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતા. “પાવા તે ગદ્યથી ઉતર્યા મહાકાળી રે” એ ગરમો હજુ પણ નવરાત્રિના દિવસમાં ગુજરાતની સ્ત્રીઓના કંઠે ગવાતો આપણે સામળાએ છીએ. લલિત સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવાને માટે અને તેનું સ્વરૂપ લોકો જાણીથી સમજી શકે તેટલા માટે દયારામભાઈએ ગળ્યાની આ શૈલી પસંદ કરી છે. આ બધા ગરબા પ્રસિદ્ધ થએલા છે. આ ઉપરાંત ‘લલિત સિન્ધુ’ લલિતસુધા તરંગિતણી, લલિત્યામૃત સિંચીની, લલિત જીનન, લલિત પ્રકાર, લલિતપ્રકાશ કલ્પદ્રુમ વગેરે કાવ્યો લખેલા છે. જાણુવા મુજબ આ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે.

લલિતના એ પ્રકાર છે—સાધન લલિત અને સાધ્ય લલિત. સાધન લલિત એટલે શ્રવણથી—આત્મનિવેદન સૂધીના નવ સાધનોવાળી અને સાધ્ય લલિત એટલે પ્રેમલક્ષણા લલિત. સાધન લલિત એટલે મયાંદા લલિત સાધ્ય લલિત એટલે પુષ્ટિલલિત. જે લલિતથી ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય તેનું નામ પુષ્ટિલલિત. પુષ્ટિલલિત એટલે અનુગ્રહ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો લલિત માર્ગ તે પુષ્ટિલલિતનો માર્ગ ગણાય છે. દયારામભાઈએ પુષ્ટિ લલિતને અપનાવી છે. ઘણા વિદ્વાનો દયારામભાઈના પુષ્ટિ લલિતનું રહસ્ય સમજી શક્યા નથી અને તેથી તેમને હાથે દયારામભાઈના કાવ્યો સમજવામાં અન્યાય પણ થયો છે. સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા શાત પ્રકૃતિના સાક્ષર પણ દયારામભાઈના અક્ષરદેહના

અવલોકનમાં પણ લક્ષિતનું સ્વરૂપ સમજી શક્યા નથી અને તેથી દયારામભાષ્યના લક્ષિત વિષયક અને પ્રેમ લક્ષિતના કા-યોને યોગની ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો હતો પણ યોગ અને લક્ષિત તે બંને જુદા સાધનો છે યોગ એટલે ચિત્ત વૃત્તિનો નિરોધ એમ પતજલિ કહે છે અને એ સિદ્ધ કરવાને માટે યમ નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગની પ્રક્રિયા પતજલિના યોગ શાસ્ત્રમાં વીકારી છે લક્ષિત માર્ગમાં ઉપર ચિત્ત વૃત્તિઓનો નિમજ્જ કરવાનો નથી પણ તેમને પ્રજ્ઞ તરફ વાળવાની છે દયારામભાષ્યે 'પ્રેમસમીતા' માં યોગ અને લક્ષિતનું વૈલક્ષ્યણ દેખાડ્યું છે

‘ છે અગમપથ એકનોરે, ઓધવજી તે નથી દોરે,
ત્યા લગી જ્ઞાન જોડેર, જોગ પણ છે મોડો
જોગ તો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગમાં લગે,
તે તો અચળ અમાઈ રે, ચિત્ત રસિયાયા રમે
જેનું મન માને રે, જોગ મુખેથી મૂઢો,
અમો તો એક માણ રે, પ્રીતમજી તું પ્રીત મેંડો ”

દયારામભાષ્યે પણ જોગની ઝખના કરી નથી પણ પ્રજ્ઞના પ્રેમનીજ ઝખના કરી છે તેમને યોગ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી મિદ્ધિઓ મેળવવી નથી પણ ગોપીજનોની માફક લગવાનના રસાન્મક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર તથા ગસક્રીડાનો આનંદ અનુભવવો હતો અને જીવનમાં તેનો અનુભવ પણ તેમને થએલો જે જે સમય જે અનુભવ થયો તે તેમણે ‘અનુભવ મજની’ માં વર્ણવ્યો છે તેમજ જુદા જુદા ગરણાઓમાં ગોપી ભાવે અભિનયકત કરેલ છે દયારામભાષ્યની કવિતાની લક્ષિતને યોગની પરિભાષામાં સમજાવવી તેનો અર્થ એ કે રાજની કુવરીને બાવાની પુત્રી તરીકે જાણખાવવી એના જેવું છે

લક્ષિતની વ્યાખ્યા ‘નારદ લક્ષિત સૂત્રો’ અને ‘શાંતિલક્ષિત સૂત્ર’ માં આ બંને છે વ્યાખ્યાઓમાં થોડાક ફેર છે નારદના

‘લક્ષિત સૂત્રો’ પ્રમાણે પરમાત્માના મહાત્મ્ય જ્ઞાન પછી જે સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ અને સુદૃઢ રહેલ પરમાત્મા માટે થાય તેનું નામ લક્ષિત. શાંડિલ્યના જણાવવા પ્રમાણે લક્ષિતને માટે જ્ઞાનની જરૂર નથી. લક્ષિતની વ્યાખ્યા તે એવી કરે છે કે ઈશ્વરમાં અતિશય અનુરાગ થાય એનું નામ લક્ષિત, અનુરાગ એટલે રાત અને દિવસ પરમાત્મા માટેનો પ્રેમ, લક્ષ્મીના જીવનમાં વહેવો. જોઈએ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય પ્રથમ લક્ષિતને સ્વીકારે છે. લક્ષિત માટે કર્મ અને જ્ઞાનની પણ જરૂર છે. કર્મ પણ ચિત્ત શુદ્ધિને માટે છે. તે નિષ્કામભાવે પ્રભુ શ્રીત્યર્થ કરવાનું છે અને પ્રત્યેક કર્મ પ્રભુને નિવેદન કરવાનું છે. જ્ઞાન એટલે પ્રભુના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન. એટલે લગવાન એ પ્રેમ સ્વરૂપ છે. રસાત્મક છે રમરૂપ છે. એવું જ્ઞાન. એ જ્ઞાન થાય તોજ લક્ષિત થઈ શકે છે. લક્ષિત એટલે લગવાનને માટેનો નિઃસીમ પ્રેમ. પ્રેમ લોક કે શાસ્ત્રને પણ ગણ્યો નથી. કોઈ અંતરાયોથી તે અવરોધાતો નથી. હિમાલયમાંથી વહેતાં ગંગાના જલની માફક ટેકગ કે ખાડાઓ માર્ગમાં આવવા છતાં, વિના અવરોધો જેમ મમુદ્ર તરફ ગતિ કરે છે તેમ સાચી લક્ષિત એટલે લગવાન માટેનો પ્રેમ. ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ લગવતપ્રાપ્તિ થતા સુધી આતુજ રહે છે. એવા લક્ષિતને કોઈ ઔદિક કે આમુખિક સિદ્ધિ મેળવવાની નથી. તેને નથી જોઈતા લૌકિક વલણો, કે નથી જોઈતી કીર્તિ, કે નથી જોઈતી ગજસત્તા, કે નથી જોઈતી યોગની સિદ્ધિ, કે નથી જોઈતો પુનર્જન્મનો અભાવ. કે નથી જોઈતું ગર્વ, કે નથી જોઈતું પરમેષ્ઠિનું પદ, કે નથી જોઈતી મુક્તિ. એને તો માત્ર જોઈએ છે પ્રભુ, સ્વ ઈન્દ્રિયોથી પ્રભુના દર્શન અને સ્પર્શનું સુખ.

દયારામભાઈએ ઉપર જણાવેલાં અનેક કાવ્યોમાં લક્ષિત વિશેના પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં લક્ષિત પોષણું ધણુંજ અનિ

૧૫૪] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

પ્રસિદ્ધ કાવ્ય છે. ૧૦૧ ચન્દ્રાવળા ઇંદ્રમાં એ કાવ્ય રચાયું છે. આ કાવ્યની રચના ચંદ્રાદમાં થઈ હતી. જેમને પુષ્ટિ ભક્તિ સમજવી હોય તો તેમને માટે આ એકજ અન્ય પુરતો છે. .

કૃષ્ણ ભક્તિ એ દયારામભાર્ગવના કાવ્યનો આત્મા છે. એ સર્જ હો તો એમાં ખાસ કંઈ છેજ નહિ. કવિએ જે કાવ્યો લખ્યાં છે તે કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવવા માટે નહિ પણ પોતાની કાવ્ય શક્તિનો વિનિયોગ પ્રભુના ગુણગાન ગાવામાં અગર તો તેની પ્રેમ પ્રાપ્તિ માટે દયારામ પ્રથમ ભક્ત અને પછી કવિ છે. એમની કવિત્વ શક્તિ ઉપયોગ ભક્તિનો મહિમા ગાવામાં તેમણે કર્યો છે. આથી તેમનાં કાવ્યોનું મૂલ્યાંકન કવિ દયારામ તરીકે નહિ, પણ ભક્ત કવિ દયારામ તરીકે કરવું જોઈએ. અને તેનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી શકાય એટલા માટે દયારામભાર્ગવના વિવેચકે ‘ભક્તિ પોષણ’ અને ભક્તિ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારા, તેમના પ્રતીર્ણ પદો ખાસ અવલોકવાં જોઈએ. ‘ભક્તિ પોષણ’ ની ભાષા બહુ સરળ છે અને કવિએ પોતાના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવામાં ઘરગથ્થુ દાખલાનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ કહે છે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવની ઉપાસના કરનાર તે કમદુષ્ટા ગાયને છોડીને પાડીને દોહવા જાય છે. અથવા ગંગાને કીનારે ઉમેલો તરસ છીપાવવા ખાડો ખોદે તેના જેવો મૂખ છે. ભક્તિ અનન્ય ભાવવાળી અને અબ્ધિભિચારિણી હોવી જોઈએ. ભગવાનને છોડીને અન્ય દેવોની ઉપાસના કરનાર માટે કવિ લખે છે.

“આશા કરે તરવા દધિપૂર, આનનું હાથ મૂકી લે’ગુર,
તે જેવો પામશે સાગર પાર, તરશે તેવો હરિ વિમુખ સંસાર.”

જગતરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ભગવાન છે. મૂળનું સિંચન કરવાથી વૃક્ષની વૃદ્ધિ થાય છે. પણ તેને બદલે ડાળીઓને પાણી સિંચવાથી

વૃક્ષની વૃદ્ધિ થતી નથી અને મહેનત નકામી જાય છે. તેમ ભગવાનને બદલે અન્ય દેવોની ઉપાસના કરવાથી ફળ મળતું નથી.

“જગત વૃક્ષ તેલુ મૂળ હરિ. મૂળ પોષે વૃક્ષ પોષાય,
પ્રતિ શાખા જળ સીંચીએ, તેથી તરુ તૃપ્તિ નવ થાયે.”

વળી કહે છે કે રેતી પીણતાં જો તેલ નીકળતું હોય, પાણીનું મંથન કરવાથી માખણ નીકળતું હોય અને મૂગજળથી તરસ છીપતી હોય—એવું બને તો પણ ભકિત વગર કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી.

“વેળું પીણતાં જો તેલ નીકળે, જળ મધ્યે નવનીત હોય,
મૂગજળથી જો તૃપા ટળે, તોય ભક્તિ વિના ભદ્ર ન હોય.”

તે કાવ્યમા સાધન ભક્તિના નવ પ્રકારો અને પ્રેમ લક્ષણો ભક્તિનેા દશ પ્રકારો અને તે કોને કોને સિદ્ધ થઈ તે જણાવવામાં આવ્યું છે. ભક્તિનેા મહિમા દર્શાવતાં કવિ કહે છે.

“ભક્તિ તારે અંડાંળને, જેમાં કોઈ ન શુભ આચરણ,
શું પછી કહેવું તેહનું, હૈદારે અપમ અન્ય વર્ણ.”

આવુંજ બીજું કાવ્ય ‘ભક્તિ દ્વાવ’ છે. તે ગરબાની શૈલીમાં લખાયેલું છે. આ કાવ્યની પ્રેરણા દયારામભાઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાંથી મળી છે. તેમાં ભક્તિની ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, રેનેહ આસક્તિ અને વ્યસન. શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રંથને આધારે ‘ભક્તિવર્ધિની’ ના કવિએ આ સ્વતંત્ર ગરબો રચેલો છે. તેમાં કદપના કવિની પોતાની છે. ભક્તિને કવિ કદપવૃક્ષની સાથે સરખાવે છે અને બીજથી માંડીને અંકુર, થડ, શાખા, પેટા શાખાઓ, પાંદડાઓ, પુષ્પો અને ફળ પર્યંતની ભક્તિ રૂપી કદપવૃક્ષની નિયતિ આમાં વર્ણવી છે. આ ગરબો કવિએ ભક્ત મંડળીમાં ગાયેલો તે ભક્તમંડળીમાં અનેક સ્ત્રી જનો પણ આવતાં. તેમને આ ગરબો ઘણોજ ગમી ગયો હતો. એ ગરબો પોતાને શીખવાડવ

માટે તેમણે દ્યારામભાઈને વિનંતી કરી. દ્યારામભાઈ તો સંગીતના જાણકાર હતા. એટલે જ્યેનોને તે ગરગો કેમ ઉપાડવો અને ગાવો તેનું માર્ગદર્શન આપ્યું. અને પછી તો તે ગરગો અનેક ભાઈઓ અને જ્યેનોના મોઢે ગવાવા લાગ્યો. આ ગરગાનો સાર ટુંકમાં અહીંઆં આપવામાં આવે છે.

લક્ષ્મણ રૂપી કદપટ્ટણું ખીજ ધણ સંબંધ છે. તે ખીજનું જાતન કરવા માટે વિવેક રૂપી વાડ કરવી જોઈએ, અને રત્નની માફક તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેની આજુબાજુ શ્રદ્ધા રૂપી હોડા ખાડા ખોદવા કે જેથી કરીને તેને સીંચેલું જળ બહાર જતું ન રહે. એ છોડને થોડીક વાર પણ અગ્નિસ્થિત રાખવો નહિ, કારણકે વિષય રૂપી પવનથી એ કેમળ છોડ શરૂઆતમાં મરડાઈ જવાનો ભય રહે છે. માટે તેની આજુબાજુએ ધીર રૂપી ટેકા ધરવો જોઈએ અને કપટ કલેશ વગેરે કચરો તેની આજુબાજુથી દૂર કરવો જોઈએ. એ છોડની પામે અન્યાય નામનો વણછોડ હોય તો તેને દૂર કરવો જોઈએ અને કઠોરતા રૂપી ઠાંકરા ત્રીણી લેવા જોઈએ. ક્રોધરૂપી ત્રીજનો તાપ તેને બાળે નહિ તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. મોહરૂપી હંદરથી ચેતતા રહેવું જોઈએ. નહિ તો તેના મૂળને તે ફાતરી ખાશે. ઈર્શ્યારૂપી હિંદ્રથી સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને મીઠાસરૂપી મહામસાદને તેની આજુબાજુ વેરવો જોઈએ. વળી આશારૂપી બકરી તેને ઊંધતો ખાઈ ન જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. પરદ્રષ્ટિ રૂપી નોળીઓ, એને બગાડી ન નાંખે માટે સંતોષ રૂપી ચોક્કસતા રાખવો જોઈએ. નિન્દા રૂપી નાગણ્ય જો એ છોડવાને માટે તો તે કરમાઈ જશે. માટે તેનાથી પણ ચેતતા રહેવું જોઈએ. આજસરૂપી ભુડ અને અધર્મરૂપી શિયાળને જાનરૂપી લાકડીથી લાંકી કાઢવાં જોઈએ ને દુઃસંગરૂપી ગધેડાને તો વૈરાગ્યરૂપી લકના મારથી લાંકી કાઢવો જોઈએ. દંન્દ્રિય લોભપતારૂપી બેંસ અને અહંકાર રૂપી હંટ એને હેરાન ન કરે તેની પણ કાળજી

રાખવી. એ છોડવો ન્યારે મોટો થાય-વૃક્ષ બને ત્યારે એને નવધા લલિતરૂપી ૬ શાખાઓ પ્રકટશે અને તેમાંથી સેવારૂપી નાની ડાળીઓ ફૂટશે. તેમજ દયા, ક્ષમા અને સત્યરૂપી પાંદડાંઓ લાગશે. તે પાંદડાંની ઊંચા એવી ફેલાશે કે એ વૃક્ષની ઊંચા નીચે બેસનારના ત્રિવિધ તાપ દૂર થશે. લલિતનો વિરોધ કરનાર વાદીરૂપી હાથી આવે તો એને આવતાંજ સાંકળેથી બાંધી લેવો, જેથી તેનું જોર નરમ પડે. હવે કોઈ પશુનો ભય રહેશે નહિ લલિત વૃક્ષ કુલ્પનું કાલ્પનું છે. પણ એક જાણુનો ભય હજુ ખરો અને તે લોભરૂપી વાંદરાનો તેને જાનના ગોળાથી દૂર કરવો. હવે દીનતારૂપી કુલો ડાળે આવે છે. અને મનોહર મંદાર બાગે છે ત્યાર પછી જોડ રૂપી ફળ બેસે છે અને તે ધીમે ધીમે મોટાં થાય છે. રોમાંચ, અશ્રુધારા, ગદગદ કંઠથી એ રનેહ રૂપી ફળની શોભા વધતી જાય છે તે થોડા દિવસોમાં તે રસાળ અને પુષ્ટ બને છે એમાં લાલાશ રંગ પ્રકટે છે. આ ફળ તે આસક્તિની સ્થિતિ છે. પછી તે ફળમાં મીઠાશ આવે છે. તે વ્યસન દશાની છે. આ પ્રેમ ફળના ભોગવનાર શુક્રદેવદ્ય રૂપી શુક ત્યાં બેસે છે અને તેનો ભોગ કરે છે. ગોપી રૂપી કાકિલાઓ આ લલિત રૂપી દેવરૂપી વૃક્ષની શોભા નીરખી રહે છે. અને તેનાથી ધરાતાં નર્ચા. બીજા મુનિઓ રૂપી પક્ષીઓ પણ ત્યાં બેસી થાય છે અને સુંદર ગાન કરે છે. આ રીતે કવિ લલિતનું કલ્પ વૃક્ષ તરીકે વર્ણન કરે છે. બીજા પણ કલ્પના કવિ કરે છે. અને તે એ કે લલિતને મહારાણી રહે છે. લલિત કઈ મહારાણી પણ આશૂળજો ધારણ કરે છે. રનેહ એ નાકના જૂજ નયને રચાને છે. આસક્તિ એ મંત્રને ધ્યાને છે. અને વ્યસન એ શિષ ફળ રૂપે છે. આ રીતે લલિતનું વર્ણન આ રીતે થયું છે. તેમજ કહ્યું છે. 'સાત્ત્વ'માં એક દુદામાં લલિતને રેતી મેળવે સરખાવી છે.

“આગી તે બેસી જરે, જલ સુધિ કુલ્પનું
શિર કે પળે ફળ મળે સુખ બીજાં મળે”

ભક્તિ રૂપી વેલી એવી છે કે અગ્નિથી (વિરહ તાપથી) વધ છે જેમ નિહરાગ્નિ વધતો જાય તેમ ભક્તિ પણ વધે છે નિરહ રૂપી અગ્નિનું તેને સિંચન થાય છે પણ જે પાણી સિંચનામા ન આવે તો તે કરમાઈ જાય છે. એટલે સંયોગમા ભક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી એનું કૃણ માયા સાથે મળે છે અર્થાત્ જેઓ પ્રાણુની દરકાર કરતી નથી તેજ ભક્તિનું સુખ મેળવી શકે છે ને વળી એની ખૂબી એ છે કે તેનું કૃણ મોઢા વગર અવાય છે અર્થાત્ અનુભવથી તેનો આનંદ બોગનાય છે ભક્તિની એટલી પ્રેમની મે અનુભ્યાઓ-સંયોગાવધ્યા અને વિપ્રયોગાવધ્યા વિપ્રયોગાવરથા એ ઉચ્ચ પ્રકારની ભક્તિ છે પરમાત્માના રસાત્મક રસરૂપનો આનંદ એ ભક્તિથી મળે છે પુષ્ટિ ભક્તિ એ આ પ્રકારની ભક્તિ છે જેનો ઉપદેશ તેમજ અનુભવ શ્રી વલ્લભાચાર્યે કર્યો હતો દયારામભાર્ગવે પણ એજ ભક્તિને અપનાવી હતી

જેમ નરસિંહ મહેતાએ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પર પીડાઈ જાણે રે” એ પદમા ખરા વૈષ્ણવના લક્ષણ આપ્યા છે તેવી રીતે દયારામભાર્ગવે નીચેના પદમા સાચા ભક્તના લક્ષણ આપ્યાં છે સાચો ભક્ત એટલે તાદૃશી જન વૈષ્ણવ એટલે પ્રભુનો ભક્ત એ પણ પ્રભુનું સ્વરૂપ છે એવા ભક્તને માટે શ્રી હરિરાયજી કહે છે કે, “મેગ તન કો કહૂ ખીજાના” દયારામભાર્ગવે સાચા તાદૃશી જનના લક્ષણો સુદર ગીતે નીચેના પદમા આપે છે

૫૬

તાદૃશી જન તેને જાણીએ રે, જેમા એવા ગુણ હોય રે,
નિંદા સ્તુતિ ના કરે કોઈની, સઘળે સમદષ્ટિ જોય રે તાદૃશી જન
દર્શન કરતા માત્રમા રે, બૂલાવે પ્રપચનુ લાન રે,
સ્મરણ કરાવે શ્રીકૃષ્ણનું, નિસાડે અઘ અમાન રે તાદૃશી જન ૧
સકળ ચરાચરને વિષે રે, વધ્યા દેજે ભગવાન રે,
મરિછે સર્વ જગતનું, લેશ નહીં અભિમાન રે તાદૃશી જન ૨

ભક્તિ સિદ્ધાન્તના પ્રચારક તરીકે દયારામભાઈ. [૧૫૯

ગુણુ ગાતા ગોવિંદના રે, પુલકિત તનુ થાય રે,
 નેત્રે પ્રવાહ 'વહે' પ્રેમના, હરખે હૃદય ફંધાય રે. તાદશી જન. ૩
 પરદુઃખે દાઝે ઘણું રે, કરે કોઈનો ના દ્રોહ રે,
 ઈન્દ્રિયજિત સાચા સદા, ના પામે માયામાં મોહ રે. તાદશી જન. ૪
 અકળ લીલા નંદલાલની રે, તેમા લગ્ન જેનું મન રે,
 પ્રીત બહુ પર ઉપકારમા, સદા પ્રસન્ન વદન રે. તાદશી જન. ૫
 નટવગ્ન જગકે નેત્રમા રે, કાન્તિ કરણા મધ્યે હોય રે,
 શાંત સ્વભાવ સંતોષ બહુ, દોષ કોઈના ન જોય રે. તાદશી જન. ૬
 પદાલા લાગે સહેજે સર્વને રે, અતિ ઉદાર જેનું ચિત્ત રે,
 અનન્ય ભાવે ભજે કૃષ્ણને, જેને વહાણું નહિ વિત્ત રે. તાદશી જન. ૭
 હરિ ગુરુ વૈષ્ણવને વિષે રે, જેને સદા અતિ વહાવ રે,
 દદ વિશ્વાસ અતિ દીનતા, બોલે વચન રસાલ રે. તાદશી જન. ૮
 એવા રમરણુ સત્સંગમા રે, જેની આસક્તિ અતિ રે,
 કપટનો લેશ નહિ હંદે હરિ ચરણે સદા મતિ રે. તાદશી જન. ૯
 વ્યવસનાવસ્થા વિરૂદ્ધેશ શું રે, સદા મુખે કૃષ્ણ નામ રે.
 તે ભગવદીય તણા દાસનો, સદા દાસ દયારામ રે. તાદશી જન. ૧૦

જેઓ વૈષ્ણવતાનો દંભ કરે છે, તેમને ઉદ્દેશીને તેમણે નીચેનું
 પદ લખ્યું છે. તેથી સમજશે કે તેઓ શુદ્ધ વૈષ્ણવી જીવનનેજ
 આદર્શ માનતા. સાચા વૈષ્ણવમા કામવાસના ન હોય, તેમ દ્રવ્ય
 (દામ) નો લોભ ન હોય, તેમ તે કદી પણ ક્રોધાયમાન થાય
 નહિ. તેનું હૃદય પારકાના દુઃખે હમેશાં દાઝે, અને પારકાની નિન્દા
 ન કરે. આવા સાચા વૈષ્ણવજ દયારામભાઈને વ્હાવા હતા. અને
 તેઓએ પોતે પણ પોતાના જીવનમાં વૈષ્ણવના બધા ગુણો ઉતાર્યા
 હતા, તેથી તે વૈષ્ણવ સમાજમાં ખૂબ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા,
 પુરુષો કે સ્ત્રીઓ સૌ કોઈને તેમની વૈષ્ણવતાને, લીધે, તેમના પ્રત્યે
 વદાલ અને માન હતા.

પદ

વૈષ્ણવ નથી થયો તુરે, હજિજન નથી થયો તું રે, શીઠ.
 ભાઈ શીઠ શુભાનમા ધુમે, સાધુ નથી થયો તું રે વૈં ૦ ૨૬.
 હરિજન ભોઈ હર્ષિ ન હરજે, દ્રવે ન હરિગુણ ગાતા;
 કામદામ ચટખી નથી છટખી, કીધે લોચન રાતા વૈં ૦ ૧
 ગુજસગે કોઈ વૈષ્ણવ થાયે, તો તું વૈષ્ણવ સાચો;
 તારા સગનો રગ ન લાગે, ત્યાં લગી તું કાનો; વૈં ૦ ૨
 પરદુઃખ દેખી હૃદય ન દાડે, પરનિદા નથી ડરતો;
 પહાવ નથી વિહનશુ સાચુ, હડે ના હું હું કરતો વૈં ૦ ૩
 પરોપકારે પ્રીત ના ગુજને, સ્વાચ્છ છૂટયાં છે નહોં;
 કહેણી તેવી રહેણી ન મળે, કયા લખ્યુ એમ કહેતી, વૈં ૦ ૪
 ભજનારૂઢ નથી મન નિશ્ચે નથી હરિનો વિશ્વાસ;
 જગતતણી આશા છે ન્યાં લગી, જગત ગુરુ તું દાસ વૈં ૦ ૫
 મન તણા ગુરુ મન કરશે તો, સાચી વચ્ચુ જડશે;
 દયા કુખકે સુખનાન, પણુ સાચુ કહેતુ પડશે વૈં ૦ ૬

સાચો વૈષ્ણવ એ દુર્લભ છે કારકિ ભાગ્યશાળીનેજ તેના દર્શન મળી શકે છે એવા ભગવદ્દેવના દર્શન માત્રથીજ ખીજાઓના પાપ જતા રહે છે એવી કવિની માન્યતા હતી અને એ માન્યતા તેમણે એક પદમા પ્રકટ કરી છે

તે ભગવદ્દેવના દર્શન દુર્લભ, જેતુ ભાગ્ય હોય તેને તે ભેટ રે;
 અવલોકન માને અધમાસે પાપત્રી વિધમા ભેટ રે

તે પદમા કવિ કહે છે કે આવા સાચા ભક્ત પ્રેમ ભક્તિમા રચ્યા પચ્યા હોય છે તેમના હૃદયમા પ્રભુજ ખીરાનોલા હોય છે અને એમની શુદ્ધિ નિર્મળ હોય છે, તેનું સર્વસ્વ ભગવાન છે

“સર્વસ્વ જેતુ ક્યામ સુદર તેનું નિશદિન ધ્યાન ન મૂકે રે,
 શાસ હિંચનાસ શ્રી કૃષ્ણને સમરે, નિમિષેક નામ ન ચૂકે રે

સમાજ વહેવારમા તે સિદ્ધ હોય છે. ક્ષમા અને દયા રાખવી સત્ય માટે પ્રેમ, સતોષ, સાત્વિકતા અને વિવેકના ગુણો

લક્ષિતને શોભાવે છે. દયારામભાઈ આવા વૈષ્ણવના દાસના દાસ થવાની વાંછના કરે છે.

“તે હરિજનના દાસના દાસનો, દાસ પ્રભુ મને કરજો રે;
દયો ભણે તેના ચરણની રજ, માહરા સિર પર સદા કરજો રે.”

એવા લક્ષિતના ચરણની રજ પોતાના મસ્તક ઉપર રહે એવું પ્રભુ પાસે માગે છે.

દયારામ કવિએ જે કે લક્ષિત સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કર્યો છે છતાં તે પ્રચારક માત્ર ન હતા. તે પોતે સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તને આચરણમાં મુકતા. સામાન્ય રીતે પ્રચારકો અમુક સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરે છે. પણ તે આચારમાં મુકતા નથી. વળી તેમના સિદ્ધાન્તના પ્રચારમાં સ્વાર્થ હોય છે. દયારામભાઈને એવો સ્વાર્થ નહોતો. એ કોઈ ધર્મશુદ્ધ નહોતા. એમને કોઈ પંથ ચલાવવા નહોતા. એમને કોઈ ગાદી પણ નહોતી. એમનું આખું જીવન લક્ષિતરમમાં મગ્ન હતું. પ્રભુના લજનાન દનોજ તેમને રસ હતો. એ સુખ ખીજઓ પણ કંઈક અશે માણી શકે એ શુદ્ધ હેતુથી પોતાના કાવ્યમા લક્ષિત ભાવના તેમણે વ્યક્ત કરી છે; એટલે વાસ્તવિક રીતે એમને આપણે પ્રચારક કહી શકીએ નહિ. પરંતુ લક્ષિતરસના અનુભૂતિ કરનાર તરીકે આપણે તેમને ઓળખાવી શકીએ છીએ. સામાન્ય રીતે કવિઓનાં કવન અને જીવન નિરાળા હોય છે. પણ દયારામભાઈનું કવન એ એમના જીવનનું પ્રતિબિંબ છે. જેવું તેમનું જીવન શુદ્ધ હતું તેવુંજ તેમનું કવન પણ શુદ્ધ છે. જેને સંસારના વિષયોને નાની વયમાં ઠોકર મારી અને વિષ તરીકે માન્યા અને ગોપીજનોની માફક “સંત્યજ્ય સર્વવિષયાન્ તવ પાદમૂલમ્” કેવળ પ્રભુના ચરણ કમળનો આશ્રય કર્યો હતો તેવા લક્ષિતની વાણી-કાવ્ય પણ શુદ્ધજ હોય. છતાં જે કોઈ તેમાં દોષ જુએ તો તેમની દૃષ્ટિનો દોષ છે. હિલુક કહેતાં ધ્રુવડની દૃષ્ટિએ દિવસના પ્રકાશમાં પણ અંધાઈ દેખાય.

પ્રકરણ ૧૦ મું

પ્રેમ રસના મીમાંસક-દયારામભાઈ.

પાછલા પ્રકરણમાં વળ્યાનું છે કે દયારામભાઈ આદર્શ લક્ષ્ય
 દતા અને પ્રેમભક્તિમાં શ્રદ્ધા વગર્વના હતા. જેમ શ્રીરદ્ધભાયાઈ અને
 કૃષ્ણ ચૈતન્ય પ્રેમ ભક્તિના ઉપદેશક અને પ્રચારક હતા. ગુજરાતના
 કવિ નરસિંહ મહેતા અને મીનાબાઈએ પ્રેમ ભક્તિના પ્રાચીન
 લખ્યાં છે. દયાગમભાઈએ ફક્ત પ્રેમભક્તિનાં અનુભવનાંજ કાવ્યો
 લખ્યા નથી. તેમણે પ્રેમની ગાત્રીય મીમાંસા પણ કરી છે. એમની
 ગરબીઓ તેમના માનુલવને પ્રકટ કરે છે. એ ગરબીઓમાં કવિ
 કૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે. વૈષ્ણવ શીવસુશીમાં ઈશ્વરને પ્રેમ
 વ્યવસ્થે વર્ણવેલ છે. એ પ્રેમ વ્યવસ્થે પ્રાપ્ત કરવાને લક્ષ્યોએ
 ગોપીઓનો ભાવ એટલે માણુકનો ભાવ કેળવવો- જોઈએ. લગવાન
 એ આશક છે અને પોતે માણુક છે. એ ભાવ લક્ષ્યોના હૃદયમાં
 સ્થાવો જોઈએ. સુકી કવિજ્ઞાની ઈશ્વર પ્રત્યેથી 'ભક્તિમાં પ્રેમનુંજ
 નામ છે. પણ તેમાં ઈશ્વરને માણુક અને લક્ષ્યોને આશક તરીકે
 માનવામાં આવે છે. શ્રીની ધર્મમાં બાઈગલના (Sermons
 of the Mount) માં વળ્યાન્યા પ્રમાણે, કાર્મિટના અનુયાયીઓ
 Brides એટલે કુમારિકાઓ છે; અને ઈસુ એ Bridegroom
 એટલે વરુ છે. સેન્ટ'બનાઈ' પણ આજ પ્રકારની ભક્તિનું નિરૂપણ
 કરે છે. એના 'A Fragment of a Fragment' નામના
 પુસ્તકમાં પરમાત્મા પ્રત્યે 'ભક્તિ' વિષેનો પોતાનો ચત મીચે પ્રમાણે
 આપે છે.

"The love of God and of the soul can be expressed in no other way so perfectly as by the mutual love of Bride and Bridegroom—all being in Common between them and neither having any separate possessions

Saint Bernard એ ક્રીસ્તી ધર્મના મહાન ઉપદેશક હતા તેમના મત પ્રમાણે સાચી લક્ષિત એ પતિ પત્નીના લાનવાળી હોય છે Ruybrook ને ક્રીસ્તી સત ૧૩મી સદીમાં ધર્મ ગયા તેમણે Spiritual Nuptial એટલે આધ્યાત્મિક લગ્ન નામનું પુસ્તક લખેલું છે તે પશુ તેઓ જણાવે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો પ્રેમ તે પત્ની અને પતિ વચ્ચેનો હોવો જોઈએ છેતરી સદીમાં ડિનેન્ડના કવિ Coventry Patmore પશુ આ પ્રકારની લક્ષિતમાં માનતા હતા તેઓ કહે છે Under the first dispensation, men were the Servants of God, under the second his sons, what if under a third ' the voice of a bride and the bridegroom be heard again in our streets ? પ્રથમ અનન્યામાં ઈશ્વરની કૃપા વ્યારે જીવાત્મા પરઉતરે છે ત્યારે જીવો ॥ ૫માત્મા પ્રત્યની લક્ષિત દાસરૂપ હોય છે પછીની અવસ્થામાં જીવો પરમાત્માને પિતા માને છે અને પુનઃતરીએ પ્રેમ પરમાત્મા પ્રતે ખાટે છે પશુ વ્યારે આ લક્ષિત નધાઈ વિકાસ પામે છે ત્યારે જીવાત્મા પોતે એમ માને છે કે તે ૫ માત્માની પત્ની છે અને પરમાત્મા તેના પતિ છે તે અવસ્થામાં એ જીવાત્મા પત્ની તરીકે પોતાનો પ્રેમ પરમાત્માને આપે છે છેવટે એજ મનિ કહે છે 'Every man's soul is as a woman before God' પરમાત્માની સમક્ષ દરેક જીવાત્મા એ સ્ત્રી છે ' Shri Vallabhbhacharya by M C Parikh page 397' ભારતવર્ષની પ્રેમ વક્ષણા લક્ષિત તે ગોપી લાનવાળી છે, જે પતિ પત્નીના લાન કરતા અગ્રીયાની

પ્રિય છે અને ભક્ત પ્રેયસી (ગોપી) છે. એ ભાવમીજ પરમાત્માની ભક્તિ કરવાની છે. ગોપીભાવને શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીભાવ કહે છે. જે કાર્ત્ત પુરુષ કે સ્ત્રી ભક્તમાં આ સ્ત્રીભાવ હોય તે ગોપી છે. ગોપીઓના કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમનું વર્ણન ભાગવતના દશમ સ્કંધની રાસ પંચાખાંધીમાં કરેલું છે. કાવ્ય શાસ્ત્ર પ્રમાણે જે કાવ્યમાં રતિનું વર્ણન કરેલું હોય, પત્ની તે વર્ણન પતિપત્નીના પ્રેમનું હોય કે પ્રિય પ્રેયસીના પ્રેમનું હોય, નાયકનો સ્વકીયા નાયિકા પ્રત્યેનો કે પરકીયા નાયિકા પ્રત્યેનો પ્રેમ હોય, તે પછી તે શૃંગાર રસથી ઓળખાય છે. સ્વકીયાના પ્રેમનું વર્ણન એ ખરો શૃંગાર રસ મનાય છે. પરકીયાના પ્રેમનું વર્ણન તે શૃંગાર જ્ઞાનો આભાસ કહેવાય છે. ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ ભક્તિના કાવ્યોને આલકારિકો 'ભાવ' કહે છે. હમણા હમણા કેટલાક વિવેચકોવાળાં દયારામભાઈની ગરમીઓમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેના પ્રેમ રસનું વર્ણન વાગીને તેમને શૃંગારી કવિ કહે છે. હા, દયારામની ગરમીઓમાં શૃંગાર રસ છે પણ તે વિકારી, શૃંગાર રસ નથી. શુદ્ધ પ્રેમ છે. અને તે કાર્ત્ત લૌકિક પાત્રોની વચ્ચેનો પ્રેમ નથી. પણ પ્રભુ માટેનો પ્રેમ પ્રભુના પ્રેમના અનુભવની ભાષા તેમાં જણાય છે. અર્થાત્ એ અલૌકિક પ્રેમનીજ કવિતા છે. આથી એ અનૌકિક શૃંગાર રસ કહી શકાય. એને ભક્તિ સંપ્રદાયવાળા ભક્તિરસ કહે છે. અગર 'મધુરરસ' નામ આપવામાં આવે છે. એ પ્રેમમં લૌકિક કામ કે નિયમ સુખનું વર્ણન નથી. એમાં પ્રેમ રસના આસ્વાદનનું વર્ણન છે. પણ તે નિર્વિકારી છે. તે રસનો અનુભવ કરનાર પ્રભુ ભક્તને નિરોધની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યાં સુધી એ અલૌકિક ન બને ત્યાં સુધી તે ભક્તના દેહાદિમાં પ્રભુ માટેનો રોહ કે રતિ સ્વપત્ની નથી. અને દેહ ઈન્દ્રિયો તથા આત્મા રસ પ્રચુર જનતા નથી. વાસ્તવિક રીતે તે શૃંગાર રસથી ઓળખાવી શકાયજ નહિ જેમ ગોલાને ગોધારાણુ-રાગ-કહીએ છીએ તેમ આ અલૌકિક પ્રેમને શૃંગાર રસ

હેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે લોકમાં ઓળખાતા મૃગારસ અને આ અલૌકિક ત્રિમરસ વચ્ચે મોટો ભેદ છે. દયારામભાઈની પરખીઓ વાંચનારે આ વસ્તુ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કેવે આપણે ત્રિમ તત્ત્વની મીમાંસા દયારામભાઈએ કેવી રીતે કરી છે તે વિચારીએ. તેને માટે નીચેના ત્રણ પદો અહીં આપણે ઉતરીશું.

ત્રિમ પદ-૧

જે કોઈ ત્રિમઅંશ અવતરે, ત્રિમરસ તેના ઉરમાં કરે. ૧
 સિંહણ કેવું દૂધ હોય તે, સિંહણ સુતને જરે,
 કનકપાત્ર પામે સહુ ધાતુ, રોડીને નીસરે. ત્રિમરસ. ૧
 સાકરખોરતું સાકર જીવન, ખરના પ્રાણજ હરે,
 કાર સિંધુનું માછલકું જેમ, મીઠા જળમાં મરે. ત્રિમરસ. ૨
 સોમવેલી રમપાન શુદ્ધ જે, પ્રાણજ હોય તે કરે,
 વગળવ શીતે વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચ્ચરે. ત્રિમરસ. ૩
 ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાગવિના મળે, તદાપિ અર્થ ના સરે,
 મત્સ્યમોખી બગલો મુક્તાફળ, દેખી ચંચુ ના-લરે. ત્રિમરસ. ૪
 એમ કોટિ સાધને ત્રિમવિના, પુરુષોત્તમ પદ ન કરે
 દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર વગ, ત્રિમલક્ષિએ વરે. ત્રિમરસ. ૫

ત્રિમપરીક્ષા પદ-૨

ઉદ્વજ છે અજગી રે, વાત એક ત્રિમતણી,
 કોઈ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો ન આવે બની. ૧
 પ્રમુતાની પીડા રે; વધ્યા તે શું જાણે ?
 જાણ્યું કેમ આવે રે, માણ્યાને પરમાણે. ૨
 મૂળે સાકર ખાધી રે, શુંગાને સ્વપ્ન થયું,
 સરવે મન જાણે રે, ખીજાને નવ જાય ક્યું. ૩
 ધાયલના દુઃખને રે, કાયર તે તો શું પ્રીછે,
 એમાં શાતી લહે નહીં રે, રતિની ગતિ ઈશી છે. ૪

- નેમ સધળા નાસે રે, પ્રેમ જ્યાં વ્યાપે,
જેને નિદ્રા આવી રે, તે હિતમ કયમ આપે. ૫
- આશક માથુકમા રે, રૂપ ગુણ સહુ ફેણે,
જેવું લાસે છે તેહને રે, અવર તેવું નવ ચેણે. ૬
- જેનું મિત્ત જયહા ચોટ્યું રે, તેને તેથી સુખ થાયે,
સ્વાદ શો છે અગ્નિમા રે, ચકોર લાવે ખાયે. ૭
- રીત પ્રીતની એવી રે, તેવું સુખ તે જાણે,
અતુલવથી અગ્નિપ્રયો રે, તેના અવગુણ આણે. ૮
- સ્નેહ સુખથી ન વાધે રે, દેખી દુઃખ નવ ધરે,
જેમ વૃક્ષને વળગી રે, વેલી તો ફરી ના લરે. ૯
- શીખે સાલજે ન આવે રે, ઉદ્ધવ ગતિ પ્રેમતણી,
કરવી નથી પડતી રે, એની મેળે આવે બણી. ૧૦
- પ્રીત બાઝે તો સહેજે રે, છુટે ના પછી છોડી,
મગ્ધને દુઃખ દે છે રે, ગળ્યા પછી અઠોડી. ૧૧
- સાચી પ્રીત તો પ્રાણ લે રે, સાધારણ થાય પરી,
દાદુર જળવણ જીવે રે, માછનડા તો જલ્ય મરી. ૧૨
- મહોદી મનની મોહિની રે, પ્રીતથી બીજી ન મળે,
જડપણ જુઓ લોહું રે, ચમકને દેખી ચળે ૧૩
- છીપ રહે છે સાગરમા રે, ઈન્દ્રા સ્વાતી જુદાણી,
જુઓ દષ્ટિ ચકોરની રે, અચળ રહે છે ઈંદુલણી. ૧૪
- લગ્ન સુધ સુધ સામર્થ્ય રે, પ્રેમીજનમા ન ટકે,
મધુકર વાસ કારે રે, કમળ નવ બેદી શકે. ૧૫
- મૃગ સહેજે મરે છે રે પનાયન અબ્યાસી,
રાગ અનુરાગ માગે રે, બાપુ ન શકે નાસી. ૧૬
- દષ્ટિ પ્રીતનો માર્ગો રે, પતંગ દીપકમા બળે,
જન્ય પ્રાણ પોતાનો રે, તોરે સ્નેહીનેરે મળે. ૧૭

રહે ચાતક તરસ્યો રે, સડા જાર માસ લગી,
 પીએ સ્વાતીનું વારિ રે, અવર સ્પર્ગ ન ડગી ૧૮
 વિખના વ્યસનીને રે, સાકર પણ સુખ ના કરે,
 પય પાણીથી ઉત્તમ રે, મીન તેમા નાખે મરે. ૧૯
 જેનું મન જેશુ માન્યુ રે, તેને સુખ તેથી મળે,
 તે વિના તેથી સારૂ રે, નાવે તેની આખ તળે ૨૦,
 બે વૈરાટના લોચન રે, ઈંદુ લાલુ બેઠ કંગો,
 કજ કરમાય ચક્રે રે, કુલે રવિ નેહ વરગો ૨૧
 કઠે વળગી ના છુટે રે, એ પ્રેમતણી હાસી,
 કાચો હોય તો વટે રે, સુણી જગની હાસી. ૨૨
 છે અગમ પથ સ્નેહનો રે, ઉદ્ધવજી તે નથી દોડો,
 ત્યાં લગી શાન ગોઠે રે, જોગ પણ લાગે મીઠો ૨૩
 એના વચન સુણીને રે ઉદ્ધવજીની જ્ઞાતિ ટળી,
 જોગ જ જનવ છુટી રે, ગયું મન ગ્નેહ મળી ૨૪
 અભિમાન મૂળને રે ઉદ્ધવ ગોપી પાય પડ્યા,
 કહું હયા પ્રતમજી રે, નિશ્ચય એક તમને જડ્યા ૨૬

પ્રેમનું સુખ ? ૫૬-૩

સખી હુ તો જાણતી જે સુખ હશે નેહમા, સખી હુતો ૨૫૦
 હુ શુ જાણ જે પ્રાણ પરવશ પડશે, અગ્નિ ઉકશે આખા દેહમા-૧
 પીડા પામે રે પૂરે થશે નન લવે જનદુકો એવો જે કાર્મ એહમા-૨
 ૩૫ ને શુણુ સહુ તે તેમા દેખે, જેનું મન માન્યુ જેહમા-૩
 ગ્વાધીનને પરાધીન નરી નાખે, નેહ વિના એહ જળ દેહમા-૪
 હુ દુ ખી ઈહા ને વ્હાલો વિકાળ ત્યહો છે, સુખી ના મગે કાર્મ એહમા-૫
 દયાના પ્રીતમ સદા સમીપ વસે તો ભીજી ગદુ આનંદ મેહમા-૬
 પદ ૧ મા કવિશ્રી પ્રેમરસના યોગ્ય અધિકારીને જણાવે
 છે જે જન્મથીજ-પ્રેમનો અશ છે-જેને મૂળથીજ પ્રેમના સરકાર

૧૬૮] અક્તકેવિ શ્રીધારામભાર્યનું જીવન દર્શન.

મળેલા છે. અર્થાત્ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, જે પ્રેમની સહજ વૃત્તિથી જન્મેલો છે, અને તેજ તેની મુખ્ય વૃત્તિ છે તેજ પ્રેમનો અધિકારી છે. તે પ્રેમ કરી જાણે છે. ખીજાને પ્રેમ આપી શકે છે, અને તે પ્રેમને ભોગવી શકે છે. તે બોક્તા તેમજ ભોગ્ય બંને છે. આના દાખલાઓ આપતાં કહે છે કે સિંહણનું દુધ, સિંહનું બચ્ચુજ પી શકે. તેજ તેને ઝીરવી શકે. વળી તે સોનાના પાત્રમાંજ ગ્રીલાય. ખીજા ધાતુના પાત્રમાં નહિ, સકર જોર સાકર ઉપર પોતાનું જીવન નલાવે છે. પણ ગધેડા સાકર ખાય તો મરી જાય. ખારા સમુદ્રનું માછલું મીઠા પાણીમાં રાખવામાં આવે તો તે તરફડીને મરી જાય. તે પ્રમાણે પ્રેમરસનો પણ બોક્તા જેનામાં પ્રેમની સહજ વૃત્તિ હોય તેજ યર્ષ શકે. ખીજાને નહિ. અર્થાત્ પ્રેમી જન્મથીજ પ્રેમની સહજ વૃત્તિ સાથે જન્મે છે.

ખીજા પદમાં ખરો પ્રેમ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તે દાખલાથી જણાવ્યું છે. સાચો પ્રેમ તે સ્વસંવેદ છે. જેને અનુભવ થયો હોય તેજ જાણી શકે. ખીજાને તેનું વર્ણન કરી શકે નહિ. તેમાં સુખ છે કે દુઃખ, તે પણ પ્રેમીજ કહી શકે, તેમાં દુઃખ પણ હોય છે. તે કેવું અને કેટલું છે તે પ્રેમીજ જાણે. પ્રસૂતાની પીડા પ્રસૂતાનેજ અખર હોય, પંખ્યાને તેનો શો અનુભવ હોય ?

વળી ન્યારે પ્રેમનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે બહારના સમાજના કે શાસ્ત્રના નીતિ નિયમો તથા નિયંત્રણો અજાગ્યા થાય છે. પ્રેમી તે નિયમોની અવગણના કરીને પણ પોતાના પ્રેમપાત્રની સાથે પ્રેમ મેળવે છે. તેમાં ગમે તેટલા અન્તરાયો આવે, ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ હોય, ગમે તેટલી માતનાઓ સહન કરવી પડે છતાં પ્રેમની ખાતર પ્રેમી એ બધુંજ સહન કરે છે. આશક્તની દૃષ્ટિએ માશુક સર્વોત્તમ અને માશુકની દૃષ્ટિએ આશક્ત સર્વોત્તમ હોય છે. દુનિવામાં તેમની નજરે ખીજા કેઈ પોતાનું નથી. તેથી

તે એક બીજાને મેળવવાને હંમેશાં ઝંખે છે. અને તેને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે, અરે મરી શીટે છે.

પ્રેમ પાત્રમાં, નથી રૂપ જોતો, નથી ગુણ જોતો, નથી સંજોગ જોતો. હિલયાં આત્માઓ એક બીજા પ્રત્યે નિસર્ગતઃ આકર્ષાય છે.

આ પ્રેમની રીત એવી છે, કે તે સુખ દુઃખમાં એકરૂપ હોય છે. સુખમાં પ્રેમમાં વધારો થતો નથી. તેમ દુઃખમાં ઘટાડો થતો નથી. આ પ્રેમ કોઈનો શીખવાડ્યો શીખવાતો નથી. પણ પોતાની મેળેજ અનુભવનો વિષય થાય છે.

સાચો પ્રેમ મૃત્યુનો પણ સામનો કરવાની તાકાત ધરાવે છે. પ્રેમી પ્રેમીના સુખથી, અને તેના દુઃખથી દુઃખી હોય છે. જો થોડોક સમય પણ પ્રેમ ન મળે, તો તેનું જીવન ટકતું નથી. પ્રેમ એજ એનું જીવન. પ્રેમનો અભાવ તે મૃત્યુ. માછલાને પાણી ન મળે તો મરી જાય.

વળી પ્રેમી પ્રેમની ખાતર પોતાની જાતનું બલિદાન પણ આપતાં અચકાતો નથી. પતંગિયું દીપકના પ્રેમથી આકર્ષાય છે અને તેના પ્રેમ ખાતર દીપકમાં પોતાની જાતને હોમી દે છે. વળી પ્રેમ હંમેશાં ટેકાલો હોય છે. એ વખત અમુકને આપ્યો એટલે બીજાને નહીં આપે. તે પ્રેમની પૂર્તિ પોતાના પ્રેમીથી ન થાય તો પંજુ બીજાને તે પ્રેમ આપેજ નહિ, બલે તેને પ્રાણ ત્યાગ કરવો પડે. આતકનો પ્રેમ સ્વાતિ નક્ષત્રના જળ માટે છે. તે જળ મળે તોજ પાણી પીએ, નહિ તો તરસ્યો રહે છે.

પદ ત્રીજામાં પ્રેમીની દયાનું વર્ણન કરે છે. પ્રેમીઓ પ્રેમ સુખ હશે એમ માનીને પ્રેમ કરે છે, પણ અનુભવથી સમજે છે કે તેમાં સુખ નથી, પણ દુઃખનો અનુભવજ છે.

નીચેના પદમાં દ્વિતી જણાવે છે કે પ્રેમની રીત

છે. પ્રેમ થવાનો ઉપાય છે, પણ એક વખત પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો તો તે ફર કરવાને કાર્જ પણ ઉપાય જાપમા આવતો નથી. એક વખત પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો કે તે વજૂરેણી માફક હૃદયમા ચોટી જાય છે. અને કરોડો ઉપાય કરવા છતાં તે દૂર થતો નથી. જે પ્રેમ ફક્ત શોડા દિવસનો હોય તો તે પ્રેમજ કહેવાય નહિ તે કેવળ ગ્વાર્થ સમજવો.

પ્રીતની વિચિત્ર રીત !

પ્રાતડીની રીત અતિ અટપટી, ઓધવજી, પ્રાતડીની રીત, થાવાનો ઉપાય પણ જાવાનો જડે નહીં જૂરેહણે જટી તે જટી; પ્રીત ના કહેવાય તે તો સ્વાર્થ સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટીને મટી, પીગના ભરેલી પ્રીત તોયે કરે પડિત, દુઃખ પામે તોય જાય ના ધટી. શત્રુથી સંતાપ ધણો રનેહથી મગે પણ તેજ માહે સૌ મરે મટી, કલ્યા સમજ્યામા ન આવે એ વગતુ જાણે હોય વીતતી વટી, હયાના પ્રીતમ વિના પ્રીત તેજ પીડા, ધમ લાજ જોય ને મરે મટી.

‘પ્રેમભક્તિ’ કાવ્યમા પ્રેમ પ્રભુ માટેજ હોવો જોઈએ. અને તે પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ તેનું બહુ સુંદર વર્ણન કવિએ કર્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા તે એક અનોખું કાવ્ય ગણાય. અહીં થોડીક પંક્તિઓ દૃષ્ટાત તરીકે રજૂ કરવામા આવે છે. દયારામલાખનું પ્રેમભક્તિનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તો તે આખો કાવ્ય અથ અનંતકવો જોઈએ (જુઓ દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભા. ૧) પ્રભુનો પ્રેમ એજ સાચો પ્રેમ છે. અને તે પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા હોય તોજ મળે છે. તે પ્રાપ્ત કરવાને માટે હૃદયની શુદ્ધિ થવી જોઈએ તે માટે પ્રભુના અનન્યલાવ હોવો જોઈએ.

“પૂર્ણ કૃપાને પાત્ર થવાને, અનન્ય લાવ ઉપાયજ;

વિશુદ્ધ ભક્તિ ‘હરિ’ સેવનથી પ્રસન્નતાએ કૃપાયજ.”

સાથે સાથે પ્રભુના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ હોવું. જોઈએ કે જેવી પ્રભુ એજ સાચા પ્રેમનો વિષય છે એમ સમજાય.

“આઘે મહાત્મ્યજ્ઞાન થયેથી, સુદૃઢ હોય હરિભાવજી;
સદા સૌ ભાવે રહેજે, ત્હને હરિ વશુ અન્ય ન રહાવજી.
સિંહાત્મક ભક્તિ જ્ઞાનોત્તર પરમ પ્રેમની હોયજી;
એણે દુર્લભ પણ સુલભ થઈને, મહદ્ અનુમદ્ જોયજી.”

એક વખત પ્રભુને માટેનો પ્રેમ હૃદયમાં પ્રકટયો એટલે એ ભાવમાં નિરંતર વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સમુદ્ધમાં જેમ ભસ્તી વખતે મોળાંઓના ઉછાળા થાય તેમ ભક્તના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમની ઉર્મિઓ ઉછળે છે.

“પરમ પ્રીતના આવે હલારા, હૃદયવત્ હાર કતારજી,
ઉમડી ઉમડી ધુમરી થઈને, ન કંઈ પાછા લગાવજી;
સિંધુ છોળ તરંગ સદાથે, અષ્ટ પ્રહર દિન રાતજી,
તદવદ્ જન હરિ રસમા ઝીંસે, માણે રસિક સાક્ષાતજી.”

એવા ભક્તના અંગમાં રોમાંચ ખડા થાય છે અને વિશ્વજતાને લીધે નેત્રમાથી અશ્રુધારા વહે છે, કાંચુકે પ્રભુના દર્શનની તે તીવ્ર વેદના અનુભવે છે.

“અંતર પ્રીતિ ઉમંગ અંગે, રોગ કંઠલર હોયજી,
વિહવળતા નેત્રજળ ધારા, પ્રેમ કલાવે સોયજી.”

એવા ભક્તના પ્રેમને વશ થઈને ભગવાન અધગમ્યતનું દાન કરે છે અને અધરામ્યતનું પાન કરતા કરતાં તેની પ્રપંચ વિશ્રાંતિ થાય છે અને દેહનું અનુસંધાન રહેતું નથી.

“દેહાનુસંધાન રહે નહિ, સર્વેન્દ્રિય પ્રાણ અનાદિજી,
ચિત્ત અંતઃકરણુ લુપ્તધાય, રસિક રસ સમગ્રે પાનરસ આદીજી”

એવા ભક્તના અંગમાં તેના પ્રત્યેક અવ્યવમાં પ્રભુનો પ્રેમરસ

૧૬૨] ભક્તકવિ મહાવારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

મૂરેપૂરો આપી જાય છે અને પ્રભુનું શ્વરૂપ તેનાં નયનોમા રૂપ
કરતું તે નિહાળે છે.

“રસ રૂપ રસાત્મક તેનો નયણોમા, કરે સદા નિવાસજી,
અત્યશ્ચુત અતિ દિવ્ય ચક્ષુએ, ગળકે આનંદ રાસજી.”

આ રસનું સુખ શીતળ ભાવવાળું તેમ તપ્ત પણ હોય છે.
સંયોગમા શીતળ ભાવવાળો અને વિયોગમા તે પ્રેમ તાપાત્મક
બની જાય છે, આમ સંયોગ અને વિપ્રયોગની દશાનો એ પ્રેમ
ભક્તિનું લક્ષણ અનુલબ્ધ છે.

“ક્ષણમા શીત અને ક્ષણમા તપ્તી, હુલાર સાણસા પેરજી,
રસ સંયોગ વિયોગે હોયં, હૃદયે ગતિ રસ લહેરજી”

આ અનુલબ્ધમા દેહ દશાનો અનુભવ અત્યકાલીન હોય છે પણ
વિયોગમા તે લાંબા સમયનો હોય એવો અનુલબ્ધાય છે.

“નેહીને સંયોગ કાળમાં, ક્ષણવર લાગે છોટાજી,
વિયોગમાં તેટલોજ સમય તે, લાગે અતિશે મોટાજી.
જેણે એકદા પ્રગટ પરાક્ષે, કર્મોં એ રસ આસ્વાદજી,
તેને અન્ય ક્ષેત્રે ના કદિએ, શીકા લાગે સદુ આદજી.
કોઈ મરે જનન ગેગ કારણે, અવચ્ચાથી મરણુ કો થાયજી,
પણ પ્રેમ વિયોગે જોઈ મરે તે રમિક પ્રેમી કહેવાયજી.

પ્રેમની મીમાંસા કરતાં કવિ કહે છે.

“પ્રેમે પ્રાણુ દપી ન્દે છે, પ્રેમે પ્રાણુજ જાયજી,
પ્રેમે પ્રાણુ સમર્પણુ થયે, પ્રેમે પ્રાણુ રખાયજી.

પ્રેમ જીવનનું જીવન તે મત્ર ન માને કાયજી,
પ્રેમી વિયોગે જીવે તો, બહાનગે તે, હોયજી.

પ્રત નિયમની શુદ્ધિ ન જોઈ, પ્રેમ વાર્ધ ભરપુરજી
“નિર્લય અવિરળાનુષ્ઠાન માર્ગમાં, હઠની કયમરહે જરૂરજી.”

ત્યારે પ્રભુનો પ્રેમ સંપૂર્ણ ગીતે સદાત ઝોટલે દેહ ચિત્તાદિમાં
વ્યાપી જાય ત્યારે પ્રેમ સ્વરૂપ પ્રભુ હૃદયમાં બીરાજે છે

‘રસાવિભાવે રસ વેદિત થઈ, રસાત્મક રહે દરજી,
રસનય પરમાનન્દ વ્યાપતા, રમ સ્વરૂપ નહિ દરજી”

કવિ પોતે એ કા યના ઉપસહારમાં જણાવે છે કે આવો શુદ્ધ
પ્રેમરસ ગોપીજનોમાં હતો અને તે ભાગવતની અદ્ભુત વર્ણવવામાં
આવ્યો છે એ પ્રેમ તમામ પ્રેમોમાં સર્વોત્તમ છે અને તેથી કવિનું
મન તેમાં જ પરાનાયકું રહ્યું છે. અર્થાત્ પોતે પણ ગોપીની મારફત
પોતાનો સર્વ પ્રેમ ભગવાન કૃષ્ણને આપે છે અને તે સિવાયના
બીજા બધા પ્રેમ તેમને શીકા લાગે છે.

‘વિશુદ્ધ રસ રસી ભગવત ધર્મે, તેમાં મુખ્ય જ પ્રેમજી
તેમાં દામ દૃષ્ટે મન પ્રોયુ, સુકર અનુગ્રહ ક્ષેમજી”

દયારામભાર્ગવે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ અને તે પણ અસંખ્યાગિણી
ભક્તિ, અનન્યભાવનાળી ભક્તિનેજ અપનાવેલી તે રસિક ભક્ત
હતા ગોપીભાવ એ એમનો આદર્શ હતો એ આદર્શનું સ્પષ્ટીકરણથી
શ્રીનૃસિંહભાગ્યજીના ભાગવત ઉપરની સુમોખિનીજીની કારિકાઓમાં
આપવામાં આવેલ છે સભર છે કે તેનું હાઈ ઈન્દ્રારામ ભજી
પામેથી દયાગમભાર્ગવે મહણ કયું હોય

‘શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રી સુમોખિનીમાં કારિકાએ મર્મ જણાવેજી,
શ્રીગુરુદેવે કૃપા કરીને મુજને ભણાવ્યેજી”

(રસિક ભક્ત-દયારામ કાવ્યામૃત)

પ્રભુનો સાચો રસિક ભક્ત પ્રભુ સિવાય બીજા કોઈની ઈચ્છા
કળે નથી પ્રભુ એજ તેનું સર્વસ્વ છે પ્રભુની પ્રાપ્તિમાં તેના
સર્વ મનોરથોની સિદ્ધિ છે

“રસિક ભક્ત” નામના કાવ્યમાં વિસ્તારથી આ વસ્તુ કવિએ
જણાવી છે.

૧૭૪] ભક્તિપિ શ્રીહયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

‘રસિન્ ભક્ત રસ નિધિને વ્તાલા, અગણિત અહમુત પ્રીતે’,
રસિપ્રાપ્તિ લોભી ગ્વાદી, અનુભવીયા આ બધું ગીતે”

નોકમા સમજતો પ્રેમ અને ભક્તોનો પ્રેમ એ બન્ને એમ બીજાથી
બૃદ્ધ પ્રકારના છે પ્રભુ માટેનો પ્રેમ એજ પ્રેમ; અને દુનિયાના
પ્રેમ તે ‘કામ’ છે પ્રેમ અને કામવાસના પગપગ વિરોધી છે પ્રભુ
માટેના પ્રેમમાં કામ તેજ શકેજ નહિ કામ અને પ્રેમ એકબીજાનો
બેદ શ્રીવધલાચાર્યજીએ સુમોધિનીજીમાં સમજાવે છે વગી નિરાધ
શક્ષણ’ નામના ગ્રન્થમાં તેઓ લખે છે —

વિષયાદ્રાન્તગ્રહાના, નાવેશ સર્વથા હરે ।

જેઓનો મન કામવાસનાથી ભરે છે એવે તેમનામાં ભગવાનનો
આવેશ આવતો નથી. વગી તેઓ કહે છે

સસારાવેશદુષ્ટાનામ્ હન્દ્રિયાણા હિતાય વૈ ।

કૃષ્ણસ્ય સર્વે યસ્તૂનિ, મૂન્યો દૈશસ્ય યોનયેત્ ॥

સસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી હન્દ્રિયાના હિતને માટે ભોગ્ય
વસ્તુઓનો નિનિયાગ કૃષ્ણ ભગવાનમાં કરવો જોઈએ આ નોકમા
પ્રેમ નિશ્ચયેજ અર્પણ કરવો જોઈએ એમ શ્રી વધલાચાર્યજી
જણાવે છે શ્રી હરિગણજીએ પણ પ્રેમ અને કામનું તાન્ત્રિક
‘પ્રમાણ્યદોષવિવર્ણ’ નામના ગ્રન્થમાં સમજાવે છે દયા ભલાઈ
કામને હેય (ત્યાગ્ય) ગણે છે તે આત્માની અસ્તિત્વ કરનાર છે
એનું બાહ્ય દૃષ્ટિથી જણાતું સુખ મૃગજળના જળ જેવું છે અને
છેતરે તે વિષય નિરાશ છે પ્રેમમાં વિષય રાસનાની ગંધ દેતી નથી

નિષય વાસના રૂપને ન ઉદ, એવા નિર્ધરાત્મક ચાતુ’

ગોપીજનોનો ભગવાન માટેનો પ્રેમ એ કામ નહોતો પણ સુદ
પ્રેમ હતો તેમાં સસારના નિષ્વાસનો ત્યાગ હતો અને પ્રભુ માટે
સર્વજ્ઞ આત્મનિવેદન, તેમજ સર્વાત્મભાવ પુરેપુરા હતા તેમના
દેહાદિ પણ અલોકિત હતા આથી ભગવાને તેમને રસનું સુખ

આપ્યું હતું. ભગવાનની ગોપીઓ સાથેની રાસલીલા એ ‘શુદ્ધ પ્રેમનું ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાન્ત’ છે. લૌકિક કામ તેનાથી હજારો માર્ગ દૂર છે. તેમાંના શૃંગાર રસ અલૌકિક શૃંગાર રસ છે. રાસલીલા એટલે વેદની શ્રુતિનાં જણાવ્યાં મુજબ જીવાત્માનું પરમાત્મા સાથેનું રમણ છે. જીવાત્માની પરમાત્મા માટેની રતિ તેમાં જલકાય છે. કવિ કહે છે.

‘‘રાસલીલાનું તાત્પર્ય જો સમજે, તો નિર્દોષતા ભામેજ,
અલૌકિક રસરાજ શૃંગાર, તે ગાતાં કામ સહુ નામેજ.’’

વાતસાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું છે પણ કવિ કહે છે કે તેમનો એ ગ્રંથ લખવાનો હેતુ એવું જણાવવાનો છે કે લૌકિક કામ ત્યાગ્ય છે અને પરમાત્મા માટેનો પ્રેમ એજ આત્મ છે. નહિ તો વાતસાયન જેવા મુનિ સંસારી વિષયને લગતા પ્રેમ વિષે ક્યો તે માની શકાય નહિ.

‘‘વાતસાયનાદિ ઘણી જે ભાવે, મુત્રાદિકનો વર્ણન,
તે રહસ્ય ગુપ્ત સમજવા, એકાગ્રથી ધરજો કર્ણેજ.’’

મત્સ્યાના ૩૬ માં દુહામાં કવિ કહે છે.

‘‘નરવિહાર વરનન અત્રે, રમે સ્વગિતિ શ્રીરંગ,
‘‘ગુપ્તિગુપ્ત ત્રિવલ્લિ જિમિઅમી, હોઈ ગુપ્તકિસ સંગ.’’

મનુષ્યના વિહારનું વર્ણન કરવાથી અકલ્યાણ થાય છે. પણ ભગવાનના વિહારનું વર્ણન કરવાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે કારણ કે તે નિર્મળ છે. જેમ કોઈ માણસ જંવરથી પીડિત હોય એને ઘી આપ્યું હોય તો તેને વિપરીત બને છે. પણ જો જંવરાંકુશની ગોળી સાથે આપ્યું હોય તો તે અમૃત સમ બને છે એટલે કવિએ શૃંગાર રસનું વર્ણન કર્યું હોય તોપણ તે સૌન્દર્ય ભાવવાળું છે. તેમાં લૌકિક કામ (વિષય) ની ગંધ નથી. એ પ્રેમનું નિરૂપણ લૌકિક ભાષામાં કરવામાં આપ્યું છે એટલુંજ; કારણ કે તે સિવાય પ્રભુની સાથેના જીવનો રતિરસનો અનુભવ વર્ણવી શકાય નહિ. રસાનુભૂતિને

બ્યક્ત કરવાને માટે ગરબીઓમા લૌકિક નાયક નાયિકાના પ્રેમ વર્ણનની શૈલી થોડી છે પણ તે તો જેમ મોનાનો દાર બનાવવો હોય તો ઘાટ ઘડવાને માટે મોનામા તાણુ (ગાંધ) થોડુક મિશ્રિત કરવામા આવે છે અગર તો મોનાના કડામા લાખ પુરવામા આવે છે તેમ પરમાત્મા પ્રત્યેના પ્રેમભાવના વર્ણનમા લૌકિક કામની લાપાનુ મિથ્યુ યાય છે પણ તે માત્ર બાહ્ય અભિવ્યક્તિને માગે છે કા જો પ્રેમ ભક્તિમા પ્રભુ ભક્તના હૃદયમા આન્તર રમણુ કરે છે તે આન્તર ગમણુનો અનુભવ કવિ ત્યારે પોતાના આનન્દને માટે કરે છે ત્યારે તે રનેહની અભિવ્યક્તિ શબ્દોમા પ્રકટ થાય છે દ્રિના આ શબ્દોમા પણ પ્રભુના પ્રેમનું નિરુપણુ છે પ્રભુ પ્રેમનું વર્ણન કરનાર કાવ્યના શબ્દો તથા અર્થ પણ પ્રભુ રૂપે જ છે એટલે કવિની શૃંગાર રસની કવિતા બાહ્ય શબ્દ રૂપે અને અભ્યંતર અર્થ રૂપે-હિલચ રૂપે પ્રભુનાજ રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભૂતિનું જ વર્ણન કરે છે એ અર્થમા દયારામભાઈએ અલૌકિક શૃંગાર રસના પણ કવિ છે અને તે વર્ણન કરનાર કવિ પોતાનું કવિ સ્વરૂપ જુની જાય છે અને પોતે ગોપી છે એમ માનીને પ્રભુરસમા તન્મય બની જાય છે પ્રેમની કસોટી પ્રભુ રસમા તન્મય બની જવું એ છે પ્રભુનો સાચો પ્રેમી ભક્ત એ તન્મયતાની અનુયાયેજ ઝંખે છે

પ્રમતત્વની મીમાસા કમ્તી વખતે, દયારામભાઈએ માનસ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પણ તે પ્રશ્નને બહુજ સુદર રીતે 'લોચન મનનો રે અગડો' એ ગરબીમા રજુ કર્યો છે માનસશાસ્ત્રમા આ પ્રશ્ન એ રીતે ચર્ચાયો છે કે કોમ પણ હિમિં કે ભાવનાના પ્રકટીકરણનું કારણ માનસિક વ્યાપાર કે શારીરિક વ્યાપાર હશે? જેમસ તથા લેગ નામના માનસ શાસ્ત્રીઓએ શારીરિક વ્યાપારને ભાવનું કારણ માન્યું છે. તેઓ કહે છે કે ધારો કે એક માણસ જ ગદ્યમા જાય છે.

અચાનક તે વાઘને દુરથી જુએ છે. તે જોતાં પ્રથમ તે દોડવા માંડે છે. એટલે શારીરિક વ્યાપાર કરે છે. અને પછીથી તેના મનમાં લય અગર ગલરાટ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે લય નામની લાગણીનું કારણ તેના મત પ્રમાણે શારીરિક વ્યાપાર છે, માનસિક નહિ. તેજ પ્રમાણે અન્ય લાગણીઓ પ્રેમ, ક્રોધ વગેરેની પાળતમાં સમજવું. ખીજા માનસ શાસ્ત્રીઓ આ મત સાથે સંમત થતા નથી, તેઓ લાગણીને માનસિક માને છે. મનનો વ્યાપાર એજ તેનું કારણ છે. દયારામભાઈ માનસશાસ્ત્રી નહોતા પણ એ પ્રશ્નને બહુજ ખૂબીથી તેઓ નીચેની ગરબીમાં રજુ કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે પ્રભુમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મન કે નેત્ર? નેત્રે પ્રભુના મુદર સ્વરૂપનાં દર્શન કર્યાં; તેથી દુરચિને લીધે મનની પ્રીતિ પ્રભુમાં થઈ કે પ્રથમ મનમાં પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો તેને લીધે પ્રભુનાં દર્શનની અંખના નેત્રો કરે છે? નયનથી દર્શન કરે છે. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કવિ “લોચન મનનો રે અગડો.” એ શાર્પકવાળા કાવ્યમાં આપે છે. મન કહે છે કે લગવાનમાં પ્રેમ રસમ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રીત કરીને પ્રભુના મુખદર્શનનું સુખ મેળવ્યું અને પછી મને તેને ભક્ત બનાવ્યો ત્યારે નયન કહે છે કે ‘ના, હે મન પ્રથમ પ્રેમ તો તેજ કર્યો. હું તો મનનું વાહન છું. તે પ્રેમ કર્યો તો મને પ્રભુના મુખદર્શનની ઈચ્છા થઈ, એ બન્નેની ચર્ચાનું નિરાકરણ શુદ્ધિ કરે છે. તેણે સમાધાન કયું. ‘મન લોચનનો પ્રાણ તું. લોચન તું મન કાય.’

રાગ રામગી.

લોચન મનનો રે, કે અગડો લોચન મનનો;
રસિયા તે જનનો રે, કે અગડો લોચન મનનો.
પ્રીત પ્રથમ કાણે કરી, નંદકુંવરની સાય;
મન કહે લોચન તે કરી, લોચન કહે તારે હાય.
નટવર નીરખ્યા નેનું તે, સુખ આપ્યું તુંજ લાગ;
પછી બંધાવ્યું મૂળને, લજાન લગાડી આગ.

સુણ ચક્ષુ દુ પાગળું, વૃં મહાર્દુ વાહનં;
 નિગમ અગમ કલ્પે સાલજ્યુ, દીક્ષાવના ગયૂમન.
 ભણ કરાજ્યુ મે તને, મુદરવર સજ્જેગ;
 મને તજી વૃ નિત મજે, હ રહ દુઃખવિજ્જેગ.
 વનમાં ન્હાલાજી કને, હુંચ વચ્ચ છ તેણુ;
 પણ તુને નવ મેળવે, હ નવ બોગણુ મેન
 રહેન નથી મન ક્યમ તને, બેટે સ્યામ શરીર;
 દુઃખ મહારે જાણે જગત, રાત દિવસ વહે નીર.
 મન કહે ધીકુ હટે, ધુત્ર પ્રગટ ત્યા હોય;
 તુ તુજને લાગે કે નેન, તેલ થકી વૃ રાય.
 એ બેહુ આન્યા બુધીકને, તેણે ચુકવ્યો ન્યાય;
 મન લોચનનો પ્રાણ વૃ, લોચન વૃ મન કાય.
 મુખથી મુખ દુઃખ દુઃખથી, મન લોચન એ રીત;
 દયા પ્રીતમ શ્રી કૃષ્ણ શુ, બેહ વડેથી પ્રીત.

મનને મુખ તો નયનને મુખ, અને મનને દુઃખ તો નયનને દુઃખ. મન અને નયન-માનસિક વ્યાપાર અને શારીરિક વ્યાપાર હિલચ એક ખીજ સાથે જોડાયેલા છે. પ્રેમ તત્ત્વને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે પ્રેમની લાગણી રતિ રૂપે મનમાં ઉદ્ભવે છે. પણ તે અતુલાવ અને સચારી ભાવ રૂપે શારીરિક વ્યાપાર અને માનસિક વ્યાપાર રૂપે ગુણવમાન થાય છે પ્રેમ એ માનસિક લાગણી છે, પણ તે શરીરનેય અસર કરે છે આ છે દયાગમભાઈની પ્રેમ તત્ત્વની ફીવસુફી

પ્રકરણ ૧૧ મુ

‘ગોપી દયારામ’

ગ્રાંત પ્રકરણ ઉપરથી સમજાશે કે દયારામભાઈના પ્રેમરસના-
પ્રેમલક્ષિના-શુભાર રસના કાવ્યા ગોપી લારમાથી ઉદ્ભવે છે અને
તે કાવ્યો ગરબીઓના નામથી જાળખાય છે દયારામની ગરબીઓ
દયારામ કા ય સત્રક્રમા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તેમ ‘કાવ્ય મણિમાલા’માં
૩ અને ૪ થા ભાગમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે એમાં ગોપીભાવે
કવિ ભગવાન્ કૃષ્ણને માટે ‘ગતિ’ પ્રગટ કરે છે એ રતિભાવની
મસ્તીમાં કવિના હૃદયમાં વિવિધ ભાવો ઉછળે છે કોઈ વખત
ભગવાનના શ્રીમુખના દર્શન કરનાનો તલમાંડે દેખાડે છે કોઈ
વખતે કૃષ્ણની સાથે ગીસ નિ નિશ્ચય કરે છે ‘હવે હું કૃષ્ણ
સ્વામ હોવાથી કોઈ પગ સ્વામ ગગ પાસે જ શિ નહિ’ ‘સ્વામ
ગગ સમીપે ન જઈ’ તો મુખથી કહેનાનું પણ મન સ્વામ
નગર રહી શકતું નથી કોઈ વખત એ ગોપી કૃષ્ણને નિમનણ
આપે છે

આવો ને માટે ધેર માણવા ટોણ વાજ આવો મારે ધેર માણવા
પ્રેમરસ પ્યાલો એ પીરાને પાના જોગન તુરીને પતાણવા”

ગોપી દયારામ’ ને ભગવાન્ પ્રેમરસનું પાન કરવા શ્રી છે છે
અને એ પ્રેમરસના આ વાદ નગર પોતાનું યોવન વધુ જાય એ
તેને પમદ નથી કોઈ વખતે ઋષુને હિપાલ આપે છે કે જામે
આજે કોની સાથે પ્રેમરસ ભોગવતા હતા ?

“રાતઘડી કોની સગે જાગ્યા, ધાયલ છેજી નેણુ જાણુ કોઈનાં વાગ્યા.”

આનો ઉત્તર કૃષ્ણ આપે છે—

“મર્મના વચન ગો બોલે રે હો માનની, મર્મના વચન ગો બોલે,
માટે તો આ ગોકૃષ્ણયામાં, કોઈ નથી તારે તોલે.”

અન્ય ગરખીમા ગોપી ઈર્ષ્યા વ્યક્ત કરી કૃષ્ણને ઉપાસલ
આપે છે.

“કોઈ સગે લપટાણા વાલમજી, કોઈ સગે લપટાણા ?”

કૃષ્ણ પણ ચતુર છે, તેમને રાધિકાનો પ્રેમ ગુમાવેલો નથી,
કારણકે તેઓ રાધિકાને ખૂબ ચાહે છે. એટલે ઉત્તર આપે છે કે—

“તારે પ્રેમે હું મોહ્યો, રાધિકે તાગ સરખો પ્રેમ કહી ના જોયો.”

આમ કૃષ્ણ સમજાવે છે, છતાં રાધાનું રુસણુ છટતું નથી.
સખી શ્રી આમિનીડને પૂછે છે.

“આમા તું તો શીદને રિસાઈ રે, કાઈ એ કારણ મુજને કહેની.”

કૃષ્ણ લલિતાને રાધા પાસે કારણ પૂછવા મોકલે છે. રાધા
કહે છે ‘જોને આ કૃષ્ણ મને શશીનદની કહે છે તો શું મારું
મોહુ ચદ્ર જેવું છે? શું મારા પ્રેમમા વધઘટ થાય છે? મને
ચદ્રવદની કહીને હલકી પાડી. માટે હું તો કોઈ પણ ઉપાયે કૃષ્ણની
પાસે જવાની નથી.’ લલિતા કૃષ્ણને હકીકત જણાવે છે રાધા તો
મને એમ કહે છે કે—

“હાવા હું સખી નહિ જોણુ રે, કદાપિ નદકુવગની સાથે,
મુને શશીનદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે મુજને”

લલિતા કૃષ્ણને કહે છે કે—

“લલિતા કહે શરે સ્વામી રે, હઠીલી હઠ ન ત્યજે હું હારી,
કહ્યું એ તો કોઈનું ન માને રે, આપ મનાવો પોતાની પ્યારી”

કૃષ્ણ-રાધાજીને મનાવવા માટે રાધાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને પછી રાધાને પ્રસન્ન કરે છે.

“દૃષ્ટ્યુ માન એક રસ ચર્ચ પોડ્યા, આનંદ હિર ન સમાયે રે,
કે અમ્પતિની દાસી થવાને, દાસ દયો ગુણ ગાય.”

રાધા અને કૃષ્ણના માનભાવની ઘણી ગરખીઓ પણ કવિ લખે છે. કોઈ વખતે હૃદયમાં કૃષ્ણની મનોમન બસીના નાદ સંણે છે અને ‘ગોપી દયારામ’ પ્રભુને મળવાની તાલાવેલી વ્યક્ત કરે છે.

“વહાલો મારો કુંજમા વાય છે વાંસળી રે લોલ,
નાદે વેધી છે પાસળીઓ મારી રે લોલ;
હું તો સજ્જતા જૂલી સદુ આતુર્થ રે લોલ,
મળવા મર્ધ છુ અતિ આતુરી રે લોલ.”

કોઈ કોઈ વખત કૃષ્ણ ગોપીને યમુનાજીના ઘાટ ઉપર રોકી રાખે છે. એ ભાવથી કવિ ગાય છે કે—

“શ્રી જમુનાજીના ઘાટમા રે લોલ, રોકી રાખી છે મુને વાટમાં રે લોલ.”

કોઈ કોઈ વખતે પ્રભુનો વિગ્ધ સાથે છે અને પ્રભુના મિલન માટે તલસાટ અનુભવે છે. પ્રભુને નિમંગ્લ મોકલે છે.

“માણીગર આવો મારે મહોલે માણીગર આવો,
વહાલા શાને લોચન લવચાવો મારે મહોલે.”

પ્રભુ પધારે છે, તે સમયનો આનંદ નીચેની પંક્તિમાં વ્યક્ત કરે છે.

“આન્યાં વહાલો કુલી અલબેલી, વહે દુઃખ નાખ્યુ છે રેલી.”

લક્ષ્મી જેમ પ્રભુને મલવાને ઉત્સુક હોય છે તેમ પ્રભુ પણ લક્ષ્મીને મલવા માટે ઉત્સુક હોય છે. તે ભાવ ધણી સુદર રીતે નીચેની પંક્તિમાં જણાવ્યો છે.

૧૮૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

“હું શું જાણું રે, વહાલે મુજમાં શું દોહું,
વારે વારે સામું લાગે, મુખ લાગે મીઠું.”

‘ગોપી દયારામ’ કહે છે કે મને તો કૃષ્ણના પ્રેમનીજ લગેની લાગી છે.

“લાડીલા લાવ જિહારીજ મને લેહ લાગી તમારીજ,
રાજ મોહન જોવું જોઈને કાળજમા કંઈ દર્શ થાય,
મારા ચિત્તની ચેતવણી મેં મુખડે નવ કહેવાય.”

પ્રભુનો પ્રેમ ‘ગોપી દયારામ’ને ઘેવી બનાવે છે. એને પ્રભુ માટે થેલછા લાગી છે, તેથી કહે છે કે.—

“થેલી કાઢી છે, થેવી કાઢી ન દલાલા, તેં તો થેલી કરી રે,
આ ગીરીધારિ તે તો થેલી કરી, કાણુ જાણું કે તું મા કામણુ છે કે;
તારી જખી છે કામણુ બરી.....”

એક વખત આ ગોપી, કૃષ્ણ ઉપર કાપાયમાન થાય છ અને કૃષ્ણને ચેતવે છે કે:—

“નેનં નચાવતા નંદના કુંવર, પાધડે પથે જા.”

દયારામભાઈની ગરમીઓમા પ્રભુ પ્રત્યેની રતિના વિવિધ લાવો વ્યક્ત કરવામા આવ્યા છે. પ્રભુના સૌંદર્યનું વર્ણન નીચેની ગરમીઓમા કેટલા થોડા અને મુનંદા શબ્દોમાં વર્ણવે છે !

૧

ગોલા સંયુણા સ્વામની, તું જોને સખી, શોલાં
કેટિ કંદર્પને લગ્નવે એતું મુખડું, શીકી પડે છે કળા કામની;
સદશુભસાગર નટવર નાગર, બલિહારી હું એના નામની,
કેટિ આભૂષણનું એરે ભૂષણ, સીમા તે છે એ અલિરામની.
જે ઓળખે તેને તો સાગ મર્વેનો બીજી વસ્તુ નથી કામની,
અનુપમ એ અલખેલો રસીયા, જીવનમણી દયારામની.

૨

અલમેલાજી પ્રાણુ આધાર રે, તમ પર વાગી રે,
 તમારે નયને શ્રીનંદકુમાર રે, મોહી નજનારી રે ૧
 તમ સંગે રંગીલા લાલ રે, લાગ્યો છે નેડા રે,
 નહીં મેલું શ્રીનટવર નદ રે, કાન તારો છેડા રે. ૨
 છોગાવાળા મનોહર છેન રે, નદજના લાલો રે,
 ગુણવતા આવેને મારા ઘેર રે, મજપતિ વહાતા રે ૩
 છપી જોઈ અલૌકિક સ્યામ ર, મોહું મન માડુ રે,
 દયા પ્રીતમના તન મન ધન રે, તમ પર વારુ રે ૪

૩

આજ ગર્હતી કાલિદીને તીર રે, ભરવાને પાણી રે,
 તીરે ઉભા શ્રી હલધરવીર રે, સારંગ પાણી રે. ૧
 શોભે ફૂલડાનો તારો શીષ રે કમુંબલ રેટા રે,
 ઉભો ડોલરીયો દીલદાર રે, રંગીલો આદ્રયો રેટા રે. ૨
 ક્યાં તિલક કેસરના લાલ રે, ફૂલડાની માવા રે,
 વા'લો આલે છે હ સગતિ આલ રે, લાગે છે રૂપાળા રે ૩
 શોભે સર્વે ગોનાલીયાની સામ રે, ઉભા અલમેલા રે,
 જોશે જોયો દયાનો નામ રે, રસરૂપ રેલો રે ૪

૪

મારા જન્મ સગાથી જદુરાય રે, ગિરિવર ધારી રે,
 ત્હારી મૂર્તિ વસી છે ઉગ્રમાય રે, ન મેલું ધડી ન્યારી રે ૧
 તમ સંગે રંગીલા લાલ રે, બાધી છે વેળી રે,
 હવે હેતે આતો છે માટો હાથ રે, મા દેશો મેલી રે, ૨
 મારા પ્રીતમ જીવન પ્રાણુ રે, જીવુ છું જોતને રે,
 તમ સંગે કરી છે આજખાણુ રે, લોકવાજ જોષને રે. ૩
 રસીયાજી મારે ઘેર રાત રે, આવીને રહેજો રે,
 દયાપ્રીતમના દીવડાની વાતો, એકાંતે આવી કહેજો રે. ૪

તહારી નવલ છળી નંદલાલ રે, પ્રીતમ ખ્યારા રે,
 હું તો નિરખીને ઘર્ષ છું નિલાલ રે, જીવન મારા રે. ૧
 વહાલા લાખી છે તમશુ લગન રે, તે તો ક્યહાં કહીયે રે,
 હું નિષ્ટ નિર્ભજ અખણ રે, અખલા કૈયે રે. ૨
 વાલા શોભે સોનેરી પાગ રે, કાનમાં છે મોતી રે,
 રઢીયાળા રસીયા નાય રે, હું તો નિત્ય નિત્ય ભેતી રે. ૩
 મારા હૈડાના નાય હ મેરા રે, દર્શન દેતે રે,
 દયા પ્રીતમના એકની રીતે રે, મુખડા દેતે રે. ૪

રતિ રસથી છલકાતી દયારામભાઈએ ઘણી ગરબીઓ લખેલી છે અને એ કવિતાનો ભેટો શુ સાહિત્યમાં અન્યમ મળશે નહિ. શબ્દ લાક્ષિત્ય, અર્થની ચારુતા, અને સંગીતની માધુરીના કારણે દયારામભાઈની ગરબીઓ ઘણી જાણીતી છે. સ્વ નાનાલાલ કવિએ દયારામભાઈ ઉપરના એક જપન્તી વ્યાખ્યાનમાં એની સારી પ્રશંસા કરી છે તેઓ લખે છે કે, “ ‘Lyrics’ ગોઘવા કયા વનવનમાં ભટકવું પડે એમ છે. ગુજરાતની ગરબીઓ સમાવીરીકસ ‘Lyrics’ જગતભરમાં નથી, આવડે તો લખો. સ્વામીનારાયણના વરાખની સાપામાં એ મધુરપ છે. પણ એ કલ્પનાની ભલક નથી એટલે મધુરપ અદ્ભુત છે પણ અજકાટ નથી ”

સ્વામીનારાયણની ગરબીઓની મધુરપમાં અને પ્રસાદમાં કલ્પનાની ચીજગીની ભલક પૂરાય એટલે દયારામની ગરબી.

દયારામ એટલે ગીઠપ અને વિહ્વળતાની ઝડપ. આ તો નાનાલાલભાઈએ ગરબીને એક સાહિત્યના પ્રકાર તરીકે ગણી દયારામભાઈની ગરબીઓએ એક કવિની નહિ પણ ગોપી હૃદયની

કૃષ્ણ સાથેની રતિ રસની અનુભૂતિની અલિપ્યક્તિ છે. એ દૃષ્ટિએ આ ગરબીઓનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. વાત સાચી છે કે ગુજરાતના નારી સમાજમાં એને અસ્થાન મળ્યું છે, સંસ્કારી નારીઓનાં કંઠમાં આ ગરબીઓનું સંગીત ગૂંજન કરે છે. પણ તેનું ખરૂં મૂલ્ય એ ગીતના પ્રકાર તરીકે, તેની સંગીત માધુરીને લીધે નહિ પણ દયારામભાઈની-ગોપીલાલને લીધે છે. એ લાવની મસ્તીઓની એ ગરબીઓ છે અને એ મસ્તી એટલે પરમાત્માની સાથેના અલૌકિક પ્રેમની મસ્તી. એ રીતે આ ગરબીઓને સત્કારવામાં આવે, અને તેનું રહસ્ય સમજવામાં આવે તો એ ગરબીઓને આસ્વાદ કરનારાઓનો પોતાના જીવનને અલૌકિક અથવા દિવ્ય બનાવી શકશે. દયારામભાઈએ જેમ પ્રેમલક્ષિતાનાં પ્રાકૃત ગીત ગાયા છે, તેવાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહ અને મીરાંએ બીજી રીતે ગાયાં છે. પણ દયારામભાઈની ગરબીનો પ્રકાર એ અનોખો છે અને તે એમનું આગવું સ્વતંત્ર સર્જન છે. રામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ પ્રેમાનંદ સખી વગેરેએ આવે “ પ્રેમરસ ” વર્ણવ્યો છે.

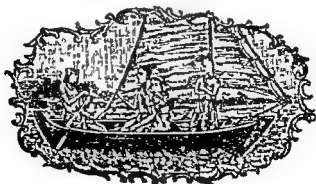
ભૂતકાળમાં કેટલાક વિવેચકો દયારામભાઈને અંગ્રેજ કવિ બાયરન સાથે સરખાવે છે. આ રીતે દયારામભાઈની સરખામણી કરવી તે એ વિવેચકોનું દયારામભાઈના લક્ષિતત્ત્વનું ધોર અજ્ઞાન બતાવે છે “ કયા ગાજ બોજ અને કયા ગાજો તેલી ? ” બાયરનની કવિતા એટલે વિષય વાસનાની, કામના વિષયની, સાસારિક કવિતા છે. ત્યાં દયારામભાઈની કવિતા એટલે અલૌકિક, દિવ્ય, પ્રભુ પ્રેમની કવિતા છે. દયારામભાઈને બાયરન સાથે સરખાવવા એ દયારામભાઈનું યોગ અપમાન કરના બરાબર છે. એક રસકીયા નાવિકને, સામાન્ય નાવિકાની કોટીમાં મૂકીએ, તેનાં જેવું છે. વળી કેટલાકો કવિ હાદીઝની સાથે દયારામભાઈની ગરબીઓ સરખાવે છે. (દિવાન બહાદુર કૃષ્ણાચાર્યભાઈએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં એ પ્રમાણે સરખામણી કરી છે.), આ સરખામણ પણ બરાબર નથી. દયારામભાઈની કવિતામાં શુગારરસ છે

તે મૃગારસ, લૌકિક રસ જેવા નથી, એ પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. એ બાળતનું પિછ પેપણ કરવાની જરૂર અહીં મળી. કારણકે આ જીવનચરિત્રને લગતું પુસ્તક છે. -

ભક્તિ માર્ગમાં સ્ત્રી ભાવનું પ્રાધાન્ય છે. “દુભાવ” અને “પુભાવ” નો ત્યાગ કરવાનો છે. પુરુષ અને ભક્તો એ સ્ત્રીઓ છે. શગ્યાગતિનો સ્વીકાર થતા સ્ત્રી ભાવથીજ ભક્ત હૃદયમાં ભગવાનને પુરુષ રૂપે-કાન્ત રૂપે ધારણ કરે છે. આ ભાવને લીધે ભક્તની વાણી પણ નિર્મળ બને છે, અને સ યોગ તથા વિરહની અવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. તેવા ભક્તના હૃદયમાં ભગવદ્ભાવ ભરપૂર હોય છે. મુખ પર ભગવત્ તેજ અળકે છે. કૃતિ પણ ભગવાન માટેજ હોય છે. ગોપીભાવ એટલે સ્ત્રી ભાવ અને સ્ત્રી ભાવથીજ ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે.

સ્ત્રી ભાવથી બ્યારે જીવન ભગવદ્ ભાવમય થતા વિરહાત્મક ક્ષણે ભક્ત પહોંચે છે ત્યારેજ ખરો ગોપીભાવ હૃદય પામે છે. સરયજ્ય સર્વવિષયાંતવપાદમૂલ પ્રાપ્તા:

ગોપીભાવથી પ્રભુના પ્રત્યક્ષ અનુભવ જેને સાક્ષાત્કાર કહેવામાં આવે છે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા મહાનુભાવી ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના કાવ્યો ગોપીભાવથી ભરપૂર છે. એટલેજ “ગોપી દયારામ” યથાર્થ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

‘વૈરાગ્ય’ ના કવિ-દયારામ

ગુત પ્રકરણમાં દયારામભાઈના ગોપી ભાવથી લખાએલા કાવ્યોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો હવે અહીંઆ તેમના વૈરાગ્ય વિષેના કાવ્યોનો નિર્દેશ કરીશું સામાન્ય-ગીતે એવી માન્યતા છે કે શૃંગાર ગ્મના કવિના કાવ્યોમાં વૈરાગ્ય હોયજ નહિ આ લેખક કવિ જીવન-પર્વે તે અવિનાશિત હોવા છતાં સસારમાં ગળા હતા એમણે સન્યાસનો ભગવો અચ્ચો ઓઢ્યો નહોતો છતાં એમનું હૃદય વૈરાગ્યથી પૂર્ણ હતું તે માનતા હતા કે વૈગમ્ વગર પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ભક્તિ સભવી શકેજ નહિ સસારના વિષયોમાંથી પ્રેમને એવી લઈને પ્રભુ પ્રત્યે તે પ્રેમ વાળવો અને એ પ્રેમની પ્રાપ્તિ માટે ચિત્ત, ઈન્દ્રિયો વગેરેને પ્રભુમાં પરોવવા તેનું નામજ સાચો વૈગમ્ છે સાચા વૈગમ્માં સસાર પ્રત્યે વિમુખતાની માથે પ્રભુસંમુખતા હોવી જોઈએ મમારના વિષયોને તુચ્છ ગણીને પત્ની પુત્ર સગાસબધીઓ વિત્ત વગેરે ત્યજી દર્શને કેરળ ભગવા કપડા પહેરવાથી અગર અન્ન્ય નિરાસ કરવાથી સન્યાસની સિદ્ધિ થતી નથી દયારામભાઈના વૈરાગ્ય વિષેની ભાવના શ્રી વદનભાચાર્યજીના મિદ્ધાન્તને અનુસરીને હતી મન્યામ નિર્ણય નામના પ્રથમા શ્રી વદનભાચાર્યજીએ જણાવ્યું છે કે ભગવાનથી જીવાત્માને થયેન વિગ્ધના અનુભવ માટેજ સન્યાસ છે અને તેજ સન્યાસ પ્રશસનીય છે એ માટે બાહ્ય વેષ અગર તો આડમગ્ની

જરૂર નથી. એ સંન્યાસ, કર્મમાર્ગમાં કે જ્ઞાનમાર્ગમાં શક્ય નથી, તેમજ સાધનરૂપ ભક્તિમાર્ગમાં તે શક્ય નથી, એ તો પ્રેમજ્ઞાણના ભક્તિ માર્ગમાંજ શક્ય છે. પ્રેમજ્ઞાણના ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ગૃહ સર્વોત્તમના ત્યાગ્ય એ સિદ્ધાન્ત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો છે. ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે પણ એ ગૃહત્યાગ દેહથી નહિ, પણ મનથી. તે આ કળિયુગમાં બહુ દુષ્કર છે.

એમાં બાલ્ય વાતાવરણ તથા અન્ન પણ મનને દુષિત કરે. તેમજ વિરહના અનુભવને માટે એકાન્તતા મળવી મુશ્કેલ છે. આથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ એવો આદેશ આપ્યો છે. “તત્ત્વં ચૈવ ત્યક્તું ન શક્યતે, કૃષ્ણાર્થતત્ત્વં પ્રયુજીત” તે એટલે ગૃહ જો ત્યજવાની શક્તિ ન હોય તો તેનો કૃષ્ણ માટે વિનિયોગ કરવો. અર્થાત્ ગૃહગ્રાસ્ત્રમનો વિનિયોગ પ્રભુનો એવા દ્વારા પ્રેમભક્તિનું સુખ મેળવવા માટે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સંપ્રદાયમાં ગૃહસ્થાશ્રમ દ્વારા વૈરાગ્યલાવના ઢેળવવાની છે, અને વૈરાગ્યનો હેતુ પ્રભુની પ્રેમભક્તિથી સરે છે. ભગવાન પ્રેમરૂપ છે. એ સિદ્ધાન્ત શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનો હોવાથી ભગવાનની સૃષ્ટિને પણ જીવાત્માએ પ્રેમથી ચાહવી જોઈએ. આથી પતિ કે પત્ની, સંતતિ તથા સાંસારિક ઈતર સંબંધીઓનો, પ્રભુનો ભક્ત, કદી પણ તિરસ્કાર કરતો નથી. ઉલટું એ બધાને તે ચાહે છે—કારણ કે પત્ની વગેરે સંબંધીઓ પણ પરમાત્માના ચિદંશ છે, અને બાલ્ય જગત્ એ પરમાત્માના સદંશ છે. પરમાત્માએ કીડા કરવાને માટે અનેક રૂપે એતન અને જડ સૃષ્ટિ સર્જી છે. સૃષ્ટિનું આદિકારણ એ પ્રેમરૂપ પરમાત્મા છે. તેની માત્રા સર્વત્ર વ્યાપેલી છે આથી પરમાત્માનો સાચો ભક્ત એ પરમાત્માની સૃષ્ટિનો અનાદર કરતો નથી. તેમ તેને! તિરસ્કાર પણ કરતો નથી. એ બધામાં પરમાત્મા છે એમ સમજીને તેમને પ્રેમ !! ચાહે છે. અને એમને સાથે રાખીને પ્રભુ સેવામાં પોતાનું જીવન ગાળીને કાઢે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ સેવાને સંન્યાસ માટેનું

સાધન કહ્યું છે. તે સેવા, દેહથી અને વિત્તથી કરતા કરતાં
મોનસીની સ્થિતિએ પહોંચાય છે. તે ઉત્તમ સેવા છે. એજ સાચો
સંન્યાસ છે. અને તેમાં ભક્તને પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
તેમજ પ્રભુ તેને ભજનનાનંદનું દાન કરે છે. આ સેવા પણ બે રીતે
થાય છે. ખરી રીતે તો અઘાટતિથી સેવા કરવી જોઈએ.

“અસ્પાન્નતો મજેત્ કૃષ્ણ”-“મક્તિ વર્ધિની”-એમ કરવાથી પ્રભુ
પ્રત્યેનો પ્રેમ આસક્તિનું સ્વરૂપ પકડે છે. પ્રથમ સ્નેહની દશામાં
સેવા કરતી વખતે સાંસારિક રાગોનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે.
(સ્નેહાદ્ રાગવિનાશઃ સ્યાત્) પછી આસક્તિની દશામાં ગૃહાઠિ-
એટલે ગૃહાદિ તરફ અરુચિ થાય છે. પછી વ્યસનની અવસ્થા સિદ્ધ
થાય છે. “યદા સ્યાત્ વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્ તદૈવ હિ.”
વ્યસનની અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે કૃતાર્થ જાને છે
અને એ સ્થિતિએ પ્રાપ્ત થયેલાનો ધર્મમાં રહેવાથી નાશ થાય છે.
માટે તેણે ગૃહનો ત્યાગ કરવો અને વૈરાગ્ય મહત્ત્વ કરવું. પણ તેનો
હેતુ પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે છે. વૈરાગ્યમાં મન પ્રભુમાં પરાવવાનું છે.
(ત્યાગં કૃત્વા વ્યતેત્ ય. તુ તદાર્થાર્થિકમાનસઃ) આ અવસ્થામાં
સર્વથી અધિક મુદ્દત્ ભક્તિ મેળવવી જોઈએ અને એવી રીતે રહેવું
જોઈએ કે દુઃસંગ કે અનદોષ કે ખીજા કોઈ દોષો બાધક નીવડે
નહિ. જ્યાં પ્રભુના સાચા ભક્તો રહેતા હોય તેમની સાથે જ્યાં
પ્રભુ ખિરાજતા હોય એવા સ્થાનમાં (કાતો પોતાનું ઘર કે અન્યત્ર)
જે દૂર કે નજીક જતા એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે ચિત્ત દ્વિપિત
થાય નહિ, એટલે મન સાંસારિક વિષયો તરફ વળે નહિ. આ
માટે જો ત્યા ન જની શકે તો કયામાં આસક્તિ રાખવી. જ્યાં
ભગવાનના ગુણસેવા થતા હોય ત્યાં હંમેશા જવું અને સત્સંગમાં
મન પરાવવું. આવી રીતે મૃત્યુ પર્યંત ભક્તિ માર્ગીય આચાર
પ્રમાણે વર્તનારનો કદી પણ નાશ થતો નથી. આનું નામ વૈરાગ્ય છે.
ઘરમાં જો ભક્તિ માર્ગમાં અન્તરાયો નડે તોજ ઘર છોડી દઈને

એકાન્તમાં રહેવું જોઈએ અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખવી કે ધરમાં કે અરણ્યમાં પ્રભુજી ગદ્દા કરનાર છે દયારામભાઈનો વૈરાગ્ય એજ અર્થમાં વૈગમ્ય હતો. એમનો વૈરાગ્ય ભક્તિમાર્ગીય હતો. આથી સસારમાં અદર ગહીને તેમણે સેનાદ્વારા વૈરાગ્ય કેળવ્યો હતો પાકી મરજાદ લીધેની હોવાથી કોઈ પણ બહારની અસમર્પિત વસ્તુ તે લેતા નહિ બહારની કોઈ પણ વસ્તુ વસ્તુ વગેરેનો પણ ભગવાનને અગીકાર કરાયા સિવાય ઉપયોગ કરતા નહિ ફળ, એવો વગેરે પણ વૈષ્ણવના ધરના ઠાકોરજીને અગીકાર કરાવેલા હોય તેજ પ્રસાદીરૂપે લેતા પોતે ગ્વય પાકી હતા એટલે બીજાના હાથની તૈયાર કરેલી સામગ્રી લેતા નહિ આ એક પ્રકારનો આત્મસંયમ હતો એવો આત્મસંયમ ઘોડા મન્યાસીઓમાં જોવામાં આવે છે આ એક અસિધાગ મત છે એટલે તરંગની ધાર ઉપર ચાલના જેવો કડક વૈરાગ્ય છે એ વૈગમ્યનું પાલન, આજીવન તેમણે કર્યું હતું વૈગ ૪ શબ્દનો અર્થ મસાર તરફનો રાગ હોવો નહિ તે અને ભગવાનને માટે વિશેષ રાગ હોવો તે વિરાગ ઉપરથી વૈરાગ્ય શબ્દ આપ્યા છે તેમાં યિ ઉપસર્ગના એ અર્થ થાય છે (૧) અભાવ અને (૨) વિશેષપણ એટલે અધિક્ય એટલે સસાર તરફ રાગનો અભાવ અને તેજ રાગ પરમાત્મા તરફ વિશેષ હોય તેનું નામ વૈરાગ્ય જ્ઞાન માર્ગના વૈરાગ્યમાં સસાર તરફના રાગનોજ અભાવ છે એટલે ત્યાં મનનું નકારાત્મકજ વનણ્ય જોઈ જ નાન માર્ગમાં ઈશ્વરને સાકાર સ્વરૂપે લજવામાં આવતા નથી એમના મતે તો ઈશ્વર નિર્ગુણ અને નિગકાગ છે, એટલે ઈશ્વર પ્રત્ય પ્રેમ ત્યાં નથી તે માર્ગમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપની અનુભૂતિનો આનંદ નથી એટલે એ અધુરો એકાગ્રી વૈરાગ્ય છે સાચો વૈરાગ્ય એ ભક્તિમાર્ગીય છે. અખ્યા કે ધ્યાનએ, વરાગ્યના પદો ગુજરાતી ભાષામાં લખેના છે પણ તે જ્ઞાનમાર્ગીય વૈરાગ્યના, પદો છે. દયારામભાઈના વૈરાગ્યના પદો ભક્તિમાર્ગીય વૈરાગ્યના છે

અત્યાર સુધી જે વિવેચકોએ દયારામભાઈની ગરબીઓના વાંચીને તેમના શૃંગાર રસ વિષે જે બ્રામક અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તે મુજબના એક પક્ષીય, હતાવળાઓ અને હિપર્યોટીયો છે. તેમણે દયારામભાઈના જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના કાવ્યો હિપરની દ્રષ્ટિએ વાંચ્યા હોત તો તેમના હાથે દયારામભાઈને અન્યાય થાત નહિ. કવિશ્રી નર્મદાશંકરે કાવ્યસંગ્રહમાં દયારામભાઈના પદો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એ પદો હિપરથી પણ દયારામભાઈના માનસનો નર્મદાશંકર કવિએ જો અભ્યાસ કર્યો હોત તો 'નર્મદ' ગદ્ય માં દયારામભાઈ માટે જે વિધાનો કરેલાં છે તે કરત નહિ, નર્મદાશંકરભાઈ માટે એટલું જ કહેવું જરૂરી છે કે તેઓ દયારામભાઈની કવિતાના ચાહક હતા; પણ તેમને પુષ્ટિમાર્ગ સામે પૂર્વગ્રહ હતો. દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ એટલે કે જાણે અજાણે તેમના હાથે અન્યાય થયો છે. તેમણે પોતે જે કંઈ માહિતી મેળવેલી તે કહ્યુંપરપરા મેળવેલી. કવિશ્રીની સાથે એમનો મિલાપ થયા નથી. તેમ કબોઈ કે ચાહોદ જઈને કવિ સંજ ધી માહિતી મેળવી હોય એમ જણાતું નથી. હલકું દયારામના મિત્ર ચીમનલાલે નર્મદાશંકરનું લખાણ વાંચીને, તેમને કંપકો આપેયો. નર્મદાશંકરને તેઓ લખે છે.

“તમારે નર્મદગદ્યનું પ્રગતક વાંચતા ને મારા અતરંગ મિત્ર દયારામભાઈનું જીવન વાંચતા મને જે અનિવાર્ય ખેદ થાય છે તે દર્શાવી શકતો નથી. એક પરમલક્ષ્ણ, ગસિકજન, આતુર્યની મૂર્તિ, એવી કવિની વર્તણૂક ખરેખર કેટલીક દીકા કરી છે તે જો તમને દયારામભાઈને મળવાનો પ્રસંગ થયો હોત અથવા તો મારી પાસેથી હકીકત સારી રીતે જાણી હોત તો નહિ થાત.”

વિશેષ ખેદની વાત તો એ છે કે નર્મદાશંકરે પોતાના મુધારા મંજુધીના વિચારોને પાછળથી બદલેલા અને તે ‘ધર્મચિંતન’ નામના પુસ્તકમાં રેખા કર્યા હતા. તેમાં પણ આ બાબત - હિપર;

તેમણે પ્રકાશ નાખ્યો નથી. નર્મદાશંકરે દયારામભાઈને સમજવામાં નો બૂલ કરી તેને પછીના સાક્ષરોએ સત્ત્વ વસ્તુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો અને તેથીજ બૂલ પછીથી કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમાં તો વિશેષ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સ્વર્ગ-ચ ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા રસિક, સંસ્કારમૂર્તિ, સૌજન્યશીલ, સંયમશીલ અને ન્યાયની તુલ્લા સાચવવામાં પ્રવીણ, એવા વિદ્વાન માક્ષરને હાથે પણ તેમના 'અક્ષરદેહ' ના અવલોકનમાં બૂલ થઈ છે. દયારામભાઈના અક્ષરદેહનું અવલોકન કરતા પૃષ્ઠ ૮૦ માં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

“જે ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી કવિએ નવધા ભક્તિએના અધૂળ સ્વરૂપની તાજ મેદી તેમનાં સૂક્ષ્મમર્મ પ્રકાશ્યાં છે તેજ દૃષ્ટિનો ત્યાગ તે નવધા ભક્તિના શિખરરૂપ પ્રેમ સમાપિના વિષયમાં કવિ ઉક્ત એટલા પ્રત્યયોને સ્વીકારીને કરતા હોય તો તે કવિને વિષે આપણે એવુંજ કહેવું પડે કે કવિ મહાસાગર તરી જઈ ખાખોચીયામાં કુખ્યા અથવા He passed from the sublime to the ridiculous.” આ ગોવર્ધનભાઈના વિધાન માટે એટલુંજ કહીશું કે તે સત્યથી વેગળું, અને દયારામભાઈના સાહિત્યના પૂર્ણ અવલોકનનો અભાવ અને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જણાવે છે. દયારામભાઈના કાવ્યો-ગ્ન, વૈરાગ્ય, નવધા ભક્તિ કે પ્રેમ ભક્તિના એ બધા કાવ્યોને એક બીજાથી નિગળાં પાડવાથી દયારામભાઈની વૈરાગ્ય ભાવના સમજી શકાતી નથી. એ બધાં કાવ્યોમાં એ કાવ્યોના અર્થમાં એકવાક્યતા છે. કૃષ્ણ ભક્તિ એ તેમનો આત્મા છે. પદો વિગેરે કે જેમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો દયારામભાઈએ બોધ આપ્યો છે, તે તો દયારામભાઈની કવિતાનું બાહ્યરૂપ છે. તે તો એની કાયા સમાન છે પણ એનો સાચો આત્મા તો ગરબીઓ છે. જેમ દેહ અને આત્મા ઉલ્લય મળાને જીવન ચાલે છે તેમ જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાથે પ્રેમ તત્ત્વ મળે તોજ ભક્તિમય જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. દયારામભાઈમાં વૈરાગ્ય

ભાવના હતીજ અને એ ભાવના પ્રભુ ભક્તિના સાધનરૂપે એમણે વ્યક્ત કરી છે કે જેથી કરીને આ સંસાર તેમજ જીવનનો હેતુ સમજી શકાય અને જીવ પોતાના કર્તવ્યના સાચા રાહે પ્રગતિ કરી શકે. અહીંયાં દયારામભાઈનાં થોડાક પંદો તેમની વૈરાગ્ય ભાવના સમજવાને માટે રજુ કરીએ છીએ.

૧

તારો અમુલ્ય અવસર જાય રે, ગોવિંદ ગારે,
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજનવર્ણન ગારે;
જેણે ક્ષણે ક્ષણે ઠાનિ યાય, ગિરિવરધારી ગારે. ૨૪૦
મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ આછું યાય;
ન્યમસરોવરની માછલી, સમજે નહીં સલિલ સુકાયરે. ગો. ૧
તેનું તે ભાસે તુંને, બોર બપોર શરીર;
વહી જતું જાણે નહીં, ન્યમ નદીઓ કેડું નીર રે. ગો. ૨
અમુલ્ય સટકું લાલતું, ચેત્યા તે પામ્યા પાર;
ચાર દિવસની ચાંદની, જાતાં નહિ લાગે વાર રે. ગો. ૩
માયાની મધલાળથી, ડોણુ ધરાયું તું ધરાશ;
દુઝામાં બન્ને જશે, પાછળથી પસ્તાશે રે. ગો. ૪
કાલાં થોયાં ફટતાં, ખુટયું દીપક તેલ;
મનના મનોરથ રહીજશે, ઓચિંતો વટી જશે ખેલ રે. ગો. ૫
માયા મેલો મીઠડો, ન્યમ જ્વર માંહે ઘીજ;
હરિ રસાયણ ગુણ ઘણો, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગો. ૬
વૈલવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાય;
એ જૂઠા કેરા સંગથી, તું સાચાં ગોચાં ખાશ રે. ગો. ૭
પ્રભુ પાણે હે પ્રાણિયા, ક્યહુ માં પ્રીત કરીશ;
તાં દાંકયું અંતર ધીકશે, ટટણીને તલખી મરીશ રે. ગો. ૮
અતે આલી પજ નહિ પળે, જો કરે કેટલે ઉપાય;
વિચાર વિઠેલ વણુ લાજે, વૃથા વણું સહુ જાય રે. ગો. ૯

તને લક્ષ વાતની એટ કહું, મમ ખાઈ માળાપ;
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ થકી, સમને સહુ પરિતાપ રે. ગો ૧૦

૨.

હરિ હુ શુ કહું રે, માગે માયા ન મૂકે કેડો. ૧૬૦
કોટિ વ્રત લગી એણે લમાઓ, લામુ હજુ નહિ છોડો;
મુજથી ન છટે ન આપ છોડાવો, મારો કીયે કાળ નિવેડો. હરિ ૧
સેના સમરણ કયમ કરૂં, મારો કાણુ એ ન છોડે હેડો;
શુ ગત્યુ મારું જો કુ વ્રતી અવિદ્યા, કરૂં ચરણકમળમા નેડો. હરિ ૨
આપ વિના એના સહુ ચેલા, તે કોને કહુ દુખ રેડો;
દાસ તમારી જામ પ્રેરો ત્યા, પાછી દરે બ્યારે તેડો. હરિ ૩
કરગરી કહુ છુ કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, ચરણ પડયો ન ખસેડો;
માયાકાળ અગ્નિથી મળે દયો, કૃપ્યુ કૃપાજળ રેડો. હરિ ૪

૩

સાચુ તે સગપણુ રે, સમજ મન સ્થામ તણુ;
બાકી સહુ જુહુ રે, કશું નથી કામ તણું. ૨૬૦
માત તાત મુત જાત ને ભગિની, સગા સહોદર સોય;
કુળ કુકુળ સખા ગોત્ર ને જાતિ, એમા તાઝ તે છે નહીં કોઈ,
સશુ એ તો સરવે રે, કામ ને દામ તણુ. સાચુ તે ૧
જનની જનક એમ કયાં કેટલા, તે જેટલી ધરી દેહ;
દેહણાદેહણો સળધ છૂટયો, ત્યારે મૂકી ગયા સહુ તેહ,
કોઈએ ના બતાવ્યુ રે, ઢેકાણુ વિશરામતણુ. સાચુ તે ૨
જોની આ હરિવણ હેત ધરીને, કાણુ આપે મનુષ્ય ગવતાર;
પશુ પક્ષી ફેડીને આખો, તને લજન તણો અધિકાર,
ભજો તેને આપે રે, પદ નિજ ધામ તણુ. સાચુ તે ૩
અણુ આસક્તિ કયલુ મા ગમ્પીશ; માયા મનથી છોડ;
નિશ્ચિન્ત થઈ સહુ શોક તણે, પ્રીત પ્રજુજી શુ જોડ,
દયા દિન રજની રે, રટણુ કર રામ તણુ. સાચુ તે ૪

પદ ૧ માં—જીવનનો સદુપયોગ કરવા લગવાનું ગુણગાન
માવાનો ઉપદેશ કવિશ્રી આપે છે. આ જીવન અનિત્ય છે. જીવનની
પ્રત્યેક ક્ષણ જોમ જોમ પસાર થાય છે તેમ તેમ જીવનનો દાસ થતો
જાય છે. સરોવરમાં રહેનારી માછલીને ખજાર પડતી નથી કે
સરોવરનું જળ મૂકાતું જાય છે, અને તેની સાથે તેના પશુ જીવનનો
અન્ત આવશે. જીવનની ક્ષણો પસાર થતી જાય છે. છતાં મનુષ્ય
તો એમજ માને છે, કે તેનો અન્ત આવવાનો નથી. સૂર્ય ઉગે,
બપોર થાય, સાંજે આથમે—પછી રાત્રિ આવે; છતાં આપણને એમ
લાગે કે એ બધું સરખું છે. પણ તેમ નથી. સંધ્યા સમયે સૂર્યનો
અસ્ત થતાં રાત્રિનો અધિકાર આવવાનોજ છે, તેમ દરરોજ પળે
પળે જીવન વહી જાય છે. અને છેવટે તે જીવન બંધ થઈ જશે.
નદીઓનાં જળ સૂકાઈ જાય તેમ જીવન એટલે ચાર દિવસનું આદરણ.
તેનો અમલકાર ઘોડાક વખતજ રહેવાનો. જીવન અનિત્ય છે. વિનાશી
કે. એક વખત તેનો અંત આવશે, ત્યારે પોતાની બધી સમૃદ્ધિ,
ભાગ્ય, કીર્તિ, સત્તા, મૂકીને માણસે અહીંથી આત્મા જવાનું છે.
એ જાખતનું ભાન મનુષ્યને રહેતું નથી. પણ માયાની મધલાળમાં
ભાસાય છે. તેનાથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. માયાનાં સુખ તેને
પીઠા મેવા જેવું લાગે છે. અગર તાવમાં લી જેવું છે. તે પીડાકારી
જે. તેમાંથી બચવા પ્રભુના ગુણગાનરૂપ રસાયણનો ઉપયોગ કરવો
જોઈએ. બાકી છેલ્લો દિવસ આવવાનો છે. ત્યારે કાંતો સંસારનો
કે મવ તને મૂકી જશે. અગર તારે તેને મૂકવા પડશે.

પદ ૨—માં 'માયા' વિષે કવિ લખે છે. પ્રભુને ઉદ્દેશીને કવિશ્રી
જે છે કે 'હે પ્રભો ! હું શું કરું ? માયા મને સતાવે છે. મને
લકુલ અંપવા દેતી નથી. અત્યાર સુધી અનેક જન્મો મારે
પડ્યા, તે માયાને લીધેજ; હજી દેટલા જન્મો મારે લેવા
શે તેની મને ખજાર પડતી નથી. મારું જળ તેની આગળ ચાલતું
જો. આપ મને તેનાથી મુક્ત કરતા નથી. હવે હું શું કરું ?

માયારૂપી અગ્નિથી હું બળી રહ્યો છું. આપની કૃપારૂપી જ સિંચન કરવામાં આવે તોજ તે અમિ શાન્ત યાવ.”

પદ-૩ માં કવિ કહે છે કે દુનિયાના તમામ સંબંધો જે છે. સાચું સગપણ પ્રભુ સાથેનું છે. દુનિયાના કેઈ સગા સંબંધી કે મિત્રો આપણા નથી. એ બધા કામ અને પૈસાના સંબંધી છે. સ્વાર્થીઓ છે. જ્યાં સુધી આપણી સાથેના સંબંધમાં તે કામવાસના અને દ્રવ્યની કામના પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીજ સંબંધ રહે છે. અને જેવી તે કામના પૂર્ણ થઈ કે તુલ્લજ તેઓ આપ સાથેનો સંબંધ ફગાવી દે છે. જાણે કે તે આપણને ઓળખ ન હોય, તેમ આપણી તરફ વર્તે છે. માટે સંબંધ રાખવો તો ? સાથેનોજ. તેજ સાચો સંબંધ છે. તે સંબંધ અખંડ રહે દાસભાવથી પ્રભુનું એકવાર શરણ સ્વીકાર્યું હોય તો પ્રભુ છોડતા નથી. પોતાનો જાણીને તેને બિરદાવે છે. તેના સુખ દુઃખ સાથી પોતે બને છે.

નીચેના પદમાં કવિ કહે છે કે આ મનુષ્ય દેહ મેથિ છે. ફરીથી મળવાનો નથી. મનુષ્ય દેહરૂપી મણી તને ભગવાનની કૃપ મળ્યો છે, તો તેને વ્યર્થ ફેંકી ન દેતાં, પ્રભુ ભજનમાં તેનો ઉપયોગ કરો. બાકી મનુષ્યની સંપત્તિ, વૈભવ કે ડહાપણ કશા ખા આવતી નથી.

જીવન નિષ્ફળતા.

પદ.

કુલ્યો શું ફરે છે રે, ભૂલ્યો ભવકૃપમાં પડ્યો,
મનુષ્યા દેહરૂપી રે, જાણે મણિ હાથે ચડ્યો, ૨૬૦
શું થયું જો સંપત્તિ ધણી મેળવી, શું થયું મોટિ ઘરખાર,
નિશ્ચલ થઈ હરિને ના ભગ્યા, શુંડા ધિક્ક તારો અવતાર,
ધિક્ક તારું જીવ્યું રે, દૈવે તને શાને ધડ્યો. કુલ્યો

ઝાલો થઈને દુનિયામાં ફર્યો તું, તેને શું સચુ" તારૂં કાજ ?
તું શેન જાણે જે જાણું પલકમાં, ત્યાં કયમ રહેશે ત્હારી લાજ ?
ઝહાપણ તારૂં ત્યારે રે, જ્યારે જમને કર ના ચડ્યો. કુલ્યો ૦ ૨
વરણાગીમાં વાટજ હડી, જ્યારે નક" નિવાસ ફર્યો;
મિથ્યા જનુની લારે રે મારી, અલ્યા જન્મ ધર્યો ન ધર્યો,
માટે જોની જાગી રે, અવસર આવી અડ્યો. કુલ્યો ૦ ૩
સમજ માન્ય મન મારી શિખામણ, મમતા મૂકી પરી;
સ્મરણ કર પરબલ પુસ્પોત્તમ, રાધાકૃષ્ણ શ્રી હરિ,
દયો ત્યારે જાણે રે, તું સૌથી સરસ નિવડ્યો. કુલ્યો ૦ ૪

નીચેના પદમાં હરિલક્ષિત વગરના જીવનની નિષ્ફળતા કેવી
અસરકારક રીતે કવિ જણાવે, છે:—

પદ.

ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કૃપા તને બહુ કરી;
સદા સુખ આપ્યું રે, તેને કેમ ગયો વિસરી. ગર્ભ ૦
દશ પંદર સુધી પૂરણ પાળ્યો, પરણાવ્યો બહુ પેર,
તોયે એક ધડી ઈશ્વર ના ગાયા. મનમાં ન આણી કાંઈ મહેર;
વિશે વણી પૂરો રે, હંથામાં ન લાગ્યો હરિ. ગર્ભ ૦ ૧
વરણાગીમાં વાંકો હાંડે છે, પચાસ થયાં પરમાણુ,
છેલાઈમાં તું જાકો ફરે છે, અહંકાર ને અલિમાન;
ત્રીશે મોલો સીને રે, ઘણા ઘણા નેહ ભરી. ગર્ભ ૦ ૨
નાત વનતમાં નામજ કાદયું, કુણુદિ જાત કઠોર;
ધનને કાજે ધૂતતો ફરે છે, જેમ હસાયું ઢોર;
ચાળાશે તું ચાલી રે, જીતમાંહિ રહ્યો છકી. ગર્ભ ૦ ૩
ધરધંધામાં ઘેસો ફરે છે, ગાયા નહિ જગપાળ,
પરાક્રમ તાગનો પાર ના આવે, પૂઠે બહુ ચર્ષજ્જાળ;
પચાસે જઈ પહોંચ્યો રે, ડોકાણે ન બેઠો દરી. ગર્ભ ૦ ૪

દયા દાન ને પુષ્પ ન લાગ્યો, યાન અને ગરીબાઈ,
 અહંકારમાં તું ગયો અજ્ઞાતો, લોભ લાલચમાં લેવાઈ;
 સાકે શુદ્ધિ નાહી રે, તારણ કંઈ ન આપ્યું તરી. ગર્ભ
 સિતોર ચયાં ત્યારે શુદ્ધ ના રહી, લાગ્યો પોતાનો ભાર,
 કુટુંબ કબીલો કોઈ નવ માને, તોયે ન મેલે અહંકાર;
 સુમારમ ન આપ્યો રે, ડગલું નવ મેલ્યુ ડરી. ગર્ભ
 એસી ચયાં ત્યારે આંખે ન મુઝે, યરયર મુજે તારી કાચ,
 કાયામા કંપવાયુ પ્રગટ્યો, તોએ ભજન નહિ ધાય;
 મૂરખ નવ એત્યો રે, માયાએ તને લીધો ઘેરી. ગર્ભ
 ધરડો થયો ત્યારે ગતજ ભાગી, ગાયા નહીં પરશ્વહ,
 દાન પુષ્પનુ નામ ન જાણ્યુ, સમજ્યો નહીં કંઈ મર્મ;
 માંડે માંડે કરતો રે, વર્ષ નેવું ગયાં વહી. ગર્ભ
 કુકર્મના બહુ બંધન છુટવા, આધ્યો મનુષ્ય અવતાર,
 સોએ વર્ષે તારી અવધજ આવી, ભયો ભુંડાઈને ભાર;
 બૂલ્યો બાધા ભવમાં રે, ફોગટનો ફેરા ફરી. ગર્ભ
 ઈશ્વરને અંતર નવ ધાર્યા, જાણ્યા ન જગદાધાર,
 અંત્ય સમે ભ્યારે બાંધીને આપ્યો, પડ્યો કરશે પોકાર;
 દારુણ દુઃખ દેખી રે, રોશે બહુ નયણું ભરી. ગર્ભ
 સત્ય પુરુષે સિદ્ધિમાં જોયું, તાંડે પાનું પુત્તક નિરધાર,
 ખાતામાં ઘણી ખોટજ દીડી, નાખો નરક મોઝાર;
 થાપી એ છે પૂરો રે, પૂછો એને ખોટી ખરી. ગર્ભ
 કાયર થયો ત્યારે કાલાવાલા, કરવા માંડ્યા અપાર,
 હરિ હવે ભજન નવ ચૂકું તાંડે, એક વાર કાઢોને બહાર;
 દાસ દયારામને રે, હરિ હાથે ખાલો ફરી. ગર્ભ

નીચેના પદમાં કવિ નિર્વેદ અનુભવે છે અને પ્રભુને વિનં
 કરે છે. “અરેરે મેં મારું આખું જીવન વ્યર્થ જવા દીધું. પ્રભુ

લક્ષ્મિ થઈ નહીં. હવે મારી મૃત્યુની પગો કેવી જશે ? તે વખતે
અણુ મારો ત્યાગ કરશે નહિ.”

પદ.

મહારે અંત સમય અલગેલા, મુજને મૂકશે માં;
મહારા મદનમોહનજી હેલા, અવસર ચૂકશે માં. માં ૧
હરિ હું જેવો તેહેવો તમારો, મુજને મૂકશે માં;
શ્રીગુરુ સોંપ્યો સંબંધ વિચારો, અવસર ચૂકશે માં. માં ૨
મહારા દોષકોષ સંભારી, મુજને મૂકશે માં;
શરણાગત વત્સલ ગિરિધારી, અવસર ચૂકશે માં. માં ૩
હરિ મહારે ધરમ નથી કોઈ સાધન, મુજને મૂકશે માં;
નથી સતસંગ સ્મરણ આરાધન, અવસર ચૂકશે માં. માં ૪
શ્રીપતિ સર્વોત્તમ સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશે માં;
મહારા પ્રાણજીવન પુરષોત્તમ, અવસર ચૂકશે માં. માં ૫
સમરથ કદલ્યાસિંધુ શ્રીજી, દયાને મૂકશે માં;
મહારે જોય નથી કોઈ બીજી, અવસર ચૂકશે માં. માં ૬

નીચેના પદમાં મનની મુસાફર તરીકે કલ્પના કરીને કવિ
સર્વેને બોધ આપે છે.

પદ.

મનજી મુસાફર રે, ચાલો નિજ દેશ લાણી,
મુલક ધણા બેધા રે, મુસાફરી થઈ છે ધણી. રેક૦
સ્વપુર જવાને પથ આપ્યો છે, રખે ભૂલતા લાઈ;
ફરીને આં મારગ મળવો છે નહી, એહેવી તો છે અવળાઈ;
સમજીને ચાલો સુધા રે, ના બેસો ડાળા કે જમણી. મનજી ૦ ૧
વચ્ચે ફાંશીઆ વાટ મારવાને, બેઠા છે બે બેચાર;
માટે વળાવા રાખો બે ત્રણેક, ત્યારે તેનો નહીં ભાર;
મળ્યો છે એક બેઠુ રે, બતાવી ગતિ સહુ તે તપ્પી. મનજી ૦ ૨

માલ વહોરો તો વહોરો શેઠના નામનો, થાય ના કંઠુ અટકાવ;
આપણો કરતા જોખમ આવે, ને કાવે દાણીનો દાવ,
એટલા સારું રે, ના થાવુ વહોરતનો ધણી. મનજી ૩
જો જો જુગતથકી જાવુ છે, કરજો સંભાળીને કામ,
દાસ દયાને એમ ગમે છે, હવાં જઈએ પોતાને ધામ;
સહે છે હાવાં એવું રે, અવધ ધર્મ છે આપણી. મનજી ૪
નીચેના પદમાં કવિ કહે છે સાચા સગા ભગવાનજી છે.

પદ.

સાચા સગા સમરથ ગિરિધર, કોઈ સમે નવ મૂકે;
આશ્રિત વેળા સહુ રહે અજાણું, કોઈ ન આવે દૂર રે. સાચાં ૧
સહુથી વહાલ ધણ માતાનું, વેદ પુરાણે વાચ્યું;
ગદે રાગે તેહેનું હેત પણ, મેં દીઠું છે લાંચ્યું રે. સાચાં ૨
પુત્ર પિતાનો આત્મા કહાવે, લખ્યું વેદને પાને;
અન્યાય અનળ અતિસે કરે ત્યારે, તે પણ કર દે કાને રે. સાચાં ૩
પુત્રી પુત્ર બેન ને બધુ, તું જાણે મુજ બેલી;
ગાઈ તાઈ તંત ક્યાંથી, તે પણ મૂકે ઠેલી રે. સાચાં ૪
સહુથી વહાલી ધરધણિઆણી, જો માટે સહુ છે !;
પુરુષાર્થ પૈસો ન હોય ત્યારે, તે પણ કરડવામાં રે. સાચાં ૫
તેમ પત્નીને પતિ પણ સ્વામ્ય, સધે તાહા લગી પાળે;
કદા કુરપણી ટળી કામથી, પછે સામું નવ લાગે રે. સાચાં ૬
કોઈથી સાચો સ્નેહ હોય, જોનો વિશ્વાસ ન છૂટે,
કુવચન કપટ લોભ દેખાડે ત્યારે, તેહેનું હેત પણ તૂટે રે. સાચાં ૭
જ્ઞાતિ જગજન રાજજનાદી કોઈનું હેત રજો મન ધારે;
ચોરી હત્યા અન્યાય થાય કદી, સર્વ જીતીઓ મારે રે. સાચાં ૮
ધનમાં પણ મન ધણું ન સાઈ, પરિણામે દુઃખદાતા;
પ્રાણુ જોય કે પ્રેત કરે કદી, કલેસ સુહૃદ પિણુ બ્રાતા રે. સાચાં ૯

એ સર્વે અવસ્થામાં થાય સગી, વાત કહુ છું વીતી;
અરે દયા તું ને પ્રભુ મૂકી, શીદ કરે કયલુ પ્રીતિ રે. સાચાં ૯

આમ સ સાર તરફ વૈરાગ્ય દેખાડીને જીવનના સાક્ષ્ય માટે
કવિ નીચેના પદમાં ભક્તિમાર્ગીય જીવનનો આદર્શ આપે છે.

પદ.

જેતુ ધન્ય ભાગ્ય ભવમા, જોણે વ્રજ મડળ જોયુ,
જોણે વ્રજરજમા તન રોજ્યુ, તેણે જનમ મરણ જોયુ. જેતુ ૦ ૧.
શ્રીકૃદાવન રાસરમણ રચળ, જોણે નયણે નિરખ્યુ,
તેના ભાગ્યમા કેટલુક સુખ છે, તે કોઈએ ન જાણ પરખ્યુ. જેણે ૦ ૨
શ્રીજમુના જળ સ્નાન પાન સહેજે. તેહેને તત્તન તનુ મળિયુ,
કદાપિ કુશ્વિત કમળે બને તોએ, જમપુરી જાવુ ટળિયુ. જેણે ૦ ૩
ચોરાશી કોશની પરિકમા છાધી, તેને ચોરાશી નથી ભમવુ;
વન ઉપનન જોઈ આનંદ આવ્યો, તેને હરિ સગે દ્યુ રમવુ. જેણે ૦ ૪

પ્રભુ પ્રેમમાજ પ્રાપ્તિ જીવનનું ગહસ્થ છૂપાયલું છે. આ
જીવનમાં પ્રભુના દર્શન કરવા, તેમાજ તેની ધન્યતા, તેજ
સાચો વૈરાગ્ય.

પદ

ગાજો ગાજો રે, ગોવિંદ ગુણ નિત્યે ગાજો. ટેક.
દસ્ત વડે કરજો હરિ સેવા, ચરણે, હરિદરશન ધાજો રે. ગાજો ૦ ૧
નેત્રે નિરખે નદનદનને, હરિજશરસ શ્રવણને પાજો રે. ગાજો ૦ ૨
ધાણને પુષ્પપ્રસાદી તુળશી, પ્રભુનો પ્રમાદ સાધુસંગે ખાજો રે. ગાજો ૦ ૩
નમન કરે શિર હરિહરિજનને, તીર્થના તીર્થમા નિત નહાજો રે. ગાજો ૦ ૪
મન મધુનત પદકમળે ગાજે, દાસદાસ હરિનો ચાજો રે. ગાજો ૦ ૫
સત સગ વિના પવક જે જ માં, દુષ્ટ સામથકી દૂર જાજો રે. ગાજો ૦ ૬
દેહધારી સદુપર દયા રાખી, હરિ ગુણ હરિજનસમ ચહાજો રે. ગાજો ૦ ૭
સાચો સ્નેહ રાખ કૃષ્ણ સાથે, જળકરીને વિશ્વને માં વહાજો રે. ગાજો ૦ ૮
દયો કહે જો એ સધી આવે તો, વણુશ્રમે વૈકુઠ જાજો રે. ગાજો ૦ ૯

૨૦૨] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

હવે નીચેનું પદ અવલોકો. કવિ ચોતાના મનને રમડતા દોર સાથે સરખાવે છે. ગીતા મનને ચંચલ કહે છે, કવિએ તે વિચારને કેવી સરસ કલ્પનાથી રજુ કર્યો છે. મન પ્રભુને સોંપાય તોજ તે વશ થાય છે.

મહાઈ ઢલુકતું દોર ઢલુકે છે સહુ નગ્રમાં, સીમજેતર ખળું કાંઈ ન પ્રકે;
ના જાવું જાય ત્યાંહાં ના ખાવું ખાય તે, રખડવું નિત્ય તેહેમાં ન ચૂકે.
મહાઈ૦ ૨૬.

વાળા લાવું ઘેર ને ગોતું માંડું ગળ્યું, લીલું નીફું પણ તે ન સુધે;
કોહેલાં રાડાંઓ ઘાસ કચડું કુસકા, માર ખાઈને પણ તેજ હુંગે.
મહાઈ૦ ૧

હોડલો હોડરડો મહારો માન્યો નહીં, યયું હરાયુ હાવાં હું તો હામો;
વશ મહારે નથી તદપિ મહાઈ કહાવ્યું માટે, રહું છું ભયભીત ચિંતાને
માયો. મહાઈ૦ ૧

હે ગુરુગોપાળ મેં અરધ્યુંએ આપને, વશ કરી રાખે
નિજપાસ માગું;
સાધુપણું શીખવી ઘંઘાવન આરજો, કલેષ મહારા ટળે
પાય લાગું. મહાઈ૦ ૩

. જીવનની ધન્યતા પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં છે એ વિચાર એમના અનેક પદોમાં વારંવાર વ્યક્ત થાય છે. સાંસારિક વિષયોમાંથી રાગ જતો રહે અને તે પ્રભુ તરફ વળે અને પ્રભુ પ્રાપ્તિ થાય તે માટે મનથી દૃઢ સંકલ્પ થવો જોઈએ. કારણ કે પ્રભુ ભક્તના દૃઢ સંકલ્પમાં રહે છે. એનું વર્ણન કેવી સરસ રીતે નીચેના પદમાં કહ્યું છે, તે સમજવાથી, દયારામભાઈની ભક્તિના ઉચ્ચ આદર્શનો પણ ખ્યાલ આવશે. 'આમાં એક રૂપક ચોળ્યું' છે. સત્સંગ નામના દેશમાં, ભક્તિ નગરમાં આવેલી ગ્રેમની પોળમાં, પ્રભુનો નિશ્ચયનો મહેલ આવેલો છે. ગ્રેમની પોળમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યા પછી, તે મહેલની અંદર જતાં પહેલાં વિરહતાપરૂપી પોળાઆઓને મળવું જોઈએ.

(વિરહ-તાપનો અનુભવ કરવો જોઈએ) પછી સેવાની સીડી ઉપર ચઢવું. (સેવા કરવી) અને મહેલની અંદરના ભાગમાં જ્યાં પ્રભુ બિરાજે છે ત્યાં જવું. ત્યાં દીનતાના પાત્રમાં મનરૂપી મણિ મૂકીને પ્રભુને બેટ કરવી. (મનને પ્રભુમય તન્મય બનાવવું) ' હું ' ભાવ અને ' પુ ' ભાવનું નોંખાવર કરવું. (ખુંભાવ એટલે પોતે પુરુષ છે. એ ભાવ) આમ કરવાથી પ્રભુરૂપી વર પ્રાપ્ત થાય છે. પણ આ બધાનું કારણ પ્રભુની ઈચ્છા છે. તેમની ઈચ્છા હોય તોજ નિશ્ચયના મહેલમાં પ્રવેશ કરવાનું ભાગ્ય ફળે. તે પ્રભુની કૃપા મેળવવા પ્રભુ કહે છે કે શ્રીવલ્લભચાર્યનું ચરણ સ્વીકારવું.

પ્રભુનો મહેલ

નિશ્ચયના મહેલમાં વસે મારો વાલમો, વમે વળલાડીસો રે,
જેરે જાયે તે ઝાંખી પામે જીરે;
ભૂલા ભમે તે ખીજ સદનમાં શોધિરે, હરિ ના મળે એકે કામે રે.
સાસંગ દેશમાં લક્ષિત નગર છેરે, પ્રેમની પોણ પૂછી જાજો રે;
વિરહતાપ પોણીઆને મળા મહેલે પેસજોરે, સેવા સીડી ચડી ભેગા થાજો રે.
દીનતા પાત્રમાં મનમણિ મૂકીને, બેટ ભગવંતજીને કરજો રે;
હુંભાવ ખુંભાવ નોંખાવર કરીનેરે, શ્રીગિરિધર વર તમે વરજો રે.
એરે મંડાણનું મૂળ હરિ ઈચ્છારે, કૃપા વિના સિદ્ધિ ન થાયે રે;
શ્રીવલ્લભચરણ ચક્રી સહુ પડે સહેલું, દૈવી જન પ્રતિ દયો ગાયરે.

“ વૈરાગ્ય ભાવના ” કવિ હૃદયમાં સતત હોવાથી સાંસારિક બાબતોથી અલગ રહેતા નહોતા. શાંતિના સામાજિક પ્રસંગોમાં પણ હાજરી આપતા. કવિશ્રીનાં આખ્યાનોમાં તે વખતના સામાજિક જીવનનું પ્રતિબિંબ જોવામાં આવે છે. ‘ શ્રી રુકિમણી વિવાહ ’ ‘ શ્રી સત્યભામા વિવાહ ’ ‘ નાગ્નજીવી વિવાહ ’ ‘ અષ્ટપટરાણી વિવાહ ’ રુકિમણી સીમંત, ‘ કુંવરબાઈનું મામેરું ’ ‘ શ્રીકૃષ્ણ ઉપનીત ’, ‘ મીરાં ચરિત્ર ’, ‘ પંદર તીથિઓ ’, ‘ રાધાજીનો વિવાહ જોલ ’, ‘ બહાલાજીના મહિના ’, ‘ પારણ ’, ‘ રાધિકાજીનું સ્વપ્ન ’, રાધાજીનાં વખાણ-વગેરે કાવ્યોનાં વિષય સાંસારિક છે. છતાં કવિએ ભાગવતના આધારે,

તેને કૃષ્ણના રુકિમણી, સત્યભામા, તથા નામજીતી સાથેના વિવાહનાં, કાવ્યોમાં કન્યાના લગ્ન માટે કુટુંબના વડીલોની ચિન્તા, વિવાહવિધિ, વરરાજનો જનનૈયા સાથેનો વરધોડો, તે જોવાની જનતાની જાણાસા, પીડી ચોળવી, વરધોડા સાથે વાજા વગાડવાં, ઠસુવો પીરસવો, મેંખવાની વિધિ, ઈડીપોંડીથી ચોવારણાં લેવાં, સાસુથી વરરાજનું નાક તાણવાની રીત, કન્યાના શણગાર, કન્યાદાનની વિધિ, જાતિના જોજનમાં પીરસાતી જૂદી જૂદી વાનગીઓ, પહેરામણીની રીત, કન્યાને વરને ત્યાં વળાવતી વખતની વિધિ, દોરડાં છોડવાં, વહુનું મોં જોવું વગેરેનું વર્ણન ઘણી રસિક રીતે કવિએ કરેલું છે. સ્ત્રીઓમાં લગ્ન પ્રસંગે ફટાણાં ગાવાનો રિવાજ હતો, તે તરફ કવિને નજરત હતી. તેથી તેમણે બહેનોને માટે 'વિવાહ' વિધેનાં આખ્યાનો લખ્યાં હતાં. તે બહેનોમાં બહુજ પ્રચલિત થયાં. કવિ પોતેજ આ આખ્યાનો ગાઈ બતાવતા. ડોહોઈના લગ્ન ઉત્સવોમાં તે વખતે આ વિવાહ વિધેનાં આખ્યાનોજ સંસ્કારી વર્ગમાં ગવાતાં. લગ્ન જોવોજ સીમન્તનો પ્રસંગ હિન્દુ સમાજમાં વિધિ પૂર્વક ઉજવાય છે. તે પ્રસંગને લગતાં પણ તેમણે કાવ્યો લખ્યાં છે. તેમાં સીમન્ત પ્રસંગની વિધિ વર્ણવી છે. પણ આ કૃષ્ણના-પરમાત્માના સંબંધથીજ, સાંસારિક ભાવથી નહિ.

હરખ સીમંતનો આવિયોરે. કદલી ચંદલ તોરણ બાખ્યાં બાર,
આનંદ મારે અતિ ઘણોરે.

તે પ્રસંગે સ્ત્રીને પીડી ચોળવામાં આવે છે. એને 'ધેણું' કહેવામાં આવે છે.

પીડી ચોળી ધેણુંને નવરાવિયાં રે,

વસ્ત્રાજૂથણુ ધરિયા શુભ શણગાર;

બુસઠિયો ધેણુના જાળામાં બેસતો,

બુસઠિયો અભિમન્યુ આવી જાણે બેઠો રે.

કુમકુમ કર પીળી બુસઠ યાળી,

સીમન્ત વખતે પિયેરિયાં તરફથી મામેરું ભરવામાં આવે, તેનું વર્ણન કવિએ કુંવરગાઈના મામેરામાં કર્યું છે. જાળકને પારણામાં

સુવાડતી વખતે, હાલરડા ગાવાનો રિવાજ બહુજ પ્રચલિત છે. 'કવિએ માતા જગોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે' એ કાવ્યમાં, કૃષ્ણ પારણામાં સૂતા છે અને માતા ઝૂલાવે છે, તે વખતે ગોપીઓ ત્યા આવે છે, અને તેમનો હર્ષ માતો નથી

માતા જગોદા ઝૂલાવે પુત્ર પારણે,

ઝૂલે લાડડડા પૂરુષોત્તમ આનંદ ભેર,

હરખી નીરખીને ગોપીજન જયે વારણે,

અતિ આનંદ શ્રી નંદાજીને ઘેર. માતા ૦ ૧

હરિના મુખડા ઉપર વાર કોટિક ચંદ્રમા,

પઠજ લોચન મુદર વિશાળ કપોળ,

દીપક શિખા સરખી દીપે નિર્મળ નાસિકા,

કોમળ અધર અરુણ છે રાતા ઝોળ ૨

માતા પારણુ ઝૂલાવતા ગાય છે —

મારા કહાનાની સમાણી કન્યા લાવશુ,

મારા લાલને પરણાવીશ મોટા ઘેર;

મારે જયો વરરાજી થઈ ઘોડે બેસશે,

મારે કહાનો કરશે સદાય લીલા દહેર

માતાના તો ઝોરીઆ એજ હોય, કે બાળક મોટા થાય તેને લાયક કન્યા મળે, મોટા ઘેર તેનું લગ્ન થાય, અને સદાય લીલા દહેર કરે એમ આ કાવ્યમાં માતાના લાવને પણ આબેહૂબ વ્યક્ત કરેલ છે.

કન્યાઓને નાની વયમાં પરણવાના કોડ થાય છે, તે લાવ શ્રી રાધિકાજીના સ્વપ્નમાં વ્યક્ત કરેલ છે રાધાને આવેલું સ્વપ્ન માતાને કહી બતલાવે છે

“માતાજીરે આજ આનંદ મારે અગેરે, શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા મારી સગેરે”

આવા અનેક કાવ્યો સાસારિક વિષયોને લગતા પણ કવિએ લખ્યા છે. તેથી તે ‘લોકકવિ’ પણ હતા સમાજ કૃષ્ણભક્તિ તરફ વળે તેજ તેમનો ઉદ્દેશ હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મુ

જીવન પરાગ

દ્વારામભાર્ગની જીવન દષ્ટિ કેવા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ પાછલા પ્રકરણો ઉપરથી આવી શકે સાહિત્યકારો કે લેખકો તેમના સાહિત્યની અદર ને આદરો કે ભાવનાઓ રજુ કરે છે, તે આદરો કે ભાવના પ્રમાણે તેમનું જીવન હોય એવું સર્વથા બનતું નથી જીવનની વાસ્તવિકતામાંથી તેમની ભાવનાઓ દૂર ને દૂર સરકી જાય છે પણ ભક્ત કવિઓના જીવન તેમની ભાવના પ્રમાણે જ હોય છે તેમના કાં યો એમના જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે તેમના હૃદયનો કાવ્ય અરીસો છે જોડો અરીસો શુદ્ધ હોય એટલું જ પ્રતિબિંબ ચોક્કસ દેાય છે દ્વારામભાર્ગને બાસ્વાવગ્ધાથીજ માતાપિતાના શુદ્ધ સંસ્કારો મળ્યા હતા વળી તેમની આગુબાગુ ભક્તિમાર્ગનું વાતાવરણ હતું રેવા નદીના તટ ઉપરના તીર્થધામનું શાંતિમય અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણ તથા કિનારા ઉપરની સૌમ્ય રમણીય અને આસ્વાદક ઈશ્વરના વ્યક્તિનો પ્રત્યેકપગે જાન કરાવનારી પ્રકૃતિની પ્રેરણાનો પણ હાલ તેમને રીક રીક મળ્યો હતો તે બધા તત્વોએ એમના લાવિ જીવનના ઘડતરમાં અસર કરી છે

કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તેવી મહાન યક્તિ હોય પણ એને જીવનનું મુસ્તાકન તેના ગુણોથીજ કરવામાં આવે છે તે મનુષ્ય સામાજિક ચારિત્ર્ય અગર વર્તન, એ તેની મોટી કસોટી છે સમાજમાં રહેનારો કોઈ પણ વ્યક્તિનું વર્તન સમાજ જીવનને

અનુરૂપ હોવું જોઈએ. તેમ સુસંસ્કારોથી સમૃદ્ધ અને ખીજાઓને અનુકરણીય તેમજ આકર્ષક હોવું જોઈએ. સામાજિક જીવન એટલે વ્યક્તિઓ વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો મીઠો સંબંધ. ગમે તો એ વ્યક્તિ સાંસારિક જીવન જીવતો હોય કે આધ્યાત્મિક, પણ તેના સમાજમાં અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે સ્નેહ ભર્યો વર્તણૂક હોવો જોઈએ. તોજ તે સમાજમાં પ્રેમ અને માનને પાત્ર બને છે. અને તેના પ્રભાવ અન્ય ઉપર પણ પડે છે. મનુષ્યમા ગમે તેટલી શુદ્ધિ ચાતુર્ય હોય, વાહપદ્ધતિ હોય, કાર્ય કરવાની ઉંચી શક્તિ હોય, કોઈ પણ પ્રશ્નનો વ્યવહારિક રીતે ઉકેલ કરવાની કળા તેણે પ્રાપ્ત કરી હોય, છતાં જો પોતાના હૃદયના ગુણુ જેવા કે વિનય, ક્ષમા, હિંમતવાળી જે તે ખીજાઓને આકર્ષી શકતો ન હોય, અગર સમાજમાં બધાઓની સાથે પ્રેમનો સંબંધ રાખી શકતો ન હોય, તો સમાજમાં મહાન વ્યક્તિ તરીકે જે કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે છે અગર સ્થાન મેળવે છે, તે અદ્વિતીય હોય છે. એના મરણ પછી તે લોકસ્મૃતિમાંથી વીસરાઈ જાય છે. સાચા સતો કે ભક્તો કે પયગંબરોના નામ ઇતિહાસનાં પાનામા દીર્ઘકાળ પર્વત સુવર્ણાંકિત રહે છે અને જે સંસાર સાગરના યાત્રીઓની જેમ જીવન નૌકાઓ તોફાનોમાં અટવાઈ જવાના ભયવાળા છે, તેમને મારે તેઓ દીવાદાંડી સમાન હોય છે. જગતની તવારીખમા આવા ઘણાંય મહાન પુરષો ચર્ચ ગયા છે. તેઓ કેવળ તેમના મુજોથીજ અમર બન્યા છે. આપણા દયારામભાઈની ગણના પણ એક મહાન પુરુષ તરીકે આપણે ગણીએ છીએ.

દયારામભાઈ ગુજરાતની જૂની પેઢીના મહાન કવિ હતા. એટલુંજ નહિ પણ તે મહાન ભક્ત હતા. સાથે સાથે સંસારીઓને મારે જીવનનું દર્શન કરાવનાર, વ્યવહાર અને નીતિ બતાવનાર, તેમની મુરકેલીઓમાં આશ્વાસન આપનાર, અને જેમને તમામ વર્ગના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, નાનાંઓ તથા મોટાંઓ,

ઘણા પ્રેમથી ચાહતા હતા અને માન આપતા હતા એવા એ પ્રાતઃસ્મરણીય અને વિભૂતિ રૂપ હતા એમણે પોતાના ગુણોથી એમના સપક્ષમાં આવનાર ઘણાઓને પોતાના તરફ તેમણે આકર્ષ્યા છે. તેમના સુખ દુઃખમા રમ લીધો છે. તેમની વ્યવહારિક ગુણો પણ ઉત્કલનામા માર્ગદર્શન આપ્યું છે. અનેક વિધવાઓના અશ્રુઓને સુછવા છે પતિતોના જીવનો અજવાળ્યા છે. કેટલાક કથિત નેવા જીવોને મુવર્ણરૂપ બનાવ્યા છે. કેટલાકના ઉભયકેશ વેરાન નેવા ગૃહજીવનને રસ સમૃદ્ધ બનાવી, મુંદર પુષ્પોથી મધમધતી વાટિકાઓ બનાવી છે. પોતે ભક્ત, હોવા છતાં સાસારિક બાળતોમા રસ લેતા. તે અગત્યનાર્થ માટે નહિ પણ ખીજાઓના દુઃખીયારા જીનને સુખી બનાવવાને માટે; સમાજને કલ્યાણના માર્ગ તરફ દોરવાને માટે.

એમનું મોટા ભાગનું જીવન પ્રાતઃકાળમા સેવામા પસાર થતું. બપોરના સમયે ગ્રન્થો વાચવા, નવા કાવ્યો સર્જવા અને નેઓ એમની પાસે શિક્ષાઓ લઈને આવે એના યોગ્ય ખુલાસાઓ કરતા અગર તો દોરવણી આપતા. સાયંકાળ પછી રાત્રિના સમયે પોતાને ત્યાં સત્સંગ મહાત્મા ભજન કીર્તન કરતા અને ઉપદેશ આપતા. આમ સામાન્ય રીતની નિત્ય ચર્ચા થતી હતી. સમાજની એક વ્યક્તિ તરીકે પણ પોતાને ફરજ બજાવવાની છે એ વાત ભક્ત હોવા છતાં બૂલ્યા નહોતા. પોતાની ગાતિમાં કે ગામમાં કોઈ ઝગડાઓ થાય કે કુસંધો હોય કે સંઘર્ષો થાય તે તેમને પસંદ નહોતું. એમને પ્રેમ અને શાન્તિવાળું જીવન જીવી શકાય એવું જ વાતાવરણ ગમતું અને એવું વાતાવરણ પોતાના આરિયથી તેમણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું. દયારામભાઈ એટલે પ્રેમની મૂર્તિ. કથિરી પ્રેમ કે માનવ પ્રેમ, ઉભય પ્રકારનો પ્રેમ એમનાં નયનોમા અજકતો હતો. એમની વાણીમાથી માધુર્ય ઝરતું હતું. એમના પગલે પગલે સંન્યતાની સુવાસ ફેલાતી હતી. એમનું પ્રત્યેક વર્તન કે કાર્ય

મનોદગ દત્ત. તેઓ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલા દેવી શુભોથી સુભાસિત હતા એટલે દયારામ આદર્શ ભાવ હતા. એટલુંજ નહિ પણ આદર્શ માનવ હતા.

એમને આદર્શ માનવ કહેવાનો અર્થ એટલોજ છે કે તેમણે મન અને વાંછોથી તેમના સંપર્કમાં આવનાર બધાને પ્રેમનુ અમૃત પાત્ર છે તેમની વળસતી કે કરમાઈ જતી જીવન રૂંદરીઓને પ્રેમ ચિન્તનથી પ્રકુલ અને નવકુસુમ પલ્લવિત કરી છે અને કે તેમણે જગતના પયગંધરોની માફક કે રાજનીતિના પુરુષોની માફક કે સમાજ સુધારકોની માફક સમાજના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લીધો નથી પણ એમણે માર્ગદર્શક તરીકે અગ્ર ભોમિયા તરીકે બૂલા પડેલાઓને માર્ગનું દિશા સૂચન કર્યું છે. સાચા ભકતો સાસારિક જાનતોમાં પડતાજ નથી અને તે જરાબર છે. તેમના જીવનનું ધ્યેય પ્રભુ પ્રાપ્તિ હોય છે. સાસારિક કાર્યમાં જીવનની શક્તિ વેડફી દેનાર તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. દયારામભાઈનું જીવનધ્યેય પ્રભુ પ્રાપ્તિ છે એટલે એમનો મુખ્ય જીવન પ્રકાર ભકત તરીકે હતો પોતાના આધિદૈવિક જીવનને વ્યવહારિક જીવનમાંથી વિકસાવવાનું હતું. પંકજ કાદવમાં જન્મે છે એટલે કાદવમાંથી જન્મ પામ્યા હતા તે સાચું કમળ બને છે અને તે પોતાના શુભોથી બધાને આકર્ષે છે તેમનું જીવન, જેમ પંકજ જલથી અભિપ્ત રહે તેમ, સંસારમાં તેમનો જન્મ થયો અને તેમાંજ તેમના જીવનના ઉછેર અને વૃદ્ધિ થયા હતા, તેઓ સંસારથી અભિપ્ત હતા.

‘ સંસારમાં સગસો રહે અને મન મારી પાસ ’

એ ઉકિતનું મથાથ પાલન તેમણે કર્યું હતું. અર્થાત્ સંસારમાં રહેવા છતાં તે સંસારથી પર હતા.

સંસારથી પર હોવા છતાં તેઓ એકલવાયા કે મ્વાર્ધો નહોતા. સંન્યાસીઓની માફક જન એકનીથી દુરતા ન હતા. પ્રભુ પ્રેમની સાથે માનવ પ્રેમ પણ તે ધરાવતા. તેમણે સાસારિક સુખ

શોધ્યુ નથી કાર્તિકની અપેક્ષા કરી નથી અન્નચક્ર વતી જીવનભર આદ્યુ દત્ત અપગ્રિહ અને સતોષ એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. 'ચિત્ત તુ શીઘ્રે નિતા કરે, કૃષ્ણને કરણ હોય તે કર,' માત્ર આ છતાં વિત્ત એમને ચાલે આગીને પડતું અને કાર્તિક સામેથી વરમાળા તેમને પહેરાવતી છતાં, એ નથી વિત્ત કે કાર્તિકથી મોહાયા તેમને નહોતી વિત્તેષણા કે નહોતી સાસારિક કામના નહોતો ભ્રેષ્ટિ એમને મોક્ષ એમને તો પ્રભુના પ્રેમગતિ પાન મગ્ન હતું અને ખીનઓને કરાવતું હતું એ સુખ ઈચ્છતા હતા પણ તે સાસારિકોનું સુખ નહિ સાસારિકોનું સુખ તો મરીચિકા જલથી તૃપા છીપાવવા સમાન છે એ ખરું જલજ નથી પણ જલાભાસ છે તૃપાતૂર મૃગલાઓ દૂરથી મૃગજલને ભ્રેષ્ટિને તે તરફ દોડી જાય છ પણ આખરે તેઓ છેતગય છે અને પાણી વગર તરફડીને મરી જાય છે સસારીઓ એ સુખ ને અર્થપ્રાપ્તિ, કાર્તિક, સત્તા કે વલમ મા ગ્રાધ છે એ સુખ મેળવવા સોના જેવી કૌમતી ધાતુનો સમ્રાટ છે એ લાયક મહેનો જેના નિવાસ સ્થાનો બાધે છે અને અપસાઓ જેવી સુન્દરીઓના માહ પાછળ ગાડાતુર ચર્મ જાય છે એ છે સસારીઓનું કહેનનું સુખ તે પણ કેવું ? આકળની માફક અગર જલમા ઉત્પલ થતા બુદ્ધિદોની માફક ક્ષણવારમા હડી જાય તેનું તે તો છે વર્ષા સતુમા ઘોડો મમય મનને રબન કરનારા મેઘધનુષ્યોના રંગો જેવું તે રંગો ભ્રેષ્ટ ભ્રેષ્ટતામા અદૃશ થઈ જાય છે આના સુખમા નથી હૃદયનો આનંદ કે આત્માની શાન્તિ આ જીવનનું રહસ્ય દયાગમભાષાને અધિરકૃપાથી જીવનની વ્યાત્યાસ્થામાથીજ સમજાયેલું અને તેથી એમણે જીવનભર તે પ્રમાણે આચર્યું સતોષ આત્મસંયમ અને પ્રભુ અદા એમણે કેળવ્યા હતા જીવનની કાર્તિકપણ મુલ્ય પ્રભુ અદાથી ઉકલી જાય છે એમ તે હૃદયપૂર્વક માનતા.

દયારામભાષા વ્યવહાર કુશળ પણ હતા તમામ વ્યવહાર પણ પોતે માનતા અને જામામને સતોષ આપતા ચાતિના ઝગડાઓ પણ

પતાવતા એમણે 'ચેતવણી' નામના કાવ્યમાં મનુષ્યે સ સાર વહેવારમાં કેમ વર્તેવું એ જણાવ્યું છે એમાં જે આચાર દર્શાવ્યો છે તેમ તેમના જીવનનો આચાર હતો. સિદ્ધાંતસાર કાવ્યમાં નીચેની પંક્તિઓમાં પોતે કેવા વહેનાર કુશળ હતા તે સમજાવે છે સ સાર વહેનારના કાર્યો કરવા પણ સમાજમાં ટીકાને પાત્ર ન થવાય અને જે રહી અને આચાર સમાજે નહોતો કર્યા છે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એમ તેઓ જણાવે છે.

“ નિસ્વાયે માટે દુર્બળને દુઃખ આપે છે જેહજી,
અન્યાય અધર્મે પ્રાપ્ત કરેલું અનર્થ મૂલક જેહજી,
દેવ બ્રાહ્મણના વૃત્ત્યે અપેક્ષી સહુ વસાજી,
દાન કરેની વસ્તુ ઉપર દંદી ન કરવો હસ્તજી,
કન્યાદાન સાલકૃત દેવુ સુપાત્ર કરવો જમાઈજી,
કેવળ કુળ કે દ્રવ્ય જોઈને કરવી નહિ સગાઈજી;
ગોદાન સત્પાત્રને કરવું ધરા શક્તિવત બેગજી,
સ પતિ અનુસારે સેવા કરવી શુભવૃ ન કદિ નેકજી

✓ આમાં પોતે જણાવે છે કે પોતાના અગત સ્વાર્થને માટે નગણાઓને દુઝાવના નહિ અને અન્યાય તથા અધર્મથી કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની ઈચ્છા કરવી નહિ. વળી જે દ્રવ્ય ધર્મ નિમિત્તે અલગ કાઢેલું છે તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર રાખવો નહિ, તેમ પોતા માટે તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ. દયાગમભાઈ પોતે પંજોના નહોતા હતા લોકાચાર જાણુતા હતા તેમના નખતમાં કન્યા વિક્રય થતો અને ગમે તેના વરને કન્યા પરણાવનામાં આવતી કેટલાક ગુણો જોઈને, અને કેટલાક દ્રવ્યને જોઈને કન્યા આપતા કદાચ એમની પોતાની ગાંભિર્ય પણ આવું બનતું હશે તેથી દયારામ કહે છે કે કન્યાદાનમાં કન્યાવિક્રય નહિ કરવો એટલું જ નહિ, “પણ કે આમાં પિતાએ એને અલગ અલગ રીતેથી શણગારીને એનું દાન આપવું અને એને લાયક વરની સાથે પણાવવી કુળની

મોટાર્ડ અગર તો દ્રવ્યની મોટાઈ જોવી નહિ. દયારામભાઈના વખતમા સસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ નહોતી છતાં દયારામભાઈએ સસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ, આ પ્રકારની લગ્ન સંસ્થામા સુધારાનો પ્રયાગ કર્યો હતો, કે જેનો નર્મદ વગેરેએ પાછળથી કર્યો હતો કન્યાનો વિક્રય જેમ વર્જ્ય છે તેમ ગામનો કે જૂમિનો વિક્રય પણ કરવો જોઈએ નહિ દિવ્વ માટે તેનો નિષેધ છે અહીંયા ઉપગની પકિતઓમા વેદનો પણ વિક્રય નહિ કરવાનું કહે છે વેદથી ભાગવત મહાભારત ઇત્યાદિ પુગણોનો અર્થ પણ સમજવાનો છે એમના વખતમા, અને અત્યારે પણ વેદનું અધ્યયન કરાવનારા કે પુરાણની કથા કળનારાઓ ડ ય પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે દયારામભાઈએ પોતાની વાણી તથા કથા વાર્તા કે સત્સંગદ્વારા કોઈ દિવસ અર્થ પ્રાપ્તિ કરી નથી સૌ કોઈને માટે તેમની વાણી અને કથા વાર્તા ખૂદના હતા દરેક પોત પોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેનો લાભ મેળવતા પોતે સત્સંગ મંડળીમા આવનારાઓને કંઈપણ દ્રવ્યની બેટ લાવવાની મનાઈ કરી હતી હા, અગત સંબંધથી જો કોઈ ખાનગી રીતે એમને જરૂરી ચીજ બેટ તરીકે આપે તો તેમના આગ્રહથી તે સ્વીકારતા પણ પોતાની કથા વાર્તાના મૂલ્ય તરીકે નહિ એ બાબત માટે એમને અત્યંત ધૃણા હતી એમને લગવાનુંમા પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી એટલે પોતે યોગદોષની ચિંતા કરતા નહીં તેમનું હૃદય કામળ અને દયાથી ભરેલું હતું તેથી તમામ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા દેખાડતા હતા એક ગરીબ લિખારી તેમને આગણે આવ્યો હોય અને પોતાની પાસે કંઈ પણ ન હોય તો પણ બને તો પ્રસાદની કણિકા કે મીઠી વાણીથી સત્કાર કરતા કોઈના પ્રત્યે તોછડાઈ દર્શાવી નથી 'સિદ્ધાન્ત સાર' મા લખે છે

“દયા રાખવી સર્વ જીવ પર, લઘુ દીર્ઘ સમ જાણીજી,
યયાવિધિ સૌને સતોષે, સૌમા હરિ મતિ આણીજી
સમદ્રષ્ટિ રહે પરોપકારે, કરે સર્વનું હિતજી,
વૈષ્ણવ કેરા લક્ષણ સમ્યક્, અહિંસા ધર્મે પ્રીતિજી”

વળી તમામ પ્રાણીઓ, નાનાં કે મોટાં પ્રત્યે સમાન દષ્ટિ પોતે રાખતા એમ પોતે સમજતા. આ સિદ્ધાન્ત તેમણે પોતાના જીવનમાં હિતાયો હતો. સાચો વૈષ્ણવ તેજ છે કે જેનું હૃદય તમામ પ્રત્યે દયાથી છલકારી જાય છે અને તમામ પ્રત્યે પોતાની શક્તિ અનુસાર પરોપકાર કરે છે. જેનામાં દયાલાવ નથી તે વૈષ્ણવ નામને લાયક નથી એમ એમણે પોતાના દષ્ટાંતથી સમજાવ્યું હતું.

દયારામભાઈને દંભ પ્રત્યે ઘણો તિરસ્કાર હતો. જેમના હૃદયમાં અમાન છે તેઓજ દંભ કરે છે. બહારથી સાધુ સંત હોવાનો અગર મહાન વૈષ્ણવ હોવાનો બાહ્યાડંબર કરનાર તે તરફ તેમને તિરસ્કાર હતો. 'સિદ્ધાન્તસાર' માં પોતે લખે છે.

‘વિશુદ્ધ હિર કરી ના ગેયું, હરિ શું જેણે મનજી,
વશ બહાર રંખાથી, પ્રજુજી કહી ન થાય પ્રસન્નજી;
હૃદયે અર્થ અવિદ્યાપુરી, બાહ્ય વેષ કર્યા સન્તજી,
તૃણામાં રહે અંતર કુંધું, તો તે નહિ મહન્તજી.
દ્રવ્યાદિ લાભ વિષય ચિત્ત કાળે, કે પ્રતિષ્ઠા સન્માજી,
બાહ્ય જગત આડંબર દાખે, હિલચ લોકે હાનજી;
ઉપર ઉલ્લસણ અંતર કાળ, દમ્બાદિ કરે પાખંડજી,
કપટ લાવની જલ પાયરે, અધર્મી લહો પ્રચંડજી.

આવા દંભીઓ દ્રવ્ય કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બહાગ્યો 'સાધુ' હોવાનો ટાંગ કરે છે અને જગતને છેતરે છે. આથી તેમનો લૌકિક અર્થ સિદ્ધ થતો નથી; તેમ પારલૌકિક પણ સિદ્ધ થતો નથી કારણકે તેમના દંભનો અર્થજો વહેલો મોડો ખુલ્લો ધર્મ જાય છે અને જગત એવા દંભીઓને ઝટ પરખે છે. જોટો રૂપિયો થોડો વખત લોકોના અજાનતાને લીધે સાચા રૂપિયા તરીકે ચાલે; પણ તે લાંબો વખત ટકી શકે નહિ. આવા પુરુષોનો દંભ ન્યારે પ્રકટ ધર્મ જાય છે ત્યારે સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી.

વૈષ્ણવોને પણ તેઓ સાચા વૈષ્ણવ થવાનો ઉપદેશ આપતા, અને દંભી વૈષ્ણવોથી ચેતતા રહેવાનું પોતે કહેતા. પ્રભુને સાચા વૈષ્ણવો વહાલા હોય છે. એ સાચા વૈષ્ણવોનાં લક્ષણ એમણે “તે ભગવદીઓનાં દર્શન દુર્લભ” તથા “તાદૃશી જન તેને જાણીએ” એ એ પદોમાં આપ્યાં છે.

આન્તર શુદ્ધિ એ સાચા વૈષ્ણવનું લક્ષણ છે. તેનું હૃદય જેવું શુદ્ધ, તેવું જ બાહ્ય વર્તન હોવું જોઈએ. એવો મોઘ તેમણે “વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે શીદને ગુમાનમા ધુમે” એ પદમાં આપ્યો છે. દયારામભાઈના ભક્તિમય જીવનના વિકાસમાં આત્મ સંયમ એ મુખ્ય છે. ધણા માણસો અમુક પ્રકારનું જીવન જીવવાનો નિશ્ચય કરે છે પણ દંડ સંકલ્પના અભાવે તેઓ તેમના નિર્ણયને અમલમાં મૂકી શકતા નથી. દયારામભાઈનો ભક્તિમય જીવન ગાળવાના આત્મનિર્ણય વધુ વયમાં જ સેવાયો હતો અને એ નિર્ણયના પ્રેરક ભગવાનજી હતા, એવી એમને આન્તર પ્રતીતિ હતી. આત્મ સંયમ વગર એવો નિર્ણય અમલમાં મુકવાનું કામ જહુ દોહાનું છે એવા પુરુષનું ચારિત્ર્ય સો ટચ્ચનું સોનું હોવું જોઈએ. નહિ તો જગત એને કથિર ખાનીને ફેંકી દે. આ ચારિત્ર્ય શુદ્ધિ પણ પ્રભુના અનુમતિ વગર શક્ય નથી. પણ દયારામભાઈને પ્રભુમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તે અંશજે પોતાના નિર્ણયને અમલમાં મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા નહતા; પણ એમને દંડ વિશ્વાસ હતો કે પ્રભુ જરૂરથી એમને ચારિત્ર્ય શુદ્ધિમાં સહાય કરશે. પ્રભુમાં દંડ શ્રદ્ધાને આધારે તેઓ પોતાનું વિચારિત કન્યા સાથેનું સગપણ તોડી નાખીને આત્મસંયમનું પાલન કરી શક્યા હતા.

“સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન સ્થામ તણું.”

“એક વર્યો ગોપીજન વલ્લભ, નહોં સ્વામી ખીન્ને.”

એ પદોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનો પ્રેમ પ્રભુને અર્પણ

કર્યો અને પ્રભુના રક્ષણ નીચે પોતાનો આત્મમંથન રૂઢ મુઢી જાળવી શક્યા. પોતે લખે છે.

“અંતિ ચ ચલ મન વાયુવત્ત બલ, વશ શી પેરે ચાય રે,
અલ્પ અભ્યાસ બતાવ્યો, તે કરી ચાક્યા બહુ મુનિગાય રે;
ઘણા કાલ મુનિ ધ્યાન સમાધિ, તપ સાધે વન માલો રે,
ક્ષણમાં અપરાધ ભંગ કરે, તે મન ગિર થયુ કહો ક્યા હે રે.”

મન ચંચળ છે, વાયુ જેવું દુસ્સાધ્ય છે. ‘ગીતા’ માં અર્જુનને કૃષ્ણ ભગવાનને મન કેમ વશ કરવું તેવો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેના ઉત્તરમાં ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈ સાધનથી મન વશ થઈ શકે તેવું નથી. કેવળ કૃષ્ણની કૃપાથીજ તે વશ ચાય છે.

“સાધનથી મન વશ નથી ચાતું, કૃષ્ણ કૃપાથી ચાય કે
કૃષ્ણ કૃપા પણ નથી ઉપાય, વશ એકજ દૈન્ય ઉપાય રે;
દીનતા પણ હિં આપી આવે, મહ જન મર્મ બતાવ્યો રે,
જોતા સૌ દીકું હરિ હાથે, જન શ્રમ કામ ન આવ્યો રે”

કવિ પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખીને પોતાનો આત્મ સંયમ જગર તેા જ્ઞાનયર્થ વ્રતનું પાલન કરે છે અને એ જ્ઞાનયર્થ વ્રત પાળવાને નીચેનો નિયમ નક્કી કરે છે.

૧. “માન બડાઈ ઈર્ષ્યા ક્યાં લગી, હોય ન હરિનો ભક્તજી,
હરિ સબધ વણુ અન્યે પ્રીતિ તેહજ વિષયાસક્તજી;
સધના વિધના હરકોઈ નારી, અન્યાસક્ત તે ચાયજી,
મનથી ભળે ચતા માત્રમાં વ્યલિચારી કહેવાયજી.”

સાચો જ્ઞાનચારી, કોઈ પણ સ્ત્રી, ભવે તે સધના હોય કે વિધના હોય પણ તે સાથે વિષય ભોગવવાનો, મનથી પણ ઈર્ષ્યા કરે નહિ. આનાવ્યલિચારીઓ દર્લિલાઓ હોય છે ભક્તિમાર્ગને માટે તે નાલાયક છે. એઓ બહારથી ભક્ત હોવાનો કે સાધુ હોવાનો આડંબર કરે છે. આ વ્યલિચારીઓને દ્રવ્યની લાલસા જોતી

નથી પણ પરસ્ત્રીની સાથે વિષયભોગ જોઈએ છે. તેઓ સ્ત્રીઓના રૂપથી, કે વયથી, કે વાણીથી, અગર તો કંઈ વગેરેથી તેમના તરફ આકર્ષાય છે. તેઓ બહારથી સારા દેખાય છે પણ એ તો ચિત્રની આકૃતિ જેવા છે તેઓ ખોટા મનુષ્યો છે. તેમનું ખર્ચ પોત પાછળથી હિઠાહુ પડી જાય છે અને સમાજમાં હડધૂત થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં આવા વેશધારીઓ, જેમ ગર્દભનુ ચામકુ ઓઢીને શિયાળ ખેતરમાં ધુસી જતું હતું તેમ પોતાના બાજુ ભક્તપણાને હીધે અગર તો સાધુ સતપણાના અચળા નીચે નારી સમાજમાં ધુમી જાય છે

“ચિત્ર સિપાઈ બુદ્ધ કરવામાં, લેશ ન આવે કામજ;
તેમજ વેશધારી સાધુનું પોકળ, સમજો તમામજ
ચિત્ર હસ્તિ સવારી કરવામાં ઉપયોગી ના થાયજ;
રચમાન ત્યાથી ના આવે વેશધારી પર ખાયજ
ચિત્ર તણી ધેનુના દુઝે, ચિત્ર સિંહ ન ખાયજ,
ચિત્ર અથ દોડે નહિ કદીયે, દૃષ્ટાંતે સમજાયજ”

(સિદ્ધાંતસાગર ૧૬-૧૭૧)

આત્મસંયમ વગર સાચો ભક્ત બનતોજ નથી એ ચિત્રની આકૃતિ જેવા બનાવટી છે અગર જોદલો ઝપિયે છે. એ ઝપિયાનો રથુકાર થતો નથી દયારામભાર્ગની સત્સંગ મંડળીમાં અનેક ભારિકા આવતા તેમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી સંધનાઓ પણ આત્મી રતનબાર્ગ જેવી વિધનાઓ પણ આવતી કુમારીકાઓ પણ આવતી છતાં દયારામભાર્ગનો આત્મસંયમ દંડ રહ્યો હતો એમનું મન અગ્નિની પાસે ઘીની માફક કે તાપની પાસે ખરકની માફક ઝોગળતું ન હોતું. સ્ત્રી સમાજને પણ એમની મધુર વાણી ખમતી. એમનું સંગીત આકર્ષક હતું. તે બધા એમની પાસે આવતા. દયારામભાર્ગને તેઓ આહતા અને દયારામભાર્ગ પણ તેમને આહતા પણ એ પ્રેમ નીવિંકારી હતો. તેઓ દયારામભાર્ગની પાસે જોષ

સેના આવતા. દયારામભાઈ પોતાનાં પદો તેમને સંલગ્નાવતા. નવી, નવી, રાધાકૃષ્ણની પ્રેમની ગરબીઓ તેમને સંલગ્નાવતા અને તેઓને પણ ખૂબ રસ પડતો. સ્ત્રી શ્રોતાઓમા દયારામભાઈ માનીતા થઈ પડ્યા હતા. તેમને નવા નવા ગરબાની ચીજો ગાઈ સંલગ્નાવતા. લગ્ન પ્રસંગે આવતાં ‘રાધિકાના વિવાહ’ જેવી વિવાહ ખેલ, ગીતો તેમને રચી આપતા અને તેમને ગવડાવતા. એટલું જ નહિ પણ કંઈ ઢબથી ગાવું તે પણ શીખવાડતા. અને તે પુરોની ભરચક હાજરીમા. એમના નયનોમાથી સ્ત્રી વર્ગ માટે પ્રેમ ટપકતો; પણ તે પ્રેમ શુદ્ધ અને નિર્વિકારી હતો. તે શ્રોતાઓના હૃદયમા સરકી જતો અને જેમ તળાવના મક્કીન જલમાં નિર્મળી નાખવાથી તે જળ શુદ્ધ થઈ જાય છે, તેમ તેમના હૃદય શુદ્ધ થતા બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવા છતાં, દયારામભાઈ સ્ત્રી વર્ગથી અલગ રહ્યા નથી; પણ તેમાં લગ્યા છે. દયારામભાઈએ તેમને પણ આત્મ સંયમનો પાઠ શીખવ્યો છે. એમણે સૌ કોઈને નીચેતો બોધ આપ્યો છે.

“જીવ જાણી લે જરૂર પ્રીત જગદીશ વિના નવ સારી.”

જગ કર્મ તરફ કવિને પોતાને તિરસ્કાર હતો. તે સાચો પ્રેમજ નથી. માયો પ્રેમ પ્રભુ માટે હોવો જોઈએ. સ્ત્રીઓને પણ ગૃહગથ જીવનમા રહ્યા છતાં પતિ પત્ની તરીકેના પ્રેમનો વહેણ કરીને પણ ભગવાનનો પ્રેમ કેમ પ્રાપ્ત કરે તે તેમણે સમજાવ્યું હતું આથી થળી સ્ત્રીઓના જીવન શુદ્ધ અને પવિત્ર બન્યા હતા. સ્ત્રી કે પુરુષના જીવનમા પ્રેમ તત્ત્વ અવસ્થાને હોય છે. તે પ્રેમ તત્ત્વને કચરી નાખવાનું નથી. એના કુચાઓને ફેંકી દઈને એનો રસ જીવનમા હિતાગ્રવાથી જીવન વધારે સાત્ત્વિકલાવોથી પુષ્ટ બને છે. એ શુદ્ધ પ્રેમનું તત્ત્વજ્ઞાન દયારામભાઈએ પોતાના બ્રહ્મચર્યના પાલનથી, રામકાલીન પુરુષો અને સ્ત્રીઓને શીખવ્યું હતું. દયારામભાઈ પોતાને માટે પ્રભુ પાસે પ્રેમ રસની યાચના કરતા કહે છે.

‘ પાઓ પ્રેમગ્સ પ્રાણુ જીવનરે, દીન ધર્મને જાસુ રે,
મુક્ત મારગીને આપજો જ્ઞાન રે, હુ તો નવ રાસુ રે ”

+

+

+

વિના લાલચનુ લાલ મુને વહાલ રે, અચલિત આવો રે,
વિષયવાસના પ્રપચની પ્રીત રે, કૃષ્ણ મારા કામો રે

વિના લાલચનુ વહાલ, નિગ્ધાર્થ પ્રેમ દયારામભાર્ગવ પ્રભુ પાને
માગે છે, અને તે તેમને મળ્યો છે. એ નિગ્ધાર્થ પ્રેમ તેમના
સ પર્વમા આવનાર સૌ કોઈને ગરીબ કે તવગર, નાના કે મોટા-
પુરુષ કે સ્ત્રી સર્વેને વિના બેઠે આપ્યો છે એ છે ખરેખર એમના
અખડ અહમયર્થ નતનો વિજય. જે અહમયર્થની આગળ તપસ્વીઓના
તપ, અને ઋષિ મુનિઓના વ્રતો પણ ડાલી જાય છે, જેની આગળ
ઈન્દ્રિની અપ્સરાઓના રૂપોનુ અભિમાન ગળી જાય છે અને
કદર્પના શત્રો નાકામીયાળ બને છે. તેનુ કારણ શુ ? તે એકજ
કે પોતાના પ્રેમનુ તેમણે ઉર્ધ્વાકિરણ કર્યું હતુ તેમા પ્રભુની કૃપા
હતી તેમણે પ્રેમને કચરી નાખ્યો નથી પણ એ પ્રેમના રસનુ પોતે
પાન કર્યું છે, અને ખીજઓને પણ પાણુ છે. જેથી એ રસનુ
પાન કરનારાઓના મનનીરોગી અને તાકાતરાણુ થાય ઉપનિષદમા
એક શ્રુતિ છે

“ નાયમાત્મા વલ્લ હીનેન લભ્ય ”

બળ વગરનારાઓ તાકાત વગરનાઓ પ્રભુને મેળવી શકતા
નથી શરૂ પુરુષો પ્રભુને મેળવી શકે છે જીવાત્માનુ બળ લગવાન
માટેના શુદ્ધ રમના પાનમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એક અનુપમ રસાયન
છે તે ગ્સનુ પાન કરનારાઓના માનસિક રોગો દૂર થાય છે
લગનત્રેમ અને તેઓ નવી તાકાત મેળવે છે પ્રભુ પ્રેમ એજ
આત્માનુ સાચુ બળ છે અને જેનામા એ નથી તે પ્રભુને પ્રાપ્ત
કરી શકતો નથી. પ્રભુપ્રેમનુ બળ દયારામભાર્ગવે આ જીવનઅહમયર્થ
વ્રત પાળીને મેળવ્યુ હતુ અને -તેથીજ- લગવતપ્રાપ્તિ તેઓ કરી
શક્યા હતા.

પ્રભુપ્રેમ સાથે માનવપ્રેમ-પણ દયારામભાર્તના હૃદયમાં ઇલકાતો હતો. પ્રભુનું વિરાટ સ્વરૂપ ચેતન-અચેતન સર્વમાં ઘિરાળે છે. નામગુપના વિવિધ પદાર્થો પણ તે પ્રભુનું સ્વરૂપ છે. એક ન્હાનામાં ન્હાના રજકણથી માંડીને બ્રહ્મા પર્યન્તના તમામમાં પ્રભુનું ચેતન્ય સ્વરૂપ રહેલું છે. સાચો ભક્ત પ્રભુની સર્જની સૃષ્ટિને પ્રેમથી આંદે છે. એ કોઈ વૃક્ષની ઝાળીને કે પાદડાને પણ તોડશે નહિ, તેને મન તો પત્થરમાં પણ ચેતન છે. અને એ સમગ્ર ચેતનમાં પ્રભુનું પ્રેમ સ્વરૂપ તે નિહાળે છે. માનવપ્રેમ વિધેની દયાગમભાર્તની આ દૃષ્ટિ હતી. કોઈ પણ મનુષ્ય ગમે તે કામનો, ગમે તે દેશનો, ગમે તે ધર્મનો, હોય પણ એ મનુષ્ય છે એમ સમજીને તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ, અને તેના દુઃખમાં લાગ લેવો જોઈએ. 'ભક્તિ યોગ' ની નીચેની પંક્તિઓમાં આ વિચાર પ્રકટ કરેલ છે.

શ્રવ મર્ત હરિઅશ છે, તહેના વિચિત્ર ભાતી અલાવ,
મર્તથી હળીમળી આલિયે, આ તો છે સન્નેગ નદી નાવ.
નાવ તરગ નદી એમ જાણો. કાથી ના બિગાડીશ

જે દિવસનો પ્રાણાણો,

સહુને સદા એક સ્થળ નથી રહેવું, કહુક વચન માટે

કોઈને ન કહેવું.

તમામ જીવો પ્રભુના અંશ છે. તેમના સ્વભાવો જુદા જુદા હોય છતાં, તેમની સાથે સંબંધી રહેવું જોઈએ. નદીની નૌકામાં જેમ મુસાફરો બેગા થાય છે, તેમ જુદા જુદા મનુષ્યો એક બીજાના સમાગમમાં આવે છે. અને પાછા પોતાના જવાના સ્થળે પહોંચ્યા એટલે છૂટા પડી જાય છે. મનુષ્યે સમજવું જોઈએ કે કોઈ માણસ અમરપટો લઈને આવ્યો નથી. જે દિવસનો-થોડા સમયનો આ દુનિયાનો તે પરાણો છે. જો આમજ છે, તો શા માટે એક બીજાની સાથેનો સંબંધ બગાડવો? તેથી દયારામભાર્ત કહે છે કે

ખાને પણ કડવું વચન ન કહેવું. ખીજું કાંઈ ન બની શકે તો પણ ખાની સાથે પ્રેમનાં વચનો બોલવાં.

ખાની સાથે પ્રેમથી વર્તવું અને મીઠી વાણી બોલવી, તેનો મર્થ એવો નહિ કે અસત્યને ટેકો આપવો. તે સત્યના પણ હામકી હતા. સત્યં યુગ્માત્ મિયં 'યુગ્માત્' એ સૂત્ર પ્રમાણે તેઓ સત્ય વચન બોલતી વખતે કદી પણ કડવાશ વાપરતા નહિ, પણ સખ્યતાથી સત્ય કહેતા આથી તેમનામા સ્પષ્ટ વકતૃત્વનો ગુણ પણ આગળ પડતો હતો. ગમે તે વ્યક્તિ, ભણેને તે મોટી હોય, જતાં પણ દયારામભાઈને એમ લાગે કે તેમનું વર્તન બરાબર નથી, તો સ્પષ્ટતાથી એમને તે જણાવવામાં અચકાતા નહિ.

એક વખત એમની ભગવદ્વાર્તામાં એક ઉત્તમરામ નામના વહિવટદાર આવેલા. તે દિવસે ભગવદ્વાર્તા દરરોજ કરતાં વધારે વખત આવી. એ સરકારી અધિકારી હતા તેથી તેમને ચટપટી ચવા લાગી. એટલે વારંવાર ઘડિયાળ કાઢે અને વખત જુએ, તેથી બધાનું ધ્યાન તે તરફ જતું. દયારામભાઈનું પણ ધ્યાન વારંવાર ગયું. તેમની કથા પ્રવાહમાં વિક્ષેપ પડ્યો. શ્રોતાઓને પણ તે ભાઈની સામે અણુગમે ચયો. પણ એ હતા સરકારી માણસ. એમને કાંઈ કહેવાય નહિ. દયારામભાઈ શ્રોતાઓની મુંઝવણ સમજી ગયા. એમણે શ્રોતાઓને પ્રશ્ન કર્યો કે 'તમને બધાને કંટાળો આવતો નથી ને?' આજની યા કાંઈકે લાંબી ચાલી છે. પણ એ કાંઈ મારા હાથની વાત નથી. ભગવાનને કથાનો વિગતાર પણ કરવો છે અને સંકોચાવવો પણ છે. કથા કહેનાર તો ભગવાનજ છે. હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. તમને બધાને જો રસ ન પડતો હોય, અગર એમ લાગતું હોય કે કથા બંધ કરવી, તો હું બંધ કરી દઈશ. અગર તો તમાગમાંના શોડાઓને પણ સાંભળવી હશે તો પૂરી કરીશ. બોલો તમારી શું ઈચ્છા છે? એમને ઉંઘ આવતી હોય તે ચાલ્યા જાન," આ સાંભળીને બધા વૈખાનસે કહ્યું. "અમને તો આજની કથામાં

બહુજ રસ પડ્યો છે. તે પૂરી સાંભળ્યા વગર અમે તો ઘેર જવાનાજ નથી. આપને પરિશ્રમ પડવો ન જોઈએ. અમને કાઈને નિદ્રા આવતીજ નથી. આપને જે પરિશ્રમ ન પડતો હોય તો અમારા ઉપર કૃપા કરીને કથા રસનું પાન કરાવશો.” દયારામભાઈએ ઉત્તમરામ તરફ નજર કરીને કહ્યું. “ઉત્તમરામભાઈ, આજની કથા જરા લાંબી થઈ છે. તમને કંઈ કંટાળો આવ્યો છે એમ જણાય છે. પણ શ્રોતાઓની એવી ઈચ્છા છે કે મારે એ કથા પૂરી કરવી. તમને જે કંટાળો આવતો હોય તો તમે સુષ્પેથી જશો. સંસારમાં સત્સંગના પ્રસંગ જવલેજ મળે છે. દુનિયામાં મરતાં સુધી માણસને કામ કરવાનું તો છેજ. સુરદાસજીએ પણ કહ્યું છે કે—“આજકામ, કાલકામ, પરસુકામ. કામમાં નિત્ય મરનો”. સવારથી સાંજ સુધી કામ તો આપણા લસાટમાં છેજ. અને કામમાં જોટલી આસક્તિ તેટલી અશાંતિ. ‘સત્સંગ મંડળી’ માંજ કે લગવદ્વાર્તામાંજ આપણને ખરી શાંતિ મળે છે. તેમાંથી જીવનનું રહસ્ય સમજતા થઈએ છીએ. તેમાંથીજ આપણે જીવનનું લાધું બાંધીએ છીએ. આ લગવત્કથાઓ આપણા જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરી આપે છે. આપણા સંસારિક કામોમાં કયા દોષો આપણે કરીએ છીએ તેનું જ્ઞાન આપણને આપે છે; અને નવા દોષોમાંથી આપણને ઉગારે છે. એમાંથીજ આપણને માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને પ્રજ્ઞ પ્રાપ્તિનો માર્ગ તેમાંથી જડે છે. આજની કથાનો વિષય, મનુષ્ય માયામાં કેવી રીતે ફસાય છે તેજ છે; અને કયો માણસ તેમાંથી બચી જાય છે ? જરા લાંબું થઈ ગયું છે. પણ તમને જે કંટાળો આવતો હોય તો તમે જઈ શકો છો. સંસારનાં બીજાં કામોમાં આપણે વખતને જરબાદ કરીએ છીએ પણ લગવદ્વાર્તા શ્રવણ કરવામાં આપણે તારવાર વખતનો વિચાર કરીએ એ જરાજર નથી. આ ઉપર સાંભળો આજે હું તમને એક પદ સંભળાવું. એમ કહીને નીચેનું પદ ગાઈ સંભળાવ્યું.

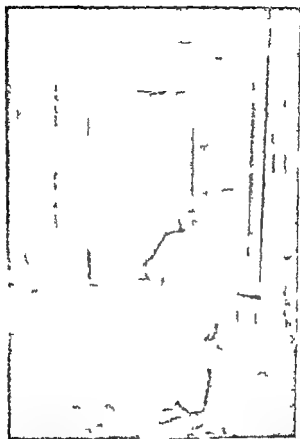
ધન્ય જોણે હરિ ગુણ ગાયા,
 સ સારમા ધન્ય જોણે હરિ ગુણ ગાયા (૮૬)
 બાધા (સારા) સ સારમા તે જન જીત્યા,
 ખીજા સહુ મણુજો વહવાયા રે સ ૧
 જમના ઝપેટાથી નવ મેલ્યા,
 ધૂળ મળ્યુ ડહાપણુ ડાઘા રે ...સ ૨
 હુ ને મારુ એમા પડિત મોલ્યા,
 કામદામમા લલચાયા રે સ ૩
 હાથી ઘોડા ને સુખપાલ જેઠે શુ થયુ ?
 શુ થયુ મેળવી ઘણી માયા રે સ ૪
 કહસાહી જમ કહાડશે પલકમા,
 દૂર રહેશે સગા વિત્ત માયા રે સ ૫
 દયા નામ જપો નિત્ય નંદુવરતુ
 સદ્ગુણ થશે ધરી કાયા રે સ ૬

આ પદ સાલળીને ઉત્તમરામ કાર્ધ પણ જવાળ આપી શક્યા નહિ માત્ર એટલું જ બોલ્યા મારો અપરાધ થયો છે મને આજની કથા લાખી લાગી દરરોજનો નિદ્રાનો સમય થઈ ગયો એટલે મને એમ લાગ્યું કે કથા સમાપ્ત થાય તો સાહે આપને આગથા એ વિષે કહેવાય તા નહિ એટલે હુ વારંવાર ઘડીયાળ તરફ જોતો હતો પણ આપે માત્ર મન પકડી પાડ્યું કથામા વિદ્વેષ પાડવા મારે હુ માફી આટ છું” આ વખતે તમામ શ્રોતાજનો દર્શિત થયા આ છે દયારામભાર્ગવું અદ્ભૂત અપ્રેક્ષ્ય વકતૃત્વ કોઈને જોડુ ન લાગે અને જતા મત્ય વસ્તુ હિંમતપૂર્વક કહેવાનો ગુણ બહુ યોગજ માણસોમા હોય છે

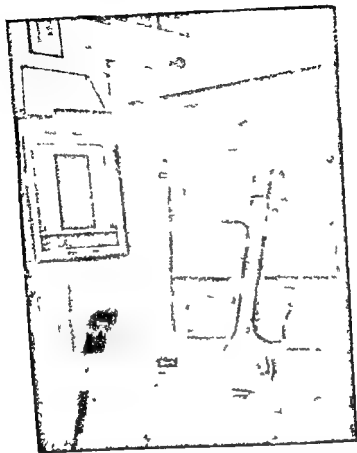
દલિમા ઘણા અભિમાનપણાનો ગુણ હતો માણસોમા આ દોષ બહુ પ્રમાણમા હોય છે દુનિયામા કોઈ પણ કાર્મ મનુષ્ય કયું હોય તો “મે” કયું એમ ગર્વથી ખીજાને જણાવે છે એની

પાછળનો હેતુ આત્મપ્રશ્ન સા અગર તો ખીજા પાસેથી પ્રશ્ન સા મેળવનાની હોય છે અહકારી માણસ તરફ તેમને તિરસ્કાર હતો તેને ધીમે ધીમે સમજાવતા કે અભિમાન કે દુષ્ટ એ માણસને ગોબે નહિ રાખણ જેવાઓનો અહકાર રહ્યો નથી મનુષ્ય જે કાર્ય કરે છે, તે તો પ્રજાની સહાય હોય તોજ કરી શકે છે પ્રજાની ઈચ્છા ન હોય તો મનુષ્યમા એક તરફ પણ ઉપાડનાની શક્તિ આવતી નથી જતા મનુષ્ય 'હુ' પદમા ઉન્નત બને છે, અને ખીજાઓનો તિરસ્કાર કરે છે 'હુ'પદ અથવા અહકાર ભલે ભલાને નીચે ગણાવે છે પ્રજા પ્રાપ્ત કરવાને માટે દીનતા એ ખરું સાધન છે દીનતા, હુલાવ અને પુલાવના ત્યાગ વગર સ્ફુરતી નથી ત્યા સુધી મનુષ્યમા લક્ષ્મી, કીર્તિ કે સત્તાનો મદ હોય ત્યા સુધી તે આધરો છે તેને જીવવાનો સાચો માર્ગ જડતોજ નથી 'હુ'પદવાળા માણસની ચેષ્ટાઓ, સન્નિપાત વ્યગ્રમા મનુષ્યને થતી ચેષ્ટાઓ જેની છે એક વખતે દયારામભાઈ પોતાના મમનના માળીએ બેઠા હતા ત્યારે બહાગથી કોઈ આનનારે મકાનનું બારણ ખખડાવ્યું દયારામભાઈએ ઉપરથી સાદ કયો કાણ છે ? ત્યાર તે આનનાર ભાઈએ જનાળ આપ્યો 'હુ હુ' એટલે દયારામભાઈએ કહ્યું 'હુ' કાણ છે ? તેને આ ઘરમા શું કામ છે ? ઘરમા 'હુ' ને માટે જગ્યા નથી માટે તમારે આવવું હોય તો લાને આવો પણ તમારા 'હુ' ને બહાર રાખશે લાના તમારું નામ કદેશો ?" તે ભાઈ તો સાબળીને શરમીંદા પડી ગયા અને પોતાનું નામ મૂક્યું. એટલે દયારામભાઈ માળીએથી નીચે હિતયાં અને બારણ ખોલ્યું તેમને અદર દાખલ કર્યા અને કહ્યું 'જલા રહો મને જેવા દો તમે એકલા આવ્યા છો કે પેલા 'હુ' ને સાથે લાયા છો ?" એમ કરીને આવનાર ભાઈને ખૂબ વિનોદ કરાવ્યો જે કોઈ દયારામભાઈની સાથે વાતચીત કરતા 'હુ' પ્રયોગ કરતા તેમને દયારામભાઈ બોધ આપતા અને 'હુ' નો પ્રયોગ કરતા અટકાવતા દયારામભાઈની ઉદારતા પણ એટલીજ જણીતી છે તે નીચેના

પ્રમ ગયા સમજી શકાશે. એક વખત વડોદરામાં દયારામભાર્તના શિષ્યા ગિરિજશક્ત અને રણછોડભાર્તની કથા ચાલતી હતી. તેઓ દયારામભાર્તના પદો ગાતા હતા. તે સાંભળવાને માટે ઘણા શ્રોતાઓ ભેગા થયા હતા. એ કથામાં હાજરી આપવાને માટે વડોદરાના લાડીકોએ તેમને નિમત્રણ મોકલ્યું અને ગીરજશક્ત અને રણછોડભાર્તએ પણ ખૂબ આગ્રહ કર્યો એટલે દયાગમભાર્ત ત્યાં ગયા. દયારામભાર્ત જાતેજ પોતાના પદો અને ગરબીઓ ગાઈ સંભળાવવાના છે એ વાત વાયુ વેગે શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ. તેથી રાત્રે સગવડવાર્તાનું સ્થળ અસખ્ય નરનારીઓથી ઉલરાઈ ગયું. તમ્મુ નેટવી પણ જગ્યા બેસનાની ના રહી ઘણાઓને ઉભા રહેવું પડ્યું. દયારામભાર્તએ પદ ગાવાની શરૂઆત કરી. ગિરીજશક્ત તબલા બજાવતા હતા અને દયારામભાર્તના હાથમાં તંબુરો હતો. શરૂઆતમાં ગિરિજશક્તથી નરધા વગાડવામાં એક ભૂલ થઈ. એ વખતે સભામાં એક બાવો બેઠેલો હતો. તેનું ધ્યાન તે તરફ ગયું. તે એકદમ ઉભો થયો અને ગિરિજશક્તની ભૂલ કાઢી અને તેમને છોભીલા પાડના બોલ્યા કે નરધા બજાવનારની ભૂલને લીધે સંગીતના રસમાં ક્ષતિ થાય છે. પોતાના શિષ્યનું આ પ્રમાણે સલાતી વચમાં અપમાન થયું તેથી દયાગમભાર્તને ફોલ તો થયો પણ તેમણે શાન્તિ જાળવીને પાનાને કહ્યું કે “બાવાજી, ગિરિજશક્તથી ભૂલ થઈ ગઈ છે તે ખરું પણ એ મોટી ભૂલ નથી. એથી સંગીતના રસમાં ક્ષતિ થતી નથી. અને ‘મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે.’ પણ બાવાએ તો મિત્રજમાં જવાબ આપ્યો “જે ઉસ્તાદ હોય તેનાથી ભૂલ કેમ થાય?” દયારામભાર્તએ તેમને કહ્યું “બાવાજી! તમેજો આ ભૂલ પકડી તેથી હું માનું છું કે તમે નરધા બજાવનારમાં ઉસ્તાદ છો; કેમ ખરું ને?” બાવાએ જવાબ આપ્યો “હા, તેથી તો મેં ભૂલ કાઢી. કાઈ કળાકાર આવી ભૂલ કરે તો તે મારાથી સહન થતું નથી. માટે મેં સભા વચ્ચે તેનો વિરોધ કર્યો.” આ સાંભળીને દયારામભાર્તએ હસતા હસતા

ભાટ્ટાદેવિ ત્રી દયાગમભાઈનુ સ્મારક મંદિર
 કે માહોદગવગામા ઉલોઈના મકાનનુ પશ્ચિમદ્વાર
 દ્વિત્રીનુ મોસાગ

શ્રીદયારામભાઈનું સ્મારક મંદિર

ડોલોઈમાં જોમના હસ્ત લિખિત ગ્રંથોના કળાટમા મુકેલા
ખંડેલા તથા જોમના પોતાના બે તંબુરાનો ફોટો (ડોલોઈ)

બાવાજીને કહ્યું “બાવાજી! હવે ગિરિમશંકરની જગ્યાએ તમે બેસો. હું તંબુરા ઉપર માઈ સંગીત શરુ કરૂં. તમે ધરાબર નરધા બજાવજો. બે બે ચૂક ન થાય.” એમ કહી બાવાજીને બેસાડ્યા અને પછી બાવાજી નરધા હાથમાં લીધાં. દયારામભાઈએ પોતાનું સંગીત શરુ કર્યું. બાવો ખરેખર નરધા બજાવવામાં ઉસ્તાદ હતા. એણે ખીલકુલ ચૂક વગર નરધા બજાવવા માંડ્યા. દયારામભાઈએ પણ ઉવટ સુલટ રંગો બદલ્યા પણ બાવાજી બૂલ કરી નહીં. આમ લગભગ સવારના ચાર વાગવા આવ્યા. લોકો પણ બહુજ તર્કીનતાથી સાંભળતા હતા અને અદર અદર વાતો કરવા લાગ્યા ‘બાવો હોશિયાર તો ખરો, એણે નમતું આપ્યું નહીં.’ દયારામભાઈને ભય લાગ્યો કે આ બાવાજી માન મૂકાવશે તેથી એમણે એક નવો અટપટો રાગ પસંદ કર્યો અને ગાવા માડ્યું. બાવાજીએ તો શરુઆતમાં તે રાગને નરધાની સાથે ધરાબર મેળવ્યો પણ અધવચમાં દયારામભાઈએ તે રાગને રહેજ બદલ્યો અને બાવાના હાથથી નરધા બજાવવામાં ચૂક થઈ અને સાંભળનારાઓએ એકદમ તાળીઓ પાડી કે દયારામભાઈનો વિજય થયો અને બાવાજી હાર્યા. દયારામભાઈએ તે અવાજ સાંભળ્યા અને પ્રસન્નતાથી બ્રોતાઓને કહ્યું, “શાન્ત થાઓ. બાવાજી એ ખરેખર ઉસ્તાદ બજાવેલા છે; હું તેમને શાખાશી આપું છું. મેં રાગમાં ગુચ્ચવણુ ઉભી ન કરી હોત તો બાવાજી હારત નહિ. આજે બાવાજીને જીતેને હું આનન્દિત થાઉં છું અને તેમને ધન્યવાદ આપુ છું. એની કદર તરીકે હું મારા ગળામાંની સોનાની કંદી તેમને બક્ષીસ આપુ છું” આમ કવિએ પોતાના પ્રતિરૂપધર્મી પ્રત્યે પણ ઉદારતા દાખવી હતી.

આ પ્રસંગની બાબતમાં પ. લ. ગોવીંદલાલ છોટાનાથ પરીખ નીચેની હકીકત જણાવે છે.

દયારામભાઈ આમંત્રણથી ગયા નહોતા પણ એમિતા ગુપ્ત રીતે સમાજમાં બેઠા હતા એવું સાંભળ્યું હતું. બાવાજીએ

ગિરિનર કરની બૂલ કાઢી તે વખતે ન્યુછોડભાઈ ગાઈ રહ્યા હતા. દયારામભાઈ ત્યાં હતા તે કોઈ જાણતું ન હતું. બાવાજીએ બૂલ કાઢ્યા પછી દયારામભાઈ જિલ્લા યત્રને ત્યાં ગયા. પછી પોતે નબુગે ભઈને ગાવાની શરૂઆત કરી અને બાવાજી નરધાં વગાડતા હતા.

દયારામભાઈને શ્રીમદભાગવત પુરાણ માટે બહુજ પ્રેમ હતો. દગગેજ તેઓ તેનું વાચન તથા મનન કરતા, તેમજ જો ગામમાં કોઈ સારી પુરાણીની કથા આલતી હોય તો તેમાં પણ હાજરી આપતા હતા. તેમણે કૃષ્ણવીલાની અનેક ગરખીઓ તથા આખ્યાનો ભાગવત ઉપરથી લખ્યા છે. લોકોને ભાગવતમાં રમ લેતા કરવાને તેમણે ‘અન્નમિલાખ્યાન’ ‘રુકિમણી વિવાહ’ ‘સત્યભામા વિવાહ’ ‘નાગ્નજીતિ વિવાહ’ વગેરે આખ્યાનો પ્રેમાનંદની શૈલિમાં લખ્યા છે. અને પોતે ભજન મંડળીમાં તે આખ્યાનોની કથા કરતા. તે કથા જવણ કરવાને ધણીઓ એટલા થતા હતા. કેટલાક પુરાણીઓ પણ તેમાં હાજરી આપતા હતા. પણ તેમને દયારામભાઈની ઈર્ષ્યા થતી. તેઓ બહાર જઈને એવી ટીકા કરતા કે દયારામભાઈ સંસ્કૃત ભાગવતની કથા કરતા નથી. આ તો પોતાના આખ્યાનો રચીને ગાઈ સંભળાવે છે. આ ટીકા તેમને કાને સંભળાઈ તેથી નીચેનું પદ તેમણે રચ્યું અને મંડળીમાં આવનાર પુરાણીઓ સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું, અને પછી ભાગવત પુરાણની મહત્તા કહી બતાવી.

પદ.

(“જીવ તું સદાએ સગર્ભ રાખ રે, અચાનક જાણુ થાશે,” એ રાગે)
ભાગવત જાણીને શુ કીધું ઓ ભાઈરે, તે ભાગવત જાણીને શુ કીધું;
મારે જતું અહીં મણિ અજવાળે, તેમ તે હૃદય પોખી લીધું રે. ઓ ૧
પારસમણિનું પાત્ર હાથમાં, ઘેર ઘેર બિક્ષા માગે;
ન્યાં લગી વસ્તુચાન ના ત્યાં લગી, દુઃખ દારિદ્ર્ય ના ભાગે. ઓ ૨

દૃઢણી ગાયને ગોતુ માંડીને, પય જેમ પર લેઈ જાય;
તેમ તું બોધ કરી પૂજા પામે, આપ ધાવ્ય કેઈ થાય. ઓ ૩
જેમ મલિયાગર પોરી લાધ્યો, તે મુગ ધી શુ જાણે;
ત્યા લગી સાર ના સમજ્યો, ત્યા લગી તુ પણ તે જ પ્રમાણે ઓ ૪
રતિ કૃષ્ણની ધૈર્ય તો મન, દયા અખિલ પર આવે,
ત્યારે હું જાણું લાગવત લખ્યો, ગર્વ ઈર્ષ્યા નન આવે. ઓ ૫
જર જશાદિ તૃષ્ણા મન ત્યા લગી, ત્યા લગી હરિ નવ રીઝે;
આટલા ઉદયમ તેમા વધ્યો એક, મુણી સમજુ નવ ખીઝે. ઓ ૬
દયા પ્રીતમ શ્રીજી શ્રીલાગવત, એક રુપ છે બધે;
નિઃપૃહ અલુ અભ્યાસ કરેથી, જીવન મુક્ત નહીં સધે ઓ ૭

આપણા શાસ્ત્રોમા વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત એ ચાર મુખ્ય શાસ્ત્રો છે. વેદનો અધિગાર ત્રૈવર્ણિકોનો છે બ્રહ્મસૂત્રો ઉપનિષદોના જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે તેનો અધિકાર ત્રૈવર્ણિકોનો છે અને જ્ઞાનીઓને માટે તે યથા છે. પણ ભાગવત તમામ વર્ણોને માટે છે. તેમા ભક્તિનું શાસ્ત્ર છે તેના વાચનથી ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભાગવત એ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેથી ભાગવતનું વાચન તથા પાઠ દરેકે હંમેશા કવ્વા જોઈએ ભાગવતમા કૃષ્ણ ભગવાનની લીલાઓનું વર્ણન આવે છે તે લીલાઓના શ્રવણથી નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. અને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભાગવત એ ભક્તિરસથી ભરેલું છે એને માટેનો અધિકાર સંસાર માટે વૈરાગ્ય વાળાઓનો છે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ ભાગવતનું રહસ્ય સમજાવવાને માટે મુખોદિનીજી નામની ટીકા લખી છે અને 'ભાગવતાર્ય' પ્રશ્નજી નામનો જુદો ગ્રંથ રચ્યો છે તેમજ ભાગવતની મહત્તા એટલી બધી આટી છે કે પૌરાણિકો કે મ્થામરો ભલે ભાગવતની કથા કરે, પરંતુ તેનાવી આજીવિકા તેમને મદદ નથી, પણ આપણા પુરાણીઓ આજીવિકા માટે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે, તે જગમગ નથી. બીજું ભાગવત

પુરાણીઓ! પણ તેમનું રહસ્ય સમજતાં નથી. રહસ્ય ન સમજે ત્યાં સુધી અને જો શ્રોતાઓ ન સમજે તો તે શ્રવણ કરાવવાનું ફળ-ભગવતપ્રાપ્તિ મળતું નથી. સર્વને માથે મણિ હોય પણ એ મણિનો ઉપયોગ તેના પ્રકાશથી જીવજંતુઓને શોધી તેમનું લક્ષણ કરવાનું જો હોય તો એનાથી કેઈ લાભ નથી. ઉલટું તે ખીજને નુકશાન કરનાર છે. અથવા ભાગવત જાણનાર તેનો ઉપયોગ પોતાના ઉદર માટે કરે તો તે સ્વાર્થલો છે અને ભાગવતની વિદ્યા વાંઝણી રહે છે. કેઈ માણસના હાથમા પારસમણિનું પાત્ર હોય અને ઘેર ઘેર ભીખ માંગવા જાય તો એ માણસને અભાગિઓ કહેવો અથવા મૂર્ખ કહેવો. પોતાની પાસે પારસમણિ જેવી કિંમતી ચીજ હોવા છતાં તે ભીખ માંગવા જાય તો તે મૂર્ખ ગણાય. એ પ્રમાણે ભાગવત જેવા અર્થનું જ્ઞાન પ્રભુલુક્તિ સાધક હોવા છતાં પુરાણીઓ પોતાના ઉદર પોષણ મેળવવાને માટે તેને સાધન બનાવે તે ખરેખર કે પુરાણીઓનું કમલાગ્ય કહેવાય. એમની પાસે ભાગવતનું જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનથી તેઓ પ્રભુની ભક્તિ મેળવતા નથી પણ વિત્ત, પ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છે છે. જેમ કેઈ માણસ દુઝણી ગાયને ગોત્ર ખવડાવીને જાતે દુધે પણ દૂધ ખીજીઓ પીએ, તે રીતે એ પુરાણીઓનું જ્ઞાન તેમના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકતું નથી. એને તો માત્ર લોકો વાહ, વાહ કહે એટલું જ. સભામાં જો સારી કથા કરતો હોય તો બધાં એની પ્રશંસા કરે અને કહે, “પુરાણી મહારાજ કેવી સરસ કથા કહે છે,” એટલું જ પણ એથી પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી. અને પોતે પ્રભુ ભક્તિનું સુખ મેળવતા નથી. આવા પુરાણીઓ પોલીઆ જેવા છે કે જેમની પીઠ ઉપર મલયગિરિના ચંદનનો લાર હોવા છતાં તે પોલીઆઓ તેની સુગંધ લઈ શકતા નથી. માટે ભાગવતનું કેવળ જ્ઞાન ખીન ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. ભાગવતનું જ્ઞાન સર્વને માટે છે. પંડિતો, તેમજ અજુદા માટે, સંસ્કૃત ભાષા જાણનારાઓને માટે જ નથી. સંસ્કૃત ભાષા જાણીએ તોજ ભાગવતનો અર્થ સમજાય એવું કાંઈ નથી. કેઈ પણ પ્રાકૃત ભાષા દ્વારા એનો અર્થ સમજ

શકાય છે. અલગત સંસ્કૃત ભાષા દેવવાણી છે. મને પણ તેને માટે પ્રેમ છે. એ ભાષાના મંથો પણ હું વાંચુ છું. પણ બધા સંસ્કૃત ભાષામાં કયા સમજી શકે નહિ. એમને માટે તો એમની ભાષા-ગુજરાતી-ભાષામાં કયા કહેવી જોઈએ.” આ પ્રમાણે દયારામભાઈએ એમની ટીકા કરનાર પુરાણીઓને જવાબ આપ્યો, અને ત્યારથી પુરાણીઓ ટીકા કરતાં બંધ થઈ ગયા.

એવી રીતે કવિશ્રીને શાસ્ત્રીઓ સાથે સંઘર્ષમાં ઉતરવું પડતું. એક વખત એવું બન્યું કે અવિધા પાલડીના એક સમર્થ શાસ્ત્રી જયશંકર નામે ડોહોઈ આવેલા. તેમણે પણ જાહેર સભામાં દયારામભાઈની ગુજરાતી કવિતાની ઠેકડી કરી. તેમને સંસ્કૃત ભાષાનું ઘણું અભિમાન હતું. સંસ્કૃત એજ ખરી ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષાની કિંમત નથી. “શું શા પૈસા ચાર,” એમ ગુજરાતી ભાષાની તો બહાર ઠેકડી થતી હતી. સંસ્કૃત ભાષા તો દેવ ભાષા છે. ભારતવર્ષનાં ધર્મશાસ્ત્રો મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો અનેક કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયાં છે. માણસ ગમે. તેવો યાત્રી હોય છતાં સંસ્કૃત ભાષામાં વહેવાર ન કરી શકતો હોય તો તે વિદ્વાન ગણાય નહિ. ખરા કવિઓ તો સંસ્કૃત ભાષામાં લખી જાય. તેના સંસ્કૃત ભાષાનું અભિમાન ઉતારવા માટે દયારામભાઈએ એક નીચેનું પદ લખીને મોકલ્યું. તેમાં લખ્યું કે “જયશંકરભાઈ, તમે તમારી જાતને સંસ્કૃત ભાષાના પ્રખર પંડિત ગણાવો છો અને તમે અભિમાન કરો છો કે સંસ્કૃત ભાષાનો વહેવાર કરનારજ સાચો વિદ્વાન છે. તમે બધા શાસ્ત્રો પણ લખ્યા છો ઉપનિષદો અને દર્શન શાસ્ત્રો તથા વેદાન્ત પણ તમે સારી પેઠે જાણો છો. તેની ઉપર ભાષ્યની ટીકાઓ તમે વાંચી છે એમ કહો છો. તો હું તમને નીચેના પદમાં જે પ્રશ્ન પૂછું છું. તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકો તોજ તમે સાચા પંડિત, અને સંસ્કૃત ભાષાના સાચા જાણકાર. નહિ તો તમે આડળગી છો, તમે ભાષા લખ્યા પણ

તેનું રહસ્ય શું છે તે સમજ્યા નથી કે? પણ ભાષા એ સાધન છે માધ્યમ નથી અને જોના દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે તમારું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન કેવું તમને શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજવા ઉપયાગી થયું છે તે આ પદમા લખેલા પ્રશ્નના ઉત્તર આપી મને જણાવશો.

પદ—રાગ અસાવરી.

કરો મહારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ પૂછું પડિલ જીવદલિમાની, ટેક હરિએ કરી નથી શી એક નસ્તુ? શ્રીહરિ શું નવ્ય જાણેછ?

હરિના ધરમા શું નથી? શું ના નીચળે વિશ્વને રાણે? કરો ૧

શ્રીહરિ નામ કોને નવ તારે? ધર્મ પાપ થાય કોહોને?

પાપ તે ધર્મરૂપ કહાવે કયહા? જાણી જુદો સાચી સાધુ માને? કરો ૨

આહાર પોતાનો કાણુ નવ જાણે? કયાહા થાવો ધર્મ અધર્મજ?

પ્રેત ઉદ્ધારના પરભક્ત કહા? હગ્ગિભક્ત દોહી કહા નર્મ? કરો ૩

સચિત ક્રિયામાણ પ્રારબ્ધ એ નણુમા કાણુ છે આદિજ?

દેહ પ્રથમ કે કર્મ પ્રથમ? કહેતા સબવે નહિ જે અનાદિ? કરો ૪

કરવું જીવ કરે કે નિશ્ચર કરે નિશ્ચય જતાવો કારણ?

જીવતું કહું થાય તો, હગ્ગિમા ન્યૂનતા હોય કરો ૫

હરિ કરી મૂક્યું છે તે ખરૂં કે કરશે તે ખરૂં કહેનીજ?

અકથ અકળ ગતિ દયાપ્રીતમ આરી સર્વની કહેણીજ કરો ૬

એવી રીતે કેટલાક વેદપાત્રી કવિની ખ્યાતિ સાલગીને તેમને મળવા આન્યા તેઓ કવિની સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા. કવિને કહ્યું કે તમે કયા શાસ્ત્રમા શ્રદ્ધા ધરાવો છો, કવિએ કહ્યું 'હું વેદ બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત આદિ પુરાણો તેમજ ને ને શાસ્ત્રો આ ચાર ગ્રંથને માન્ય કરતા હોય, એમને હું સ્વીકારું છું કારણ કે એ બધા શાસ્ત્રો પ્રજા વિષેનું જ જ્ઞાન આપે છે પણ એ બધા શાસ્ત્રોમા ભાગવતમાં મને ઘણી શ્રદ્ધા છે તેમા ભક્તિતત્ત્વનું નિરૂપણ કરેલું છે અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ ભગવાનના રસાત્મક

એ ભાગવત રસનું પાન કરીને જ છુલુ છુ. એ રસનું પાન
 'કરવાનું' ને ન મળે તો હું કમલાખ્ય સમજી છુ. ત્યારે વેદપાડીઓએ
 કહ્યું 'વેદ એ જ મુખ્ય શાસ્ત્ર છે, ભાગવત વગેરે, શાસ્ત્રો
 પાછળથી થયા, માટે તમારે વેદની ઋચાનો અભ્યાસ કરવો
 જોઈએ. એમ કહીને વેદની કેટલીક ઋચાઓ દયારામભાઈ આગળ
 સંભળાવી. દયારામભાઈએ પ્રસન્ન થઈને તેમને કહ્યું કે હાલના
 સમયમાં તમારા જેવા વેદપાડી બ્રાહ્મણો વિદ્યમાન છે, એ જાણીને
 મને ખૂબ આનંદ થાય છે, તમે ખૂબ સરસ રીતે વેદના
 મંત્રોનું સહેજ પણ જૂલ કયાં વિના હિલટાસુલટી રીતે પાઠ કરી
 શકો છો, તેથી હું તમને ધન્યવાદ આપુ છુ. પણ હું તમારી
 પાસેથી ગાયત્રી મંત્ર સાંભળવા માગુ છું. તે મને સંભળાવો"
 વેદપાડીઓએ ગાયત્રી મંત્ર તેમને સંભળાવ્યો. ત્યારે દયારામભાઈએ
 તેમને કહ્યું "તમે જાહુ મરસ રીતે ગાયત્રી મંત્ર ઉચ્ચાર્યા, હવે તેનો
 અર્થ જાણો છે તે મને કહો." બ્રાહ્મણોએ તેનો અર્થ કરવા માંડ્યો
 પણ તે યરાયર કરી શક્યા નહિ. તેઓ તો વેદનો પાઠ જ કરી
 જાણતા, પણ અર્થ સમજતા નહોતા, એમાંના એકે અર્થ કયો
 પણ સૂર્ય ઉપર તેને ઘટાવ્યો અને કહ્યું કે આ મંત્રદ્વારા મંત્રનો
 પાઠ કરનાર સૂર્યને પ્રાર્થે છે 'હે સૂર્ય મારી બુદ્ધિને પ્રેરે કારણકે
 સૂર્ય ભગવાન મનુષ્યની બુદ્ધિના પ્રેરક છે.' દયારામભાઈએ આ
 સાંભળીને તે ભાઈને કહ્યું કે "તમે અર્થ તો કયો પણ ભૌતિક
 સૂર્ય ઉપર તેનો અર્થ ઘટાવ્યો છે, એ સાચું નથી. થીવત્વભાગ્યે
 'ગાયત્રી ભાષ્ય' લખ્યું છે તે તમારે વાંચવું જોઈએ. તેમાં એ
 અર્થ હજારો સૂર્યનો પ્રકાશ જેની આગળ જાઓ પડે છે અને
 જે અનેક બ્રહ્માડોનો સર્જક છે અને જેનો રસ અખંડ છે એવા
 પરબ્રહ્મ આનંદ સ્વરૂપ રસાત્મક ભગવાનને જ બિદેશીને એ મંત્ર
 રચાયો છે, એમ જણાવ્યું છે. એ રસરસ્ય પ્રભુ મનુષ્ય માત્રની
 બુદ્ધિના પ્રેરક છે. એના પ્રેમમય કિરણો પ્રભુ પ્રાપ્તિના અવરે
 અવિદ્યા અથવા માયાને દૂર કરે છે. અને તેજ વરખીય છે.

ચિત્તન રાતદિવસ કરવું એવું એ મંત્રનું રહસ્ય છે તમારી પાસે એક જ સત્યો મંત્ર છે તે “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ.” એમાં બધા મંત્રો આવી જાય છે. એ અમારો ભાગવતનો મંત્ર છે અને એનો રાતદિવસ હું જપ કરું છું અને તમને પણ એનો જપ કરવાને માટે કહું છું. વેદનું પણ રહસ્ય “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ” છે ગીતામાં પણ કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને એનો ઉપદેશ આપે છે એમ કહીને કવિએ પોતાનું પહેલેથી રચેલું નીચેનું પદ તેમને શ્રવણાવ્યું.

નામ મહિમા

નામ સાર છેરે નામ સાર છે, જીવ્યા જપોની શ્રીકૃષ્ણ નામ સાર છે ૨૬
દામ ના ભાગે ને હાડ ના ભાગે, જાણુ પડે નહીં વન;

ખાતા પીતા ખુખી કરતા, તપવું ના પડે તન. નામ ૦ ૧

સકળ ધર્મ સકળ સાધન, નામેથી મુક્ત થાય;

એકો ઉપકર એને ના જોઈયે; સેહેતું સેહેતો ગવાય નામ ૦ ૨

એથી ચોવિધિ તાપ ને પાપ ત્રિવિધના, સદા સમૂળા જાય,

કાળ અવિધાનો ભય ભાગે, કામાદિક પળાય નામ ૦ ૩

ત્રણ કરમ ને આરો વિધિ ઋણ છટે દુષ્પ સચાર,

અષ્ટમાસિધ નવે નિધ હાજર, હાથમાં મુકિત ચાર નામ ૪

રાધાકૃષ્ણ ધસે હૃદયમાં, શુદ્ધિ કદા નહીં વક,

અગે દૂરે નિત્યે રક્ષણ કરવા, ચતુરબુજનું ચક્ર નામ ૦ ૫

જપ તપ તીરથ ધરમ નેમ મત, જનમ અનેક મધાય,

તેનું ફળ એ કોઈ એક જનમે, નામે પ્રીતિ થાય નામ ૦ ૬

કદાપિ કુત્સિત કરમ જને તો, જમ ના પૂછે જનાન,

કીર્તન સુણના કેશવ ઉભા, પાસે જામે પાપ. નામ ૦ ૭

ચાર તથા ખટ અષ્ટાદશ, ઇતિહાસનો સિદ્ધાંત,

ખાવન ઉપનિષદ બોલે પછે, બ્રહ્મ ને રાજે જ્ઞાત નામ ૦ ૮

ત્રેમ લક્ષણા લક્ષિત પ્રગટે, પુરુષોત્તમ પમાય,

આઠે પ્રહર આનંદમા વીતે, દયા ગુરુજન ગાય.

નામ૦ ૯

દયારામભાર્ગવ પ્રવચન સંભળીને તે વેદપારી બ્રાહ્મણો ખુશ થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું “અમે અત્યાર સુધી વેદશાસ્ત્રને મુખ્ય ગણતા અને વેદના મંત્રનેજ મુખ્ય માનતા. પણ તમારી પાસેથી ગાયત્રી મંત્રનું રહસ્ય જાણીને અમે પણ ‘શ્રી કૃષ્ણ શરણ’ મમ” એ મંત્રને સ્વીકારીએ છીએ. અમે અત્યાર સુધી ભાગવત શાસ્ત્રનો અનાદર કરતા, પણ હવે એવું નહિ કરીએ, આજથી એ શાસ્ત્રને સ્વીકારશું.”

દયારામભાર્ગવના ભજનોની સુવાસ ડોહાઈ બહાર ફેલાઈ જતી. જે જે ગરખીએ ડોહાઈના ચોકમા ગવાતી તે પવનની લહરીએ ઉપર ગુજરાતભરમા પ્રસરી જતી. અને તેમના પદો કે ભજનો કે ગરખીએ સાંભળનારનાં હૃદય સ્વભાવિક રીતે દયારામભાર્ગવ પ્રત્યે આકર્ષાતા. અને ઠેકઠાકે તો દૂર દૂરથી પણ દયારામભાર્ગવનાં દર્શન માટે આવતા. એમા કોઈ કોઈ વખતે ખુસ્વીમ ફકીરો પણ આવતા. તે સમયે ડોહાઈની પાસે આવેલા સળેટા એવાસમાં એક ઓલીયો ફકીર રહેતો હતો. તે દુનિયા તરફ વેરાગ્યવાળો હતો. તે હિન્મત દશામા આમતેમ ભટકતો હતો. ખાવા પીવાની પણ તે દરકાર કરે નહિ અને એકલો ઝડન કર્યા કરે. આથી ગામમા બધા એને ‘ગડતો’ ફકીર કહેતા હતા. એક વખતે ત્યારે તે રસ્તા ઉપર પસાર થતો હતો ત્યારે સાયકાલનો સમય હતો અને એક મકાનના અદરના ભાગમાથી ભજન મુદ્ર કંઠે ગનાતું હતું. ગાનારને મધુરસ્વર અને એની અદરના ભાવથી તેનું હૃદય આનંદાયું અને ગૂંતા ઉપર તે મકાનની પારી નીચે તે ઓલિયો બંધા અને દયારામભાર્ગવના ભજનો એક પછી બીજી, પછી ત્રીજી અને ચોથી સાંભળ્યાં. એ ભજનની નીચે દયારામભાર્ગવનાં ઉપરથી તેણે જાણ્યું કે કોઈ દયારામ નામના દાસની છે. પહેલા ભજનની પંક્તિ નીચે પ્રમાણેની હતી

૨૪૧] ભક્તકવિ શ્રીહયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

“અધગ દિવસ એક આવશે અલમેલાશ્રીજી ત્યાં મુઘ લેજો મારી
તે વેળા સગા વહાના સૌ ગ્હેગે અવગા,
ભારે જમના કિંકર અપટાનગે અનમેલાશ્રીજી”

ખીજન લજનની પ કિતિઓ આ નીચેની હતી

“ભગ્તતા લખમા રે ગયા કામ કોટી વહી,
હદ ચર્હ હાના રે, રાખો હરિ હાથ ત્રહી

શ્રીજી પદ નીચેની પ કિતિથી શર થયું હતું—

“તારો અમુલખ અવતાર જાયરે”

જેમ જેમ આ લજનના શબ્દો તે ઓલીયાના હૃદયમાં પ્રવેશતા
ગયા તેમ તેમ તેનું હૃદય કોરાવું ગયું. અને ત્રણે લજન પૂરા થયા
એટલે એ પોક મૂકીને રડના લાગ્યો તેનું હૃદય કાબૂમાં રહે નહિ
અને લગભગ એક મનાક સુધી સરીયામ ગગતા ઉપર રાત્રિના
અધકારમાં સ્વપ્ન કરના લાગ્યો. એને રડતો સાલજીને આગુળાજીના
બધા લોકો બેગા-થયા અને લજન ગાનાર પણ ઘરની બહાર નીચે
આવ્યા તેને રડનાતું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે એટલું બોલ્યો, “આ
ઉપરના ઘરમાંથી જે લજનો સંલજાતા હતા તે મારે ફરીથી
સાલજવા છે” આથી આગુળાજીથી બેગા થએલાઓને આશ્ચર્ય
લાગ્યું. કેટલાકેએ એમ માન્યું કે આ ગાડો ફરીર છે કેટલાકેએ
ધક્કા મુકી કહ્યો લાગ્યા પણ જોણે લજનો ગાયા હતા તે ભાઈ
વૈષ્ણવ હતા. તે એનું દર્દ સમજી ગયા અને એને કહ્યું કે આનો
તમારો લજનો ફરી સાલજવા છે ને? હું તમને સંલજાવું એમ
કરીને ઉપર લઈ ગયા તેમની પત્નીએ જળપાત્ર લાવી તેના અશ્રુ
ખીના મુખને તેની પાસે લજાવી નખાવ્યું અને એની સમક્ષ
બોજનની ચાળી પીરસી એટલે એણે કહ્યું કે ‘મારે તો પેલા તમે
ગાતા હતા તે લજનો સાલજવા છે, તે સંલજાવો’ આથી તે લજનો
ન સંલજાવ્યા અને ફરીથી તે ઓલીયો રડવા લાગ્યો. તે વૈષ્ણવ

ભાઈ એ એને આશ્વાસન આપ્યું અને ઓલીયા ફફીરે પૂછ્યું “આ લજનો બનાવનાર ભક્ત દયારામભાઈ કોણ છે ? અને કયા રહે છે ? મારે તેમના દર્શન કરવા છે ” ત્યારે પેલા વૈષ્ણવભાઈ એ તેને માર્હિતી આપી અને કહ્યું ‘કે જરૂર અમે તમને તેમના દર્શન કરાવની વ્યવસ્થા કરી આપીશું’ આવું આશ્વાસન મળતા તે રડતો બધું થઈ ગયો. બીજો દિવસે આ વાત ગામના ઠાકોરને કાને પહોંચી. તેમણે તે ઓલીયાને પોતાની ખાસે બોલાવ્યો અને કહ્યું, ઓલયાજી તમારે દયારામભાઈના દર્શન કરવા છે ને ? હું એ કવિશ્રીને આપણા ગામમાં આવવાને માટે નિમત્રણ આપું છું, તમારે એમના ગામ ઉમોર્ જવાની જરૂર નથી અમારા નિમત્રણથી જરૂર કવિશ્રી અત્રે પધારશે કારણ કે અમે એમના શિષ્યો છીએ એમ કહીને ઠાકોરે એક માણસને ચિટ્ટી તથા વાહન સાથે ઈમોર્ મોકલ્યા દયારામભાઈ એ ઠાકોરની ચિટ્ટી વાંચી અને તેમના લજનોથી ઓલીયા ફફીરની માનસિક ગિચ્છિતિનો ખ્યાલ મેળવ્યો અને વિના વિલંબે પોતા સ ખેડા મેવાસ ગયા ઠાકોરના નિવાસ સ્થાનમાં દયારામભાઈના લજનો થયા. ઓલીયા ફફીર તેમને પગે લાગ્યો અને તેની આખમાથી હર્ષાશ્રુ વહ્યા. દયારામભાઈ એને ખૂબ રનેહથી બેઠયા અને તેને માટે ખાસ નીચેના લજનો ગાઈ સંભળાવ્યા. અને ફફીરે તે ઉતારી લીધા-

પદ રાગ લાવણી.

ગફલત ટોટા બડા દિવાના, કયો ગફલતમે પડા દિવાના ટેક.
કર્મકૃટમે જન્મ ગવાયા,
કામદામસે મિત ન અધાયા;
સચ્ચા બેવી કૃષ્ણ ન ગાયા,
અચક ઝપાટા આય લગેગા, કાલ શીરપર ખડા; દિવાન ૦ ૧
કરતાહે ડૂબનકા ધધા,
અપને હાથ જાત નું બધા;
અહેમક દેખ હોત કયો અધા,
નીચ મીચતે કયો ઉમરેગા, મનમોહન નહીં ગાયા. દિવાના ૦ ૨

સુનિયે જુ હરિ હરજત કે બદેશી અરજિહે,
 ગોદલ દુર્ગ સજ ચાલી સાહેબજી કયા મરજિહે. સુનિયે. ૨૬-
 ગિસ કામકું બેજાયા સો કુછ જી નહિ કીયા,
 મેં કયા કરું અકેવા કીસીને ન તન દીયા સુનિયે. ૧
 મનાજી સુબેદાર સો દુરમનકું જા મીલા,
 હિમરાવ દસોં યે સો હિસકી સંગમેં ચલા. સુનિયે. ૨
 માના નહિ કીસીને એક દુકમ હમારા,
 દગાખાજ દુધ ફેળ કીયા કામ નકારા. સુનિયે. ૩
 ભેરા મેવાસીકા હે કહોગે જુ ના કહા,
 લૂટે જાતહેં પેશાન તોષાખાનમેં રહા. સુનિયે. ૪
 કહે મુજને દામ ન દરબાર જાયગે,
 ગુનેગારી ગુલામ બહોત માર ખાયગે. સુનિયે. ૫
 દો જાતકા રુક્ષા લિખકેં મનાજી ફિરાવના,
 નહિ તો હજૂર કદમ મેં દયાકું જુલાવના. સુનિયે. ૬

યુ' નામની પેટલાદ ગામની રહીશ, એક બાર્ધ હતી. પેટલાદની
 ગર ચાલિના નાગરો રસિક હોય છે. સંગીત પ્રેમી પણ હોય છે.
 હિત્ય માટેનો તેમનો પ્રેમ જાણીતો છે. નાગર સ્ત્રીઓ પણ
 અને રસ જાણી શકે છે. તેમના કંઠમાં પ્રસર્ગિક માધુર્ય રહેલું
 પેટલાદની યુ' સારો એક રસિક સંસ્કારી, અને સારી સંગીત
 યુનારી અને ગાનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ સમારી હતી. નવરાત્રિના
 સોમાં તે પેટલાદના નાગર ચોકમાં અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે ગરબાની
 ઠટમાં આગળ પડતો લાગ લેતી પોતે જે કાર્ડ નવા નવાં
 શીખેલી હોય તે ખીજી સ્ત્રીઓને સંલગાવતી. નવાં નવાં
 ાઓની રસદલાણુ સીટન્દમા કરતી. પોતે ગરબાનો આરંભ
 અને અન્ય સ્ત્રીઓ તેને ઝીલતી. તે સાંલગવાને માટે

૩૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

વંશકારી વર્ગ સારી સંખ્યામાં હાજર રહેતો. આ બાળના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે ડોહોઈમાં દયારામ નામના એક સાઠોદરા તાગર રહે છે. તે સારા ભક્તકવિ છે. તે ઉત્તમ પદો અને ગરબીઓ તમજ ગરબાઓ રચી બજાે છે. દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓ તેણે સાંભળી હતી. એક ટેલીઓ બાજણ ફરતો ફરતો પેટલાદમાં આવેલો. તેની પાસેથી બાઈ ચુંએ નીચેની ગરબી સાંભળી હતી.

“ઝેરી ઝેરી ચે” બેંદિકા સવાર દીની યં,

લાડલી લાલ બેંદા બીચ મુગમદ.

“મદનમોહન” “પિયા હિવ” ઠર્યો હવે. ઝેરી ચે૦

“બાલ બીબ મધ્ય મિત્ર” જનુ અલા અલી બાલ બગ્યો.

મુમુમ (?) લજ સોતીન હિવ ગરવ ગર્યો હવે. ઝેરી ચે૦

નખ શિખ પ્રતિ અતિ અંગરૂપ, માધુરી અકચિત અનુપમ,
લખ લખ્યો મનોજ અંદ મંદ ઠર્યો ચે. ઝેરી ચે૦

અતિ પ્રખીન જનનરાય, લલિત કહી ન જાય,
સો દયા પ્રીતમ તેરે ફંદ પર્ચાં વે. ઝેરી ચે૦

બાઈ ચુંએ આ ચીજ સાંભળી અને આમાં દયારામભાઈએ રાધિકાના કપાળમાં મેંદી એટલે કે આંદલાની ટપકીનું મુંદર વર્ણન કરેલું જાણીને, ખૂબ હર્ષમાં આવી ગઈ. એ ચીજ તેણે ઉતારી લીધી અને મોઢે કરી. પછી પેટલાદના સી સમાજમાં મુંદર રીતે ગાઈ બતાવી.

આવી સુંદર ગરબીના રચનાર કવિનાં પત્યક્ષ દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. દયારામભાઈનાં અન્ય ગીતો અત્યાં સુધી મેળવેલા હતાં પણ આ નવું ગીત સાંભળીને એ મહાપુરુષના દર્શન કરવાની અત્યંત તમન્ના તેને થઈ અને તેથી તે પેટલાદથી ડોહોઈ ગઈ. દયારામભાઈ તે વખતે ડોહોઈમાં ન હતા. શેઠ.

હરિલકિતને ત્યાં પડોદરે વર્ષાસન લેવા ગયા હતા તેમને ત્યાં ખૂબર પડી કે પેટલાદના નાગર બ્રાહ્મણ બાર્ડ ચુ" તેમને મળવાને માટે ડોહોઈ ગયેલ છે આથી કવિએ વર્ષાસન લેવાનું મુલતવી રાખી એકદમ ડોહોઈ પાછા ફર્યા ચુ" બાબતો પોતાને યેગ સત્કાર કર્યો. ચુ" બોધએ વિનંતિ કરી કે "હું આપના દર્શન કરના આવી છું. આપની "ઝેરી ઝેરી યે" એ ગરબી નને ખૂબ ગમી છે. એક ટેલિયા બ્રાહ્મણ પાસેથી મેં સાલળી હતી એ ગરબીનો અર્થ આપની પાસેથી શ્રવણ કરવો છે તેમજ ખીન્ન પદો કે ગરબી મારે ઉતારવા છે, બાંધ ચુ"ની આ વિનંતિ સાલળી દયારામભાઈ ખૂબ પ્રસન્ન થયા એ એક સંસ્કારી સ્ત્રી હતી એટલું જ નહિ પણ કૃષ્ણભક્ત હતી, એમ દયારામભાઈને પ્રતીતિ થઈ એટલેજ દયારામભાઈએ કહ્યું. ઘણી ખુશીથી હું તમને માગ ગીતો સંલગાવીશ વળી અહિં આ મારા કાકોરજની નિત્ય સેવામાં રતનબાર્ડ મને મદદ કરે છે તેમને પણ માગ ઘણા ગીતો કહે છે તે અમારી સત્સંગ મડળીમાં દરરોજ આવે છે. તેમની પાસેથી પણ તમને મારા ગીતો જાણવાના મળશે પણ તમારે અહિંયા ચોડા દિનસ નિવાસ કરવો પડશે" દયારામભાઈએ બાર્ડ ચુ"ને માટે રહેનાની વ્યવસ્થા કરી અને પછી નાગી સમાજની યોજના કરી ગામમાં ખૂબર પડી ગઈ કે દયારામભાઈને ઘેર એક સંસ્કારી, ભક્ત અને સંગીતની રસિયણ ચુ" નામની બાર્ડ આવી છે તેને માટે દયારામભાઈએ નારી સમાજ રાખ્યો છે આ સમાજ બપોરનો દયારામભાઈના નિવાસ સ્થાને મળતો તેમાં દયારામભાઈ પોતે પોતાના ગીતો ગાતા અને ગવડાવતા તેમાં બાર્ડ ચુ પણ ભજનો ગાતી દયાગમભાઈએ પોતાની "ઝેરી ઝેરી યે" એ ગીતનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજાવેલો, તેમણે કહ્યું "આ ગીતમાં રાધિકાના કપાળમાં બે દો એટલે આદલાની ટપકીનું વર્ણન કર્યું છે એક દિનસે રાધિકાએ, પોતાના કપાળમાં મોટો લાલ આદલો કર્યો અને તેની વચ્ચે કસ્તુરીની ઝીણી સ્યામ રંગની ટપકી

કરી હતી તે જોઈને લલિતા સખી રાધિકાને કહે છે ‘હે ગધિકે તારા કપાળમા આદલાની ટપકી કેટલી બધી મુદ્દર શોભે છે માયામા કેવો સરસ આક તે મૂકેલો છે. તે સૂર્ય જેવો ઝગઝગ થાય છે. તારા કેશ તો જાણે લમરાઓ ન હોય એટલા બધા સ્થામ છે આજે તારુ રૂપ અનર્થુનીય છે તારા મુખનું દર્શન કરીને કામદેવ પણ લગ્ન પામે છે. અને ચંદ્ર પણ જાણે પડી ગયો છે. તું ખરેખર ચતુર છે કાર્તનાયી વશ ન થાય એવા તારા પ્રિયનમ કૃષ્ણને વશ કરવાને માટે કેવુ આતુર્ય તે આ દીપકી કરવામા વાપર્યું છે આ એ કાળનો અર્થ છે રાધિકા શ્રી કૃષ્ણને પોતાનાજ કરવા ઇચ્છે છે. આથી પોતાના મુખની શોભા વધારવાને માટે લાલ આદલાની અદર કસ્તુરીની સ્થામ દીપકી કરી હતી.” સાલજનારાઓને કવિની વર્ણન શક્તિ માટે માન ઉત્પન્ન થયું એક સામાન્ય કપાળની દીપકીનું કેવુ સરસ વર્ણન કવિએ કર્યું હતું સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યના ચિન્હ તરીકે લાલ આદલો (આદનો) કપાળમા કરે છે પણ કવિએ તો અહિં આ મોટા લાલ આદલાની વચમા કસ્તુરીની કાળી બિંદીનું વર્ણન કર્યું છે લાલ આદલો એ રાધાના પ્રેમનું સૂચક છે. અને કાળી દીપકી એ સ્થામ એટલે કૃષ્ણના પ્રેમનું સૂચક છે કૃષ્ણનો વર્ણ સ્થામ છે શ્રી કૃષ્ણ શૃંગાર રસના અધિપતિ છે ગમશાસ્ત્ર પ્રમાણે શૃંગાર રસનું વર્ણન સ્થામ છે એ સ્થામનો પ્રેમ મેળવવો હેતુકે છે. પણ રાધિકા એટલે પ્રેમભક્તિ એ સ્થામના પ્રેમને પોતામા સમાવી દે છે રાધિકા પ્રેમમા સ્થામનો પ્રેમ મળતા શોભામા ઝોર વધારે થાય છે ‘બાર્ધ સુ’, કવિને મુખેથી આ ગીતનું રહસ્ય સાલજીને ધણુ આનંદમા આપી ગયા પછી તેમણે કવિશ્રીને વિનંતી કરી કે હવે થોડા ના ગીતો અગને આપો. કવિશ્રીએ પછી તેમને નીચેના ગીતો ગાર્ધ બતાવ્યા. ‘બાર્ધ સુ’ પણ અન્ય સ્ત્રીઓની સાથે ગાવા લાગી આમા નીચે આપેલા પદ પહેલામા મળ બૂમિનું મહત્ત્વ દર્શાવેનું છે. પદ બીજામા વૃદાવનની બૂમિની દિવ્યતા

પર્ણવી છે કે બ્યાં રાધા અને કૃષ્ણ હંમેશાં રાસ ક્રીડા કરે છે. બ્યાં સર્વ રસમય છે. વૃંદાવનમાં એકી સાથે તમામ ઋતુઓ સદાકાળ હોય છે. રાધા અને કૃષ્ણ ત્યાં નિત્ય નવી નવી રાસલીલા કરે છે. સંસારીઓની ગતિ ત્યાં પહોંચતી નથી. ત્રીજા પદમાં રાધા અને કૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. તે ગરબીના પ્રકારનું છે. કૃષ્ણ અને રાધા એ બે જુદા નથી, પણ એક છે. એક ચણાના બે દળ હોય તેમ રાધા અને કૃષ્ણના બે જુદા સ્વરૂપો થયેલા છે. પણ તે એક બીજાથી જુદા નથી. તેઓ એક બીજાના આત્મારૂપ છે. કોઈ અધિક નથી કે ન્યૂન નથી. તેઓ એક બીજાને શોભા આપે છે. આ ગરબીમાં કવિએ રાધા અને કૃષ્ણનો સબધ સમજાવવાને માટે સચોટ દર્શાવો આપેલા છે. ચોથું પદ ગરબી છે. તેમાં બહેનોને હિપ્પેશ આપ્યો છે કે તેમણે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. પણ તે જ્ઞાન પ્રભુ માટે હોવું જોઈએ. પદ પાંચમાં, જીવનનું સાર્થક્ય પ્રભુના પ્રેમગંધની પ્રાપ્તિમાંજ છે એવું જણાવે છે, એ પણ એક ગરબીજ છે. પદ છઠ્ઠામાં પણ એજ અર્થ કહે છે. જેના હૃદયમાં રાધા અને કૃષ્ણ બિરાજે છે, તેને બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. પછી કવિએ “ હાં રે વૃંદાવનમાં ચનાકાર થઈ થઈ ” નામનો ગરબો ગાવા માંડ્યો. ત્યાં હાજર રહેવી બહેનોની પાસે ગવડાવ્યો. બાઈ ચું ગવડાવે અને બીજાં ઝીલતા હતા. આમ કવિએ પોતાની કાવ્ય રચનાઓથી નારી સમાજના હૃદયને રંજિત કર્યાં; એટલુંજ નહીં પણ એમને ભક્તિરસમાં તરબોળ કર્યાં. બાઈ ચું તો ખૂબ આનંદમાં આવી ગયાં. એમને મન તો ડોહાઈ એજ વૃંદાવન હતું. થોડા દિવસ પછી તો પેટલાદ આલ્યાં ગયાં અને ત્યાં કવિના ગીતોનો પ્રચાર કર્યો.

પદ—નૂર સારંગ.

મજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું, અને ન ગમે ચતુર્ભુજ ચાવું,
ત્યાંહા થી નંદકુંવર કયાથી લાવું. મજ વહાલું રે ૦ ૧
જોઈએ લલિત ત્રિલંગી મહારે ગિરિધારી, સંગે જોઈએ શ્રીરાધે પ્યારી,
તે વિના નવ આંખ્ય કરે માહારી મજ વહાલું રે ૦ ૨

ત્યાં શ્રીજીમુના ગિરિવર છે નહિ, મુને આસક્તિ છે ધણી એ બેની,
 તે વિના મહારો ગ્રાણુ પ્રસન્ન રહે નહિ. પ્રજ વહાણું રે૦ ૩
 ત્યાહા શ્રીજી દાવન તસ નથી, પ્રજવનિતા સગ વિલાસ નથી,
 વિધ્યુ વેણુ વાયાનો અભ્યાસ નથી. પ્રજ વહાણું રે૦ ૪
 જ્યાહા જુદોદો વેણુધારી, પત્રે પત્રે છે હરિ ભુજ ચારી,
 એક નજરજો ઓમુક્તિ વારી. પ્રજ વહાણું રે૦ ૫
 જ્યાહા વસવાને સિંગ સખીરૂપ થયા, હજુ અજ પ્રજ રજને તગસતા રહ્યા,
 ઉદ્ધવ સરખા તે તૃણ કૃણ થયા. પ્રજ વહાણું રે૦ ૬
 સુખ સ્વર્ગનું તૃણુ વિના કડવું મને ન ગમે બલસદન અડવું,
 ધિક્ક સુખ જોને પામી પાણુ પડવું. પ્રજ વહાણું રે૦ ૭
 શુ કઈ શ્રીજી હુ સાયુજ્ય પામી, એકતામા તમે ના રહો સ્વામી,
 મહારે દામપણામા રહે શી ખામી. પ્રજ વહાણું રે૦ ૮
 પ્રજજન વૈકુઠ સુખ જોઈ વળ્યા, ના ગમ્યુ ત્યારે બ્રહ્માનંદમા જળ્યા,
 ઘેર સ્વરૂપાનંદ સુખ અતિજો ગળ્યા. પ્રજ વહાણું રે૦ ૯
 શુભજો ગોકુળરાસી ધાશુ, શ્રીપલ શમણે નિત્ય જાશુ,
 દયા પ્રીતમ સેવી ગસ જસ ગાશુ પ્રજ વહાણું રે૦ ૧૦

‘ દિવ્ય લીલાસ્થળી. ’

પદ—૨

શ્રીજી દાવન મુખકારી રે, સમરે નહાસે સહુ પીડા,
 જ્યાહા શ્રી ગદા ગિરિધારી રે, સદા કરે છે રસકીડા. ૧
 જ્યાહા રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, ગસમય શ્રીધમુના રાણી,
 રમરૂપ વક્ષ ને વેયો રે, પૃથ્વી ગસમય લો જાણી, ૨
 રસરૂપ અદ્રમા અચલિત રે, રસમય છે દિવસ રેની,
 રસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે, સુગવ રૂપને મુખ દેની. ૩
 જ્યાહા ખટ-ભટ સદા વમે છે રે, જો મન ઈ-છે તે યામે,
 છે સર્વ સમય હરિ સ્વાધીન રે, દિવસ રાત પણુ ચર્ચજાયે. ૪
 જ્યાહા પ્રવેશ નહિ કોઈ પરનો રે, નવ આલે કોઈની માયા,
 ગોપી પણુ તે સહુ ગોવિંદ રે, જોમ કાઈ રૂપ ને જાયા. ૫

ન્યહા પુરુષ એક પુરુષોત્તમ રે બાકી સર્વે વ્રજનારી,
તેમા લલિતા મુખ્ય સખી છે રે, મધ્ય બેહુની અધિકારી ૬
ન્યહા જુગલ કિશોર રમે છે રે, ન-નરસથીલા નિત્ય નવી,
અનુભવીનું અતર જાણે રે શકે વર્ણવી કેમ કવિ ? ૭
માનીની ગતિ નવ પહોંચે રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
જ્યમ દ્વંધ સિંહણી કેરે રે, સિંહણુ મુત હોય તોજ દરે. ૮
એ પ્રેમ પરમ આનંદરસ રે રમે વિષયરસ સમ આણે,
એમા શુક મુનિ ને શિવ બાક્યા રે તે શુકામી જન જાણે ૯
જાણે કામને મોહ પમાડ્યો રે તે પ્રજુ કામનાથ કેમ થાયે,
શ્રીકૃષ્ણ રસકીડા ગાતા રે કામગેજ ઉરથી જાયે ૧૦
મહા અધમનો ઉદ્ધાર કરના રે, ભૂતળ લીલા કરી નાથે,
જેમ ધૃત વિષ જ્વરનાજાને રે, તેજ અમૃત ઔષધ સાથે ૧૧
હોય જીવની અનળા બુદ્ધિ રે, માટે એ શિક્ષા લાખી,
સમજી અનુભવતા નિર્મળ રે, યાશે શ્રીલાગવત સાખી ૧૨
એ ભાવે હગ્ગિસ ગાતા, મુણ્ણતા હરિ વહાના યાશે,
જાણે દાસ દયાના પ્રીતમ રે, સહુ સુખ સહજે થઈ જાશે ૧૩

૫૬—૩

દ્વિદલાત્મક સ્વરૂપની ગરબી.

(એરે આનની સત્ત્વણા પ્રજુ શામળા જો' એ ગગ)
શ્રીમદરાધિકા શ્રીકૃષ્ણ વન્તુ એક છે જો,
દવી ભક્તને સુખ યુગલ વધુ વિવેક છે જો શ્રીમદ્ ૦ ૧
આલે એકરૂપ ૧ પ્રભુ શ્રુતિ ગાય છે જો
તે એ મે મળાને એક કહેનાય છે જો શ્રીમદ્ ૦ ૨

૧. એકમેવાદિતીય વ્રજા । શ્રુતિ એમ મ્હે છે કે પ્રભુ એક
અને અદિતીય છે એક અને અદિતીય એમ બન્ને વિશેષણની
મતલબ એ છે કે, તે છે તો બે સ્વરૂપ પરંતુ તે બન્નેમા ભેદ નથી.
૨. મળાને એક છે

એમા અનુલવીને તો સુધી સમજણ પડે ને,
 તોપણ અજણ્યાને મન આશ્ચર્ય અરે ને. શ્રીમદ્ ૩
 તે માટે કહું દષ્ટાત યુક્તિ જોડીને ને,
 સાલજતામા સઘ સચય નાખે તોડીને ને. શ્રીમદ્ ૪
 ૧ત્વચાસહ ચણો જેમ એક ૨લાખ્યામાન છે ને,
 અતરમા સમાન દ્વિદલ ૩ વિઘમાન છે ને. શ્રીમદ્ ૫
 હવે કહું પૃથક્ પ્રકટ થવા તણી વિધિ ને,
 ધનશ્યામ થકી શ્યામા આન દના નિધિ ને. શ્રીમદ્ ૬
 થીજી સાગર ને લહરી ૪લાનુન દિની ને,
 ૫ઈકું અલમેલો અલમેલી ચારુ ચ દિની ને. શ્રીમદ્ ૭
 પિટલ વહિને કાર્તિકન્યા જ્વાલિકા ને,
 સૂરજ શીવજેશ કાન્તિ રાધા બાલિકા ને. શ્રીમદ્ ૮
 ૩૫ રસિકવર જમીલી જાયા તે તણી ને,
 પુરુષ પુરુષોત્તમ રામા રાધિકા બની ને શ્રીમદ્ ૯
 કૃષ્ણ આત્મા રાધા, રાધા કૃષ્ણનો સહી ને,
 એમા અધિક ન્યૂન કેઈ કહેનાએ નહી ને. શ્રીમદ્ ૧૦
 મરતપર શોભા એક એકની લણું ને,
 એકલા ન શોભે કહું દષ્ટાત તે તણું ને. શ્રીમદ્ ૧૧
 ૫કમરી અગ્નય જેમ ચદ્ર જામિની ને,
 શીષ કેશ દેહી દેહ, મેઘ દામિની ને. શ્રીમદ્ ૧૨

૧. ફેતરા સાથે ૨. કહેનાય છે. અનુલવાય છે. ૩. જે
 ભાગ-એકસરખા ૪ વૃણાનના પુત્રી શ્રીરાધિકાજી. ૫ ચદ્ર; સરખાવો-
 યથા જ ચન્દ્રિકા ચન્દ્રે પ્રમા માનો હુવાશને । ગન્ધ. વૃથિવ્યામનવ
 રાધિકેયં તથા હરી । इत्यादि वाक्य સાથે ૫. સિદ્ધ વતથી. ચદ્ર
 રાત્રિથી શોભે છે. મરતક કેશથી, આત્મા દેહથી, મેઘ વિજળાથી.

પરપર ઉભય એકેકમા વ્યાપી રહ્યાં ને,
 પ્રીતમ પ્રિયા પ્રિયા પ્રીતમ સહવે કહ્યાં ને, શ્રીમદ્ ૧૩
 અનલ^૧ દહનતા જેમ ઘંટા વિષે નાદ છે ને,
 સહિલ શીતલતા સુધા વિષે જેમ સ્વાદ છે ને, શ્રીમદ્ ૧૪
 એ વિષે સ્વરૂપ લાલ લાડિલી તણું ને,
 એ જે થકી લીલા સર્વ અપર નહિ અણું ને શ્રીમદ્ ૧૫
 સદા રસમય સભોગી રસ રાસના ને,
 યુગવરૂપ એ સર્વસ્વ કૃપા દામના ને શ્રીમદ્ ૧૬

જ્ઞાનની જરૂર.

૫૬—૪

હો પ્રિય બહેની હરિજ્ઞાન વિના શા સાર તો સર્વ અસાર છે;
 જગમા જન્મી હરિ ગ્વરૂપ જાણ્યાથી લવનો પાર છે ટેકો
 પૂર્વે ને મૈત્રીથી નારી, મુનિ યાગવલ્ક્યની સ્ત્રી સારી,
 અલ્લુ જ્ઞાન પ્રપચને વિસારી હો ૧
 ગાર્ગી પણ સ્ત્રી જાતિ કહાવી, જેને અન્ય વાત ઉર ના વાવી,
 થઈ નિર્ભય પુરુષપદે આવી. હો ૨
 વિષયાએ વિદ્યા ને ધારી, વરી અદ્રહાસને ઉગારી,
 અ તે ને રુકિમણી લણુનારી. હો ૩
 ધન્ય લક્ષ્મણ ત મીરાબાઈ, અનન્ય ભજી શ્રી નજરાઈ
 દારકાધીશમા તેહ સમાઈ હો ૪
 દ્રૌપદી ચીર પૂર્વા બહુ હરિ, જયદેવની સ્ત્રી મુર્ચ જીવતી કરી,
 ભક્તિએ કૃતાધીન હરિ. હો ૫
 વિકૃત ભક્તિવત મુક્તાબાઈ, જની છાણે વિશ્વજ્ઞાનિ ગાઈ,
 દસણુ દળિયુ વિદ્યન રાઈ. હો ૬

૨૪૬] ભક્તકવિ શ્રીહયારામભાઈનું જીવન કથન.

કરમાની ક્ષિપ્રા, વ્હાલ વિચારી, જમીયા જગદીશ્વર ગિરિધારી,
શબરી કૃષ્ણ ખાધાં અવધ બિહારી. હોં ૭

શતરૂપા દેવહૂતી ને સુનીતિ, વિંધ્યા વળી યશપત્ની ને ગોપીજન પ્રીતિ,
ભાગવત પુરાણથી હ્યો પ્રતીતિ. હોં ૮

એવી અગણિત સતી કૃતિને ન્યાણા, સાચું સુખ લેવું મોહને ટાળી,
શુણ્વંતી થશે અતિ ભાગ્યશાળી. હોં ૯

જ્ઞાન પ્રેમ જેનો પ્રભુ શુ ભાગે, તેનાં સર્વ દુઃખ સહેજે ભાગે,
હયો કરગરી એ કૃષ્ણ પાસે માગે. હોં ૧૦

પ્રેમરસ યાચના.

પદ—૫

પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણજીવન રે, દીન યર્ધને જાયું રે;
મુક્તિમાર્ગને આપજો જ્ઞાન રે, હું તો નવ રાયું રે. ૧
રીઝે રાખડી થકી ગરીબ લોક રે, ભોગીને ન ભાવે રે,
અમો છું રાજના ખાસા ખવાસ, એ મુક્તિ મન આવે રે. ૨
નિસ નિરખીએ થી નટવરૂપ રે, હોંસ હૈયામાથી રે,
મન માન્યું મળે સહુ સુખ રે, એ એકતામા ક્યાંથી રે? ૩
દિવ્યરૂપ છો સદા સાકાર રે, આનંદના રાશિ રે,
ખોલે અનુચિત માયિક મુગ્ધ રે, તે નરક નિવાસી રે. ૪
દુષ્ટ જીવને કહે છે બ્રહ્મ રે, બ્રહ્મ જીવ લેખે રે,
તે છતે સ્વામીએ સોહાગિણીનું સુખ, એ સ્વપ્ને ન દેખે રે. ૫
આપ સ્વામી સદા હું દાસ રે, એ નાતો નિભાવો રે,
રચે આપને કરો તેવી ટેવ રે, અન્ય રખે ભાવો રે. ૬
વિના લાલચનું લાલ મને વહાલ રે, અચલિત આપો રે,
વિષયવાસના પ્રપંચની પ્રીત રે, શ્રીકૃષ્ણ મારી કાપો રે. ૭
અનન્ય સેવા અખંડ સત્સંગ રે, મનોહર માંગુ રે,
દયાપ્રીતમજી આપો મને એહ રે, પાયે લળી માગુ રે. ૮

કૃતાર્થતા.

૫૬—૬

જેના હૃદયમાં અખડ રસિકરૂપ, તેને કાર્ધ નથી કરવું રે
 પૂર્ણ લીલા સહ ગદ્યા નજબૂપ, તેને બાકી નથી તરવું રે
 જેને દદ આશ્રય શ્રીવલ્લભદેવ, તેને કાર્ધ નથી કરવું રે
 વ્યસન કૃષ્ણ મુખ્ય માનસી સેન, તેને બાખી નથી તરવું રે.
 વૌકિક વૈદિક ત્વજી શુદ્ધ શ્રીજી મરણ્ય તેને કાર્ધ નથી કરવું રે
 દીનલાવ નિરહતાપ ગિરિધરણ્ય તેને બાકી નથી કરવું રે
 લજન સનાતના હરિ ગુરુ સત તેને કાર્ધ નથી કરવું રે
 દદ પ્રતીતિ ગુણગાન ગોપીકાત, તેને બાકી નથી તરવું રે
 સદા સુમતિ શ્રીકૃષ્ણ નામ જાપ, તેને કાર્ધ નથી કરવું રે
 ભક્તદાસ કૃપા જગત અલગ પાપ, તેને બાકી નથી તરવું રે

૫૬—૭

હરિ વૃન્દાવનમાં ધનકકાર થૈ થૈ
 રાધા કૃષ્ણ રમે રાસ ગોપી લહિ લહિ લહી રે,
 બીજી નહિ નહિ નહિ રે વૃન્દાવનમાં
 હરિ નૃપુર ચરણ કનકવર્ણ આઝરે જોડો,
 હરિ ધુધરીઆગે આપે અકેડો તોડો
 હરિ મોર મુકુટ મણિ વાકડો અબોડો,
 હરિ કુળ કાન કુડળ કાન, છુકુટિ બાન તિલક તાન,
 નેનનાન કપમાન ફફા ફેર્ડ રે / રેર્ડ રેર્ડ રે વૃન્દાવનમાં
 હરિ વાગે તાલ તે કરતાલ મૃદગ તાલી
 હરિ કોર્ડ તબુરો ને કોર્ડ મૃદગવાલી;
 હરિ મોળ સદસ ગોપિકા છે એક બાલી
 હરે સર સળકે સર સળકે, ધુધરી ધમકે નાચે ધનક,
 ધનક બાબ બાબ બાબ ગોપી લર્ડ લર્ડ લર્ડ લર્ડ રે વૃન્દાવનમાં

કે કર કટિએ દીધો છે વંકવાળા,
મદન ગાન મુખ્ય ગાય છે વનમાળા,
કે બોલે બેન બોલે બેન, અમૃત ચેન, સુધાસેન, મોહન નેન,
પ્રકટ ચેન, થકે નહિ હૃદય દર્ધ દર્ધ દર્ધ રે. 'વૃન્દાવનમાં

હારે મુકુટ માહે રૂપ દીકું છે રાધાએ,
હારે મનમા માનની વિમાસણ થાયે;
હારે હુંથી છાની રાખી છે મુકુટ, મોંઢે,
હારે તે બહુ વહાલી હઠ ઝાલી, બેડી બાલી ઉડી ચાલી,
ધુધરવાળા ભટ ભાળા, દયા પ્રભુ જે જે જે જે રે. 'વૃન્દાવનમાં

કવિશ્રીની કીર્તિ ગુજરાતભરમાં તેમજ ગુજરાતની બહાર જય
ફેલાયેલી હતી. તેઓ ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાંજ ઉત્તમ ગીતો રચતા
એટલુંજ નહિ પણ હિન્દી, ઉર્દૂ, મરાઠી, મારવાડી વગેરે ભાષામાં
રચી શકતા. આ સમયે ગુજરાતમાં કવિઓની મીઠસો ભગતી.
તેમાં જૂદા જૂદા રચયેથી કવિઓ ભાગ લેવા આવતા. ઠોઠ ઠોઠ વખતે
રાજાઓ આવી મીઠસો ભરતા. વડોદરામાં એક વખતે મુસ્લીમ
શાયરોની મીઠસો ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ભાગ લેવાને
દયારામભાઈને ખાસ આમંત્રણ ગયું હતું. તેમાં તેઓશ્રીએ
શૃંગારરસની ગજલો, તથા ગીતોની વાનગીઓ લેતા આવે એવી
વિનંતી કરી હતી. દયારામભાઈએ તેમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું.
અને તે પ્રસંગને ઉચિત શૃંગારરસના ગીતો રચ્યાં. અને વડોદરા
ગયા. નક્કી કરેલા દિવસે મીઠસો શરુ થઈ, જૂદા જૂદા શાયરોએ
ઉર્દૂમાં તેમની ગજલો રજુ કરી. વડોદરાનો ભાવિક અને સંગકારી
વર્ગ દયાગમભાઈની ચીજો સાંભળવાને બહુ ઉત્કંઠા ધરાવતો હતો.
તે વર્ગ પણ સારી સંખ્યામાં હાજર હતો. દયારામભાઈનો આવનો
સમય આવ્યો અને તેમણે શ્રોતાઓની શાન્તિ વચ્ચે, નીચેની
શૃંગારરસની ચીજો રજુ કરી. તેમાં તેમની કૃષ્ણ પ્રતિની પ્રેમભક્તિનીજ
ભાવના હતી. ઉર્દૂ કવિઓએ રજુ કરેલી ગજલોમાં ધ્વનિને હિંદીની

શૂંગારરસ ગાયા હતા. દયારામભાઈની ચીજોમાં પણ તેજ હતો. તેમાં લૌકિક સ્ત્રી પુરુષોના સંબંધી વિકારી પ્રેમ ન હતો. માત્ર ફેર ઝેટલો કે સરી કવિઓ ઈશ્વરને માશુક અને ભક્તોને આશુક કલ્પીને પ્રેમ પ્રકટ કરે છે, બ્યારે વૈષ્ણવ ભક્ત ઈશ્વરને આશુક માને છે અને ભક્તોને માશુક કલ્પે છે. માશુકનો ભાવ એ સર્વથી ઉત્તમ પ્રેમ છે. તેને ભાગવતકાર 'ગોપીભાવ,' અગર 'પ્રિયાભાવ' કહે છે. જે જીવાત્માઓએ સંસારના વિષયયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે, અને ઈશ્વરને આત્મ નિવેદન કયું છે અને ઈશ્વર વિષેજ સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે ભાગવતકારની દૃષ્ટિએ અને વૈષ્ણવ આચાર્યોની દૃષ્ટિએ ગોપીઓ છે. આ ગોપીઓમાં મુખ્ય ગોપી રાધિકા છે તે સ્વામિની કહેવાય છે. પ્રેમ રસરૂપ ઈશ્વરના પ્રેમની તે 'અન્તર્ભૂત' શક્તિ છે. તેથી તે 'ઈશ્વર'ના આત્મારૂપ છે. તે જાને એક ખીજની સાથે સંયુક્ત છે. આ ભાવ નીચેના ગીતોમાં તેમણે વ્યક્ત કરેલો છે.

ગીત ૧ માં જણાવે છે કે ઈશ્ક ઝેટલે પ્રભુ પ્રેમનો માર્ગ કહિયુ છે. તે જાધાને માટે નથી. એતો કિલ્લો સર કરનારમાં જેમ પોતામા બલ હોવું જોઈએ, તથા શસ્ત્રો તેમજ સૈન્યની સહાય હોવી જોઈએ. નહિ તો પરાજય પામતાં દુનિયાની હાંસીને પાત્ર થાય છે તેમ આત્મબળ વગર પ્રેમ માર્ગે જનાર હાંસીને પાત્ર બનશે. જે પ્રભુ પ્રેમનો પ્યાલો પાવે છે, તેનું જીવન મસ્ત હોય છે. તેને કાઈ સતાવી શકતો નથી. તેને ખીજું કાઈ મેળવવાનું નથી. પ્રભુનો પ્રેમ તેનું સર્વસ્વ છે. તેને તો પ્રભુનાં દર્શનની રાત દિવસ અંખના હોય છે.

એ પ્રમાણે પ્રેમની દિલ્સૂઝી રજુ કરીને દયારામભાઈ પ્રભુને વિનંતી કરે છે કે હે આશુક! હું તારી વિના મૂલ્યની દાસી બની છું. તારા દર્શનની મને પ્યાસ લાગી છે, માટે હે પ્યારા તું મારી એ પ્યાસને છીંપાવ, તારી આ માશુકને તસ્કિયાવ નહિ.

ખીજ ગીતમાં જણાવે છે, કે ઈશ્વરરૂપ, ખૂબસુરત પ્યારાએ

૨૫૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દષ્ટાંશ.

તેમનું ચિત્ત ચોરી લીધું છે તે બીજો કોઈ નહિ પણ નદનો લાવ-કૃષ્ણ છે, ન્યારથી તેણે માનું ચિત્ત ચોર્યું ત્યારથી મારા હૃદયમાં વિપ્રયોગનો અગ્નિ સતાપે છે. તે કહે છે, કે જો તે મારો ખારો મને નહિ મળે, તો જરૂરી મારો પ્રાણ જશે હું જીવી શકીશ નહિ

અનગ અડગ લગી ને તન જાત હે જલા,
જીવની ધગા જરૂર સૈયા સજનહિ મિલા.

માટે હે સખી! જો મને જીવતી રાખવી હોય તો મારા ખારાને મારી સાથે મિલાવો એ સિવાય બીજી કોઈ મારી સલાહ નથી

મિલાઓ કોઈ મેહેજૂજ દુસરી ન હે સલા,
દયા કે પ્રીતમ બિના મરુગી મે કાટકે ગલા

એજ પ્રમાણે ગીત ૩ માં વિરહાવસ્થાની વેદના વ્યક્ત કરી છે ગોપી કહે છે 'હે સખી જેના ઉપર મારો પ્રેમ થયો તેજ મારું જીવન છે. તેના આધારે હું જીવું છું હવે સસારના વિષયો ઉપરથી મારું મન હરી ગયું છે સસાર એ મને ખારો લાગે છે'

ઈસક મયે હિસી પર હે આઈ મેરા જીવત,
હુઈ જલક સારી ખારી ફૂલ લગતા હે ન મન.

એવીજ રીતે ગોપી સખીને ગીત ૪ માં આતુરતાથી પૂછે છે મારા હૃદયમાં પ્રેમનો છાંડો ધા પડ્યો છે. ન્યારે પ્રિયુ (પ્રભુ) આવે તોજ તે ધા રુઝાય સખી, મને કહે છું જાણે છે તે ક્યારે આવશે નીચેના ૧ થી ૪ ગીતો ઉર્દૂ લાપામાં રચ્યા હતા ગીત ૮ માં પ્રભુએ ગોપીને કેવી રીતે ધાયલ કરી તેનું તથા તેની ધાયલ દશાનું વર્ણન કર્યું છે ધાયલ કરનામાં બીજી કોઈ પણ હથિયાર નહોતું; પણ નનગપી કટારી હતી કવિ કહે છે કે પ્રભુના પ્રેમની કટારી મૂર્ખના હૃદયને ધાયલ કરતી નથી પણ રસિક અને શાનીનેજ ધાયલ કરે છે.

રૂપ નગર કે ખીચમે, અહો ચલી ચરમ તલવાર,
મૂરખ હેં સો બચગમે, વહા ચતુર ખાયો માર.

પ્રજુના નયનરૂપી શસ્ત્રથી, પોતાના પ્રેમીલક્ષ્મીને ઘાયલ કરવાની
રીત તદ્દન જૂદી છે.

રસિક નેંનકે બાનકી, અહો અજબ અનોખી રીત,
દુશ્મનકું પરસે નહી, વે તો મારે અપનો મીત.

છે'લી લીટીઓમા પ્રજુના સૌંદર્યનું વર્ણન કેવી રસિક રીતે
કયું છે તે જુઓ—

છેવ છબીલોં સાવરે, નટવર નદકિશોર;
મૃદુ મુસકાનિ ચિત્તચોર લિઓ, મેરો ડાયોં કલેગકોર,
અંગ અંગ પ્રત માધુરી, નખ શિખ છખી અતોપ;
દયા કે પ્રીતમ તિહારી, બાનક ઉપર ખીક ગર્ધ બિન મોલ

દયારામભાઈ ઉર્દુલાખામા પણ સરસ ગઝલો લખી શકે છે,
તે જાણીને ઉર્દુકવિઓએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી. તેમણે તે
આગે ઉતારી લીધી વળી તે મિજલસમાં ખીજાં હિન્દીમા પણ
ગીતો સંલગાવ્યા અને મિજલસની પૂર્ણાહુતિ વખતે હાજર
રહેલાઓએ દયારામભાઈને પ્રુષ્પની માળાઓથી સન્માન્યા.

આ મિજલસમાં નીચેનાં ગીતો દયારામભાઈએ ગાયાં હતા.

ગીત—૧ રેખતો

પરો મત ઈશિકકે ફંદા, પરે જગ સોહિ મતિ મંદા;
કહિન હે ઈશિકકા કિલ્લા, લેવે કોહિ જગતમે બિરલા. ૧
આગે સોં સિર અપના દેવે, સોઈ ગઢ ઈશિકકા લેવે;
સહે સળ ખતકકી હાસી, સો તોડે દુઃખકી ફાસી. ૨
પિયા જીને પ્રેમકા પ્યાલા, સગા વે રહત મતળાલા;
ખુશીમેં દીન સળ રહેના, માશુકકા દે ચગન નેના
મોહન મેહેબુબ તુંહી મેરા, ચરમ ખીચ દીજ્યે
સગન તેરી સાવરી સુરત, માધો તેરી માધુરી

તુલ્સી સિરદાર મેરે સિરખર, તેરે દીલ ચાહે સો તું કર,
આશકકી ચેલી હે અરજી, ન જુજીયે માશુકકી મરજી. ૫
ભાઈ ખીનમોલરી દાસી, પ્યારાકે દરસકી પ્યાસી,
નિલાવનારે તુમ ચારી, દયા કે પ્રીતમ ગિરિધારી ૬

ગીત-૨

એક ખૂમસુરત ગળરુ ગુલઝાર સાવરા,
તારિક કયા કરુ ઉસીકી હે સખ લાતસે લલા. ૨૬
ઈસ નગરકી ડગરમે મેરા ચિત ચુરા ચલા,
કહેતીથી સખ આલમ ચેહે નદકો લલા. એક ૧
દેખી મુઝે નિધાણર તબસો એ દુખ દેલા;
ચિતનનમે કહુ રોના કીઈ કહુ કલા. એક ૨
અનગ આગ લગી વે તન જાતહે જલા;
જીવ જાવગા જરુર સેવા સર્જન નહિ મિયા એક ૩
જુઝતીએ મે એસા દર્દ બિરહ હે બલા;
તો મે ઉમી પતક જાવ પકરતી પલા. એક ૪
મિતાઓ કોઈ મેહેજૂન દુસરી ન હે સલા;
દયાકે પ્રીતમ બિના મરુગી મે કાટકે ગવા એક. ૫

ગીત-૩

મદનમોહન પ્યારે મેહેજૂન મેરા હે;
દિલાર હુઆ જનસે દીયા દિવમે ડેરા હે. મદન ૨૬
ઈરક જખમખી મારી ભાઈ મે દીવાની,
કોઈ બેલી નહિ સાહેબી શોખી દિલકી મે જાની મદન ૧
પ્રશ્ન મયે હસીપર હે આપ મેરા જીવન;
હુઝ ખલક સારી ખારી કહુ લગતા હે ન મન મદન ૨
આવે યાદ મીઠી જાતિયા, જાતિયા ફટ જાતિ હે;
કહુ કહેમે નહિ આતા નેના ભરભર આતી હે. મદન. ૩
મતલમકે ગરજ આલમ સખ જાન કહેનાતે હે;
દયા પ્રીતમ એપરવાહી બલિહાર કહેનાતે હે મદન. ૪

ગીત-૪ રાગ રેખતો

લગી હે યાદ પ્રીતમપ્રી, તલકે જિયા જાવેગા;
મુજે સો કહો સૈયાં મેરી, મેરા જાની કળ આવેલા. લગી. ટેક.
લગા મેરે કસેજેમેં ધરકકા જખ્મ તો જુદમહેં,
દર્દ મેરા મેહેરંમ માલુમ, આલમ સારા બેમાલુમહેં. લગી. ૧
ખિન્ના શુલ્કઅમન જોગનકા, બેલીકા બહાર જાતાહેં;
મુદત તો અલી ઓધે પર, દિલબરતો હમ્મુ ન આતાહેં. લગી. ૨
ઉઠોને મુજે હેમકે ભુઝી, કીયોં કીને લરમાયા હેં,
કહેગી કન જગાં મેરી, દવાહા પ્રીતમ ઘર આયાહેં. લગી. ૩

ગીત-૫ રાગ સોહિણી

નવલ રનેડી ધન સાંભવડો, જાદુગારો ધુતારો કછુ કર ગયો રે. નવ. ૧
દેખ દિવાની છેલ્લ શુમાની, વનમાલી મુરત ઉર ધારી ગયો રે. નવ. ૨
જીવનપ્રાન સુજાનહે હમારો, પ્રભુ વન ભુજન રસ લર ગયો રે. નવ. ૩
કામનગારી જખી મતવારી, હસી હેત દેખાઈ ચિત્ત હર ગયો રે. નવ. ૪
દાસ દયાડો પ્રાનસનેહી. ખિજનારી મોરારી જાસ કર ગયો રે. નવ. ૫

ગીત-૬ રાગ લલિત

રસિયા રાધ તજે રે.

મેરો જોગન રસ જનકાય, રસિયા રાધ તજે રે;

પિયાજી મેરી સુખપ્રી બહાર બેહેજાય, છેલાજી મેરીં રસિયાં ટેક.

તુમ મધુકર હમ કેતપ્રી, પ્યારે સદા બન્ધો સંજોગ;

કંટક દોષ બિચારિયે, તોવે કેસેં બને રસભોગ? રસિયાં ૧

હમ કપૂર તુમ મીરચ મોહનરાય, તુમ બિન હમ છિડ જાય;

હમ બિન તો તુમ સદાસુખી પ્યારે, કહીએ સો કહત લખાય. રસિયાં ૨

લલિત ત્રિભંગી છેલ્લ જખીલે, નટવર નંદકિશોર;

લઈ મો લઈ અમ ખ્હોત ન આઝો, જુવતી જન કહો જોર. રસિયાં ૩.

પિછલિ બાત પિયા ચિત્ત ના ધરિયો, અબલા હકિલી દોષ;

બિના મોલકી મેં દાસી તિહારી, યોં કહ દીનો રાધ. રસિયાં ૪

દેખી દીનતા રતિ હટેકી, પ્રસન્ન ભયે ધજરાય;
દયાકે પ્રીતમ હસ દોરી અંક જરી, અધર કપોલ છુવાય. રસિયા૦ ૫

ગીત-૭ રાગ ધનાસરી

કારેનેં ડસી રે મા, કારેનેં ડસી,
નેન નોક દિયે ડંખ વિરહ દુઃખ, નખશિખ ગયો દેં ધસી રે મા. ૧
આખદ અંગ નહીં લાગેરી મોકું, ક્યોં જડી પાવત હો ધસી રે મા. ૨
હયા પ્રભુ મોહોરા મોકું છોવાતો, સજ દુઃખ જાવેગો નસી. રે મા. ૩

ગીત-૮ રાગ ભેરવી

તેરી ચક્ષી ચરમ તલવાર, ધાયલ મોહે કરડારી;
પરી નેંન કટારી દિયપાર, ધાયલ મોહે કરડારી. રેક૦
લાગે તખ જાનેં નહીં, અહો રસિક નેંનકે ખાન;
અખતો દિયખિચ ગડિગયેં, વાકું એંચત નિકસે પ્રાન. ધાયલ૦ ૧
રૂપનગરકે ખીચમેં, અહો ચક્ષી ચરમ તલવાર;
મૂરખ હેં સો જાય ગયે, વહાં આતુર ખાયો માર. ધાયલ૦ ૨
સહજ ગતિ મુધી ચલે, તિરછે પર જિય લેંન;
ભયે શુદ્ધખલકે પદાતિ, અહો નંદકુંવર તેહારે નેંન. ધાયલ૦ ૩
લોહખાન સો કુછ નહીં, વે તો મુખે ચહાય નિસાન;
નેંનમાન તિરછોં ચલેં, વે તો લાગત લેવે પ્રાન. ધાયલ૦ ૪
રસિક નેંનકે ખાનખી, અહો અજખ અનોખી રીત;
દુરમનકું પરસે નહીં, વે તો મારે અપનો મીત. ધાયલ૦ ૫
રસિક નેંનકે ખાનકું, લાગત લખેં ન ઠાય;
જો મારે સો જાનહી, કે જાને લાગે સોય. ધાયલ૦ ૬
છેલછખીલે સાંવરે. નટવર નંદકિશોર;
મૃદમુલકાનિ ચિત ચોર લિયો, મેરો ડાયોં કલેજ માર. ધાયલ૦ ૭
અંગઅંગ પ્રત માધુરી, નખશિખ છખી અતોલ;
દયાકે પ્રીતમ તિહારી ખાનક કિપર, ખીક ગર્જખિન મોલ. ધાયલ૦ ૮

વડોદરામાં દક્ષણીઓના ગણપતિ ઉત્સવ વખતે મિળલસો ચતી. તે માટે દયારામભાઈને પણ નિમંત્રણ મળતું. મગડી ભાપાનાં કાચ્યો ઉપર પણ દયારામભાઈની હવોટી ફીક ફીક થઈ હતી. તે વખતે વડોદરામાં શ્રીમંત રૂત્તેહસિંહ ગાયકવાડ મહારાજ તરીકે હતા. તેમને કાને પણ દયારામભાઈની ખ્યાતિ પહોંચી હતી. તેથી ત્યારે તેઓ ડબોઈની મુલાકાતે ગયા. ત્યારે તેમણે કવિશ્રીને મળવાને તથા તેમનાં મરાઠી કાચ્યો સાંભળવાને ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. દયારામભાઈ દિરા ભાગોળે રૂત્તેહસિંહ મહારાજને મળ્યા. મહારાજને કવિને મળીને ખૂબ હર્ષ થયો અને કહ્યું કે, 'અમે અહિંઆં જે દિવસ રહેવાના છીએ તો કાલે અમને તમારા મરાઠી ભાપાના પદો સંભળાવજો. તમે મરાઠી ભાપામાં પણ સારાં કાચ્યો લખ્યા છે, તે અમે સાંભળ્યું છે.' કવિશ્રીએ કહ્યું, "ધણી ખુશીથી હું સંભળાવીશ. હું મરાઠી ઉપરાત મારવાડી, તથા પંજાબીમાં પણ પદો લખુ છું. પ્રભુ મને જે ભાષામાં લખવાની પ્રેરણા કરે છે તે ભાષામાં રચું છું. તો તે પદો પણ આપને સંભળાવીશ." પછી મહારાજએ ખીજે દિવસે તે માટે ખાસ જોડક લારી. ડબોઈના ગૃહસ્થો તથા સરકારી અમલદારોને પણ નિમંત્રણ મોકલ્યાં હતા. તેથી તેઓ બધા હાજર રહ્યા હતા. કવિશ્રીએ પ્રથમ મરાઠી ભાષામાં પદો ગાયા, જે અહિંઆં આપ્યા છે. પદ ૧ માં નગસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રસંગો મરાઠી ભાષામાં રજુ કર્યા છે. તે સાંભળીને શ્રોતાઓએ તેમને હર્ષનાદથી વધાવ્યા અને મહારાજએ કહ્યું "કવિશ્રી ધન્ય છે તમને, તમે પણ 'નરસિંહ મહેતા જેવાજ ભક્ત છો." દયારામભાઈએ એનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. માત્ર આધુ સ્મિત કહ્યું અને પછી પદ ૨ નું ખમાયતી રાગમાં સંભળાવ્યું અને પછી કહ્યું કે હવે હું તમને બધાંની શ્રીરાધિકાજી વિષે પદ સંભળાવું. ત્યાં કૃષ્ણ હોય ત્યાં રાધિકાજી તો હોયજને? એમ કહીને હિયા સાદે મધુર કહે 'વૃષભાનુ સુતા રાધિકા રહિત બાધકૃા' વાળું પદ મરાઠીમાં ગાયું.

મરાઠી ભાષાના પદો.

૫૬—૧

પહાવે ભાગ્ય નગરિલ મેહેતાયે, વલ્લભદેરાયે—ટેક
જીર્ણગદનાસી વિપ્રજાતિ, નાગગચી જાતિ,
ઝેટીને લગવત અદ્ભુત ભાતી, અખિલવિશ્વ ખ્યાતિ;
રાસપાહીના પ્રત્યક્ષ હરિયા, ધેગની દીપિત જનપ્રેમાયે પાહાવે ૦ ૧
એકદા કોણી આને તીર્થનાસી, પુમને વિપ્રામી,
ચેચે કોણી હુડી કરિતો ખાસી ત્યાની કેલી હામી,
જા તુહી લનકર ભક્તરાજકહે મોડે કાટિક નગરાચ પાહાવે ૦ ૨
આને તો ગોષ્ઠી ઐમી અર્જુની મદિગ પુમુન,
કેને હરિભજન હરિયે દર્શન, બસને મમજૂન,
ન કળને કાપટય ખાલણાયે, મહાદુષ્ટ શત્રુ સતાયે પાહાવે ૦ ૩
મેટેતાજિસ કમની સમગ્ન ગોષ્ઠ, ગોલને તે મિષ્ટ,
આનેત તુહી આમુચે ભાગ્ય શ્રેષ્ઠ, આહાનો સતુષ્ટ,
નના કરુ ચિંતા, આહી હુડી લીધુન દેતો વગ સામવચાયે પાહાવે ૦ ૪
મોજૂની ધેતને રૂપયે શતસાત, અરપિને જગતાત;
હુડી લાના બિહુન દિની ક્ષણાત આલને તે પ્રાત
ધેગીન દારીકો દેવા પાહિને ગોમતી મજૂન મન કમ વાયે. પાહાવે ૦ ૫
પુસને મગ નાન સામનસાચા, તો હુડીકરાચા
શામન કોણી નાહી સર્વ નમ્રાત, સર્વ જાણે વાચા;
ઐકુનિ વચન નિરાસ આલે, વિકન બોલલે, પન ક્રમાયે. પાહાવે ૦ ૬
વાણી હોઠિની પરિશ્રમ આલે ચોધાના મીળાલે,
પુસને તુહી જુનાગડાહની આલા શ્રીકૃષ્ણ જાણાને,
હુડી ઘાવી પેસે ખ્યાવે, આહો શામળ ગુમાસ્તે નરસર્યાયે પાહાવે ૦ ૭
દિને રૂપયે સાતશ હાર ત્યાવર આને મગ અદૃશ્ય વિશ્વ હાર,
ભક્ત સુખકર, વાત્રી આપુને દામ પાહિને

ન કળવે અરિત ચતુર્જન્યે. પાહાવે ૦ ૮

પુત્રાચે લગ્ન કૃષ્ણે કરવીયે, મોસાળા દીધા, ૧
 વચનાસાઠી પાઉસ પાઠવિલા ખિતુઆદ દેલા;
 દિલી દક્ષિણા મોહર સોન્યાચી, વિપ્રતોપલેયત્ત ભક્તચરે. પાઠાવે' ૮
 પુષ્પાંચી રિધલી માળ અવિનાશી, પાઠાનાં મુંઝવણી,
 પાણિ પાળિલે નિશા વજવાસી, ટ્રી દોડિનિ આપ્તો;
 મંડલીક આદિ સારે હરવિલે, કેવે સત્ય વાક્ય દાખવે. પાઠાવે' ૯ ૧૦
 મેહેતાજીકે નિંદક નામર, કાર દેલા આપ્ત,
 તેજાં સગળે આહલે માહાર, પાદા મજાદાર,
 જક માગની જોડિ આલે કર, ધડલે પાઈ નિંદક દેને ભાવે. પાઠાવે' ૧૧
 જીસે મોટયાવધિ કેવે કામ, મેહેતાં કામ,
 આલે વશીભૂત સુદરસ્યામ, લગ્ને જન દગ્ગમ;
 કાપ સાંગુ ભક્તિ નરસિંહાચી, સુખીકર નિંદક દેને. પાઠાવે' ૧૨

શિવ ધરીતો નિરતર, તુએ રૂપાચા ધ્યાન;
 ગેષ કરીતો સદા, કૃષ્ણ કીર્તિયા ગાન શ્રી ગોપીજન૦ ૮
 પદ્મા પદસેનન, કેની જદાનિ વાસ;
 ચરણ ચરણ તુએ, આસે ક્રોધ્યાવધ દાસ. શ્રી ગોપીજન૦ ૯
 દેવ જાત્યા સનકાદિક, નાગદ કપીલ સુધ્યાની;
 પ્રભાદ વેદવ્યામ, શુક પ્રેમસિધુપાની શ્રી ગોપીજન૦ ૧૦
 દેવા પગચર પુડરિક, વિભીષણ અબગીવ,
 શીનક ભીષ્મ પ્રથુ, ભજતો જુમદીશ, શ્રી ગોપીજન૦ ૧૧
 ધર્મ અર્જુન રુકમાગદ વાલ્મિક મુવ વશિષ્ઠ;
 પ્રથા પાડન ઉદ્ધવ, આદિ કેવે કૃષ્ણ ઈષ્ટ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૨
 સર્નાચે હૃદયાહુન, તુમી કેલી શુભ ભક્તિ,
 તે હાચ તુજવર, ત્યાહા જાલી આસક્તિ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૩
 તેસે માએ હૃદયાહુન, અવિદ્યા કાદાવે;
 તીથે આપુણુ અસાવે, હેચ સ પત્તિ દાવે, શ્રી ગોપીજન૦ ૧૪
 તુ કરસીલતરી ન-હેકાય, નજેશ નિર્મોલેજલાડ,
 અનત કોટી નિમેષ, તેહા જાસે પ્રચડ. શ્રી ગોપીજન૦ ૧૫
 દક્ષ મહા સત્રથાસી આઘી કાય સીકવાવે,
 બાળ મી તુ માહિવી, દોષ ક્ષમા કરાવે શ્રી ગોપીજન૦ ૧૬
 દેના નકો પાકુ માઝી કરણી, પાદા બર્દે નો તુમા;
 અનાયાસ આત્મસાત, મલા કરે વીણુ પૂજન શ્રી ગોપીજન૦ ૧૭
 દેચ પ્રાર્થના રાધિકેચ, પૂર્ણ કરા મજરાણ;
 એકાદ સાગ માલા, કંથા તુ દાસ માઝા શ્રી ગોપીજન૦ ૧૮

પદ-૩. ગત ચાલત.

ગ્વલાનુ સુતા રાધિકા, રહિત બાધિકા,
 કૃષ્ણચક્રાચી પ્રાણવદનલા ચરણ દમણી-
 ચરણકમળી માઝી મતિ લુલા-
 પરશ્વહ અક્ષરતીત સુશ્વહ સ્તવિતે,
 દોત જિથે મનનાણી પાણુજે,

યા વૃષલા૦ ૨૩.

ગતિ જાઈ ન કદા કોણી કહે,
 બ્રહ્માંડ કોટિ અધિપતિ. નિત્ય મહામતિ;
 ત્રિગુણુપર કાળઅજ્ઞ ચરચરી,
 સ્વયંભુ સદાનંદ શ્રીહરિ;
 સર્વેશ અનુપ સર્વાત્મા અપરિમિત મહાત્મા,
 વિધિ શિવ જાગે પદ વંદિતે,
 સહસ્ર વદના વાણી ગુણ ગીતે,
 એસે પ્રભુ શ્રીભૂષણ, વિજિત દુષણ
 મદ્યુત શ્રીમુખ રાધે મમ શોભા—ચરણકમળો
 ચરણકમળો માઝી મતિ લુભા—
 અંદ્રભાગા અંપકલના લલિત અમૃતા,
 અંદ્રિકા અપલા અતુર રમા.
 સુરભા શુભાનના સુખધામા,
 મધુવીણા મણિકુંડલા મેના મંગળા,
 માધવી માલતી મન આતુરી,
 પ્રગલ્ભા પ્રિયા પ્રેમ મંજરી,
 હંસા હરયા ભગવતી, સ્વરપારતિ,
 કેતકી કમળા કૃષ્ણાવતી,
 ગોપિકા રતનારૂપા સતી,
 ઈંદ્રાદિક પ્રેમસુંદરી, વશ કેને હરિ,
 હેતુ હા સકળ સ્વામિની આભા—ચરણકમળો.
 ચરણકમળો માઝી મતિ લુભા—
 મહારૂપવતી ધન્યકા નાગકન્યકા,
 ઉર્વશી રંભા તિલોત્તમા,
 સામ્ય કોણી ના સાગે આગમા,
 દયમન્તી અરુન્ધતી તારા, રોહિણી સુદારા,
 એસી શુધ્ધબુધ સુંદર ગાયકા,
 એસી અધિકી સાંગુ આપકા,

યા વૃથભા ૦ ૧

યા વૃથભા ૦ ૨

શચિ સાવિત્રી સરસ્વતી, હિમા રેવતી,
રતિ દ્રૌપદી રમાદિક જાળા,
કીરતિજ સકળા શ્રીવર્યા, અતુલ સુદર્યા,
મહાંભુ મી કાય આતા તીર્થી પ્રભા—ચરણકમળી.
ચરણકમળી માઝી મતિ લુભા— યા ૪૫ભા. ૩
શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાવતી સુતા, સકૃત વસ્તુજ્ઞા,
રાધિકાજી અસુ અવિનાશીચે,
કૃષ્ણ આત્મા શ્રી રાધિકાજીચે,
યુગ્મરૂપ લીલાળા સાદી, ભક્તસુ પુરણ ગોડ વાદી,
માલા ઘાવી પ્રેમ દંડ ભક્તિ, અસન આસક્તિ,
કરુની પ્રભુ શરણાગત આપુલ્યા,
અવિદ્યા રૂપી કાઢાવી બળા,
દાસાનુદાસ દયારામ, યુગલથા ગુલામ,
મહાંભુ વસ દાર પુદે નિજ હિલા ચરણકમળી,
ચરણકમળી માઝી મતિ લુભા— યા ૪૫ભા. ૪
મરાઠી ભાષાના પદો સાલબ્યા પછી, કવિશ્રીએ મારવાડી તથા
પંજાબી ભાષાના ગીતો રજુ કર્યા.

મારવાડી તથા પંજાબી ભાષાનાં પદો.

પદ—૧. રાગ રામકૃદ્ધી. વાલતી ગત લાવણીની.

મીઝાજી અલમેલી હો રાગે, મદમેલી હો રાધે,
યાને મારો ગિરધર જોલાવે રે મીઝાજી ૧
ગીરધર જોલાવે રે, પ્યારી તું કયો નહો આવે,
નીત હો રણજો કયો લાવે, કયો તરસે કયો તરસાવે રે મીઝાજી ૨
લાખન લલના જનકન ઠાડી, ખાલમજરી આગે દાય ન આવે રે,
તું ખીનદુજ દીલ નહો લાવે, વેતો યારોઈ સીલજો માગે રે મીઝાજી ૩
શ્રી રાધે, શ્રી રાધે, રાધે, જોહન મુખ રટ લાગી,
હો ચલ હીલ મીલ પ્રાનપિયાસું, તો માત્ર જડલાગી મીઝાજી ૪

દયારા પ્રીતમરી સ્નેહરી બાતાં, સુણુ ઉઠ બેગી ચાલી,
મીલી રસીકણી રસિકબિહારીસુ', કાલજડામાં ઘાલી રે. મીનજેણુ ૦ ૫

પદ—૨. હોરી—ગત દીપચંદી.

મત ડારો રે ગુલાલ આખડલાં ખટકે છે. મત ૦ ૨૬૦
આખડલા ખટકે છે રંગત ચુંદલી ચટકે છે,
હેસર ભીની દેખી મોંસુ નાવલીઓ ચટકે છે. મત ૦ ૧
દુરજનિયાંરા ડરસો મોઢો મન થોરો છટકે છે,
દયા પ્રીતમ હિયરો તો મોઢો થાલારે ભટકે છે. મત ૦ ૨

પદ—૩ રાગ કાલીંગડો—ગત દાદરાની.

સળકે થારાં રે મીનજી સળકે થારાં,
લોહણીયાળાં બાણુ માકા હિરમાં. સળકે ૦ ૨૬.
લગત ન જાણે વારીંગડ ગયે ચિતમે',
ઉંકાસત નિકસી આવે પ્રાણુ, માકા હિરમાં. સળકે ૦ ૧
ધણી દરદરો રે કોઈ ઓખદ ન જાણે વારી,
એક થાં જાણ્યાં છાં માકા મારજી સુખણુ, માકા હિરમાં. સળકે ૦ ૨
દયારા પ્રીતમ માકે મોહો પધારે વારી,
રાવરી દાસી છાં મે' યાકો યહ આસાન, માકા હિરમાં ૦ મળકે ૦ ૩

પદ—૪. રાગ કાલિંગડો—ગત હુમરીની.

થારા નેણુરો પાનીડો માને લાગડો રે. થારા ૦ ૨૬.
કાઈ કરે ઓખદ બૈદ બિચારો,
થારા ગિરહડો લાગ્યો માને દાઘડો રે. થારા ૦ ૧
કલ ન પરે પલ ઝમે મોઢો તલસે,
ઈસો પીડે ચારો અનુરાગડો રે. થારા ૦ ૨
દયારા પ્રીતમ થે જવાડ તો જ્યાં,
યાકે હાથે માકે તાગડો રે. થારા ૦ ૩

૨૬૨] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

પદ—૫. રાગ સોહણી.

થેં કોણુ મંત્ર સાધ્યો રાધા ખ્યારીજી. ૮૬૦

દેવારા દેવથેં તું સેવા કરાવત, એસો દાન દેવ આરાધ્યો. રાધા૦ ૧
સિંધુસુતાકો મિલત નહિ મંત્ર એ, દાન ગુરુ સો થાને લાધ્યો. રાધા૦ ૨
દયારા પ્રીતમ ખ્યારો અજીતથેં જીત્યો, રંગછેજી અબંધ થેં બાંધ્યો. રાધા૦ ૩

પદ—૬. રાગ દાહલંગડો-ગત દાદરાની.

રંગ છે થાને રે કેસરીયા રંગ છે થાને રે,

મોહે જગ બળડી બેન રે મોતી. રંગ છે.
બહાવરી બાલા વજરી ભઈજા, દેખી યારાં નેણુ રે મોતી. રંગ છે.
બાલા આદિ બેદકે ચારો, કોડે ન પામે પાર,
સોં થેં ખ્યારા સાંવરા થેં, દોરા ગોપી લાલ રે મોતી. રંગ છે.
શેષ મહેશ વિધિ સુર નારદ, પૂજે નહિકે પાય,
સોંથેં ચારી રાધિકાજીરો, કર જોરી શિર નાય રે મોતી. રંગ છે.
અકલ કલા જાય ન કલી, પહોંચે નહિ મન બાચ;
તાલીયા દેઈ આહિરણી ઉકાં, થેઈ નચાવે નાય રે મોતી. રંગ છે.
નેહરે કારણુ નાયજી થાને, તોરી બેદરી રીત,
દાસ દયારા પ્રીતમજી થાને, પ્રાણુમુ ખ્યારી પ્રીત રે મોતી. રંગ છે.

પદ—૭. રાગ રેખતો-ગત હોપચંદી.

મિલ જાવે તુંહિ સ્યામલડા ખ્યારા, દોસ્તીકર રહેદા કયો ન્યારા,
તુંહિ હે જીવન હે સારા, તેરે બિના ખદક સખી ખ્યારા. મિલ૦ ૧
મેરા સખ સોહી મોહે તેરા, જીવની એક હે તુંહિ મેરા,
ફિદા દિલ સોં કચકા ટેરા, હુવા દિલ કદમોદા એરા. મિલ૦ ૨
ધરકદા દેશ હે દુરા, નહિ કોહિ જાતકા પુરા,
હોવે દિલ દરદી જ્યો ચુરા, દેખે સોહી શિર બીના ચરા. મિલ૦ ૩
મેરા દિલ હે એસા દરદી, છપે નહિ પ્રેમદી જરદી,
કરું જો સુમાનદી ગરદી, મિલે મહેજુજી તો મરદી. મિલ૦ ૪

સુનો સખ ખલક કહું તુમકું, ઐસી જીયા જુદી હે હમકું,
કરું કુરમાન તન હમકું, ન છોકુગી પ્રાન પ્રીતમકું. મિલ૦ ૫,
ઈસ્ક લગવાનકા સાચા, જગતકા જુઝના કાચા,
એહી આગમ નિગમ બાંચા, સુનત દિલ દયાકા રાચા. મિલ૦ ૬

૫૬-૮

નંદનંદન પ્યારે જીં તેરી અખિયાંનિ મુઝે.

કયા જુઝું તેં કયા કીતા;

તું સાંડે લેનાંને મુરાય મેંડા, દિલ લીતા,

તું સાંડી હુઈ દીલભર; તન મન ધન દીતા;

સદા દિદાર દાસલાવ માનું કર મીંતા. નંદનંદન. ૧

તેરી જુદાગી અખ મેં જાન પલકભર ભી ન સહંગી,

તેરે બિનમોલ દી જાની બંદીમેં હો રહંગી;

તેરે બિન કદમ પ્યારે ઓર મુખ સપનમેં ન ચહંગી,

તેરી સખ જહાંન કહે મેંભી અપને મુખ કહંગી. નંદનંદન. ૨

ઈસ્ક જખમકા દર્દ જિસકું લગા સોહી જુઝેં

લગન દા ધાવ ઓર દવા દારૂમેં ન રહેં;

દિવાની હુઈ દિલભર તેરે દરસ બિના ન કુછભી સુઝેં

કરું પુકાર મેહેર કયોં ન આતી હેં બે તુઝે. નંદનંદન. ૩

તું સાંડે દરદદા દારુ મિલના હેં તું સાંડા સજન,

ચેહિ બંદી દી અજૈ હરકેં ટક બતા જા બદન;

તેરે બિન વેખન મુઝે બહોત મતાતા હેં મદન,

ચક્ષમાં હજૂર રહેના દયાપ્રીતમ મુખકે સદન. નંદનંદન. ૪

૫૬-૯ રાગ જિઝોદી ગત રખાની.

મેડા પ્યારા વે, મેડા સાંવરા સલુણા,

મેડા મોહના મીઝજી.

હો મેડા પ્યારાં ટક.

તુમરે દરસદી તો પ્યાસી મેરી આખિયા વે,

મોહન મોરલીવારા વે.

હો મેડા પ્યારાં ૧

૨૬૪] ભક્તકવિ દયારામભાઈનું જીવન કર્પણ.

મન મહેબુબ દયાકે પ્રીતમ વે,

તુંહી અરમોદા તારા વે. હો મેડા ખ્યાસ ૦ ૨

૫૬-૧૦ રાગ કાફી-ગત હુમરીની.

મત છોડ વે અસાનું મરજાંદી વે,

સુન જનવારી વે.

અસાનું-મત ૦ ટેક.

હુવા ક્યોં બેદરદી તું દરદવાલે દિલનું,

દયા સોઈ ક્યોં વે મહેર ના દેવે.

સુન જનવારી. અ ૦ ૧

૫૬-૧૧ રાગ કાફી-ગત હુમરીની.

સાંડે દિલદી મહેરમ સામલ જનદા લસા વે,

તોભી અજાં બેરદી નહિ માનદા.

સાંડે ૦ ટેક.

પે'ડેદી દરદી ખ્યાસી મેરે અખિયાનું,

નમાનિયાનું કિ તરસાનદા ?

સાંડે ૦ મ

દયાકે પ્રીતમ હુંક મહેરમ નિધા કર,

સાનું ક્યોંજી વે દરશ દિખાનદા ?

સાંડે ૦ ૨

ગુજરાતી ભાષાનાં કાવ્યો જોવાંજ તેમ રસિકના પ્રાસાદિકતા તથા માધુર્યતા તેમાં હતાં. એક ગુજરાતી કવિ પરબ્રાન્તની ભાષાના કાવ્યો પણ એટલું સરસ માધુર્ય લાવી શકે છે, તેમ કહું મગીત વહાવી શકે છે, તે જાણીને સર્વ કોઈને આશ્ચર્ય થયું. મહારાજાએ કવિને ધન્યવાદ આપ્યા. “કવિ તમને ધન્ય જો! ૩ જુની ૧૬૯૨ની કૃપા તમારા ઉપર છે. નહિ તો પરબ્રાન્તની ભાષામાં આવી સરસ રીતે ભક્તિનાં કાવ્યો લખી શકાય નહીં.” એમ કહીને કવિને પુષ્પની માળા પહેરાવી. આ ૫ઠ્ઠી ફરોહસિંહરાવ વડોદરા ગયા ત્યારે તેમણે પોતાના મોટાભાઈ સયાજીરાવ મહારાજની આગળ કવિની જલ્દ પ્રશંસા કરી. તેથી સયાજીરાવ પોતે સંવત ૧૮૭૭ માં ડબોઈ ગયા ત્યારે કવિની મુલાકાત લીધી હતી, અને તેમની પાસેથી કેટલાંક ભજનો સાંભળ્યા હતાં. સયાજીરાવ મહારાજ પણ તેમની પ્રશંસા

કરવા લાગ્યા. તેમણે દયારામભાઈને વડોદરે આવવાનું કહ્યું અને જણાવ્યું કે “તમારા જેવા કવિને વર્ષાસન આપીને રાજ્યે કદર કરવી જોઈએ. માટે તમે જરૂરથી વડોદરા આવશો.” એમ કહીને તે વડોદરા પાછા ફર્યા પણ કવિ તો નિઃસ્પૃહી હતા. તેમને વર્ષાસનની પડી નહોતી. તેઓ તો તેને એક પ્રકારનું પ્રલોભન માનતા, એટલે વર્ષાસન લેવા વડોદરા ગયાજ નહિ.

કવિશ્રી એમ માનતા કે કાવ્યશક્તિ, એ પ્રત્યુદ્ભૂત છે. અને તેનો વિનિયોગ-પ્રપંચ વિસ્મૃતિ અને ભગવત્પ્રાપ્તિમા થવો જોઈએ. આથી કવિની પ્રતિષ્ઠા હતી કે કવિતા લખવી તો પ્રભુ નિમિત્તે-કૃષ્ણ વિષયક લખવી આ પ્રતિષ્ઠા તેમણે જીવન પર્યન્ત પાળી છે. તેમણે કેઈ મિત્રની પ્રશંસા માટે, કે કેઈ મોટા માણસના વખાણ કરવા, કે કેઈ નારીના સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા, કે સામાજિક વિષયોનું નિરૂપણ કરના કે અન્ય દેવોની પ્રશસ્તિ માટે કવિતાનો વિનિયોગ કર્યો નથી. આ વખતે વડોદરામાં ગોપાળગવ્ય મહેરાવ નામના એક દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતા. તે કરોડપતિ હતા, તેમજ સરકારી હતા. ધર્મનિષ્ઠ પણ હતા. તેમને સાહિત્યનો પણ શોખ, કવિતા અને સંગીત તરફ સારી રુચિ. તે મદ્રાસના વતની હતા. ગાયકવાડ સરકારને નાણાં ધીરતા સરકારના માનીતા પારેખ હતા. તેથી વડોદરામાં આવીને રહેવા. રાજ્ય તરફથી તેમને કેટલાક ગામ મળેલા. તે હિંદાર અને દાનમીલ હતા. તેમ ગુણીજનની કદર કરે તેવા હતા પણ તે ગણપતિના ભક્ત હતા. તેમના મકાન પાસે ગણપતિનું મોટું દેવળ બંધાયું હતું. ત્યાં દરરોજ સેકડો બ્રાહ્મણોને તેઓ બોજન કરાવતા તેમના સાલજવામાં આપ્યું હતું કે દયારામભાઈ સારા કવિ છે તે કૃષ્ણના સારા કાવ્યો લખે છે આથી તેમની પ્રશંસા તેમની પાસે થોડાક ગણપતિના કાવ્યો લખાવનાં. આ કાવ્યો ગણપતિ-ઉત્સવ યોજાને પડે ગવડાવવાના હતા. આથી દયારામભાઈને વડોદરે બોલાવવા ખાસ એક માણસને તેમણે

મોકલે. તે માણસે સદેશો કહ્યો. “કનિશ્ચી, અમારા ગ્રેહ ગોપાળગમભાઈનો સદેશો છે કે આપ તેમને માટે ગણપતિના સાગ લજનો લખી આપો. તેઓ તમારી કદગ જરૂરથી કરશે તમને સારુ વર્ષાસન પણ બાધી આપશે.” પણ આપણા કવિએ નમ્રતાથી જનાળ આપ્યો કે “તમારા ગ્રેહ ગોપાળરાવને કહેજો કે દયાગમભાઈની તો પ્રતિજ્ઞા છે કે તેની કવિતા કૃષ્ણ ભગવાન માટેજ છે ખીજી કોની તે કવિતા કગતા નથી પ્રભુ કૃષ્ણ સિવાય ને ખીજીની કવિતા કઈ તો તે કવિતા વ્યભિચારીણી થાય મારે વર્ષાસનની લાલચમા પડવું નથી મારે વર્ષાસનનું શું કામ છે?” એમ કહી થોડીકવાર ચિન્તનમા પડી ગયા અને પછી એક કાગળ લીધો તેમા નીચેનું પદ લખી મોકલ્યું.

પદ.

એક વર્ષો ગોપીજન વલ્લભ, નહોં સ્વામી ખીજો.
 નહોં સ્વામી ખીજો રે મ્હારે નહોં સ્વામી ખીજો ૨૧
 અનં કોશિ કામ ન મ્હારે, રીજો કે ખીજો;
 કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ મારજ વણસો કે સીજો;
 પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમા, મન રમે ખીજો એકં ૧
 સુખી હુ ખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણ ગાઉં;
 વિના મૂલનો ઘર ગુનામ, વેચે ત્યા વેચાઉં,
 એજ ગમ્યો એથી મન માન્યુ ખીજો નવ ચાહું,
 એના અતિ અનતાર હુ કોનો દાસ ન કેહેનાહી એકં ૨
 કૃષ્ણ વિના શિર અનર નમે, તો છેદનનો દડ;
 નદકુવર વણુ નામ જપે તો, જ હા કડ સતખડ,
 અવર દેનની આશ કરે, અઘ લજે ધ્રુવાડ;
 અન્ય અમર દરશન દોડે પગ, તો પાહુ પિંડ એકં ૩
 હું ચાતક જળ સ્વાતી શ્રીજી, હું જળ હરિ વારી;
 હું હારીવ કાડી હરિ દલવત, ધારી તે ધારી;

અનન્ય પતિપ્રત જેને નહીં, તે કહીએ બ્ધલિચારી;

શ્રીગુરુદેવ નભવન્ને કહે દયો, સદા ટેક મારી. એક ૦ ૪

બહારની મિજલસો માટે જેમ દયારામભાઈને નિમંત્રણ મળતાં, તેમ વૈષ્ણવો તરફથી મળતા. ઉબોઈમાં દયારામભાઈની સત્સંગ મંડળી તો હતી. પણ ઉત્સવોના દિવસોમા મંદિરના યોગાનમાં ઉત્સવ સમારંભો થતા. તેમા કવિશ્રીના લજનોની છાજ હતી. ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓ પણ તેમની વાણી સાલળવાને ઉત્સુકતા ધરાવતા. કેટલાકો તો પોતાના મુકામે કવિશ્રીને ખાસ નિમંત્રણ આપીને તેમની પાસેથી તેમના પદો તથા ગરબીઓ સાલળતા. કવિ પુષ્ટિમાર્ગીય અને તેમાં પણ દૃઢ આસક્તિ ધરાવનારા, એટલે ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓને પણ તેમના માટે માન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

એક વખત અમદાવાદના શ્રી નટવરલાલજી મંદિરવાળા ગો. શ્રી. છોટાજી મહારાજની ઉબોઈમા પધરામણી થઈ હતી. (સંવત ૧૮૮૭) તેમણે દયારામભાઈનું 'લક્ષિત પોષણ' તથા 'પુષ્ટિપથ' વાંચ્યાં હતા. તેમજ 'લક્ષિત વિધાન' મથ, 'સંપ્રદાયસાર' કાવ્યો વિષે માહિતી મેળવી હતી. આ કાવ્યોમાં કવિ પુષ્ટિમાર્ગીના લક્ષિત તત્ત્વને મર્મ તેમજ 'શુદ્ધાદિત વેદાન્ત' ને ઘણી સરસ રીતે સમજાવી શક્યા છે, અને તે વળી સરળ કાવ્યોની લાખામાં તે જાણીને મહારાજશ્રીને તેમને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. ઉબોઈમાં પોતે લગલગ ૨૫ દિવસ સુધી મુકામ રાખેલો. તે સમય દરરોજ દયારામભાઈને મળતા તથા તેમની સાથે લગવહવાર્તા તથા સિદ્ધાન્ત ચર્ચા પણ કરતા. આ વખતે વૈષ્ણવો પણ હાજર રહેતા. તેઓ ઉબોઈ ગયા કે બીજે દિવસે દયારામભાઈને ઘેર મળવા જાતે પધાર્યા. દયારામભાઈએ બહુજી લાવપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો. અને વૈષ્ણવી રીત અમાણે તેમનો ચરણસ્પર્શ કર્યો. એક વખત પોતાના મુકામ ઉપર લજનોની બેઠક કરાવી. અને દયારામભાઈ

૨૬૮]' લક્ષ્મીવિદ્યારામભાઈનું જીવન કથન.

પાસે 'લક્ષ્મીવિદ્યા' હિપર વિવેચન કરાવ્યું. ત્યાં સુધી શ્રી હોટાજી મહારાજ ત્યાં બિરાજ્યા ત્યાં સુધી લજ્જનની જેઠકા ચતી. તેમાં કવિશ્રી નવાં નવા પદો ગાતા, દરરોજ પ્રશ્નો પૂછાતા. તેના ખૂલાસા દયારામભાઈ કાવ્ય દ્વારા આપતા.

એક વખત જેઠકામાં પ્રશ્ન પૂછાયો 'દયારામભાઈ, તમે પુષ્ટિમાર્ગને શા માટે સ્વીકાર્યો છે ?

આના ઉત્તરમાં તેમણે 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' નામનું લાલુ કાવ્ય સંભળાવ્યું અને તેના હિપર વિવેચન પણ કર્યું હતું. 'પુષ્ટિમાર્ગનું લક્ષણો દર્શાવતાં કવિએ જણાવ્યું.

“ માર્ગ પીળ પલુ ઘણા, ત્યાં સાધનનું કામ,
અંગી જીવ કેવળ કૃપા, તે પથ પુષ્ટિ નામ.”

અન્ય માર્ગોમાં સાધનની જરૂર પડે છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો પ્રભુકૃપાજ ફક્ત આપે છે. પુષ્ટિનો અર્થજ અનુગ્રહ છે. તે માર્ગની માન્યતા પ્રમાણે જીવોના ત્રણ પ્રકાર છે પ્રવાહી, મર્યાદા અને પુષ્ટિ જીવો. તેમાં પુષ્ટિ જીવો-ઉત્તમ છે. તેઓજ પ્રભુની કૃપાને યોગ્ય છે. તેમની ઉત્પત્તિ પ્રભુના આનંદ સ્વરૂપથી ભગવત્સેવા અને રસાત્મક સ્વરૂપના ગ્લાનિની પ્રાપ્તિ માટે છે. તેમને કાષ્ઠિક લૌકિક સિદ્ધિઓ મેળવવાની નથી. તેમને સ્વર્ગ પણ જોઈતું નથી, અરે મુક્તિ પણ જોઈતી નથી. તેમને જોઈએ છે પ્રભુનો પ્રેમ. પુષ્ટિજીવોનાં લક્ષણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ 'પુષ્ટિપ્રવાહ મંથ' માં તેમ શ્રીહરિરાયજીએ પણ સ્વતંત્ર મંથમાં આપેલ છે.

શ્રીજીના શ્રીઅંગથી પ્રકટી પુષ્ટિ સંપ્તિ,
પ્રભુ પ્રાપ્તિ ગુરુ કૃપાથી, ન મળે સાધન કષ્ટ;
જે સાધન છે તેજ ફક્ત, સેવા શ્રીજીજૂપ,
પુરુષોત્તમ પ્રભુ આ પથે, તેજ થયા ગુરુરૂપ.

પુષ્ટિમાર્ગીય જીવે પ્રથમ ગુરુ પાસેથી નામ નિવેદન પ્રાપ્ત કરતું અને પછીથી 'બ્રહ્મસંબંધ લેવું'. 'બ્રહ્મસંબંધ લીધા વગર

સેવા કરવાને યોગ્ય બનાવું નથી. માર્ગની રીતિ ખમાણે સેવા લાવથી કરવી. બ્રહ્મ સંબંધથી તમામ પ્રકારના દોષો દૂર થાય છે. અને જીવ શુદ્ધ બને છે. જેમ મટરનું જલ ગંગામાં મળતાં ગંગારૂપ થાય છે, તેમ દોષ સુક્ત જીવ પણ, બ્રહ્મ સંબંધથી નિર્દોષ થાય છે. પારસમણિ કથિરને પણ સુવર્ણ બનાવે તેમ બ્રહ્મસંબંધ જીવને શુદ્ધ કરે છે. લક્ષિતમાર્ગ અગર પુષ્ટિમાર્ગમાં શુદ્ધ જીવાત્માનોજ પ્રવેશ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી દેહના સંબંધથી અઠંતા અને મમતા હોય, મારુ તારું હોય, ત્યાં સુધી લક્ષિતમાર્ગના દાર બંધ હોય છે. 'બ્રહ્મ સંબંધ' ની દીક્ષા એ એક પ્રતિજ્ઞા છે. તે લેનારને અસમર્પિત વસ્તુ અને અન્યાયવતો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અધમ ઉદક સુરસરિત સમાન સંબંધ તળે બળ,

તૂટી ધાર ગંગોદક ઠંડું ધોવાય મૂત જળ.

આત્મનિવેદન કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવે કોઈપણ પ્રકારની ચિન્તા કરવી નહિ. શ્રીવલ્લભાચાર્યના 'નવરત્ન મંથ'નો દરરોજ પાઠ કરનારને કોઈ ચિન્તા રહેતી નથી.

આ પછી દયારામભાઈએ પુષ્ટિમાર્ગમાં મેલ્ય શ્રીકૃષ્ણ છે, તેથી તેમના ધ્યાનનું નીચેનું ધોળ ગાયું.

શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનનું ધોળ.

ઠાળ, ૫૬-૪ શું.

પ્રથમ પ્રભાતે શ્રી કૃષ્ણનું સ્મરણ કરીયે રે,

વજની લીલા સઘળી હરિની સંગે ધ્યાન ધરીયે રે. ૧

હરિનો મુગટ તે તો વૈકુંઠનો સાર લીયે રે;

હરિના કુંડલ તે તો સાંખ્ય યોગ નિશ્ચે કઠીયે રે. ૨

હરિને નાકે મોતી રાધિકાનું રૂપ છે રે;

ચંદ્રાવળી ચિત્રુક આલસરણનું સ્વરૂપ છે રે. ૩

હરિનું હસનું તે તો મોહિની માયા કહેવાય રે;	
મુરલી શિવજીનું સ્વરૂપ એવું વેદ ગાય રે.	૪
હરિનું તિલક શુદ્ધ પ્રેમને પ્રમાણીયે રે;	
કૌસ્તુભમણિ હૃદે જીવ તત્ત્વ જાણીયે રે.	૫
શ્રીવત્સ લાછન તે મણિની જાય જાણીયે રે;	
વનમાળા ગુન્જ છે ભક્ત ઉપર આણીયે રે.	૬
માયા પીતામ્બર ને 'હડી બ્રહ્મારૂપ લાલું રે;	
દીપ્ત કુંગી મેઘ કેશનું સ્વરૂપ કહ્યું રે.	૭
સંજે ગોપીજન તે શ્રુતિઓ છે વેદની રે;	
ગોપ મત્ર તેની વાત કહ્યું બેદની રે.	૮
શ્રીરાધાજી કૃષ્ણ આત્મારૂપ પ્રેમભક્તિ રે,	
નદજી તો અક્ષરબ્રહ્મ જશોદા જાણો મુક્તિ રે.	૯
શ્રી ગોકુળ તે વ્યાપિવૈકુઠ સાક્ષાત છે રે;	
કરમા કમળ વિશ્વરૂપ વેદ વાત છે રે.	૧૦
એવું ધ્યાન સદા શ્રી કૃષ્ણનું પ્રીતિ ધરીયે રે;	
વ્રજમાં વાસ મળે ભવસાગરને ક્ષણમા તરીયે રે.	૧૧
સરવે વિગ્તારીને કહેતા ગીત વધી જાય રે;	
માટે દાસ દયો કાર્ય એક હરિના ગુણ ગાય રે.	૧૨
નીચેના ધોળમા પુષ્ટિમાર્ગનાં ૧૪ રત્નો જણાવ્યાં છે—	

ધોળ-૫ મું.

શ્રીમદ્વલ્લભકલ્યાણસસમુદ્ધી નિર્મળ રત્ન નિકળ્યા દશ ચાર,
કિયાં કિયાં છે વિવેકે વર્ણવું સાલજાએ સહુ દેવી જીવ નરનાર.
પહેલું તે રત્ન શ્રીનવનીતપ્રિયે, બીજું મધુરશ નિર્મલ નામ રે,
ત્રીજું રત્ન શ્રી.વિદ્યેશરાયજી, ચોથે દારિકેશ પૂરણકામજી.
પાંચમું રત્ન શ્રી ગોકુલનાથજી, છઠું શ્રી ગોકુલચંદ્રમાજી હરિયે,
સાતમું રત્ન શ્રીમદનમોહનજી, આઠમે શ્રીમાધવકૃષ્ણજી હરિયેજી.

નવમું રત્ન તે નટવરલાલજી, દશમે જમુના મહારાણીજી,
 એકાદશમું રત્ન શ્રીગિરિધરરાયજી, બારમે શ્રીગોવર્ધન દયો જાણીજી.
 તેરમે શ્રીદામોદર શેષહી સંજે, ચૌદમે શ્રીગોકુલ સેવે વજ રે,
 ચૌદ રત્નમાલા મધ્ય એક દુગદુગી, મધ્યે મોતી ઝળકે ગોપીનાથ રે.
 એ માલા કંઠે ધરી સુંદર શોભિયા ચિંતામણિ શ્રીવિક્રમેશ રે,
 એ માળા જે ગાય ને સાંભળે રે, બલિહારી જય દયો દાસ રે.
 પછી પ્રભુના સ્વરૂપનું ચિંતન કેમ કરેવું તે માટે નીચેનું પદ ગાયું—

સ્વરૂપ ચિંતન.

પદ ૩ કું-રાગ રામકળી.

કર ચિત્ત ચિંતન કોઈ પ્રકારે, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તણું રે;
 પરમાનંદ ઉદય થાય અંતર, ન રહે પાપ સંતાપ અણું રે. ૧
 સુંદર બાળકરૂપ રૂઝાણું, ચરણ લંગરી વાગે રે;
 હણહણતો જશોદા પાલવ મહી, હાં કરી માખણ માગે રે. ૨
 નાકે મોતી ને લટે લટુરી સુંદર મુખપર ઝુમે રે;
 હૈયે હેત વાચુ જોઈ જગોમતી લઈ લઈ શ્રીમુખ યુમે રે. ૩
 સુંદર મુખ પર દધિ લપટાણું, નિરખે લાગે વહાણું રે;
 નહિં ખાઉં બાળો ધાવીશ માઠી, બોલે તોતકું કાણું રે. ૪
 કયદું એક શુભ કરે કામિનીશું, દુષ્ટ દષ્ટિ બચાવે રે;
 કે વાસલડી વાતો શ્રોવિચ્ચ, ગોચારી ઘેર આવે રે. ૫
 શ્રીગોપીજનના ઘરમાહે મનગમતું મુખ મહાસે રે;
 કોઈ સમે ચોરી મહી નહાસે, કહી ગોપિકા ઝાસે રે. ૬
 શ્રી જન્દાવન રાસમંડળમાં નાચે શુભવક્રિશોર રે;
 ઈત્યાદિક લીલા ધર ખ્યાને, દયા તું નિશદિન બોર રે. ૭

આ બેઠકમાં અન્યમાર્ગોએ પણ આવતા હતા. તેમને પણ
 દયારામભાર્તનાં લજનો તથા પ્રવચનોમાં રસ પડતો ગયો. અને
 યુષ્ઠિમાર્ગ વિધેના તેમના પૂર્વમ્હ તથા જોટા ખ્યાલો બદલાઈ ગયા.
 તેમાંના ઘણાઓએ શ્રી છોટાજી મહારાજ પાસેથી શ્વસ પંથ લીધું.

શ્રી છોટાજીમહારાજ દરોજ નિયમિત રીતે જોડકમાં હાજરી આપતા અને સપ્તર્ષક દયારામભાઈનાં પ્રવચનો સાંભળતા. છેલ્લે દિવસે તેમણે પણ પ્રવચન કર્યું અને કહ્યું, “દયારામભાઈ એક ઉત્તમ કોટિના પુષ્ટિમાર્ગીય હતા છે. તેમનું હૃદય પુષ્ટિભક્તિથીજ છલકાયેલું છે. કેટલાકો તેમને નરસિંહ મહેતાના અવતાર કહે છે. પણ અમે તો તેમને મૂરદાસાદિ અષ્ટછાપના કવિઓમાંના એક નંદાસજીના અવતાર તરીકે ગણીએ છીએ. તેમણે પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોનો જિંદા અભ્યાસ કર્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું જ્ઞાન તથા ભાવ પચાવ્યા છે. નહિ તો આવી ઉત્તમ વાણી નીકળેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તરફ તેમનો ગોપીભાવ છે. દયારામભાઈ તમે હાંથુ આમુખ્ય ભોગવો અને ભગવદ્ભક્તિના રસનું પાન કરો અને બીજાઓને પણ કરાવો. એવા આશીર્વાદ આપ્યા અને દયારામભાઈને વૈષ્ણવી રીત પ્રમાણે ઉપરજો આદાબો હતો. દયારામભાઈ શ્રી-છોટાજીમહારાજનાં પ્રેમથી ગદગદિત થયા હતા. તેમના અરજીરૂપણં કર્યાં, અને શ્રીતાઓના હર્ષનાદ વચ્ચે છેલ્લા દિવસની જોડક પૂર્ણ થઈ. મહારાજશ્રીનો ડોહાકીર્તી મૂકામ ઉપડયો. ભારે પણ તેઓ દયારામભાઈને મળવા તેમને ઘેર પધાર્યાં. તમામ ગોસ્વામી મહારાજશ્રીઓ પણ તેમના પ્રત્યે માન ધરાવતા. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોમાં તે એક મૂલ સમાન હતા.

એક સમય મોરવામી શ્રી પુરુષોત્તમલાલજી ડોહોઈ પધારેલા. તેમણે પણ દયારામભાઈની કીર્તિ સાંભળેલી. વળા તેમની ગુરુભક્તિથી પણ તેઓ તેમની ઉપર પ્રસન્ન થયા હતા. ડોહોઈમાં તેમણે વૈષ્ણવોનો સમાજ ભર્યો હતો તેમાં દયારામભાઈને પણ નિમંત્રણ હતું, તેથી તેઓ ત્યાં ગયા, પણ થોડાક મોડા પડ્યા. એટલે દયારામભાઈ માટેના ઉપર એક મંડિતજી બેસી ગયા. દ... આઈ, પંડિતની પાછળ બેસવા ગયા. પણ... પુત્રજ કર્મચારીને આમી કરી કે... નયક પંડિતજીની પ્રાણમાં મૂકો,

દયારામભાઈએ બેઠક લીધી મહારાજશ્રીની આગ્રાથી દયારામભાઈએ પણ કેન્દ્રાક પદો ગાયા ખાસ કૃષ્ણ મહિમાના પદો ગાયા મહારાજશ્રી પ્રસન્ન થયા અને કવિને પ્રસાદીમા ખીકુ આપ્યું, અને સલામા તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી

ઉપરના પ્રસંગને 'નર્મગદ્ય' તથા 'ગુજરાતી' ના આધારે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભા ૧ ની પ્રસ્તાવનામા વિકૃત રીતે રજૂ કરનામા આવ્યો છે તેમા એના અસત્ય નિધાન કરવામા આવેલા છે કે 'કવિ ખૂબ કાંધે ભરાયા મહારાજ પણ તેમના ઉપર ગુસ્સે થયા હતા દયારામભાઈએ ગળાની કડી તોડી નાખી હતી વગેરે' આ હકીકત સચથી વેગળી છે તેના કારણો નીચે રમાણે છે —

૧ દયારામભાઈ આદર્શ વૈષ્ણવ હતા તેઓ કદીપણ કોઈના ઉપર ક્રોધ કરતા નહિ તો પછી મહારાજશ્રી ઉપર ક્રોધ કરે તે સંભવિત નથી

૨ તે માનતા કે શ્રીનૃસિંહભાગ્યજીના વશના બધાએ ગોસ્વામી બાળકો વલ્લભ છે જેટલોજ ભક્તિભાન શ્રીનૃસિંહભાગ્યજી માટે તેમને હતોતેટલો શ્રીપુરુષોત્તમનાથજી મહારાજશ્રી માટે હતો

'શ્રી વલ્લભકે બસકે, સખી વલ્લભ ૩૫'

ભક્તિ વિધાન પા ૧૪

૩ દયારામભાઈની એવી માન્યતા હતી કે ગુરુનો કોઈ પણ સમયે દોષ ન જોવો

'કામી હુ સાધુ કૃષ્ણ કહિ લોભી તબ વામન ભત્તિ'

આવી પોતાની માન્યતા હોવાથી તેમણે શ્રીપુરુષોત્તમનાથજી મહારાજશ્રી ઉપર ક્રોધ કર્યોજ નથી

૪ દયારામભાઈએ ક્રોધમા આવીને કડી તોડી નાખી અને મહારાજને આપી એ બાબત પણ દયારામભાઈના એ મિદ્દાત અને વૈષ્ણવી જીવનથી વિરુદ્ધ છે જેમ બ્રાહ્મણ જનોઈને ધારણ

૨૭૪]. લક્ષ્મીવિદ્યાસમભાર્તુ' જીવન દર્પણ.

કરે છે, તેમ વૈષ્ણવ તુલસીમાયા-કંઠી પહેરે છે. તે વગર વૈષ્ણવ ગણાતો નથી. એ વૈષ્ણવતાનું બાજુ ચિન્હ છે. સિલક અને કંઠી તો દરેક વૈષ્ણવનાં ચિન્હો છે, વળી 'ગસિક' વસ્ત્ર પણ માં કંઠીનો મહિમા નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

લક્ષિ સહિત જૂથલુ કરે, શુભ તુલસીકાઠની માળા;
તેને પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ, નહિ અશુચિ તનુ કો કાલ.
શ્રીવ કાષ્ઠ તુલસીમાલા લખી, યમદૂત દૂર પલાય;
કૃતિ દેવ પિત્ત મુકુત સધળું, કોટિ ઘણું ધર્મ જાય.
દુર્નિમિત્ત ન, દુઃસ્વપ્ન ભવ નહિ, ઉભય લોકાનંદ;
નિશ્ચલ સદા શ્રીકૃષ્ણ લક્ષિત, નહિ કદાપિ મંદ.
નથી માળ તુલસીકાષ્ઠ ધરનાં, પાપ મોહિત મુગ્ધ,
તેને ન નગકથી નિરતિ, હનિક્ષાપાગ્નિથી દગ્ધ.

તુલસીમાયા નહિ ધાગણુ કરનાર નગકમા જાય છે, અને હરિના કોપકથી અગ્નિથી બળે છે. તુલસીમાલા વિશે આવો વિચાર ધરાવનાર કવિ શું કંઈ તોડવા જોઈથી હદે જાય? તે માની શકાય તેમ નથી.

સંવત ૧૮૮૩ માં દ્રવિડાચાર્ય ૨૧મી અનંતાચાર્ય ડોહર્ષ આવેલા. તે વખતે તેમણે બાવાજીના મંદિરમાં કવિની બેઠક કગવી. તેમાં ગમાનુજ સંપ્રદાયના મોટા મોટા પડિતો પણ હાજર હતા. કવિએ આ બેઠકમાં મુખ્યત્વે કૃષ્ણ મહિમાનાં લજનો ગાયા. કૃષ્ણ એજ પરમતત્ત્વ છે. એજ મોટામાં મોટા દેવ છે, તેમની લક્ષિ કરવી જોઈએ, વગેરેના બાવના તે પદો હતાં. અનંતાચાર્યજીએ લજનો સાંભળીને કવિથી ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને તેમને પુષ્પમાળા, મહાપ્રસાદ અને ઉપરણાની બેઠથી સત્કાર કર્યો. કવિશ્રીની 'કૃષ્ણ' માટેની અનન્ય લક્ષિથી તેમને દયારામભાર્તુ માટે ઘણું માન થયું. "દયારામભાર્તુ સાચા વૈષ્ણવ છે; તે ડોહર્ષનું મહામોહન ગત છે, એટલુંજ નહિ પણ તમામ"

વૈષ્ણવ ધર્મનું મહામોહનું રતન છે,” એમ જાહેરમાં દયારામભાઈની તેમણે પ્રશંસા કરી હતી. દયારામભાઈએ નમ્રભાવે તેનો સ્વીકાર કરતા કહ્યું, કે “હું તો કૃષ્ણના દાસનો પણ દાસ છું. હું તો અબુધ જીવ છું, હું જે કંઈ કવિતા લખું છું, તે પ્રભુકૃષ્ણ મારી પાસે જોમ લખાવે છે તે પ્રમાણે લખું છું. હું શાસ્ત્રો લખ્યો નથી. હું પડિત નથી. હું વાદવિવાદ કરવાનું જાણતો નથી. હું તો મારી કાલી થેલી ભાષામાં મારા સ્વામી કૃષ્ણના ગુણગાન કરું છું, અને તેમાંજ મને રસ છે, તેમાંજ મને આનંદ પડે છે. મને અન્ય વસ્તુઓમાં રસ નથી.” આ વખતે નીચેના પદો તેમણે ગાયા.

નામસ્મરણું

પદ-૧ હું જીલણા છંદ.

અધ્યા હિટતા કૃષ્ણ કહે, એસતા કૃષ્ણ કહે,
સુતા શ્રીકૃષ્ણ કહે, હરતા ફરતા.
ચાલતા કૃષ્ણ કહે, દોડતા કૃષ્ણ કહે,
વણ કહે કૃષ્ણ રમે, માર્ગ કરતા.
કૃષ્ણ કહો ખાન કર, પાન કર કૃષ્ણ કહો.
કૃષ્ણ ગુણ ગાનકર, દુઃખ સુખમા.
ગુપ્ત પણ કૃષ્ણ કહે, પ્રકટે શ્રીકૃષ્ણ કહે,
અહર્નિશ કૃષ્ણને, રાખ્યું મુખમા.
પ્રીતે શ્રીકૃષ્ણ કહે, ભીતે પણ કૃષ્ણ કહે,
સહજ શ્રીકૃષ્ણ કહે, કૃષ્ણ કામે,
સર્વગમે સદા સધળે શ્રીકૃષ્ણ કહે,
સિદ્ધ કારણ સકળ શ્રીકૃષ્ણ નામે.
સતજીવની આવે સાધન સકળ શિરમણિ.
એન આગ્યો ધસ્યો કાળ, ડસવા
લટકું અંમલક આસુ એતો દયા,
નહીં તો નિર્થક પડશે હાથ ધસવા.

અધ્યા ૦ ૧

અધ્યા ૦ ૨

અધ્યા ૦ ૩

અધ્યા ૦ ૪

પ્રભુપ્રાકટયાનંદ.

પદ ૨ જુ-રાગ કેદારો.

નંદનદન પ્રકટ સ્વામી સમન્વયા વિના, બ્રહ્મ નિજ માને સુખ
શુ વિચારો ?

નિરખી નિજ રૂપ જોમ હરજો દામિની તેને સુખ કેવુ હોય
મનમાં ધામે. ૧

સજ્જન ધન સમજો આનંદ શો સૃષ્ટિને ? અલ નિપજો નહિ વિના ટણિ;
એમ અતર્કામી ઓળખે શુ સધું પ્રકટ અતુલન વિના સુખ શુ દણિ !
નાગ સ્ફુટ નિદિએ, રાફડો પૂજીએ, પ્રસન્ન ચર્મ ફલ કહો કોણુ આપે ?
રાય રૂઢી રાણી જગમા પૂજાય પણ કાત વણુ કામ દુઃખ કોણુ આપે ?
હૃત વિના માખણે મોદક ચોળાય નહીં પૂરવા દીપ નવકામ લાગે;
પુત્ર પ્રકટયા વિના વંશટ્ટિ કયહા ? ઉદગ ગર્ભે ન વધ્યત્વ લાગે.
ધ્યાન ભોજન કરે ભૂખ લાગે નહીં કાષ્ટ આંપે તુર્ત ન લાહે લાગે
સૂર્યવ્રતવાળા દિન દેખી જમતાં નથી, અર્ધેદુ ચકોર ચિત્ત સુખ ન જાગે.
ગોલારાણ્યા નામ ભાટનુ રામજી નાપિક પારેખ ધંતુર કનક કહાવે,
આકડો સૂર્ય જોમ બકરાને એજ કહે બ્રહ્મપણું જીવ તેવું ગોલાવે.
બ્રહ્મથી ઉપજ્યો પણ બ્રહ્મ થાયે ન જીવ, મુક્તાશ્લજલ કદાપિ ન થાય,
વસ્ત્ર પાધુ કપાસ ન કોટિ પ્રયત્ને, ઉલટી વહી નહી મૂલમાં ન જામ.
સનકાદિક બ્રહ્મમા ભણી પાછા નીકળ્યા, મજવાસી નીકળ્યાં પ્રેમ પીવા,
ઉદવશુકદેવશિવ ભજનાનંદ ભોગિયા બ્રહ્માનંદ ત્યાગ્યો ઉતરેયો મીવા.

પદ—૩

પ્રપંચ વિસ્મૃતિ મતિ કૃષ્ણાસક્ત, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
ત્યાગ તોય સંગ રંગ કૃષ્ણ લક્ષ્મી, તેને બાકી નથી તરવું રે.
સહેજે આત્મસાત કર્યો કૃપાનાથ, તેને કાંઈ નથી કરવું રે.
ગુરુ ભગવદીયે આલ્યો હસી હાથ તેને બાકી નથી તરવું રે.

આસક્ત સહેજે કૃષ્ણ કૃપાવડે યાય, તેને કાઈ નથી કરવું રે.
 એનો જીવ પાસે ન મળે ઉપાય, તેને બાકી નથી તરવું રે.
 સહેજે પ્રીતિ વિશ્વાસ પ્રભુ સંગ, તેને કાઈ નથી કરવું રે.
 દયાના પ્રીતમનો જેની ઉપર રંગ તેને બાકી નથી તરવું રે.

ચિંતા ત્યાગ.

૫૬—૪

સુણો સહુ હરિજન, અજ વસન ચિંતા રજે હૃદયે રાખો;
 નિશદિન નિશ્ચિન્ત ચર્ચ સેવા, શ્રીકૃષ્ણ નામ નિત્ય લખો. ૧
 વિશ્વ ભર શ્રીપતિ બિરદ સદા, જગ પોષણ જેને જેમ જદાતદા,
 તે નિજજન નહિ બૂલેજ કદા. સુણો સહુ ૨

વણુ ઉદય અજગર બાહાર મળે, નિત્ય સાકર સકરખોર ગળે;
 તદપિ મન સદેહ શે ન ટળે. સુણો સહુ ૩
 ગિરિ શિખર વૃક્ષ જે સદા હયાં, હરિવિષ્ણુ ત્યા સિંચન ઠાણે કયાં!
 મૂકે વાડી વિટપ જન પોષ્યા કયાં. સુણો સહુ ૪

જે સમય ન ઉતરતુ અજ ગ્રીના ત્યારે હૃદય કયું મ્તન પય પીવા;
 આજ મુગ્ધ પણે ખેડો ખીડીવા. સુણો સહુ ૫
 પ્રારબ્ધે આમ તણુ લીધું, જીવિત લગી નિજ નિજનું લીધું;
 એમ સમજી ભજન જોઈએ કીધું. સુણો સહુ ૬

પહેલી યુગણી ગમી પછી ચતુ કરી, ધનું નામ સત્ય લવલરણુ હરિ;
 બળવણુ પણુ ખેસે શીદ ધરી. સુણો સહુ ૭
 મુળ મેરી અજબગુલ રટણુ કરે, ધુત્ત પાણી પીએ ને પગે ચારે ચરે;
 જુક્તિ કરી હરિજન દુઃખ હરે. સુણો સહુ ૮

પીયે સ્વાતિ જળ આતક વિશ્વાસે, ભગવંત ભરોસાથી પાસે;
 વણુ પ્રતીતિ લયું રહે ઉર તાસે. સુણો સહુ ૯
 પડી સુદૃઢ પ્રતીતિ દયા પ્રીતમ તણી, જાણે સર્વ સાધન આબ્યા તેથી
 બંધુ; તેને જાણે સંત સહુ મુકુટ મણિ. સુણો સહુ ૧૦

પદ ૫—રાગ, રામઝી

કૃષ્ણ કહેતાં શું, જોસે નાણું, મરખ તને કૃષ્ણ કહેતા જોસે નાણું. ૧
મિથ્યા લવરી કરે મનગમતી, નહિ તેનું દામ ને ઠેકાણું, ૨
દામનું કામ નહીં, નહીં પરિશ્રમ, આતા ગોવિંદ ગુણગાણું. ૩
કિંચિત્ શ્રમ ને લાલ ઘણેરો, નહિ ઠાઠ એક સમાણું; ૪
ખાતો ન હોય તો નખજો કહત તને, જોઈએ જગેરનું લાણું. ૫
હરિ ભજતા તુંને આજસ આવે, લવ લટકણુ નિશ વાદાણું, ૬
અરે તુંને પશુમા તે અતઃ શાનો, તુ પશુ પશુ પુચ્છ વિનાનું. ૭
કો દહાડો તુંને કોઠ ન થયો જો હું કૃષ્ણ છીર્તન મુખ આણું. ૮
પ્રભુસમરણુવિના ભવ ન તરીયે, તે હું નિશ્ચ કરીને રે જાણું, ૯
કથો કહે હરિ ભજ મન મ્હારા, ફરી નહિ મજે આ ટાણું. ૧૦

પદ ૬—રાગ, રામઝી

કૃષ્ણ કરણુ કરી ઓપ નટવર ધરી, કોટિ કંદર્પથી અત્ય સારી,
આપે દર્શન તો આજી પ્રસન્ન હું, ટમટમે નિગમવા મન મ્હારી.
ભજન સમરણુતણું ખીજું મ્હારે નહીં, જોયી હું તાહરી કાતિ દેખું,
ઉદ્ગાદિક દેવને સ્વપ્ને આવો નહીં, તે આગળ મ્હારું કોણુ લેખું.

પદ ૭—રાગ રામઝી

જોને સહાય શ્રીકૃષ્ણની, તે તો સુખમા મ્હાલે,
વૈર પડે બધા વિશ્વશુ, કોઈનું કાર્ત્ત ન ચાલે. જોને ૧
દોષના ગુણ માને હરિ, જોહને કીધો પોતાનો.
વહાલથી વાક વસે નહીં, એ સ્વભાવજ માનો. જોને ૨
અવજાનું તે સહુ સત્તણું કરે, માધવની મેહેરે,
ભક્ત ગણે લક્ષણુ વિના, પાંડવની પેરે, જોને ૩
કૃષ્ણ કૃપા ચર્ષ તે ચર્ષ, ફરી જાય ના હીટી,
લાંતી પડોજે રંગચોળની, જ્યમ કરતવ લીટી. જોને ૪
નિજજન મતિ હરિ હાયમાં, ગમતું હોય તે કરાવે,
જનની જુગતિ જનનીની જ રે, દોષ શી પેરે લાવે. જોને ૫

સહ વાતે સમરથ થી હરિ, વાણી વેદે બલાપી,
તદપિ અહિત નિજ લક્ષ્મી હરિથી થાય ન કદાપી. જીને ૦ ૬
સત્ય સંકલ્પીરે શ્રીપતિ, સદા સત્ય છે વાણી,
તદપિ અગાધ ગતિ અકળ છે, કોથી જાણે ન જાણી. જીને ૦ ૭
કૃષ્ણકૃપા ઘણી દેખીને જનને જાણી ના જાણું,
દયા દીનતા ચૂકતા, પડે ગોચરે રે ખાણું. જીને ૦ ૮

પદ ૮—રાગ કેદારી

જીવી અચલ લક્ષિત તારી આપ મુને મોહન, કરણાનિધિ
ગિરિધારી રે;

કાયા વાયા મનસાએ કરી, સેવા કરુ સદા હુ તારી રે. ૧
નેત્રે મારે તુને નખ શિખ નિરખું, નોજાવર કરું પ્રાણ રે;
માતૃ વૃંદા દલ અધિ પ્રસાદીની, લેઈ સુગંધી દ્રાણ રે. ૨
રસનાએ તાગ ગુણ મથ વરણ, રક અખંડ અભિમાન રે;
તારું કથામૃત શ્રવણે મારે, પ્રેમે કરું નિત્ય પાન રે. ૩
હરતે હરિ કરું તારી સેવા, મન પ્રીતિ કરુ ખ્યાન રે;
ચરણે ચાલી તારે મંદિર આવુ પ્રણ, વ્યાપે નહીં અભિમાન રે. ૪
સર્વાંગે કરી કરું તુને દંડવત્, સદા ગદ્ગદ તારે શરણે રે;
કહે દુઃખે આપો શ્રીકૃષ્ણ એટલું, મારું ચિત્ત નિત તમ ચરણે રે. ૫

પદ ૯—રાગ પ્રભાત

શ્રીકૃષ્ણ રાધા ગમણ, પૃથ્વી પુરુષોત્તમ, ગોકુળાધીશ, મુજ હૃદયા વાસો;
શ્રીન દન દન નગકૃતિધણ્ય નાથજી, તમતણી લક્ષિત મુને અચળ લાસો. ૧
શ્રીગુરુ શ્રીવલ્લભનાથ શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રભુ, કરી કૃપા મુને શરણ રાખો;
કોટિ કદર્પ લાવણ્ય નટવર વપુ, મદનમોહન નિત્ય વદન દાખો. ૨
ગોપીપાત બંસીધર ત્રિલોક લલિતાકૃતિ, તમશુ મુજમન સદા રાખો આજી;
યમુનાવર શ્રી સુદર્શનામ સર્વે શ્રવણ, રચો રખે અન્ય મુને દષ્ટ જાણ. ૩
આશીર્વાદકૃત શ્રીલીલાપતિ, અખંડ લીલાનુ મુને મુખ આપો;
કેશવ કરણાનિધિ દામોદર દીનપતિ, સદા સ્વભૂત્ય કરી મુજને

૨૮૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શન.

શરણાગત વત્સલ પુષ્ટિ રખાપતિ તમ ચરણશુ શ્રેમ અચળ જગાવે,
દે પરમાનંદ પરબ્રહ્મમુને તમ વિષે, આપો અનન્યતા રખે ડગાવે,
ઐટલી વસ્તુ મુને શીઘ્ર આપો પ્રભુ, તમે કરો મારું જેમ શ્રેય ધાય,
શ્રીમુખે કહો મુને 'તું છે મારો દયા', હેં ગ્વામી ત્યારે મારા તાપ ભાય.

પદ ૧૦—રાગ જ'ગલો.

કેવલ એક ભાવબૂખ ગિરિધારી, કોઈ જગતુ ના હારિ
મન હારી ૨૫

ગરુડસો આસન કૌંતુલ બૂખન લન્છમી લવન પ્યારી,
સરસ્વતીપતિ સ્તુતિ કહા કરે કોઈ, ધરત પ્યાન સદા ત્રિપુરારી
કીર્તન શેષ શુકાદિ પરમકૃસ સેવે સતત પાદ શ્રીનારી,
તપ દુર્વાસા જગદાલબ્યસે યાગી શ્રુતિ પુરાન મુતિ ભારી
અઠવાસી મહાન્ન મુનિ-મરણ્ય વરત અન્ન સનકાદિક બ્રહ્મચારી,
જનકાદિ જ્ઞાન બલિ પ્રાચિનબર્હિષ યજ્ઞ અપાગી
નૃગાદિ માધન ધર્મ દેખ તેરો સાધન મદદ દે ડાગી-
દયાપ્રીતમ એક પ્રીતિપગધીન દેખ ને ગોપકુમારી

પદ ૧૧ મુ—રાગ સૌરઠ

શ્રી ગોકુલપતિ ધનશ્યામા, જય અવધનાથ શ્રી ગમા ૨૬.
રાધાવગ્ન કસ નિઝર, સીતાપતિ નવન મારે,
હત ઉમસેન નૃપ કીનો, ઉત રાજ્ય ઝિલીખન દીનો શ્રી
ર્મત મૌરનકુન સઘાર્યો, ઉત નિશિચરસમહ નિઝાર્યો
ર્મત ગોષળાન સગ લીને વહા બનચગે ભૂત નીને શ્રી
બસીધગ યુ અધિપા ધગ શર ધનુષ રધુકુનનીપા,
હૃદિકેશ શ્રી હલધર વીરા, લહુમન અમળ ગન્ધી ૧ શ્રી
પુષ્ટિ મયોદા સ્વરૂપા, દોઉ પૂર્ન મનોહર રૂપા;
જન વત્સલ ઉદધિ કૃપાકે, પુરયોત્તમ પ્રભુ દયાકે, શ્રી

દયારામભાર્ગવે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે અનન્યભાન ઐટલો બધો હતો.
જે કોઈ તેમની પાસે કૃષ્ણની નિન્દા કરે અંજર અન્યદેવની પ્રદેશ

કરે, તો દયારામભાઈથી તે સહન થતું નહિ. એક વખત પેટલાદના એક નાગર ગૃહસ્થ તેમને મળતા આવ્યા અને શિવની સ્તુતિ અને કૃષ્ણની નિન્દા કરવા લાગ્યા. કવિશ્રીથી તે સાલળી શકાયું નહિ. તેથી એકદમ ઉઠીને પાસેના ઓરડામાં ગયા અને કાગળ ઉપર 'હર હરિ સંવાદ' નામનું કાવ્ય લખીને તે આવનાર ભાઈને આપ્યું અને કહ્યું કે આ કાવ્ય વાંચજો. તેમણે તે વાંચ્યું અને તેમની ભ્રમણા ભાગી. કવિશ્રીના હૃદયને દુઃખ આપ્યું તેથી ક્ષમા માગીને ત્યાંથી પોતાના વતન ગયા.

કવિશ્રીને જેમ કંઠીનો આગ્રહ હતો તેમ તિલકનો હતો. દરેક વૈષ્ણવે તિલક ધારણ કરવું જોઈએ. તેમ વૈષ્ણવ સમાજમાં કોઈ સારા વૈષ્ણવ આવે તો તેને તિલક કરવું જોઈએ એક વખત વડોદરા રાજ્યના સીનેર ગામમાં ત્યાંના આગળ પડતા શ્રીમંત શેઠ લાલભાઈ હરજીવનને સાં વૈષ્ણવ મહાશયીની બેઠક ભરવામાં આવી હતી. તેમાં ભરખવાળા પરમવૈષ્ણવ ભક્ત દીક્ષિતજી હાજર હતા. તે સલામાં શ્રીનાથદ્વારના એક વિરક્ત વૈષ્ણવ પણ આવેલા. બેઠકમાં તિલક કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પ્રથમ દીક્ષિતજીને તિલક થયું. પણ વિરક્ત વૈષ્ણવને તિલક કરવાનું શરત ચૂકથી રહી ગયું. દયારામભાઈનું તે તર્ક પ્ધાન ગયું, તેથી તે ખોલ્યા. 'આજની બેઠકમાં સલાએ મહાન અપરાધ કર્યો છે. આપણે ત્યાં નાથદ્વારાથી વિરક્ત વૈષ્ણવ આવ્યા છે, તો તેમને પણ તિલક કરવું જોઈએ. આપણે વૈષ્ણવોમાં બેદલાવ રાખવો જોઈએ નહિ. ન્યાયસુધી તેમને તિલક કરવામાં નહિ આવે, ત્યાસુધી હું આજની બેઠકમાં ભાગ લેઈશ નહિ, એમ કહીને કવિ ચાલતા લાગ્યા. વૈષ્ણવોને પોતાની ભૂલ સમજાઈ તેથી વિરક્ત વૈષ્ણવને પણ તિલક થયા, અને દયારામભાઈને પાછા ખોલાવ્યા. થયેલા અપરાધની વૈષ્ણવોએ ક્ષમા માગી.

દયારામભાઈના કાવ્યોની મુગ્ધ અમદાવાદમાં પણ ફેલાઈ ગઈ

હતી. ત્યાં છેટાજી મહારાજશ્રી દયારામભાઈને, સત્સંગ માટે જોલાવતા, અને તેમના ભજનોનો લાભ અમદાવાદના લાવિક વર્ગને મળતો. આ સત્સંગ વખતે માધવગમ વ્યાસ પણ હાજર રહેતા. દયારામભાઈના પદો તથા ગરબીઓ સાંભળીને દયારામભાઈ ઉપર તેમનો ખૂબ લાવ વધ્યો. તેમથી તે જન્મે વચ્ચે મેત્રી થઈ. આથી દયારામભાઈ ઊભોઈ હોય ત્યારે માધવરામ વ્યાસ પોતાને ત્યાં નિમત્રણ આપતા. અને તેઓ ઘણા દિવસ તેમને ત્યાં રોકાઈ, તેમની વાણી શ્રવણ કરતા. કવિ એક વખત અમદાવાદ ગયેલા. ત્યાંથી વિદાયગીરી લીધી ત્યારે માધવરામ વ્યાસ ગળગળિત થઈ ગયા હતા; અને નીચેના શબ્દોમા વિદાયગીરી આપી હતી.

“વળી વેગે વહેલા પધારજો, ગખજો પ્રીતની રીત રે,
સદશુરુ સંતના સગમાં, વાટડી જોઈ છું હું નિત્ય રે;
કથા રે કીર્તન કેમ વિસઈ? લાગી છે શબ્દોની ચોટ રે,
લક્ષ રે ચોરાશીમા ભમી ભમી આવી તે ભક્તોની ઓથ રે.

માધવરામ વ્યાસ પણ કવિ હતા તેમની અને દયાગમભાઈ વચ્ચેનો પત્ર વ્યવહાર કવિતામા થતો. (જૂઓ પરિશિષ્ટ)

અમદાવાદમાં ખીજી કવિ મિત્ર કૃષ્ણારામ મહારાજ હતા. કૃષ્ણારામ સાથે દયારામભાઈનો મેળાપ આદોદ મૂકામે થયેલો કૃષ્ણારામ યાત્રા માટે આદોદ આવેલા. દયાગમભાઈની કૃષ્ણભક્તિની વાતો તેમણે સાંભળેલી. આદોદ મૂકામે તેમની સાથે પ્રથમ મિલન થયું. ત્યારે દયારામભાઈએ તેમના કેટલાક કાવ્યો કૃષ્ણરામને સંભળાવ્યા. તે કાવ્યોમા હરિરસની અર્ચા કરતા. કૃષ્ણરામને એક વખત દયારામભાઈને ટપાર કરી ‘તમે કવિતા સારી લખો છો એ ખરું. તમારી કવિતામા ઉત્તમ ભક્તિ રસ પણ છે. પણ તે પ્રાકૃત છે. સામાન્ય લોકોને તમારી કવિતા વાંચવી જમે. વિદ્વાનો માટે તમારે કવિતા દેવવાણીમા લખવી જોઈએ.’ દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો, ‘ભક્તિરસનો આસ્વાદ તમામને માટે છે, કેવળ વિદ્વદ્ભોગ્ય નથી.

પ્રાકૃત વાણીમાંજ તે રસનો આસ્વાદ સમાન્ય લોકો જોએ સંસ્કૃત ભાષા જાણતા નથી. તેઓ લઈ શકે.' કૃષ્ણારામ સંસ્કૃત જ્ઞાતાના વ્યાકરણના પડિત હતા. તેથી તેમને વ્યાકરણના જ્ઞાનનો ગર્વ હતો. દયારામભાઈએ તેમનો ગર્વ ઉતારવા નીચેનું પદ સંભળાવ્યું.

પદ—૧૨

શું જાણે વ્યાકરણી વસ્તુને, શું જાણે વ્યાકરણી ?
મુખ પર ત બહુ ઘૃત તદપિ, સ્વાદ ન જાણે બરણી; વસ્તુ. ૧
મુદર રીતે શાક વધાયું, ભોગ ન પામે બરણી;
અંતરમાં વસે અગ્નિ પણ, આનંદ પામે ન અરણી. વસ્તુ. ૨
નિજ નાભિમાં કસ્તુરી પણ, હર્ષ ન પામે હરણી;
દયો કહે ધન ડાટયું ધણું પણ, ધનવંત કહાવે ન ધરણી. વસ્તુ. ૩

આ પદ માલગીને કૃષ્ણારામનો ગર્વ ઉતરી ગયો. કૃષ્ણારામભાઈએ દયારામભાઈને ઉદેશીને કેટલાક પત્રો લખેલા છે. કૃષ્ણારામ અને દયારામભાઈ વચ્ચે સિદ્ધાન્ત ચર્ચા પણ કાવ્યમાં ચાલતી. દયારામભાઈએ કૃષ્ણારામને ઉદેશીને કેટલાક ધવજો ધનાશ્રી રાગમાં લખેલા છે.

દયારામનાભાઈના ઈષ્ટમિત્ર ભરૂચવાળા ચિમનલાલ નંદલાલ હતા. દયારામભાઈના કાવ્યોમાં તેઓ ખૂબ રસ ધરાવતા. દયારામભાઈ પાસે તેઓ વારંવાર આવતા અને મુખ દઃખની વાતો કરતા. તેમને આદિદ મુકામે દયારામભાઈની સાથે મુલાકાત થયેલી સંવત ૧૮૮૫, ત્યારે તેઓ તેમના પિતા સાથે ત્યાં યાત્રાએ ગયા હતા.

* શ્રીદયારામભાઈના પટ્ટશિષ્ય જોશી રણુછોડભાઈની દીકરી મહાલક્ષ્મીને 'રાજિયા' ગાવાનો ઘણો જ શોખ હતો. મરણ પ્રસંગે ન્યા ન્યા જાય ત્યાં ત્યાં 'રાજિયા' ગાય. મહાલક્ષ્મીનો કંઈ ઠેમલ હતો. એમનો સ્વર કરુણ હતો. કરુણ રસે ગવાતા રાજિયા સાલગતાં

* આ પ્રસંગ ભાઈ જીવણલાલ જગનલાલ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ છે.

સાલગતામાજ ભેગા થયેલા લોકોની આખમાથી દડદડ કરતા આમ
સરી પડતા

દયારામભાર્ગ મહાલક્ષ્મીને ઘણું જ આહતા. એમણે જ્યારે
મહાલક્ષ્મીને લૌકિક રાજિયા ગાતા સાલળી, ત્યારે એમના મનમા
થયું કે આ છોકરી ગમે તેવા રાજિયા ગાય છે, તેના કરતા
લગવન્નામવાળા રાજિયા ગાય તો એનું જીવન સુધરે સાર્ય
સાથે પરમાર્થ થાય ગીત સાથે બોધ યોગે લગવન્નામ સાલગે
તેમનાયે હૃદયમા લગવન્નામામૃત રેડાય તેમનાયે આત્મા પવિત્ર
બને એથી એમણે મહાલક્ષ્મીને પાસે બોલાવી

શ્રીદયારામભાર્ગ 'મહાલક્ષ્મી તને રાજિયા ગાતા રૂસ
આપડે છે, ખરું ને ?'

મહાલક્ષ્મી શરમાઈ ગઈ એણે નીચું લાળી દીધું

શ્રીદયારામભાર્ગ "દીકરી ! હવે તારે લૌકિક રાજિયા ગાવાના
નથી તારે લગવન્નામવાળા રાજિયા ગવાના છે આપણે તો
લગવન્નામજ ગાવું જોઈએ એ વગર તારે કશુંયે ગાવુંજ નહીં
તું તો રણુછોડની દીકરી છે તારાથી ગમે તેવું નજ ગવાય તારે
આજથીજ લગવન્નામવાળા રાજિયાજ મોઢે કરવા અને ગાવા "

શ્રીદયારામભાર્ગની આશા પ્રમાણે મહાલક્ષ્મીએ શ્રીદયારામભાર્ગનાજ
બનાવેલા રાજિયા મોઢે કરવા માડ્યા મોઢે ક્યો અને ગાઈ પણ
પતાબ્યા એ સાલળી શ્રીદયારામભાર્ગ ઘણુંજ પ્રસન્ન થયા મલકતે
મુખડે મહાલક્ષ્મીને વહાલથી બેસાડી

શ્રીદયારામભાર્ગ "દીકરી હવે તારે આજ રાજિયા ગાવા
લગવન્નામવાળા ગીતો ગાવા સમજ ?"

મહાલક્ષ્મી 'હા દાદાજી !'

ત્યારથીજ મહાલક્ષ્મી, મેરણ પ્રસન્ને જ્યા જ્યા જાય, ત્યા ત્યા
શ્રીદયારામભાર્ગના બનાવેલા રાજિયા ગાળી લગવન્નામવાળી એકે
એક વસ્તુ ગાતી

પછી તો મહાલક્ષ્મીએ શ્રીદયારામભાઈની રચેલી ગરબીઓ, એમનાં સરજેલાં ગીતો, એમના રચેલા રાજિયા વગર જીવનભર કશુંયે ગાયું નહીં. શ્રીદયારામભાઈની આગાને જીવનભર પાળી. આગાધારી રણુછોડભાઈની દીકરી પણ આગાધારીજ હોયને !

શ્રી દયારામભાઈએ જનસમાજને સારી પેઢે ઓળખ્યો હતો. જનસમાજ જલદી ભગવન્નામ તરફ કેવી રીતે વળી શકે ? ભગવન્મય જીવન કેવી રીતે જીવી શકે, એ એમણે બરાબર જાણ્યું હતું. ભવિષ્યના નાગરિકો ધાર્મિક બને તે માટે એમણે વહાલ ભર્યા શબ્દોથી જીભરાતું ‘માતા જસોદા બ્રહ્માવે પુત્ર પારણે’—એ બાવલાવે જીભરાતા—બાળક માટેની માતાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, તમન્ના દર્શાવતા અનુપમ પારણાની સરસ સંખવટ કરી. બાળકોને ગળથૂંદીમાંથીજ માતાનું ધાવણુ ધાવતા હોય ત્યારથીજ પારણાને બહાને—પારણું ગાવાને બહાને સૌને ભગવન્નામ સાંભળતા અને ગાતા કરી મૂક્યા. માતાને ભગવન્નામ ગાતી કરી મૂકી. માતા પારણું ગાય, બાળક સાંભળે. બાળકની આત્મા ભગવન્નામ મસ્ત બને, બાળકમાં ધાર્મિક બીજ રોપાય. જેમ જેમ મોટા થતો જાય, તેમ તેમ એ બીજ ફૂલે, ફૂલે, ફૂલે, પ્રસરે અને ફેરે.

બાળપણમાં પડેલા સંસ્કારો કેમે કરી ભૂંસાતાજ નથી. વખતના વહેવા સાથે એને ફગણા ફૂટે છે. કુમળા છોડને ગમે તે ફેંદી શકે, ઉખેડી ફેંકી દે. ઝાડને ફેંદતાર, ઉખેડતા વાર લાગે. બાળકના માનસને વાગ્વાર પક્ષટી શકીએ. પાકટ માણસના—પાકટ વયના માણસનું માનસ પલટાતાં નવનેજાં પાણી જિતરે તો થે લાગ્યેજ ફરે.

શ્રી દયારામભાઈ ઉપરની બધી વસ્તુ જાણતા હતા. બરાબર સમજ્યા હતા. તેથીજ તેઓશ્રીએ બાળકોને ગળથૂંદીમાંથીજ ભગવન્નામ સાંભળતા કરી મૂક્યા. માતાએને ભગવન્નામ લેતી કરી મૂકી. લોકોને ભગવદ્મય જીવન જીવતા કરી મૂક્યા. સૌ માર્ગ ભગવન્નામ લે અને, સાંભળે, એજ આશયથી એમણે પારણું,

ક્યન, પદ ઘોળ ગરબી, ગરબા, ગીત, રાંજિયા વગેરેનું સરસ સર્જન કયું હતું તેથીજ એમણે એ સર્જનને આર્યગમણીઓના મુખમા મૂક્યા કે નેથી નેમના મુખ દ્વારા બાળકોના આત્મા લગવન્મય બને

લગવન્નામ ગમણાણુ દવા છે લગવન્નામ સૌને માટે છે લગવન્નામનું માહાત્મ્ય લેનેને બાળક અને માતા ન જાણે એની પરના નહીં પણ માતાઓ લગવન્નામ લેતા અને બાળકો સામળતા થઈ જવાજ નેઈએ એજ એમનો મૂલ્યાય હતો રાગી વેદ પાસે જય વેદ દવા આપે, દવાનો શો ગુણ છે તે રાગી જાણતો નથી, છતાં એને આગમ થાય છે તેથી લગવન્નામ લીધેજ રાગો એ ગુણ કરગેજ તેથીજ એમણે માતાઓને નેકતી જરૂરી ચીજો પૂરી પાડી બાળકોને સાંભળવાની વસ્તુઓ સર્જી માતા પાસે ગાય અને બાળક જાને એ તો ક્ષિપ્રતુએ જય કોઈ પાતુએ જય અને સાંભળતુએ જય એનો અતરાતમા સાંભળે અને સમજે આત્મા પવિત્ર બને એનામા ઉચ્ચ સરકાર પડે એ ધાર્મિક બને ધર્મવાન નાગરિક બને લગવન્મય અને ભક્તિમય જીવન જીવે આ સાચા અને સર્વોત્તમ શુભ હેતુથી એમણે બાળકોને ગળથૂથીમાથીજ સારા સરકાર પાડવા માટે બાળનીલાંના પદો અને પાતણાની મંજવટ કરી એ સંજ્ઞાટ કરવાનો અનુષ્ઠાન પ્રાપ્તિયો ગોધી કાઢ્યો માતા ગાય અને બાળક સાંભળે એનામા લગવન્નામામૃત રેડાય ગોઠો ઘતા માતા માથે માથું ધરતું વાતાસરણુ પવિત્ર બને સારાંજી બાળકો સંકાગી બને ધાર્મિક જીવન સંચારી રહે

રમતગમતોમા પણે લગવદાશ્રયને' જરૂરે બાધ ન આવે નેઈએ' ધરગથ્યું રમત ગમતા' રમતાંજી લગવદાશ્રયનુંજ અનુસંધાન રહેવું નેઈએ; એવો શ્રીદયારામનો દૃઢ મતે હતો મત હતો એટલુંજ નહીં, પણ ખોસે આર્થિક હતો એ' લગવદાશ્રયે ધરગથ્યું રમતગમે

કાયમને માટે જળવાઈ રહે તે માટે એમણે એવી રમતગમતોના જેવાડીઓ માટે 'પ્રબોધપટ' ની ખાસી યાન- સાથે ગમ્મતનાળી મંઝાની રચના કરી. એ 'સરસ' રચનામાં એમણે ભગવન્નામજ ગૂંચો દીધું. ભગવદાશ્રયને વણી દીધો.

'પ્રબોધપટ' ની રચના એમણે અગાધ યાન અને બહુશ્રુતત્વ સૂચવે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના પશ્ચમસ્કંધના ૧૬ થી ૨૧ સુધી ભાગવતના તેમજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને અક્ષરવૈવર્તક પુરાણના આધારે એમણે 'પ્રબોધપટ' ની રચના કરી છે. અષ્ટાક્ષર મંત્ર શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ યોવતા જાઓ અને રમત રમતા જાઓ. અષ્ટાક્ષર મંત્ર યોલીનેજ રમત શરૂ કરો. અષ્ટાક્ષર મંત્ર યોલતા જાઓ અને પાસા નાખતા જાઓ. જે પ્રમાણે પાસામા દાણા પડે તે પ્રમાણે આગળ ધપો. 'પ્રબોધપટ' આપણને ધણું ધણું શીખવે છે. સારા કર્મો કરવાથી સીડી વાટે ઉચ્ચ માર્ગ જવાય છે, નરસા કર્મો કરવાથી મુખ દ્વારા નાગણ્ય ગળીને પૂંછડા વાટે નીચે પાડે છે, અધમ ધોનિમા ધકેલે છે. જેવાં સારાં કર્મો તેણે જીવ્યગમન, જેવા નરસા કર્મો તેણે અધઃપતન. સારાં કર્મો કરતાં કરતા ધીમે ધીમે વૈકુંઠમાં જવાય. ત્યાં ગયા પછી પડવાનો ભય રહેતો નથી. એકધારે એકનો અક મતત ત્રણ વખત પડવાથી ગોલોકમા જવાય. ત્યાગપછી એકના અંકે શ્રીવસુના પાન. ફરીથી એકના અંકે વતનદેહ, તતુતત્વ, સેવોપયોગી દેહ. ફરીથી એકના અંકે લીલા પ્રવેશ.

ઉપરની આખતણું સચોટ અપૂર્ણીકરણ. 'પ્રબોધપટ' રમવાના જે દૂહો બનાવવામાં આવ્યા છે તેમાં કગવામાં આવ્યું છે. શ્રીવસુનાજીનું તોટક હૃદમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

વાર્થ માથે પરમાર્થ, યાન સાથે ગમ્મત, આરામ સાથે શ્રેય, રમત સાથે ભગવન્નામ લેવડાપનાર 'પ્રબોધપટ' ની ગોધુ કરનાર હોય તો તે શ્રીદયારામભાઈ છે.

હમ્મ મેશની જઝરિયાતોમા, રમતોમા, ગીતોમા, હાલગડામા
ગરમીઓમા, ધોળમા, પદમા, રાજિયાઓમા-વગેરે દરેકમા
શ્રીદયારામભાર્ગવે ભગવન્નામજ ગૂંથી દીધું છે ભગવદાશ્રયનેજ
વણી દાધો છે

‘પ્રમોદપટ’ ગમનાના દૂહા અને શ્રીરમુનાજીનું સોહામણું વર્ણન
સુઘ વાચક મમક્ષ રંગુ કરું, તો તે વાન્તનિકજ ગણાશે

‘પ્રમોદપટ’ ની રચના જ્ઞાના આધારે કરનામા આવી છે, તેનું
સ્પષ્ટીકરણ શ્રીદયારામભાર્ગવે નીચેના દોહામા કર્યું છે

દોહા

જગુ દ્વિષ નોં રાહ રુ મેરુ પર્વત આદિ ।
સુવન કોપ વર્નેન સુને રચના સમુદ્ધે બનાદિ ॥ ૧ ॥
લોક ચતુર્દશ મળ્હક ચિત્રિત કિયે પ્રથમ્મ ।
કર્તા કારયિતા હાર, જ્ઞાને મુક્ત ભવ બન્ધ ॥ ૨ ॥
ભાગોત પચમ સ્કન્ધ રુ, પ્રહ્લ્લકેષર્તકી સાચી ।
મન કલ્પિત ન રચ ભર, પ્રમાન સુ મલ ભાચી ॥ ૩ ॥
યૈકુઠ તેં મોલોક પર યોજન શતકોટિ પ્રમાન ।
મારુત વે ધારન કિપ, સ્વેચ્છા ઈશ નિર્માન ॥ ૪ ॥
વહત તાહા બિરજા બિમલ, મો મોપોનકો વૃદ્ધ ।
નીર ક્ષકોલા કલ્લોલ નિત, શાવત મિલિ પ્રજવન્દ ॥ ૫ ॥

પ્રકરણ ૧૪ મું

“ તપોવનનો સાથી ”

દયારામભાઈ ઉચ્ચ કોટિના લંકા હતા. તેમની લગ્ન મંડળીમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષો આવતાં. તેમનો શિષ્ય સમુદાય પણ મોટો હતો. તેમના ધણીઓ તો જાણે તેમના કુટુંબના હોય તેમ, તેમના પ્રત્યે માન તથા પ્રેમ ધરાવતા. સ્ત્રીવર્ગ પણ તેમની કથામાં રસ લેતો. તે બધા સંસ્કારી કુટુંબનાં અને ધર્મભાવનાવાળા હતા. તે તમામ પ્રત્યે દયારામભાઈ તેમની તરફ લગિની કે પુત્રી તરીકેની દષ્ટિ રાખતા. કોઈના તરફ વિશેષ આદર નહિ. તમામ પ્રત્યે સંખી રીતે ગેહભાવ હતો; છતાં તેમની દષ્ટિમાં વિકાર નહોતો. જેના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમજ્વલકતો હોય, તેનાં નયનોમાં પણ તેજ પ્રેમની ઝલક હોય, અને તેજ ઝલકવાળાં નયનોમાંથી પુરુષ કે સ્ત્રી, જેઓ તેમના સમાગમમાં આવતા, તેમના તરફ દિવ્ય પ્રેમની ધારા તેઓ વહવાડાવતા. તેમને પણ પોતાના દિવ્ય પ્રેમની ગંગામાં પુનિત કરતા.

કેટલાક શિષ્યો તો તેમને અનન્યભાવથી આદરતા. અને દયારામભાઈની કોઈ પણ સેવા ગમે તે વખતે કરવાને ખડે પગે રહેતા. જેથી રણછોડભાઈ તથા જેથી ગિરિજાશંકરભાઈ દયારામભાઈના ‘બાહુ’ સ્થાને હતા, એમ કહી શકાય.

સ્ત્રી વર્ગમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ તેમની કથાઓ તથા લગ્નને સાંભળીને, તથા તેમનાં દર્શન કરીને પુનિત બનેલી. એ બધામાં એક સ્ત્રી પણ પૂર્વજન્મના સંસ્કાર બળે, દયારામભાઈ તરફ ભક્તિભાવથી આકર્ષાય છે. અને દયારામભાઈએ બ્યારે ‘વન’ વટાવીને

સગભગ ૬૦ વર્ષની વયે પહોંચે છે, ત્યારે સગભગ ૪૫ વર્ષની વયે દયારામભાઈના 'ગૃહ' રૂપી તથોવનના આશ્રમમાં 'તેમના તપના કાર્યમાં' તેમની ભગવત્સેવાના કાર્યમાં તે સાથી બને છે. ભક્તિમાર્ગીય તપ એટલે સેવા. દયારામભાઈની સેવાના કાર્યમાં તે સદાય આપે છે. એક ઝગઝગતા શુકના તારાની માફક, દયારામભાઈની જીવન સખ્યાએ તે ચમકી જાય છે. મેઘલી નિશા (દયારામભાઈની માંદગી) માં વિદ્યુતનો પ્રકાશ (સેવા) પાથરતી જાય છે.

એ હતી ઝાતિએ માસ્તાન સોની. જન્મ ડોહાઈમાં થી મેઠેશ્વર મહાદેવની સ્થાનેની ખડકીમાં. સાસર પણ ડોહાઈમાં, ભારતાન સોનીના ફળીયામાં. ન્હાનપણથીજ માતાનાં હાડ તેને મળ્યાં હતાં. સૌને તેના પ્રત્યે વહાલ થાય, એવી એ બાળકી બચપણમાં હતી. તેના શરીરનો વર્ણ પહોં વર્ણો, પણ મુરેખ અને ઘાટીલો. નવનોમાં નિર્દોષતા હતી. મુખ ઉપર રિમત ઉપસી આવતું. તેની પગની ગતિમાં સંયમ અને હિલ્લાસ દસ્યમાન થતાં હતાં. ઘર કામમાં ચપલ. બચપણમાં સંગીત તરફ આકર્ષણ તેને હતું તેમજ કંઠમાં માધુર્ય નિસર્ગદત્ત હતું. તેને ભજનનો બહુ શોખ હતો. ઘણાંએ ભજનો તેણે મોઢે કરેલાં. એકલી પડે ત્યારે તથા ઘર કામ કરતાં, મધુર સ્વરે ભજનો લલકારે. અને સૌ કોઈનું મન તે સાંભળવા આકર્ષાતું. તેની ખડકીમાં બધી બાળાઓમાં તે બહુ ચપલ અને આનંદી હતી.

બાર વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં અને તેણે લગ્ન જીવનમાં પગલાં મૂક્યાં. પતિનું નામ હતું રઘનાથ જોશિ-દરામ. બન્નેની જુગતે જોડી હતી. બન્નેય સંસ્કારી. આ લગ્નથી માતાનો દુર્વ માતો ન હતો. ઝાતિના રિવાજ મુજબ સારું પદ્મ પણ મળ્યું. પતિના ઘરની પણ સ્થિતિ સારી. પતિ સાથેના સુખના કંઈ કંઈ કાંડ તેણે સેવ્યા; પણ વિધાતાની કૂર દષ્ટિ આશળ માનવીનું મું આણે ? કૂર વિધાતાએ તેનું. પતિમુખ છીનવી લીધું. તેના લલાટમાં 'યની રેખા અંકિત થઈ'

આ કુવતીનું નામ હતું 'રતન'નામનું.

ખરેખર તેના નામપ્રમાણે તે 'રતન' હતી. લગ્ન પછી પણ તે પર પુરુષ તરફ હિંમતી નહોતી સરખી નાખતી નહિ. વાત કરતી વખતે તેના ગાલ ઉપર ચરમના શેરડા પડતા.

યૌવન તેના અંગમા ઉભરાતું હતું, છતાં વિલામિતા તેનામાં ન હતી કામીઓની તીરછી દષ્ટિ તેનું કુંદર મુખ જોવા તલસતી; પણ તેના હૃદયની સાન્નિધ્યતા તથા પવિત્રતા તેના સમમને અચ્છિન્ન રાખતા. તેને સૌંદર્યનો શોખ, પણ તેમાં સમય હતો. લગ્ન યૌવન ખાલ્યું અને તેનો જીવન સાથી ગયો. તે હવે સસારમાં એકલી રહી સાસરીમાં દીયેર, અને પીયેરમાં ભવિષ્ય લક્ષ્મીરામ ભણી હતી આ સગાવડાલાઓ હતા. પણ પતિનું સ્થાન તેઓ નજીક શકે. પતિવિહોણી દશામાં કેટલાંયે વર્ષો રહી રહીને કહાડયા વખત જતા દુઃખ જીલાતું ગયું. ધર્મમાં શ્રદ્ધા, આત્મસંયમ, અને મનોનિયંત્રણ જીવનના બાકીના વર્ષો કેમ વીતાવ્યા તે પ્રશ્ન તેને મૂઝવના લાગ્યો. આખરે જીવનને ધર્મપરાયણ બનાવવાને તેણે મનથી નક્કી કર્યું. સસારના વિષયો કે ભોગો તરફ તેને ધૃષ્ટિ ઉપજી આવી તે સામાનિક કાર્યોમાં લાગ લેતી નહોતી; ના છૂટકે અગત સબંધીઓના પ્રસંગોએ જતી. તેના ઘરમાં પાઠ પૂજા કરે, ઘરનું કામ સભાળે, દેવમંદિરમાં દર્શન કરવા જાય, અને કાર્તિક રથને સત્સંગ થતા હોય ત્યાં જાય. દયારામભાઈ સાથે તેમનો ખાસ પરિચય નહિ તેમની ખ્યાતિ માત્ર તેણે સાંભળેલી દયારામભાઈએ લગભગ ૬૦ વર્ષની વયે છેલ્લી પ્રજ્ઞાપાત્રા કરીને ઉભોઈમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યો, ત્યારે રતનનાઈની વય ૪૫ વર્ષની હતી હવે આદોદતુ ઘર વેચી દઈને ઉભોઈમાં ગયેલા તેઓ આવ્યા અને ઉભોઈમાં પોતાના નિવૃત્ત જીવન દરમિયાન, તેમણે ભજન મંડળાની બેઠકો રાખી હતી. તેમાં ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો જતા તે બધા ખાસેથી પ્રશંસા સાંભળીને રતનનાઈએ પણ દયારામનાઈની બેઠકમાં

૨૯૨] ભક્તકવિ ઓદયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

જ્યા માંડયું. જેમ જેમ તે દયારામભાઈનાં વ્યાખ્યાનો તથા ભજનો, સાંભળતી, તેમતેમ તેને તેમાં બહુ રસ પડવા લાગ્યો અને ભક્તિમય જીવન તરફ તેનું મન ખેંચાવા લાગ્યું. એક વખત સતસંગ ઉપરનું નીચેનું પદ ભજન મંડળીમાં રતનનાઈએ સાંભળ્યું.

ગરબી.

(રાધા માધવ મનમાં વસ્યાજી) એ રાગ.

સરવનો સિદ્ધાંત સતસંગ છે,
માનોની તમે સર્વનો સિદ્ધાંત સતસંગ છે. ૨૬૦
ધન્ય લાગ્યું તેનું ત્રિભોવનમાં;
જેને હરિના સંગીનો સંગ છે. માનોની તમે
નિજ સરખો તે કરે મળતાં ન્યમ;
નીચ જળ ગંગ મળતાં ગંગ છે. માનોની તમે
એમાં સરવ જપ વ્રત તીરથ ધર્મ;
નેમ યોગ અષ્ટાંગ છે. માનોની તમે
અધમ પતિત મહા થાય સર્વોત્તમ;
એવો જેનો સખળ પ્રસંગ છે. માનોની તમે
ગોળરકાટને મુઠાડે. પરિમળ પુષ્પનો;
એટલો પ્રતાપ તુછ જૂંગ છે. માનોની તમે
વણસ્યું કામ કલપનું તે પલકમાં મુધારે;
એવી જેની શુદ્ધિઓ ઉતંગ છે. માનોની તમે
અવળાનું સવળું કરી નાખે;
લાગે અઘ દુઃખ જે અલંગ છે. માનોની તમે
રાત દિવસ સતસંગમાં ગમે દયા;
તે બેઠા શ્રીહરિને ઉછંગ છે. માનોની તમે

અહો સતસંગનો શો મહિમા, છે! હરિના સંગીનો સંગ થતાં,
નીચને પણ પોતાના જેવો કરે છે. જેમ ગંગાના જળમાં ખીણું

જળ મળતાંજ ગંગારૂપ થાય તેમ કરોડો કલ્પોની બગડી બાજી સત્સંગ કાષ્ઠમાં સુધારે છે, ગમે તેવો અધમ અને દુષ્ટ મનુષ્ય પણ સત્સંગથી સુધારે છે. આવો ઉપદેશ સાંભળીને તેને દયારામભાઈ પ્રત્યે માન ઉપજ્યુ. કેવા હરિના સગી ! કેવા પવિત્ર ભક્ત ! એવી તેની મનોભાવના થઈ.

એક વખતે “ જીવ જાણી લે, જીવ પ્રીત જગદીશ વિના નહિ સારી ” એ ભજન સાંભળીને દયારામભાઈના હૃદયની પરખ કરી. ખરેખર કેવા શુદ્ધ ચારિત્ર્યશીલ પુરુષ છે ! તેમનો સત્સંગ કથિરનુ પણ સુવર્ણ બનાવે, અપવિત્રને પણ પવિત્ર કરેજ.

એક વખત કવિશ્રીએ પોતાનું નીચેનું ભજન ગાયું. તે ઉપરથી રતનબાઈના મન ઉપર દયારામભાઈની કૃપા પ્રત્યેની જી ભાવની પ્રતીતિ થઈ. પુરુષ દેહમાં જીભાવ પ્રભુ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થવો એ ઘણું કઠિન છે. શી તેમની ભક્તિ ! તે વખત સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય અને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ સંભવે નહિ.

૫૬.

એક વર્યો ગોપીજન વધુભ, નહીં સ્વામી ખીજો.
નહીં સ્વામી ખીજો રે, મ્હારે નહીં સ્વામી ખીજો. ૨૬૦
અવર કોઈનું કામ ન મ્હારે, રીઝો કે ખીજો;
કૃપા કરે તે પ્રમાણુ, કારજ વણસો કે સીજો
પ્રાણ જાય પણ અન્ય કૃતિમાં, મન રખે જીજો. એક૦ ૧
સુખી દુઃખી જેમ ગમે તેમ રાખે, એના ગુણ ગાઉ;
વિના મૂલનો ઘરનો ગુલામ, વેચે ત્યાં વેચાઉં,
એજ ગમ્યો એથી મન માન્યુ, ખીજો નવ આહુ,
એના અનિ અવતાર, હું કોઈનો દાસ ન કહેવાઉં. એક૦ ૨
કૃપા વિના શિર અવર નમે, તો છેદનનો દડ;
ન દડુંવર વણુ નામ જપે તો, જીજો કઈ શતખંડ,

અવર દેશની આશ કરે, અથ ભજે વળી શ્રદ્ધાંક;
 અન્ય અમર દર્શને દોડે પગ, તો પાડું પિંડ. એકં ૩
 હું ચાતક જળ સ્વાતી શ્રીજી, હું જખ હરિ વારી;
 હું હારીલ ઠાકી હરિ દંડવત, ધારી તે ધારી.
 અનન્ય પતિપત જોને નહીં, તે કહીએ બલિચારી;
 શ્રીગુરુદેવ નલવજો કહે દયો, સદા ટેક મારી. એકં ૪

સાચા ભક્તનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ, તે વિષે નીચેનું પદ
 એક બેઠકમા દયારામભાઈએ ગાયું. અને રતનબાઈના મન ઉપર
 છાપ પડી કે—

‘દયારામભાઈ પણ સાચા ભક્તજ છે ને ? તેમના અનુભવનીજ
 વાણી છે. તેમનો આદર્શ, પ્રભુ સેવા અને પ્રભુ દર્શન છે. ધન્ય
 છે તેમને ? મારા ભાગ્યમા એવું ક્યાંથી હોય ?

પદ-રાગ કેઠારે।

એવી અચલ ભક્તિ તારી આપ મુને મોહન, કરુણાનિધિ ગિરિધારીરે;
 કાયા વાચા મનસાએ કરી, સેવા કરું સદા હું તારી રે. એવીં ૧
 નેત્રે મારે તુંને નખ શિખ નિરખું, નોજાવર કરું પ્રાણુરે;
 માતૃય વૃંદા દલ અંધિ પ્રસાદીની લેઉં મુગંધી ધ્રાણુ રે. એવીં ૨
 રસનાએ તારા ગુણ મશ વરણું, રંક અખંડ અભિધાન રે;
 તારું કથામૃત અવજો મારે, પ્રેમે કરું નિત્ય પાન રે. એવીં ૩
 હરતે હરિ કરું તારી સેવા, મન પ્રીતે કરું ધ્યાન રે;
 અરજો ચાલી તારે મંદિર આવું પણ, વ્યાપે નહીં અભિમાન રે. એવીં ૪
 સર્વાંગે કરી કરું તુંને દંડવત, સદા રહું તારે શરણે રે;
 કહેદયો આપો શ્રીકૃષ્ણ એટલું, મારું ચિત નીત રહેતમ અરજો રે. એવીં ૫

આ ભજન પછી નીચેનાં બે ભજનો દયારામભાઈના મુખે
 એક દિવસ મંડળામાં તેણે સાંભળ્યાં.

પદ-રાગ કાફી

સાચુ તો સગપણુ રે, સમજ મન સ્થામતણુ;
 બાકી સહુ જુદુ રે, કશુ નથી કામ તણુ. સાચુ. ૨૬.
 માત તાત સુત જાત ને લગિની, સ્વામા સહોદર સોય;
 કુળ કુલુળ સખા જોત્રને શાંતિ, તાઝ છે નહિ કોય;
 સગુ છે એ તો સર્વે રે, સુખ ને દામ તણુ. સાચુ. ૧
 જતુની જનક એવા ક્યાં તેટલા, તે ધરી નેટલી દેહ;
 લેણાદેણીનો સળધ છૂટયો ત્યારે, મૂકીને આપ્યો તેહ;
 કોઈએ ના બતાવ્યુ કે, ઠેગણુ વિગ્રામ તણુ માચુ. ૨
 જોની આ હરિ વિના હેત કરીને, કાણુ આપે મનુષ્ય અવતાર;
 પશુ પખી દેહીને આપ્યો, તને લજન તણો અધિકાર;
 લજે તેને આપે રે, પદ નિજ ધામ તણુ સાચુ. ૩
 અણુ આસક્તિ કમલું નવ રાખીશ માયા મનથી છોડ;
 નિર્મિત યર્ષ સહુ શોક તજીને, પ્રીતિ પ્રભુજી શુ જોડ;
 દયા દિન રજની રે, રટણુ કર રામ તણુ. સાચુ ૪

પદ-રાગ સૌરઠ, ગત દીપચંદી

મન તે મોહનમા જે ના મોહ ? તેને કાજે શીદ ચિત્ત ગ્રાપ ? ૨૬
 જગ મનમોહન મદન છે ને, મદન મનોહર કૃષ્ણ;
 જો તેમા મન મોહ પામે તો, પૂગણુ થાય પ્રીત તૃષ્ણ. મન૦ ૧
 દ્રવ્ય દેખી સહુ કોઈ ધાય તે, દ્રવ્ય જોનો અશ;
 તે કમળા મોહ પામી રહી છે, સહુ મોહન અવતર મન૦ ૨
 નાગી નરચિત્તયોગ છે રે, નગ નાગી ચિત્તયોગ;
 તે જાનેનુ મન મોહ પામે, નટવર નદ કિરોર મન૦ ૩
 જોને ડગી નહિ કામના રે, એવા જોગી જન;
 તે જોમા મોહ પામી રહ્યા છે, સોપી તન મન ધન મન૦ ૪
 જોની રચના જોઈને રે, મોહ પામે સહુ જન,
 તે કરતામા કમી કસી રહે, દયા વિચારો મન. મન૦ ૫

છેલ્લા પદની અસર ખાસ કરીને છેલ્લી પંક્તિઓની તેના મન ઉપર સચોટ ચર્ધ પ્રભુની સાથેનો સંબંધ તેજ સાથે સંબંધ છે. અને તે સંબંધ ભગવદીયોના સત્સંગથીજ સંભવી શકે. આથી તે દરરોજ દયારામભાઈના સત્સંગ મંડળમાં નિયમિત જાય અને તેમનો ઉપદેશ આચારમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે. તે બીજી સ્ત્રીઓની સાથે બહુ ભળે નહિ. તેમને કોઈ પણ સાસારિક બાબતમાં હવે રસ નહોતો. કોઈની નિંદા કરવામાં પણ ભાગ લે નહિ. ઘર આગળ ઠાકોરજીની સેવા કરતાં. તેમણે બ્રહ્મસંબંધ લીધું હતું, પણ પાકી મરજદ નહોતી. પુષ્ટિમાર્ગના સંસ્કારો ધીમે ધીમે આવતા ગયા, સેવાથી પરવારી બપોરે, ‘ચોરાશી વૈષ્ણવો’ કે ‘બસોળાવન વૈષ્ણવો’ ની વાર્તાઓના પુસ્તકો વાંચે. ચરદાસાદિનાં કીર્તનો ગાય તથા કંઠરથ કરે, દયારામભાઈની ગરબીઓ તથા પદો ગાય, ઠાકોરજીનાં દર્શન કરવા જાય. મંદિરમાં ઠાકોરજીની કુલમાળાની સેવા, કરે. આમ પુષ્ટિભક્તિનો પાસ તેમને હવે લાગ્યો હતો. ખાણમાંનું રતન જે કોલસાની મધ્યમાં હતું, તે હવે પ્રકાશવા લાગ્યું. ‘પુષ્ટિભક્તિ માર્ગ’ તરફ હવે તેમનાં કદમ પડવા લાગ્યાં. દયારામભાઈ જેવા વિરક્ત ભગવદીયનો સંગ થતાં, કોનાં જીવન ભક્તિમય ન બને? હવે તે અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે. દયારામભાઈને ધેર જતાં હતાં. ત્યાં નારી સમાજ ભરાતો અને ઉપદેશો થતા. પેટલાદની ચ્યુબાઈ આવી ત્યારે મોટો સમારંભ થયેલો. ત્યારે રતનબાઈએ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. નારી સમાજમાં તે દયારામભાઈની ગરબીઓ તથા પદો ગાનાં. અને સ્ત્રી સમાજના માનને અને વહાલને પાત્ર બન્યાં હતાં.

જૂદા જૂદા પ્રસંગે દયારામભાઈને ત્યાં તે જતાં, ત્યારે ત્યારે દયારામભાઈની કથનતી શારીરિક સ્થિતિ જોઈને, તેમને દુઃખ થતું. કોઈ કોઈ વખતે મનમાં વિચારતાં “દયારામભાઈના દેહ ઉપર હવે વાધકયની નિશાનીઓ દેખાય છે, જતાં કેવું તેમનું મનોબળ? વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સેવા જાતેજ કરે છે. કોઈની સહાય લેતા નથી. જળ લાવવું, શ્રી ઠાકોરજી ગાટે સામગ્રી તૈયાર કરવી. કુલમાળા

બનાવવી, એ બધી બહારની સેવા જાતે કરે છે. તેમને હવે અન્યની સહાયની જરૂર પડી કે જોઈ તોએ સેવા બરાબર કરી શકે. પણ એવું તેમને કોણ મળી આવે ? હુ હમણા મદદ કરું. પણ મારી સેવા સ્વીકારશે ? મેં ઘણાં જ લીધું છે, પણ મળ્યાં નથી. અને તે રહ્યા પાકા મળ્યાંદી. એટલે મારી સહાય તોએ ન પણ લે ?” આવા વિચારો મનમાં ઘોળાતા.

એક વખત દયારામભાઈના નિવાસ સ્થાને તે ગયા. શિયાળાની કકડતી ઠંડી હતી. રતનભાઈ તેમને ઘેર ગયા ત્યારે તેઓ પથારીમાં સૂતા હતા. અને ઠંડીથી તેમનું શરીર થરથગતુ હતું. રતનભાઈએ તેમને ગરમ ધાળણા આપ્યા.

ખીજે એક પ્રસંગે જ્યારે તેઓ ગયાં ત્યારે જોયું કે દયારામભાઈને ઝાડા થયેલા, તેથી ઠીકાકોરજની સેવાને વખતસર પહોંચી શક્યા નહિ. સેવામાં વિલંબ થયો, એ મોટો અપરાધ થયો એમ માનીને પોતાના હૃદયની વેદના દયારામભાઈએ શિષ્યો-ગણુછોડભાઈ, ગિંગિજશ કર તથા રતનભાઈ આગળ બ્યક્ત કરી. ત્યારે રણુછોડભાઈએ સૂચવ્યું “ હવે તમારી સેવામાં એક સહાય કરનારની જરૂર છે.” દયારામભાઈએ ઉત્તર ન આપ્યો.

એક વખત ઉત્સવનો પ્રસંગ હતો. ઉત્સવની તમામ સામગ્રી તથા સેવા દયારામભાઈએ જાતેજ કરી. ઉત્સવને આનંદ અંગમાં માતો નહોતો. દર્શન કરવા આવનાર પણ કહેતા કે આ જુદાવસ્થામાં કેવા ઉત્સાહ અને આનંદથી દયારામભાઈ સેવા કરે છે ! અને તે વળી એકલા ! આટલો બધો પરિશ્રમ છતાં તેમને થાક જણાતો નથી.

ઉત્સવ ગયાં એ ત્રણ દિવસ પછી દેહ ઉપર થાક જણાવા લાગ્યો. છતાં જાતે જલ લાવે, ઠીકાકોરજની સામગ્રી તૈયાર કરે અને ઠીકાકોરજની સેવા કરે. આનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે જલ્દી તેમના ઉપર સખ્ત હુમલો કર્યો અને પથારીવશ થયા. શિષ્યો તથા રતનભાઈને ખબર પડતા દયારામભાઈની ખબર કાઢવા દોડી ગયા, તેમજો જોયું કે તાવ સખ્ત હતો. પણ દયારામભાઈ એટલું બોલ્યા,

“રણુછોડ ! મારાં શરીરમાં તોવ પેઠા. અને મારી ઠાકોરજીની સેવામાં પ્રતિરોધ થયો. અરેરે, મેં શો અપરાધ કર્યો હતો ? આ તોવ જલ્દી મટી જાય તો સારું કે જેથી મારી સેવા છું કરું.” રણુછોડ તાત્કાલિક ઔષધ લાવ્યા. તેને લીધે જલ્દી શાન્ત થયો. પછી રણુછોડે કહ્યું. ‘દયારામભાઈ, હવે તમારી ઠાકોર સેવા માટે બહારની સેવા કરવા સારું એક સહાયકની જરૂર છે.’ દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો. ‘હા, હું જાણું છું કે હવે મને તેવી જરૂર છે. પણ એવી લાવવાળી વ્યક્તિ કયાથી લાવવી ? તેણે અલ્પસંખ્ય લીધેલું હોવું જોઈએ. પુષ્ટિમાર્ગની સેવાની રીતની સમજદાર તે હોવી જોઈએ. મારા મદનગોહનજીની સેવામાં ગમે તે વ્યક્તિ ન આવે. વળી તે સ્ત્રી હોય તોજ અનુકૂળ. ઠાકોરજી માટે જલની ગાગર લાવવાની અને રસોઈ કરવાની. તે તો કોઈ સ્ત્રી હોય તેજ કરી શકે. એવી વ્યક્તિ મળવી મુશ્કેલ. તે પણ મર્જાદ વાળી જોઈએ. અસમર્પિત વસ્તુનો ત્યાગ કરેલો હોય અને અન્યાય સંપૂર્ણ વર્ત્તે માન્યો હોય, તેમજ ચારિત્ર્યમાં નખથી શીખ સુધી અણિદુષ્ટ પવિત્ર હોય અને હૃદયમાં પ્રભુ મારેનોજ પ્રેમ હોય. તેવી વ્યક્તિ મળવી દુર્લભ છે.’

રણુછોડે કહ્યું ‘આપ કહો છો સેવામાં સહાય કરનાર વ્યક્તિ આપણી પાસે છે. આપની સન્મુખજ તે છે; આ રતનબાઈ. કેમ રતનબાઈ તમે તે સેવા કરશો ને ?’

રતનબાઈ કહે, “મારું ધન્યભાગ્ય, કે મને દયારામભાઈના શ્રીઠાકોરજીની સેવા કરવાની તક મળે છે. દયારામભાઈ જો હા પાડે તો હું જરૂરથી તેમનો થોડોક પરિશ્રમ જોણો કરીશ.”

દયારામભાઈએ રતનબાઈના આ શબ્દો સાંભળ્યા અને બોલ્યા, “રતન, તું મારી સેવામાં સહાયક થવા માંગે છે; પણ મારાથી તારી સેવા કેમ લેનાય ? તારા સંબંધીઓને તારે પૂછવું જોઈએ, વળી સેવા લાવથી કરવાનું કામ કપડું છે, તે અલ્પસંખ્ય લીધું છે, પણ મર્જાદ લેવી પડશે.”

રતનબાઈએ જવાબ આપ્યો, “મારે સેવાના કામમાં આપને

સહાયમૂત થયું, તેમાં મારે ખીજને શા માટે પૂછવું જોઈએ ? હું વિધવા છું એટલે સ્વતંત્ર છું. છતાં મારા ખીયેરમાં તથા સાસરા તરફના નજીકના સગાને પૂછી જોઈશ વળી હું ગર્ભવતી પણ લઈશ મારા ઘરના ઠાકોરજીની સેવા છે, પણ તે સાદી છે સેનાની ગીત પણ આપણા સત્સગથી જાણી છું અને પુષ્ટિમાર્ગનો રંગ આપે લગાડ્યો છે પ્રભુ સેના એજ મારા જીવનનું જ્યેષ્ઠ છે, એટલે આપે તે બાબતનો ભય રાખવો નહિ આપ સમતિ આપો તો હું આરતી કાલથી સેનામાં સહાયમૂત થાઉં આપનું અગ હવે દિવસે દિવસે નબળું પડતું જાય છે આપને વૃદ્ધાવસ્થા આવી છે આ અવસ્થામાં આપે શ્રમ કરવો જોઈએ નહિ માત્ર પણ ધન્ય ભાગ્ય કે પ્રભુ મારી પાસે ઠાકોરજીની સેવા કરાવે શ્રી ઠાકોરજી એજ મારા સાચા સબન્ધી છે, એટલે હું સેવા પૂરેપૂરા ભાવથી કરીશ ”

સ્તનબાઈના આ શબ્દો સાંભળીને દયારામભાઈ ગદગદિત થયા, અને બોલ્યા ‘બહેન સ્તન, તું મારી નાની બહેન છે મારી બહેન એક હતી તે ગુજરી ગઈ છે માશી પણ નથી મારે ઠાકોરજી સબન્ધ છે નહિ તું અલૌકિક નાતાથી મારી સાથે પ્રભુના મુખને માટે મેં કરવા આવે છે તો ભને તું આવ મારાથી ના કેમ કહેવાય ? આ વર તો સેવાનું સ્થળ છે એ તથાવનનો આશ્રમ છે. તેમાં હું એકલો તપ કરું છું. સેવા કરું છું આજે માગી જીવન સંધ્યાએ તું મને સાથી તરીકે મળે છે. બહેન ! તું પણ મારી સાથે પ્રભુની સેવાનો આનંદ મેળવ ”

રણછોડ તથા નાચાભાઈએ કવિશ્રીના શબ્દોને સત્કાર્યા, અને સ્તનનું હૈયું હર્ષથી ઇલકાયું અને કવિશ્રીના ચરણોને મસ્તક નમાવ્યું.

પછીથી સગાઓ તરફથી સ્તનબાઈએ સમતિ મેળવી લીધી. તેમણે જુ “સ્તન તારું ધન્ય ભાગ્ય છે કે આપણા ગામના મહાન લક્ષ્મી કવિ, પિરકત, અને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના ઠાકોરજીની સેવા કરવાનો તને દુર્લભ દલાવો મળે છે.”

ત્યારથી સ્તનબાઈ દયારામભાઈના ‘સેવા’ ના કાર્યમાં સાથી બન્યા આ સાથી તરીકેના સબન્ધ અલૌકિક સબન્ધ હતા.

ભગવત્સેવા માટે હતો. એ સંબંધ દયારામભાઈના ગોલોકવાસ પર્વન્ત દેકયો. ઠાકોરજીને પરિશ્રમ ન પડે તે રીતે તે સેવા કરે. રતનખાઈએ ક્ષમાની મૂર્તિ હતી. સેવામાં એ અપરાધ પડે તો ઠાકોરજીની તથા દયારામભાઈની ક્ષમા માગી લેતા. વ્દાલથી ઠાકોરજીને ખૂલાવે, તેમની આગળ કીર્તનો ગાય અને ઉત્સવના દિવસે તો ખૂબ નાનંદમાં આવી જાય.

રતનખાઈએ દયારામની ઉલ્લી અવગ્યામાં તેમની ખૂબ ચાકરી કરી હતી. તેમની માદગી વખતે સેવાનું બધું કામ પગ્યારીને, તેમની પથારી પાસે બેસતા. ઘણાં દિવસો અને રાત્રિના ઉગ્નગરા કર્યા હતા. દયારામભાઈની અનન્ય શિષ્યા યાને દયાની દેવી તરીકે તેમણે તેમની મુદ્રા કરી હતી. પોતે દયારામભાઈની માતિના નહિ, તેમનાં સગાસબંધી નહિ; છતાં એકજ કુટુંબની તેમની નાની બહેન તરીકે, દયારામભાઈની સેવા તેમણે ઉઠાવી હતી. તેમની વચ્ચે હતો માત્ર ભગવદીયતાનો અલૌકિક સંબંધ; જેમાં રતનખાઈને નહોતી દ્રવ્યની એપણા, નહોતી કીર્તિની એપણા કે નહોતી કોઈ લૌકિક વિષયની એપણા. દયારામભાઈ તેની સેવાની કદરમાં શ. રપો ની રકમ વીલમાં મૂકતા ગયા હતા. કહેવાય છે કે દયારામભાઈની જીખી તેમની પાસે હતી. દયારામભાઈના ગોલોકવાસ પછી એ જીખીની તે નિત્યપૂજા કરતા દયારામભાઈના દેહોત્સર્ગ પછી તેમને ઘણું દુઃખ થયું. સેવાની રીત બનાવનાર તથા જીવનનું રહસ્ય સમજાવનાર, ભગવત્લીલાના મુશુગાનમાં મસ્ત એવા ભગવદીયના જવાથી સંસાર તેમને શનો લાગ્યો.

તે પણ ખીજાઓ સાથે કહેતા કે હવે આપણને સુદર ભજનો કેાણું સંભળાવશે ? જ્યારે કોઈને દયારામનું પદ ગાતા સાંભળે, કે તે ભગવદીયનું સ્મરણ તેમને યર્ષ આવતું, અને હૈયું ભરાઈ આવતું.

*સંભવ છે કે આ જીખી, પાછળથી નર્મદાશંકર કવિ પાસે ગઈ, અને તેમના પુત્ર જયશંકર પાસેથી ગુજરાત પર્નાકયુલર સોસ પટીને આપવામાં આવી. તે ઉપરથી મોટી જીખી પ્રેમાનંદભાઈ વડા મૂકવામાં આવી.

રતનબાઈ સાથેના આવા અલૌકિક સંબંધને યાજીથી જીવન ચરિત્રના ઢેલણક લેખકોએ વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું છે. દયારામભાઈને કસ કિત કરવાનો પણ નિષ્કુર પ્રયત્ન થયો હતો. પણ દયારામભાઈની કીર્તિ સુધી જેવી પ્રકાશતી રહી છે.

દયારામભાઈના પદ સિધ્ધના પ્રપૌત્ર શ્રી જીનણુલાલ જોષી એમ એ, જેમની પાસે દયારામભાઈનું તમામ હસ્તલિખિત સાહિત્ય છે, અને જે દયારામભાઈના સાહિત્યના ઉડા અભ્યાસી છે, તેમણે આ પ્રસંગની સમાલોચના, ‘દયારામ કાવ્યમૃત’ અથવા પ્રતાપનામા ‘સમીક્ષાના પન્થે’ એ શીર્ષક નીચે કરી છે, તે ઉપરથી જણાશે કે દયારામભાઈના રતનબાઈ સાથેના વિકૃત સંબંધની વાતો ઢેલણક અગાની અને ચોખ્ખાણા લેખકો તરફથી રજુ થયેલી હકીકત ખીન પાયાદાર છે વળી આદોદની રતનબાઈની ન્યાતની એક સોનારણુની સાથે દયારામની મસ્તીને પણ તેમણે ઉપજાવી કાઢી હતી. આ ખીના પણ સત્યથી વેગળા છે. કારણકે રતનબાઈ એ મસ્તાન સોની યાત્રિની હતી, અને તે યાત્રિના ઘરો ઉભોઈમાજ હતા, આદોદમા એક પણ ઘર નહોતું ત્યાં રતનબાઈની યાત્રિની સોનારણુની સાથે દયારામનો કોઈ મેલાપજ થયો નહોતો.

રતનબાઈનો જન્મ ઉભોઈમા, તેણે પીયેર અને સાસરુ પણ ઉભોઈમા તેની યુવાવસ્થામા દયારામભાઈ સાથે તેમને મેલાપ થયે નથી કારણકે તે વખતે દયારામભાઈએ ઉભોઈમા નિવાસસ્થાન ક્યું નહોતું ઉભોઈમા રહ્યા નથી. ઉભોઈમા કાયમનું નિવાસ સ્થાન ક્યું ત્યાં પહેલા, તેમનો ઘણો સમય યાત્રામા ગયેલો. તેમજ આદોદમા રહેતા. એટલે દયારામભાઈની સાથે તેમનો પરિચય નહોતો. દયારામભાઈએ કાયમનો નિવાસ ક્યો ત્યારેજ તે એમની સત્સંગ મંડળીમા આવતા થયા. આ વખતે દયારામની વય ૬૦ની હતી અને રતનબાઈની ૪૫ વર્ષની હતી.

દયારામ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા. તેમનો આદર્શ લકિતમય જીવન.

જીવવાનો હતો. તેમને સાંસારિક મુખની પહેલેથીજ ઈચ્છા નહોતી. તેથી તેમને જીવનભર અવિવાહિત રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો. તે કહેતા “ વરીએ તો સામળીઓ વરીએ ” તેમનામાં સ્ત્રીભાવ હતો. ગોપીભાવ હતો. તેથી તેમને લગ્ન ભેદનું નહોતું. તેમને કૃષ્ણનો પ્રેમ ભેદતો હતો. ગોપીભાવવાળા ભક્ત કોઈ સ્ત્રીના સંબંધમાં લૌકિક વિષય માટે નજ આકર્ષાય. “ એક વર્ષો ગોપીજન વણલ નહિ આમી ખીન્ને ” એજ એમનું જીવન મુત્ર હતું. જે કોઈ એમને લગ્નની વાત કરે ત્યારે તેજ મુત્ર સંલગ્નાવતા. કહેતા કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીના વ્યભિચારની વાત નીકળે ત્યારે તે કહેતા “ જીવ બાણી લે, જીર પ્રીત જુગદીશ વિના નહિ મારી ” સ્ત્રીઓના મોહને-વ્યભિચારને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા. વ્યભિચારી સ્ત્રી એટલે પાપની પૂતળી તેમ એ માનતા. “ જો કોઈ કલ્યાણને આહો, તો સ્ત્રીની સગત ત્યજજો રે. ” એ પદ ઘણી વખત ભજન મંડળીમાં ગાતા. તેમાં રતનબાર્ગ પણ હોય. આવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, પ્રભુની ગોપી ‘ દયારામભાર્ગ ’ નો રતનબાર્ગ સાથેનો સંબંધ લૌકિક વિષયક હતો એમ કહેવું તે હાહાકારનું જુદું છે.

જો એવો સંબંધ હોત તો દયારામભાર્ગને તથા રતનબાર્ગને ડોહાઈમાં રહેવાનું મુશ્કેલ થઈ પડત. ડોહાઈની સંસ્કારી જનતાએ તથા સોનીની જાતિએ ઉભયને ફિટકાર્યા હોત. નથી સોનીની જાતિએ કે નથી સાડોદરા જાતિએ આ બાબતમાં વિરોધ ઉઠાવ્યો. દયારામભાર્ગની પોતાની જાતિમાં તેમજ ભક્તવર્ગમાં તથા મંત્રકારી વર્ગમાં એમની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. રતનબાર્ગના ખીયેરીઆ તથા સાસરીઆ પણ દયારામભાર્ગને સન્માનતા, તેમને ભાવપૂર્વક વદના કરતા. રતનબાર્ગનું જીવન, દયારામભાર્ગના સત્સંગથી ભગવદીય, - અલૌકિક બન્યું હતું. તે સેવા અને ભક્તિમાંજ તક્ષીન રહેનાં, તેથી તેમનાં સગાઓ તેમને પૂજ્ય માનતા.

દયારામભાર્ગના જીવન ઉપર કાળી શાહી ઢોળવાના ઈરાદાપૂર્વક પ્રયત્નમાં પહેલાંના જીવન ચરિત્રના લેખકો સફળ થયા નથી. અસત્ય પદાર્થ ગયું છે. દયારામભાર્ગની કાર્તિથી તે પણ

ધાર્મ ગયા હતા. તેમની સામે ધૂળ ઉડાડવાનું એકજ કારણ હતું. તે એ કે દયારામભાઈ 'પુષ્ટિમાર્ગ' ના અનુયાયી હતા આ પૂર્વગ્રહે તેમની સચ્ચદષ્ટિને ઢાંકી દીધી છે.

તે સમયે ગુજરાતમાં સંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થતી હતી. સુધારકોને, સનાતન ધર્મ ઝાળો પાડવો હતો. પુષ્ટિમાર્ગ એ સનાતન ધર્મની એક શાખા તરીકે ગુજરાતમાં ઘણીજ વ્યાપેલી એટલે પુષ્ટિમાર્ગ ઉપર કુદારાઘાત કરવાને સુધારકોએ પ્રયાસ કર્યો. દયારામભાઈની કવિતામાં સારાં તરવો હતાં કવિતાની દષ્ટિએ તે કમનીય, પણ તેમાં તેમને કવિ પુષ્ટિમાર્ગના કવિ પોતે ખૂલ્લી રીતે પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ કાવ્યમાં આપે તે પ્રચારક જણાયા આ સુધારકોથી સહન ન થાય એ સ્વાભાવિક છે તેથી દયારામભાઈની કવિતાને તો આખપ ન લગાડી શક્યા, પણ કવિની કીર્તિને કલંકિત કરવાનો પ્રયાત્ન કર્યો. તેમની ગરબીઓને શૃંગારરસવાળી કહીને વખોડી. અને વૈરાગ્ય ભાવનાનાં પદોની ઉપેક્ષા કરી. પણ સૂર્ય સામે ગમે તેટલી ધૂળ નાખવામાં આવે તો તેથી તેના પ્રકાશને કોઈ આચ્છ આવતી નથી. ઉલટી ધૂળ નાખનારાની આંખોમાંજ ધૂળ પડે છે. જો કવિને રતનખાઈ સાથે લૌકિક સંબંધ હોત તો પોતાના વીક્ષમાં તેને ફક્ત શ. ૨૫) જ કેમ આપે? વીક્ષમાં એમ લખેલું છે કે "શ. ૨૫) ખાઈ રતને માહારા કામકાજ કયું" ને ચાકરી કરી તેને આપના" આ ઉપરથી તેમનો કેના પ્રકારનો સંબંધ હતો તે સમજી શકાશે.

પુરુષ અને સ્ત્રીના મંળ-વ હમેશાં કલુષિત હોય છે એમ માનવું ખૂલ કરેલું છે. વય, સરકાર, સંયોગો વગેરે ઉપર તે સંબંધનો આધાર ગ્રહે છે. અહીં, એ ત્રણે દષ્ટિએ દયારામભાઈ અને રતનખાઈનો સંબંધ શુદ્ધ અને નિષ્કામ ભાવનાવાળો ભગવદીયો તરીકેનોજ હતો. કવિ પોતે નીચેના પદમાં જણાવે છે કે ભકતોનાં જીવનને દુન્યવી મનુષ્યોનાં જીવન જેવાં માનીને તેમની પરીક્ષા કરવી નહિ. તેઓ સસારી જીવ જેવા નથી. સંસારમાં ગ્રહે છે છતાં સાંસારિક ભાવોથી તેઓ અલિપ્ત હોય છે.

૧૫૬

જન જન સમાન, જાણે ભક્તજનને તે નર્કનિવાસી
 સમ તનુ આકાર, ધર્મ કાર્તિક પણ અતગપદ અનિનાશી ૧૬.
 જળ અવર મગાજન સમ નાવે, જલ ધર્મે કાર્ત સમતા પ્રદાવે;
 ગુણ પ્રતાપ સમ કયાથી લાવે. જન જન ૧

ભરવિષમી જન બધન ગેગી, હરિજન મમારી પણ યોગી;
 જેમ અલેપ રસના રમ ભોગી જન જન ૨

ત્યા લગી ગગાદિક ચૌર નડે, મહ કારામહ મોહ બેડી પડે;
 ત્યા લગી હરિ દાસપણુ ન જડે. જન જન ૩

લોહ ખડગ મનક જેને સ્પર્શ અડે કૃતિ પૂર્વ ગ્રાધ તદપિ ન પડે;
 થાય નિકષ ઝાઝા મૂલ નડે જન જન ૪

જુઓ પદ્મ પત્ર પાણી ન અડે સમડાજનુ કળહમા ન સડે;
 એ બધ રતિ અગ્નિ સબધ વડે જન જન ૫

રતિઅદ્ર ચક્રારખાય અગાગ, જુઓ મુવજી અચન ચન સહુ તારા;
 પતિ પત્ન સતી પાડન દારા જન જન ૬

કયા કેરી કયા આકાડોડો? કયા ખચર ને તેજી ઘોડો?
 ગુણ સમ કયા આકાર છે ઘોડો? જન જન ૭

કયાહા રતન કાચ સમતા ભાજો? હસ બક કયાહા રગ ઉજવવાગો?
 જન તારતમ્ય સશય ટાજો જન જન ૮

સદા પવિત્ર રહે ભવ ભક્ત વસી, હરિ નામ ન જાય ક્ષણ હૃદય ખશી;
 દેર મણિ ઘુરી ખોડ નડે ન કશી જન જન ૯

શરિ સનમુખ લેઈ જે પ્રયાણુ કરે, તેનું બળ અવયોગ અનેક હરે;
 તેમ હરિ સનમુખ થકી દોષ ડરે. જન જન ૧૦

એક બળદ સાદ સુત ગાયતણા, એક સાધુ એકમા દોષ ઘણા;
 હરિબાના બળ નિર્ભય ન મણા. જન જન ૧૧

અપરાધથી વ્યાસ પિતા ન ડર્યો, અતિપૂજ્ય જનકાય મુવજીએ કર્યો;
 તેણે હરિબલ પગ સિર કાલ ધર્યો. જન જન ૧૨

હાં શરણુ ગતિ દયા બત મહોદું, તેની આગળ સાધન સહુ ખોડું;
 તે અમુર એ વચન જે કહે ખોડું. જન જન ૧૩

દયારામભાઈ અને રતનબાઈના અલૌકિક સબધ વિષે વધારે
 જરૂર નથી.

✱

ભાગ્યશીલ શ્રી દયારામભાઈના પદ્મશીલ

શ્રી ભગ્ય રત્નભાઈ અને શ્રી રામ શિવભાઈ, કર્ણાટ

બાજી કીચે શ્રી હયારામભાઈના નામપત્ર
 નેપા ઇલાહાલ ઉર્ફે (નાયજભાઈ) ગિરિનાથકર (બા.)

જન્મ

સ ૧૮૨૫ના ૨ માસ સુતી ૮

મૃત્યુવાસ

સ ૧૮૮૧ના મહત્તમ મુદી ૧૩

પ્રકરણ ૧૫ મું

દિવ્યધામ તરફ પ્રયાણ.

ઉમોર્ધમાં સ્થાયી નિવાસ કર્યા પછી દયારામભાઈની લજન મંડળીની બેઠકો દરરોજ મળતી. પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રસંગોએ, દયારામભાઈ પોતાના ગ્યેલા આ કાવ્યો બેઠકમાં સંભળાવતા અને તે ઉપર જાતે પ્રવચન કરતા. તેમની ખ્યાતિ દિન પ્રતિદિન વિશેષને વિશેષ ફેલાતી ગઈ, અને ઉમોર્ધ બહારનાઓ પણ દયારામભાઈની વાણીને લાલ લેવાને ઉમોર્ધ આવતા. ઉમોર્ધમાં પણ તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ઘણી સારી થઈ હતી. આ શિષ્યો કવિની સાથે કીર્તન ગાવાના કામમાં, તેમજ કાવ્યોની નકલો કરવામાં, તેમ તેમની પરિચર્યા કરવામાં તનતોડ જહેમત ઉઠાવતા. એમના શિષ્યોમાં વધારે પ્રિય, ઔદિચ્ય ટોળકિયા માતિના પાછળ વૈષ્ણવ જોષી રણુછોડજી હરિભાઈ તથા જોષી ગિરિજશંકર હરિભાઈએ બંને લાઘવો હતા. રણુછોડજી તથા ગિરિજશંકર ગાવામાં પણ એકઠા હતા. તેમના ગળાનો સુર પહાડી છતાં કોમળ અને મોહક હતો. ન્યારે ગિરિજશંકરનો સુર જનાની કપાળી સુર હતો. બંને જણા ન્યારે ભેગા ગાય ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ થઈ જતા અને પ્રશંસા પૂર્વક કહેતા. ‘અહો, કેવી આ બંનેની ગમ લક્ષમણ જેવી જોડી છે. આ ઉપરાંત તેઓ તંજુરો તથા નરવાં સારી પેઢે બળતવી જાયતા. આ બંને લાઘવોને દયારામભાઈનાં પદો તથા કીર્તનો ગાવાનો ઇન્દ્રિયનપણથી લાગ્યો હતો. તેમની આર્થિક સ્થિતિ શરૂઆતમાં સારી નહોતી. પણ દયારામભાઈની લજન મંડળીમાં ન્યારથી જવા લાગ્યા

અને તેમની પરિચર્યા કરવા લાગ્યા, ત્યારથી રિચતિ મુધરતી ગઈ. તેમના વડીલોને ઋણ કરવું પડ્યું હતું એટલી બધી ગરીબાઈ હતી. પણ તે ઋણ, દયારામભાઈના માર્ગદર્શનથી તેમણે પતાવી દીધું. કવિશ્રીના કુટુંબીજનોની માફક તેઓ તેમની સેવા કરતા. કવિશ્રી બહારગામ મિજલસોમાં જાય, ત્યારે પણ તેમને સાથે રાખતા. તેમણે દયારામભાઈનાં લજનો મોઢે કપેલા. બહારની મિજલસોમાં તેનો સારો પ્રચાર કરતા. લજનો કે ગીતો ગાવાનાં હોય તો દયારામભાઈનાં જ ગાવાં એવો એ બંને ભાઈઓનો ટેક હતો. તેમણે દયારામભાઈના એકે એક કાવ્યને સાચવી રાખ્યાં હતા. તેમના તમામ કાવ્યોની નવી નકલો કરી હતી. તેમજ તે ઉપર ટીકા તથા ટિપ્પણો પણ લખ્યાં છે. આ રીતે દયારામભાઈના સાહિત્યનું રક્ષણ કરીને તેમણે દયારામભાઈની મોટી સેવા કરી છે. તેમના વંશજોમાં તેમના પ્રપૌત્ર શ્રી જીવજીલાલ જગનલાલ જોષી એમ. એ. હાલમાં છે. તેમની પાસે દયારામભાઈના બધા ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ સંગ્રહાયેલી છે. દયારામભાઈનો તે બંને શિષ્યોમાં ખૂબ વિશ્વાસ હતો. તેથી પોતાનાં કાવ્યો તેમને મોકલેલા. દયારામભાઈની મિલકતમાં એમનાં કાવ્યો હતાં. આ જ શિષ્યોને તેમણે પોતાના વારસદાર માનેલા. રણછોડભાઈના વંશમાં હિંમતલાલ અને ત્યારપછી જગનલાલ થઈ ગયા. અને હાલમાં જીવજીલાલ જોષી છે. ગિરિજાશંકરના વંશમાં છોટાલાલ ઉર્ફે નાથાભાઈ થઈ ગયા. રણછોડભાઈને કવિશ્રીનાં કાવ્યોના અસલ ગ્રંથો, હસ્તાક્ષર વગેરે પ્રસાદી તરીકે મળેલી, તેમજ દયારામભાઈના ગોલોકવાસ પછી તેમના દાકોરજી પણ તેમને માથે બિરાજતા એવું રણછોડભાઈના પ્રપૌત્ર જીવજીલાલ ‘પ્રશોત્તર માલિકા’ ની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. તેમના જણાવવા મુજબ નર્મદાશંકરે જે દયારામભાઈના ‘કાવ્ય સંગ્રહ’ નું પુસ્તક બહાર પાડેલું તે રણછોડભાઈની ઉદારતાને લીધે હતું. સંવત ૧૯૧૬ માં તેઓએ મુંબઈ, સુરત વગેરે તથ્યોએ જઈને જહોર સલાઓ ભરી હતી, અને કવિશ્રીનાં કાવ્યોનો પ્રચાર

કર્ષે હતો. ગિરિજાશકરનો પણ દયારામભાર્ગના કાન્ય પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. તેમના પુત્ર નાથજીભાર્ગ પાસે પણ સગ્રહ હતો. તે પોતે સપાદન કરેલો જેના ઉપરથી શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહે દયારામ કાન્ય મહિમાજાના લાગ ૧-૬ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

ઉપરના બે શિષ્યો ઉપરાત નીચેના નામો પણ ગણાવી શકાય. બરકતરામ કૃષ્ણરામ, વસંતરામ સેનકરામ, ગણુતરામ દયારામ, દયારામ સેવકરામ, મહેતા હરજીવન નગ્ગેરામ, ત્રવાદી રણછોડજી રાજરામ, દેસાઈ રામજીભાર્ગ નરમોરામ, ગીરધરલાલ દેસાઈ વગેરે. દયારામભાર્ગનું એક સહકાર મડળ હતું. તેમાં અમીન ઘેનાભાર્ગ દુલ્લભદાસ લહીઆનું કામ કરતા. આ ઉપરાત મહેતા ત્રિકમદાસ હરજીવનદાસ, દેસાઈ રામજીભાર્ગ, વસંતરામ સેવકરામ, અનુપરામ પ્રેમાનંદ વગેરે પણ લહીઆ તરીકે સેવા આપતા. જો પોતાના કાન્યો શુદ્ધ ભાષામાં લખાય તે માટે ખાસ કાળજી રાખતા આ બાળકમાં એકજ લહીઆ ખરેખર વિશ્વાસુ હતા, અને તે અમીન ઘેલાભાર્ગ હતા. એ પોતાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની મુદ્રત ઘેલાભાર્ગને કરેલી અને તેમણે પોતાના બે પુત્રો દામોદર અને ગીરધર તથા પત્નીને કરી હતી. ઘેલાભાર્ગએ પોતાની હૈયાતી બાદ તેનું રક્ષણ થાય માટે તેમને કહ્યું. આ તો આપણી અદ્વિતિય અને નરનિધિ છે અને તેનું જીવનની માફક રક્ષણ કરવું જોઈએ જ્યાં સુધી આ ગ્રંથો આપણા ઘરમાં છે ત્યાં સુધી આપણે દુઃખી થઈશું નહિ.

કુદરતનો ક્રમ છે કે તમામ ઉપર કાળની અસર થાય છે એવન કે જડ તમામ કાળની અસર નીચે આવે છે, અને તેમને ધમારો લાગે છે, અને ધીમે ધીમે તેમનું અસ્તિત્વ મટી જતા તે અનોખ થાય છે દયારામભાર્ગના જીવનની શરૂઆત ગેસી ગર્જ હતી. તે પણ પૂરી થઈ અને હેમન્ત કાળ આવ્યો. તેમને જઘાવસ્યાની અસરો જણાવા લાગી. દેહના દરેક અંગમાં નબળાઈ દેખાઈ ગઈ.

શિયિલ થવા લાગ્યાં. થોડુંક કામ કરતાં ચાક લાગે, શ્વાસ ચઢી જાય, ખોરાક ખરાબર લેવાય નહિ, અને જે લે તે પચે નહિ. ૬૦ વર્ષ પછીથી આ ચિહ્નો ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યાં. એમ કરતાં કરતાં ૬૫ વર્ષો પસાર થયાં, અને ગંભીર માંદગીમાં પટકાર્થ ગયા. તેમને મનુષ્યના મૃત્યુના કાલનું પણ જ્ઞાન હતું. અને “કાલ જ્ઞાન સારાંશ” નામના કાવ્યમાં મૃત્યુ પામનારનાં કેવાં લક્ષણો હોય તે ક્યારે મૃત્યુ થશે તે જણાવ્યું છે. આથી હવે તે ચેતી ગયા કે તે લાજુ આયુષ્ય ભોગવી શકશે નહિ. આ ગંભીર માંદગીમાં પણ ત્યારથી તેમના શિષ્યોએ તથા રતનજીઈએ તેમની ખૂબ સેવા ઉઠાવી હતી. આ વખતે પણ શિષ્યોની સમક્ષ ભજનો ગાતા. હવે તે ભજનો જુદા સ્વરૂપનાં હતાં. તે વિનંતી રૂપમાં હતાં. આથી સાંભળનારાઓની પણ આખમાંથી અશ્રુઓ ટપકતાં. અન્તિમ સમય જેમ જેમ લંબાતો જતો તેમ તેમ પ્રજુને વિનવણી કરતા ‘હે પ્રભો ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો અને હવે આ દુઃખમાંથી મુક્ત કરો.’ આ માંદગીના સમયમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે ‘વિનંતિ’ ના પદો ગાયાં હતાં.

પદ ૧—રાગ કાલિંગડો.

માહારો કર મહો કેશવરાય રે, માયાદળથી મુંકાવો,
શરણાગત વતસલતણું રે બદૈ પાજો, માટે માહારો દાવો. માયા. ૮૬.
હિયાની હોળી કોને કહું, કહું તોયે કામ શું ચાય;
આપ તો અંતરજામી છો હરિ, મહા સમર્થ સુખદાય રે. માયા. ૧
કહેતાં કાંઈ જાનતું નથી રે, ઘણું શુભવણીનું દુઃખ;
જેણે સોંપ્યો તેની કહાણીથી, કર જાલો તો સઘળું સુખ રે? માયા. ૨
કષ્ટ પામીને કાયર થયો રે, નથી મહારે એકું ઉપાય;
કાન ધરો કહું તો લહું, નહિં તો માહારું શું જળ વજરાય રે. માયા. ૩
કશા યોગ્ય હું છું નહીં રે, જેહવો તેહવો તમ દાસ;
અકળાયો છું અવિદ્યા દુઃખે, માથે કાળનો મોટો ત્રાસ રે. માયા. ૪

પ્રસન્ન થાઓ તમે એહવી, મારી પાસે નથી કાંઈ વસ્તુ;
નિજ બળથી નિજનો કરો, તો તો અખિલ કષ્ટ હોય અસ્તરે. માયા. ૫
કરગયું કામ આવ્યું કશું રે, હિતયું ન આપને મન;
પણ વિચારોને હું કોને કહું, તમ પાળે મહારે કોણે અન્ય રે? માયા. ૬
દયાના પ્રીતમ દીનાનાથજી, મહારી સામું જીઓ એકવાર; રે,
દાન નિજનંદનું કરો, પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણુ આધાર રે. માયા. ૭

પદ ૨—રાગ કાલિંગડા

જેહેવો છુ તેહેવો હું તમારો હે શ્રીજી,
બરદ વિચારી બાબ આલોની રીઝી, જેહેવો છું તેહેવો. ૨ક. ૧
દોષના કોષ દેખી જશે મા બિહિજી;
ગુરુ સોંધ્યો પાળો દયાને, કરણારસ બીજી જેહેવો છું તેહેવો. ૨

પદ ૩—રાગ કાફી

લટકતા લવમાયે, ગયા કાળ કોટી વહી,
હૃદ યર્ધ હાવરિ. રાખો હરિ હાય ગ્રહી. લટકતાં ૨ક.
આવ્યો શરણુ ત્રિતાપનો દાખ્યો, શીતળ કીન્ને રયામ,
કરગરી કર્દું છું કૃષ્ણ કૃપાનિધિ, રાખો અરણ્યે સુખધામ;
કરણા કટાક્ષે રે, કીલમીય કોષ દહી. લટકતાં ૧
જે માહારાં કૃત સામુ તમે જોગો, તો કરશે બરાબરી;
રતન ગુણ કયમ હોય સમતોલ. હુ તો રંકને તમે હરિ.
માટે મન મ્હોંદું રે, કરો મુને રંક લહી. લટકતાં ૨
આશા ભર્યો આવ્યો અવિનાશી, સમર્થ લહી તમપાસ;
ધર્મધોરિધર તમ દારેથી, હું કયમ જાજી નિરાશ,
નિજનો કરી દ્યો રે, ના તો મુને કેહશે નહીં. લટકતાં. ૩
અરજ સાંભળો અનાથ જનની, અવણે શ્રી રણછોડ;
એકવાર સનમુખ જીઓ સામળા, પ્હોંચે મારા મનના કોડ,
હસીને ખેલાવે રે, દયા તું મ્હારો કહી. લટકતાં. ૪

પદ ૪—રાગ કાફી.

કૃપાસિધુ કહાવો રે, કૃપા મુને કયમ ના કરો;
 આવડી શી અડખી રે, રકપર રાજ ધરો. કૃપાસિધુ. ૧
 અનેક ભક્તના પૂર્વા મનોરથ, મનસ્વલયા તત્કાળ;
 એક મુને ટાળ્યો તેમાથી, તે ના ઘટે ગોપાળ;
 બરદને છે બદો રે, દાસને કરતા પરો કૃપાસિધુ. ૧
 દોષ દયાનિધિ કયા લગી જ્ઞેશો, મારા ગણના નહિ આવે આત;
 છો સુકુમાર શ્રમિત ઘરો માટે, જુવી જાવો ભગવત,
 બનેને શુભ યાગે રે, એજ છે ઉપાય ખરો કૃપાસિધુ ૨
 મારી રે આશા પૂરણ કરતા નાણ નહિ બેસે નાથ;
 છો ઉદાર અતિ અતર જામી, હુ છુ દીન અનાથ,
 સમુદ્ર નહીં ખૂટે રે, બિદુ એક કરતા વરો કૃપાસિધુ ૩
 પ્રમાણ મુકી બળ પ્રેમનુ ધારો, ત્યારે સીધે માહારા કાજ;
 હુ કહુ છુ તેની કેહેણુ વિચારો, તમે મન સમજો મહાગજ;
 દયાના દુષ્પ કાપો રે, રગીના રુદયામા હરો કૃપાસિધુ ૪

પદ ૫—રાગ ભેરવ

પ્રાણ પ્રધાણ સમે પ્રભુ મારા, મને દેશો ના જન્મ કગ જન્વા રે;
 જેવો હુ રે થયો મારા વાહાલા, તેવા તમે ગોચ નહિં થાવા રે.
 પ્રાણ ૧
 સકળ દોષનુ પાત્ર પતિત હુ, અધમ સરવથા ઈશ રે,
 સેવા સમરણ સાધનહીને તોયે, રાખી લેજો જગદીશ રે પ્રાણ ૨
 શરણ આ ચો છુ સમર્થ જાણી હિમરવાની આગે રે,
 બરદ વિચારી જાણ મહો, હુ કપુ છુ કાળીને ત્રાસે રે. પ્રાણ ૩
 મારી પાસાનુ સહુ કાચુ છે, તે સાચુ રખે લાળો રે;
 કકર જાણી કેશવજી મારુ, સરવે આપ સલાળો રે. પ્રાણ ૪

આપ કરો તો શું નવ થાયે, જે ન કરો તે બાકી રે;
રંક જાણી મુને રાજ નિવાજે, ઘણો ગયો છું યાકી રે. પ્રાણ ૦ ૫
દીનબંધુ છો માટે દાવો, બાકી ન મળે જોર રે;
દાસ દયાના પ્રભુ કરુણાનિધિ. નટવર નંદ કીશોર રે. પ્રાણ ૦ ૬

માદગી દરમ્યાન નવાં નવાં પદો બનાવતા અને પ્રભુ પાસે
ક્ષમા માગતા અને દુઃખનું વિસ્મરણ કરતા. રોગ મન્ત દશામાં
પ્રભુનું અગણ્ય એજ સાચુ ઔષધ છે. એમ તેઓ માનતા.
આ માદગી દરમ્યાન વચ્ચે થોડુંક સાગ થયું. ત્યારે વડોદરામાં
રણુછોડ અને ગિરિજાશ કરની મીજલસ હતી. ત્યાં નિમંત્રણ મળેથી
ગયા અને બાવાજીને મંગીત અર્ધામાં હરાવ્યા અને તેનું સન્માન
કયું હતું. (સ. ૧૮૯૬) પણ પાછળથી ઉથલો ખાધો અને લાખા
સમય સુધી પચારીપણ થયા.

કવિશ્રીએ મનથી નક્કી કરી લીધું કે હવે વધુ વખત
જીવી શકાશે નહિ. તેથી પોતાની તમામ મિલકતનું અત્યુપત્ર
તૈયાર કર્યું. તેમની પાસે રોકડ રૂ. ૫૧૮) હતા. તેમાંથી
રૂ. ૫૦) શ્રીનાથજીની બેટના. ૧૫૦) ગુરુશ્રી વલ્લભલાલજી
મહારાજની ગાદીએ શ્રી ત્રિકમલાલજી મહારાજને રૂ. ૮- શ્રી મદન
મોહનજી મેવે તેને, રૂ. ૨૫) રતનબાર્દને કવિનું કામકાજ કર્યું
તથા માદગીમા આકરી કરી તે માટે અને રૂ. ૨૦૧) ઉત્તર ક્રિયા
કરવા માટે. પોતાની પાસે શ્રી હાકોર મેવાનાં વાસણો હતા તેની
ચાદી કગવી, અને શ્રી હાકોરજીની સેવા કરનાર જમનાબાર્દને રૂ. ૫૦)
આપવા એવું લખાવ્યું. ઉત્તર ક્રિયામાં સજ્જત હુગડા પદ
વગેરેની પણ વ્યવસ્થા લખાવી. (બુઝો પરિશિષ્ટ) આ ઉપગત એમણે
જીવિતક્રિયા કરવાની ઈચ્છા કરી. આથી ગામે ગામ નિમંત્રણો
મેાકલવામા આયા. કવિની પાસે આ માટે પૈસાની સવડ નહોતી પણ
તેમનો શિષ્ય સમુદ્ધ મોટો હતો. તેમના તરફથી લગભગ રૂ. ૨૦૦૦)ની
રકમ મળી. આ રકમની મદદથી આદોદમાં જીવિત ક્રિયા કરી. આ

વખતે ઘણાઓએ બોજનમાં લાગ લીધા હતા, પણ એક ગરીબદાસ નામનો જુદા તપસ્વી જે શ્રી શેષશાઈજીનો કૃપા પાત્ર હતો—તે બોજનમાંથી રહી ગયેલો. કવિને ખબર પડતાં તેમને બોલાવ્યા અને ભાવપૂર્વક તેમને જમાડ્યા. તપસ્વી બાવા જમ્યા, એટલે દયારામભાઈનો આત્મા ખૂબ પ્રસન્ન થયો, કારણ કે દયારામભાઈ એમ માનતા હતા કે બાવાજીએ બોજન લીધું એટલે શ્રીશેષશાઈ ભગવાને પણ લીધું.

જીવિત ક્રિયા કર્યા પછી દયારામભાઈ ડોહાઈ પાછા કર્યા. થોડોક વખત તળિયત સારી રહી પણ ફરીથી વ્યાધિનો દુમલો થયો. સંવત ૧૯૦૯ માં આ દુમલો આવતા. દયારામભાઈ પથારીવશ થયા. શરીર તદ્દન અશક્ત અને મુકાઈ ગયું હતું. ગળામાંથી બરાબર બોલી પણ શકાતું નહિ. તેમણે બધાંને એતબ્બા કે હવે આ તેમની છેલ્લી દશા હતી. ‘કાલચાન સારાંશ’ નામના કાવ્યમાં તેમણે મૃત્યુ સમયનાં ચિહ્નો જણાવેલાં છે તે હવે તેમને પ્રસન્ન થવા લાગ્યા. ઘણી વખત તે ચિન્તામાં પડી જતા. રતનબાઈ કે સિંચેા કોઈ પૂછે પણ જવાબ ન આપે. ઔષધ પણ ન લે. એક વખત પથારીમાંથી કવિની નજર એક દેફા તરફ ગઈ. ઘણો સમય તે તરફ જોઈ ગયા. વસન્તરામે પૂછ્યું ‘આપ જો વિચાર કરો છો ? હમણાં હમણાં તમે બહુ ચિન્તામાં પડી જાવ છો ?’ દયારામભાઈએ કહ્યું. ‘વસન્તરામ સાંભળ ! આ સામે માટીનું દેફું જોઈને મને એમ લાગે છે કે શું મારી કવિતાની રિયતિ તે દેફા જેવી થશે ?’ આ દેફું ૭ માસથી અહીંઆં હતું. બ્યારે મેં પ્રથમ જોયેલું ત્યારે તે મોટું હતું પણ આ ૭ મહિનામાં તેની રજ ઘસાતાં ઘસાતાં તે ઘણું નાનું થઈ ગયું છે. અને કદાચ થોડા વખત પછી તેનું અસ્તિત્વ પણ મટી જશે. શું મારી કવિતાની પણ આ દશા થશે ? મને મારા દેહનો વિચાર આવતો નથી, કારણકે તેને તો આખરે જવાનુંજ છે, ‘પણ મારી અજુગાનની કવિતા શું આમ અલોપ થઈ જશે ?’

આ સાલજીને વસંતરામે કહ્યું. 'આપ તેની ચિંતા કરજો નહિ. આપની કવિતાનું અમે અમારા પ્રાણ મારફત રક્ષણ કરીશું'. તેનાથી કેટલાનાં જીવનો સુધર્યાં થયા છે? કેટલા દુઃખીઆરાંઓનાં દુઃખનો ભાર હળવો થયો છે? તેણે કેટલાનાં જીવનમાં નવો પ્રાણ મૂક્યો છે એ તો છે અમારું અમૃત, અમારું સજીવિની ઔપધ; પ્રભુની કૃપાથી આપની કવિતા લોક હૈયે સદાને માટે રહેશે. લોકના કંઠમાં સદા ગુજશે.' રણુછોડ તથા ગિરમશ કરે પણ કવિશ્રીને આ બાબતમાં નિશ્ચિંત બનાવ્યા.

રતનબાઈ, રણુછોડ, વસંતરાય અને અમીન ઘેલાલાઈ ચોવીસે ચોવીસ કલાક, દયારામભાઈની ખડેપગે ચાકરી કરવામાં સહેજ પણ ક્યાશ રાખતા નહિ. કવિશ્રીની ચાકરીમાં ઠાંઈ પણ ન્યૂનતા ન આવે, તેની તેઓ કાળજી રાખતા. અને જે માગે તે આપતા. વચ્ચે વચ્ચે ઠાંઈ દિવસ ઠીક હોય, તો કવિ ઠાકોર સેવા તથા કીર્તન કરતા. તે વખતે તમને ઔપધ આપવાને વૈદને બોલાવ્યા અને વૈદે દવા લેવાનું કહ્યું. ભારે દયારામભાઈએ કહ્યું 'દવામાં મને શ્રદ્ધા નથી. દવા એ મૃત્યુને દૂર કરી શકે તેમ નથી. હવે તો પ્રભુનું ભજન એજ સાચી દવા. માટે તમે બધા બેસો મારી પાસે અને કીર્તન કરો.' પછી કવિએ તણુરો લીધો અને છેવટના નીચેનાં પદો ગાયાં. પદ ૧ માં કવિ વિનવે છે કે 'હે પ્રભો! હવે મારા માટે અધરો દિવસ મૃત્યુનો દિવસ આવે છે. તે વખતે આપ મારી સંભાળ રાખજો.' પદ ૨ માં છેલ્લી ઘડીએ પ્રભુના દર્શન કરવાની અલિલાયા વ્યક્ત કરેલી છે. પદ ૩ માં અતિમ પળનું ભજન ગાય છે. 'મહારા અંત સમયના અલબેલા, મુજને મુકરો મા.'

પદ—૧

અધરો દિવસ એક આપરો, અલબેલા શ્રીજી
ત્યાં સુધ લેજો મહારી અલબેલા શ્રીજી. ૨૬૦

તે વેળા સગાં વહાલાં સહુ રહેશે અળગાં;
 ત્યારે જમના કિંકર ઝપટાવશે, અલભેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૧
 અવસરે આવી કર સાહજો નહિ કૃષ્ણજી તો;
 દુરમનનો દાવો ફાવશે, અલભેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૨
 દોષ દેખી જો દીનાનાથ ઝાસરશે તો;
 તે સમે ઠાણ છોડાવશે, અલભેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૩
 કુપુત્ર કેરા અવગુણ ઢાકે શોભા પિતાજી;
 પ્રકાશે પોતાને લગ્નવશે અલભેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૪
 જેવો તેવો પણ ક્યો કહાવ્યો તમારો પ્રભુ;
 તમ વિના ઠાણ નિભાવશે, અલભેલા શ્રીજી. ત્યહાં ૫

૫૬—૨

દર્શન લોની રે દાસને, મારા ગુણુનિધિ ગિરિધરલાલ;
 નાથ નિવારો રે ત્રાસને, આપો આપ હિપર અતિ વહાલ. દર૦ ૧
 શ્રીનટવરનંદન રે નંદના, ભાવે મુને મદનમનોહર રૂપ;
 ચિત્ત ના ચોટે રે માહરૂં, અનુભવ વ્યાપક જ્ઞાન અનૂપ. દર૦ ૨
 જપે નહી અજપા રે જાપને, ન ગમે મુણવો અનહદ નાદ;
 યત સમાધિ રે ના ગમે, ન ગમે સ્વર્ગ મુક્તિના સ્વાદ. દર૦ ૩
 અન્ય હિપાસન રે ના ગમે, વિના એક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ;
 ફીકાં લાગે રે સાધન સહુ, પડી મુને પ્રેમ ભક્તિમાં ગમ. દર૦ ૪
 (મુને) શ્રીવલ્લભસુત રે ગુરુ ગમ્યા, સહુ વિધિ શ્રીકૃષ્ણજી સમાન,
 જીવનાં સાધન રેના જુવે, વહાલો નિજબલે કરે નિજનંદ દાન. દર૦ ૫
 સર્વ તપાગ્યુ ૩ ફરી ફરી, કિંચિત ક્યહું ના દોઠો સાર;
 સુખ એક દીઠું રે સર્વથી, સેવા સ્મરણ નદકુમાર. દર૦ ૬
 શ્રીમહાપ્રભુની રે કહાનીથી, મુજપર રીઝો રાધાનાથ;
 સમૂળ અવિદ્યા રે તો ટળે, હરિજી આલો જો મુજ હાથ. દર૦ ૭

શ્રી વૃંદાવનની કુજમાં, જ્યહા કરો જુગલકિશોર વિલાસ;
દાસ દયાની રે વિનતિ, (મુને) દાસી કરી રાખો નિજપાસ. દર૦ ૮ -

પદ—૩. વિનતિ.

મહારે અંત સમય અલગેલા, મુજને મૂકશે મા;
મહાગ મદનમોહનજી ઉલા, અવસર ચૂકશે મા. માં ૧
હરિ હુ જેવો તેજેવો તમારો, મુજને મૂકશે મા;
શ્રીગુરુ સોપ્યે સંબધ વિચારો, અવસર ચૂકશે મા. માં ૨
મહાગ દોષ કોષ કોષ સભારી, મુજને મૂકશે મા;
શગણાગનવત્સલ ગિરિધારી, અવસર ચૂકશે મા માં ૩
હરિ મહારે ધર્મ નથી કોઈ સાધન, મુજને મૂકશે મા;
નથી સત્સંગત રમરણ આરાધન, અવસર ચૂકશે મા. માં ૪
શ્રીપતિ સર્વાત્મા સર્વોત્તમ, મુજને મૂકશે મા;
મહારા પ્રાણજીવન પુરયોત્તમ, અવસર ચૂકશે મા. માં ૫
સમર્થ કરુણાસિંધુ શ્રીજી, દયાને મૂકશે મા;
મહારે જોય નથી કોઈ ખીજી, અવસર ચૂકશે મા. માં ૬

છે'તુ પદ ગાયુ, તે વખતે બધા શિષ્યોની આખમાંથી
અશ્રુઓ પડવા લાગ્યા. ખૂબ કરુણ રમ વ્યાખ્યો. રતનબાઈ'તું
હેયુ હાથમા નહુ નહિ, તે પણ ખૂબ રડયાં. દયારામભાઈએ
શિષ્યોને કહ્યું. 'તમે બધા આમ થેલા કેમ કાઢો છો? જીવન
અને મૃત્યુના ક્રમ ધમરી સૃષ્ટિમાં સર્વ વ્યાપક છે. જે જન્મે છે
તે મરે છે. તમે કોઈને મૃત્યુરહિત જોયો છે? આ સામેનું ઝાડ
શરૂઆતમા એક ખીજ રૂપ હતું, પછી તેમાંથી અકુટ દૃટ્યુ-
તેમાંથી થડ બાજ્યુ. તેને શાખાઓ થઈ. પલ્લવોથી આજ્ઞાદિત
બન્યુ. હવે તે પણ ઘસડું થયું છે. તે પણ થોડાક સમય પછી
જશે. તમે બધા ભગવદ્ગીતાનો પાઠ કરો છો તો તેમા શું કહ્યું

‘છે? આત્મા તો મરતો નથી. એ તો ચિત્તન્ય રૂપ છે. દેહ પણ ખરી રીતે મરતો નથી. પણ અવસ્થા બદલે છે. જેમ વસ્ત્રો જૂનાં થતાં મનુષ્ય નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, તેમ દેહ જૂનો થાય ત્યારે આત્મા એ દેહને છોડી દઈને, નવા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. મૃત્યુ એટલે સ્થિત્યંતર “આપણે દેહલાએ જન્મ-મૃત્યુની ગિયતિમાથી પસાર થયા છીએ. આથી મૃત્યુનો શોક કરવાનો નહિ.”

રતનગાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું ‘તું પણ ગાડી ચાલ છે, જો બ્લેન, હું જાઉં છું તેથી તારે પણ શોક કરવો નહિ. તેં મારે ઘેર મને ઠાકોરજીની સેવાના કામમાં મદદ કરી છે. તેં જો મને મદદ ન કરી હોત તો મારા ઠાકોરજીને દેટલો બધો શ્રમ પડત? ભગવાનની તારા ઉપર કૃપા છે કે તું પ્રેમપૂર્વક ઠાકોરજીની સેવા કરતી હતી. હવે તું ઠાકોરજીની સેવા કરતી રહેજો. દુનિયામાં તેં ઠાકોરજીનેજ તારા સાચા સંબંધી માન્યા છે, તો તું ઠાકોરજીની લાવપૂર્વક સેવા કરજો, અને તારૂં કલ્યાણ થશે.” એમ કહીને તેને પોતાની હાથી તેમાં આપી. બધા શિષ્યોને ઉદ્દેશીને કહ્યું. તમે બધાએ ‘મારી ખૂબ પરિચર્યા કરી છે. ભગવાનની કૃપા તમારા ઉપર હો. તમારા બધાંઓનું કલ્યાણ થાય.’ આવા આશીર્વાદ આપ્યા. આ વખતે શિષ્ય રણછોડભાઈએ વિનંતી કરી. “આપની પાદુકાઓ મને આપો કે જેથી આપની પછી હું તેની પૂજા કરું.” દયારામભાઈએ રણછોડને કહ્યું ‘મારી પૂજા માટે પાદુકાઓ માગે છે? હું ઠાઈ મોટા માણસ નથી. મારી પૂજા હોય નહિ, તેથી તો મારું પતન થાય. હું કૃષ્ણનો શિષ્ય છું. મારે શુર થવું નથી, અને શિષ્યો કરવા નથી. એવી ઘેલછા તમે કરશો નહિ. તને પાદુકાઓ તો નહિ આપુ. પણ તું એક કામ કરજો. તારે મારાં પદો ગાવાં ને લોકમાં કૃષ્ણની ભક્તિનો પ્રચાર કરવો. મારા તમામ ગ્રન્થો તને આપુ છું. એમ કહીને વસન્તરાયને તંજુરો આપ્યો.

આમ બોલતાં બોલતાં એકાએક અવાક બની ગયા. આખી રાત

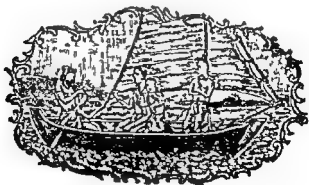
એ સ્થિતિમા પસાર થઈ. શિષ્યોએ પથારી પાસે બેસીને ‘શ્રીકૃષ્ણ-શરણ મમ’ ની ધૂન મચાવી, અને દયારામભાઈના પદોનું કીર્તન કરવા લાગ્યું. ખીજા દિવસનું પરોઢ થયું, મહા સુદ ૧૪ નો દિવસ અને સોમનાર હતા. રણુછોડ, સુરદાસના પદો ગાતા હતા તે વખતે કવિ શુદ્ધિમા આવ્યા અને કહ્યું ‘હવે ગફલતમા રહેજો નહિ.’ ભાણુકો સમગ્રી ગયા. કવિની પહેવાની સૂચના પ્રમાણે રતનખાઈએ પેટીમાથી વૃંદાવનની રમણ રેતી અને યમુના જલ તથા શ્રીનાથજીની ગાયોનું ગોળર, જે પેટીમા સાચવી રાખ્યું હતું, તે બહાર કાઢ્યું અને તેનો બારીક બૂકો કર્યો, અને તેનું પાન કરાવ્યું પછી ગંગાસ્નાન કરાવ્યું તેમજ ગોપીચંદનનો શરીરે લેપ કર્યો અને લલાટે કુંભકુમનું તિલક કયું. અને તેજ કણે વિદ્યુતનો પ્રકાશ જેમ મેઘમાલામા વિદ્યીન થઈ જાય તેમ તેમનો આત્મા દેહના બંધનમાથી મુક્ત થઈને દિવ્યધામમા આત્મો ગયો. પ્રભુ સાથે સાયુજ્ય પામ્યો. તુર્તજ દેહને પથારીમાથી નીચે ઉતાર્યો.

ગામમા તથા આદોદમા વાયુવેગે આ સમાચાર ફેલાયા. ત્રી પુરુષોના ટાળે ટાળા તેમના દેહના અંતિમ દર્શન કરવાને ઉમટ્યા. તમામની આખમાથી અશ્રુઓ વહેવા લાગ્યા ‘હવે અમને કોણ નવા નના લજનો! ગાર્વને ઉપદેશ આપશે’ એમ જીવાન અને વૃદ્ધો કહ્યાત કરના લાગ્યા કવિશ્રીની ઈચ્છાનુસાર તેમની શયવાહિનીને અગ્નિ સરકાર કરવા આદોદ લઈ જવામા આવી ડોહોઈના મનાપુર ચકલાથી તે નાદોદી ભાગોળ સુધી લોકોની ખૂબ ઠંઠ જમી હતી. ડોહોઈથી આદોદ સુધીના નવ માઇલ સુધી લોકો કવિના પદો લલકારતા લનકારતા આલતા હતા. બપોરના બાર વાગે શયવાહિનીને ઉપાડવામા આવી તેના ઉપર દરેક ચક્રે અને ચોટે પુષ્પમાળાઓ ચઢાવવામા આવી. કેટલાકો તેમના ચરણનો સ્પર્શ કરતા. ચક્રતીર્થના ઝાવારે ‘રેવા નદીના તટે’ તેમના શયને અગ્નિ સરકાર કરવામા આવ્યો. તે સમયે હજારો મનુષ્યોએ ભેગા મગીને

૩૧૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

તેમના પ્રિય લજનોનું કીર્તન કર્યું તેમને અન્તિમ વદના કરી,
ને ભક્ત હૃદયે પાછા ફર્યા દયારામભાઈના જીવન-નાટકનો છેલ્લો
પડદો પડ્યો અને તેમની જીવન લીલા સંકેતાર્થ દયારામભાઈનો
આત્મા પ્રભુની ચરણ સેવા કરવા દિવ્યધામમાં સદાને માટે
આદ્ય ગયો.

ડોહાઈ આદોદમાં તેમના માનમાં એક દિનસ તમામ બજારો
બંધ રહ્યા દયારામભાઈના શિષ્યોને દયારામભાઈના વિયોગનું દુઃખ ધણું
સમય સુધી સાહ્યુ દયાગમભાઈ વગર તેમનું જીવન શુદ્ધ-નિષ્ક્રિય
બની ગયું તેમણે કામકાજ કે ધંધો પણ છોડી રીધો ગતનગાર તો
હેમતાર્થ ગયા તેને ઠાકારજીની સેવાનો રંગ લગાડનાર દયારામભાઈ
હતા તેમની તેને મોટી રુદ્ધ હતી સેવાની બધી ગીત તેમની
પામેથી તે શીખ્યા હતા તેમના જનાથી તે એકલા પડી ગયા હતા
પણ પ્રભુ સેવામાં ચિત્ત પરોવતા રાત્રે મૃતા પડેલા દયારામભાઈની
છબી પધરાવીને તેને પુષ્પહાર પહેરાવતા અને તેમના રચેલા પદો
તથા ગરબીઓ ગાતા, એ રીતે જીવન પસાર કરતા

પ્રકરણ ૧૬ મું

આવરણ ભંગ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામભાઈ વિષે જોટલું લખાયું છે તેટલું ખીજા કોઈ જૂના કવિ વિષે લખાયું નથી પણ મોટા ભાગના આ લખાણો દયારામભાઈ અગર તેમના ધાર્મિક વિચારો પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ ધરાવનારાઓ તરફથી કરનામાં આ યા છે આમાં દુ ખની વાત તો એ છે કે સારા સારા સાહિત્યકારો પણ એ પૂર્વગ્રહથી મુક્ત નહોતાં સૌથી પહેલાં ૨૧૦ નર્મદાશ કરની કલમે દયારામભાઈ વિષે કેટનાક વિધાનો કર્યા ત્યારપછી ખીજાઓએ પણ તેમના વિધાનો સાચા માનીને બાંન્તિઓ ફેલાવી. ગુજરાતીના આદ્યતની ૨૧ ઈન્જારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ પણ જૂહતકાવ્ય દોહન મથ પ મા, કેટલીક હમીકત કવિ વિરો લખી છે રા બ હરગોવિંદદાસ કાઠાવાળા તથા નાથાશ કર શાસ્ત્રીના પ્રાચીન કાવ્યમાળા પુસ્તક ૭ મા નર્મદ તથા 'ગુજરાતી' ના લખાણોનો આધાર લેવાયા છે ૨૧ ત્રિભુવન ગોંડે ઈન્જારામની કેટલીક હમીકતોનો ઉપયોગ કર્યો છે ખીજા પણ નેખકોએ જે લખ્યું છે તે ઉપરનાઓને આધારે લખ્યું છે આ લેખકોને હાલે દયારામભાઈને મોટો અન્યાય થયો છે તેમના જીવન ચરિત્રને તેઓએ વિકૃત ન્વરુપમાં રજુ કર્યું છે તેમણે ગમે તેની પાસેથી મળેની અધૂરી માહિતી તથા દયારામભાઈના કાવ્યોનો પૂરા અભ્યાસ વગર અવનોકન વગર, પુરોગામીએ કરેલા વિધાનોને 'બાળા વાક્ય પ્રમાણુ' પ્રમાણે સત્ય તરીકે સ્વીકારીને લખ્યું છે એવું તેમના જીવન ચરિત્રના નિષ્પક્ષપાત રીતે અવલોકન કરનારને તથા અક્ષરદેહના અભ્યાસીને જણાયું છે સૂર્ય વાદળાથી

ઠંકાપલો હોય ત્યારે તેને નહિ જોનાર ‘સૂર્ય’ નથી, એવું કહેવાની હિંમત કરે તેમ કવિશ્રીના જીવન ચરિત્ર અંગેની સંપૂર્ણ માહિતીના અગ્નિવર્ષી આવરણને લીધે, કવિશ્રીનું જીવન શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પુરોગામી લેખકો જોઈ શક્યા નથી. એટલુંજ અહિં આ કહેવું બસ યશે. સ્વ. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસ તેજીનાળાએ ‘દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૧’ ની પ્રસ્તાવના, સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળે, તેમના ‘દયારામભાર્જનના જીવન ચરિત્ર’ નાં પ્રકરણ ૨ માં, કવિના શિષ્યના પ્રપૌત્ર શ્રી. જીવજીલાલ જગનલાલ જોષીએ ‘દયારામ કાવ્યામૃત’ની તથા ‘પ્રશ્નોત્તર માલિકા’ની પ્રસ્તાવનામાં, પ્રો. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ ‘રસિકવલ્લભ’ એક અધ્યયનમાં, પ્રો. જોષીલાલ જો. શાહે તેમના ‘રસિકવલ્લભ’ની પ્રસ્તાવનામાં તથા ‘દયારામના આન્તર જીવન’માં શ્રી. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ પરીએ ‘દયારામભાર્જનના પ્રયોગની પ્રસ્તાવનામાં, સ્વ. જોષીનાથ બાપાલાલ કંથારીઆએ ‘દયાકાવ્ય ચર્યા’ માં, પુરોગામી લેખકોએ ઉપજાવેલી જાંતિઓને સંશોધન તથા અભ્યાસ પૂર્વક દલીલો તથા પૂરાવા આપીને દૂર કરી છે. તેથી અહિં આ તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણમાં તેનું અલ્પ નિરીક્ષણ કયું છે. વિશેષ જણાવું એ શંકરપ્રસાદ જ. રાવળનાં દયારામભાર્જનના જીવન ચરિત્રનું પ્રકરણ ૧ હું તથા જોષી જીવજીલાલ જગનલાલની દયારામભાર્જનના ‘કાવ્યામૃત’ માં ‘સમીક્ષાને પંથે’ વાંચી લેવું. ભાર્જશ્રી જીવજીલાલ દયારામભાર્જનના સાહિત્યમાં ઘણો રસ લે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેમની પાસે દયારામભાર્જનું તમામ સાહિત્ય હસ્તલિખિત મંગૂહીત છે. તેમના પિતામહ રજીછોડભાઈ દયારામભાર્જનના શિષ્ય હતા. એટલે દયારામભાર્જનનાં કાવ્યો પ્રત્યેની ભક્તિ તેમના વારસામાં ઉતરી છે. તેમણે દયારામભાર્જન વિષેની જાનિતિઓની સમીક્ષા કરનારી ઘણી માહિતી એકત્ર કરી છે. તેથી આ વિષયમાં રસ લેનારે તેનું અવલોકન કરવું. આમ છતાં આ પુસ્તક માટે તેનો અંગૂલિનિર્દેશ કરવો જોઈએ.

પુરોગામીઓએ ફેલાયેલા મુખ્ય બ્રમ્હો અને તે બાબતની સત્ય હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) નર્મદાશ કરે કરેલા વિધાનો, ઉતાવળીઆ અને પૂરેપૂરી ચકાસણી વગરના ઉપર ચોટીઆ કહી શકાય તે નર્મદના પોતાના ખુલાસાથી સિદ્ધ થાય છે 'એ લખાણ (નર્મદગદ્ય) પ્રસંગની જોડાઓની નિશાની છે, માટે એમના વિચારોને ચોમાસાનું ડહોળાયેલું પાણી સમજવું. અવળત વરસ પડી એ વિચારો શરદ મસૂનાં પાણી જેવા થાય ખરા.' એ શબ્દોમા 'કવિ પોતેજ પોતાને મળેલી માહિતિ શકા ભરી હોનાનું જણાવે છે. નર્મદાશ કર સુધારાના અમણી હતા. દયારામભાઈ પુષ્ટિમાર્ગી, એટલે તેઓ દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રને કદાચ પક્ષપાત વગર અનલોકી શક્યા ન હોય એટલું જ કહી શકાય. બાકી તેમણે 'દયારામ કાવ્ય સમ્રાટ' પ્રસિદ્ધ કરીને દયારામભાઈની કવિતા તરફ પ્રેમ દર્શાવ્યો છે. એની નોંધ લેવી જોઈએ

(૨) દયારામભાઈએ ગોસ્વામી પુરુષોત્તમજી મહારાજનું અપમાન કર્યું તે વાત સત્ય નથી.

(૩) કવિ ડાહ્યાભાઈ સાડોદરાની હકીકત પણ સાચી નથી. તે નામની કોઈ વ્યક્તિજ નહોતી. ઈન્ચારામે પણ આ સાડોદરા વિશે લખ્યું છે. પણ તે ઉપરના કારણથી સત્ય નથી.

(૪) કેશવાનંદ નામનો સાધુ દયારામભાઈનો શુરુ હતો. તેની પ્રસાદીથી તેમને કાવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. આવું વિધાન સ્વ. ઈન્ચારામભાઈએ કરેલું છે. પણ આ હકીકત ગલત છે. કેશવાનંદ નામની વ્યક્તિજ નહોતી. જો દયારામભાઈ તેમના શુરુ હોત તો, જેમ ઈન્ચારામ લઈજોનો તેમના કાવ્યમા ઉલ્લેખ કરે છે, તેમ એમનો પણ કથો હોત. તેમ નર્મદાથી તરીને દયારામ

૩૨૨] ભક્તકવિ શ્રાદ્ધારામભાઈનું જીવન દર્શણ.

કરનાળી કેશવાનંદ સાધુ પાસે ગળાએ પણુ માની શકાય નહિ. પ્રવાદની સ્થિતિ જોતાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તે અશક્ય છે.

(૫) દયારામભાઈ ચુસ્ત પુષ્ટિમાર્ગીય વૈધ્યુવ હતા. છતાં તેમણે કોઈ વખત શિવની નિન્દા કરી નથી. તેમનાં કાવ્યોમાં, શિવ માટે પૂર્ણ આદર તેમણે દર્શાવ્યો છે. એટલે સ્વ. ઈચ્છારામભાઈનું એ બાળતનું મનતબ્બ અસાધ્ય છે. કહેવાય છે કે સ્વ. ઈચ્છારામે પાછગથી પોતાના વિચારો ફેરવ્યા હતા. (જુઓ શંકરપ્રસાદ રાવળ કૃત ૬૦ જીવન ચરિત્ર પૃ. ૩૧) જો કે ઈચ્છારામભાઈએ દયારામભાઈનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરીને તેમની સાહિત્ય સેવા કરી છે તે સ્વીકારવું જોઈએ.

(૬) પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨ ની પ્રસ્તાવનામાં જે હકીકત આપેલી તે 'નર્મદ' તથા 'ગુજરાતી' ના આધારે છે. તે ખરી નથી. તેમાં નીચેના ભ્રમો ફેલાયા છે.

(અ) "દયારામ ૧૫ વર્ષના હતા ત્યારે તેમના મામા જે કુરળ ઉપર ભરચમાં નોકરી કરતા હતા. ત્યાં ૧૦ વર્ષ મુધી નોકરી કરી." આ બાળતમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે, કે દયારામભાઈએ કોઈ દિવસ ભરચમાં અને સરકારી નોકરી કરી નથી. કોઈ પણ પ્રકારની તેમણે નોકરી કરીજ નથી.

(બ) "દયારામભાઈ ફક્ત ૪૫ડાં પહેરતા હતા તેનું કારણકે તે સાઠોદરાભાઈ." આ દલિલ કેવી વિચિત્ર? સાઠોદરા જ્ઞાતિ અને ફક્ત ૫૫ડાંને કોઈ સંબંધ છે? ફક્ત ૪૫ડાં પહેરવાનો શોખ તો કોઈપણ જ્ઞાતિમાં હોઈ શકે. સાઠોદરા જ્ઞાતિ ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી અને રસિકતા માટે જાણીતી છે તેને ફક્ત કહેવાથી તે જ્ઞાતિનું વ્યવહાર થતું નથી?

(ક) "કવિશ્રીની બાલ્યાવસ્થામાં સત્સમાગમ નહોતો." એવું જે લખવામાં આવ્યું છે. તે માત્ર ગપ્પુંજ કહેવાય. આંદોદમાં તેમને

સાધુ સન્તો તથા પુરાણીઓની કથાનો લાભ મળ્યો હતો એ હકીકત છે.

(૬) કવિશ્રીએ કદી તોડી નાખ્યાનો પ્રમગ નર્મદના લખાણને આધારે છે. તેજ પ્રસંગને ‘ગુજરાતી’એ આપેલી હકીકત ખોટી ઠરાવે છે. ‘નર્મદ’ તથા ‘ગુજરાતી’ ની કદી તોડવાની આપેલી હકીકત એ માત્ર ગપગોળોજ છે. દયારામભાઈ ચુસ્ત વૈષ્ણવ હતા. તે શ્રીવલ્લાચાર્યજી તથા તેમના વસન્તે તરફ અપૂર્વ પ્રેમ તથા પૂજ્યતા ધરાવતા. તેમ વૈષ્ણવ તરીકે એ કદીનું માહાત્મ્ય મારી પેઠે સમજતા હતા, વૈષ્ણવો સમક્ષ, કવિશ્રીને હલકો પાડના સિવાય ઉપરના કથનનો કોઈ હેતુ નથી.

(૧૧) કવિએ રતનખાઈની ન્યાતની “સોનારણુ બેકુ ફેડેલું” એ વાત ‘ગુજરાતી’ એ જણાવી છે પણ તેનો કોઈ આધારજ નથી. રતનખાઈએ આસ્તાન ગોનીની ન્યાતના હતા તેમની ન્યાતનું એક પણ ઘર આદોદમા નહોતું. મૂલ નારિત કુત શાસ્ત્રા તેના જેવું આ અસત્ય છે.

(૧૨) ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ ના ભાગ ૨ મા ‘રસિકનલ્લ’ અથ જાણ્યો છે પણ તે અથ ‘શુદ્ધાદૈત’ નું પ્રતિપાદન કરે છે એમ લખ્યું છે તે સાચું નથી આ અથ શ્રીવલ્લાચાર્યના શુદ્ધાદૈત વેદાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે.

(૧૪) ‘ગુજરાતી’ પ્રેસે પ્રકટ કરેલા (શુદ્ધાદૈતનું નહિ) સ્વ પ્રાણજીવન વ્યાસ સંગૃહીત દયારામભાઈના ‘કાવ્ય સંગ્રહ’ ના મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર દયારામભાઈને ‘સ્વામીનારાયણ પથી’ જણાવેલ છે. એ અથ પ્રકાશનું ઘેર અજ્ઞાન સૂચવે છે. અગર તો જૂન સુધારવામા દષ્ટિ દોષ હોવો જોઈએ. દયારામભાઈ શ્રીવલ્લાચાર્યજીના પુષ્ટિ સપ્રદાયના હતા, તેમણે સ્વામિનારાયણ સપ્રદાય વિષે અગર તેના સિદ્ધાન્તો વિષે કોઈ પણ સ્થળે લખ્યું નથી.

(૧૪) રતનબાઈ અને દયારામભાર્ગવના સંબંધ વિષે જે ગપગોળા ફેંકવામાં આવ્યો છે, તે અસત્ય ફરેલ છે. દયારામભાર્ગવની ૬૦ વર્ષની વયે, તેમની ઠાકોર મેવામા. ઉપયોગી થવા ૪૫ વર્ષની વયે તેમના સંપર્કમાં આવ્યા. ભગવતમેવા કરવા માટેનોજ તેમનો સંબંધ હતો. (વાંચો આ પુસ્તકમાં 'તપોવન સાથી' વાળું પ્રકરણ)

(૧૫) ત્રિજીવન શેઠની દૃષ્ટિએ દયારામભાર્ગવે પુષ્ટિમાર્ગ સ્વીકાર્યો, તે ઘેલછા હતી? ત્રિજીવન શેઠે દયારામભાર્ગવની જીવન કથા લખી છે. તે માટે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તે એક વૃથા ચર્ચા છે. આવું લખનાર લેખકને શો જવાબ અપાય? દયારામભાર્ગવના માતાપિતા વૈષ્ણવ હતા. વૈષ્ણવી વાતાવરણમાં ઉછરેલા હતા. તેમની વૈષ્ણવી દીક્ષા સમજપૂર્વકની હતી. એને ઘેલછા કેવી રીતે કહેવાય. એવું કહેનાર પોતેજ પોતાની જુદીનું દેવાળું કાઢના નથી?

(૧૬) સ્વ૦ ગોવર્ધનરામભાર્ગવે 'અક્ષર દેહ' માં દયારામભાર્ગવની કવિતા પ્રત્યે સહભાવ દર્શાવ્યો છે, પણ તેમના 'ક્ષર દેહ' ની બાબતમાં મૌન દાખવ્યું છે. ગોવર્ધનરામભાર્ગવ વધુ જાણ્યા હોત તો કદાચ એ મૌન તોડત, અને આ બાબતનો ભ્રમ દૂર કરત. 'અક્ષર દેહ' માં ગોવર્ધનરામભાર્ગવે દયારામભાર્ગવની પ્રેમભક્તિને યોગના અર્થમાં સમજાવી છે. તે પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પ્રમાણે નથી. પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ભાગવતમાં નિરૂપેલી દશમ સ્કંધની ભક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગ યોગનાં સાધનમાં માનતો નથી. વળી નરસિંહ મહેતા સાથે દયારામભાર્ગવની કરેલી તુલના તે પણ ખરાબર નથી.

(૧૭) દિ. બા. કૃષ્ણભાવભાર્ગવે દયારામભાર્ગવના જીવન વિષે આપેલી કેટલીક હકીકત પુરોગામી લેખકોના આધારે છે. તે હકીકતો અવિશ્વસનીય છે. તેમણે દયારામભાર્ગવની કવિતાને હાફિઝની કવિતા સાથે સરખાવી છે. કારણકે ઉભયની કવિતામાં પ્રભુ માટેનો પ્રેમ છે. પણ આ સરખામણી અસ્થાને છે. બન્નેય કવિઓની ઈશ્વર

પ્રત્યેના પ્રેમની દષ્ટિ જુદી છે. તેમ ઈશ્વર વિષેની તેમની કલ્પના જુદી છે.

✓ (૧૮) કેટલાકે દયારામભાઈને ખાચરન કવિ સાથે સરખાવે છે. પણ ક્યાં રાજા બોજ અને ક્યાં ગાગો તેલી ? દયારામભાઈ ભક્ત હતા. ખાચરન પૂરેપૂરો સ સારી હતો. દયારામભાઈ અલૌકિક રસના ભક્ત; ખાચરન સ્થૂલ રસમાં ચકચૂર હતો. દયારામભાઈ સાકાર ઈશ્વરને-કૃષ્ણને માનતા; ખાચરન ખ્રીસ્તી હતો. અને તે ઈશ્વરને માનતો હશે કે કેમ તે પણ શકાશીલ છે. હા, દયારામે જેમ યાત્રાઓ કરી તેમ તેણે પ્રવાસો કર્યા છે. પણ એટલી સમાનતાથી સરખામણી કરી શકાય નહિ. ખાચરનની પ્રેમ કવિતામાં વિલાસિતા છે.

✓ (૧૯) શ્રી કનેયાલાલ મા. મુનશીએ દયારામભાઈને પ્રણય કવિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે, પણ જો પ્રણય એટલે સ સારીપ્રેમ એમ સમજવામાં આવે તો તે એના પ્રેમી કહી ન હતા. સ સારની ફોઈ સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં નહોતા. બધાઓ-તેની કે પુરુષ તરફ તેમને ભગવદીયતાનો ભાવ હતો, દરેક પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ નિર્વિકારી હતો. તેમનો પ્રેમ કેવલ પ્રણુ-કૃષ્ણ પ્રત્યેજ હતો. એથી ભાવનો તે પ્રેમ હતો. એ પ્રેમની ગરબીઓ તેમણે લખી છે. કવિએ એ રીતે શુગારરસ વર્ણવ્યો છે, પણ ભક્તિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે. તેને મધુરરસ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય એ અર્થમાં તે પ્રણયી નહિ, પણ અલૌકિક રસનો ભોક્તા અને પ્રણુ પ્રેમના ગાનાર કહી શકાય. શ્રી મુનશી ફોઈકના માનસશાસ્ત્રની દષ્ટિએ દયારામભાઈને પ્રણય કવિ કહે છે પણ ભક્તિ શાસ્ત્રની દષ્ટિએ તે સાચુ નથી. તો પછી ભાગવત શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ ભક્તિની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મિથ્યા માનવી પડે, ભક્તનો પ્રેમ ફોઈકની દષ્ટિએ સમજ શકાય નહિ

(૨૦) કવિશ્રીનુ જીવન સમજનારે ઉપરના બ્રમોથી દૂર રહેવું

જોઈએ ! અત્યારે કેટલાક રૂપકો તથા નાટકો લખનારા ઉપગના જમોને આધારે લખે છે તેથી કવિશ્રીને ગોટા અન્યાય થાય છે. હા, નાટકમાં મૂળ પ્રસંગોમાં કેરફાર લાવી ચકાય પણ લખનારોએ એટલી કાળજી રાખવી જોઈએ કે તેમાં તદ્દન જુદાણા ન હોવા જોઈએ, અગર તેથી કાર્મ કામની કે વર્ગની લાગણી ન દુભાવ, એ રીતે ફરફાર લાવી ચકાય.

જમ નિવારણ માટે આટલું સક્ષેપમાં આપવાની જરૂર જણાતા નોંધ લીધા છે આમાં કોઈ લેખકને ઉતારી પાડનાનો હેતુ નથી, પણ લેખકોએ કવિશ્રીને અન્યાય થવો નહિ જોઈએ તેમજ તેમના કવિશ્રીના જીવનને તથા અક્ષર દેહને શુદ્ધ અરૂપમાંજ રજુ કરવું જોઈએ, એટલેજ કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

દયારામભાર્ગવના ગુરુ વિષે કેટલીક ચર્ચા થઈ છે એ સંબંધી જણાવવાતું કે દયારામભાર્ગવના ગુરુ શ્રી વલ્લભનાથજી મહારાજ હતા એમ એમના વસીયત નામાં ઉપરથી જણાય છે પણ એ ક્યાના તે સંબંધી અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી પ્રા. કેશવરામ શાસ્ત્રીજીએ ‘અનુગ્રહ’ માસિકના વર્ષ ૨૨ અંક ૧૨ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે એમના મતે જોધપુરનાલા શ્રીનાથદ્વારમાં શ્રી વનમાળાજીમાં વધુ સમય બિરાજેલા કાકા વલ્લભજીના વંશમાં તે ચર્ચ ગયા હતા આ શ્રી વલ્લભજી ધ્રુવજીરામ ભટ્ટજીના ગુરુ ગોપાલજીના પૌત્ર દયારામભાર્ગવના ગુરુ થાય દયારામભાર્ગવના શિષ્યના પ્રપૌત્રે પણ આ બાબતમાં ઐતિહાસિક સંશોધન કર્યું છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

દયારામભાઈની કાવ્ય વાડીનું વિહંગાવલોકન

ગૃત પ્રકરણોમાં કવિશ્રીના જીવન ચરિત્રના જુદા જુદા પ્રસંગો અવલોકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી કવિશ્રીનું જીવન, આજૂતણ ઉપર કેવી રીતનું હતું તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. કવિઓનાં જીવન બે પ્રકારના હોય છે—ચૂળ અને સૂક્ષ્મ. અંગ્રેજ કવિ કિર્ટ્સ પોતાના Ode on the Poets નામના કાવ્યમાં કવિઓ બે રીતે અમર છે; કાવ્યો દ્વારા અને—આત્મરૂપે. પ્રથમ ભાગમાં તેમના રચૂળ જીવનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિભાગમાં હવે તેમના સૂક્ષ્મ જીવન—તેમના કાવ્ય દ્વારા લક્ષિત થતા જીવનને, આલેખવાનો પ્રયત્ન કરીશું. આ જીવન તેમના કવનમાથી સમજાતું જીવન છે.

સામાન્ય રીતે કવિઓનાં જીવન અને કવનનો બહુ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી. આ સંબંધી બે મતો છે. ટેટલાકનું એમ માનવું છે કે કવિઓ પણ સામાન્ય મનસારી માણસો જોવાજ હોય છે. તેથી તેમનામાં સસારના રાગદ્વેષ, વિત્તેષણા માયા, મમતા વગેરે હોયજ. એટલે તેમનું જીવન જો આપણે તપાસવા બેસીએ તો દુનિયાના બીજા માણસોના જીવન જેવું જ માલુમ પડશે; બીજાઓથી કાંઈ પણ રીતે ભિન્ન પ્રકારનું તેમનું જીવન જણાશે નહિ. આ કવિઓના કાવ્ય વાચતાં આપણને તેમના જીવન વિષે કંઈકે જુદોજ ભાસ થાય છે. કવન દ્વારા તેઓ આદર્શ સૃષ્ટિને રચે છે, અને તે આદર્શને સિદ્ધ કરવાને કંઈ આદર્શ પ્રયત્ન કરે છે એટલુંજ. વસ્તુતઃ તો એમનું જીવન

તપાસીએ તો આદર્શ જેવું તેમાં ઝોણું મળે છે. દેહે આવા કવિઓનાં કાવ્યો વાંચનાં આપણામાં ઉત્તમ લાવનારો જનમૃત યાવ એ યાત ખરી, પણ તેમના કવનને, તેમના રચૂલ જીવન સાથે સરખાવીએ તો તે કવિ માટેની આપણી સન્માનની લાવના એકદમ ઝાસરી જાય છે, અને તેથી આપણે તેમનાં કવન તરફ આકર્ષાતા નથી. આ કવિઓના કવન અને જીવનનો કેમ પણ મેળ હોતો નથી જેનું જીવન સંસ્કાર યન્ય, તેનું કવન ખીછ રીતે ઉત્તમ છતાં અનાકર્ષક હોય છે. જ્યારે જે જે કવિઓના જીવન અને કવન એક સરખાં હોય તેમની જન સમાજ ઉપર છાપ પડે છે. જે કવિના કવન અને જીવનનો મેળ હોતો નથી તે કવિના કવનની છાપ બહુ વખત રહેતી નથી. તે અલ્પ સમયમાં ખુંસાર્ધ જાય છે. તે કવિ અમરતાને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જીવન અને કવનનો દર્પણ અને પ્રતિબિંબની માફક સંબંધ છે. દર્પણ-અરિસામાં જેમ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકીએ છીએ તેમ કવન દ્વારા કવિના જીવનને આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. દર્પણ મલિન હોય તો પ્રતિબિંબ આખું દેખાય છે. તેમ જો કવિનું કવન મલિન હોય તો તે કવિના જીવન વિષે આપણને સારો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અર્થાત્ કવિનું જીવન શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એ જાણવાનું સાધન કવન છે. જેટલે અંશે કવન શુદ્ધ તેટલે અંશે તેનું જીવન ઉત્તમ. ખીછ રીતે કહીએ તો જીવન અને કવન વચ્ચે ખીજ અને વૃક્ષનો સંબંધ છે. ખીજમાંથી વૃક્ષ ઉદ્ભવે છે. તેમ શુદ્ધ જીવનમાંથી શુદ્ધ કવન ઉદ્ભવે છે. વૃક્ષમાં ખીજની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ કવનમાંથી શુદ્ધ જીવન નિર્મિત થાય છે. આ રીતે જોતાં કવન અને જીવનને કદી પણ જુદાં પાડી શકાયજ નહિ. તે એક ખીજમાં રહેલ છે. કવિશ્રી ધ્યારામભાઈનું જીવન તેમના કવન સાથે એટલું બધું સંકળાયેલું છે કે આપણે તેમના જીવનને તેમના કવનથી જુદું પાડી શકીએ નહિ. આથી તેમના જીવનનો

વિચાર કરતી વખતે તેમના કવનનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે. માટે આ વિભાગમાં આપણે તેમના કવન ઉપરથી તેમના જીવનનો ખ્યાલ પાડીશું. કવિઓના બે દેહ હોય છે. એક અન્નમય દેહ અને બીજો વાડ્મય દેહ. દયારામભાઈનો અન્નમય દેહ જેવો મુદર હતો, તેવોજ તેમનો વાડ્મય દેહ પણ હતો.

અહિં આ એક વસ્તુ એ જરાજર સમજવાની છે કે દયારામભાઈ એ કેવળ કવિજ નથી પણ ભક્ત કવિ છે. કાળીદાસ, ભાસ, હર્ષ, પ્રેમાનંદ, શામળ, શેકરપીઅર, વડજવર્ધ, શેલી, કિટ્સ, બાયરન કે ટેનીસન વગેરે કવિઓ તે કેવળ કવિઓજ હતા. તેમના કાવ્યો ગમે તે વિષયનાં હોય; કવિતા જીવનના મર્મ ભાગને તપાસવાં અગર પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય ગાવું. અગર સામાજિક જીવનના મૂલ્ય કાપડાઓને ઉઠેલવા અગર સમાજ જીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નોનું દર્શન કરાવવું. આમાંથી ગમે તે કોઈ પણ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે તેમની કવિતા હતી. આ કવિઓનાં કાવ્યોમાં કલા એ મુખ્ય હોય છે. કવિતા સર્જન એજ તેમના જીવનનું ધ્યેય. જો તેમની કવિતાને પોષક તત્વ ન મળે તો તેમનું જીવન સૂકાઈ જાય છે. તે મિવાય તેમને જીવનમાં બીજું કંઈ આનંદ આપી શકતું નથી. આ કવિઓના વર્ગમાં કેટલાક એવા પણ કવિઓ છે કે જેમના જીવનમાં કવિતા મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે ગૌણ રહે છે. તે કવિતાના દાસ નથી, પણ કવિતા તેમનું દાસત્વ સ્વીકારીને તેમના આત્માના આદેશને અનુસરે છે. તેઓ કવિતાની ખાતર અગર કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવવાને કવિતા રચતા નથી. આવા કવિઓનો દરજ્જો સામાન્ય કવિઓ કરતાં કંઈક ઊંચો છે. તે કવિઓ તે ભક્ત કવિઓ છે. દયારામભાઈ એકલા કવિ નથી પણ ભક્ત કવિ છે. તેમના જીવનમાં ભક્તિ મુખ્ય છે, અને કવિતા એ ગૌણ છે. કવિતાનું અવલંબન તેઓ સાધન તરીકેજ કરે છે. પ્રજાની ભક્તિ ગાવામાં કવિતા એક સાધન હોવાથી તે કવિતા તરફ તેમની મમતા હોય

છે. તેથી જો તે કવિતા, ભક્તિ સિવાયના બીજા માર્ગે તેમના ચિત્તને દોરી જાય તો તેજ પળે તેઓ તે કવિતાનો ભાગ કરે છે. જ્યારે, સૂરદાસાદિ અષ્ટ સખાઓ અગર નરસિંહ મહેતા જેવા કવિઓ કેવલ કવિઓ નહિ પણ ભક્ત કવિઓ છે. દયારામભાઈની કવિતા વિષે વિચાર કરતાં આ વસ્તુ બરાબર સમજવી જોઈએ. તે ભક્ત પ્રથમ છે, અને કવિ પછી છે. એટલે તેમની કવિતાનું મુખ્ય તે રીતે થવું જોઈએ. જો તેમની કવિતામાં કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોઈને દોષ દેખાય, અગર તેમાં કળાની ન્યૂનતા દેખાય તો તેનું કારણ એ છે કે તેમણે કવિ તરીકે કવિતા લખી નથી, તે છે. જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ કરાવવામાં કવિતા એ મુખ્ય સાધન છે, તેથી જોઈએ અંશે તે સાધન તેમને ઉપયુક્ત થાય તેટલે અંશે તેનો ઉપયોગ આ ભક્ત કવિઓ કરે છે. દયારામભાઈએ પણ પ્રભુ સાથેની સંબંધ પ્રાપ્તિમાં કવિતાનું ઉપયોગીપણું વીકસનું છે.

જૂના કાળમાં-વેદની ઋચાઓમાં કવિને માટે 'સૂરિ' શબ્દ વપરાતો. વેદના મંત્ર દષ્ટા ઋષિઓ માટે 'કવિ' તથા 'સૂરિ' પદ પ્રયોજાતા. યાજ્ઞકાચાર્ય કવિનો અર્થ 'કાન્તદર્શી' એમ કરે છે. એટલે જે દર્શન દુનિયાના સામાન્ય માણસને થતું નથી તે દર્શન કવિ કરી શકે છે. દુનિયાના બીજા માણસોની દૃષ્ટિને મર્યાદાઓ હોય છે, તેઓ અમુકજ પદાર્થોને અમુક સીમામાં ફરીને અવલોકી શકે છે. પણ કવિઓનાં દર્શનને આવી મર્યાદા હોતી નથી. દુનિયાના માણસો લૌકિક પદાર્થોને જ જોઈ શકે છે. ન્યારે ખરા કવિઓ લોકવેદથી અતીત, રચૂળ દૃષ્ટિની પણ પાર દિશ્કાલાનવચ્ચિત્ત પદાર્થને પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. જે અગોચર પદાર્થ હોય તેને પણ તે ગોચર કરી શકે છે. જે વાગતીત હોય તેને વાણીના વિષયમાં લાવે છે, જે અચિન્ત્ય હોય તેને સીમાબંધનમાં તે જકડે છે. આ દૃષ્ટિ તે કવિની

દષ્ટિ છે. માટેજ કવિનો અર્થ માત્ર કવિતા ગાનાર એમ વેદકાળમાં કંવામાં આ-યો નથી, પણ કાન્ત-અતીત પદાર્થનું દર્શન કરનાર અર્થાત કાન્તદર્શી કરવામાં આ-યો છે. વેદકાલીન મત્રદષ્ટાઓનું દર્શન આવા પ્રકારનું હતું તેનું કારણ કે તેઓ જે દર્શન કરતા હતા તે લૌકિક ચક્ષુથી નહિ પણ આર્ષ ચક્ષુથી કરતા હતા.

જે સૌ દર્શ સામાન્ય ચક્ષુ જોઈ શકતું નથી તે કાન્તદર્શી કવિનું નયન જોઈ શકે છે. 'સૂરિ' પદ માહાત્મ્ય જ્ઞાનનું જોધક છે. તે આ માહાત્મ્ય જ્ઞાન પદાર્થના ગૂઢ અર્થ ઉઠેલવામાં પુણ્યનું દ્યોતક છે આ કાન્તદર્શન અગર પદાર્થના ગૂઢાર્થ સમજવાનું નૈપુણ્ય ભક્ત કવિઓમાંજ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. આથી પ્રાચીન કાળના કવિઓ તે કેવળ કવિઓ નહિ પણ ભક્ત કવિઓજ હતા. તેઓ કાન્તદર્શી હતા જેટલે અંશે તેઓ કાન્તદર્શી હતા તેટલે અંશે તે ભક્ત કવિઓ હતા. વેદના રચયિતા બ્રહ્મા કે રામાયણના ગાનાર વાલ્મીકિ તેઓ કાન્તદર્શી હોવાથી ભક્ત કવિઓ હતા પણ પાછળથી કાળાદાસાદિની કવિતાએ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિહરવાનું ત્યજી દીધું. તેમની કવિતાની દર્શનશક્તિ કુટિન થયેલી હોવાથી તેઓ કાન્તદર્શી ભક્ત કવિને બદલે કાવ્ય ગાનાર ફક્ત કવિના પદનેજ પ્રાપ્ત કર્યું.

દયારામભાઈની કવિતા વિષે વિચાર કરતા પહેલાં વિવેચકે દયારામભાઈની કાવ્ય દષ્ટિને સમજવી જોઈએ. પ્રથમ તો એ વસ્તુ ધ્યાનમાં ગણવી જોઈએ કે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેઓ કાવિદાસાદિ કવિઓ જેવા કવિ નથી. પણ જ્યદેન, સૂદાસ, નરસિંહ, મીરાબાઈના વર્ગના કવિ છે, એટલે ભક્ત કવિ છે. ભક્ત કવિઓને મમ્મટાદિએ કાવિદાસાદિ લૌકિક રસો પરત્વે લખાયેલી કવિતાના આધારે જે કાવ્યનું લક્ષણ આપ્યું છે તે માન્ય હોતું નથી તેમની કાવ્યની કલ્પના, પોતાનીજ અવ્યસ્કરિત હોય છે, બીજા પાસેથી લીધેલી હોતી નથી. તે દષ્ટિ તેમને તેમના

જીવનમાથી સાપડે છે. દયારામભાઈની કાવ્ય દષ્ટિ સ્વયં પ્રેરિત છે, અને તેમના જીવનના ધ્યેયને અનુસરે છે.

ભારતીય તથા પશ્ચિમના કાવ્ય ગ્રંથોમાં કાવ્યની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ કરી છે. મમ્મટ દોષ રહિત, માધુર્યાદિ ગુણોથી સુકત એવા શબ્દ તથા અર્થને કાવ્ય કહે છે. આમાં અલકાગે સ્વર્ણના જગરના નથી હોય પણ ખરા, અને ન પણ હોય. જગન્નાથ રમણીય અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દને કાવ્ય કહે છે. વિશ્વનાથ રસાત્મક વાક્યને, દણ્ડી રીતિને અને આનંદવર્ધન ધ્વનિને કાવ્યનો આત્મા કહે છે. જયદેવ અલકારને કાવ્યનું જીવાણુ (પ્રાણ) જણાવે છે. પશ્ચિમમાં ઝિરીસ્ટોટલના સમયથી, કાવ્ય વિશે જુદા જુદા લક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. કોઈ તેને નિસર્ગના અનુકરણ રૂપ માને છે, કોઈ તેને નિસર્ગનું ભાવનિરૂપણ કહે છે. કાલ્દાઈસ તેને સંગીતમય વિચાર જણાવે છે. વર્ડઝ વર્થના મતે શાન્ત પદોમાં સ્મૃતિમાં અનુભવેલ લાગણીનો આવિષ્કાર તે કાવ્યનું પ્રયોજન છે. વીસમી સદીમાં આર્નોલ્ડે જીવનની ગ્રંથાસાને કાવ્યનું પ્રયોજન કહ્યું. કોઈ કહે છે કે તે વાસ્તવિક હોવી જોઈએ, કોઈ તેને આદર્શવાદી હોવાનું કહે છે. ગુજરાતી કવિતાના વિવેચકોમાં પણ આ બાબતમાં વિવિધ મતો પ્રવર્તે છે. સદ્ગત રમણભાઈ નીલકંઠને મતે ચિત્તવૃત્તિનો સંક્ષેપ એ કાવ્યનું પ્રેરક છે સાક્ષી પ્રો. બળવતરાય ડાંકોર અર્થધનતાને કાવ્યનું ગુપ્ત તત્ત્વ માને છે. આચાર્ય આનંદશંકરભાઈના મતે તે આત્માની કલા છે. સદ્ગત કવિ શ્રી નાનાલાલ હરિસહિતા ભા ૧ ની પ્રતાપનામાં કવિતાનું ધ્યેય સમસ્ત આત્માનો રસ બોલ જણાવે છે. આ કથનને તેઓ નીચેના શબ્દોમાં સ્પષ્ટ કરે છે.

“કવિતા એટલે સમસ્ત આત્માના રસ બોલ. અનુભવીએ કહેશે કે, આત્મ-સંભારેલા સ્થિતપ્રજ્ઞના રસ બોલવા એ હરિકૃપા - કવિવરો કહેશે કે, સમસ્ત આત્માના મહાબોલ બોલતી

કવિતા રચવી એ હરિપ્રેરણા છે; અને કાવ્ય મીમાસકો કહેશે કે બ્રહ્માનંદ સમો કાવ્યાનંદ માણવો એ પણ હરિવરદાન છે. મુલાયિત કહે છે કે રસિકાઃ કામવર્જિતાઃ એવા કામવર્જિત રસિકવરો આ જગત્-પુંજે કેટ કેટલાક દીકા-જનમ્યા ?

વ્યાસ ને કાલિદાસ બેશક કાવ્ય-જગતે વિરલા છે; અને નીલકંઠ અને મસ્તિનાથ પણ ઓછા જવતલા નથી. કાકિલ-ટકુકે ભરેલી બંધૂક લઇને હિંનાર ૨૦ મી સદીમા આ આંખે દીઠેલ છે, અને એવા કવિકોકિલ પ્રત્યેના સ્વાંગધારી મસ્તિનાથે પણ દીઠેલ છે.

અરુ. કાયલના બોલબાણુ પ્રાર્થના ગાડીવ-બાણુથીયે કાતિલ છે. કાયલ બાણુના તો કવચસાજ કૃષ્ણ બાણુની મળયોગિનીઓએ સંખ્યાં હતાં,

આ અવતરણ ઉપરથી ન્હાનાલાલની કવિતા દષ્ટિનો ખ્યાલ આવશે. તેજ દષ્ટિ કંઈક અંશે દયારામભાઈની છે. દયારામભાઈની કવિતા તે પોતાના સમસ્ત આત્માનો રસબોલ હતો. પોતાના સમસ્ત જીવનની રસાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપની અનુભૂતિના તે રસ બોલ છે. તેમની કવિતાનો વિષય ભગવદ્-સાનુભૂતિર કૃષ્ણમા નિરોધ સિદ્ધિ છે અને તે પ્રેમ લક્ષણાલક્ષિત દ્વારા તેમને સિદ્ધ કરેલ છે. જુદા જુદા કવિઓ પાસે કવિતા માટે જુદા જુદા આદર્શો હોય છે-માનવસેવા, સંસાર, પ્રકૃતિ, પ્રજાલક્ષિત વગેરે. નરસિંહ, મીરાની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ લક્ષિત હતો, પ્રેમાનંદનો આદર્શ પૌરાણિક કથાઓ દ્વારા જીવન શુદ્ધિ, શામળનો કૌતુકભરી લોક કથાઓથી રસવૃત્તિ, અખાનો 'ગાન-વૈરાગ્ય', દલપતરામનો નૈતિક શુદ્ધિ, નર્મદનો પ્રેમસૌર્યદ્વારા સ્વદેશભાવના, મણિભાઈ નણભાઈનો 'અબેદલાવ', 'કલાપીનો સ્નેહ', બોટાદકરનો 'શ્રદ્ધસ સાર' સ્વ. નરસિંહરાવનો 'પ્રકૃતિ તથા સંસાર' ન્હાનાલાલનો વિશાળ વૈષ્ણવતા-તેમ દયારામભાઈ નો આદર્શ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત

હોતો પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રેમભક્તિ દ્વારા, ગોપીલાવયી રસાત્મક ભગવાનના ભજનનાંદની અનુભૂતિ કરવી તે હતો. તેની પ્રેરણા આપનાર ભગવાનજ છે. તે પ્રેરણાની શક્તિ શ્લાગવત, ગીતા, અન્ય પુરાણો, શ્રીવદનભાગ્યાર્પણના ગ્રન્થો, સુરદાસાદિ કવિઓ વગેરેની કવિતાનાં રસપાનથી તેમનામાં સમૃદ્ધ બની હતી.

કવિની કવિતાની મીઠાસા કરનારાઓએ ખીજી આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તે પુષ્ટિમાર્ગીય કવિ છે, તે માર્ગની સંપૂર્ણ જાણ તેમના હૃદય ઉપર પડી હતી. જેમ કે-ટીની 'હીવાઈન કામેડી'માં રામન કેથોલીક ધર્મની જાણ; તથા મીલ્ટનના 'પેરેડાઈઝમાં લોસ્ટ' માં પ્યુરીટન ધર્મની જાણ-નગસિદ્ધ-મીંગની કવિતામાં શ્લાગવત ધર્મની. અને વેદાન્તી કવિ અખાની કવિતા ઉપર શાકર વેદાન્તની જાણ પડી છે કવિ કાના ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની જાણ છે તેમ, દયારામભાઈની કવિતામાં વલ્લભ સંપ્રદાયના શુદ્ધાક્ષિત વેદાન્ત અને પુષ્ટિમાર્ગની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની જાણ છે. તેમની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ છે તેમની દરેક કવિતામાં કૃષ્ણમાં મન તથા ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ અને તદ્દ્વારા પ્રભુના રસ સ્વરૂપની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવામાં આવી છે એમની કવિતા સમજવાની આ આવી વિવેચકે પોતાની શ્રદ્ધા મજબૂતમાં નાખી મૂકવી જોઈએ. નહિ તો તે કવિતામાં રહેલા મહામૂલા ગતોતુ દર્શન કરી શકશે નહિ દર્શનના અભાવે સાચું મૂલ્યાંકન પણ કરી શકશે નહિ.

ભક્ત કવિ દયારામભાઈ કવિતાનું લક્ષણ ઉપર પ્રમાણે બાવે છે, અને તેને પોને અનુસરે છે. આ જગતનું મૂળ પરમાત્મા છે. પરમાત્માથીજ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે. જગતનું સર્વસ્વ પરમાત્મા છે તેજ પરમ અર્થ છે. માટે કાવ્યનો વિષય પણ પરમાત્મા હોવો જોઈએ. કાવ્યનું 'ધ્યેય સમજાવતા 'મનસત સૈયા'માં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

ખિનસખંધ હરિકા યસળ, અતિ અદ્ભુત દુ ન કામ,
આરકૂટ જૂખનરુચિર, પેજમિ મિલે ન દામ.

દ કા. સં. પૃ. ૪૩૫ શ્લો ૭૦૧

હરિના સંખંધ વગરનું કાવ્ય તે કાવ્યજ કાર્ત્ત ઉપયોગનું નથી. લલેને તે અદ્ભુત હોય, તેની રચના ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ તેમાં જો હરિના ગુણગાન વગેરે ન હોય તો તે કાવ્ય શા ખપતુ ? જેમ આર્કૂટ કહેતા પિત્તળ, તેના ગમે તેટલા સુદર ધરેણા બનાવવામાં આવે પણ, સોનાના હલકામાં હલકા ધરેણાં જેટલું તેનું મૂલ્ય અંકાતું નથી. તેમ પ્રભુના ગુણગાન વગરના કાવ્યો, રચનાની દૃષ્ટિએ સુદર હોય પણ તે પિત્તળના જુદા ધરેણાની માફક નકામા છે. તે કાવ્યો સાચા નથી, સાચું કાવ્ય તો તેજ છે કે જેમાં ભગવદ્ ગુણગાન હોય.

આવા કાવ્યોમાં શબ્દોનો ખોટો આડબર હોતો નથી. તેમાં કવિએ અર્થશૂન્ય શબ્દોના દગલા કરતા નથી. ખપ તેટલાજ શબ્દો તેમાં હોય છે. એક એક શબ્દ ગૂઢ અર્થથી ભરેલો હોય છે, અને તે પ્રત્યેક શબ્દમાં રમણીય અર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોય છે; તે કાવ્ય દેખીતા સાદા પણ વિચારમાં ગૂઢ હોય છે. આથી કવિશ્રી કહે છે.

બરનયોર અતિઅર્થસહ, અમલ સરસ સદહોઈ,
કૃપાભારતી કૃષ્ણવહ, કાવ્ય ન એસી કોઈ.

આ દુહામાં જણાવ્યા પ્રમાણે આવા કાવ્યોમાં મુખ્ય નીચેનાં ચાર લક્ષણો છે—(૧) અલ્પ વર્ણન (૨) ગૂઢાર્થતા (૩) શુદ્ધ શબ્દ શુદ્ધિ અને અર્થ શુદ્ધિ (૪) સરસતા—રસયુક્તતા—આ ચાર લક્ષણ યુક્ત કાવ્ય તેજ સુંદર કાવ્ય છે. જેની ઉપર પ્રભુની કૃપા હોય તે કવિ કાવ્યો રચી શકે છે. કોઈ પણ કવિ પોતાના કૌસલ્યથી અગર પરિશ્રમથી એવાં કાવ્ય રચી શકતો નથી.

દ્વારામલાધનનાં તમામ કાવ્યો હરિનાં સ્ત્રવંધવાળાં છે. હરિ સિવાય ખીજા કોઈના વિષેની તેમણે કવિતા ગાઈ નથી. તેની ખાતર તેમણે ખીજી ઘણી મોટી મોટી લાલચો જતી કરી છે. તે આપણે એમના જીવન ચરિત્રમાથી જાણીએ છીએ. તેમનાં કાવ્યની ગેયતા અને માધુરીથી આદ્યાર્ષને ઘણાંએ શ્રીમતો તથા રાજાઓ તેમની પાસે આવતા હતા, અને કેટલાંકાંએ તો પોતાને ઘેર તેમને બોલાવવાને નિમંત્રણ આપતા. પણ પ્રભુનીજ કવિતા ગાવાનું પણ લેનાર આપણા કવિએ તે નિમંત્રણને અવગણ્યા હતાં. તેમણે જો ધાતુ હોત તો પોતાની કવિતા ગાઈને પુષ્કળ ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોત અગર, રાજકવિએ Poet laureate ની માફક રાજદરબારમાં મોટા માનમરતબો બોગવ્યો હોત. પણ તેથી કોઈ લાલચને તેઓ વશ થયા નથી. રાજ્ય મહેલ કરતા પોતાના નાનકડા ગૃહને તેઓ વધારે કિંમતી ગણતા હતાં. તેમજ રાજસભામાં બેસવા કરતાં પોતાના ઘર આંગણે પ્રભુ લજ્જન કરવાને બેગી થતી સામાન્ય મનુષ્યોની નાનકડી મંડળીમાં બેસવાનું તે વધારે પસંદ કરતા હતા. તેમણે પ્રભુ સિવાય ખીજા કોઈની પણ કવિતા કરવી નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેમની તમામ કવિતામાં લગવાનું જ ગુણગાન છે. આ લગવાનને 'શ્રીકૃષ્ણ' તરીકે જાણખાવે છે. વેદમાં જોને ઘણાં કહે છે. તેને શ્રીમદ્ લાગવતમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' તરીકે જણાવેલા છે. આ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારામલાધનના મતે પરમ પદાર્થ છે. તેમની કવિતાનો મુખ્ય વિષય શ્રી કૃષ્ણજ છે. અને તે કૃષ્ણના વિષે જુદી જુદી રીતે કવિતાઓ ગાઈ છે. કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓ ગાઈ છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણનાં ગુણ ગાન કર્યાં છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણ માટેની પ્રેમમંત્રિ વર્ણી છે, કોઈમાં શ્રી કૃષ્ણનો પ્રેમ મેળવવા માટે સંસારમાં વૈરાગ્ય થવો જોઈએ, એમ જણાવ્યું છે. આમ જુદી જુદી ઢગની અને પ્રકારની કવિતાનો વિષય એકજ શ્રી કૃષ્ણ છે. જેમ પુષ્પમાં સૌરભ, તેમ દ્વારામલાધનની કવિતામાં શ્રી કૃષ્ણ માટેની લલિત છે. એ લલિત તત્ત્વને તેમાંથી લેઈ લેવામાં

આવે તો એ કવિતાનું મૂલ્ય કશું નથી. શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ એજ દયાગમભાર્ગના મતે કવિતાનો આત્મા છે. શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિ સિનાયની કવિતા તે આત્મા વગરના શબ્દ સમાન છે. દયારામભાર્ગની કવિતા વાચતી વખતે આ દષ્ટિ આપણે લક્ષ્યમાં રાખવાની છે.

દયાગમભાર્ગનું કાવ્ય સાહિત્ય બહુ વિશાળ છે, તેમાંથી જે મોટાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયા છે તેનો અલ્પ પરિચય અહીં આ આપણે કરીશું. આ કાવ્યોનો જે પરિચય અહીં આ દગવવામાં આવે છે, તે દયારામ કૃત 'કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૧ થી ૬' માં, 'દયાગમ કાવ્યામૃત' 'દયારામ રસ યાળ' અને 'દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ'માં દષ્ટિગોચર થશે. અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છાવાળાઓએ ઉપર મળેલાં નોંધો, અહીં આ જણાવેલા આ મથોના નામ ગ્રંથો સાલના મંત્ર પ્રમાણે નથી.

પરીક્ષા પ્રદીપ—એ ૧૮૧ લીટીનું કાવ્ય છે સમાજમાં અનેક પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે, સારા પણ હોય ને ખોટા પણ હોય. તેમની પરીક્ષા કેમ કરવી તે સૂત્રાત્મક શૈલિમાં કવિએ બહુજ સરસ રીતે જણાવ્યું છે. સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું. મનુષ્યોના વિચારો કેમ જાણવા ને ભક્ષ્યા પછી શું કરવું, તે આમાં કવિએ દેખાડ્યું છે. આ ઉપરથી કવિના માનવ સ્વભાવનો અભ્યાસ ટેલો જાડો હતો તે સમજી શકાય છે, આદર્શ ભક્ત કે આદર્શ પુરુષ કેવો હોઈ શકે તે એમાં વર્ણવ્યું છે. આ 'કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩' માં છપાયું છે.

ગુરુ પ્રભાવ ચંદ્રિકા—એમાં ગુરુદેવની મહત્તા જણાવી છે. ગુરુ એ પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે, ગુરુ વગર અજ્ઞાન દર ચાય નહીં, ગુરુ અપવિત્રને પવિત્ર કરનાર છે. ગુરુ દ્વારા સસાર તરી શકાય છે. આ કાવ્યમાં ગુરુના આચરણ બતાવ્યા છે તેમજ ગુરુની યોગ્યતા પણ દર્શાવી છે અને દરેક મનુષ્યને પોતાના જીવનના ઉત્કર્ષ માટે ગુરુ કરવા નોર્ડએ તે પણ આમાં દર્શાવ્યું છે.

ચતુરચિત્ત વિલાસ—આમા ૪૧ દોહન ચોપાઈને સોરઠા ચોપાઈ છે એમા સમસ્યા પણ મુકેની છે આજો અથ મનનીય છે સુરદાસજીના દહકૂટ પદો જેવું આ કાવ્ય છે ચતુર પુરષો એટલે નિદાનો ॥ બુદ્ધિની કસોટી કરે એવો આ અથ છે સામાન્ય પુરુષોને તે દુઘોષ છે અર્થની દૃષ્ટિએ અધરા એવા કા ચો પણ દયાગમભાઈ લખી શક્તા એ એમની નિદ્રતાનો ખ્યાલ આપે ૭ આ કા યમધની અદર પણ ધનન્યામની માથેના મળધનો અર્થ જણાવે છે

વિનય બનિશી—દયારામભાઈ એ ૩૦ ચોકાથી લગવાનને વિનતિ જે કા યમા ગરેની તે કા ચતુ નામ ‘વિનય બનિશી’ છે કવિ ગોતાના જીવનનો એકરાગ પ્રભુ પાસે કરે છે અને પ્રભુ ભક્તિમા જે કોઈ જૂનેચૂકે દોષ ગળી ગયા હોય તો તેની ક્ષમા માથે છ આ અથના વાચનથી લાનુકના હૃદય આદર્ અને આર્ત બન્યા વગર ગટેએ નહિ આ અથ દયારામ કૃત મણિમાલા ભાગ ૬ માં છપાયું છે

સાગશિક્ષા—આ કા યમા દયાગમભાઈએ જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાથી જે ઈર્ષ્યાન મેળા યુ તેનો સાગ એકત્ર કર્યો છે કુલ ૮૪ કડીઓનું એ કાવ્ય છે એમા એમણે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોને પણ ટૂંકમાં સમજાવ્યું છે જેમ મધમાખી જુદા જુદા પુષ્પોમાથી ગમ્મ ચૂટી લઈને એક મધપુડા રચે તેવી રીતે આ અથ રચાયો છે તેમા ટૂંકમાં તમામ શાસ્ત્રોનું દોહન આવી જાય છે આ કાવ્ય ‘મણિમાના ભાગ ૬’ નાં છપાયું છે

પ્રેમ ભક્તિ—આ કા યમા પ્રેમ ભક્તિનું અરૂપ અને તેના પ્રકારો કવિએ આપ્યા છે ભક્તિપોષણ અને રસિક વદનભાષા જેવું ભક્તિનું નિરૂપણ થયું છે તેનું અહીંઆ પણ નિરૂપણ થયું છે આ અથ પ્રેમ ભક્તિની મીઠાસા રૂપે છે દયારામભાઈની પ્રેમ ભક્તિનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે આ અથ

જરૂરી દરેકે સમજવો જોઈએ. તે વગર સારા વિદ્વાનો પણ દયારામભાઈના પ્રેમનું હાર્દ સમજી શકશે નહિ. આ અથમા કુલ્લે ૧૭૨ કડીઓ છે કાવ્યના અતમા કવિ જણાવે છે કે પ્રેમ એટલે રસ. તે રસ વિશુદ્ધ અમૃત સમાન છે. એની સમાન બીજો કોઈ લૌકિક રસ નથી. એ રસ ભગવાનને માટે હોવો જોઈએ. આ કાવ્ય 'મણિમાલા ભાગ ૬' માં ઉપાય છે.

ધર્મ નીતિ સાર—ધર્મ શું ને નીતિ શું તે વિષે અનેક અથો લખાયા છે. અહીંયા દયારામભાઈએ એ બંને, જીનનમા કેવી રીતે જરૂરના છે, તે ગૂઝર લીટીઓના કાવ્યમાં રજુ કરેલ છે. તે બધું શાસ્ત્રના આધારે છે. ધર્મના જુદા જુદા પ્રકારો દેહધર્મ, આત્મધર્મ, ભાગવતધર્મ, અને ભગવદ્ધર્મ તે બહુ અથોનું શ્રવણ કરવાથી અથના વ્યાખ્યાન કરવાથી કે તીવ્ર બુદ્ધિથી કે તર્કથી એ સમજી શકાતો નથી. ભગવદ્ધર્મ એટલે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવી તે, પ્રભુના અનુગ્રહથી થઈ શકે છે. તેજ ધર્મ હિતમ છે. ખરી નીતિ તે દૈવી ગુણોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેનાથી પ્રભુ પ્રાપ્ત થઈ શકે. નીતિ એ ધર્મની સહાયક છે. પ્રભુના ભક્તે સત્ય વગેરે ગુણો ઢેળવા જોઈએ સાચા ભક્તોનું ચગિત્ર એ સો દયના સોના જેવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ આ કાવ્ય 'મણિમાલા ભાગ ૬' માં ઉપાય છે

તત્ત્વ પ્રબંધ—દયારામભાઈએ તેર વરસની વયે આ અથ લખ્યો હતો. આમાં પણ તેમણે શુદ્ધદૈતના સિદ્ધાંતોને દ્રઢમાં રજુ કર્યા છે. ત્રિપથ 'ગસિકવલ્લભ અથ' નોજ અહીંયા લીધેલો તેનો પ્રકાર છે પણ અહીંયા જુદો છે. 'રસિકવલ્લભ અથ' સવાદરૂપે છે અને ખડન મડન ઉપે છે તેમ વિસ્તારથી છે, બ્યારે આ અથ નિબંધની શૈલીમાં ખડન મડન વગર અને દ્રઢમાં રજુ કરવામાં આવેલો છે કેટલાક દાખનાઓ 'રસિકવલ્લભ'માં પણ આવે છે અહીંયા કનિશીના નામ મંત્ર આપનાર ગુરુ શ્રી દેવકીનંદન મહાગજ હતા, તેની

અસંદિગ્ધ રીતે જણાવ્યું છે. આ ગ્રંથની ઐતિહાસિક અગત્ય એ છે કે દયારામભાર્ગ નાનપણથી વૈષ્ણવ એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય સંસ્કારવાળા હતા. નાનપણથીજ તેમને નામ નિવેદન મંત્ર મળ્યો હતો એ માહિતી આમાથી જણવાની મળે છે. એ કાવ્ય ‘મણિમાલા ભાગ ૬’ માં જણાવ્યું છે.

વિષ્ણુસ્વામીજી પરચરી—આ ગ્રંથ શ્રીવલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયના વિષ્ણુસ્વામીની સાથે સંબંધ છે કે કેમ તે જણવાને ઉપયોગ થઈ પડે છે. એકદરે ૪૩ કડીઓને આ ગ્રંથ છે. એમ વિષ્ણુસ્વામીની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. કવિશ્રી માત્ર એ કહેવા માગે છે કે શ્રી વલ્લભાચાર્ય એ વિષ્ણુ લક્ષિતના માર્ગનો વિસ્તાર કર્યો હતો. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી એ માર્ગનું પ્રાગટ્ય કયું ને તેથી એમની વિષ્ણુસ્વામી કરતા તેમની વધિકતા છે. એ ‘કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬’ માં જણાવ્યું છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ નામ ચિંતામણિમાલા’ અને ‘શ્રીકૃષ્ણનામ અમૃતધારા’ એ કાવ્યગ્રંથો શ્રીકૃષ્ણના નામનો મહિમા જણાવવા માટે લખ્યા છે. તે મણિમાલા ભાગ ૬ માં જણાવ્યા છે.

ગુરુ શિષ્ય સંવાદ—આ ગ્રંથ ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદરૂપે છે. શિષ્ય પોતાના શુરુને શંકાઓ પૂછે છે અને ગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે. તેસ્વચાનના ગહન પ્રશ્નો દયારામભાર્ગની બાળ વયમાં એમનાં મનમાં હતા, કોઈ પાસે તેન તલાવમાં ક્ષિતારામ ભટ્ટજીને કવિનો સમાગમ કરેલો ને તેમની પાસેથી ખુલાસા મેળવેલા. પછી તેઓ યાત્રાએ ગયા. ગોસ્વામી શ્રી વલ્લભલાલજી પાસેથી બહુ સંબંધ લીધેલું. આ બધા જીવનના પ્રસંગો અહીંયાં દર્શાવેલા છે. આ ગ્રંથમાં ભટ્ટજી મહારાજે એમને (કવિને) શુદ્ધાદિત સિદ્ધાંતોને બહુજ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો હતો એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કવિ એમને ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા કહે છે અને એ મહાત્માના પ્રસાદથી તેઓ મહા યાત્રાઓ કરવા ગયા હતા. કેટલાકે એમ માને

છે કે ગુરુ એટલે ઈશ્વારામ ભટ્ટ અને શિષ્ય એટલે દયારામભાઈ. પણ એ સાચું નથી. કવિ પોતે ગોવંદાશ્રી શ્રીવલ્લભલાલજીને પોતાના ગુરુ ગણાવે છે. એમણે જ્ઞાનવિદ્યાનું દાન તેમને કર્યું હતું અને શ્રી મદનમોહનજીની સેવા ગુરુએ પધરાવી આપી હતી. પોતે અનાય હતા. પણ તેમને સનાય ગુરુ દેવે ક્યાં હતા. એ રીતે પોતે ગુરુદેવના હમેશા ઋણી છે એમ કવિ જણાવે છે. આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ દ્વારા છપાયું છે.

નિઃસાધનતા—આ નામનો ૧૧૪ કડીનો અથ દયારામભાઈએ રચેલો છે. શાસ્ત્રોમા ધાર્મિક જીવન માટે જુદા જુદા સાધનો જણાવ્યા છે; પણ પુષ્ટિમાર્ગ એ નિઃસાધનતાનો માર્ગ છે. તેમા કાઈ સાધનજ અપેક્ષિત નથી. એનો અર્થ એટલેજ છે કે પ્રભુની સેવા શુદ્ધ પ્રેમથીજ કરવાની છે, મોઈ પણ ફળની આશા રાખવાની નહિ; એટલે એ પ્રેમ સાધનરૂપ બનતો નથી. બ્યારે દંડતાપૂર્વક તમામ વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રભુના પ્રેમમાજ આસક્ત થવામ ત્યારે નિઃસાધનતા પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ પ્રભુના અનુગ્રહ વગર બનતું નથી. એ અનુગ્રહનું ફળ ભગવત્ સાક્ષાત્કાર છે. એ પુષ્ટિ ભક્તિનું રહસ્ય આ અથમા જણાવ્યું છે. તે કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ મા પ્રકટ થયેલ છે.

કૌતુક રત્નાવલી—દયારામભાઈને કૌતુકોનું પણ નિરૂપણ કરવાનો શોખ હતો. આ કાવ્ય અથમા, પદ્યોઓમાં તથા વનરપતીમા રહેલા કૌતુકો જણાવ્યા છે. દાખલા તરીકે ખીસાડી દૂધ પીએ છે, પણ દૂધપાક તેના પેટમા ટકતો નથી. સકર-એર પદ્મી સાકર ખાઈને જીવે છે ત્યારે ગધેડો સાકર ખાય તો મરી જાય છે. નાગર વેલનું પાન ગમે તેટલું સુનાળું હોય, ઘણા અંતરે પડેલું હોવા છતાં નાગરવેલ સૂકાય એટલેથી તે પણ સૂકાઈ જાય છે. આમ અનેક દાખલા આપ્યા છે. પ્રભુમા શ્રદ્ધા ગંખીને મનુષ્યે વર્તવું જોઈએ. કેટલાક નીલિના સિદ્ધાંતો એમા

આપેલા છે. આ અથ ઉપરથી દયારામભાઈનું સંસારનું અવલોકન અદ્ભુત હતું તે જાણી શકાય છે. અનેક દાખલાઓ તેમણે આપ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવો અથ લાખ્યેજ મળી શકે. આ અથ હોંદી ભાષામાં છે. આ અથ લખીને દયાગમભાઈ એવું પ્રતિપાદન કરવા માગે છે કે દુનિયામાં જાણતા તમામ કૌતુકો પણ પરમાત્માએ કરેલા છે. તે પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય જણાવે છે—એ સર્વ કાર્ય કરવાને, નહીં કરવાને, તેમજ અન્યથા કરવાને સમર્થ છે. ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે. આ કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૬ માં આપેલું છે.

અકલચરિત્રચંદ્રિકા—એમાં દયારામભાઈ, એ સિદ્ધાન્ત જણાવવા માગે છે કે ભગવાનનું ચરિત્ર માનવીઓ સમજી શકે નહીં. તે ધારેલું કરી શકે છે. ન કરવાનું પણ કરે છે. પણ ભગવાન જે કરે છે તે સારા માટે કરે છે એ સૌએ મમજવું જોઈએ. આમાં દુવૈયા હદનો ઉપયોગ કર્યો છે. કુલ ૬૨ કડીઓ તેમાં રચેલ છે.

પિંગલ સાર—આમાં પિંગલ શાસ્ત્રનો સાર આપેલો છે. જુદા જુદા હદોની રચનાની સમજણ આપવામાં આવી છે. દંડક હદનું માપ તથા ઉદાહરણ આપ્યા છે તેમજ નાયક નાયિકાના ભેદો, રસ, ભાવ વગેરે દ્રષ્ટાણુમાં દાખલા આપી સમજાવવામાં આવ્યા છે. હદ શાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ઘણો ઉપયોગી અથ છે. અંથ મણિમાલા ભાગ ૬ માં હપાયો છે.

વૃંદાવન વિલાસ—આમાં વૃંદાવનની જૂમિનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાંના પક્ષીઓ, પશુઓ, વૃક્ષો, પુષ્પો તથા ફળનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ ગોપીજન સાથે રાસ કરતા શ્રીકૃષ્ણનું વર્ણન કરેલું છે. તેમાં ગ્રજાંધગધ રાગળધ, તાલળધ અને હદોળધ વૃત્ત યોજેલા છે. સંગીત, અને ભાવોનો સુંદર મેળ સાધ્યો છે. દયારામભાઈને વૃત્તનું તેમ સંગીતનું જ્ઞાન હતું. તેની પ્રતીતિ આ અથથી ચર્ચ શકે છે. આ અથ દયારામ કૃત મણિમાલા ભાગ ૬ માં હપાયો છે.

ભક્તિદૃઢતા—(ભક્તિદૃઢત્વ) આ અથમા તમામ પુરાણો, મહાભારત, ગીતા, નારદભક્તિ સૂત્ર, શાંતિભક્તિ સૂત્ર વગેરે ધણા પ્રમાણ પ્રમાણ આપીને ભક્તિ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેમજ ભક્તિ શી રીતે દૃઢ બને તે પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. કુલ ૩૬૭ કડીનો આ અથ છે તેની રચના આદોદમા ચણેલી, એમ અથના અંતે જણાવેલ છે ‘શ્રીહરિની ભક્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, એ વળુ સમજુ નેષ્ટ રે’ એ એક વાક્યમાં ભક્તિ માટેની દયારામભાઈની અનન્ય શ્રદ્ધા જણાવી છે.

સતપુરુષ સંતાપ્ત્યાન—૩૨૨ કડીઓના આ અથમાં હરિ, સદ્ગુરુ અને ભગવદીય એ ભગવાનના વિવિધ સ્વરૂપો છે એમ આરભમાં જણાવ્યું છે સદ્ગુરુનો સત્સંગ કરવો જરૂરી છે જેના ઉપર પ્રભુનો અત્યનુમદ હોય તેનેજ એ સત્સંગ ફળે છે સાચો સત્સંગી કોણ ? તેના પણ લક્ષણ અહીં આ આપનામાં આવ્યા છે જે પરમાર્થને સ્વાર્થ માને પરાઈ પીડા જાણે, ખીજાની ભીડ ભાગવા તૈયાર હોય ભૂખ્યા તરસ્યાને મદદ કરે, શત્રુ તરફ પણ કુભાવ ન કરે, તમામ પ્રાણીઓમાં આત્મભાવ હોય, આ જગત ભગવાનનું કોડાભાષ્ય છે એમ જાણે ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ કાળ રૂપ બ્રહ્મના સ્વરૂપો છે એમ સમજે તમામ ઘટનાઓમાં પ્રભુની ઈચ્છા અગર લીલાનો અનુભવ કરે, તેજ સાચો સત છે આવી માન્યતા સુદર ગીતે આ અથમાં રજુ કરી છે.

સારનિરૂપણ—વ્યાવહારિક જીવન માટે કવિએ આમાં ઉત્તમ સાર શાસ્ત્રોના દોહન તથા અનુભવ તારવી કાઢેલ છે એ પ્રમાણે વર્તનાર જરૂરી સુખી થાય છે ઔદિક સુખ એ જીવનનું ધ્યેય નથી પણ પ્રભુનું ગ્લાન મેળવવું, તેની ભક્તિ કરવી અને પ્રભુની પ્રાપ્તિ એ સાચું ધ્યેય છે. સૌ સુખની ઈચ્છા રાખે છે, પણ સુખનું મૂળ હરિ છે પ્રભુ જેનાથી પ્રસન્ન થાય એવા ધર્મ પ્રમાણે કર્મો કરના આ બોધ દયારામભાઈને નિઃશરમ ભક્ત

પાસેથી ને મળેલો તેનો સાર આગા રજુ કર્યો છે. એકંદરે ૧૮૦ કડીઓ આ ગ્રંથમાં છે.

રસિક ભક્તિ—ભગવદ્ ગીતામાં જેમ ન્યત્ર પ્રત્ન માની કે ભક્તના લક્ષણો આપ્યા છે તેમ આમાં પ્રભુને પ્રેમવક્ષણા ભક્તિથી આહવાન રસિક ભક્તોના લક્ષણો આપ્યા છે. પ્રભુને રસિક ભક્તોજ વહાલા છે. અંતમાં જણાવ્યું છે કે હુંભાવ અને પુંભાવનો ત્યાગ કરી, શ્રીવલ્લાચાર્યના દાસ બને તોજ, રસિક ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય. આમાં ૭૨ કડીઓ છે.

સ્વદેષાપાર—આ ૮૧ કડીઓનું કાવ્ય છે. તેમાં સત્સંગનો મહિમા દેખાડેલો છે. હરિના સંગીનો સંગ કરનારનાં જીવન મુધરી બળ્ય છે એવો તેમનો પ્રભાવ છે. એ મુખ્ય વિચાર આમાં છે.

અલૌકિક નાયક નાયિકા હાવભાવ સ્વરૂપ લક્ષણ—આ રમશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. તેમાં રસશાસ્ત્રમાં આપેલા નાયકો તથા નાયિકાઓના બેદ આપ્યા છે. આ બેદમાં અલૌકિક રસનું નિરૂપણ કરેલું છે. મુગ્ધા, અજ્ઞાત યૌવના, લગ્નપ્રાય મુગ્ધા, અનૂદા, ઉદા, યાત્રીયૌવન મધ્યા, આરુઢ યૌવના એવા અનેક નાયિકાના બેદો, નાયક સાથેના 'સુરત' ના ચિન્હો, તેમને માટે મિલાપનાં સ્થાનોનું વર્ણન, તેમનું સ્વયં દ્વિત્વ, તેમના હાસ્યના પ્રકારો, હાવભાવ વગેરે દૃષ્ટાન્તો આપીને લંબાણથી જણાવે છે. શુજરાતી સાહિત્યમાં રસ શાસ્ત્રના વિષય ઉપર આ એક અપૂર્વ ગ્રંથ કહેનાય.

રાસ પંચાધ્યાયીનો ગરબો—૨૮૩ લીટીના આ ગરબામાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાં વર્ણવેલ રાસ લીલાના પ્રસંગને ઘણી રસિક અને મુદર રીતે વર્ણવેલ છે. આ વર્ણનાત્મક સળંગ ગરબો છે. તેની રચના આદોદમાં કવિમાં આવી હતી.

શુદ્ધાદૈત્ય પ્રતિપાદન અને માયામત ખંડનનો ગરબો—રસિકવલ્લભમાં કવિશ્રીએ સંવાદ શૈલીમાં શુદ્ધાદૈત્યનું પ્રતિપાદન ખંડન મંડનથી કર્યું છે. આમાં તે સિદ્ધાન્તોને ગરબાના રૂપમાં રજુ

કરેલ છે 'ગરબા' ના રૂપમા શુદ્ધાદૈત વેદાન્તને રજુ કરવાનું કાર્ય અર્પે છે, છતાં કવિએ બહુજ કુશળતાથી એ કરી શક્યા છે ગરબો ગાતા ગાતા પણ જુદેનો, 'શુદ્ધાદૈત' ના સિદ્ધાન્તોને જનતા સમક્ષ મૂખી શકે તત્ત્વજ્ઞાનને આ રીતે પ્રચાર કરવાની અદ્ભુત કળા દયારામભાર્તીને પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનું આ કાવ્ય નમૂનો છે

ભક્તિ દદાવનો ગરબો—આનો મૂળ વિષય શ્રીવલ્લભાચાર્યના 'ભક્તિવર્ધિની' ગ્રંથમાથી લીધેલ છે આ સરૂત ગ્રંથ ઉપરનું આ દયારામભાર્તીનું અત્ર લાખ્ય છે તે વળી ગરબાના રૂપમા રજુ કરેલ છે ભક્તિને એક વેની સાચેની સરખામણી દયારામભાર્તીની મૌલિક છે અહિં આ જે દ્રષ્ટના આપી છે, તે ઈંદ્ર સુધી બહુજ સરસ રીતે રજુ કર્યા છે રૂપકો ઉપર રૂપકોના દાખવાઓ આપે છે અને એ રીતે કવિ પોતાની દ્રષ્ટનાના ચિત્રને અદ્ભુત બનાવે છે ભક્તિનો ઉગમ વૃદ્ધિ તથા વિકાસ કેવી રીતે થાય છે અને દદ કયાં જાને છે તેનું વર્ણન કવિશ્રીએ અહીં આ કર્યું છે તે અગાઉ કોઈએ કર્યું હોય એમ જાણનામા આ યુ નથી

✓ **રસિકવલ્લભ**—આ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરનો ગ્રંથ છે તેમા કવિએ શુદ્ધાદૈત તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને અન્ય મતોના ખડનપૂર્વક સમજાવે છે એ કે કનિતામા સિદ્ધાન્તની ચર્ચા કરવાથી કવિતાની સરસતા નષ્ટ થાય એ નાભાનિષ્ઠ છે, છતાં આ કાવ્યની અદર ધ્વજરાદ અને ભક્તિને લગતી મીમાસા કરવામા આવી છે આ કાવ્યની સંપૂર્ણ સમાનોચના આ પુતકમા અન્યત્ર આપી છે આ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ગરુડાનના આર્થસમુદય અને દયારામ કા મ લા ર મ જળાય છે તેમજ ગુજરાત વિદ્યાસલા તરફથી રચના ગીતે છપાવેલ છે ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ એમ એ મા અભ્યાસક્રમમા મંજૂર કર્યું છે

પુષ્ટિપથ રહસ્ય—આ કાવ્યમા કવિ પુષ્ટિમાર્ગ વિશેની સમજ આપે છે પુષ્ટિમાર્ગ એટલે પ્રજુના અનુગ્રહનો માર્ગ,

એમ જણાવીને, તે માર્ગના ગુરુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય તથા તેમના પુત્ર શ્રીવિદ્યલેશને કેવા લાવથી લજ્જા તે સમજાવે છે. ત્યાં કવિ કહે છે.

શ્રી મહાપ્રભુ સંબંધવણુ, કશું નહીં ફળદાય;

પુષ્ટ સુષ્ટિની રીત એ, જગનો જૂદો ન્યાય.

શ્રીવલ્લભાચાર્યનું નામ 'વલ્લભ' શાથી પડ્યું તેના કાવડો પણ કવિ ઉઠેલ છે. આ કાવ્ય લક્ષ્મણ ગોપાલદાસના 'વલ્લભાખ્યાન'ની ઢળાનું છે. તે કાવ્ય નવ મીઠામાં રચ્યું છે, અને આની રચના દુહામાં છે. તેમજ ગોપાલદાસના કાવ્યમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય, શ્રી ગુંસાર્જી અને તેમના પુત્રોનું વર્ણન છે. ગોપાલદાસનું 'વલ્લભાખ્યાન' ભાવાત્મક તેમજ ઐતિહાસિક છે. દયારામનું 'પુષ્ટિપથ રહસ્ય' ભાવાત્મક છે. પુષ્ટિમાર્ગનું ખરૂં રહસ્ય આ કાવ્યમાં પ્રકટ કરેલ છે. આ કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧ તથા દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૨ માં છપાયું છે. એમાં એકંદરે ૧૮૩ કડીઓમાંથી ૧-૩૫ દુહામાં છે અને ૩૬ થી ૬૩ સુધી રસાવલી ૭૬ છે. વચ્ચે કેટલાક સંસ્કૃત વાક્યો પણ ખીજા અન્યોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં છે.

બ્રાહ્મણભક્તવિવાદ—આ ગ્રંથ સંભાષણરૂપે યોજાયેલો છે. કવિ તેને નાટકની સંજ્ઞા આપે છે. તેમાં બે બ્રાહ્મણો—વિષ્ણુદત્ત અને શિવશંકરની વચ્ચે વૈષ્ણવ મોટા કે બ્રાહ્મણ એ વિષય ઉપર તકરાર ચાલે છે. વિષ્ણુદત્ત એ વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ છે. અને શિવશંકર એ સ્માર્ત છે. ઉંચટે એવો નિર્ણય થાય છે કે ભલે બ્રાહ્મણ મોટો હોય, પણ તેના કરતાં ભગવાનનો ભક્ત અર્થાત્ વૈષ્ણવ મોટો છે. અરે ભગવદ્દેવિમુખ બ્રાહ્મણ કરતાં ભક્ત ચાણકાલ વધારે સારો છે એમ કવિ જણાવે છે. આ રીતે લક્ષ્મણમાં વર્ણનમની મર્યાદા નથી તેનું પણ સૂચન કરી લે છે. આ ગ્રંથ પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' નામના માસિકના વર્ષ ૩ ના ૧૦ માં અંકમાં છપાયો હતો. અને પછીથી દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૨ માં પ્રકટ થયો છે. તેમાં એકંદરે ૭૦ કડીઓ છે, અને તે 'દુવર્ણિયા' ૭૬માં રચેલ છે. ।

• ભગવદ ગીતા માહાત્મ્ય — આ લાખા કાવ્યમાં કવિએ પદ્મપુરાણની આખ્યાયિકાના આધારે ભગવદ ગીતાની કથા શ્રવણ કરવાથી પ્રાપ્ત થતા ફળને પ્રત્યેક અધ્યાયનાર જણાવ્યું છે તેમાં એક દરે ૩૮ અધ્યાય છે તેની રચના સાલ પોતે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે —

શક અષ્ટાદશ અધ્યાયના શ્રી મધ્ય સુભગ આનંદ માસ જન્માષ્ટમી ભુગુવાર ગાથા પુરણ ચર્મ ઈતિહાસ આ કાવ્ય 'દયારામ કાવ્ય સમ્રાટ' મા કવિ રમણે છપાવ્યું છે. 'લક્ષ્મીપાવણ' — એમાં લક્ષ્મી એટલે શું? તેના કેટલા પ્રકારો છે? તેનું પોષણ કેવી રીતે થઈ શકે? લક્ષ્મીમાર્ગમાં જીવનું કર્તવ્ય શું? તેણે કોની સેવા કરવી વગેરે અનેક લક્ષ્મીમાર્ગીય સિદ્ધાંતો આ કાવ્યમાં અર્થનામાં આપ્યા છે આખા કાવ્યની રચના 'અદ્રાવણ' હદમ કરી છે, અને એક દરે તેમાં આગ આગ લીટીનો એક એવા ૧૦૧ અદ્રાવણો હદ છે આ મધ્ય અદિદમ રચેલું એવું કવિ જાન્યને અન્તે જણાવે છે આ કાવ્ય દયારામ કૃત કાવ્ય સમ્રાટ તથા દયારામ કાવ્ય ભાગ ૨ મા તેમજ ગ્વતર રીતે રા. ગોવિંદલાલ છોટાલાલ અને 'શુદ્ધદૈત સસદ' તરફથી ગણિત કરવામાં આવ્યું છે આ કાવ્ય સુરતથી પ્રતિનિધે લેનામાં આવતી શુદ્ધદૈત સામ્રાજ્યિક પરીક્ષામાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે છે

• અજ્ઞામિલાખ્યાન — ભાગવતના છતાં ૨૦ ધના પહેલાં નણુ અધ્યાયોની અજ્ઞામિવની આખ્યાયિકાના આધારે આ કાવ્ય રચ્યું છે આ અન્યની રચનાનું પ્રયોજન ભગવાનના નામનો મહિમા જણાવવાનો છે અને તે દ્વારા ભકતો ભગવાનના નામનું ઉચ્ચારણ કરતા શીખે તે છે અજ્ઞામિલ પાપી હતો છતાં મરણ વખતે પોતાના નારાયણ નામના છોકરા નામનો ઉચ્ચાર કર્યો તેટલાથી તે તરી ગયો, તો પત્ની શુદ્ધજીવિની અને પવિત્ર મનથી જો ભગવાનનું નામોચ્ચારણ કરવામાં આવે તો પત્ની શુદ્ધ પ્રાપ્ત ન થાય? કવિ કહે છે —

જાણ્ય અજાણ્યપણે જ્યમ અડતામાં અમિ બાજે;
તેમ અનંત અભિધાન વહિ સઘ કુર્કમ કાષ્ટ પ્રજ્વળે.
એમ જાતિ ગુણ કૃષ્ણ નામનો સહેજે પણ મુખદાય.

* * *

જે અક્ષરનું કૃષ્ણ નામ પણ સહુ સાધનનું ભૂપ;

આમાં એકંદરે ૯ કડવાં છે. આ આખ્યાન પ્રેમાનંદના આખ્યાનોની ટળનું છે. તેમાં રામગી, મેવાડો, દેશાખ સિંધુ, બીતડી, સોરડો, મનગમતો, અને માલકોશ એવા રાગો યોગ્યેલા છે અને પ્રેમાનંદના કડવાંની માફક દરેક કડવાને અન્તે વલણ છે. આ કાવ્ય ચાંદોદમા લખેલું જણાય છે. ‘દયારામ કાવ્યમુધા’ અને ‘દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૧’માં આ કાવ્ય ઇપાયું છે.

‘રુકિમણી વિવાહ’—એ પણ પ્રેમાનંદના આખ્યાન ટળનું આખ્યાન છે. તેનો પ્રસંગ ભાગવતના દશમસ્કંધના ૫૩ મા અધ્યાયમાથી લીધેલો છે. કૃષ્ણના રુકિમણી સાથેનો વિવાહના તે પ્રમંગને કવિએ વર્ણવ્યો છે. એમાં એકંદરે ત્રણ મીઠાં અને ૧૧૫ પદ છે. આ કાવ્ય ‘દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ’ અને ‘દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪’ માં ઇપાયું છે. આવુંજ ‘સત્યભામા વિવાહ’ ભાગવતના દશમા સ્કંધના ૫૬ ના અધ્યાય ઉપરથી લીધેલું છે. તેમાં આઠ કડવાં છે. આમાં ગુજગતની જનતામાં ખાસ કરીને નાગગેમાં લક્ષ્મી વિધિ તથા ઠેટલાક રમૂજી રિવાજોનો કવિએ સુંદર ચિતાર આપ્યો છે. આ કાવ્ય ‘દયારામ કાવ્યસંગ્રહ’ અને કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪’ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવુંજ ખીન્તું કાવ્ય નગ્નજીતિ વિવાહ છે. તેમાં પ્રાચીનકાલમાં વ્યવહરની પદ્ધતિ ઠેવી હતી તેનું દિગ્દર્શન કવિ આપણને કરાવે છે. તેનો વિવિધ પણ શ્રીમદ્ ભાગવત ઉપરથી લીધેલો છે. આ ‘કાવ્ય મણિમાળાના ભાગ ૪’ માં ઇપાયું છે.

‘રુકિમણી સીમન્ત’—આ કાવ્યમાં સીમન્તના પ્રસંગે

કરવામાં આવતી વિધિનું વર્ણન કરે છે 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૪' માં તે જણાયું છે. એમાં એકંદરે ત્રણ કડવા છે.

શ્રીકૃષ્ણ નામમાહાત્મ્ય મંજરી'—આમાં શ્રીકૃષ્ણના નામના અલૌકિક મહિમાનું વર્ણન કર્યું છે. કૃષ્ણના નામ માત્રથી અનેકનો ઉદ્ધાર થયો છે, માટે તેનું અહર્નિશ રંટણ કરવું જોઈએ. આ કાવ્ય અન્નમિલાખ્યાનના જેવું છે. તેમાં અન્નમિલની આખ્યાયિકા મુખ્ય છે. જ્યારે આમાં અન્નમિલ ઉપરાંત ખીજા ઘણાંએના દાખલા આપ્યા છે. કૃષ્ણના નામનો મહિમા જણાવતા કવિ કહે છે.

કામધેનુ સુરકુમ ચિંતામણિ કેટિકવારુ,
કૃષ્ણ નામ સમ કો ન કહે સાજો મન મારું;
તે માગ્યું આપે પણ હિત અહિત ન વિચારે,
કૃષ્ણ નામ વણ માગ્યું દે શુભ અશુભ નિવારે.

*
છેવટે સિદ્ધાંત કરે છે.

માટે લક્ષ વાતની વાત કહું સમ ખાઈ,
રહો કૃષ્ણ આ અવસર નથી મળવો ભાઈ.

તેમાં એકંદરે ૭૧ કડીઓ છે. આ કાવ્ય 'દયારામ કાવ્ય સુધા' માં જણાયું છે.

ચિંતાચૂલિકા'—લક્ષિતમાર્ગમાં ચિંતા એ મહાબાધક છે. ભગવાનનું શરણ લેનારે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરવી નહિ. છતાં હવસ્વભાવ એવો છે કે તે ચિંતાને વશ થઈ જાય છે. દયારામને પોતાને પણ કેટલીક વખત ચિંતાઓ ઘેરી લેતી. તેથી ચિંતાઓને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે આ કાવ્ય તેમને રજૂ કરેલું. એ કાવ્ય એવું છે કે તેનું બરાબર મનન કરનાર પુરુષ ખરેખર ચિંતારહિત બને છે. એકંદરે-૬૧ કડીઓ તેમાં છે. તેની રચના પ્રભાત રાગમાં છે. 'દયારામ કાવ્ય સુધા'માં તે પ્રકટ થયું છે.

શ્રી દશમસ્કંધલીલાનુક્રમણિકા—આમાં ભાગવતના બારે સ્કંધની કથાઓનો ક્રમ જણાવેલ છે. અર્થાત્ આખા ભાગવતનો દ્વંદ્વ સાર ગુજરાતી પદ્યમાં કવિએ રજુ કર્યો છે. તેમાં કુલે ૧૩૧ પદ છે. આ કાવ્ય મણિમાળામાં તથા દયારામ કાવ્યમુદ્રામાં છપાયું છે.

‘કાળજ્ઞાન સારાંશ’—મૃત્યુ માણસને ક્યારે આવીને લઈ જશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી, પણ કવિ કેટલાક ચિહ્નો ઉપરથી તે વિધેતું સૂચન આ કાવ્યમાં કરે છે. અદ્યતન આમાં કવિએ આપેલી ગણતરી પ્રમાણે મરણનો સમય જણાવવામાં આવે છે. આ કાવ્ય રચવાનો કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે જે કોઈ પુરુષને લાભ આપુલ્ય ભોગવવું હોય તો તેણે શુદ્ધ આચરણવાળા યજ્ઞને ‘અત્યચર્ચના નિયમ પ્રમાણે જીવન ગાળવું’ અને ભગવાનનું ભજન કરવું. ત્યાં કવિ કહે છે.

દુર્લભ મનુષ્યા દેહ છે આવે કોઈ એક વાર;
તે પામ્યાનો લાભ એ ભજવા નંદકુમાર.
જન્મ્યું તેને મરણ તો ન્યારે ત્યારે થાય;
પણ તેને ધન્ય જેહનો હરિ ભજતા દિન ભય.

આ પ્રમાણેનો જોષ કવિ આ કાવ્યમાં આપે છે આમાં કુલ ૮૨ પદ છે અને તે ‘કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૧’માં તથા ‘કાવ્યમુદ્રા’ માં પ્રકટ થયું છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ જન્મ’—નામના કાવ્યમાં કૃષ્ણના જન્મ પ્રસંગનું વર્ણન છે, અને તે ‘ગરબા’ ની દળનું છે.

‘કુંવરબાઈનું મામેરું’—એ ધોળના રાગમાં છે. તેમાં નરસિંહ મહેતાની પુત્રીના સીમન્ત પ્રસંગે ભગવાને મામેરું પૂર્યું તેનું વર્ણન છે.

‘શ્રીકૃષ્ણ અકલ ચરિત્ર ચંદ્રિકા’—હિન્દુસ્તાની ભાષાનું એક દુર્લભા હાદમાં છે. તેમાં ભગવાનનાં અકલિત ચરિત્રોનું વર્ણન

કર્તુ' છે ભગવાનના ચરિત્રો મનુષ્યથી સમજાયા જાય તેનાં નથી. તેમની લીલાઓમા આપણને ઘણી વખત નિરહતા જણાય છે. આ વિરહધર્માશ્રયત્વના દૃષ્ટાન્તો આ કાવ્યમા આપ્યા છે આ કાવ્ય 'કાવ્યમુધા' મા જપાયુ છે.

‘રસિકરંજન’—એ રસિક વત્વલની દળતુ મોટું શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તને ચર્ચતું, હિંદુસ્તાની ભાષામા લખાયતું કાવ્ય છે તેમા એક દરે ૧૭ પ્રકરણો છે અનન્યતા, ભગવદાશ્રયત્વ દીનતા, કૃપા, ભગવદ્વિષ્ણા વગેરે વિષયો એવી રીતે સમજાવ્યા છે કે ખરેખર તે રસિક પુરુષના મનને રંજન કરે તેવું છે. આમા કુડનીઓ, મત્તગમ્ય અને કવિતા એ મુખ્ય છદો છે. આ અથ કાવ્ય મુધામા જપાયો છે.

‘સિદ્ધાંતસાર’—એ પણ શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તનું કાવ્ય મજલાપામા છે તેમા એક દરે ૪૧ પદો છે, અને તે ‘કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૫’મા પ્રકટ થયું છે

‘શ્રીકૃષ્ણ ભવનામૃત’—આ કાવ્ય ૧૭૬ પદનું મજલાપામા છે તેમા શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ જીવનવેળી માટેનું અમૃત સમાન જણાવેલ છે એને ‘કાવ્યમણિમાલા ભાગ ૫’મા પ્રસિદ્ધ થયું છે.

‘શ્રી ભક્તિવિધાન’—આ અથ પણ મજલાપામા છે. આમા ‘ભક્તિપોષણ’ની મફક શાસ્ત્રોના દોહનરૂપે ભક્તિતત્ત્વનું વર્ણન કવિએ કર્યું છે આમા કવિના પોતાના કેટલાક અનુભવો આપ્યા છે પુષ્ટિમાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતાને કવિએ આમા જણાવેલ છે આમા શાસ્ત્રી વસંતરામના કથન પ્રમાણે ખીજા કવિઓની કેટલીક કડીઓ પેસી ગઈ છે કુલે ર૩૧ કડીઓ છે આ અથ ‘કાવ્ય મણિમાલા ભાગ ૫’મા જપાયો છે.

‘પુષ્ટિપથસાર મણિદામ’—એ ‘પુષ્ટિપથ રહસ્ય’ ન. કવિના ગુજરાતી અંથના જેવો અથ મજલાપામા છે

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ કેવી રીતે વર્તવું તે તથા તે માર્ગમા સેવાતાં કાકોરજના સેવ્યસ્વરૂપો, અષ્ટ સખા, તથા સાત ગાદીઓનાં વર્ણન આપ્યા છે. પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ જાણવામા આ અન્ય ઉપયુક્ત છે. કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫ માં તે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

‘વિજ્ઞાપિતિહાસ’ માં—કવિ પોતાના અપરાધો કદપીને ભગવાનને પોતામા દીનતાનો ભાવ સ્ફુરે માટે જૂદી જૂદી રીતે વિચિત્ર કરે છે આમાની કેટલીક દ્રષ્ટી ‘રસિકવલ્લભ’ માં પણ આવે છે. એકંદરે ૧૫૧ પદો છે. આ અન્ય કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં પ્રકટ થયો છે.

‘નામપ્રભાવ ખત્રીસી’—દયારામના ગુરુએ ‘કવિ કેવલ શ્રીકૃષ્ણકો, કીર્તનહિ હે સાર’ તે લીટી ઉપર એક કાવ્ય લખવાને સૂચવેલું, તેથી તેના ઉપર પોતે ૩૨ કડીઓનું જે કાવ્ય રચ્યું તે આ કાવ્ય છે. આમાં કૃષ્ણના નામનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૫ માં તે પ્રકટ થયું છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ સ્તવન ચંદ્રિકા’ પણ આપુંજ મળેલાપાતું કાવ્ય છે. તેમાં કુલ ૧૬૬ કડીઓ છે.

‘શ્રી પુષ્ટિ ભક્તરૂપ માલિકા’—આમાં વલ્લભાચાર્યજીના ૮૪ વૈષ્ણવોની નામાવલી આપી છે. આ ૫૬ મળેલાધામાં છે. તે કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. આપુંજ ‘ભક્તવેલ’ નામનું કાવ્ય કવિએ રચ્યું છે અને તે કાવ્યસંગ્રહમાં જોવાયું છે.

‘શ્રીહરિભક્તિ ચંદ્રિકા’—એ ભક્તિપોષણ જેવોજ ઉત્તમ અન્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે. આમાં કવિ ભગવદ્ભક્તના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવે છે; આના આરંભમાં કવિ કહે છે:—

હરિજન શીહરિરૂપ છે. ઈષ્ટ દાસ વળી મિત્ર;
કાંઈક કયું યશ તેમના, રસના થવા પવિત્ર.

આમાં જૂદા જૂદા ભક્તોની કથાઓ દ્વંદ્વમાં આપી છે. પછી અન્તમાં ભગવદ્ભક્તોનું સેવન કરવાનું કહે છે.

જેને પુરષોત્તમ કરવા પ્રસન્ન, તે તદીયનું કરે છે ભજન.

હરિભજને ભક્તો સહુ આવે, ભક્ત ભજને પ્રભુને ગદ્ગદ આવે.

આમા એક દરે ૨૩૪ કડીઓ છે. આ કાવ્ય પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માં છપાયું હતું; પાછળથી તે કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫ માં છપાયું છે.

'હરિહર તારતમ્ય'—આ અન્ય ગદ્યમાં છે તેમા હરિ અને હરનાં વ્યવસ્થાનું તારતમ્ય કેવી રીતનું છે તે કવિ જણાવે છે આ અન્ય કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રથમ 'શુજરાતી'ના દિવાળીના અકમા પ્રથમ છપાયો હતો અને પાછળથી 'કાવ્યમણિમાળા'ના ભાગ ૫ માં છપાયો છે.

'પ્રશ્નોત્તરમાલા'—આ કાવ્ય નથી; પણ પ્રશ્ન અને ઉત્તરરૂપે કવિના ગદ્ય લખાણના નમૂના રૂપે છે. તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ભાગ ૧ માં તથા દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૫ માં છપાયો છે. આમા કવિએ ભલભલાની પણ સુદૃઢને કસે એવા કટ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને તેના ઉત્તરો પણ પોતેજ તેમા આપ્યા છે.

'ધનુઃકવચવર્ણન'—આ કાવ્ય વર્ષની છ ઋતુઓ ઉપર છે. ઋતુઓ કૃષ્ણની લીલામાં ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે તે તેમા જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને ભક્તના પ્રભુવિરહમાં તે ઋતુઓ તેના મન ઉપર કેવી અસર કરે છે તેજ આનો મુખ્ય વિષય છે. કાલીદાસના 'ઋતુસહાર' અને અંગ્રેજી કવિ Thomsonના Seasons નામના કાવ્યોના જેવું આ કાવ્ય છે. પણ ફેર માત્ર એટલોજ છે કે આમાં કવિ ભક્તની વિરહદશાને જણાવે છે. આ કાવ્યની ભાષા ખીન્ન કાવ્યો કરતા વધારે શિષ્ટ અને ઉચી તથા અલંકારિક છે. આને કવિનું પ્રકૃતિકાવ્ય Nature Poem તરીકે કહી શકીએ. આ કાવ્ય પ્રથમ 'પુષ્ટિભક્તિ સુધા' માં સિકમા છપાયું હતું. પાછળથી દયારામ કાવ્ય મણિમાળા ભા. ૫ માં છપાયું છે.

૩૫૪] લોકતત્ત્વિ શ્રોત્ર્યારોમલાઈનું જીવન દર્શન.

‘પ્રબોધબાવની’—આ કાવ્યમાં કવિએ લોકમાં પ્રચલિત કેટલીક કહેવતોમાંથી બાવન કહેવતો પસંદ કરીને, તે દરેક ઉપર લક્ષિતમાર્ગની દૃષ્ટિએ એક એક એમ બાવન કુડળીઆ રચ્યા છે. આ તમામ કુડળીઆ પ્રબોધાત્મક—ઉપદેશાત્મક છે. માટે આ કાવ્યનું નામ ‘પ્રબોધબાવની’ રાખ્યું છે. અહિંઆ એક કહેવત ‘પારસમણિને વાટકે લટછ માગે બીખ’ એની ઉપર કુડળીઓ કેવી રીતેનો રચ્યા છે તે જણાવવાને નીચે તેને ઉતારીશું:—

“ પારસમણિને વાટકે, લટછ માગે બીખ. ”
 લટછ માગે બીખ, નામ ચિંતામણિ દગ્ગિનું;
 સકળ મનોરથ સેજ, સિદ્ધ ઔપવ નથી કરીનું.
 તે તછ ફટે કઠિણ ચોગ, તપ, વ્રત, ધર્મ, દીક્ષા;
 ત્યાગી નવનીત તક શુક્લ લે ઉંધી પરીક્ષા,
 પરીજ્ઞાન પોતા કને, જુલિ ન પામ્યો શીખ;
 ‘ પારસમણિને વાટકે, લટછ માગે બીખ. ’

આવીજ રીતે ‘ જલુ ન જલ્યુ’ નાગરી, મૂશળ, પુંગનમાંય. ’
 ‘ તગચો જોદે દૂપજળ, પ્રકટ પીએ નહીં ગંગ ’ ‘મથાણુ મોદકમાં
 કરકા, ઈનાયતીનો સ્વાદ’, ‘ગાંગકર્તુજ પલાણીએ. ઉટ તણી એ રીત’
 ‘ ડટા માગે ખાળમા, રહે ઉધાડા દાર ’, ‘ લંકા પામ્યો લૂટવા,
 મૂશળ આપ્યું હાથ ’ વગેરે બાવન કહેવતો લીધી છે. આ કાવ્ય
 કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩ માં છપાયું છે.

‘ મનમતિસંવાદ ’—આમાં મન અને મતિ એ બન્ને વચ્ચેનો
 સંવાદ કવિ કહ્યો છે. મનનો નવજાન અંચળ અને લટકેલ છે તેથી
 મતિ એને ભગવાનમાંજ મગ્ન થવાને સમજાવે છે. આ પછી
 કવિની ઉપદેશાત્મક કવિતા છે. તે બન્નેનો સંવાદ એવી સરળ રીતે
 મૂક્યો છે કે સૌ કોઈ સમજી શકે એમ છે. જેમકે—

મન—મન કહે છે મુણ મુમતિ, મારે દુઃખ છે મોટું;
 સમજું છું હરિભજન (જ) વડું, વિષવસુખ જોડું.

પણ નિશ્ચય, બનતું નથી, કામ દામ મત જાય;
કઈ જદવા તદવા બને, કયમ રીઝે પ્રજરાય ?
મતિ કહે કયમ કર્ક.

આનો ઉત્તર મતિ આપે છે.

મતિ—રે મન ! હું સમગ્રી તું દુઃખીઓ માટે રાય;
પણ એનો ક્યા પાર, જન્મ સહુ એમા જાય.
હજુ તૃષ્ણા નથી ત્રુટતી, ક્યારે ગોવિંદ ગારા;
'લાણે ભયે' ના તોખિયો, કર ચાટયે શુ દ્રાશ'
વિચારી જો હો

આ રીતે એકદરે ૩૩ કડીઓનો સવાદ છે આની રચના
'બ્રાહ્મણ મક્તિ સવાદ' ના જેવી છે કવિ આનુ નામ 'નાટક'
આપે છે પણ નાટ્ય શાસ્ત્રમા આપેલી નાટકની વ્યાખ્યા પ્રમાણે
આ નામ બધેએસતું નથી આ કાવ્ય અખાના 'ચિદ્ર અચિત
સવાદ' ના જેડું છે આ દયાગમ કાવ્ય મણિમાળા ભાગ ૩ જમા
છપાયું છે.

✓ 'પ્રેમરસ ગીતા'—એમા શ્રીમદ્ ભાગવતના ભ્રમર ગીત' નો
અનુવાદ છે શ્રીકૃષ્ણે મથુરામાં કસને માર્યા પછી ગોકુળમા નદ
તથા ગોપગોપીઓને સદેશો મોકલવાને ઉદ્દનને મોકલ્યા હતા; આથી
ઉદ્દન ગોકુળ ગયા અને તેમને કૃષ્ણ ત્રિપેતા સમાચાર જણાવ્યા
આ મમાચાર સાંભળીને યશોદા, નદ તેમજ ગોપીઓ ઉપર અસર
કેવી રીતે થયેલી તે આ કાવ્યમા જણાવ્યું છે નજી આમા ગોપીઓ
અને ઉદ્દવની વચ્ચે થયેલો સવાદ બહુજ સુંદર રીતે આપ્યો
છે ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના વિરહમા અત્યન્ત દુઃખમા ડૂબી ગયા છે,
તથા તેમને કઈ પણ એન પડતું નથી કૃષ્ણના પ્રેમને સભારી
સભારીને તે ખૂબ રહે છે. આથી ઉદ્દવ તેમને એવો ઉપદેશ આપે
છે 'લગવાનું તો નિરાકાર છે અને સર્વવ્યાપક છે માટે તેમનું
યોગથી ધ્યાન કરવું. એમ કરવાથી ગોપીઓને મતુ' વિરહદુઃખ

૩૫૬] ભક્તકવિ ઓઢ્યારામભાઈનું જીવન દર્શન.

રહેશે નહિ' ગોપીઓ ઉદ્ધવના આ ઉપદેશની અવગણના કરે છે. તેઓ કહે છે 'અમારે સાકાર બ્રહ્મનું કામ છે, નિરાકારનું નહિ. માટે અમારે યોગ જોડતા નથી અમે તો ભગવાનની પ્રેમ-ભક્તિ માગીએ છીએ.' ઉદ્ધવના શબ્દોનો ઉત્તર આપતા ગોપીઓ કહે છે.

“કાશી જઈ તમે જોગ સાધા હમારે નથી કામનો;
હમારે એક આસરો છે, અમળ મુંદીર સ્થામનો
હમારા હિર રનેહભર્યા ત્યાહા, જોગ જિઆરો કયાહા ફરે?
પાડુવા ખાઈ પ્રેમના રે, અથડાઈને એજે મરે
નદનદન નગદી નાણુ, પ્રગટ દષ્ટે જોડીએ,
જોગ જગમા પડવા શીદ, વૃથા તે દિન જોઈયે.
પતિપ્રતાનો નહીં ધરમ, તજિ એક પતિ ખીજો ભજો;
કહિયે તે બલિઆરિણી રે, ખીજો ગ્રહી પહેનો તજો.
સત્તા રૂપે જુઓ જોહવ, તમારે તે સાર છે,
દયાના પ્રભુ પ્રાણુવલ્લભ, હમારે આધાર છે

આ રીતે સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવે છે કે નિરાકાર બ્રહ્મ જે સત્તારૂપે છે અને સર્વનું વ્યાપક છે તે ઉદ્ધવજીને માટે છે, પણ ગોપીઓનું ચિત્ત તો સાકાર કૃષ્ણમા જોડાયેલું છે પ્રેમભક્તિ વગરનું જીવન વિષ સમાન છે.

ઝેર સરીખુ રનેહ પાજે, રનેહ તે અમૃત ખર્ક;
જેહને જે સુખ ટકયુ મનને, પ્રાણુ મયે ન કરે પર્ક
પ્રીત ડેરી રીત જોહવ, શીખવી નબ્બ આવડે;
સદા ને સાચી નિભે રે, જૂઠી તો દીદી પડે.

આ પછી સાચી પ્રીત અને જોડી પ્રીત કેવા પ્રકારની હોય છે તે સમજાવતા નીચે પ્રમાણે દર્શાવેલાં આપે છે.—

દાદુર મીન એક ઠોરના તેને, વારિ તે વ્હાણુ સફ.
પણુ સમો આવે પરીક્ષાયે પ્રીત પ્રીતમાં ફેર બફ.

જળ વિના દાદર પંકમાં રે, પડી રાખે ન્યમ દેહને;
જુઓ મચ્છજળથી વિછરતાં, તને પ્રાણુ ધન્ય એહને.

આમ દષ્ટાન્ત આપીને પછી જણાવે છે કે તેનીજ રીતે જાની અને લક્ષ્મી પણ ફેર છે.

જાની પ્રેમી બેમાં આધવ, જોવો અંતર એટલો;
દયાના પ્રણુ પ્રાણુ વદનલ, જાણે તેહને તેટલો.

ઉદ્ધવ 'યોગ' ની વકીલાત કરે છે, પણ ગોપીઓને તે સ્મરું નથી. યોગ એ અણકા જેવો છે. તેનાથી શો લાભ? પ્રેમ એ પ્રત્યક્ષ અગ્નિ છે અને યોગ એ પથરનો અગ્નિ છે. એવી રીતે યોગ અને પ્રેમલક્ષિતનો વિરોધ ત્યાં દેખાડ્યો છે.

અણકા સરખા જોગને શુ, પાથરીએ કે પેરીએ;
પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી શીદ, પથરમા શીર ફેડીએ?

આ પ્રમાણે ગોપીઓના વચનો સાલળીને કવિ કહે છે, ઉદ્ધવ નિરુત્તર ચર્ચ ગયા અને કહે છે 'શુરુ થવા આવ્યા હતા પણ શિષ્ય થયા સ્વામા તણા.' આ આખા કાવ્યનો ખ્વ-ચર્ચ જ્ઞાન કરતાં પ્રેમના અધિક્યમા છે. પ્રેમાનંદે પણ આનો આજ વિષય 'ભમરગીતા' ના નામથી વર્ણવ્યો છે, પણ દયારામનું આ કાવ્ય પ્રેમાનંદના કાવ્ય કરતા ભાવના વર્ણનમા વધારે સાફ છે એમ વાચકને જણાયા વગર રહેશે નહિ. વળી પ્રેમાનંદના 'ભમરગીતા' નામ કરતા દયારામનું 'પ્રેમ રસ ગીતા' એ નામ વધારે અર્થયુક્ત છે. કારણકે આ કાવ્યનો મુખ્ય વિષય 'પ્રેમલક્ષિ' જ છે. ભમરને સંબોધીને કરવામા આવેલી ઉક્તિ તે પ્રાસંગિક છે. આમા કુલ ૨૧ પદ છે. દરેકમા 'રસિકવલ્લભ'ની માફક સદ્વ્યાતની ચાર લીટીઓની બે કડીઓ 'રામગી' રાગમા અને પછી દસ લીટીઓની પાંચ કડીઓનો ઢાળ છે. 'દયારામ કાવ્યસંગ્રહ' તથા 'કાવ્યમણિમાળા ભાગ ૩' મા તે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

૩૫૮] ભક્તિર્કર્ત્ત્વિ શ્રીધારામભાર્યુનું જીવન દર્શન.

‘પ્રેમપરીક્ષા’—નામનું બીજું કાવ્ય પણ આજ વિષયનું છે, તેમાં પણ જ્ઞાન તથા યોગ કરતાં પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવી છે. પ્રેમ એ અનુભવસંવેદ છે. તેનું વર્ણન બીજાના આગળ કરવાથી તે સમજી શકાય તેમ નથી. જેને તેનો અનુભવ થાય તેજ એ પ્રેમને સમજી શકે. જ્યાં મુઠ્ઠી એ પ્રેમની ગમ ન પડી હોય ત્યાં મુઠ્ઠીજ જ્ઞાન વગેરે ગમે છે.

છે અગમ પથ રહેલો રે, ઓધવજી નથી દીકો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોઠે રે, જોગ પણ છે મીઠો.

જેનું ચિત્ત જગતમાં ભમતું હોય તે જ યોગનો આશ્રય લે,
પણ જેનું ભગવાનમાં હોય તેને યોગ નકામો છે.

જોગ તો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગમાં ભમે,
તે તો અચળ દુઃખારૂ રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.

વળા કહે છે:—

તમારા તો હરિ સંધે રે, અમારા તો એક ગ્રંથે;
તમે રીઝો આદરણે રે, અમે રીઝૂ ચંદ્ર મંથે

યોગ એટલે આદરણ અને ભક્તિ એટલે ચંદ્ર; એ રીતે આમાં પણ ‘પ્રેમરસગીતા’ ની માફક વિરોધ દેખાડીને ભક્તિની ઉત્તમતા જણાવી છે.

‘રસિયાજીના મહિના’—વર્ષના તેજ માસમાં ભક્તનું જીવન, કેવી રીતે ભગવદ્ગુણગાનમાં વ્યતીત થવું જોઈએ તે એમાં જણાવ્યું છે. આ કાવ્ય ‘ગંગા’ ના રૂપમાં છે અને તે લોક પ્રચલિત છે, આવીજ રીતનું ‘વહાલાજીના મહિના’ નું કાવ્ય છે.

‘દાણુચાતુરી’—દાણનના ઘાટમાં કૃષ્ણ હલા રહીને જે જે ગોપીઓ મહી વેચવાને મથુરા જતાં હતાં તેમને પોતે રોકીને તેમની પાસે કેવી રીતે દાણ લેતા હતા તે વિષય આમાં વર્ણવ્યો છે. એ ગરબાના રૂપમાં છે. એકદરે તેમાં ૬૪ કડીઓ છે. પ્રાચીન

કાવ્યમાળામા તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આતું એક 'બાળવીલા' નામનું કાવ્ય છે, તેમા કૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન છે.

'મીરાંબાઈ ચરિત્ર'—એ 'કુંવરબાઈના મામેરા' જેવું કાવ્ય છે, અને તેમાં મીરાંબાઈના જીવનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્ય ઘણું જ કીર્તિ છે.

'ભક્તિવેલ'—'ચોરાશી વૈષ્ણવનું ધોળ' તથા 'વલ્લભનો પરિવાર' એ પણ ઐતિહાસિક કાવ્યો છે. તેમા ભક્તિમાર્ગના મહાન ભક્તો પુષ્ટિમાર્ગના ૮૪ વૈષ્ણવો તથા વલ્લભાચાર્યના વંશજોના ઉલ્લેખો કર્યા છે.

'પંદર તિથિ'—એ નામનાં બે કાવ્યો છે. એક દયાગમ કાવ્ય—સંગ્રહના પૃ. ૧૩૩ ઉપર અને બીજું પૃ ૧૫ ઉપર છંપાલું છે. બંને ગરમાઓ છે, પણ પૃષ્ઠ ૧૩૩ ઉપરનું કાવ્ય ઉદ્ધવને ઉદ્દેશીને ગોપીઓની ઉકિતના રૂપે છે. પૃ. ૧૫૦ ઉપરનું કાવ્ય જમરને ઉદ્દેશીને છે. પ્રથમમા પ્રેમની યોગ કરતા અધિકતા અને બીજાનો વિષય કેવલ પ્રેમભક્તિનું પ્રતિપાદન કરેલ છે પ્રથમમા સંયોગદશાના પ્રેમનું સંલારણ છે. બીજામા વિરહાવસ્થાના ઉદ્ગારો છે.

રાધા વિષેના કાવ્યોમાં 'રાધાજીનો વિવાહખેલ', 'રાધિકાનાં વખાણ' અને 'ગધિકાનું સ્વપ્ન' એ મુખ્ય છે. એ પ્રસંગના વિષયો ભાગવતને અનુસરીને નથી, પણ અન્ય યુગણ તથા બીજાં પ્રાકૃત સાહિત્યને અનુસરીને છે 'રાધિકાનાં વખાણ'મા ગદ્યાના પ્રત્યેક અંગના સાર્થનું વર્ણન કરે છે એ વર્ણન પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન' માં દમયંતીનાં વર્ણન સાથે કંઈક એ મળતું આવે છે. પણ દયારામનું આ વર્ણન તદ્દન સ્વતંત્ર છે. આ બધાં કાવ્ય સંગ્રહમાં તથા મણિમાલા ભાગ ૪ માં છંપાયાં છે.

'ચિતવણી અને ચાતુરીનો ગરબો'—એમા ભક્તો વ્યવહારમા કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનો ચિતાર આપ્યો છે. આ બંનેમાં

કવિએ ભક્તની નીતિનેજ વર્ણવી છે. સામળ કવિએ જેમ જાપામા અને ચોપાઈમા નીતિ વિષેના પોતાના વિચાર દર્શાયા છે તેમ આ કવિએ ‘પદ’ અને ‘ગરબી’મા નીતિ વિષે પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે. ‘ચેતવણી’મા કવિ મનુષ્યને ચેતાવે છે કે ‘આ સસાર મિથ્યા છે અને આ જીવગીનો ભરોસો નથી માટે મનુષ્યે પારલૌકિક જીવનની તૈયારી વેળાસર કરી લેવી જોઈએ મનુષ્યજન્મ ધારણ કરીને જો હરિના ગુણ ના ગાયા અગર પ્રભુ સેના ન કરી તો તે પુરુષનું જીવન ‘યથ’ ગયું છે ભક્તિ વગર માણસને લક્ષ્યોરાસીના ફેરામા ફરવું પડશે માટે તેમાથી બચવાને તેણે ભગવાનની ભક્તિ કરવી’ એવી ચેતવણી તેમા આપે છે ‘આતુરીના ગરબા’મા માણસે દુનિયામા ફેરી અતુગાઈથી રહેવું તે જણાવે છે ભગવાનના ભક્તોએ સસારના વ્યવહારમા પણ સાચા રહેવું જોઈએ નહિ તો દુનિયાના લોકો તેમને ઝપવા નહિ દે માટે તેમણે પોતાનું જીવન અમુક નીતિના સિદ્ધાંતોથી નિયમિત કરવું જોઈએ તે માટે નીચે પ્રમાણે કેટલાક નીતિના સૂત્રો કવિ તેમા રજૂ કરે છે —

સાહસ કર્મ ન કરીયે કદાપિ ડરીયે હનિ જગને માટેજ
હિતરેણ જળ મોતીનું ન ચડ, નળતુ કાટી પ્રકરે
રીતે આસતા દુષ્પ પડે તો, ભત્રું સુષ્પ અનીતે કૂડજ,
એસી નાવ જુડે નહીં કેહેનત તરી ઉતરે તેલે જુડ

*

*

*

આપ વખાણ અનરની નિદા, પર પત્નીનું હાસ્યજ
અતિ ભાષણ કદુ જીલ ચવાવે, મ્હોટપણનો નાશ
સુષ્પ આવે છકી નન જઈએ, દુષ્પ આવે ન ડગિયેજ,
આપણથી અધિકાને જોઈને, ગવ મ્લેશને હરિયે

*

*

*

લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી;

લાખ ખગ્યતા સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ.

આ પ્રમાણે એક દરે પદ નીતિના સૂત્રો આ કાવ્યમાં આપ્યા છે, તે મણિમાલા લાગ ૩ માં છપાયો છે

‘મનપ્રર્થિધ’—પણુ આજ પ્રકારનું ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે. તેમાં મળાક્ષરના તમામ વચ્ચેની એક પછી એક સીધા છે અને દરેકના ઉપર એક એક કડી ચોજી છે. જેમકે,

મમ્મા મોટાથી મોટાથી મોટું નાણું રે, કળિમા શ્રીકૃષ્ણનું નામ;
સાધન સરવેતણું એ શિરોમણિ રે, શ્રમવિના મળે ધનશ્યામ
યથ્યા યત્ને પ્રયત્ને નાશજો રે, તમે દુષ્ટ સગથી દૂર;
ભાવ ભક્તિ હરિ શૂલાવશે રે, ક્ષણમાં આવી કરશે ચૂર.
રરરા રસિક શિરોમણિ સ્યામશુ રે, તુને લાગે જો સાચો રંગ,
સેહેજો સર્વ સુખ આવી મળે રે, ત્હારું દુઃખ સર્વ થાય ભગ
આ કાવ્ય મણિમાલા લાગ ૩ માં છપાયું છે

‘હનુમાન ગરુડ સંવાદ’—ની લાવણીમાં મયાદા પુરુષોત્તમ રોગ અને પૂણું પુરુષોત્તમ કૃષ્ણની એકતા દેખાડનામાં આવી છે હનુમાન એ રામદૂત છે અને ગરુડ એ વિષ્ણુનું વાહન છે. શ્રીકૃષ્ણની દાગિકાના બાગમાં ગરુડ ચોખી કરતો હતો, ત્યાં હનુમાનજી તેને મળ્યા અને તે બાગના રૂળ બગાડના લાગ્યા આથી ગરુડ તેમની ઉપર ક્રોધે બરાચો અને ત્રાડીમાંથી બહાર નીકળવાને કહ્યું પણ હનુમાને માન્યું નહિ બને એકખીજ સાથે વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા ગરુડ કહે છે, ‘અધ્યા હનુમાન! તારા તો ત્રણ બાપ છે છતા તારી મા કુનારી કહેવાય છે. શા માટે તું આટલું બધું મારી સામે બોલે છે?’ ત્યારે હનુમાને કહ્યું, ‘તું શોકવની દામીનો છોકરો, તારો ભાઈ બિચારો પાગળો છે તારે કર્ન પણ ઠેકાણુંજ નથી તેથી સરજનો સારથિ થઈને આમતેમ ભટક્યા કરે છે. વળી તું તારા ઔરમાન ભાઈને પણ મારે છે! તો શા માટે તું

આટલો બધો મારા સામે પકવાટ કરે છે?' આ પછી તેઓ બંને રામ અને કૃષ્ણના દ્વયો દેખાડે છે. પણ છેરે રામ અને કૃષ્ણ એકજ છે એવો સિદ્ધાંત કવિ દેખાડે છે. તે મહિમાલા ભાગ ૩ માં જણાવે છે.

‘સતસૈયા’—એ મોટું વ્રજભાષામાં રચેલું કાવ્ય છે. તેમાં એકંદરે ૭૩૨ દ્વયા છે. આ કાવ્ય તથા તેના ઉપરની ટીકા કવિ નર્મદે કાવ્યસંગ્રહ ભાગ ૨ માં જણાવ્યાં છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ કાવ્ય ઉપરની ટીકા પણ કવિએ પોતેજ રચેલી છે. આ ‘સતસૈયા’ ને બિહારી કવિના ‘સતસૈયા’ જેવું છે. આ ગ્રંથ વિશે એવો ઇતિહાસ છે કે અક્ષીકુદેપુરના દરબારમાં કાઠી ચારણે બિહારી સતસૈયામાંનો એક દોહરો ગાયો. તેજ વખતે ખીજ એક માણસે દયારામના સતસૈયામાંનો ગાયો. પછી દરબારે પૂછ્યું—‘આ બેમાંથી કયો દોહરો વધારે સારો છે?’ ચારણે જવાબ આપ્યો, ‘મહારાજ! બંને દોહરા સરખા છે.’ ત્યારે દરબારે કહ્યું, તમારું કહેવું ખરું છે, પણ દયારામના સતસૈયા ચડી જાય; કારણકે બિહારીએ લૌકિક શૃંગાર ગાયો છે અને દયારામે અલૌકિક શૃંગાર ગાયો છે, (જુઓ રા. મોદીકૃત ‘દયારામ’) ‘સતસૈયા’ ગ્રંથ ટીકા વગર એમને એમ સમજાય તેવો નથી. પણ કવિની પોતાની રચેલી ટીકાથી તે સુગમ થઈ શકે છે. ‘સતસૈયા’ ના એક એક દોહરામાં જ્ઞાન અને ભક્તિરસ ઉભરાય છે. કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ રસ અને નાયિકાના જૂદા જૂદા બેદો સમજવામાં પણ આ કાવ્ય ઘણું ઉપયુક્ત થાય એમ છે. ખંડિતા નાયિકા, પ્રેમિતભાનૃંકા, ક્રિયાવિદિગ્ધા, વાક્યવિગ્ધા, ખંડિતવિગ્ધા, સ્વયંદ્વિતિકા, અન્યુચા, ખંડિતા અધિરા, ખંડિતા ધીરા, ખંડિતા ધીરા ધીરા કલહાતરિતા, ઉત્કંઠિતા, રૂપગર્વિતા, કૃષ્ણાલિસારિકા, ચોત્સનાલિસારિકા, શાંતઅશાંત ચોવના, દિવાલિસારિકા, સ્વાધીનપતિકા, સ્વપ્રીયા, મુખ્યા, વાસકસન્ન, વિપ્રલબ્ધા, આગમપતિકા, લક્ષિતા, પ્રેમગર્વિતા, મુદિતા, માનવતી, ઈત્યાદિ નાયિકાના પ્રકારોના વર્ણનનો અંતમાં કવિની કાવ્યશક્તિ માટે

આપણામાં જિયો અભિપ્રાય જધાય છે, તેમજ અન્તે શબ્દાવંકાર તથા ચિત્રાલકારના બેદો જેવા કે ગોમુતગતિ, અશ્વગતિ, કપાળજ ધ, ધનુજ ધ, કમળજ ધ, હારજ ધ, તથા છત્રજ ધ તેમજ—

નૈ નૈ નૈ ની નૈ ન નૈ નૈ ના ના ન ન નૃ ન
નો ના ના નૈ ના નુ ના, ના ન ન નૃ નૃ નૃ ન

જેવા એકાક્ષર દ્વાક્ષર, તેમજ પ્રત્યક્ષરાર્થ, પ્રતિપદાક્ષર તથા પ્રશ્નોત્તર અને ગતાગત વર્ણનો દ્વારો કવિનું અનુપમ કાવ્યચાતુર્ય જણાય છે આખા ગ્રંથમાં પ્રેમવર્ણન, રૂપવર્ણન, મગવર્ણન, ભક્તિપ્રકરણ, વારપ્રકરણ, નામમાહાત્મ્ય, આશ્રય, વિવેકશિક્ષા, પ્રભાવ પ્રકરણ તથા કવિજ્ઞાન પ્રકરણ છે. આખું કાવ્ય જાણે રસશાસ્ત્રની પરિભાષાને સમગ્રવચાને ઉદાહરણ રૂપે લખ્યું ન હોય એમ સમજાય છે

આવું જ ખીજું પ્રજા ભાષાનું કાવ્ય ‘વગ્નુદ્દહીપિકા’ છે. તેમાં એકથી શરૂ કરીને ૧૦૮ ના આઠ સુધીની સખ્યાને લેખિતે તે તે સખ્યાની વગ્નુઓના પ્રસિદ્ધ સમૂહને વર્ણવેલ છે કાવ્યાત્મક શબ્દકોષ જેવો આ ગ્રંથ છે. સંવત ૧૮૭૪ માં તે ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રંથ કાવ્યસંગ્રહમાં જાયો છે.

‘સારાવલિ’—એ શ્રીમદ્ ભાગવતનાતુકમણિફા જેવો ગુજરાતી ગ્રંથ છે. તે ગ્રંથ ગુરુની આગાથી કવિએ રચ્યો હતો. ‘કૃષ્ણનું ચરિત્ર’ તેમાં રસિક રીતે વર્ણવામાં આવ્યું છે. ચરિત્રને અન્તે કૃષ્ણ અને રુકિમણી વચ્ચેના વાતલાપનો પ્રસંગ યોજાયો છે. નીચેની લીટીઓમાં યમુનાની સઘનકુળમાં બેઠેલા કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને એક સખ્યાએ કરેલું વૃદાવનનું વર્ણન કેટલું ગસિક છે તે વાચકો પોતાની મેળે સમજી લેશે:—

વૃદાવન કૃષ્ણ નદનવન સઘન કુંજ જલુ ભાનઃ
હરિ પ્રતીત મુકલિત દુમપદવ, મુખરિત મધુકર પાત.

રથળ રથળ દિવસર ધુનિ સંભળાયે, મધુર ભૂંગ ગુંબર;
જાણે મન્મથ મળી કુસુમાકર, ફૂલી કરે વિહાર.
સર્વસ્વ ગુણ ત્હમને દર્શાવા, સ્મર વસંત મળી આવ્યા;
મધુર માધુરી સુકુલિત પલ્લવ, ત્હેણે મન મનાવ્યાં.
ગોવર્ધનનાં શિખર સુભગપર, ફૂલ્યા કુસુમ પલાશ;
સહજ સુરત સુખ દે સંયોગીને, વિરહીને કરે ઉદાસ.

આવાં આવાં રસિક વર્ણનો તેમાં છે.+

લીલાના પદ્ય કવિએ કેટલાંક કાવ્યો લખ્યાં છે: જેમ ‘પત્રલીલા’ ‘કમળલીલા’ ‘રૂપલીલા’ અને ‘મુરલીલીલા.’ કાલીયનાગના રહેઠાણ યમુનાના ધરામાથી કમળ લાવવાની આજ્ઞા નંદને કંસ તરફથી કરવામાં આવી હતી, તેથી કૃષ્ણ તે લેવાને જાય. તે પ્રસંગનું કાવ્ય તે ‘કમળલીલા’ છે. નરસિંહ અને પ્રેમાનંદના ‘નાગદમન’ જેવુંજ એ મનોહર કાવ્ય છે. રૂપલીલામાં કૃષ્ણના અનેક રૂપો જોઈને રાધા આશ્ચર્યથી ચકિત થાય છે અને કૃષ્ણનું ખરૂં રૂપ શું છે તે જાણવાને લલિતાદ્વારા કેટલીક યુક્તિઓ કરે છે; પણ તે તમામમાં નિષ્ફળતા મળે છે. એ વિષય આપવામાં આવ્યો છે. ‘મુરલીલીલા’ માં રાધા તથા ગોપિકાઓ કૃષ્ણના અધરામૃતનું પાન કરતી મુરલીની ઈર્ષ્યા કરે છે; અને હેવટે મુરલી હિપર વેર લેવાને આખા વાસના વનને તેઓ બાળી મૂકે છે; એ પ્રસંગ કવિની કલ્પનાએ ઉપજાવી કાઢ્યો છે. આમાં સ્ત્રીઓના સ્વભાવનું આબેહૂબ વર્ણન આપ્યું છે.

આ ઉપરાંત બીજાં અસંખ્ય પદો અને ગરબીઓ કવિએ રચેલાં છે. તેમાંના કેટલાંક ‘કાવ્યસંગ્રહ’, ‘કાવ્યસુધા’ તથા ‘કાવ્યમણિમાળા’ ના જૂદા જૂદા ભાગોમાં છપાયાં છે. આ બધાં

+ ધવલ ધન્યાશ્રી રાગનાં કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે, તે ‘અનુગ્રહ’ માસિકમાં છપાય છે, આ માટે શ્રી જે. પી. જીવણલાલ તથા શ્રી શાસ્ત્રી કેશવરામને ધન્યવાદ.

કાવ્યો “ઉપર દષ્ટિ નાખતાં કવિનું” કાવ્ય સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું તેનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આવશે.

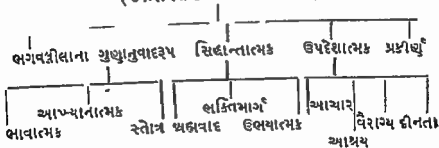
*

*

*

આ તમામ કાવ્યોમાં એકજ વસ્તુ છે અને તે કૃષ્ણભક્તિ. કૃષ્ણભક્તિ એજ દયારામની કવિતાનો આત્મા. તેને જો દૂર કરવામાં આવે તો તે કવિતા રસશૂન્ય થઈ જાય. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કવિતા લખવી તે તેમનું ખ્યેય નહોતું; પણ પોતાના સેવ્ય પરમાત્મા કૃષ્ણનું ગુણગાન કરવું તેજ તેમનું ખ્યેય હતું. આ કાર્ય માટે તેમણે કવિતાને સાધનરૂપ બનાવી હતી. છતાં કૃષ્ણભક્તિને મુખ્ય વિષય રાખીને તેમની કવિતા અનેકરૂપે પ્રકટી હતી. આથી તેમની કવિતાનાં અનેક સ્વરૂપો હતા. અનેક રાગરાગણીઓ અને છંદોથી તે વિભૂષિત હતી. આ તમામ કાવ્યોનું જો આપણે વિષય પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરીએ તો ગો. વા. મૂળચંદ્ર તુલસીદાસે સૂચવેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે તેના મુખ્ય બેદો પાડી શકાય.

(દયારામભાર્ગવીના કાવ્ય વિષયો)

ભગવદ્ગીતાના ગુણાનુવાદ ભાવાત્મક વિભાગમાં દયારામની શૃંગારની ગરબીઓ, કમળલીલા, દાણુલીલા, રાસલીલા, મુરલીલીલા, પૂનલીલા અને રૂપલીલા વગેરે કાવ્યોનો સમાવેશ થાય છે. આખ્યાનાત્મકમાં ‘રુકિમણી વિવાહ’, ‘સત્યસામા વિવાહ’, ‘રુકિમણીનું સીમન્ત’, ‘નામજાતિ વિવાહ’, ‘અન્નમિલાખ્યાન’

૩૬૬] 'લક્ષ્મીકવિ' દયાશરભભાઈનું 'અંબે' કથન :

વગેરે આવે છે. અને સ્તોત્રાત્મકમાં શ્રીનાથજી, શ્રીયમુનાજી, શેષશાયી વગેરેનાં ધોળ તથા ગરબીનો સમાવેશ થાય છે.

સિદ્ધાન્તાત્મક કવિતાના અઢ્યાદમાં 'ગુદાદૈત પ્રતિપાદન' અને 'આયામતખંડન' વગેરે આવે છે. લક્ષ્મીકવિના વિભાગમાં 'લક્ષ્મીવિધાન' તથા 'હરિલક્ષ્મીચંદ્રિકા' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને ઉલ્લાસાત્મકમાં 'રસિકવલ્લભ', 'રસિકરંજન', 'સિદ્ધાન્તસાર', 'લક્ષ્મીપ્રેમણી', 'સંપ્રદાયસાર' વગેરે આવે છે.

ત્રીજા ઉપદેશાત્મક કવિતાના આ ચાર વિભાગમાં 'ચૈતવણી', 'આતુરીનો ગરબો' અને 'મનપ્રભોધ' આવે છે. વૈરાગ્યના વિભાગમાં 'કાળગાનસારાશ', 'મનમતિમવાદ', તથા 'પ્રભોધબાવની' આવે છે. અને દીનતા વિભાગમાં 'લક્ષ્મી' અને શરણાગતિના પદો આવે છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગમાં 'સતસૈયા', 'સારાવલી', 'વસ્તુવદદીપિકા' વગેરે મૂકી શકાય. આ વિભાગોમાં—

આ ઉપરાંત 'ધિંગણસાર', 'તાલમાળા', 'રાગમાળા' પણ લખ્યાં છે. તેમનો સમાવેશ પ્રકીર્ણમાં કરી શકાય. દૂકમાં કવિએ આહિત્યના તમામ અંગોદ્વારા પોતાની કાવ્યસમૃદ્ધિને બહાલી છે.

આ બધાં કાવ્યો જોતા એમ જણાય છે કે કવિએ અનેકવિધ કાવ્યો લખવામાં નરસિંહ, અજો, પ્રેમાનંદ અને સામળની જેવી અગાધ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. પદો અને ગરબીઓ લખવામાં નરસિંહની, આખ્યાનો રચવામાં પ્રેમાનંદની અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષય ઉપર લખવામાં અખાના જેવી છે, એટલુંજ નહિ તે તે કવિએ કરતાં પણ તેમની કવિતા અધિક ખીણે છે. છતાં તે શક્તિનો વિનિયોગ ભગવત્સંબંધની પ્રાપ્તિ કરવાના સાધન તરીકે નરસિંહની માફક કરેલી છે.

ગરબીઓનું આખ્યાત્મિક મૂલ્યાંકન

દયાશરભભાઈના કાવ્યોમાં તેમની ગરબીઓનું અનેક રચન છે.

અત્રે દયારામભાઈની ગરબીઓ વિષે થોડાક વિચાર આપણે કરીએ. તેમની ગરબીઓ દયારામની કવિતા પ્રશંસકોમાં બહુજ પ્રચલિત છે. તેનો મુખ્ય વિષય ગોપી અને કૃષ્ણનો પ્રેમ છે. એ અગાઉ જણાવેલ છે, છતાં તેનું આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરવા અહિં આ તેનો ફરીથી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. અત્રેજીમાં જેને Symbolism પ્રતીકવાણાં કાવ્યો કહેવામાં આવે છે તે વર્ગમાં આ ગરબીઓ મૂકી શકાય. પ્રભુના દર્શન માટે ઉત્સુક ભક્ત, હૃદયમાં જે જે લાગણીઓ તથા ભાવોને અનુભવે છે તેને ગરબીઓમાં કવિશ્રીએ આલેખી છે. તે ગરબીઓની શ્રદ્ધતા તેના ભાવ અને સંગીતમાં છે. તેની સંગીતની મીઠાશ ઉપરથી ન્હાનાલાલભાઈ. દયારામભાઈ, 'એટલે ગુજરાતનું નારી સંગીત') એમ કહે છે કે 'દયારામભાઈની ગરબીઓ એટલે; ગુજરાતને આગણે આગણે ને ચોકે ચોકે જાણે ફૂલડાં વેચાં હોય, ને અમર વેણુ કરમાતા ફૂલડાં...ગુજરાતી સંસારમાં દયારામભાઈ ગરબીઓથી જીવે છે અને જીવે. દયારામભાઈ ગુજરાતજીની જીભે બેઠા છે. કંઠે ઢળ્યા છે, હૈયે ગુજે છે. સાડોદરા નાગરોએ ગુજર સાહિયને ઘણું આપ્યું છે. હરિલાલ ને કેશવલાલ ને બાળાશ કર; પણ અજળ ફાંકડો અદ્ભુત દયારામે આપ્યો.' ન્હાનાલાલભાઈ આ શબ્દોમાં દયારામભાઈની ગરબીઓની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે. ઉર્મિકાવ્યો તરીકે Lyric તે ઉત્તમ કવિતા છે. આ ગરબીઓમાંની ઘણીખરી દયારામકૃત કાવ્ય સમૂહમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. કેટલીક ફૂટી છવાઈ દ. કા. મ. મા. ભા. ૩ મા તથા ભા. ૪ મા બહાર પડી છે. કેટલીક લાંબી છે, અને કેટલીક-ટૂંકી છે. ઘણું ચાતુરીની નીચેની ગરબીઓ મોટી છે.

મારગ મુકોને કહુ છું કહાના દયારની જો,
મને રોકી રાખી છે કોણુ નારની જો.
સાંભળ વચન માઈ મેણુ દેદે દામની જો,

તે પણ જામિત ક્યું મન માઈ લાવતી જો.

સુજો સામળા હુ તમ માટે ધેવી થઈ જો,

માણસ કેરી જોળમા થકી ટગી ગઈ જો. સુજો ૧

રાધાજીને હૃદયેની નીચેની ગરખીઓ, ગાધાજીની માફક રૂપાળી
અને રસીની છે.

રાધે રૂપાળી ગમીલી તારી આખડી જો;

જોડી કૃષ્ણ સમાન જમી ફાકડી જો. રાધે

ઓરો આનને સતુણા હરિ સામળા જો,

શિખો આવડી કયા જોડ સાજની કયા જો

પ્રભુની સાથે રીસાયલા રાધા હવે પત્ની પ્રભુના જેવા આમ
રંગની કોઈ પણ વસ્તુને છાપડે પણ નહિ ઉભી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા
કરે છે તેને કવિએ કેવી વિનોદભરી અને હાન્યથી પૂર્ણ રજૂ
કરી છે. તે નીચેની ગરખી ઉપરથી સમજાશે

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવુ, મારે આજ પત્ની શ્યામ રંગ
સમીપે ન જાવુ

જેમા કાળાશ તે સહુ કોઈ સરખા, સર્વમા કપટ હોને આવુ.
કાળી કસ્તૂરીની બાદગી કઈ નહી, કાજળ ન આખમા સોહાવુ
લીલા અગર કાળી કચુકી ન પહેઁ, મમુનાનાં નીરમા ન નહાવુ
કોકિલા શબ્દ શ્રવણ કરે નહિ, કાગ વાણી શુકનમા ન લાવુ.
મકાઈમણિને મેઘ નજરે ન લાગુ, જાણુ વતાક ન આવુ
દયાના પ્રીતમજી એવુ મારે મુખે, કેહેણુ નહોં કહેવું ને ન કાહાવુ.

કેટલીક *ગરખીઓમા શૂગારરસની ચેષ્ટાઓનું વર્ણન વધા
જેવામા આવે છે, પણ તે શૂગારરસ પ્રભુ સંબંધનોજ છે. લોકિક
વિકારી સાહિત્ય જેવુ તે સાહિત્ય નથી. પ્રભુ તરફના ઉત્કટ પ્રેમને
દયારામભાઈ પૂર્વેના કવિઓએ સરદાસાદિ અષ્ટ સખાઓ

* આ મારે જુઓ પરિશિષ્ટમાં ગો.વાસી મૂળ્ય ૬ તેવીવાળાનો લેખ

ખિહારીદાસ તથા નરસિંહ મહેતાએ પણ સ્પષ્ટ રીતે ગાયો છે. પણ તે કાવ્યોને કાંઈ વિકારી સાહિત્ય ગણતું નથી. નરસિંહ મહેતાએ 'સુરત સગ્રામ' માં જેવી રીતે ઉઘાડો શૃંગાર વર્ણવ્યો છે, તેવો દયારામભાઈએ વર્ણવ્યો નથી. છતાં કેટલાકે આ ગરબીઓમાં દુષપાયથી દયારામભાઈની દૃષ્ટિને સમગ્રી શક્યા નથી, તેથીજ તેઓએ તે માટે અણુગમે દેખાડ્યો હતો. હવે દયારામભાઈનું માનસ અને દૃષ્ટિગિન્દુ સમજવાના ઘણા સાધનો આપણને મળ્યાં છે અને તે ઉપરથી આપણી ખાત્રી થઈ છે કે કવિએ કાંઈ વખતે લૌકિક પ્રેમનું વર્ણન કર્યું નથી. તમામ વસ્તુઓને પ્રભુના સંપ્રધર્મથીજ જોઈ છે. પ્રેમને પણ પ્રભુના સંપ્રધર્મમાં વર્ણવ્યો છે. તેમની નજરે પ્રભુના સંપ્રધર્મ વગરનું કાવ્ય હોઈ શકે નહિ. કાંઈ પણ કાવ્ય લેલેને તે ઉત્તમ હોય પણ તે પ્રભુ પ્રેમ વગરનું હોય તો વિષ જેવું છે. તો પછી કેવળ વિકાર જન્ય સાધાવાળાં શૃંગારરસના કાવ્યો કવિ લખે તે માની શકાય તેમજ નથી. વળા જે કવિની સંસાર વિષેની નીચે પ્રમાણેની માન્યતા હોય તે સંસારમાં રહેનાર, વિકારી કવિતા રચેજ કેમ ?

સંસાર તો સરવે જૂઠો શું થાશે રહો કે તૂટો,
તેણે છુટ્છ જાણી ફરિયે રે.

* * *

સંસાર તો સરવે ખોટો, પાણી માહેનો પરપોટો;
કુટી જશે નાહાનો મોટો રે,

આ વિચારનું નિત્ય સ્મરણ કવિશ્રીને રજાજ કરતું, અને તેથી તે કદી પણ સંસારમાં લપટાતા નહોતા. આવા વિચાર ધરાવનાર, યાની, અને લક્ષ્ય કવિ શૃંગાર રસની વિકારી કવિતા રચેજ નહિ. દીકાકારો કવિશ્રીનું દૃષ્ટિગિન્દુ સમજી શક્યા નથી, અને તેથીજ તેમને તેમાં વિકાર જણાયો છે. પણ દયારામભાઈની ગરબીઓ શુદ્ધ અને ઉત્તમ ભાવથી ભરેલી છે. ઉપરથી જ્ઞેતાં

શૃંગારની પરિભાષાથી તે ગરબીઓનો સાચો આત્મા ડંકાર્ત્ત જાય છે, પણ તે ભાષાના પદમા નહર રાખીને જો આપણે તેને બગાડ અનલોકીશું તો આપણને માત્રુમ પડશે કે કદેનાતી શૃંગાર રમની ગરબીઓમા દયારામભાર્ગવે ભક્તિમાર્ગના ઉત્તમમાંઉત્તમ તત્ત્વનેજ અર્થ છે આત્મા-પરમાત્માની સાથે ક્રીડા કરવી, તેની માથે રતિ કરવી વગેરે જાદીય ઉપનિષદમા જે જણાવ્યું છે તેનો કંઈક ભાગ પુગણકારે કૃષ્ણ અને ગોપીની નસલીવાના કાવ્યોની પ્રકટ કર્યો છે. અને ભાષા કવિઓએ તેમા અનેક ચમત્કારો ભરીને તેને વિરૂપ ગોલાયમાન બનાવ્યો છે. દયારામભાર્ગવ પણ તે ભાષા કવિઓના પગલે જઈને તે ઉત્તમ ભારને વાર્યુંવે છે. દયારામભાર્ગવની એક એક ગરબી ઉત્તમ ભક્તિમાર્ગીય ભાવ, તેમજ આધ્યાત્મિકતાથી ભરેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ ગોવર્ધનરામભાર્ગવે તેમા મોગની દૃષ્ટિ જોઈ છે. પણ યોગ કરતા વધારે સુદર અને જે સચ્ચી દૃષ્ટિ ભક્તિની છે તેજ દૃષ્ટિ દયારામભાર્ગવની ગરબીઓની છે. આ વિશે વિનૂત ચર્ચા અમે દયારામભાર્ગવના આન્તર જીવનમાં 'શૃંગાર રમ' નામના પ્રકરણમાં આપી છે. જગાસુએ સાચી જોઈ લેવી. પણ તે ગરબીઓની પછાડે કેવો અર્થ મઘાયલો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા ત્યાંજ આપેલા કેટલાક ઉદાહરણો અહીં આપેલા છે.

પ્રથમ નીચેની ગરબી આપણે લઈએ.

આઠ કુનાને નર વાવડી રે લોન, સોયમે પનિદારની હારઃ
માહારા વાલાજી દો, હાવાં 'નહિ જાડ મહિ વેચના રે લોન. ૨૬૦
સોના તે કેઈ માહાર્ક બેહેલુ' રે લોલ, ઉટેછી રત્ન જડ વ; માહા, ૧
કેડ મરડીને ઘડો મે ભર્યો રે લોન, તુટયો માદરો નયસર હાર; ૨
કાંઈ તે ઉમો કાનજ રે લોન, લાર્ક મુને ચકુલો ચહડાવ. ૩
હુ તુંને ઘડુલો જો ચહડાવું રે લોલ, થાય માદાગ ઘર કેરી નાર. ૪
તુજ સેરખા ગોવાળિયા રે લોલ, તે તો માહારા બાપાના મુનામ, ૫
તુજ સેરખી ગોવાળણી રે લોલ, તે તો માહારા' ચમની ખેત્તર; ૬
દયાનો પ્રીતમ પ્રજુ પાતળા રે લોલ, તે તો માહારાં પ્રાણના આધાર. ૭

આ શૃંગારરસની ગરબીનું પરમ હાર્દ “સોના તે કેડું માહારું
 બેહેડાનું” ધ્યાનપાત્ર પંક્તિઓથી વિશેષ રીતે સ્ફુટ થાય છે. ગોપી
 જળરસ ભરવાને કુવાને કહે જાય છે. અહિંયાં સસારને કુવાની
 ઉપમાથી સમજતાં અર્થ જરાજરા સમજાશે. સંસારરૂપી જાડા
 કુવામાંથી પ્રભુ રસ રૂપી જળ પ્રાપ્ત કરનાર ગોપી-લક્ષ્મી હૃદય કેવું
 હોવું જોઈએ ? તે રસને કેવા પાત્રમાં રાખવો જોઈએ ? તે કહે
 છે કે “મોનાના બેહેડામા”-સુવર્ણસમ-વિશુદ્ધ બનેલા હૃદયમાંજ
 પ્રભુ પ્રેમનો રસ રહી શકે; માટે ગોપી સોનાનું બેહેડું લઈને જળ
 ભરવાને જાય છે. હૃદયની શુદ્ધિ ચારિત્ર્યના આધારે ટકી રહે છે,
 અને તે ચારિત્ર્ય જ્ઞાનથી દીપવું જોઈએ. જ્ઞાનને શાસ્ત્રમા જ્યોતિઃ
 પ્રકાશ કરવું છે અને ઉપલક્ષણથી જ્યોતિઃ યુક્ત વસ્તુ અર્થાત્
 રત્ન અર્થે કહે છે. માટે અહિંયાં રત્નજડિત હિરણ્મય સોનાનું
 બેડું ટકાવી રાખવાને અતિ ઉપયોગી છે એમ કહ્યું છે. કુવામાંથી
 જે જળ ખેંચવાનું છે તે પરિશ્રમ થાતો પ્રવાહન વગર પ્રભુ પ્રેમ
 પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. કેડ મરડીને જળ બહેડામા ભરવા જતા
 ગોપીઓની મીઠામાં નવસેરો હાડ હતા, તે એકદમ તટ્ટી ગયો.
 અહિંયાં નવસેરો હાડ એટલે નવધા લક્ષિત સમજવાની છે.
 જ્યારે લક્ષ્મી પ્રેમ લક્ષણા લક્ષિત હૃદય પામે છે ત્યારે શ્રવણાદિ
 નવધાલક્ષિત આપો આપ ખસી જાય છે નવધા લક્ષિત પ્રતિ
 લક્ષ્મીના ચિત્તની રુચિ રહેતી નથી. માટે અહીં કહે છે કે “તૂટ્યા
 મારો નવસરહાર” આ સમયે કુવાના કાઠ ઉપર કૃષ્ણ હિંચા હતા,
 તેમજે જોયું કે આ ગોપી કુવામાંથી જળ ખેંચી રહી છે તે તેની
 સાથે હું થોડોક વિનોદ કરું, તેટલા માટે પોતે તેના બહેડા તરફ
 ઠાકરી મારે છે. જે બહેડું સામાન્ય માટીનું હશે તો તે કુટી જશે
 અને ખીજ કાઠ પણ ધાતુનું હશે તો નહિ કુટે. કૃષ્ણે ઠાકરી મારી
 તો પણ બહેડું કુટ્યું નહિ એટલે તેમની ખાત્રી થઈ કે જળપાત્ર
 (હૃદય) તો દૃઢ છે. એટલે માહિ સ્થિત જળનું બહિઃનિઃસરણ
 થશે નહિ. અર્થાત્ જ્યારે લક્ષ્મી નવધા લક્ષિત જે સાધનરૂપ લક્ષિત

છે તેનો ત્યાગ કરીને પ્રેમવક્ષણામા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે પ્રભુ તેની પાસે આવીને ઉભા રહે છે. એટલે તેના લક્ષ્મીને પ્રભુ પ્રાપ્ત થતા વધુ વિલંબ લાગતો નથી જો કે આ રીતે તે પ્રભુની સમીપ છે અને પ્રભુ પોતે તેને પ્રાપ્ત થવાને ઈચ્છે છે, છતાં પણ પ્રભુ આ સમયે તેના હૃદયની પરીક્ષા કરે છે. કારણ કે જો હૃદય શુદ્ધ હશે નહિ તો પછી પ્રભુ પ્રેમનો રસ ત્યાં સ્થિત થઈ શકશે નહિ તેથી કાકડી મારીને અર્થાત્ પરીક્ષા કરીને તે હૃદયની વિશુદ્ધિનો કયાસ પોતે કરી લે છે.

લક્ષ્મી તો એમ સમજે છે કે હૃદયની શુદ્ધિ ટકાવી રાખવી તે જીવના સામર્થ્યની નહિ, પણ પ્રભુની કૃપાથીજ થઈ શકે છે માટે અહિં આ બેહેકું' માયા ઉપર ચડાવવા કૃષ્ણને ગોપી વિનંતિ કરે છે. અર્થાત્ રસયુક્ત હૃદય ધાન્ય કરવાને લક્ષ્મી પ્રભુની સહાય માગે છે. ન્યારે લક્ષ્મી પ્રેમવક્ષણામા આગળ વધે છે ત્યારે પ્રભુ પોતાના ગૌરવનુ ભાન જૂલી જાય છે અને જીવની સાથે કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ સિવાય તેનો પ્રેમભાવ વધારવાને, અગર જો એનું રખવન થતું હોય તો તેમાંથી તેને અટકાવવાને, ઈચ્છામા આવે તે પ્રમાણે છૂટ લે છે; કારણકે સ્નેહસાત્ત્વમા વિધિનિષેધના નિયમોનું પાલન થતું નથી. પ્રેમીઓના પ્રેમપન્થે લોકિકોને વડે લાગે છે પણ તેમને તો તે જાણ્યું હોય છે. માટે અહિં આ કૃષ્ણને ગોપી કહે છે કે જો 'તું મારા ધરની નાર થાય તો જ હું તને બેહેકું' ચઢાવું, અર્થાત્ સત્પત્ની પોતાના સત્પતિને જે શુદ્ધ અને નિર્મળ ભાવથી સેવે છે તેવાજ ભાવ જો પ્રભુ પ્રતિ રાખવામા આવે તો જ રસ યુક્ત હૃદયની સ્થિતિનું નિર્વહણ પ્રભુ કરે.

આવે સુદર આશય આ ગરબીમાંથી સમજાય છે આમા લૌકિક શૃંગારનો છાટો સરખો પણ નથી. ફક્ત લૌકિક શૃંગારની પરિભાષાથી વર્ણન કર્યું છે, પણ સહૃદય અને વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળાઓ તો કવિઓના ગૂઢ આશયોને એકદમ સમજી જાય છે.

- રાધે તું ખ્યારીને ખીણું અવર ન કોઈ,
જેને જગત્ મોલ્યુ તે તો તુંને રહ્યો મોહી. રાધે તુ. ૧
- ગોકુળની ગોરી સહુ એની પુઠે ભમે છે,
તેરે બહાલાને તહારી ગાળો ગમે છે. રાધે તુ. ૨
- પ્રજવામા સહુને એ નાક ઘસાવે,
તેરે વહાલો તાહારે ઘેર વણુ તેડ્યો આવે. રાધે તુ. ૩
- હું પણ જાણુ એહેતું મળવૂ ક્યાંથી
ક્ષણુ એક અળગો ન થાય તારે ત્યાંહાથી. રાધે તુ. ૪
- તે વશ કીધો રાધે દયાનો પ્રણય,
હું નવ જાણુ તેં તે કઈ ગોર પૂજી. રાધે તુ. ૫

આમાં રસનીસિદ્ધિ-સિદ્ધિ શક્તિરૂપ રાધાને રસ સ્વરૂપ-કૃષ્ણ વશ થાય છે, પણ ગોકુળની સૌ ગોપીઓ પુઠે ભમે છે-સામર્થ્ય શક્તિઓરૂપી ગોપીઓ છતાં પણ તે તેમને વશ થતા નથી.

રસરૂપ બ્રહ્મ સર્વદા પોતાની સિદ્ધિ શક્તિ સાથે અન્વિતજ છે એવા ગૂઢાર્થ અને રમણીય અર્થનું સૂચન કવિ પોતાની ભાષામાં કરે છે. હવે આપણે ખીણ ગરખી લઈએ

આવોની માહારે ઘેર માણવા.

હોજી રાજ આવોની માહારે ઘેર માણવા ટેક.
પ્રેમ રસ ખ્યાયો તે પીવાને પાવા, જેવન તૂગિને પલાણવા. હોં
પડતી રાતે પધારજે પ્રીતમ, કોઈ નથી એહું જાણવા. હોં
મારી ગેરીના છે સત સાધુ, પરની ન વાત જેમે જાણવા.
પ્રભાતે જાતાં કોઈ પૂછજે તો કહીશુ તેડ્યા તા વલોણું તાણવા હોં
સર્વ તજે પણ સમે સંભાળે, રસિઆ તે પરમાણવા. હોં
રાજની રૂપાળી હમેચિત્ત માહારું ચોધું સમર્થ નથી વખાણવા હોં
ઘણા દીની આશા મારા મનમાં દયા પ્રણુ.

માહારે મહોવે એક વાર માણવા. હોજીરાજ.

પ્રેમ રસનું પાન પરસ્પર થવું જોઈએ, માટે તેનું પાન કરવા તથા કરાવવા ભક્ત (ગોપી) પ્રભુને કૃષ્ણને કેવી રીતે નિમંત્રણ કરે છે તે ભાવ આ ગરબીમાં કવિએ જણાવ્યો છે. પ્રેમ રસનો પ્યાલો જાતે પીવાને તેમજ પાવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ ‘જેળન ટૂરીને પલાણવાને’ પણ આમંત્રણ કરે છે અર્થાત્ ભાવનું ઔઠકટથ હોય તોજ પ્રભુ તે હૃદયમાં આસન કરે છે. પ્રીતિ રસ સર્વને સુલભ નથી. ફક્ત વિદ્વાઓજ તેને પીછાણી શકે છે અને તેમાં કોકજ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે અખિલ સંસાર તેથી વિમુખ છે તેઓ તો અજ્ઞાન જન્ય અને અહંતા મમતાત્મક સંસારની રાત્રિમાં ગોયાં ખાયા કરે છે, પણ પ્રેમ માર્ગના દિવ્ય પંથે વિચરનારાઓને પ્રભુની સાથે રસ કીડાનેા અનુભવ કરવાને સુદર અને રમણીય અવસર છે; તેથી ત્યારે સંસારના લોકો વિષયાસક્ત બને છે ત્યારે આ ભક્ત ભક્તિના ઉચ્ચ શૃંગ ઉપર વિહાર કરે છે. માટે અહિંઆ ગોપી કૃષ્ણને આવવાને કહે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે યા નિશા સર્વમૂતાનાં યસ્યાં જાગર્તિ સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ મૂતાનિ મૂતાનિ સા નિશા પદયતો મુનેઃ જે નિશા સર્વ ભૂતોની છે તેમાં સંયમી પુર્યો જાગે છે અને જેમાં ભૂત પ્રાણીઓ જાગ્રત્ રહે છે તે સંયમીની નિશા છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તનાં જીવન અને સંસારીના જીવન સંબંધી સમજવાનું છે. પ્રભુને રાત્રે પધારવાનું નિમંત્રણ ગોપી કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે તે સમયે જે રતિ રસનો અનુભવ કરવામાં આવશે તે સંસારના વિષયમાં આસક્ત બનેલા પામર જીવો તેને સમજી શકશે નહિ. આથી ભક્તના હૃદયમાં રહેલા શુદ્ધ ભાવનું ગોપન કરવાને તેમાં ઉદ્દેશ છે. ભક્ત હૃદયનો શુદ્ધ ભાવ હમેશાં ગોપ્ય રહે જોઈએ. તેને પ્રકટ કરવાથી રમાભાસ થઈ જાય છે. ગોપી કહે છે ‘આપણી રસ કીડા ગુપ્ત રહેશે’ તે કાંઈના જાણવામાં આવશે નહિ કારણ કે મારા પાડોશીઓ તે સાધુઓ છે, ભક્તો છે. તેથી તેઓ ખીજની વાતમાં માથું મારતાં નથી. કાંઈ ભક્તને પ્રભુ પ્રેમનો અનુભવ થયો હોય

તો તેને સસારના લોકોની માફક બહાર ખુલ્લો કરતા નથી. આ રીતે લોકો પ્રભુ પ્રતિ પોતાનો લાવ કેવો રાખવો તેનું ઉદાહરણ આ ગગ્ગીમાં આપ્યું છે. દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના ગરબી સંગ્રહમાંની ગરબી કર મા ગોપિકા નીચે પ્રમાણે પ્રભુને કહે છે

“શ્રી જમુનાતેજના ઘાટમાં રે યોવ, રોડી રાખી છે મુને વાટમાં રેયોન.
માગી નણદ સખીઓ સાથમાં રે લોલ,

તાંગી મા દેશો હશી હાથમાં રે લોલ.

માહારો પાનન પણ શુ સાહારણે રે લોલ,

ઝાલા યે કા પેના થાન છો રે લોલ

વહાના વાત કહુ તે ધગે ધ્યાનમાં રે યોવ,

સમજી જાઓને પ્રભુ માનમાં રે લોવ.

વાટમાં નાત ના કીજીએ રે લોલ, દુરીજન લોકથી બીડીયેજ રે યોવ.
શ્રીવાદિ

ગોપી પોતાની સેવરો તથા ઈતર સહીઓના સાથમાં શ્રી જમુનાજીના ઘાટ ઉપર જાય છે ત્યાં કૃષ્ણ તેનો પાસવ તાળે છે તે સમયે તેમ નહિ કરવાને ગોપી કૃષ્ણને વિનવે છે આ ગગ્ગીમાં એવો ગૂઢાર્થ રહેનો છે કે જોઓને જલ ન્હની તાણાવેલી લાગી છે અને તે ગસમાં મગ થયા હોય કે તેઓ, તે ન્હને નાંસાગ મુળથી વા ઈતર મનુષ્યથી ગોપ્ય ગએ છે તેને તેઓ કહી પશુ પ્રકટ કરતા નથી પ્રભુ માફ ત તેમના દુનિયાને અને તેમને ન્હને મૂર્તિ યા રસાનુભવ થાય તો પણ ન્હને તેઓ ગુપ્ત ગએ છે

માણીગર આવો, મ્હાટે મ્હેરે ન્હને આવો,

લાલ શાને લોચન લલ્લાવે, મ્હાટે મોરે રે,

ઘણા દિવમની ગવાહુ જુદી, તે ન્હને લલ્લાવે દ્વારે

ના નંધ્ય ન્દેશો જલ્દા મહે ન્હને, ફરી બદસર મ્હાટે

મન માની મોળે માંછીશે, ફરી તો નહિ ફાવે. માદારે૦
જ્યારે ત્યારે પણ હું છું તમારી, સીદને તરસાવે? માદારે૦
અધર સુધારસ સુખનો સાગર, આજ પીએને પાવે. માદારે૦
રસિક રાત્રી છે દયાના પ્રીતમ, માટે માદારે દાવે. માદારે૦

આમા ભક્ત હૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને કેટલું ઉત્સુક અને
ઉત્કટ ભાવનાયુક્ત છે તેનું દર્શન થઈ શકે છે. હૃદય સ્થિતભાવને
પ્રત્યક્ષ કરવાને ભક્તના નેત્ર કેટલા ઈતેજ્ઞ છે તે બીજી પ કિતિમા
મૂલ્યવ્યુ છે ભક્ત કહે છે કે “ ઘણા દિવસથી હું આપના દર્શનનો
ઉત્સુક છું. મને આજે દર્શન આપનો કાલે આપના એ આશામાને
આશામા હું દિનસ વ્યતીત કરું છું. પણ હજી સુધી આપની કૃપા
મારા ઉપર ઉતરી નથી. એટલે આપના દર્શનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ
કરવાને હું હજી પણ પાત્ર બન્યો નથી. એ વિચારથી, હે પ્રભુ,
મારું મન મુઝાય છે. હવે હું શું કરું કે જોઈ આપના દર્શન કરી
શકું એ વિચાર અહોનિશ થાય છે. વિચારમા મારી છુદ્ધિ પણ
નબળી પડી ગઈ. હૃદય વિરહાગ્નિની જ્વાળાથી અતિ મંત્રમ બન્યું
છે. તો આપના વિપ્રયોગનું-વિરહનું અસહનીય દુઃખ શાન્ત થાય
તેમ આપ હવે કરો.” આ રીતે ભક્તહૃદય પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને
કેટલું ઉત્સુક છે તે આ ગરબીમા જણાવ્યું છે. આમાં ભાવનાની
ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવી છે.

આ રીતે અત્યંત દર્શનોત્સુક અને વિરહાતુ ભક્તહૃદયને પ્રભુના
રસનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે કેટલા બધા આનંદમા આવીને
મસ્ત થઈને કુલે છે તેનું નિરૂપણ નીચેની ગરબીમા કરિ કહે છે.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી, મેહે દુઃખ નાખ્યું છે રેલી.

આવ્યા વહાલો ફૂલી અલબેલી૦
સ્વામ મુંદર વરનું મુખ નીરખીને, ગોપીકા ચર્ષ ઘેલી—આવ્યા વહાલો. ૧
અંતર અગ્નિ હોલાયો વિરહ, ચર્ષ આનંદની હેલી—આવ્યા વહાલો. ૨

ત્યમ કુલી ન્યમ પામે રંક, મહારત્ન મણી થેલી—આવ્યા વહાલો. ૨
 શ્રીમદ્દાસદમીજી તે દુર્લભ વસ્તુ. તે પ્રેમે થઈ સેહેલી—આવ્યા વહાલો. ૩
 દયાના પ્રીતમજીની સંગે રમતાં, વાધી વહાલતણીવેલી—આવ્યા વહાલો. ૪

ત્યમ રંકને મણીની થેલી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેમ ભક્તને પ્રજ્ઞના રસનો સાક્ષાત્કાર થતાં થાય છે. આ ગરબી તથા એવી અન્ય ગરબીઓમાં દયારામભાર્ગવે * ગોવર્ધનરામ કહે છે તે પ્રમાણે વહેલી જેવી લોકલાજને ન ગણતી કૃષ્ણ સાથે વ્યભિચાર વાસના રાખતાં ગોપીઓની જનપ્રીતિરૂપ ભક્તયોગનું વર્ણન કર્યું નથી, તે ઉપરની દૃષ્ટિથી આ ગરબીઓ વાંચનારને માણુમ પડશે. દયારામભાર્ગવના દરેક કાવ્યનું મર્મસ્થાન રસ છે. તે રસ અગર પ્રેમભક્ષણભક્તિ એમના અખિલ અક્ષરદેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તે રસ દયારામના અક્ષરદેહનો આત્મા છે. આત્માથી જ આ અક્ષરદેહનું ચૈતન્ય તથા ગતિ ઈત્યાદિકાર્ય સંભવી શકે છે. જે આ રસરૂપી આત્માનું ચૈતન્ય કવિના અક્ષરદેહમાં ન હોત તો તે અક્ષરદેહ શબવત્ :નિશ્ચેષ્ટ અને જડરૂપ ગણાત અને તેથી તેનો પ્રકાશ જે આપણે અઘાપિ ઝીલીએ છીએ તે ન ઝીલાત. દયારામભાર્ગવી પ્રેમભક્ષણ ભક્તિમાં યોગનો જે સંપ્રદાય કરવામાં આવે છે તે એક ગંભીર ભૂલ છે. આ ભેદ દયારામભાર્ગવ પોતેજ નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે.

જોગતો તેને જોઈએ રે, જેનું મન જગત્તમા ભમે,
 તે તો અચળ અમાઈ રે, ચિત્ત રસિયામાં રમે.
 જેનું મન માને રે, જોગ સુખેથી થડો,
 અગો તો એહ માયું રે, પ્રીતમજીનું પ્રીત રહો.

વળી—

જાનીની ગતિ નવ પહોચે રે, પ્રેમરસ પ્રેમીને જરે,
 જેમ દૂધ સિંહજી કેરૂં રે, સિંહજી સુત હોય તોજ કરે.

એ પ્રેમ પરમ આનંદરમ રે, રમે વિષય રસ મન આણે,
એમાં શુક મુનિને શિવ થાક્યા રે, તે શું કામી જન બાણે.
જેણે કામને મોહ પમાડ્યો રે, તે પ્રભુ કામે વશ હ્યમ થાયે,
એ કૃષ્ણ કીડા રસ ગાતાં રે, કામ રોગ ઉરથી જાયે.

આ પ્રેમ રસને વિષય તુલ્ય ગણનાર તે પ્રેમ સમજી શકતો
નથી એવું પણ આમા કહ્યું છે. યોગ કેવો છે તો તે કહે છે:—

અજ્ઞા સરખા જોમને શુ પાથરીએ કે જ્ઞાતીએ ?

પ્રત્યક્ષ પાવક પરહરી, શિદ પત્થરમા શિર ફેડીએ ?

અર્થાત્ દયારામના સિદ્ધાન્તાનુસાર યોગ અને ભક્તિમા ધણોજ
બેદ છે, તો પછી તે ઉભય અલિખ છે, એમ કદપી લઈને તેમની,
રસાત્મક પ્રહ્લના પરમસૌ દર્શ નિરૂપક ગરબીમા યોગદષ્ટિનો આરોપ
શી રીતે ઘટાવી શકાય તે સમજી શકાતું નથી ?

અહીં આપણે નીચેની પંક્તિઓ જેમા ગોવર્ધનરામ યોગદષ્ટિનું
આગેપણું કરે છે તે ઉતારીએ.

આપો દધિનું દાણુ નાગરી, એ લાગ્યું મમ ચિત્ત;
તમારે કાજે નિત્ય હું ઉભો, અપો તન મન વિત્ત,
વૃન્દાવનમાં ધેનુ ચરાવું, માયું ગોરસ દાન;
નાના ખેલ સખાસંગ જેલું, પીયૂષ પીઉ નૃપધાન.
અસિ ગ્વાલિની ! મહામત વચન એ, બોલું કરી વિચાર;
અચળ રાઘવ ગોવર્ધન મ્હારે, વૃન્દાવન મોઝાર.

* ચોરી * કઈ * ભક્તના * ચિત્તની * વળી * દધિનવનીત,
સખા * વૃન્દ * સહિ * મિત્ર * અમારા, * મહારાજ * રજનીત.

* કમળ * કોશમાં * વસે * મધુષ * જેમ * ભૂમિ * રહે * મોરાર;
દુધ * દહીંની * નાત * જનાવે * વાત * કરે * ગોપાળ. +

(૧૩ પ્રા-કા-મા. પૃ. ૨૩૩)

આમા સાક્ષરવર્ષ કહે છે કે મોગીની એક અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો અત્યુક્ત થાય છે. તે ઇન્દ્રિયો રૂપ ગાયેને શ્રીકૃષ્ણ વેણુનાદથી અંતર્મુગ્ય કરે છે. એટલે બહાર દોડી જતી અટકાવી તેમને અંતર્મુગ્ય રહી ચરવાની ગોચર ભૂમિમા તેમને કૃષ્ણ અને ગોકુળના ગોવાળો ચરાવે છે. * * * એ ગોચર ભૂમિનો એક ભાગ ગોવર્ધન-ગિરિ (ચિદાકાશ) મા છે. એ ગાયેન (ઇન્દ્રિયાનું) દોહન કરનાર ભકતો પાસે તેમણે દોહેલા ગોગસનું અને ગોરસના બનેલા પદાર્થનું દાણ કૃષ્ણ ધૂટીને પણ લે છે. અર્થાત અતર્મુગ્ય થયેલી ઇન્દ્રિયોમાથી ધ્યાનના વિષય થયેલા પ્રયત્નો એકાગ્ર વિષયો વગેરે પોતાની ભણી આકર્ષી લે છે. આ રીતનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. અર્થાત શ્રીયુત ગોવર્ધનભાર્ગવ આ ગરખીનું ગુહ્ય યોગની પરિભાષામા સમજાવે છે. સપ્રદાયમા યોગનું ધ્યાન છે ખરું, પણ ત્યાં યોગને પતજલી જે અર્થમા લે છે તે અર્થમા નથી. ભગવદ્ ભક્તિ બરાબર થક શકે તેટલા માટે ચિત્તનો નિગ્રહ કરીને પ્રભુમા જોડવા માટે યોગ આવશ્યક છે, પણ આ યોગ ગોવર્ધનભાષાએ જે પતજલીની પરિભાષાને અનુસાર સમજાવ્યો છે તેથી ભિન્ન છે ઉપરની ગરખી ભક્તિમાર્ગની પરિભાષામા નીચે પ્રમાણે સમજી શકાય. યોગ એટલે જોડવું. પ્રભુમાં ચિત્તને જોડવું તે. અને તે ભક્તિથીજ શક્ય છે.

૪ દાવનભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિના પ્રદેશમાં કૃષ્ણ અને અન્ય ગોનાળો ઘેતું ચરાવે છે તે સમયે ધજની ગોપીઓ દહિ વેચવાને જાય છે; ત્યારે રસ્તામા કૃષ્ણ તેમને અટકાવીને તેમની પામેથી દાણ માગે છે. તે સમયે કૃષ્ણ ગોપીને પોતાનો દાણ માંગવાનો અધિકાર સ્થાપી છે તે કહે છે.

ઉપર ઉપરથી વચિનાર આ ગરખીમાથી આટલુંજ સમજે છે પણ ભક્તિ માર્ગની દૃષ્ટિથી વાંચવાથી તેનું પરમ રહસ્ય ખુલ્લું

ચાય છે. કૃષ્ણ એટલે આનંદસ્વરૂપ રસાત્મક પરબ્રહ્મ. તે વૃન્દાવનમાં (વૃન્દા એટલે ભક્તિ) ભક્તિ પ્રદેશમાં (વૃન્દા એટલે સ્ત્રી) સ્ત્રેણુભાવથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરાવનાર-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના પ્રદેશમાં ગાયોને ચરાવે છે. ગાય અગર ધેનુને માટે સંસ્કૃતમાં “ગો” શબ્દ છે. ગોના અનેક અર્થ ચાય છે, તેમાંથી અહિં આ “વાક” અનુકૂળ છે. અર્થાત્ શ્રુતિનાં વચનો, તેને પોતે વૃદાવનની ભૂમિમાં ચરાવે છે, એટલે ભક્તિના પ્રદેશમાં શ્રુતિ વિચરે છે. શ્રુતિના વચનોનું તારતમ્ય ભક્તિમાં છે એવો અર્થ આમાંથી દ્વિત યાય છે બ્રહ્મ વિષયક શ્રુતિઓની ગતિ ભક્તિમાંજ છે. તે ભક્તિના પ્રદેશમાં ચરવાથી તેમને પોષણ મળે છે ભક્તિમાંજ શ્રુતિના વચનોની સાચકતા છે એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. વૃદાવનની ભૂમિમાં ગોવર્ધન ગિરિની આગુપ્પાગુ આ ગાયો ચરે છે તેથી તેમનું પોષણ ચાય છે. ગોવર્ધન એટલે ગોની વૃદ્ધિ કરનાર પોષણ કરનાર એવો ગિરિ. અર્થાત્ બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્રુતિના રહસ્યનું સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે બ્રહ્મસૂત્રમાં સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પ્રવેશ થતો નથી તેથી તેમને તે ધણો દુણુ હોય છે. તેથી તેને અહિં આ ગોવર્ધનગિરિ કહ્યો છે. આ ગોવર્ધનગિરિ વૃદાવનની ભૂમિમાંજ છે. બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે, તે ભક્તિ પ્રદેશમાંજ છે. ભક્તિજ બ્રહ્મ પ્રાપ્ય છે. એવો પરમગોધ તેમાં સમાયલો છે. આ ભૂમિમાં યજ્ઞને દધિ વેચવા જનારની પાસે કૃષ્ણ દાણ મળે છે. ભક્તિ પ્રદેશમાં યજ્ઞને વિચારવાને કંઈક આપવું પડે છે-કંઈક ત્યાગવું પડે છે. ત્યાગ વગર તે તેને લબ્ય નથી. ત્યાગરૂપી દાણ પ્રભુને આપવું પડે છે, દધિ એ ધૃત-રનેહજનક છે. એટલે રનેહમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં ભક્તે શુ શુ આવશ્યક રીતે કરવું જોઈએ તે અહિં આ જણાવ્યું છે. અહિં આ ભગવાન દાણમાં ગોપી પાસે તન, મન અને વિત્ત મળે છે. પ્રભુ પ્રેમની સિદ્ધિ માટે ભક્તે સેવા કરવી જોઈએ. સેવાના ત્રણ પ્રકાર છે, તનુજ (દેહથી થતી) વિત્તજ (દ્રવ્યથી થતી) અને માનસિક (મનથી થતી)-આ ત્રણ પ્રકારની સેવા એક પછી

એક બની આવે તોજ તેને દહિં વેચવા જવાનો, પ્રેમમાર્ગના ઉપસક્ષક લક્ષ્મીમાર્ગમાં જઈને પસાર ચવાનો, અધિકાર છે.

આ ગરખીમા ગોવર્ધનરામભાઈએ “ચોરી કરુ લક્ષ્મીના ચિત્તની” એ શબ્દો મોટા અક્ષરથી જાખ્યા છે, અને એ ઉપરથી એઓ એવું અનુમાન કાઢવા માગે છે કે એ શબ્દોમાં યોગનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે. પણ દયારામભાઈએ એ શબ્દોમાં યોગની પરિભાષાનો અર્થ આપ્યો નથી તે ઉપરના અર્થની સંગતિ જોતા જણાશે. લક્ષ્મીના ચિત્તની ચોરી કરવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જે સેવાપરાયણ જીવો છે, તેમનું ચિત્ત સેવાદાયકમાં એવું પરોવાઈ જવું જોઈએ કે જેથી કરીને તેમાં તે આકર્ષવ નહિ. શ્રીમદ્દયારામભાઈએ પણ કહે છે કે ચેતસદગ્ધણ સેવા ચિત્તનું પરોવાવું તેનું નામ સેવા કહેવાય છે. આ સેવામાં ચિત્તની એકાગ્રતા અગર તન્મયતા પ્રભુ કૃપા હોય તોજ બની શકે છે, અનુદા નહિ, એ લાવનું મૂલ્ય કવિ એ પક્ષિમાં કરે છે.

શકતા હોઈએ તો પણ તેની રસિકતા, ગેયતા અને મધુરતા ખરેખર ઉત્તમ છે.

ફૂલી અલખેલી, આબ્યાં વહાલો ફૂલી અલખેલી,
પ્રેહેદુઃખ નાખ્યું છે રેલી, આબ્યા વહાલો ફૂલી અલખેલી.
સ્વામ સુંદર વરનું મુખ નીરખી, ગોપિકા થઈ વેલી. ૧
વિરહ અગ્નિ ઓલાયો અતરનો, થઈ આનદની હેલી. ૨
તેમ ફૂલી જેમ પામ રક, મહારતન મણી પેલી. ૩
મહાલક્ષ્મીને દુર્લભ વસ્તુ, તે પ્રેમે થઈ સેહેલી. ૪
દયાના પ્રીતમજીની સગે, રમતા વાધી વ્દાય તણી વેલી. ૫

ફૂણુ અને ગોપી એક રૂપ છે, તેમાં કોઈ પણ ફેર નથી એનો ભાવ કેવી સુંદર રીતે કવિએ અહિં આ આપ્યો છે તે જુઓ.

ગિરિવરધર ગોપી રૂપ, એક ગિરિવરધર ગોપી.
જેમ પ્રતિબિમ્બ સગ રમે બાળક, એમ લીલા ઓપી રૂપ. ૧
કાશીમા મુક્તિ ને શ્રી ગોકુળમા, પ્રેમ વેલ રોપી રૂપ. ૨
મજ વનિતાને વશ થયા વિદન, વેદ વચનને લોપી રૂપ. ૩
પુદ્ગલિતે પ્રેમરસ ન પીધો, શુ થયું પેરમે રોપી રૂપ. ૪
દયાના પ્રભુની લીલાયે મુખ મરડ્યું, તેને કાળ ગેના કોપી રૂપ. ૫

ખરેખર કવિશ્રીના જેના સરકારી વાચકોના હૃદયને તો આ ગરખીઓ વાંચીને અબોધિકજી આનંદ થશે. દયારામભાઈ એ ગરખીઓના રાજ જે કહેવાય છે તે ખરેખર સત્ય છે.

જિંચી કાઢિના પ્રભુભક્ત

દયારામભાઈ જિંચી કાઢિના પ્રભુભક્ત હતા. શ્રીકૃષ્ણ એ એમનું સર્વસ્વ હતું. તેમને (કૃષ્ણને) જ 'તેમણે પોતાનું' સર્વસ્વ માન્યું હતું. તેજ તેમના જીવનાધાર અને જ્વાળી હતા. તેમને દેહ, ઈન્દ્રિય, અંતઃકરણ, બુદ્ધિ અને આત્મા સમર્પિત કર્યા હતા અને તેમને જ પોતાના હૃદયનો રતિરસ આપ્યો હતો. કવિએ પોતાના

સ્વામી કૃષ્ણ સાથેના પ્રેમસંબંધમાં જે રસ ભોગવ્યો હતો, જે રસમસ્તી માણી હતી, તેનું વર્ણન તેમણે ગરબીઓમાં કર્યું છે. એમની પ્રત્યેક ગરબી, પોતાના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ સાથેની રસમસ્તીમાં એમને જે માનસિક અનુભવ થયો, જે લાગણીઓનાં સ્પંદનો અનુભવ્યાં, તેનો આગેદુર્ય ચિતાર રજૂ કરે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો તેમની ગરબીઓ તેમના મનનું, તેમના માનસિક વ્યાપારોનું પ્રતિબિંબ છે. કવિ એક સ્થળે કહે છે કે, 'કવિતા એ કવિનું કલેશુ' છે.' આ વિધાન તેમની ગરબીઓને સત્ય રીતે લાગુ પડે છે. દરેક ગરબીઓમાં જુદો જુદો માનસ અનુભવ એમણે પ્રગટ કર્યો છે. કવિ તો માનસશાસ્ત્રી નહોતા; છતાં તેમની ગરબીઓમાંથી માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીને, માનસિક વ્યાપારોના અભ્યાસીને, ઘણીજ સામગ્રી મળી શકે.

દામ-પ્રેરણાનું ઊર્ધ્વીકરણ

માનસશાસ્ત્ર એ અર્વાચીન શાસ્ત્ર છે. તે મનના વ્યાપારોનું અભ્યાસ કરનારું શાસ્ત્ર છે. તેમાં પણ જુદા જુદા સંપ્રદાયો છે. ક્રોઈડનું માનસપૃથક્કરણ એ માનસશાસ્ત્રનો નવો સંપ્રદાય છે. દયારામભાર્ગવે માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો; છતાં એમની ગરબીઓ અને એમનાં કેટલાક કાવ્યો વાંચતાં આપણને તેમાંથી માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેટલુંક જાણવાનું મળે છે 'મન-મતિ સંવાદ' નામના કાવ્યમાં મન, મતિને પૂછે છે કે, 'હે મતિ! વિષયમુખ તરફ તેમજ ધનપ્રાપ્તિ તરફ હું કેમ ખેંચાઈ છું? એ મેળવવાને માટે સુધિત સુનિની આફકે કેમ ફાંફાં મારું છું?' વ્યાકના ઉત્તરમાં 'દામ અને દામ તરફ મારી આમકિત બધું છે તે કેમ છૂટે તેને કિમ્બાય તું દેખાડ.' મતિ તેના ઉત્તરમાં જણાવે છે કે 'કામાસકિત અને દામ પ્રત્યેની આસકિત એ દરેક સંસારી મનુષ્યના મનની એ પ્રેરણાઓ છે. મધુ બર્બારે કૃષ્ણ તરફ તેમને વાળવામાં આવે તો તે દુઃખરૂપ ચતાં નથી.' - અહીંયાં. ક્રોઈડના માનસશાસ્ત્ર

પ્રમાણે દરેક મનુષ્યના મનમાં કામપ્રેરણા Sex instinct અને ક્રુધાપ્રેરણા Hunger instinct જેને અહિંઆ દામ તરીકે ઓળખાવેલ છે એ બે પ્રેરણાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ બે પ્રેરણાઓ દરેક મનુષ્યમાં હોય છે. અને મનુષ્ય તેને પગલે જતી જાય છે. પણ ક્રોઈડ કહે છે કે જો તેનું જિર્નીકરણ (Sublimation) થાય તો તેનું પરિણામ સારું આવે છે. અહિંઆ દયારામભાર્તુ એને જિર્નીકરણનો આકાર આપે છે કે જન્મે વૃત્તિઓને જો પ્રભુમાં જોડવામાં આવે તો વિષય નહીં જનતા અમૃત સમાન બને છે. 'હું શું જાણું' જે વ્હાવે યુજમા શું દીકું? દયારામભાર્તુ એમની સુપ્રસિદ્ધ ગરબીમાં આપણને અજ્ઞાત મનનો પરિચય કરાવે છે. અજ્ઞાત મનની શોધ ક્રોઈડ કરેલી છે અને તેને વિષે ઘણું લખાયું છે. દયારામભાર્તુ ગોપીગે કહે છે કે મને સમજાયું પડતી નથી કે કૃષ્ણને મારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમ કેમ છે? અને મને તેમના પ્રત્યે આટલું બધું હેતુ કેમ છે? ગોપીના અજ્ઞાત મનમાં કૃષ્ણને માટે પ્રેમ રહેલો છે. અને કૃષ્ણના અજ્ઞાત મનમાં પણ તે પ્રેમ જ અને તેથી ગોપી, કૃષ્ણની સાથે વહે છે અને તેને તરછોડે છે તોય કૃષ્ણ એની પછવાડે પછવાડે જાય છે.

જળ સરવા જાય ત્યાં પણ પાછળ પાછળ જાય અને વગર ખોલાવે બેડલું ચલાવે છે. પોતાની માળા કાઢીને ગોપીને પહેરાવે છે અને એને એકલી જોઈને પગે લાગે છે આ ગરબીમાં એ રીતે અજ્ઞાત મનના અનુભવો વર્ણવ્યા છે.

અજ્ઞાત મનનું વલણ

એવોજ અજ્ઞાત મનનો અનુભવ 'સ્વામ રંગ સમીપે ન જઈ' એ ગરબીમાં જણાવ્યો છે. કૃષ્ણની સાથે ગોપી જ્ઞાત મનથી નિશ્ચય કરે છે કે કૃષ્ણ સ્વામ રંગના હોવાથી સ્વામ રંગની જે વસ્તુઓ છે, તે બધાનો સંબંધ મારે કરવો નહીં. કસ્તૂરીની ગિંદી નહીં કરું. આંખમાં કાજળ નહીં આંજું, કાળા કાઠિલાનો રાખ નહીં

સુષુ કાળા કાગળી પાણીના શુકન નહીં લઉં. કાળા રંગની કચુડી નહીં પહેરુ. જમનાના આમ જલમા સ્નાન નહીં કરુ. રયામ મણિ અને રંગ રયામ નહીં જોઉં અને કાળા રંગના જાણુ અને રીંગણા નહીં ખાઉં આમ—મોઢેથી ગોપી નેમ લે છે પણ મન પલક પણ તે નિભાવવા માગતુ નથી, કારણ કે ગોપીના અગ્રાત મન (Unconscious mind) મા કૃષ્ણ વિષેનો પ્રેમ છુપાયેલો છે. અને તેથી એ પ્રેમને ચોલાવી દે એવા વર્તનને તે ગણ્યકારતો નથી દયારામભાઈની આ ગરબીમા અગ્રાત મનતુ વલણુ જણા યુ છે. દરેક મનુષ્યના મનના ત્રણ ભાગો છે ઉપરનું ચાત મન, વચ્ચેનું તે ઉપગ્રાત મન અને નીતરનું તે અગ્રાત મન આ અગ્રાત મનની શોધ ક્રોડે કરેલી છે દયારામભાઈની આ ગરબીમા અગ્રાત મનના અનુભવો વર્ણવ્યા છે આવી તો અનેક ગરબીઓ છે પણ સ્થળસંક્રાયને લીધે વધુ ઉદાહરણો નહીં લઈએ માનસશાસ્ત્રીઓમા એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન માનસિક વ્યાપારો અને શારીરિક વ્યાપારોના સખ વોનો છે કેટલાકો એમ કહે છે કે માનસિક વ્યાપારો જ શારીરિક વ્યાપારોનું કારણ છે વર્તનવાદીઓ એમ માને છે કે મન જેવી વસ્તુ નથી એટલે માનસિક વ્યાપારો એ શારીરિક વ્યાપાર જ છે એતનવાદીઓ માનસિક વ્યાપારોને જ સત્ય માને છે અને શારીરિક વ્યાપારોનો નિષેધ કરે છે આમ આ પ્રશ્નની બાબતમા માનસશાસ્ત્રમા ખૂબ ઉઠાપોઠ થયો છે પણ દયારામભાઈની “લોચન મનનો રે અધડો” એ ગરબીમા કેવું સુદર રીતે તેનું સમાધાન કરવામા આવ્યું છે? પોતે માનસશાસ્ત્રી નહોતા તેમ તેમના સમયમા વર્તમાન સમયના માનસ શાસ્ત્રો નહોતા, છતાં એમના અનુભવમાથી તેમણે આ પ્રશ્નનું સમાધાન કેવું સરસ રીતે કર્યું છે? આ ગરબીમા મન અને લોચનની વચ્ચે અધડો વર્ણવેલો છે.

મન કહે છે કે “હે લોચન ! તે પ્રથમ કૃષ્ણની સાથે પ્રીતિ કરી, ત્યારથી મારી દશા આકુળઆકુળ થઈ છે.” લોચન, મનને

કહે છે: “પ્રીતિ તો તે પ્રથમ જી છે” તેનો જગમગ મન આપે છે કે ‘ના હું જાતે તો પાગળ છું તુ માડું નાદન છે તે ન દલાલના દર્શન કર્યા એટલે મારું મન ત્યા લીન થયું છે અને ત્યાંથી મને વિન્દતાપ બાળે છે’ ત્યાં જોયન એવું કહે છે. ‘મેં એમા જોડું શું જ્યુ? મારા વગર તુ હશે શા કૃષ્ણને મળે છે, ત્યાં હું વિદોગાનન્ધામા ભારે દર્શનની આતુરતાથી દુષ્પ પામું છું’ હવે મન જગમગ આપે છે કે ‘હે નયન! મનમા ત્યારે પ્રભુ પધારે છે, ત્યારે હું અહીં ન્હા રહ્યા તેમનો જ વિચાર કરું છું એટલે તેમની સનિધિમા જ છું, પણ ત્યાંસુધી તેમના દર્શન ન થાય ત્યાંસુધી મને એન પડતું નથી, ચક્ષુ જગમગ આપે છે ‘રે મન! એવું શા માટે તું કહે છે? તું તો માગ રગ પ્રભુને ભેટ છે અને પ્રભુની સનિધિમા ગદેનાતુ સુષ્પ બોગવે છે પણ તું તો પ્રભુના દર્શન વગર રાતદિનમ રોયા જ કડું છું’ મન કહે છે ના, એમ નથી મારામા વિગ્ધના દુષ્પ અને લીરે જે તાપ અને કલેશ થાય છે, તેથી ત્રાગી આપમા આસુ પડે છે’ આમ મન કહે છે જોયન! તે પ્રથમ પ્રભુ સાથે પ્રેમ કર્યો’ છેવટે તેઓ જુદા પાસે જાય છે અને જુદાંએ સમાધાન કગવ્યું. મન એ જોયનનો પ્રાણ છે જોયન, મનની કાયા છે અર્થાત્ માનસિક વ્યાપારો અને શારીરિક વ્યાપારો એક બીજા પર આધાર રાખે છે માનસિક વ્યાપાર શારીરિક વ્યાપારનું કારણ છે, અને શારીરિક વ્યાપાર એ માનસિક વ્યાપારનું કારણ છે. એ વસ્તુ દયારામભાર્ગવે આ ગરખીમા જણાવી છે

દયારામભાર્ગવના જીવનનો મુખ્ય રસ પ્રેમ છે તે જ પ્રેમ તેમની તમામ કવિતાઓમા ખાસ કરીને ગરખીઓમા જલકી રહ્યો છે. નવું માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે દરેક પ્રાણીઓના જીવનમા પ્રેમની વૃત્તિ હોય છે તે ખગળ નથી એ પ્રિયની વૃત્તિને મનુષ્ય જુદી જુદી રીતે સતોયે છે ‘કાર્ત્ત લગ્ન દ્વારા દ પ્રતી, પ્રેમમા તેને માણે છે,

કટલાકો સાહિત્યને પ્રેમ આપે છે, કાઈ કળાને તે પ્રેમ આપે છે, કાઈ પ્રકૃતિપ્રેમી બને છે અને કાઈનો પ્રેમ દેશ પ્રત્યે અને સમાજ પ્રત્યે વળે છે. કોઈનો પ્રેમ પ્રજા તરફ હોય છે. આ પ્રેમના જુદા જુદા પ્રકારો છે. દયારામભાઈએ પોતાનો પ્રેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને આપેલો છે. તે જ તેમના પ્રેમના ભોક્તા છે અને પ્રેમના નિર્વાહક છે. પોતે લૌકિક રીતિએ દ પતીપ્રેમ માણ્યો નથી. તેઓ અપરિણીત હતા. નાનપણથી તેમને લગ્ન પ્રત્યે અનાદર હતો. આવેલું મારું પણ તેમણે નકાર્યું. કારણ કે તેમના અગ્રાત મનમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેની પ્રીતિ છુપાયેલી હતી. અને એ પ્રીતિને લીધે લૌકિક પ્રેમને અને લગ્નને પણ ઠોકર મારી નવો શિક્ષિતવર્ગ આ પ્રેમને લલે નિદે. અત્યારના નૂતન માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એમનામાં રહેલી પ્રેમની વૃત્તિ તેમણે ઉત્તમ રીતે બિર્ધાકરણ કર્યું છે એટલે તેમનામાં રહેલી પ્રેમવૃત્તિમાં કામ કે પ્રણય નથી, પણ એ પ્રેમનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. વિષય રૂપાતર જેમ કાઈ રસાયણ તરવો મળનાથી અમૃતમય બની જાય, તેમ એમનો આ પ્રેમ, એ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડાતા શુદ્ધ નિર્વિકારી અને ઉત્તમોત્તમ બન્યો છે.

દયારામભાઈની પ્રેમલક્ષિત અને સુદીવાદ.

પરમાત્મા તરફની પ્રેમલક્ષિત જૂદી જૂદી રીતે દેખાડવામાં આવે છે પણ તેના મુખ્ય વિભાગોનું કાષ્ટક આપણે નામે પ્રમાણે આપીશું

પ્રેમલક્ષિત

પુરુષ ભાવ

સ્ત્રી ભાવ

સેવ્ય

પતિપત્ની

સખ્ય

વાતસલ્ય

આશક

માતૃભાવ

માશુક

સેવક ભાવ

ભાવ

ભાવ

ભાવ

માશુક

માતૃભાવ

માશુક

માશુક આશકનો ભાવ

પરમાત્માને કાંતો પુરુષ રૂપે અગર સ્ત્રી રૂપે લજવામાં આવે છે. પુરુષ રૂપે સેવ્ય સેવકભાવથી કેટલાક લજે છે. અર્થાત્ લગવાનું સેવ્ય છે. અને લક્ષ્મણ મેવકો છે એ ભાવ તેમનામાં હોય છે. કેટલાકો પરમાત્માને સખા માનીને તે પ્રમાણે લજે છે, જેમ અર્જુન કૃષ્ણને સખા માનતા તે રીતે આ સખ્યભાવની લક્ષિત કહેવાય છે. કેટલાક પરમાત્માને પિતા માને છે અને પોતે (લક્ષ્મણ) પુત્ર રૂપે બને છે. અગર તો કેટલાક પરમાત્માને પુત્ર માને છે. અને પોતે નંદયશોદાની માફક વાત્સલ્ય ભાવ દર્શાવે છે. કેટલાક પરમાત્માને પતિરૂપે માને છે. અને લક્ષ્મણ પોતે પત્નીરૂપે થાય છે. કેટલાક પોતે (લક્ષ્મણ) માથુક હોય એમ ગણે છે અને પરમાત્માને આશક ગણે છે. દા. ત. ગોપીજનનો ભાવ પરમાત્માને સ્ત્રીભાવથી લજનાર પ્રભુને સ્ત્રીરૂપે જુએ છે. શક્તિવાદીઓ પ્રભુને શક્તિરૂપે ગણીને અર્થાત્ માતારૂપે ગણીને તેમને લજે છે. અને કેટલાકો પરમાત્માને માથુક ગણે ■ અને પોતે આશક બને છે. આમ પ્રેમ લક્ષિતનાં અનેક કુંડાળાં બને છે, અને એકજ પરમાત્મા જુદા જુદા રૂપે લગાય છે. પણ સર્વ ભાવોમાં પતિપત્ની ભાવ તથા આશક માથુક તેમજ માથુક આશકનો ભાવ ઉત્તમ છે. પતિપત્નીનો ભાવ બીજા ભાવોથી ચઢીઆતો હોય છે. કારણ તે ભાવની આગળ સંકેચ અગર હેદયના પડદાઓ ખસી જાય છે. પિતા માતાના પુત્ર, તરફ જેમ પ્રેમ હોય તેના કરતાં પતિપત્નીનો, પ્રેમ ચઢીઆતો છે. આથી લક્ષ્મણ કવિઓ કહે છે કે જેમ એક સત્પત્ની પોતાના સત્પતિને અનન્ય પ્રેમથી ચાહે છે તેમ પરમાત્માને લક્ષ્મણે ચાહવું જોઈએ. દામ્પત્ય પ્રેમની લક્ષિત કરતાં પણ ક્રિયા પ્રકારની લક્ષિત પરમાત્માને આશક માથુકના ભાવથી લજવામાં છે. અર્થાત્ પ્રિય અને પ્રિયાના ભાવથી, અલગત નીતિ સાચના ધોરણે આ પ્રેમ તપાસતાં તેમાં સામાજિક બંધનની સિધ્ધિતા આપણને દેખાય છે. પણ ઉત્તમ પ્રેમ આગળ એ શૈથિલ્ય તે દોષરૂપ નથી. વર્ષાઋતુમાં ગંગા નદી જૈવી નદીમાં મહાન પૂર આવે અને તેને લીધે માર્ગમાં

આવતા ટેકરાઓ, ઝાડો કે ઝાડીઓ તે પૂરની અંદર ઘસઠાર્થ
જાય તો તેમા આશ્ચર્ય નથી એ તો સ્વાભાવિક છે તેને ફોર્મ પણ
રોપી શકે નહિ મોટા મોટા પુલોનો પણ તેના સમયે ચૂરો થઈ
જાય તે જ પ્રમાણે જ્યારે હૃદયમાથી ખરેખરા પ્રેમરૂપી પૂરનો
પ્રવાહ પ્રબળ વેગે ધસતો હોય ત્યારે તે સામાજિક કે વૈદિક તમામ
મર્યાદાઓ, કે પાળેને લાગીને હર ઉખેડી દે છે એટલું જ નહિ
પણ લોકલક્ષ્મણ વગેરે પુલોનો પણ નાશ કરે છે. અલંકાર શાસ્ત્રમા
સ્વકીયા નામિકાના પ્રેમ કરતા પરકીયાના પ્રેમને વધારે ઉત્કટ
ઉચ્ચતાવાળો અને હિતકૃષ્ટ ગણ્યો છે તે એ દષ્ટિએ કે તે પ્રેમમા
પ્રેમ પાત્રની ખાતર લોક કે વેદના શાસનો તોડીને, નિર્ભયતા
અને લક્ષ્મણો ત્યાગ કરીને આત્મ ખસિદાન આપનાની, અરે
પ્રાણ ત્યાગ કરવાની ખરી શક્તિ જાય છે આ લાવ ગોપીજનની
લક્ષિતમા છે ગોપી એટલે આત્મ ત્યાગની મૂર્તિ ગોપી એ
લોકલક્ષ્મણ દષ્ટિએ પરકીયા નામિકા છે, (વસ્તુતઃ તો લગવાનતની
સ્વકીયાજ છે) છતાં તે પ્રભુની ખાતર પોતાના કુકુળ વગેરેનો
ત્યાગ કરે છે આમા તેમના ખરા પ્રેમની વિશુદ્ધિ જોવામા આવે
છે આ ગોપીજનની લક્ષિત તે આશક માથકના લાવવાળી છે
પરમાત્મા એ આશક અને ગોપીઓ તે માથકો છે લાગવતકારે
પરમાત્માને આ લાગથી લજના જોઈએ અને તેજ ખરી ઉત્તમ
પ્રકારની લક્ષિત છે તે જણાવવા શસ પ આખ્યાયીનો ગસ ગ
શુકદેવજી જોવા નિર્વિકારી અને ગર્ભ સંન્યાસીના મુખે કહી
બતાવેલ છે જમદેવ અને ઋદાસાદિ ધર્મીઓએ તેટલા મટિજ આ
લાવ વધારે ગાયો છે નરસિંહ અને મીરાબાઈના પદોમા પણ આજ
લાવ છે અને દયારામભાઈએ તેમની સૂગાર રસની ગરબીઓમા
આ લાવને ચક્ર કર્યો છે

આ આશક માથકના લાવવાળી લક્ષિતને કેટલાક મુશીનાઈની
સાથે સરખાવે છે હવે એ સરખામણી કેટલે દરજ્જે સાચી છે

તે આપણે જોઈએ. 'સાહિત્ય' ના ૧૯૩૨ ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં રા જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ બી. એ. એ 'નગસિંહ મહેતા અને સુફીવાદ' નામના લેખમાં સુફીવાદ વિષે ટૂંકમાં સમજાવ્યું છે. 'સુફી' શબ્દ કેટલાકના મતે ગ્રીક Sophia સોફીઆ, હાપણ એ શબ્દમાથી નીકળ્યો છે. કોઈ તેને સફા-પવિત્રતા ઉપરથી લે છે અને કેટલાક અરબી ભાષાના સૂફ-ઉન એટલે ઉનના ઝબ્લા પહેરનાર દર્વેશો, એ ઉપરથી લે છે. સુફી લોક પશુ પક્ષગાંધી અને ગુપ્ત જ્ઞાનવાળા છે ખરા સુફી હમેશા સત્યની શોધમાં જ લાગેલા હોય છે. પ્રભુને કેમ પ્રાપ્ત કરવા તેનોજ વિચાર કરે છે. જેમ આપણા ભક્તો પ્રભુના પ્રેમ દ્વારા પ્રભુને જ મેળવવા માગે છે તેમ સુફીઓ પ્રભુને પ્રેમથી મેળવના ઈચ્છે છે. આપણા ભક્તો પ્રેમ (ભક્તિ) ને એકલાનેજ ગ્રહણ કરે છે, જ્ઞાન અને કર્મની જરૂર સ્વીકારતા નથી તેમ સુફીઓ પશુ કરે છે. આપણા ભક્તો નિર્ભય થઈને પ્રભુ ભક્તિની ખાતર લોક કે વેદ (શાસ્ત્ર) નાં શાસનો અગર રુઢિઓના બંધનોને તોડે છે, અને તેમ કરતા સંકોચાતા નથી, અગર તેને અપરાધ ગણતા નથી. તેમ સુફીઓ પશુ વર્તે છે. આ રીતે સુફીવાદ અને આપણી ગોપીજનની ભક્તિ વચ્ચે સામ્ય છે.

સુફીવાદ પ્રમાણે પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં ચાર તળકા stages છે. (૧) 'શરીઅત' નું પગથીયું પહેલું છે. આ સામાન્ય રીતે કર્મ માર્ગ છે. પ્રથમ કક્ષામાં આ માર્ગથી તેઓ માહિતગાર થાય છે. પશુ તેને વટાવીને પછી બીજા તળકામાં તેઓ પ્રવેશ કરે છે. આ બીજા તળકાને તે 'તરિકત' કહેવાય છે આ તળકા દરમ્યાન સુફી આન્તર ગુણોનો વિકાસ કરવા તરફ ધ્યાન આપે છે. શમદમાદિ સાધનોને પ્રાપ્ત કરવા તરફ તેનું સ્વધર્મ ધ્યેય હોય છે. 'શરીઅત' કક્ષામાં તે બાહ્ય ભક્તિ (અફઆલે ઈશ્માની) માં હોતો હવે તેનું ચિત્ત આન્તર વિકાસ (અમાલે રહાની) તરફ દોરાય છે. આમાંથી પસાર થઈને તે

ખીજા તબક્કા માગ્ફત' જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે આ જ્ઞાન તે પગમાત્માનું જ્ઞાન નથી પ્રભુ તરફ તેને વધારે પ્રેમ થાય તે છે આપણા વેદાન્તીઓ જેને નિર્ગુણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કહે છે તે નહિ આનું જ્ઞાન આપણા ભક્તિમાર્ગના ભક્તો પણ આવશ્યક માને છે આ નિયતિમાથી પમાર ચનાર શ્વેરી પ્રેરણાઓ મેળવવાને સમર્થ બને છે આ પત્રીનું અતિમ ધ્યાનને સુધીઓ 'હકીકત' મત્ય કહે છે આ છેના પગથીએ પહોંચનાર મુદ્દી પ્રભુ (હક્ક)ની સાથે સાયુજ્ય મેળવે છે આ પ્રભુ પ્રાપ્તિનો પ્રકાશ કર્કે આપણા ભક્તિમાર્ગમાં પણ છે પણ ભક્તિની અદર જેમ શ્રવણાદિ નવ પ્રકારની ભક્તિ અને પછીની પ્રેમ ભક્તિ એજ પ્રભુને મેળવવાનો ઉપાય કહી છે અને તેને માટે બાહ્યશુદ્ધિ આન્તરશુદ્ધિ જ્ઞાન વગેરેના તબક્કાઓ કર્યા છે

સામાન્ય રીતે ભક્તિમાર્ગ અને સુધીનાદમાં પ્રભુને પ્રેમથી પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં સામ્ય છે પણ ગોપીભક્તિ અને સુધીવાદ એક નથી પણ જુદા છે ગોપીભક્તિમાં પ્રભુને આશકના બાવથી ભજવામાં આવે છે પ્રભુ એ આશક અને ભક્તો ગોપીઓ માથુકે છે, બ્યારે આનો આ લાગ સુધીનાદમાં જુદી રીતે હોય છે, અર્થાત્ પ્રભુએ માથુક અને ભક્ત આશક છે આટલો એ બન્ને વચ્ચે ફેર છે ખીજા બધો પ્રણાલિકા મળતી આવે છે ભક્ત કવિઓની પ્રભુની પ્રેમભક્તિની કવિતામાં ગૂઢાર્થતા જોવામાં આવે છે તેવીજ સુધીઓની કવિતામાં છે ભક્તોની શૃંગાર રસની કવિતાની પરિભાષા નહિ સમજનાર તેમાંથી અન્યથા અર્થ જોવી શકે છે તેમ સુધીઓની કવિતાની પરિભાષા નહિ સમજનાર તેમાંથી અન્ય અર્થ પણ ગ્રહણ કરી શકે ભક્તોની તે સુધીઓની કવિતામાં બાહ્યાર્થ અને ગૂઢાર્થ-ય જ્યાર્થ હોય છે સુધીનાદની કવિતામાં સનમ, માથુક, આશના, દોગ્ત, સિમૂર્ગ, ખૂત, વગેરે શબ્દોનો પ્રયાગ થાય છે વૈષ્ણવ કવિતામાં કૃષ્ણ ગોકુલ, ગોરસધિ, ઘટ મહિયારી, ગોપી,

૬૯૨] ભક્તકવિ, દયારામભાઈનું જીવન દર્શન.

અધરામૃત 'ચુ'બન', વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો હોય છે. આમ ભાષા ગૂઢાંતરનાનું સામ્ય જન્મે જાતની કવિતામાં છે. આ ઉપરથી કેટલાકે ભક્તિવાદ અને સુફીવાદને અલિખ ગણે છે. દિવાનગદ્યદ્વર કૃષ્ણલાલભાઈએ 'દયારામભાઈ અને હાફેઝ'માં દયારામની કવિતા અને હાફેઝની સુફીવાદ વાળી કવિતાની સરખામણી કરી છે. પણ તે ઉભય ભક્તિમા લિખતા કેવા પ્રકારની છે તે અંગે ઉપર જણાવ્યું છે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગની કવિતા-ગોપીજનની ભક્તિની તે આશક માથકના ભાવવાળી છે, એટલું તારતમ્ય ખાસ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. નરસિંહ મહેતાની કે દયારામભાઈની શૃંગારરસની કવિતા તે સુફીવાદની કવિતા નથી, પણ તેનાથી નિરાળી આશક માથકના ભાવવાળી છે. પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમા પ્રભુનું સ્વરૂપ-સમ્વિદાનંદ, આનંદમય, રસ સ્વરૂપ છે. તે નિરાકાર છતાં સાકાર છે. તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનો ભક્તનો પ્રભુ સાથેનો રસબોગ-લજનાનંદ છે. પ્રભુના સાક્ષાત્કાર તથા સંબંધનું અન્તિમ ફલ રાસલીલાનો આનંદ તે સુફી કવિતામાં નહોય.

દૃષ્ટકૃટ પદો અને ચિત્ર કાવ્યો.

સૂરદાસની માફક દયારામભાઈ દૃષ્ટકૃટ પદો પણ લખી શક્યા. દયારામભાઈ તેમનાં કાવ્યોમાં દૃષ્ટકૃટ પદો તથા સમસ્ત્યાઓ નમૂના દષ્ટિગોચર થાય છે. આને અલંકાર શાસ્ત્રમાં 'પ્રદેશિકા' કહેવાય છે. આગળ આખ્યાન ના પ્રકરણમાં 'સારાવલિ' અંશમાંથી કેટલાંક દૃષ્ટકૃટ પદોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. હિંદી સાહિત્યમાં સૂરદાસજીએ ઘણાં 'દૃષ્ટકૃટો' લખ્યાં છે. દૃષ્ટકૃટ પદો કે ચિત્ર કાવ્યો, તે ઉત્તમ કવિતાનાં અંગ ગણાતાં નથી. ચિત્ર કાવ્યને ગમ્મટ અવર-અધમ (હલકી/કોટીનું) કાવ્ય ગણે છે. છતાં આવાં કાવ્યો રચવાં તે સરળ નથી. એમાં કવિનાં અનુપમ કૌશલ્ય અને જ્ઞાનની કસોટી થાય છે. દૃષ્ટકૃટમાં અમુક જાતના પર્યાય શબ્દોને એવી રીતે યોજેલા હોય કે તેનો સંબંધ અમુક પ્રસિદ્ધ ભૌરાણિક શબ્દની સાથે હોય અને

તેમા અમુક અર્થ છૂપાયેલો હોય આ દષ્ટકોમા છૂપાયેલ અર્થ બહુજ થોડાક ટીકાકારો જેથી શકે છે તે અર્થ કરનારને પુરાણની માયાઓનો પરિચય હોવો જોઈએ, નહિ તો કવિનો ઈષ્ટ અર્થ કાઢી શકશે નહિ દષ્ટકોના આપણે જે ઉદાહરણો અહિંઆ લઈએ. તે બન્ને પ્રાચીન કાવ્યમાળા હા ૨ મા આપેલા છે

મિત્ર પુત્ર સુત શુષ્પન, સુરસુત ભગિની ભરતા;
મુતરિપુ લોચન રિપુધર, નાદ જદ્વજ સહરતા,
મિત્ર બધુ પિતુ ગુરુ રિપુ, મિત્ર શિષ્ય આબૂખન,
શત્રુ વાહન સુત વાહન, વલ્લભકૃત શુષ્પન
સુત રિપુ ગિપુ-સુતની પતિ પતિ, પિતુ ભ્રાતા ભૂત્ય પ્રાનહર,
હર દેવતા તાકે હિતુ દયા-નાથ કૃષ્ણ ગિરિરાજ ધર

આ પદનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે છે દયારામ કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ માગ નાથ અને ગિરિરાજના ધારણ કરનારા છે તે કૃષ્ણના વિશેષણ તરીકે પહેલી પાંચ લીટીઓ ચોજી છે હવે આપણે તેનો અર્થ જોઈએ મિત્ર (અગ્નિ) ના પુત્ર ને દીવો તેનો પુત્ર કાળજી તે બૂપણ છે એવું નેત્ર (આખતુ બૂપણ કાળજી છે) તેના સુર દેવ કહેતા સૂર્ય તેના પુત્ર ચંદ્ર તેમની બહેન યમુના, તેમના પતિ કહેતા શ્રીકૃષ્ણ આટલો પ્રથમ લીટીનો અર્થ થયો પણ અહિંઆ તમામ લીટીઓનો સળગ અર્થ લેવાનો છે દરેક લીટી પંક્તિની બીજી માથે જોડાયેલી છે પ્રથમ લીટીનો કૃષ્ણ અર્થ થયો હવે આ અર્થને બીજી લીટી માથે જોડીએ કૃષ્ણના પુત્ર પ્રણમન-કામદેવ તેના શત્રુ કહેતા શિવ તેમનું નયન ને અગ્નિરૂપ છે તેના શત્રુ ને જળ તેનો ધરનાર સેધ તેનો નાદ કહેતા મેઘનાદ અર્થાત્ ઈદ્રજીતના પિતા રાવણનો નાશ કરનાર રામ છે પ્રથમ લીટીનો અર્થ કૃષ્ણ થયો બીજી લીટીને બેગી કરતા રામ અર્થ થયો હવે ત્રીજી લીટી સાથે તેનો અન્વય કરીએ ગમના મિત્ર મુખીવના બધુ

પિતા ઈંદ્રના ગુરુ બૃહસ્પતિના શત્રુ ચંદ્રના મિત્ર શુક્રનો શિષ્ય કય તે જોતું આબૂપણ છે. એના મસ્તક અર્ધાંત રાહુ. કયનો ખીન્ને અર્ધ વાળ થાય છે. વાળ એ મસ્તકનું બૂપણ છે. પણ એકલા મસ્તકરૂપે રાહુ છે માટે આખી લીટીનો અર્ધ ગહુ થયો. ત્રણ લીટીનો બેગો અર્ધ ગહુ થયો. હવે ચોથી લીટી આવે જોડીએ. આ રાહુનો શત્રુ ચંદ્ર છે. તે શિવના બૂપણ રૂપે છે. તેમના મુત વહેતા કાર્તિકેય, તેમના વાહન એટલે મોર તે જોને પ્રિય છે એવા મેધને મુખ નહિ કરનાર વાયુ છે આ રીતે ચોથી લીટી સાથે જોડતા તેનો અર્ધ વાયુ થાય છે આ વાયુનો પુત્ર ભીમ છે. તેમનો શત્રુ દુર્યોધન અર્ધાંત કલિયુગ તેનો ગિપુ ધર્મ, તેનો મુત નર-નારાયણ થકી જિત્તમ થયેલી ઉર્દશી તેના પતિ પુરુરવાના પિતા ધુધ, તેના પિતા ચંદ્ર અને તેના ભાઈ દત્તાત્રેય તેના મેવક સહસ્રાશ્વર્ન, તેના પ્રાણ હરનાર પરશુગમના દૈવતને હરનાર રામચંદ્ર છે. એવા રામચંદ્રના પણ હેતુરૂપ દયારામ કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણને છે.

આવું ખીજું પદ લઈએ

મનમથ તાત કલ્પી કર મેરો;

ઉત્તર અર્ધ નામ હરિ અગ્રજ, જો સદ્ ક્રિયો આ'ય તુ તેરો.
પુરુષ નારી પતિની કર લાલિત, તામે સતત રાખી બસેરો;
તાવિન સખ ચલ ડર લટકે, તેહ મુવ મુવ સોપાન ધનેરો
જુતિ દગ જીખનકો કર ચિતન, લોલાનુજ ઉર નરો અધેરો;
દયાનાય રજક મહી શરનો, દયા પ્રીતમદાસ ટારીમેરો.

કવિ કહે છે, ‘હે મનમથ (કામ) ના પિતા એટલે મન તું મારું કલ્પ માન જો તું ભગવાનના મોટાભાઈ કહેતા ‘બલભદ્ર’ શબ્દના પાછતા ભાગને અર્ધાંત ‘ભદ્ર’ ને કલ્યાણની ઈચ્છા કરતો હોય તો હું કહું તે પ્રમાણે તું કર.’ તે શું? કવિ તેનો ઉત્તર

આપે છે. પુરુષ એટલે વિરાટની સ્ત્રી નાડી એટલે નદીઓ તેના પતિ સમુદ્રમાથી ઉત્પન્ન થયેલ લક્ષ્મીના કરથી લાડ લડાવેલા ભગવાનના ચરણમાં હમેશા તું તારો નિવાસ કર. તે વિના જો બીજો સ્થળે તું ભટકે તો તને કોનો ડર છે તે તું જાણે છે? તે સાલજી 'ધુરના સોપાન ધુનના પગથિયા રૂપ ધનેરો પ્રાહારો' નો અર્થાત્ કાળનો ડર તને છે. માટે તું શ્રુતિ-ગોપીઓ તેમના નયનના ભૂષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું ચિનન કર એમ કરીશ તોજ તારા હૃદયમાથી લોભના અનુજ મોહનું અધાડ જરૂરથી નાશ પામશે. માટે દયાના નાથ, ધર્મના રક્ષક ને હરિ છે તેમનું શરણ લઈને દયારામના પ્રાંતમ શ્રીકૃષ્ણની દાસી ને માયા તેનો એંગે-દોષ તું દૂર કર. અર્થાત્ ભગવાનનું શરણ લે તો માયાના દોષથી તું જાગે એવો આમા અર્થ છે. દૃષ્ટકૃટ પદો એટલે ક્વિષ્ટ અર્થના જાળા જાળામાં પડેલું પક્ષી અદર ને અદર શુચવાઈને શુભળાય છે, એને જો કોઈ બહાર કાઢે તોજ નીકળી શકે, તેમ દૃષ્ટકૃટની અદર અર્થ શુચવાઈને પડેલો હોય છે. અને તે ત્યાં શુભળાયા કરે છે. એ તો કોઈ સમર્થ ટીકાકાર તે અર્થને બહાર કાઢે તોજ બની શકે. કવિતામાં પ્રાસાદિવ્રતા એ તેની સર્વોત્કૃષ્ટતાની નિશાની છે તે આવા કાવ્યોમાં જોવામાં આવતી નથી. માત્ર કવિતા કૌશલ્યના ચમકારા રૂપે આવા પદો હોય છે.

દૃષ્ટકૃટની માફક તેમણે કેટલીક સમસ્યાઓ પણ બનાવી છે. પ્રેમાનંદે પણ 'અષ્ટાવકાખ્યાન'માં આવી સમસ્યા રજૂ કરી છે, તેમ સામજી તેની વાર્તાઓમાં ધણે સ્થળે આપી છે. પણ દયારામભાઈની સમસ્યાઓ તે રસિક અને મોહક છે. તેનાં કેટલાક હિદાયરણો લેઈએ.

માતા પુત્રી (જો) જોડે અવતર્યા, એક ધણીને બન્ને વચ્ચે,
માતા કહે તે પુત્રી કરે, માત મરે તો પુત્રી મરે.
દિવસે ગેસે આસન હુએ, રતિ માતા પાસે સૂએ

માતા ગૌરી પુત્રી સ્યામ, શૃંગલ વરણુ જે જદા નામ.
જળ ભીજે ના અગ્નિ બળે, તે બળ મા પ્રાપ્તે ના મળે,
કૃષ્ણ તણી સાસુ દિકરી, માને કાઈ સગા નહિ હરિ;
દયારામ રહે એતા દક્ષ, જે પહોચે ભુદિનો લક્ષ

આ સમસ્યાનો ઉત્તર એમને એમ બાણુવો બહુ મ્હણુ છે, પણ તર્કથી વિચાર કરતા જણાશે કે આનો ઉત્તર કાયા અને જાયા બધમેસતો છે. કાયા (દેહ) તે મા અને જાયાને તેની પુત્રી કહી છે. ન્યા દેહ ત્યા જાયા હોય છે, અને ન્યા મુધી દેહ હોય ત્યા મુધી જાયા હોય છે. જાયાને અહિં આ કૃષ્ણની સાસુ કહે છે, કારણ કે પુરાણ પ્રમાણે જાયા એ મુર્ધની પત્ની છે. અને આ જાયાની પુત્રીનું નામ યમુના છે. કૃષ્ણની પત્ની તરીકે યમુના દોવાધી જાયા એ કૃષ્ણની સાસુ થાય એમ વિનોદાત્મક શૈલીમાં કવિ જણાવે છે.

નીચેની સમસ્યાનો ઉત્તર “મૃદ ગ” છે વિવેચનની જરૂર નથી

જે મુખની એક નાર, એક ગોર એક કાણુ,
રહે શુણ્ણજનની સગ, ગાણુ પણ ગાય રસાણુ;
મૂરખ નન લહે મર્મ, સમજે કોઈ સમજી સાચા,
તેમા એક અવશણુ, વણુવાકે ખાગ લમાચા.
નિત્ય ભોજન કરીને, રીઝે એટલુ અવણુ કામ છે,
કહે દમો દાસ હરી, મગ્ધ અગનુ નામ છે;

તેજ રીતે “તથુરા”ને ઉદ્દેશીને નીચેની સમસ્યા લખી છે.
આપેલા ટિપ્પણુ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે

કડવો તાત નપુસક, પુત્ર પુરુષ છે મોહો;
ઉદર ઉપર અમની,^૧ મુગ્ધુ^૨ સંજોગી દોહો;

સાતદેવગી^૧ જુહાને^૨ કાડે બા'રો;
કહે ખડ્ડ જનોઈ, વિવણુ રાખે વિચારો;
નર^૩ એક ત્રિયા^૪ ત્રણ ગ્રહાને, એસાડે નિજ ગોદમા;
શિર^૫ ઉપર નાખે નારીઓ, દયા રહે મત મોદમા;

ત જુરાના બાળ એટલે તુંબકુ તે નપુ સક લિંગમા હોવાથી
કવિએ તેને નપુ સક કહ્યો છે. નપુ સક પિતા અને તેના પુત્ર એમ
કહેવામા વધ્યા પુત્રની માફક વદતોબ્ધાઘાત પણ કવિએ
દેખાડ્યો છે, ત જુરાનો પિતા કડવો છે પણ તેનો પુત્ર (તાર) મીઠો
■ એમ કહીને ત જુરાના શુણ્ણી પ્રસ સા કરી છે

નીચેના દુહામા પણ અર્થની ચમત્કૃતિ કેવી સગસ રીતે
આણી છે.

કુમાર જનક ઉમાપતિ, પન્નગધર નિધનેશ,
શખધરન શિવનામ, મુખ-વચન ન એહી બનેશ.

આમા શિવ નામ છે. પણ કવિ કહે છે કે તેના મુખવચન
આદિ વર્ણ અક્ષર ૧૧ કાઢી લઈએ તો તેના તેજ નામ વિષ્ણુ
વાચક થાય છે જેમકે કુમાર કહેતા કાર્તિકેય તેમના પિતા શિવ.

‘કુ’ કહાડી લેતા ‘માર’ કામદેવ તેના પિતા વિષ્ણુ

ઉમાપતિ-પાર્વતીના પતિ શિવ,

માપતિ લક્ષ્મીના પતિ વિષ્ણુ.

પન્નગધર સર્પને ધારણ કરનાર શિવ,

નગધર પર્વત (ગોવર્ધન)ને ધારણ કરનાર કૃષ્ણ વિષ્ણુ.

નિધનેશ-મૃત્યુના ઈશ-શિવ,

ધનેશ ધનના ઈશ લક્ષ્મીના સ્વામી વિષ્ણુ.

શ ખધરન-શ ખને ધારણ કરનાર શિવ

ખધરન-આકાશને ધારણ કરનાર વિષ્ણુ.

૧ સાત સ્વર ૨ ખોટા તારને જુદા કાઢે અથવા વહેલા તારને
દૂર કરે ૩ અ શુકો ૪ સ્ત્રીનો, આગળાઓ ૫ ખીંટીઓ ભમરીઓ.

આદિ વર્ણ મંત્રી નાખના ખીન્ને અર્થ નીકળે છે
નીચેના દુદામા રાખને લાજવાનો અર્થ છુપાયનો છે—

ਭ੍ਰਮੁਗ ਘੀਯੋ ਘੜਨ ਤਠ, ਗਦੇ ਫਿਲਈ ਗਈ ਫੋਧ,
ਜੇ ਨਾ ਗਫ਼ਤ ਤੋ ਘੜਨ ਜਿਯ, ਨਮ੍ਰੁਤ ਤਜੇ ਹੋ ਸੋਧ.

મયુરા શબ્દમાંથી વચ્ચેનો અક્ષર લાગુ દેના મરા' અક્ષર રહે છે તેને કાઢી કઢીને વાચીએ તો 'રામ' થાય છે કવિ રહે છે કે એ 'રામ'ને લખે ને 'ગમ'ને લખે તો નથી તેના મોઢામાં યુ' અર્થાત્ ને વચ્ચેનો વર્ણ છે તે પડે. અર્થાત્ નેને ધિમાગ છે

નીચેના મે દોહ-ભાષી પ્રથમનો દોહરો પ્રશ્નરૂપે ૭ અને ૫ઠીનો હિતરૂપે ૭ પ્રશ્ન પૂછનાર નાચિય છે અને તેનો હિતર નાચક કૃષ્ણ આપે છે—

પ્રશ્ન—દમી દમી ગત મધ્ય બરી, ૩ ન આધાર;

આપ સહાર સખો વદા, ન ૩૧ ૨૫૨

છગ-તેરી ચિતર્થ નહિ બને, હ

ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੀਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ।

દયારામભાઈની કાવ્યવાહીનું વિહંગાવલોકન. [૩૯૯

ચિત્ર કાવ્ય જનાવવામા પશુ કવિએ કેવી ખૂબી વાપરી છે તેનુ એક દષ્ટાંત આપણે લેઈએ

નીચેનો દુહો ત્રિપદીમા તથા કષાટળધમા મૂકી શકાય છે
રામ નામ જે પ્રેમ તો, ભઈ લાની સખ જાનિ;
કામ દામ જે પ્રેમ તો, ગર્વ ફલી જગ માનિ.

આને ત્રિપદીમા મૂકીએ તો આ પ્રમાણે મૂકાય

રા	ના	જે	મ	લ	ભ	સ	જ
મ	મ	પ્રે	તો	ઈ	લી	ખ	નિ
કા	દા	મે	મ	ગ	ફ	જ	મા

આનું 'કષાટળધ' ચિત્ર જો જનાવીએ તો નીચે પ્રમાણે અર્થ શકે

રા	મ	કા
ના	મ	દા
જે	પ્રે	મે
મ	તે	મ
ભ	ઈ	ગ
લ	લી	ફ
સ	ખ	જ
જ	નિ	મા

આવીજ રીતે દયારામભાઈએ ધનુષ્યધ, કમળ્યધ અને

હારખધ પણ ચિત્રકાવ્યો બનાયા છે. જે કે કાવ્ય શાસ્ત્રીએ ચિત્રકાવ્યને અવગ (હીન કક્ષાનાં) કાવ્ય કહે છે. તેમણે જેમ ઉત્તમ કોટિનાં, ખનિ, રસ અને ભાવવાળા લખ્યાં છે, તેમ ચિત્રકાવ્યો પણ લખ્યાં છે. એટલુંજ જણાવવાનો દેતુ છે. કેટલાંક એકાક્ષરી પણ ન્હાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે તે 'સતસૈયા'માં છપાયાં છે, તેમાનો એકજ નમૂનો અહિંઆ આપીશું.

ક કં ક કં કં ક કિં, ખ ખં ખં ખં ખં ખાખ;
ગો ગો ગાગં ગા ગ ગો, લલી લાલ લે લાલ.

અરણ્ય પહેલામાં છ 'ક' છે તેમા પહેલાનો અર્થ સુખ ખીજનો કંચનતુ (સુખ) ખીજનો સ્વર્ગતુ અને ચોથાનો કામતુ સુખ આ ચાર પ્રકારના સુખ 'ક' અગ્નિ જેવાં છે. એટલુંજ નહિ પણ છ 'ક' બ્રહ્માનુ સુખ (છઠ્ઠા 'ક' નો અર્થ) તે પણ અગ્નિ જેવું છે. 'અવળ વાણી' ના કાવ્યો રચવામા પણ કવિની અતુર્ગત જેવામા આવે છે. નીચેનું કાવ્ય પ્રાચીન કાવ્ય માળા ભાગ ૨ માં છપાવ્યું છે. તેના બાદ અર્થ કરતાં ખરે અર્થ જુદો છે.

અભક્તને અચ્યુત પદ મળે, અકર્મીના અધ દૂર ટળે,
નરકે જાય ભજે ભગવતી, હરિવલ્લભ મોટી દુર્ગતિ;
વિપદાતા સહુ સુખકારી, સુણી સિદ્ધાત હિલ્લ ભય ભારી,
યોગીને દુઃખદે ભગવાન, તે મોટા જેને અગાન.
વેદ | શાસ્ત્ર નિંદે ગોપાળ, મનન કરે હરિ તે ચંડાળ,
પાપી મોટા હરિજન કાવે, પીપા ભક્ત નહિ સહુ ગાવે;
મનમાં મદન મોટાને સત, અળખા ભજે મળે ભગવંત,
બાળક પ્રસન્ન કરે તે ભક્ત, અભીમાં નરહરિ આસકત.
હરિજન દૈતસો તે દાસ, સ્વજન સંજઘે મોટા ત્રાસ,
મુગ્ધ મનુષ્યને અવળી લાગે, પડિતને સુણતાં મુખે જાગે;
દયારામ કહે જે હરિદાસ, તેને સુણી ઉપજે હિલ્લાસ,

હિપરના પદમા આવેલા નીચેના શબ્દોના ખરા અર્થ નો સમજવામા આવે તોજ સાચો અર્થ સમજાશે તે ખરા અર્થો નીચે પ્રમાણે છે

અસકત—અ (વિષ્ણુ નો ભકત)

અકર્મ—કર્મ રહિત યાત્રી

ભગવતી—સ્ત્રી

હૃદયિસ્સલ—હરિ એટલે કે ચત્ર અગર કામ તે જોને વહાલા છે તે

વિપદાતા—પ્રિય એટલે જળનો આપનાર મેઘ

ભગવાન્—ઈદ્રિનું વિરોધણુ લેવું, કાગળ કે યોગીઓને યોગમાયી ચળાવનાને તે પ્રયત્ન કરે છે

અદાન—‘અ’ એટલે વિષ્ણુ તેમજ યાત્રી

ગોપાળ—ઈદ્રિયોને લાડલડાવનાર ઇદ્રિયવશ

મનન કરે—મન ન કરે—હરિમા ચિત્ત ન ગણે

પાપી—ખીજાને પ્રથમ પાછને પોતે પીનારો

પીપા—પ્રથમ પોતે પીએ અને પછી ખીજાને પાવ તે

મદન—મદ નહિ તે અળખા—વિષ્ણુના ખળનાળા એટલે જોપીઓ

બાહક—વાળ જેના એક એક વાળમા બ્રાહ્મણ છે એવા વિષ્ણુ—

અસ્ત્રી—અર્જુન અર્જુનની વિદ્યા જાણનાર

દૈત-દયિત-પ્રિય, સ્વજન અદિ આ સ્વજન અર્થાત્ ૫તરો આ

રીતે અર્થો સમજવાથી પદનો અર્થ ગૂઢ થશે

પદમા ‘કિ’ એટલે શા હિપયોગનું? એ અર્થમા તમામ ‘ક’—

સુખ એટલે તે ચારે પ્રકારનું સુખ—કચન સ્વર્ગ કામ અને બ્રહ્માનું

સુખ ‘ખ’ શન્ય જેવું છે અદિ આ ચાર વખત ‘ખ’ મૂક્યો છે

કારણકે ચારે પ્રકારનું સુખ શન્યવત્ છે એમ જણાવવા માટે છે

એ બધા છેવટે બાખ-રાખોડી રૂપે થવાના છે માટે છે. જન તું

તારી તૃષ્ણાને મૂકી દે, અને 'ગો' કહેનાં યશસ્વ ગો-ભગવાનની વાળી તેને મા. ને તેથી તારી 'ગ' કહેતા ગતિ 'ગો' ગોસોકમા થગે એટલુંજ નહિ પણ સતી કહેના ગધા' અને લાલ કહેતા કૃષ્ણ એ બંનેમાં તારી પ્રીતિ થગે

આવા આવા અનેક ચમત્કારો કવિએ પ્રકટ કર્યા છે. જો કે આવા પ્રકારની કવિતામા કાવ્યતરન ઓછું હોય છે. છતાં જૂનાં વખતના કવિઓ શબ્દ તથા અર્થની ચમત્કૃતિવાળી કવિતાઓ લખતા દયારામભાઈએ એ પ્રણાલિકાનું જ અનુસરણ કયું છે. તેમની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વિષય કવિતાનો વિષય થઈ શકે. આથી 'પિંગળ શાસ્ત્રના' જ દો તથા નાયક નાયિકાના ભેદ વિધેના હિંદાકગ્ગો તેમણે કવિતામા આપ્યા છે. એ બધા કાવ્ય શાસ્ત્રના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે 'કાવ્ય' કદાચ ન ગણાય, છતાં તેમા કાવ્યનું તત્ત્વ તો છેજ, ભવેને તેની માત્રા ઓછી હોય. તમામ પ્રકારના કાવ્યો ઉપર તેમની હથોટી હતી એજ આ ઉપરથી કવિત થાય છે. તેમના કાવ્ય-સર્જનના પ્રકારનો વિષય મર્યાદિત નહોતો.

પ્રકૃતિ વર્ણનનાં કાવ્યો.

દયારામભાઈ એ પ્રકૃતિના કવિ નથી. બાલ્યસૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જોવા તરફ તેમની કલ્પના ઉત્સુક નહોતી અવગત તેમણે સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નીહાળ્યું છે. યાત્રાઓ દરમ્યાન અનેક નદીઓ, ગિરિઓ, ઝરણા, મેદાનો, વનઝળાઓ વગેરે જોયેલા તેમણે ધાર્યું હોત તો આ સૃષ્ટિ સૌંદર્યના અવલોકનમાથી અનેક જાતની ગ્રંથાઓ મેળવીને ઉત્તમ પ્રકૃતિનાં કાવ્યો આપણને આપ્યા હોત. પણ તેમનું મન બાલ્ય સૃષ્ટિ સૌંદર્યમા મુગ્ધ નહોતું. તે તો બાલ્ય પ્રકૃતિમાં આભ્યન્તર પરમ સુંદર તત્ત્વ ભગવાનનાં જ દર્શન કરતું. આમ છતાં તેમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન આવે છે. બાલ્ય પ્રકૃતિ કરતાં અભ્યન્તર પ્રકૃતિનું અવલોકન

તેમણે વધારે કરેલું છે બાહ્ય પ્રકૃતિના વર્ણનનું એક સ્વતંત્ર કાવ્ય 'પદ્મસ્તુ વર્ણન' કહી શકાય આ કાવ્યમા છએ 'સ્તુઓના વર્ણન' છે કાલીદાસના 'સ્તુસહાર' અગર અગ્રેષ્ઠ કવિ ચોમસનના Seasons કાવ્ય જેવી તેની રચના કહી શકાય છતાં જે ઉત્તમ દષ્ટિ દયારામભાઈની છે તે કાલીદાસના સ્તુ સહારમા નથી તેમ ચોમસનના Seasonsમા નથી ચોમસનનું પ્રકૃતિવર્ણન નિરસ લાગે છે કાલીદાસે સ્તુસહારને રસિક બનાવ્યું છે પણ દયારામભાઈના વર્ણનમા જે રસિકતા ખીની છે તે કાલીદાસના સ્તુવર્ણનમા નથીજ તેનું કારણ માન એજ છે કે કાલીદાસે પ્રકૃતિની ખાતર પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે, અને તેમા સામાનિક ભાવોનું ચિત્રણ છે બ્યારે દયારામભાઈએ તો પ્રભુની લીલાનું જ્ઞાન થાય તે માટે પ્રકૃતિનું વર્ણન કર્યું છે એટલે પ્રકૃતિનું વર્ણન એ ગૌણ બને છે અને પરમાત્માની લીલાનું દર્શન એ મુખ્ય નિધય છે અદ્વિત્યા આપણે વપા-સ્તુ' નું કવિશ્રીનું કાવ્ય ઉતારીશું

શ્રીવત્સલ દેવના પદ પ્રણયુ સુરગે,
તથા શ્રી વિલ શ્રી ગોપીજન વત્સલ સગે ૧
દ્યો સુમતીયા શુભગિરા અતિ આનંદકારી;
પદ્મસ્તુ વિરહ વર્ણન કરે કાઈ શ્રી વૃજનારી ૨
શ્રી રાધા કહે સુણો સખી, લલિતાદિ વિશાખા,
આવી વૃષા શ્રી મૃષા હના, અમરણ અલિલાખા ૩
આ સ્તુમાજ કરી પરી, હરિ નંદ કુમાર
તો શી હના હણતા મુને પવ મારને વાર ૪
આનંદ કટક એ આ કંકટી મનમય પથ બોમ
સુણી ચોખદાર પોકાર એ કેડી તેડે છે ભોમ ૫
એ ના ગગન ઘન ગરગડે મનોભવના નિશાન;
અપજાના જરી ધ્રુવ ફરહરે જોઈ ચર હરે પ્રાણ ૬
ગાન કરે પિક અખસરા દાદુર કડતાલ,
સાજ અવર દિજ ને રહે, સુણે મદન જુમાળ, ૭

છળવા મુને ખરજો રચી, ખં અળ વિપ્રીત;
 પ્રિયતમ વર્ણુ વિયત કર્યુ, જાણે ધનુ પર પીત. ૮
 મુક્તમાળ બક પકિત, અગ્ર ગો છખી લાવે;
 ચાતક પિયુ પિયુ કહી સહી, મુને પ્રતિત હિપજવે. ૯
 પડી જડી જો આ શરતણી, નોદે અંબુદ ધારા;
 મુસનાટા સાગ એ સમીરના, લેશે વૈ અસુમારા. ૧૦
 પે'યાં નીલાગર જો ધારા, લહી પિયુરસ માતી;
 ઈંદ્ર ગોપના એ સુદડી, ચીરમા રગ રાતી. ૧૧
 વળગી વૃક્ષ જોની વેલડી, મારી બેલડી તૂટી;
 કૃષ્ણ વિના લખી મુખ સખી, લીધુ કદપેં લૂટી ૧૨
 હરિ સગે હિ ડાળે હિ ચતી, મીચતી દગ ન્યારે;
 મુખ થકી લેઈ સમરતા, કચ કેશવ ત્યારે. ૧૩
 માન્ય શિક્ષા તુ રક્ષા તણી, હોયિ હઠ રજે લેતી;
 મુજ મળ્યો વિરહ અમર થશે, માટે કહું મુણુ નેની. ૧૪

શ્લોક

જાણીને ધનગર્જ દુઃખ મુજને, તન ત્યાગ્યુ પંચાનને;
 ચિત્ત પ્રચુર ચકોર કલેશ મહારો, આણી ઉદાશી રહે,
 પાવશ પાવકથી અધિક મુજને, દે કષ્ટ વ્હાલા વિના;
 નિર્દય નંદકિશોર ચોરી ચિત્તને, માણે મધુપુરીમા. ૧૫

માલિની વૃત

ધન ત્યમ ધનગ્યામ, બે ક્યું એક કામ;
 તમ વિરહ અગાધા, મુગ્ધ કરી જકત રાધા,
 નવ દિનકો ન જાણે, ઉભાય એકજ પ્રમાણે;
 સખી ઈલા સમઝાવે, કોક લવને બતાવે.

' આ ફક્ત બાલ્યપ્રકૃતિનું' કાવ્ય નથી, જ્યણુ તેની સાથે વ્યાખ્યન્તર
 ...તિ પણ ચિત્રણુ તેમા છે.' આમાં વિરહિણી રાધાની મનોદસાને

કવિએ સારી પેઠે આલેખી છે. 'ઋતુવર્ણન' ના તમામ કાવ્યો વિરહિણી રાધાની મનઃપ્રકૃતિ અનુસાર રચાયાં છે. વિરહિણીની દૃષ્ટિએ બાલપ્રકૃતિ કેવી લાગે છે, તે કવિશ્રી આમા જણાવે છે. કવિના કાવ્યોમા ન્યા ન્યાં પ્રકૃતિનુ વર્ણન છે તે બહુધા વિરહિણીના ભાવોથી પૂર્ણ છે આમાં વિપ્રલભ શૃંગાર છે. નાયિકા રાધાની મનોદશા આમાં વર્ણવી છે, તેની રતિ યથાથી ભાવનું આલંબન શ્રીકૃષ્ણ છે, તેના ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે ઉપરના કાવ્યમા વર્ણા છે. દયારામભાઈએ પ્રકૃતિને માત્ર ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકેજ ચોજી છે. આમાં કડી ૫ માં અતિશયોકિત, કડી ૬ માં અને ૧૦ માં અપહ્રુતિ, કડી ૭ માં રૂપક, કડી ૮-૯ માં ભાન્તિમાન વગેરે અલંકારો સુદર રીતે ચોગ્યા છે. આથી અલંકારની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ઉત્તમ છે. વહાલાજીના મહિના 'બારમાસ' તથા 'ત્રીયંચો' ની ગરબીઓમા પ્રકૃતિનુ વર્ણન છે પણ તે તમામમા કૃષ્ણની લીલાઓ વર્ણવી છે.

જેમકે 'વહાલાજીના મહિનામા' વર્ષના પ્રત્યેક માસમા પ્રભુથી વિરહ પામેલી ગદાની પ્રત્યેક માસમા કેવી મનોદશા થાય છે તે જણાવેલ છે. જેમકે—

ચૈત્ર અપ્રત્ય પ્રિકા કૃષ્ણી રે, વૃદ્ધાવનમા;
વેલ વૃક્ષલતા રહી ઝૂંપી રે, જમુનાજીમાં,
માહરે જોવાનું સુખ ગયું ફૂલી રે, પ્રિતમ પાળે સખી મુને
વૈશાખ મળસુનું સહુ લાગે રે, વહાલમવિના;
મુને પ્રેરેના બાણ ઉર વાગે રે, કોને કહુ,
માહાર એ દુઃખ કેઈથીન લાગે રે, કૃષ્ણવિના. સખી મુને

*

*

*

આવણુ મામે સરવડે વરસે રે, સખી માહાર;
મન મળવાને ધણુ તરસે રે, મોહનજીને,
દોહોદમ ન્યાહાણુ કયદુ જલ વરસે રે, દામોદરજી. સખી મુને

ભાદરવે ભલી વિઝળી ચમકે રે, સખી જોની;

શોભા જતા આખ્ય આસુડા ઢળકે રે, કાળજ ધીકે,

જાણે પ્રભુનું પીતાગર ઝળકે રે, એવું દીસે. સખી મુને
'રસિયાજીના મહિના' આખું કાવ્ય માનવ પ્રકૃતિથી અકિત
પ્રકૃતિનું કાવ્ય છે. તેમાં પણ વિરહિણીની કરણદશાનો ચિતાર
આવે છે. ફક્ત જોઈ માસની વિરહિણી નાચિકા ઉપર થતી
અસરનું વર્ણન અત્રે નોંધીશું.

જોઈ માસે સહુ સરોવર સુકા કહે છે રે, રસિયાજી,
મુજ લોચન ધારા નન સૂકી વહે છે હો, રંગરસિયાજી.
શ્રીખ્મ ઋતુને તાપે સહુ અકળાયે રે, રસિયાજી,
પવન કુષારાથી તે સઘ સમાયે હો, રંગરસિયાજી.
શ્રીખ્મ તાપ તે દીપ વાયુથી વાયે રે, રસિયાજી,
વિરહવન્દિ આ પવને વૃદ્ધિ પામે હો, રંગરસિયાજી.
પય ઉભયું તે છટે નીર સમાય રે, રસિયાજી,
તાત્તું તેલ મળે જખ લડકો થાય હો, રંગરસિયાજી
ત્રેમધાવકની પિડ સહુ દુઃખથી અળગી રે, રસિયાજી,
દાસ દયાના પ્રીતમ તમને વળગી હો. રંગરસિયાજી.

આમાં 'વિરોધાભાસ' અલંકાર વિપ્રલલ રૂગારનું પોષણ કેવી
સુદર રીતે કરે છે. જે શ્રીખ્મ ઋતુ સરોવરના જળને પોતાના ઉમ
તાપથી સૂકવે છે, તેજ વિરહિણીની આંખમાંથી પુષ્કળ જળને
અશ્રુઓ રૂપે વહેવડાવે છે.

નીચેની ગરખીમાં શ્રી વૃંદાવનની ભૂમિના સાદર્યને વર્ણવ્યું છે.
વૃંદાવનની ભૂમિ એટલે કુદરતી સૌદર્યનો અખૂટ ખજાનો. તેના
જેવું ખીણું કોઈ પણ ગયજ પૃથ્વી ઉપર એવું રમણીય નથી કે
ન્યા આખું અનુપમ પ્રકૃતિનું સૌદર્ય હોય, એવી કવિની માન્યતા
તેમાં સૂચિત થાય છે.

શ્રી વૃંદાવન સુખકારી રે, સમરે નાહાસે સહુ પીડા;
 નવહા શ્રી રાધા ગિરધારી રે, સદા કરે છે રસકીડા. ૧
 ન્યાંહાં રસમય ગિરિગોવરધન રે, રસમય શ્રીજમના રાણી;
 રસરૂપ વૃક્ષને વેલ્યો રે, પૃથ્વી રસમય લ્યો જાણી. ૨
 રસરૂપ ચંદ્રમા અચળિત રે, રસમય છે દિવસ રેણી;
 રસરૂપ સર્વ સામગ્રી રે, યુગલ રૂપને સુખ દેણી. ૩
 ન્યાંહાં ખટખટતુ સદા વસે છે રે, જોમ ન ઈચે તે થાય;
 છે સર્વ સમય હરિસ્વાધીન રે, દિવસ રાત પણ ચર્ચ જાયે ૪

વૃંદાવનમાં સર્વ રસરૂપ ત્યાંના વૃક્ષો, ગિરિ, નદી, ચંદ્રમા, રાત્રિ દિવસ, તમામ રસરૂપ. અરે હજી જાતુઓ એકી સાથે ત્યાં વાસો કરે છે, આવી આ સ્થાનની અનુપમતા છે. માટે કવિ એક કાવ્યમાં ગોપીઓ પાસે ગવડાવે છે કે—

વ્રજ વહાલુ કે વૈકુઠ નહિ આવુ, મને ન ગમે અતુર્ભુજ થાવુ,
 ત્યાંહાં શ્રી નંદકુવર કપાહાથી લાવુ.

વૃંદાવનની અનુપમતા ફક્ત તેના કુદરતી સૌંદર્યને લીધેજ નથી, પ્રભુના રમણત્વ તે સ્થાન છે. માટે વૈકુઠ કરતાં તે સ્થાન અઢીઆતુ છે, આ વૃંદાવનના દરેક વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુના ધારણ કરનાર ભગવાન વસે છે. અરે તે વૃક્ષનાં દરેક પત્રમાં પણ હરિ ગિરાજે છે. અને તેની ગજાનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે તેની ઉપર આરે પ્રકારની મુક્તિને આપણે વારી જોઈએ.

ન્યાંહાં વૃક્ષે વૃક્ષે વેણુમધારી, પત્રે પત્રે છે હરિભુજચારી;
 એક વ્રજવ્રજ ચો મુક્તિ વારી. વ્રજ વહાલું રે૦

‘વ્રજ મહિમા’ કાવ્યમાં વ્રજની ભૂમિને સ્વર્ગની સાથે કવિ સરખાવે છે અને ‘વ્રજ’ને સ્વર્ગ કરતાં અધિક કહે છે. વ્રજની ભૂમિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે—

વ્રજમાં છે હંસ અપાર, રૂપે રસિયા જો,
 માનસ સરથી રસાળ, યમુના વસિયા જો;

સમ્યક સલાના ઘાટ, કુંજનિકુંજે જો,
નામક નામિકા રોજ, ખટ પદ ગુંજે જો.

✖

✖

✖

નાં વાઝ વસ્તી વેલ, તેવી કુંજે જો,
ત્યાં ખટપદ ભમતા સાર, તેહ નિકુંજે જો;
ત્યા ફૂલ તણો નહિ પાર, અહીં અપારી જો,
ત્યા આમ્ર તર રસાય, અહીં પણ ભાગી જો.
ત્યાં અદાર ભારે સાર, ખીલી ટેતી જો,
અહીં પ્રકૃત્સ્થિત થાય તેહ, ચુટા કંતી જો;
ત્યા મદ મુગધિત વાય, શીતળ સાગે જો,
અહીં કરે હરિની સેવ, આઝ નવ ધારે જો.
ત્યાં પંચાનન પાસ, પચાનન ગાજે જો,
અહીં યૌવન હરિ અપાર, હરિથી લાજે જો;
ત્યા વન પશુ કરતા સ્તેર, ભય મન લાગે જો,
અહિં સુસ્વર લાગે સર્વ, દુઃખકા લાગે જો.

પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યને કવિએ ભક્તિની દૃષ્ટિથી જ જોયું છે. જે સ્થાનમાં પ્રભુનું સ્મરણ થઈ આવે તથા પ્રભુની લીલાનું ભાન થાય તેજ ઉત્તમ સૌંદર્યવાળું સ્થળ છે, અને ત્યાંનું જ સૌંદર્ય ખરું પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય છે. જે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય પ્રભુની સાથે સળધ કરાવે નહિ તે ખરું પ્રકૃતિ સૌંદર્ય નથી. જે પ્રકૃતિ સૌંદર્ય મનુષ્યના વિકારોને ઉત્તેજીને તેને સંસારના ગર્તમાં નાખે, તે વિકારી મોહક અને આત્મવિકાસમાં બાધક સૌંદર્ય છે. પ્રકૃતિ પણ ભગવાનનો સદશ છે. એટલે તેમાં ભગવત્ તત્ત્વની સ્ફુરણા તેના સૌંદર્યને જોનારને થતી ભોઈએ, એવી પ્રકૃતિ વિષેની દયાગમભાઈની માન્યતા હતી.

દયારામભાઈની કાવ્યપાડીનું વિહંગાવલોકન. [૪૦૯

અન્ય ભાષાનાં કાવ્યો.

હવે આપણે 'દયારામભાઈનાં અન્ય ભાષાનાં કાવ્યો ઉપર દ્રષ્ટિપાત નાખીશું.

ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્ય રચનાની પ્રાસાદિક શક્તિ દયારામભાઈમાં હતી એમ નથી પણ તેમણે અન્ય ભાષા જેમકે ગ્રંથ/ભાષા (હિન્દી) મરાઠી, પંજાબી, માગવાડી વગેરે ભાષામાં પણ કેટલાંક કાવ્યા રચ્યા છે. તે વિશે થોડોક ઉલ્લેખ પાછળ આવી ગયો છે. હિન્દી ભાષામાં તેમણે ધણ' કાવ્ય સાહિત્ય રચ્યું છે. (જુઓ પગિશિષ્ટમાં અંગ્રેજીની ભાષાવાર યાદી). હિન્દી ભાષામાં કાવ્યો રચીને દયારામભાઈએ ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠાને વધારી છે. હાલમાં હિન્દી ભાષાને ગૃહીય ભાષા બનાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. પણ દયારામભાઈને તે ભાષાની મજા તેમના સમયમાં પણ જાણીતી હતી તેથી તેમણે તે ભાષામાં કાવ્ય અંગ્રેજી તથા કાવ્યો લખ્યા હતા. હિન્દી ભાષાના કાવ્યો અંગ્રેજી ચર્ચા આ પ્રકરણમાં કરી છે. અહિં આ તે સિવાયની ભાષાના કાવ્યોની વાનગી માત્ર જ રજૂ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ માગવાડી ભાષાનું નીચેનું કાવ્ય લેઈશું. તેમાં એક ત્રિગદિબીની વિરલ દશાનું વર્ણન થયું છે.

ધાન ને છાગને પાણિડો માને લાગડો રે.. ધારો ટેકો
કાઈ રૂઝે આખદ બૈદ જિયારો,
ધારા જિન્દગી લાગ્યો માને દાઘડો રે કલ ન પડે પલ...ધારાં ૧
કલ ન પડે પલ, જિયો મોકો તલસે,
ઈઆ પિડે ધારો અનુરાગડો રે...ધારાં ૨
દયારા પ્રિતમ ચે જિવાડા તો જ્યા,
યાકે હાથે માકો લાગડો રે..... ધારાં ૩

આ કાવ્યની ભાષા એટલી બધી સરળ છે કે તે ભાષા નહિ

જાણનારને પણ તેનો અર્થ મુગમ ચયા વગર રહેજે નહિ. શબ્દ સાલિત્ય અને સંગીતની મીઠામ પણ વાચકને મુગ્ધ જરૂર કરશે.

હવે પંતળી ભાષામાં રચાયેલું, શૃંગાર રંગનું નિરુપણ કરનાર નીચેનું કાવ્ય વાંચો:—

અદા બધું ઝલકે (૨)

રાધે ખ્યારી તુ સાડા ચ્યામા ખ્યારી તુ સાંડા;
મુખડાજી મુખડા હો, મુખ ગિચ ખીડા,
નથ હીરા નગ જડિયા હો. અદા ૦

ગિચુરી અવક્રમે લળકે,
તેરે મુખ ચદ્રકે ચકોર દયા પ્રભુ,
જગિ લખ પરત ન પલકે. અદા ૦

‘મરારી ભાષા’ ના નીચેના કાવ્યમાં રાધાની મુતિ કરવામાં આવી છે.

યા વૃપલાનુ સુતા રાધિકા, સહિન જાધિકા,
કૃષ્ણચંદ્રાચી પ્રાણુવલ્લભા, ચરણકમળી, ચરણકમળી;
માઝી મતિ લૂભા— યા વૃપલાનુ ૦

આ કાવ્ય વિષે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ, કે પડોદરાની ગાદીના તે વખતના શ્રીમન્ત મહારાજ ડબોઈ આબ્યા ત્યારે, તેમની સૂચનાથી દયારામભાર્ય આ તથા ખીજાં કાવ્યો મગડી ભાષામાં સંભળાયા હતાં, અને શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબ તેથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા હતાં.

નીચેના પદમાં ઘણી ભાષાઓનું મિશ્રણ છે. કાવ્ય લખવામાં કવિ કેવા કસખી છે તેનો ખ્યાલ તે ઉપરથી આવશે. ભારતવર્ષમાં એવા ઠાઈ ખીજા કવિએ ભાષ્યેજ એકજ કાવ્યમાં ઘણી ભાષાઓને ઉપયોગ કર્યો હોય.

ગિરિધર મુન્ને પ્રાણુ (કચ્છી) તુહિ સામવડા ખ્યાગ, (પંજાબી)
માદર પિદર ગિરાદર (ફારસી) દુરમન ખલક ગિસારા (ઉર્દૂ)
માટા મચી બિનીયુ (તેલુગુ) સામી ઠકડાશી, (તામિલ)
જાની જિપકા પીર (હિન્દી) મનોરથ પૂયાં મારા (ગુજરાતી)
હરિ ન કે કોણા આ પ્રેમ, (મરાઠી) વૈ ત્વમેવ સ્વામી નિગ તર (સંસ્કૃત)
ન દમહંકો પુતવા દયા પ્રણુ, (પૂરવી) યાકી દાસી માકે કાર્કરો (મારવાડી).

સ્વભાષામાં કાવ્ય રચનાની શક્તિ તો ઘણા કવિઓમાં હોય છે, પણ પ ભાષામાં રચવાની ઘોડામાજ હોય છે તેવી શક્તિ પણ હંશિરદત્તજી છે, દયારામભાર્ગએ પર પ્રાન્તોની ભાષામાં કાવ્યો રચીને, અન્ય પ્રાન્તોની અથવા ગુજરાત પ્રાન્તની સાંકૃતિક એકતા-ખાસ કરીને ધાર્મિક ભાવનાની એકતા સાધવામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું છે એ દયારામભાર્ગની ગુજરાતી ભાષાની તથા ગુજરાતની મોટી સેવા જહેવાજ.

દયારામભાર્ગ જૂના કવિઓમાંના છેલ્લા કવિ છે જૂના કવિઓમાંથી ફક્ત નરસિંહ મહેતાની સાથે તેમને સરખાવી શકીએ પ્રેમાનંદ કે અખાની સાથે સરખાવી શકાય પણ તેમની સાથે સામ્ય કરતા બેદ વધારે છે.

નરસિંહ મહેતાની પ્રેમલક્ષિત વિષે એવો પ્રશ્ન પૂછાયો હતો કે એ જવાણાઓ કયાથી આવી ? તેજ પ્રમાણે દયારામભાર્ગની કવિતા વિશે પૂછી શકીએ કે તે ગ્રેરણાઓ કયાથી આવી ? તેમણે પણ નરસિંહ મહેતાની માફક કૃષ્ણ લક્ષિતજ ગાઈ છે, પ્રેમશક્તિની દયારામભાર્ગની કવિતાના ગ્રેરકળ્પો નીચેના ગણાવી શકાય.

(૧) પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યનો કવિને ઈચ્છારામ ભટ્ટનાગ સારો પરિચય થયેલો હોવાથી, તે સાહિત્યની ગ્રંથળ અસર કવિ થઈ છે કવિની કવિતા માટેની વિચાર સામગ્રી કવિને

સાદિત્યમાથી મળી છે. પુષ્ટિપથદર્શિંગ, પુષ્ટિભક્તિમાલા, રસિક વલ્લભ, ભક્તિપોષણ વગેરે ગ્રંથો તે પુષ્ટિમાર્ગનાજ વિચાર અને માન્યતાઓને રજુ કરે છે. પ્રેમભક્તિનું ગ્રંથ કવિશ્રીને પુષ્ટિમાર્ગના ભાવનાં ગ્રંથોમાથી મળ્યું છે.

(૨) ભાગવત તેમજ ગીતા તથા પુગલોમાથી ભક્તિનું સામાન્ય સ્વરૂપ, જ્ઞાન તથા કર્મ ક્રમ તો અધિષ્ઠ્ય વગેરે સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન તેમને ભાગવત તથા ખીજા પુરાણો તથા ભગવદ્ગીતા ઉપરથી ખાસ થયું છે. અર્થાત્ મનિનું માનસ ભાગવત તથા ગીતા તેમજ પુષ્ટિસંપ્રદાયના ગ્રંથોથી મજબૂત થયું છે. ૮૮ વૈષ્ણવનું પદ, બસોબાવન વૈષ્ણવનું પદ વગેરે પદો પુષ્ટિમાર્ગીય ગ્રંથોની તેમના મન ઉપર થયેલ ઉડી અમરનું પરિણામ છે.

(૩) આખ્યાનોની રચનામાં પ્રેરકબળ પ્રેમાનંદમાથી મળ્યું હોય તેમ લાગે છે. પ્રેમાનંદની માફક પોતે પણ ભાગવતના અમુક વિભાગના આધારે આખ્યાનો રચ્યા. પ્રેમાનંદના આખ્યાનરચનું અનુકરણ પણ પોતે કર્યું છે.

(૪) દષ્ટકૂટ પદોની રચનાની પ્રેરણા સુરદાસના દષ્ટકૂટ પદો ઉપરથી સ્ફુરેલી હોય એમ લાગે છે, અને સમસ્યાઓ માટેની પ્રેરણા સામળ કરિની સમસ્યા વાચીને થયેલી જણાય છે.

(૫) પદો તથા રાસની ગરબીઓના કાવ્યોની પ્રેરણા નગસિંહ મહેતા તથા ભાલણની કવિતામાથી મળી છે.

(૬) ‘રસિકવલ્લભ’ ગ્રંથ રચનાની પ્રેરણા અંજી ગીતા વાચીને થઈ હશે તે કવિએ જેમ અંજીગીતામાં માયાનાદનું સમર્થન કર્યું છે તેમ ‘રસિકવલ્લભ’ માં કવિએ પોતાના શુદ્ધાદૈત મતનું સમર્થન કર્યું છે.

(૭) ‘કટાક્ષમય’ કાવ્યોની પ્રેરણા અખાના છપ્પા તથા ધીરાના ચાળખા ઉપરથી હશે.

સંગીત પ્રત્યે પ્રેમ.

દયારામભાઈને જેમ કવિતા શક્તિ જન્મથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેમ સંગીત શક્તિ કુદરતી બદિશ હતી તેમણે સંગીત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હશે કે કેમ તે વિષે કોઈ માહિતી નથી. પણ તેઓ માનતા હતા કે કવિતા અને સંગીત-એક બીજાથી જુદા પાડી શકાય નહિ. કાવ્યમાં સંગીત હોવું જ જોઈએ. દુધમાં શર્કરા ભળે અને તેની મિઠાશ ઓર અનુભવાય છે, તેમ કાવ્યમાં સંગીત ભળે તોજ તેમાં મધુરપ આવે છે. કેટલાકોનું એવું માનવું છે કે કવિતામાં ગેયતાની જરૂર નથી. અપદ્યાગદ્ય કવિતા પણ લખાઈ છે. દયારામભાઈની તેવી માન્યતા નહોતી. એમણે અનેક રાગરાગણીઓમાં કાવ્યો રચ્યા છે એટલું જ નહિ પણ પોતે જાતે ગાતા ગોપીગીત, ગીતગોવિંદ તથા સરદાસાદિ કવિઓના કીર્તનો તે વારવાર ગાતા. તેમજ તેમની પહેલાના કવિઓનાં ભજનો પણ તેમણે સાંભળેલાં. તે બધામાંથી પોતાને અત્યુકુળ હાળ પોતે પસંદ કરી લેતા. કેટલાક નવા રાગો પણ તેમણે કવિતામાં ઉતાર્યા છે. 'સાઠોદરાનું' ગાણું અને વડનગરાનું 'ખાણું' એ કહેવત પ્રમાણે સાઠોદરા શાંતિની સંગીત પ્રિયતા જાણીતી છે. દયારામભાઈ જાતે સાઠોદરા શાંતિના હતા. એમને શાંતિની સંગીતની વિશિષ્ટતા મળી હતી. તથુરા તથા નરધાં તથા વાઘી સાથે જ્યારે તેમનાં ગીતો ગાતા ત્યારે તેઓ શ્રોતાઓ આનંદમાં તરબોળ થઈ જતા. ઘણી વખતે એકલા એકલા પણ પોતાનાં ગીત ગાતા હતા. *

તેમના સંગીતના આકર્ષણથી ઘણાઓ તેમની બેઠકમાં આવતા.

* તેમની કવિતામાં ચોપાઈ, દોહરા, રાગડો, રામકમેટ, સારંગ, સોરઠ, કાફી, જિહાગ, કાલિયડો, ખમાચચી, જંગલો, સોહણી, વેળાવળ, ખીયાવવ, લલીત, લૈરવી, હવારી, મેવાડો વગેરે અનેક રાગો જોવામાં આવે છે. તેમણે ચોળેલા રાગોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

ખાસ કરીને તેમનું સંગીત સાલજવાને પેટલાદની ચૂળાર્ધ પોતે ડબોઈ ગયેલ. તે પાછળ જણાવ્યું છે. એવા ખીજા ઘણા પ્રસંગો છે. વડોદરાના મહારાણીને ચાંદોદમાં નાની વયમાં તેમનાં સંગીતમય લજનો સંલગ્નાવીને પ્રસન્ન કર્યા હોવાની આખ્યાયિકા પ્રચલિત છે તેમજ સંગીતની શક્તિથી માનાજી લૂટારુના બંધનમાંથી તે છટી ગયા હતા. તે બંને પ્રસંગો અહિં આ નીચે આપવામાં આવે છે.

મહારાણી માથે ચાંદોદમાં પ્રસંગ.

દયારામભાષાની ખાસ્યાવસ્થાનો એક પ્રસંગ એ છે કે વડોદરાના મહારાણી ચાંદોદ નર્મદાના ઘાટ ઉપર નાહવા માટે આવ્યા ત્યારે તેમને પોતાના જનનો સંલગ્નાવ્યા હતા. ચાંદોદ એ નર્મદાજીના તટ ઉપર આવેલું હોવાથી, તેમજ શ્રી ગેવસાર્ધ ભાગવાનની સાં મૂર્તિ પિરાજતી હોવાથી, તેમજ અનેક સાધુ પુરુષો ત્યાં રહેતા હોવાથી ગુજરાતમાં તે તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. જેમ ગંગા કે યમુનામાં ગ્નાન કરવાનો મહિમા ભાવિકોમાં ગણાય છે, તેમ નર્મદાજીમાં સ્નાનનો મહિમા હતો અને હજુ પણ છે. દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાંથી યાત્રીઓ ત્યાં નાહવા અને શ્રીશેષસાર્ધના દર્શનાર્થે આવતા. તેમાં સાધુઓ, ગૃહ-યાત્રીઓ, ગણઓ તેમજ શ્રામન્તો પણ આવતા રાજકુટુંબની રાણીઓ પણ આવતી. એક વખતે વડોદરાના તે વખતના મહારાણી નર્મદા ઘાટે ગ્નાન કરવા પોતાના રક્ષાલા સાથે આવ્યા. ચાંદોદ ગામમાં તેની ખબર પડી. દયારામે પણ તે જાણ્યું. તેમને તે વખતે મનમાં એમ થયું કે આ મહારાણી અહિં આ આવ્યાં છે, તો હું તેમને મારી એક બે ખીજો સંલગ્નાવું. પણ તે કેવી રીતે બની શકે? રાણી જે રથને નહાતા હોય ત્યાં તો જવાયજ નહિ. અધિકારીઓનો પહેરો હોય, એટલે તેમણે એક યુક્તિ કરી. જે ઘાટ ઉપર મહારાણી નહાતા હતા. ત્યાંથી થોડેક દૂર, નવા અધિકારીઓ તરફથી જવાનો પ્રતિબંધ નહોતો, તેવા સ્થાનમાં હંચી જગ્યાએ બેઠા. અને પછી પોતે ગામ

લાગ્યા. પ્રથમ તેમણે રચેલી શ્રી શેષસાઈની લાવણી ગાઈ. એ એવા ઉંચા સ્વરે અને હલકે ગાઈ કે મહારાણીએ નહાતાં નહાતાં એની એક ઢૂંક સાંભળી અને પોતે પણ સંગીત રસિક હોવાથી તે ગાનાર પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવાની તેમને ઈચ્છા થઈ. એટલે જ્ઞાન કર્યા પછી ૩૫૩૦ પહેરીને ઘાટ ઉપર બેઠકમા બેઠાં અને પોતાના અધિકારીને સૂચના આપી કે ‘પેલા ગાનારને અહીં બોલાવી લાવો. મારે તેની પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવું છે.’

અધિકારીને સૂચના મળતા, તપાસ કરી અને દયારામભાઈ ન્યાં બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને કહ્યું, ‘છાકરા, હમણાં તું ગાતો હતો?’ દયારામભાઈએ જવાબ આપ્યો. ‘હા.’ અધિકારીએ કહ્યું. ‘ચાલ મહારાણી સાહેબ પાસે, એમણે મને હુકમ કર્યો છે કે મારે તને તેમની પાસે લઈ જવો. તું ગલરાઈશ નહિ. તેં હમણાં ગીત ગાયું હતું, તેથી મહારાણી પ્રસન્ન થયા છે. તેમને તારી પાસેથી થોડુંક વધારે સાંભળવું છે.. તું જો ગાઈશ, તો તને ઈનામ પણ આપે!’ દયારામભાઈએ કહ્યું. ‘હું કોઈથી ગલરાતો નથી. શા માટે હું ગલરાઉં? મેં તો અહીં બેઠા બેઠાં શ્રી શેષસાઈની લાવણીજ ગાઈ છે. હા, તેમની ઈચ્છા હશે તો હું મારા બે-ત્રણ ગીતો સંભળાવીશ. પણ ઈનામની ખાતર નહીં.’ એમ દલીલે દયારામભાઈ અધિકારી સાથે, મહારાણી ન્યાં બેઠાં હતા ત્યાં ગયા. મહારાણીએ તેમને જોઈને, ત્રિભવદને કહ્યું. ‘છાકરા, તું સરસ ગાય છે એટલેજ મેં તને બોલાવ્યો છે. બેસ મને તારી થોડીક ચીજો સંભળાવ. તું કયાનો છું? અને તારું નામ શું?’

દયારામભાઈએ કહ્યું, ‘હું ચંદોદનો વતની છું. મને બધા દયારામ કહે છે.’

‘મહારાણીએ કહ્યું, ‘તું દયારામ છે! તારું નામ મેં વડોદરામાં સાંભળેલું. તું નાની વયમાં પણે લજ્જનો સારાં બનાવે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. તો હવે તું અહિં આં બેસ.’ એમ દલીલે

મહારાણીએ પોતાની પાસે દયારામલાઘવને બેઠક આપી અને,
નર્મદાના ઘાટે મહારાણી અને તેમના રસાલા સમક્ષ પોતાનાં
લજનો ગાવા માંડ્યાં.

સોયી પહેલું લજન નીચેતું ગાયું.

પદ.

તારો અમુલ્ય અવસર ન્ય રે, ગોવિંદ ગારે;
ગોવિંદ ગા ગોપાળ ગા, ગોપીજન વલ્લભ ગારે;
જોને ક્ષણે ક્ષણે હાનિ થાય, ગિરિવરધારી ગારે, ૨૪૦
મૂરખ તું સમજે નહીં, આયુષ આપું થાય;
ન્યમ સરોવરની માણી, સમજે નહીં સલિલ મુકામ રે. ગો. ૧
તેનું તે જાણે તુને, જોર જપોર શરીર;
વહી જતું જાણે નહીં, ન્યમ નદીઓ કેડી નીર રે. ગો. ૨
અમુલ્ય લટકું લાલનું, ચેત્યા તે પામ્યા પર;
ચાર દિવસની આંદની, જાતાં નહિ લાગે વાર રે. ગો. ૩
માયાની મધલાલથી, કોણુ ધરાયું તું ધરાશ;
દુઝામાં જન્મે જશે, પાછળથી પસ્તાશે રે. ગો. ૪
હાલા થોયાં ફૂટતાં, ખૂટ્યું દીપક તેજ;
મનના મનોરથ રહી જશે, આશિર્તો વૂઠી જશે ખેલ રે. ગો. ૫
માયા મેલો મીઠો, ન્યમ નવરમાંહે ઘીજ;
હરિ રસાયણ મુણુ ધણુ, ઔષધ જાણીને પીજ રે. ગો. ૬
વૈભવ તુજને મૂકશે, કે તું મૂકી જાશ;
એ જૂઠા કેરાં મંગથી, તું સાચાં ગોચાં ખાશ રે. ગો. ૭
પ્રભુ પાળે હે પ્રાણિયા, ક્યદુ માં પ્રીત કરીશ;
તારૂં ઢાંક્યું અંતર ધીકશે, ટટગીને તલખી મરીશ રે. ગો. ૮
અંતે આવી પળ નહિ મળે, જો કરે કાટી ઉપાય;
વિચાર વિદ્યુત વણુ લાગે, યથા વ્યુત સહુ જાય રે. ગો. ૯
તને લક્ષ વાતની, એક કહું, સમ ખાઈ માખાપ;
દયા નામ શ્રીકૃષ્ણ ચક્રી, સમશે સહુ પરિતાપ રે. ગો. ૧૦

મદાગાધી એક એક લીટીનો ભાવાર્થ હૃદયમાં ઉતારવા લાગ્યાં આ તો ' ચાર દિવસનું ચાંદરણું ' એ લીટી સાંભળીને તેમની મુખમુદ્રા ઉપર ગંભીરતા છવાઈ. એ પદ પૂરું થયું, એટલે બીજું ભજન ગાવાને મૂચના કરી. આથી નીચેનું કાલિંગડા રાગનું સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય લાવનાર ભજન બહુજ ગંભીરતા પૂર્વક ગાયું, અને બધાએ શાન્તિથી સાંભળ્યું.

પદ રાગ—કાલિંગડા.

હેજી જ્યાં ગાફલ મત સો જગ, જ્યાં કોઈ નહિ હેરે તેરા તેગ. કોઈ ૧
માતા પિતા મૃત થકની બધુ, ઓર કુટુંબ બહેતેગ વે;
સખ અપની મતલબકે બેલી, હે ઉલટા ઉર ઝેરાઝેગ. કોઈ ૨
મેહેલ ખજાના ફુનિયા દોલત, તું માનત મન મેરા વે;
દેખત ગહેગા કુછ ન ચહેગા, તેરા છુટા જાયગા ડેરાડેરા. કોઈ ૩
જો તું તેરા ભવા ચહેતો. એહેમક સમજ સવેરા વે;
કળજ દોયગા ફિર કયા હોના, તેરા નગર જાયગા ઘેરાઘેરા. કોઈ ૪
કયા ઓરનકું અકલ બતાવે, તેરે ઉર અધેરા વે;
નહિં કછુ દેરી આખર આયા, તેરા મુકલ કરલે ફેરાફેરા. કોઈ ૫
ભજ ભગવંત સંતસંગત કરે, ગન સતયુગકા મેરા વે;
માયા પટક અટકે દયા હરિપદ, કરલે કૃષ્ણસોં નેરા નેરા. કોઈ ૬

આમાંની પંક્તિઓ 'સખ અપની મતલબકે બેલી' 'તેરા છુટા જાયગા ડેરા ડેરા,' અને 'તેરા નગર જાયગા ઘેરા ઘેરા' એ પંક્તિ ત્રણ ત્રણ વખત ગાઈ. આ પદ વખતે ગંભીર વાતાવરણ ઉભું થયું. કવિની વાણી સાંભળવાને જુદો શાન્ત યયાં અને પક્ષીઓ પણ એક ચિત્તથી સાંભળવા લાગ્યાં.

મદારાણીએ મનથી વિચાર્યું—આ છોકરાનો કંઈ કેટલો સરસ છે ! તે સાથે જીવનનું શાન, આ હંમરે કેટલું બધું સફળ

છે! નહિ તો જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના લજનો તે રૂચી શકે નહિ ભગવાનની કૃપા તેના ઉપર છે.

પછી મહારાણી બોલ્યાં “તુ પ્રેમભક્તિના પથુ ગીતો બનાવે છે ? એવું ગીત હવે સંભળાવ જો.”

દયારામભાર્ગવે કહ્યું—‘હવે હું આપને રાધાજીના સૌંદર્યનું ગીત સંભળાવું તે સંભળો’ એમ કહીને નીચેનું પદ સંભળાવ્યું.—

પદ રાગ-કાફી.

રૂપાળી રાધા તારુ તન રે, સેહેજે તે સુ દરતાનું ભયું છે. રૂપાળી રાધા ૦ ૧
વિના અજન દીસે આખલડી આજ રે, સલૂણી સ્યામા;
રંજ્યાવના રક્ત દસ્ત બસન રે, બાળગિંબ સુધા માનનું ભયું છે. રૂપાળી. ૧
વિના સુગંધ બહેકે શ્રીઅંગ લ્હારે રે, સલૂણી સ્યામા;
વિના સકળ શુભ રૂપ નિધાન રે, અનુપમ્ય કાર્ત્ત્વિયતરું હયું છે. રૂપાળી. ૨
વિના અગરાગ દીમે કનકમતા શું રે, મલૂણી સ્યામા;
વિના મહાવર અરણુ અરણુ રે, ગિદ્ધ કપાળે અજળ કયું છે. રૂપાળી. ૩
દયાનો પ્રીતમ આગે વિશનું મોહન રે, સલૂણી સ્યામા;
તે મોહી મોહી મદનગોપાળ રે, લટ્ક કરીને મનહું હયું છે. રૂપાળી. ૪

એ ગીત બધાને ખૂબ પસંદ પડ્યું. અને દયારામભાર્ગવે બધારે પૂરું કહ્યું ત્યારે બધાએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી મહારાણીએ કહ્યું ‘આના ઉપર ભગવાનની કૃપા છે. નહિ તો રાધાજીનું પથુ વર્ણન કેવી રીતે કરી શકે ? આ કેર્મ ઉચ્ચ પ્રાપ્તિનો જીવ છે. દૈવી સૃષ્ટિનો જીવ છે.’ પછી મહારાણીએ પૂછ્યું—‘તમે પ્રથમ જ્ઞાન, પછી વૈરાગ્ય પછી, પ્રેમભક્તિ (શૂંગાર) ના ગીતો મને સંભળાવ્યાં. આવી પદ દગી કરવામાં કેર્મ હેતુ ખરે ?

દયારામભાર્ગવે ઉત્તર આપ્યો—હા, મેં ધર્મદાપૂર્વક આ ત્રણ ગીતો રજુ કર્યાં, કારણ કે આપણા સંસારને સમજવાને જ્ઞાનની જરૂર છે. તે સંસારમા આપણે ફસાર્જીએ નહિ માટે વૈરાગ્યની જરૂર

છે. અને આપણું મન પ્રભુમાં સર્વદા રહે એટલા માટે પ્રેમભક્તિની જરૂર છે પ્રભુ તરફનો આપણો પ્રેમ શુદ્ધ હોય તો જેમ રાધાને ભગવાને પોતાના ત્રિય બનાવ્યાં તેમ આપણને ત્રિય બનાવે. જ્ઞાન વરાગ્ય યુક્ત ભક્તિ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું સાધન છે.

આ ઉત્તરથી મહારાણી તથા અન્યજનો બહુજ પ્રસન્ન થયાં. મહારાણીએ દયારામભાઈને ધન્યવાદ આપ્યા અને કહ્યું 'છોકરા આજ પહોંજ તું ગાજે.' તેમણે પૈસાની બેટ આપવા માંડી. પણ દયારામે ના પાડી. 'હું મારી કવિતા વેચતો નથી. તે તો પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા માટે છે. મારી કવિતાથી જો આપ પ્રસન્ન થયાં હો, તો પ્રભુ પ્રાપ્તિના માર્ગે આપ ભક્તિમય જીવન ગાળશો.' આ ઉત્તરથી સૌ ઠાઈને આશ્ચર્ય થયું. કેવી નિરપેક્ષતા, અને નિર્ભયતા અને છતાં કેટલો બધો વિવેક આ બાળકની વાણીમાં હતો ! આ પછી આ બેઠકનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું. અને દયારામભાઈ ઘર તરફ વળ્યા. તેમના બાળ મિત્રોને આ પ્રસંગ કહી બતલાવ્યો. તે બધાં બહુ રાજી થયાં.

દયારામભાઈની યાત્રા દરમિયાન, એક પ્રસંગ એવો બન્યો હતો, કે તેઓ માનાજી આગ્રે નામના લૂંટારાના હાથમાં પકડાઈ ગયા. ત્યારે માનાજીએ તેમની પાસે પૈસાની માંગણી કરી. 'તમારી પાસે જો પૈસા હોય તે બધા મને આપી દો.' ભારે દયારામભાઈએ કહ્યું, 'ભાઈ, મારી પાસે પૈસા નથી. મારી પાસે તો હરિનું' નામ એજ પૈસો છે. હું ગુજરાતમાં રહું છું અને યાત્રા નિમિત્તે આ બાળુએ આવ્યો છું. તમારી ઈચ્છા હોય તો હું તમને કેટલાંક બજનો સંભળાવું,' એમ કહીને તેમણે મધુર સ્વરે ભજનો ગાયા. તે ભજનો ગુજરાતી ભાષામાં હતાં. પણ તે સાંભળીને માનાજી ખુશ થઈ ગયો. અને તેમને છોડી મૂક્યા અને તેમને ઉપરથી બેટ તરીકે પૈસા પણ આપ્યા.

દયારામભાઈની કવિતા તથા સંગીતપ્રિયતા વિશે અલગ

૪૨૦] ભક્તકવિ શ્રીધારામભાષ્યનું જીવન દર્શન.

પરિચય કર્યા પછી, આ પુસ્તકની સમાપ્તિમા કવિ તરીકેની તેમની સિદ્ધિઓનો નિર્દેશ કરીને, તેમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન કરનારા ભેખક તેમજ કવિઓનો થોડાક અવતરણો રજૂ કરે છે.

કવિ તરીકેની તેમની સિદ્ધિઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય છે. ૧ જગ્યાની દૃષ્ટિએ તેમની કવિતાનું પૂરું એક લાખ શ્લોક કરતાં પણ વિશેષ છે ન્હાની મોટી નસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ સ્વલગભગ ૩૨૦ ની + સખ્યામા છે (૨૨ બોળાનાથ કથારીઆના મત પ્રમાણે).

૨ કવિતાના તમામ અંગો—જેના કે આખ્યાન પદ, ધોળ, વગેરે તેમજો વિગ્રસા યા છે.

૩ વર્ણનાત્મક પ્રયનાત્મક બોધાત્મક, ચિન્તનાત્મક તથા ભાવાત્મક એમ કવિતાના તમામ પ્રકારોને તેમની કલમે ન્યાય આપ્યો છે.

૪ મધ્યયુગના આખ્યાનોના પ્રવાહને યુગના અંતિમ કાળમાં થયેલી જતો તેમજો રોક્યા છે.

૫ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય પણ કવિતાનો વિષય બની શકે છે. તે લાખા તેમજ દ્વેષા કાવ્યો દ્વારા સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

૬ નરસિંહના પદોને તેમજો પુનર્જીવન આપ્યું છે.

૭ ‘વલ્લભ ધોળા’ ના ધોળને ભક્તિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો રંગ આપીને દેદીપ્યમાન કર્યો છે.

૮ ભાવણની ખાલિકા સમાન ‘ગરબી’નું પોષણ કરીને, નવ અલંકાર તથા વસ્ત્રોથી સુશોભિત, ઠાકિલ કઠી મુદર રિમતપૂર્વક મધુરપ વર્ષાવતી, ‘નવયૌવના’ તરીકે મનોહારી અને હૃદયગમ સ્વરૂપમા વિલસતી કરનારું માન દયાગમભાષ્યનેજ બળ્ય છે.

૯ નરસિંહ મીરા તથા ભાવણની ‘કૃષ્ણ ભક્તિ’ ને

+ જુઓ દયા રતનમાળા ભાગ ૨. પૃ ૧૦૪.

કવિતામા પુનઃ સ્થાપિત કરાવે. યશ પશુ દયારામભાઈનેજ પ્રાપ્ત થાય છે

૧૦ ગુજરાતી કવિતામા 'ગઝલ' ના પ્રકારને દાખલ કરીને, પાછળના કવિઓ કલાપી બાલાશંકર કે મણિભાઈ નબુભાઈ દિવેદીને નવી ડેડી ચીંધી બતાવી છે

૧૧ સંગીત અને કવિતાનો સંબંધ-તે ઉભયનુ સંયોજન કવિતામા કરીને અન્ય કવિઓને માર્ગ-દર્શન આપ્યું છે

૧૨ પરબ્રાન્તની ભાષામા કવિતા લખીને ભારતની સામૃત્તિક એકતા સાધવામા મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, અને ગુજરાતના ગૌરવ તથા પ્રતિષ્ઠામા વધારા કર્યો છે

૧૩ તત્ત્વજ્ઞાન, ભન્તિશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, પિંગલ, અલંકારશાસ્ત્ર, નાયક નાયિકાના બદો, સામાન્યજ્ઞાન, વ્યવહારનુ જ્ઞાનએમ વિવિધ જ્ઞાનના શાસ્ત્રોને તેમની કવિતા આવરી લે છે

૧૪. તેમના કાયાના વિચારગ હિપનિષદો, ગીતા, મહાભારત, રામાયણ ભાગવતપુરાણ વિષ્ણુપુરાણ, મનુસ્મૃતિ, શ્રીમદ્ભગવાદગીતા ત્રયો, સુરદાસાદિ અદ્વૈતાપના કવિઓની કૃતિઓ, નરસિંહ-મીરા વગેરેની કવિતા કહેવનો, બોકગીતો વગેરેમાયી લીધા છે, અને તે છતાં કાવ્યમા તે નરીન સન્નિધિ પામે છે

૧૫ લોકમા પ્રવર્તિત લગભગ તમામ રાગ-રાગણીઓનો પરિચય તેમના પ્રબંધાદ્વારા તેમણે કરાવ્યા છે તેમજ સમૃત્ત આપાના વગલગ ઘણા છંદોમા તેમના જાંય યોગ્યતા છે છંદરચનાનુ વૈનિધ્ય, ભાવ વૈનિધ્ય સાથે સંગતિપૂર્વક જળવાઈ રહ્યું છે

૧૬ જેમકે ગરબીઓમા શૃંગાર, પદોમા જ્ઞાન તથા શાન્ત, આખ્યાનોમા હાસ્ય તથા અદ્ભૂત, વિરહ કાવ્યમા દ્રશ્ય એ રસશાસ્ત્રના ગેમાને કવિતામા તેમણે વ્યક્ત કર્યા છે

૧૭ બિહારી કવિની 'સનસૈયા' જેવું નાયક-નાયિકાના લક્ષણો

ઉદાહરણ સહિત સમગ્રવનારું, તેમજ કૃષ્ણની રાસલીલાનું વર્ણન કરનારું મોટું કાવ્ય સતસૈયા ગ્રંથ હિન્દીમાં રચીને, ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે.

૧૮. એક અંકથી માંડીને એકસો આઠ સુધીની જુદી જુદી વસ્તુઓનું ગણનાપૂર્વક રસાત્મક દોહગમા, સંકલન કરીને ભવિષ્યમાં ગુજરાતી ભાષાના જ્ઞાનકોષ માટે સામગ્રી પૂરી પાડીને 'વસ્તુવૃંદ દીપીકા' નામનું કાવ્ય લખીને તેમની સશોધન વૃત્તિનો પરિચય પણ સારો આપે છે.

૧૯. નૃત્ય તથા સંગીતનો કાવ્યમાં યુમેળ યોજીને, જનસમાજમાં વધારે રચિકર અને આનંદદાયક સાહિત્યના અંગ તરીકે 'રાસ' નું અધિપત્ય સ્થાપવામાં, તેમની કલમ યશસ્વિની અને વિજયિની થઈ છે, એમ કહી શકાય.

૨૦. કાવ્યમાં સંવાદ શૈલી દાખલ કરીને, કવિતાની રચનાનાં નવા પ્રકારનો નર્દેશ કરીને, 'નાટક' સાહિત્યના પ્રકારનું પરોક્ષરીતે સૂચન કર્યું છે.

૨૧. ચિત્ર કાવ્યો રચીને જુની કવિતાની લેખન પરંપરાને સાચવી છે.

૨૨. મૂળાક્ષરો, તિથિઓ, નયા મહિનાઓને લક્ષ્યમાં લઈને કાવ્ય રચનાની જૂની પ્રણાલિકા સાચવી છે.

૨૩. સરસતા, સરલતા, પ્રાસાદિકતા, તથા મનોહરતાના ગુણોથી કવિતા કામિનીને કમનીય બનાવવામાં જૂના ગુજરાતી કવિઓમાં તે પ્રથમ કક્ષામાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

૨૪. રવાનુલવરસિક મનાતાં ગુજરાતનાં હિમિ કાવ્યોમાં મનોભાવ વિશ્લેષણનું તત્ત્વ દયારામભાઈની ગરબીમાં નેટલું જણાય છે, તેટલું તે પહેલાંના કવિઓની કવિતામાં નહતું.

૨૫. 'પ્રશ્નોત્તર માલિકા' નામના મોટા ગદ્ય ગ્રંથમાં 'નર્મગદ્ય'

પહેલાના સમયમાં, ચિન્તન પ્રધાન ગદ્ય લેખનની શૈલી કેવી હોવી જોઈએ, તેનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

૨૬. પત્રો પણ પદ્યમાં લખી શકાય, તેનો પ્રકાર તેમણે જણાવ્યો છે. જુઓ 'પત્રક્ષીલા' કાવ્ય, તેમજ આધવરામ વ્યાસ ઉપરનો કવિનો પત્ર.

૨૭. મન્મૃત, ફારસી, હિન્દી તથા તલપદી શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને, તેમજ કેટલાક નવા શબ્દો જેમકે મુખાસન (પાટલો) નગરગલી (ગટર) દાણધાટી (ટાલે ફાઉસ) યોજીને તેમજ નક્શીદાર કારીગરીમાં હીપી ઉઠતા સુંદર શબ્દો, રાતલડી, વાસલડી, સાહેબડી વગેરેનો પ્રયોગ કરીને ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ ભંડોળમાં તેમણે ઘણો વધારો કર્યો છે.

દયારામભાર્ગવી કાવ્યની પ્રશંસા તેમના દેહવિલય પછીથી ગુજરાતના નગ્ન-નારીઓ તરફથી કરવામાં આવી છે. તેમના પદો તથા ગરબીઓ જાહેરમાં ગાવામાં આવે છે. વર્ષો પહેલાં ૨૫૦ ભોજાનાથ કથારીઆના પ્રયાસથી પ્રેમાભાઈ હોલમાં દયારામભાર્ગવી જામી ખુલ્લી મૂકવામાં આવી છે. તે પ્રસંગે મહુર્મ નાગર કવિ હર્ષદરાયે તેમની કવિતાની પ્રશંસા કરતાં નીચેનો જાપો ગાયો હતો: —

છપ્પો.

સરસ સરલ અરુ શુદ્ધ, શાંતિપદ અતિ આલ્હાદક,
પ્રફુલિત ચિત્ત હિતકરન, પ્રેમમૂર્તિ પ્રતિપાદક;
સુભગ અર્થ સજ્જ પૂર્ણ, ઝક્તિ નાયિકા મેદ વર,
કૃષ્ણચરિત ગુનકથન, ભક્તિમહિમા અરુ નીતિચર;
પુનિ વિવિધ જગત વ્યવહારકો, હૃપદ રસ દર્શિત કવિયો,
પ્રિય દયારામ અસ કવિનકો, ધન્ય ધન્ય જગમેં જિયો.

આમાં દયારામભાર્ગવી કવિતાના સરસતા, સરવતા, શુદ્ધિ, શાંતિદાયકતા, આલ્હાદકતા વગેરે ગુણો જણાવેલ છે.

નીચેના પદમાં તેમની કવિતાના ગુણોને કમળ, પુષ્પ વગેરેના ગુણો સાથે સરખાવેલ છે

(સવૈયો.)

કજનતે અતિ કોમલતા, મૃદુ પુષ્પનકે મકરદ સમાના,
શીતલતા શત ચદ્ર સમાન, સુમિષ્ટ સુખા સમ સત્ત્વ વિઠાના,
ગગ તરંગ સમાન સુહૃદ્યંદ, અગદિ અગ પ્રમોદ વદાના,
પેલહુ વફ દયો કવિ કાવ્ય સો, વાચતહી રતને ગુન માના

(કવિત)

ચાહે વનવાસિ હો, વપાસી હો, નિરાસી જન,
પ્રેમકે પિપાસી ચાહે, વેદકો અધ્યાસી હો,
વહે હરસિદ્ધ દુઃખદ્વદ્ધ અધિકાસી જાકા,
ત્રિવિધિકો પાસી ચાહે, ઓર વપહાસી હો
વિષય ચિહ્નાસી હો, ચિહ્નામી વિષ પ્રાસી કોડ,
જ્ઞાનહીન જગલકો, વાસી ચાહે વ્રાસી હા,
હોવે અભિલાસી, દયારામકી લલાસી સૂન,
કાવ્ય પ્રમુદાસી હો, ન વહુ વદાસી હો

‘દયારામભાર્ય’ના જીવન ચરિત્રના વેખક અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર ૨૧ જગજીવદાસ દયાળજી ગોદી તેમની કવિતાનું મૂલ્યાંકન નીચેના શબ્દોમાં કરે છે ‘દયારામભાર્ય’નું ગમે તે કાંય લઈએ અને તે જોઈતીનાર માથીએ તેઈતીના આનંદ થયા વગર રહેતો નથી રસિક હૃદયને એમાંથી ગસારાદ મળ્યાજી કરે છે શુકતા કે જુગુપ્સા તો એમાં જણાતાજ નહીં શબ્દમાધુર્ય અને પદલાલિત્ય તો કવિ દયારામનું જ એમ કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી જો માણસે શ્રદ્ધાપૂર્વક એક વખત દયારામભાર્યના રસસાત્તમાં જાવગાહન કર્યું હશે રહે જાણી જીજી હાન્યસુગિતાલુ એવા કરવાથી જરૂર પડે એમ નથી ગુજરાતમાં ગસની રેલછેલ હિઝવનાં તો કરિ દયા ભજ કવિ દયારામની કવિતામાં એક પણ શુષ્ક શબ્દ, એક પણ કલ્પકંડ

શબ્દ, એક પણ નિરર્થક શબ્દ, એક પણ નિરર્થક શબ્દ કે એક પણ ફક્ત પાદપૂરણને માટેજ મૂકેલો શબ્દ માલમ પડશે નહિ. દયારામભાર્ગવી વાણી નવરસવાહિની છે. પ્રથમ એમજ કહેવામાં અને માનવામાં આવતું હતું કે, દયારામભાર્ગવે ફક્ત શૃંગારજ લખ્યો છે અને તેથી દયારામ શૃંગારી એટલે અનીતિમાન કવિ છે. પરંતુ વખતના વહેવા સાથે દયારામભાર્ગવી એક પછી એક નવાં કાવ્યો બહાર પડતાં ગયા અને ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, દીનતા, આર્જવ વગેરેનાં કાવ્યો લોકોની દષ્ટિએ આવતા ગયા, તેમ તેમ લોકોની એ ભાવના બદલાતી ગઈ. ‘ખરેખર’ તો દયારામભાર્ગવ કહેલ, પ્રૌઢ અને વિદ્વાન કવિ છે. એમની ભાષા સંસ્કારી છે, પ્રયોગો વિદ્વાત્ ભરેલા છે, અને વિચારો ઉન્નત છે. દયારામભાર્ગવ જે વિષય લે છે તેને સર્વાંશે પૂરેપૂરો ધ્વંસાદ આપે છે. એમની વર્ણન સૈદ્ધી તાદ્દશ ચિત્ર ખડું કરનારી છે, પ્રતિપાદન શક્તિ અદ્ભુત છે. એકને એક વાતને લંગાવવા છતાં તેમાં પિષ્ટપેયજી પુનઃકિત કે શુષ્કતા જણાતાં નથી. એમની ઠાઠ પણ કવિતા તાણીતુશીને બેસાડેલી, શબ્દો શોધી શોધીને ગોઠવેલી કે, શબ્દલોકોની અને વિચારની ખામીને લીધે એકને એક શબ્દ કે એકને એક ચરણ વારે વારે આવે એવી નથી. દયારામભાર્ગવી કવિતામાં વિચારો ઉભરાર્જ જાય છે, અને શબ્દો તેની વાણીમાં પ્રવેશ પામવાને અહમદામેકા કરી મૂકી છે. દયારામભાર્ગવ તેમાંથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ નંગો વીણી વીણીને ઉચ્ચત્રી લે છે. એમને શબ્દોની પસંદગી કરવી પડતી નથી પણ સુંદર શબ્દો સુંદર સ્થાને આપોઆપ ગોઠવાઈ જાય છે.”

ગ્રંથ સંકરપ્રસાદ રાવળ દયારામભાર્ગવી કવિતાની પ્રશસ્તિ કરતા લખે છે—

‘નાની મોટી કામળ અને વિવિધ પાખડીઓવાળા શુભાળના ફૂલ જેવું દયારામભાર્ગવી કવિતાનું સુંદર ન્વરૂપ આપણે યંયાશક્તિ

જોયું એ સ્વરૂપમાં વિશાળતા છે. હિમા છે, સહદયતા છે, એમાં આપણા દેશે બાંધેલું સામ્રાજ્ય જીવન એનો વિવેક, અને મામાન્ય શુદ્ધિ છે મનુષ્ય જાતિની એમાં કદ્યાણુ વાછનાઓ છે, તીવ્ર માર્મિકતા છે. પવિત્રતા છે, તત્ત્વ જ્ઞાન છે, અને શું નથી? ગુજરાતની પ્રાચીન કવિતાને આદર્શભૂત સ્વરૂપ દાખવી શકે એવી દયાગમભાર્ગવી કવિતાનું સ્વરૂપ છે.

“સમાલોચક” — (જાનેવાગી સને ૧૬૦૨) નીચે પ્રમાણે નોંધ કરે છે.

કવિનર દયાગમ અને હાઈજનો તુલના દર્શન લેખ પ્રભમાં આદરણીય થાય. તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈજ નથી. કવિવર દયારામે જેમ રસગાજના અતિ મુકુમાર પદની : ગુજર
રસિકોના હૃદયનું પ્રસાદન કર્યું છે, તેમ શાગ : કવિ
હાઈએ મુલલિત ગઝલોથી ઈરાની રનિકનાં : કર્યા
શરસી ગઝલ સાહિત્ય, કવિ હાઈએથી ભ. છે.
કવિવર દયારામની ગરબીઓથી ગુજરાત :
થયેલું છે; એમ કોઈપણ ગુજર કબુલ :

કવિવર દયારામની કૃતિ,
અલૌકિક કવિત્વ પ્રકટ કરતી નથી;
તાદૃશ્ય બાવ દર્શાવનામાં અદ્વિતીય દે
તેનો મુલલિત રાગ-પ્રવાહ વહે છે,
ગુજરાતના દિગતને જ્વલિત કરતા,
હૃદય કુરાવે છે. લૌકિક નીતિ, અને
મિત્ર દયાગમભાર્ગવે તેમના કાવ્યદ્વારા
કે જે, કાળ જતા ગુજરાતી વૈભવના
સાધન કહેવાશે

ગરબી, ગીત, ગાનના મોટા રાગ

અનેક દરોખા, પ્રસંગને યોગ્ય, ભાષા, અને ચિતાર ચિતરનામા, દયારામની વાણી ગુર્જર કવિઓમા સર્વોત્તમજ કહેવાશે છતાં કેટલાક એમ કહેનારા પણ જોવામાં આવે છે કે— દયાર મની વાણી શૃંગારી છે ” આ અપવાદ એક પણ અને અસપૂર્ણ વાચનનું પરિણામ હશે શૃંગારમા દયારામે એવો શૃંગાર લીધો છે, કે જે પ્રેમના પૂર્વ સ્વરૂપના જનસ્વભાવનું ચિત્ર દર્શાવે છે શૃંગારની મે શ્રેણીઓમા અતિ રસિક, પ્રેમી હૃદયના વિકાર અને ભાન ચિતરનારી શ્રેણીજ તેમજો કાવ્યમા લીધી છે અને તેમ કરવામા તેઓ સાદૃશ્ય વિજયી નિવડ્યા છે

કનિવરના વિનાશિત પદનો પત્ર અનુવાદ નહીં કરતા, એટલુંજ કહેવું ખસ છે કે, તે પદોમાજ તેમની કેટલીક અલૌકિક ખુબીઓ રહેતી છે દ્રષ્ટા પોતાની દ્રષ્ટિ અનુસાર વસ્તુઓને દેખે છે જે વિવાદિત પદોમાં વાદીઓ શૃંગાર જુએ છે, તેમા રસજો જનસ્વભાવનું ચિત્ર દેખે છે અને તે વળી એવું નૈસર્ગિક, કે ખીનનથી ચિતરાય નહીં અસ્તુ એ મેઢેયો પોપડો ઉખાડનાની અત્ર અગત્ય નથી માન એટલુંજ દર્શાવવું પ્રસંગાનુકૂલ છે કે, રા રા જવેરીએ કવિવરને માટે જે હિતમ અભિપ્રાયો આ લઘુ સેખમા સ્થળે સ્થળે પ્રદર્શિત કર્યા છે, તે ગુર્જર રસિકોને માન્ય છે અને એજ ભક્તિ તેમના કાવ્યો માટે રસિકો ધરાવે છે, ને ધરાવશે. કવિ અને કવિતાને માટે જે તે મત આપવાને યોગ્ય કહેનાયજ નહીં પડિત જગન્નાથે ‘રસતરંગિણી’ મા એક સ્થળે આલોચ અભિપ્રાય આપતા કહ્યું છે કે, “નાલુક પ્રવાહવાળી આ રસતરંગિણી, તત્ત્વ શોધક મહિષોના અવગાહન માટે નથી ” વળી ખીન એક સંસ્કૃત કવિએ પણ અરસમયી કટાણીને કહ્યું છે કે—
 જરસિકેષુ કવિત્વનિવેદન, શિરસિ મા લિલ્લ, મા લિલ્લ, મા લિલ્લ ॥
 કવિવર દયારામભાઈની કૃતિની ખૂબીઓ આ લઘુ ગ્રંથમા, રા જવેર એ ખહુ સારી રીતે દર્શાવી છે.

૪૨૮] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાર્ગવું જીવન દર્શણ.

કવિસમ્રાટ ન્હાનાલાલભાઈ, દયારામભાર્ગવીની જયન્તી વ્યાખ્યાનમાં, દયારામભાર્ગવી ગરબીની પ્રથમા કરતા કહે છે—

“મીઠાશ તો દયાગમનીજ”

Lyrics ગોધવા કયા વનવનમાં ભટકવું પડે એમ છે ? ગુજરાતની ગરબીઓ સમા Lyrics જગતભરમાં નથી

ગુજરાતજીના રાસતું મૂવ શું આકો છે ?

✓ ગુજગતી ગરબીના-રાસડાના મૂત પુછવા હોય તો જગતપ્રવાસી કવિનર ટાગોરને જઈને પુછજો કે જગતભરમાં કયાં દીઠા કે સાલજ્યા ?

જગતભરના સાહિત્યમાં-જગતભરના સંસારમાં, જગતના Lyrics માં ગુજરાતી ગરબીઓનું-ગુજગતજીના રાસતું સ્થાન અદ્ભુત છે; ને એ ગરબીઓના સમ્રાટ-ગુજરાતના હૃદયગાનવી દયારામતું એ સ્થાન સદા અદ્ભુતજ છે

એમની એક એ જ ગરબી ગુજરાતનું મહામૂલ્ય ગમગોતી છે

— કવિ ન્હાનાલાલ

✓ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક અને ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન સદ્ગત દિ. બ. નમદાશંકરલાલ દેવજીકર મહેતા દયારામભાર્ગવી શૃંગારરસની કવિતાનું મત્સ્યાકન નીચેના શબ્દોથી કરે છે

“પરમેશ્વરનું પરમ સત્યત્વ અને તેના કોઈ કોઈ શુભધર્મનું માહાત્મ્ય યાન તેમના પ્રતિના પ્રેમ અથવા રતિમાં મૂળથી ન્યારે પેસે છે, ત્યારેજ તે પ્રેમ અથવા ગતિ ભક્તિ ગણાય છે આમાંનો એક પણ અંશ ન હોય તો તે માત્ર પ્રણય અથવા ગતિજ ગણાય, પણ ભક્તિ ન ગણાય

આ ધોગજી વડે આપણે હવે તપાસવાનું છે કે દયારામભાર્ગવી જે રસનું ગાન કરે છે તેમાં લૌકિક સ્ત્રી પુરુષની રતિ છે કે અલૌકિક

પુરુષોત્તમ અથવા નટવરમાં તેનો સખી ભાવ છે? દયારામના સઘળા સાહિત્યમાં કૃષ્ણ વિના અન્ય વસ્તુ ખીજી જણાતી નથી. કૃષ્ણ પોતાના પ્રિયતમ છે, અને પોતે તેની વરધેલી સખી છે. એ ભાવ હિપરજ તેમના કાવ્યોનો આત્મા આવેલો જણાય છે.

*

*

*

દયારામના અચતુર પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિ સપ્રદાયના સખી ભાવ ઉપર બંધાયેલી ભગવદ્ ભક્તિથી રંગાયેલું દયારામનું ચિત્ર સમજાશે, અને તે માત્ર કવિજ નથી. પરંતુ ભક્ત પણ છે.

દયારામના પોતાના શબ્દોમા તો—

“ હય ગુણુ દ્રવ્ય એ કારણુ પ્રીતિ ચવાના કહાવે,
એ ત્રણે વિકાર રહિત સહજ રનેહ તે શ્રી કૃષ્ણને ભાવે.”

લૌકિક પ્રીતિ અને અલૌકિક ભગવાન પ્રતિભા સહજ રનેહ તદ્દન નિરાગી ગ્ધિતિ છે—વળી પોતાને આંતર આનુભવને તે નીચેની ઠડીવાળા પદમાં ચિતરે છે.—

‘મે’ શ્રી કૃષ્ણજી વર્યા, રાધિકેશ મે’ શ્રી કૃષ્ણજી વર્યા.’

ભગવાનના આવા શુદ્ધ સ્વરૂપની જોને ઝાંખી થઈ છે અને જોને તે પ્રભુ વિના અન્ય કોઈ ખરો પુરપજ દેખાતો નથી તેના સખી ભાવને આપણે શુદ્ધ ભક્તિ ન ગણીએ ત્યારે આપણી પરીક્ષામાં તો ભાગ્યેજ કોઈ પાસ થઈ શકે. આ અનુભવ જણાવનારી વાણી સ્વભાવિક સ્ત્રી ઉપરના પ્રેમના મોહમાંથી પ્રકટ થયેલી જણાતી નથી.

દયારામના અચતુર પરિશીલન કરનારને તો પુષ્ટિસપ્રદાયના સખી ભાવ ઉપર બંધાયેલી ભગવદ્ ભક્તિથી રંગાયેલું દયારામનું ચિત્ર સમજાશે; અને તે માત્ર કવિજ નથી પરંતુ ભક્ત પણ છે. એવા નિર્ણય ઉપર આવવાને બળવાન કારણો જડી આવશે.

૪૩૦] ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ.

ગુજરાતના સમર્થ સાક્ષર સદ્ગત દિ બા. કેશવલાલ હર્ષદેરાય કુચ, જયન્તી વ્યાખ્યાન પ્રસંગે (તા. ૧૪-૬-૨૬) દયારામભાઈ વિષે કહે છે.

‘કવિ દયારામે મનુષ્ય જીવનદ્વારા સ્વર્ગ પતાવ્યુ છે. પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારતા ગીતો તેમણે ગાયાં છે. દયારામના કાવ્યોમાંથી અનેક જનની પ્રેરણા મળી શકે તેમ છે. તેઓ નીતિ અને સદ્ભાવનાના પ્રચારક હતા. તેમનાં કાવ્યોમાં ઘણું ઉંડું તત્ત્વગાન રહેલું છે, છતાં તે સરળતાથી સમજાય તેવા છે.

(તા. ૨૨-૬-૨૬)

દયારામભાઈની કવિતામાં અલંકાર વિષે બોલતા સાક્ષર સદ્ગત શ્રી રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ લખે છે—

‘અલંકાર રચવાની વૃત્તિ બંધાયા પછી, ઝોગણીસમાં મૈકાના ભક્ત કવિઓએ કાંઈ નવીન દિશામાં ગતિ કરી નથી, માત્ર એક અપવાદ છે. અને તે ગ્રામીન કાવ્ય સાહિત્યમાના છેહના થયેલા પણ તે પહેલાથી ઉતરતી પ કિતએ ન બેસે તેવા કવિ દયારામભાઈની અપૂર્વ કવિતાનો છે તે દરેક બાળતમા પહેલે ચીત્રેજ આસનાર ન હોતા. લાસિય, કામળતા, રમિકતા એ સર્વ તેમનામાં અવનવા છે. નાનાં નાના છુટાં રસપૂર્ણ કાવ્યો રચવાની રીત તેમણે નવી ઉપજાવી છે.’

અંતમાં સ્વ. શંકરમસાદ રાવળે તેમના ‘દયારામભાઈના જીવન ચરિત્ર’ ની સમાપ્તિમાં જે શબ્દોથી કવિને લાબ્યાજ્વલિ આપી છે. તેજ શબ્દોથી હું પણ ભક્તિ ભાવપૂર્વક તે રસાત્માને આપું છું.

વાંચક ! આવા દયારામભાઈ અને તેમની કાવ્યવાણી દ્વારા અને ત્હારા ભાવિ ગુર્જર બંધુઓના કેટલા બધા પૂજ્યભાવને પાત્ર રહેશે ? તુ પણ અમોરી સાથે પૂજ્યભાવના સંગીતમા ભાગે પડતો મુર પૂરશે કે “ધન્ય હો ત્હમને ઓ, રસસિદ્ધ કગિરાજ ! ધન્ય હો ત્હમને ! ઓ જીવન પર્યન્તના ભકિતરસમાં તદ્દલીન રહેનાર

ભક્તરાજ ! ધન્ય હો ત્હમને એ જીવનરતના ઉપદેશક તત્ત્વજ્ઞ !
અમારી ગગડી ગુર્જગ્ભૂમિ ત્હમાડી સદા કામ્યા ગહી ત્હમને ધન્યવાદ
દેતી રહે ! ખાચીન અર્ચાચીન કે થનાગ અમાગ કવિનગેમા ત્હમારૂ
માનનંતુ ગ્યાન સદા તપતુ ગહે ! ત્હમને ફરી ફરી અનેક વાગ
નમન હો ! ત્હમારી દિવ્ય કવિતાદેવીના ગસલગ કાવ્યશાહે અમારી
આગળ કાઈ અનત મહાસગીત ગાયા કરે ! ગાયા કરે અને
ત્હમારૂ અતૃપ્ત રાખનાર કા વામન અમને પાયા કરે !

અન્તમા દયારામભાઈના નીચેના આશીર્વાદ વચનથી આ અથ
સમાપ્ત કરીશું

વદન હો, સહસ્ત્ર વદન હો, તે અથમતી વર્ષા, શરદની વર્ષા,
સ્વાતિ નક્ષત્રની વર્ષા, શરદપૂર્ણિમાની જતી જતી વર્ષા મોતી ગસી
જાય છે તેમ મધુરેણ સમાવયેત્ત એ નાચે, ગુજરાતના મધ્યયુગની
પૂર્ણાદિતિ સમયે રસના મોતીડા વર્ષાવતા અને ગુજર સાહિત્ય
વાટિકાને ઉત્તમ કાવ્યો રૂપી પુષ્પિત લતાના પરિમલથી ભરી દેતા
તે રસ કરિને.

કવિકૃત આશીર્વાદ,

રાગ રિકતો.

ચિરંજીવો સુખી રહો તુમ સકલ હરિજન, ॥
 જ્ઞાનંદ મગલ જસદ હારમે રહોની મન્ન. ॥ ચિરં ॥૧॥
 ભક્તિ પ્રેમ જાસક્તિ વ્યસન શ્રોત્રજેશ, ॥
 ગુરુ ભગવદી ભાવ સદા દુઃખ કદા ન લેશ ॥ ચિરં ॥૨॥
 કરમ કાલ માયા મય જનમ મરન જાઓ, ॥
 શુભ મતિ રહો સતત મન કુપય કયુ ન ધાઓ ॥ ચિરં ॥૩॥
 સદ્ગુન સતસગ સદા રહો પુન કામ, ॥
 યહી જાશિસ દેત સદા દાન દયારામ ॥ ચિરં ॥૪॥

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ વિરચિત

પ્રબોધપદ.

(ચિત્રપદ—જ્ઞાન ગમત.)

આ ચિત્રપદ ભક્તકવિશ્રીજે શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રી ગીતા
 આદિ શાસ્ત્રોને આધારે રચત માથે ઉત્તમ જ્ઞાન આપનાર મુદર
 રીતે તૈયાર કરેલો છે જે દરેક હિંદુના ઘરમાં અવકાર ૩૫ દિવ્ય
 વસ્તુ તરીકે સચ્છી સમ્પત્તિ વાવડ છે દિપ્તિ ૩. ૮-૯-૭ છે. 'પદ્મ
 દયારામભાઈનું' જીવન ચરિત્ર લેનારને મક્ત આપવામાં આવશે.

મળવાનું ઠેકાણું : નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ ડોહોઈવાલા

ડોહોઈ (ગજરાત.)

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું જીવન દર્પણ

અથનાં

પરિશિષ્ટો

પરિશિષ્ટ ૧ લું

દયારામભાઈનું વંશવૃક્ષ

રાધવજી

|

૩૧ ૧૮

|

આણંદભાઈ

|

નગ્નરામ

|

પ્રભુભાઈ

પરિશિષ્ટ ૨ જી

દયારામભાઈના સદ્ગુરુ શ્રી વલ્લભલાલ મહારાજનું
વંશવૃક્ષ

આચાર્યના નામ	પ્રાસંગિક
(૧) શ્રીમદ્દત્તભાઈ (શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજી)	સવત ૧૫૩૫ ચંત્રવદી ૧૧ (નજદેશના પુનમિયા માસપ્રમાણે.)
(૨) શ્રીયુ સાધજી (શ્રીવિક્રમેશાચાર્યજી)	સવત ૧૫૭૨ માગસર વદી ૯
(૩) ટિકાયત (તિલકાયત) શ્રીગિરિધરજી	સવત ૧૫૮૭ કાર્તિક સુદી ૧૨
(૪) શ્રીદામોદરજી	મવત ૧૬૩૨ આવણ સુદી ૧૪
(૫) શ્રીવિક્રમરાયજી	મવત ૧૬૫૭ આવણ સુદી ૧
(૬) કાકા શ્રીવલ્લભજી	મવત ૧૭૦૭ આનણ સુદી ૧૪
(૭) શ્રીમુરલીધરજી	મવત ૧૭૩૧ આષાઢ સુદી ૧૧
(૮) શ્રીપુરુષોત્તમજી	મવત ૧૭૫૨ કાર્તિક/વદી ૬
(૯) શ્રીમદ્દત્તભાઈ મહાગજ (દયારામભાઈના અભ્યગમ ધરાતા)	મવત ૧૭૮૮ વૈશાખ સુદી ૪
(૧૦) શ્રીત્રિકમરાયજી મહાગજ (ઉપનામ શ્રીલાલજી) (ગાદી ઉપર ગોદે લીધેના)	

મગ્નદાયના વિદ્વાન પ્રા. કેશનનામ શાસ્ત્રીએ આ સળધીસ શોધન પૂર્વકનો ચિત્રિત વેષ 'અનુગૃહ' માસિકના વર્ષ ૨૨ ના અંક ૧૨ માં નવુ દર્શિણિન્દુ રજુ કર્યું છે જે ગો. શાહ

परिशिष्ट ३

द्वितीयां जन्मपत्रिका

१ अथ जन्मपत्रिका

(२) संवत् १८३३ शके १६९९ भाद्रपद सुदि ११ उपरांत १२ जन्मतिथि शनिग्रामरे उतरापाढा घटी ४१ उपरांत अति गंज जन्मयोगे धी रवि उदयगत घटी ४१-४२ समये जन्म भाई दयाशकरस्य ।

५	८
५	१
८	२०

(प्राचीन हस्तलिखित प्रथमांशी)

० जन्

(१) ५ x x x x धी लेण्यर धम
 धिग्राली अवटक भट्ट प्रभ
 दुले
 x
 ध

१५५

गृहे

१

शनिवार नक्षत्र श्रवन योग अतिगंज,
रवि उदयगत घटी एकतालीस ष्ठेचांनिये;
दुजे राहु, तीजे गुरु शुरु उभय. चोथें बुध,
रविपचम, छठे सनि सप्तम कुभ मानिये;
अष्टम केतु, नौससि, यह विधिके जन्माछर,
कृष्णदास 'दयाराम' ताके उर आंनिये (१)

‘अथ जन्मलग्नमिदम्

પરિશિષ્ટ ૪

શ્રી દયારામભાઈના ગ્રંથોની યાદી (વર્ગીકરણ સહિત)

લે. શ્રી. જીવણલાલ જગનલાલ જોષી, એમ. એ.

૧. શ્રી દયારામભાઈના પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી રાગબદ્ધ ગ્રંથો-

(૧) રસિકવલ્લભ - ૫૬ ૧૦૮, કડી ૧૦૮૦, રાગ - સામેરી.

શ્રી દયારામભાઈએ ૫૧ વરસની વયે ચાણોદમાં લખ્યો. મંવત ૧૮૮૪, શ્રાવણ સુદિ ૧૧ (ઈ સ. ૧૮૨૭). દરેક પદનાં પહેલાં ચાર ચરણ ચોપાઈના છે. 'જી' બાદ કરીશું તો ચોખ્ખો ચોપાઈ હંદ થશે. ઢાળમાં બે ચરણ 'હરિગીત' ના અને બાકીના 'શંકરા' હંદનાં છે. તેથી આ ગ્રંથ રાગબદ્ધ, તાલબદ્ધ, હંદોબદ્ધ અને પદબદ્ધ કહી શકાય.

શ્રી દયારામભાઈએ ચોપાઈના ચાર અને ઢાળનાં છ ચરણ ગણીને દરેક પદના ચરણ સંજોડા હોવાનું જણાવેલું હોવાથી એઓશ્રીના હિસાબે રસિકવલ્લભનાં ૧૦૮ પદની ૧૦૮૦ કડીઓ થઈ, ૧૦૮૦ ચરણ થયા.

'રસિકવલ્લભ' ના દીકાકારો ચોપાઈનાં ચાર ચરણ ગણવાને બદલે બે ચરણ ગણે છે અને ઢાળના ચાર ચરણ કાવ્યમ રાખી દરેક પદનાં ૮ ચરણ ગણે છે. તેથી તેમના મતે ૧૦૮ પદની ૮૬૪ કડીઓ થઈ, ૧૦૮૦ ચરણ થયાં.

દીકાકારના મત કરતા ગ્રંથકારના મતને અનુસરવું મારું ચોપાઈના દરેક ચરણે ચરણ, એની કડીએ કડીએ પ્રાસ-અનુપ્રાસ છે. જો બખ્ખે ચરણોની એકેક કડી ગણીશું, બનાવીશું - દીકાકારના મત મુજબ - તો બંને પ્રાસ જુદા આવશે.

'રસિકવલ્લભ' શુદ્ધદ્વિત - સિદ્ધાંતથી રસાયેલો છે. શરૂઆતના ૨ થી ૧૦ પદમાં એમણે બાલપણમાં - કાચી અવસ્થામાં - કાચી

શુદ્ધિમાં તેર ચૌદ વરસની વયે - ૧૪ થી ૨૬ વરસની વય મુધી - બાર વરસ જેટલા લાંબા ગાળાનું ભારતનું પ્રથમ પર્યટન કર્યું હતું તેવું વર્ણન છે. ત્યારબાદ અંત સુધી શુદ્ધાદેન - સિદ્ધાંત, તેના નિગૂઢ રહસ્ય સાથે સચોટ જાણાયેલો - ચચાયેલો છે.

મુગર્ધ યુનિવર્સિટીએ આ ગ્રંથને એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી એનું બહુમાન કર્યું છે.

(૨) સૂરસારાવલી- (ભાષાંતર) શ્રી. દયાગમભાઈએ ૪૭ વરસની વયે શ્રી વિદ્યેશજીની આજ્ઞાથી ડબોઈમાં, ચાણોદ-ડબોઈ બંને ઠેકાણે રહી ગુર્જર ભાષામાં ૫૬૫૫ ભાષાંતર કર્યું. મંવત ૧૮૮૦, શ્રાવણ સુદિ ૧૨ રવિવાર (ઈ. સ. ૧૮૨૩). ચરઆતના દશ અને અંતનાં દશ પદ (દોહા) મળી વીસ પદ (દોહા) એમની પોતાની રચના છે. બાકીના ૧૧૧૦ પદ ભાષાંતરનાં છે. રાગ : કાશી; કંપદ્રુમ. છંદ : દોહા. રાગમજ અને છદોમજ. કડી : ૧૧૩૦.

(૩) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય-શ્રી દયારામભાઈએ ૪૬ વરસની વયે ચાણોદ-ડબોઈ બંને ઠેકાણે રહી ગુજરાતીમાં લખ્યો છે. મંવત ૧૮૭૯ શ્રાવણ વદિ ૮ ગુરુવાર (ઈ. સ. ૧૮૨૨). અધ્યાય ૧૮ રાગ-કેદારો, આશાવરી, ગમગ્રી છંદ-દ્રીટપટા. રાગમજ અને છદોમજ. કડી : ૮૧૫. પદ્યપુરાણના આધારે ચચાયેલો વાર્તા-આઠ વાર્તાઓથી સંકળાયેલો આખ્યાનાત્મક ગ્રંથ.

(૪) અન્નમિલાખ્યાન-શ્રીદયાગમભાઈએ ત્રિકાવદર્શી મહાત્મા મહદ્ પુરુષ હરજીરામ જદજીની આજ્ઞાથી ૩૦ વરસની વયે ચાણોદમાં લખ્યું મં. ૧૮૬૩ ભાદરવા સુ ૧૫ બુવવાગ શતબીષા નક્ષત્ર (ઈ. સ. ૧૮૦૬) કડવા : ૯, કડી : ૪૦૧, રાગ : ગમગ્રી, મેવાડો, દેશાખ, સિંધુડો, લીનડી, સોરઠ માલકોષ રાગમજ અને કડવામજ. દેશી દાળમા દળાયેલું અને પ્રચલિત રાગમા રચાયેલું તેમજ ગ્રાસાદિક વાણીમાં

નિરૂપાયેલું, લગન-નાગનો મવોત્કર્ષ દાખના દલીલો માટે માણિત કરતું-પ્રતિપાદન કરતું આખ્યાન.

(૫) પત્રલીલા-શ્રીદયાનમભાઈએ ૨૯ વર્ગની વયે કબોઈમાં ગુજરાતીમાં પત્રલીલા ગી. (મ ૧૮૬૭, ઈ મ ૧૮૦૫) રાધાકૃષ્ણના પાત્રમાં ગુજરાતી ભાષામાં અગ્રમપગ્ન પદ્યમાં પત્રની આપણે કરાવનાર એઓ શ્રી પ્રથમ જ છે પદ્ય ૫ અને રાગગદ્ય પદ : ૨૧, કડી : ૨૧૦.

(૬) મુરલીલીલા-ગન્ધીગદ્ય અને પદ્યધ ગન્ધી : ૪, પદ : ૧, કડી : ૧૦૦ કૃષ્ણનું સતત અધગમ્ભીર પીતી મુન્દીનું નન સળગાવી દેવાના નિશ્ચયને આપાદ વાણી દીધો છે તેમજ ગોકચના સાથે મળગતી ગોપીહૃદયનું નાગીહૃદયનું તાદશ્ય ચિત્ર ચિત્રિત છે.

(૭) રૂપલીલા-પદ્યધ, રાગગદ્ય અને તાલગદ્ય પદ : ૧૨, કડી : ૫૦, ગગ : સોગઠ, ણિલાવલ, મારુ અને રામકની. આમાં કૃષ્ણના સ્વરૂપનો -રૂપનો પાર પામના માટેની, પાગ નહીં પામી શકવા માટેની રાધાની અકથ તાનાવેલીનું, અસહ્ય મનોમથનનું, અસીમ મથામાણનું તાદશ્ય ચિત્ર આલિત કરવામાં આવ્યું છે.

(૮) કમલલીલા-પદ્યધ. પદ : ૬૪, કડી : ૨૨૫. ચમુનામાં રહેલા કમલ લાવવાના મિષે કૃષ્ણનો નાશ કરવાનો કસનો નિર્ધાર એ પ્રમંગને સહજ દષ્ટિ સમક્ષ ગળી આખ્યાન ગ્યું છે.

(૯) રુકિમણિ વિવાહ-મીઠાળધ. મીઠાં : ૩, કડી : ૧૧૬. રુકિમણીહરણના પ્રસંગને સચોટ ચીતરી નારીહૃદયની ધીકતી વેદનાને અને સળગતી તાલાવેલીને રજા કરવામાં આવી છે. રુકિમણીનો પત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

(૧૦) સત્યભામાનો વિવાહ-મીઠાળધ, ■દ્યધ. મીઠાં ૮. કડી : ૧૯૨. છદ : ચોપાઈ. રાગ : ધનાશ્રી. સ્થમતમ્મણિનો પ્રસંગ ટાકી સારુએ આખ્યાન ગ્યાયું છે. સ્થમતકમણિ કેન્દ્ર-ધ્યાને છે. એમાં આવેલું ગૌરવભોજન તો મોઢામાં પાણી લાવે એવું છે.

(૧૮) શ્રીકૃષ્ણજન્મનો ગરબો - કડી : ૫૬

(૧૯) કૃવરબાઈનું મોગાણું - કડી : ૨૬.

(૨૦) વ્રજમહિમાનો ગરબો - કડી : ૧૦૫.

ત્રિવિધ પદ્ધતિથી વ્રજનો મર્વોત્તમ મહિમા વર્ણવ્યો છે ગાયે
મારે અતમા પોતાની જન્મભૂમિ-ચાણોદની પણ અપ્પટતા કરી છે.

ચંદીપુરી મહાપાવન, જન્મની ભૂમિ જો;

નર્મદા નદી પવિત્ર ધુગ્ધી મૂમિ જો (૧૦૨)

(૨૧) રસિયાજીના મહિના - કડી - ૬૫ વિપ્રવલ શૃંગારનો
થ કૃષ્ણનિરંદે મૂતી ગોપીના દૃઢ દેહ માં થતી અદીઠ વેદનાને
જ કરતો પ્રથમ, અતઃ થતા સયોગનું અમર્શન.

(૨૨) દાણ્યાતુરીનો ગરબો - કડી : ૬૮. મયોગશૃંગાનો
મનોખો પ્રથમ. રાધાકૃષ્ણનો 'દાણ્ય' વિષેનો વાર્તાવાપ અને ગોપીહૃદયની
મિથન માટેની આતુરતાનું તાદશ ચિત્ર ગજ કરે છે.

(૨૩) વહેવારયાતુરી - કડી : ૫૨ (૬૪-૬૫). પ્રીત્યાગમભાઈનું
આવહાનિક રાત્રી ભાગેભાગ જોવામાં આવે છે એ પ્રમાણે આલનાર
ભાગ્યે જ વહેવારમાં પાછો પડે

(૨૪) ચેતનણી - કડી ૩૫ સસાગમન જીવને અજ્ઞાન
આગમના રૂપ છે.

(૨૫) ભગવેલ - કડી ૫૨ ભક્તોના ગુણગાન સાથે ભગવાને
કરેલી મહાયનું વર્ણન ગાયક અને વાચકને પીગળાવે એવું છે.

(૨૬) મીરાંચરિત્ર - કડી : ૩૬. મીરાના અગત્યના જીવન
પ્રસંગોનું નાટ્યરૂપની દૃષ્ટિએ વર્ણન થયેલું છે

(૨૭) પ્રેમપરીક્ષાનો ગરબો - કડી - ૨૨.

(૨૮) ચોરાશી વૈષ્ણવોનું ઘોળ - કડી : ૫૨. શ્રીનાથજીની આજ્ઞાથી એમની મમક્ષ ગ્યાયેલું. આ બાબતનો ઉલ્લેખ અનુભવ-મંજરીમાં છે

(૨૯) શ્રીવલ્લભનો પરિવાર - ગગ - ભેગવ, કડી : ૫૦.

(૩૦) શ્રીકૃષ્ણસ્તવન મંજરી - કડી - ૯૬.

(૩૧) કાત્યાયનીનો ગરબો - કડી : ૧૭.

(૩૨) પંદર તિથિનો ગરબો - કડી : ૧૧.

(૩૩) બાલલીલાનો ગરબો - કડી : ૨૬.

(૩૪) પારણું - કડી - ૪૮.

(૩૫) મનપ્રબોધનો કલ્કો - કડી : ૩૧.

(૩૬) અકલ કલાનો ગરબો - કડી : ૧૬.

(૩૭) મોહિનીસ્વરૂપનો ગરબો - કડી - ૩૪.

(૩૮) અપરાધક્ષમાપોહશી - કડી : ૬૪

(૩૯) રાધિકાનું સ્વપ્ન - કડી ૧૬.

(૪૦) શ્રેષ્ઠ વિલાસ - કડી : ૨૦

(૪૧) પંદર તિથિ - કડી : ૨૦.

(૪૨) રાધિકાનાં વખાણ - કડી - ૮.

(૪૩) રાધિકાનો વેવાબેલ - કડી - ૨૮

(૪૪) બાલલીલા - કડી : ૨૬.

(૪૫) હનુમાનગરુડની લાવણી - કડી : ૮૦.

(૪૬) રાવિકા પોતાની માતાને કહે છે - કડી - ૧૧

(૪૭) શ્રીશેષગાયીજીનું ઘોળ - કડી - ૧૨.

(૪૮) શ્રીનાથજીનું વર્ણન કડી - ૨૩.

(૪૯) રામલીલા - કડી - ૨૧

- (૫૦) વહાલાજીના મહિના - કડી : ૪૪.
- (૫૧) પ્રબંધ - (ભગવન્નામાનવી)
- (૫૨) શ્રીકૃષ્ણનામચિતામણિ - (પ્રબંધ)
- (૫૩) શ્રીકૃષ્ણના ધ્યાનનું ધોળ - કડી : ૧૦.
- (૫૪) ચોવીસ અવતારનું ધોળ.
- (૫૫) શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ (લાવણી).
- (૫૬) શિક્ષા પરીક્ષા પ્રદીપ - કડી ૧૩૧

આમા આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, અને આધિદૈનિક દષ્ટિએ ધરગથ્ય લાપામા શિક્ષાની સગિતા વહે છે

- (૫૮) શ્રીકૃષ્ણજનોઈ.
- (૫૯) અષ્ટપટરાણીના વિવાહ -

(૫૯) વિનયખત્રીસી - આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈનિક દષ્ટિએ લખાયેલી આ વિનવણી ધારી અમર કરે છે.

(૬૦) આખાહરણ—

દીપ—આખાહરણ પ્રેમાનંદનું લખેલું હોવાથી તેમજ ૨૬ કડવા પછી બાકીના બધાનું સર્જન શ્રી દયારામભાઈનું કરતું હોવાથી અહીં સ્થાન આપ્યું છે.

૨ શ્રી. દયારામભાઈનાં પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી છંદોબદ્ધ ગ્રંથો

(૧) ભક્તિપોષણ—છંદોબદ્ધ, ૧૦૧ ચંદ્રાવના સર્વસામાન્ય અને સર્વસમત વિષયોની છણાવટ જે ભક્તિ, ભગવદ્ભક્તની સર્વોત્કૃષ્ટતા બતાવી ભક્તિમય દે આદે ૧૬.

(૨) પદ્યસતુ વર્ણન—
માલિની, શાર્દૂલ, મનહર

રાધા અને ગોપીની અસદ્ય વિરહદુઃખાનું તાદશ ચિત્ર ચીતરતો, પ્રૌઢ માયામાં આલેખાયેલો વિપ્રલંભશૃંગારનો અંથ.

(૩) હરિભક્ત ચંદ્રિકા-છંદોમય, છંદ, દ્વિતી અને ચોપાઈ.
કડી : ૨૩૦.

(૪) પુરુષોત્તમ પંચાગ—(શ્રીવલ્લભઅષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીવિક્રમઅષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીરાધા અષ્ટોત્તરશતનામ, શ્રીગોપીજનઅષ્ટોત્તરશતનામ, પુરુષોત્તમપુષ્ટનામ). છંદ : દુવૈયા.

(૫) પુષ્ટિપથરહસ્ય—: રમાવલી : ૧૪૮ દ્વિતી : ૧૩૫=૧૮૩.
પુષ્ટિમાર્ગનું ગૂઢ અને નિગૂઢ રહસ્ય સરળ અને પ્રાસાદિક વાણીમા રજુ કરી પુષ્ટિસ્થ જીવોને વિશુદ્ધ અનન્ય અને શુદ્ધ પુષ્ટિજીવન જીવતાં શીખવનાર ગુર્જર વાદ્યમયનો એક પ્રમેયપ્રચુર અંથ.

(૬) બ્રાહ્મણુભક્ત સંવાદ—છંદ : દુવૈયા, કડી : ૭૦, રાગ : જોગિયા, આશાવરી. આમાં માયાવાદનું પાંડન અને શુદ્ધદેવ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. બ્રાહ્મણુદેવ કરતાં ભક્ત-આત્મભક્ત શ્રેષ્ઠ છે.

(૭) મનમતિસંવાદ—છંદ : દુવૈયા, રાગ : જોગિયા, આશાવારી. પ્રભુ સાથે થયેલી પ્રીતનું મનોર્વચાનિક દષ્ટિએ આલેખન-શયુ છે.

(૮) દાસજ્ઞાનસારાંશ—છંદ, દોહા : ૮૦ આ અંથનો મેનનથી માણસ પોતાનું મૃત્યુ પારખી શકે છે.

(૯) શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામ—છંદ : મોરારી કડી : ૪૦

(૧૦) શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામચિંતામણી છંદ : ભુજંગપ્રયાત.

(૧૧) પ્રભોદધ્યાવની—કુડલિયા : ૫૨. પ્રચલિત જાવન ઉખાણામાં કૃષ્ણમયજીવન જીવવાની ભાગ્યભર સિખામણ આપવામાં આવી છે.

(૧૨) હરિનામમાળા—સવૈયા.

(૧૩) મૂર્ખલક્ષણાવલી—કવિત : ૯

૩. શ્રીદયારામભાર્તના પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી ગદ્ય ગ્રંથો-

(૧) પ્રશ્નોત્તર માસિકા - પાર્ત : ૩૩૨ પ્રશ્ન : ૧૫. ભક્તિ-સાગીંચ સિદ્ધાંત અને શુદ્ધદૈત સિદ્ધાંત દાખલા દલીલો સાથે સરળ અને ગૂઢ વાળીમાં વિવિધ શીર્ષકના ઉપક્રમે સચોટ રજુ થયો છે. ક્રમ આ એકલા જ ગ્રંથના વાચનથી પુષ્ટિસ્થ જીવન દૃતાર્થ થઈ શકે છે. ખીન ગ્રંથ પદાદિમા જે સિદ્ધાંતો રજુ થયા છે, તે બધાનો નેચોડ-સારાશ દૂકમા પણ સચોટ આમા જોવામા આવે છે.

(૨) પ્રશ્નોત્તરમાળા-દૂકા પણ ગૂઢ પ્રશ્ન અને દૂકા પણ નિગૂઢ ઉત્તર-એવા ૧૦૮ પ્રશ્નોત્તર લખી ચિંતાતુર જીવને સાચું માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

(૩) હરિહરોદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય-શ્રીહરિ અને શિવ-એ બંને સ્વરૂપનો તફાવત દાખલા દલીલો સાથે સચોટ સમજાવ્યો છે.

ટીપ-ઉપરના ત્રણે ગદ્યગ્રંથોની હસ્તલિખિત અસલ પ્રત અમારી પાસે છે. 'પ્રશ્નોત્તરમાસિકા'ની અને 'પ્રશ્નોત્તરમાળા'ની પ્રત શ્રીદયારામભાર્તના હાથની છે. 'હરિહરોદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય'ની પ્રત અમીન શેલાભાર્તના હાથની છે.

: ૨ :

શ્રીદયારામભાર્તના પ્રગટ થયેલા મળલાપાના છંદોબદ્ધ ગ્રંથો-

(૧) સતસૈયા-શ્રીદયારામભાર્તજીએ ૩૯ વરસની વયે આજ્ઞાદમાં મળલાપામાં સંજયે. મંવત ૧૮૭૨ ભાદરવા સુદિ ૮ (રાધાષ્ટમી) (ઈ. સ. ૧૮૧૫). દોહી : ૭૩૧, પ્રકરણ : ૧૫. સતસૈયા દરેક દષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે નાવિકાવર્ણન, ત્રેહવર્ણન વગેરે સાહિત્ય હૃદયને હચમચાવી નાખે એવું છે.

(૨) વસ્તુવૃંદદીપિકા - શ્રીદયારામભાર્તજીએ ૪૧ વરસની વયે આજ્ઞાદમાં મળલાપામાં 'વસ્તુવૃંદદીપ' દિ રચી. મંવત ૧૮૭૪ શ્રાવણ

વર્ષ ૮ સોમવાર (ઈ. સ. ૧૮૧૭). એક વસ્તુથી તે એકસો ને આઠ વસ્તુ સુધીનું વર્ણન છે આ ગ્રંથ એમનું પાંડિત્ય અને બહુશ્રુતત્વ બતાવે છે. એને ‘કોશગ્રંથ’ ખુશીથી કહી શકાય તેથી એઓશ્રી કોશકાર તરીકે પણ નામના મેળવી શકે એમ છે.

છંદ-દોહા : ૨૪૧, સોરઠા : ૧; અરિલસ : ૭૮, ચોપાઈ : ૧૨૬, હરપય : ૧૭, કુંડાલિયા : ૬, નગજ : ૭ દડક : ૧૪, દુવૈયા : ૧, રાલા : ૪૫, હરિગીત : ૧૪, મત્તગયદ : ૨, રવિત્ત : ૨૦, સવૈયા : ૩, અડિયલ : ૨૬, મદનમસિકા : ૧૦, સુગીનિકા : ૬ અને ચર્ચરી : ૩.

(૩) શ્રીમદ્ભાગવતની અનુક્રમણિકા-શ્રી દયારામભાઈએ ૪૬ વરસની વયે આણંદમાં પ્રજાલાખમાં લખી. મં. ૧૮૭૬ ફાગણ વર્ષ ૨ (ઈ. સ. ૧૮૨૨)

છંદ-રાલા : ૧૨૨, દોહા : ૬૦, ચોપાઈ : ૪૮, રસાવલી : ૩-૪, હરિગીતા : ૩. ભાગવતના અધ્યાયમાં આવતા પ્રસંગોનું મંદોષમાં પણ અનુક્રમે વર્ણન છે.

(૪) પ્રજાવિલાસામૃત-શ્રીદયારામભાઈએ ૪૯ વરસની વયે ભરૂચમાં પ્રજાલાખમાં લખ્યો. સં. ૧૮૮૨ આસો સુદિ ૫ (ઈ. સ. ૧૮૨૫).

છંદ-દોહા : ૩૧, ચોપાઈ : ૪૮૯. પ્રજાચાત્રાનું ભાવસાર વર્ણન કરતો ભાવપ્રધાન ગ્રંથ.

(૫) રસિકરંજન-કવિત્ત : ૧૩૧, હરપય ૩૬, કુંડાલિયા : ૪૦, મત્તગયદ : ૭૩. માહિત્યક દ્રષ્ટિએ સતસંયા પછી રસિકરંજનને સ્થાન મળી શકે એમ છે.

(૬) શ્રીકૃષ્ણ અક્ષયચરિત્ર ચંદ્રિકા-છંદ : દુવૈયા, કડી : ૨૨. શ્રીકૃષ્ણના અઘ્ણ ચરિત્રોનું દાખના અને પ્રભાગ નામે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે જોનાથી-જોના ગાનથી મૌના નિવિધ તાપ સાંન એમ છે.

(૭) વૃંદાવન વિલાસ-રાગગદ્ય, તાલગદ્ય. અને પ્રયંધ ગદ્ય, પ્રયંધ : ચાર ચોક્ક. વૃંદાવનમા જુગલ સ્વરૂપના થતા વિવિધ વિકાસનું વર્ણન છે. રાગ, તાલ અને જદની અનુપમ ગૂંચણી છે, મનોહર છે.

(૮) સંપ્રદાય શાસ્ત્ર-દ્વંદ્વા : ૧૨૦ શ્લોક, મધ્ય, નિઝ્યાઈ, રામાનુજ અને વાનભ સિદ્ધાંતને ટૂંકમાં પણ સચોટ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

(૧૦) કલેશકૃષ્ણ-દેહા ૧૮૦, કવિતા : ૧૮, મત્તગદ્ય : ૧૦, છંદય . . . , કુડલિયા : ૧ સદૃશ ગ્રંથના વાચન અને મનનથી આધિ-ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક કલેશ, જ્ઞાન પડે એમ છે.

(૧૧) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનામૃત-(અધૂરો) દ્વંદ્વા : ૧૭૬. ભાવલયી ભાવે શ્રીકૃષ્ણની ગુણિત કરવામાં આવી છે.

(૧૨) પુષ્ટિપથમાર મણિદામ-દ્વંદ્વા : ૩૫ (૪૨)
પુષ્ટિમર્ગના અદિતીય મણિઓના સ્વરૂપને ટૂંકમાં પણ મચોટ સમજાવ્યું છે.

(૧૩) વિજયવિલાસ-દ્વંદ્વા : ૧૫૧.
દીનવદને વિનવણી કરવામાં આવી છે. એમાં આવેલા ધણા ખરા દ્વંદ્વા સનમવામાં જોવામાં આવે છે.

(૧૪) નામપ્રભાવ ખત્રોસી-દ્વંદ્વા : ૩૨.
શુરુ પ્રશ્ન પૂછે છે અને શિષ્ય એની પૂર્તિ કરે છે. એ રીતે શ્રીકૃષ્ણના નામનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(૧૫) શ્રીકૃષ્ણસ્તવન ચંદ્રિકા-ચોપાઈ : ૧૬૬.

(૧૬) પુષ્ટિભક્તરૂપમાલિકા-દોહા : ૧૩૫.

પુષ્ટિભક્તોના ૮૪-૨૫૨ ભગવદીયોનાં ત્રિવિધ વિવિધ સ્વરૂપને આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

પ. ભ. હિંમતલાલ
રૂબાછાડછ બેપો

શ્રી દયારામબાઈના
પદ્મશિષ્યના પુત્ર

પ. ભ. હગનલાલ
હિંમતલાલ નેપો
કવિશ્રીના શિષ્યપૌત્ર
જન્મ સંવત ૧૯૩૦ના
પોષ સુદી ૧૫

ગા. વાસ મવત ૧૯૮૬ના
ભાદરવા સુદી ૮ ઉભોઈ

પ. ભ. શ્રી જીવનલાલ છગનલાલ જોષી એમ. એ. એડવોકેટ

ભક્ષાકવિ શ્રી દયારામભાઈના શિષ્ય પ્રપ્રીત્ર
જન્મ સંવત ૧૯૬૮ના પોપ મુહી ૧૩ ડભોઈ

(૧૭) ચાતુર ચિત્ત વિલાસ—(ગુપ્ત. લાવામાં રચના) ચોપાઈ : ૧૫, દોહા : ૨૬, સોરઠો : ૧, છપ્પય : ૫, કુંડલિયો : ૧ પદ : ૫.

દષ્ટકૃતની દષ્ટિએ સ્ટીક લખાયેલો પ્રાકીર્ણ ગ્રંથ છે. સમસ્યાઓ વગેરે એમનાં અગ્નેઽ જ્ઞાનનું અને બહુશ્રુતત્વનું સચોટ દર્શન કરાવે છે.

(૧૮) મૂર્ખલક્ષણસપ્તદશી—દોહા : ૧૭.

વિવિધ પ્રકારના મૂર્ખનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. દૂંકમા મૂર્ખાઓની વ્યાખ્યાઓ આપી છે.

(૧૯) હરિદાસમણિમાલા—દોહા : ૧૨૦

વેદકાળથી તે અત્યાર સુધીના ભગવદ્ભક્તોનાં નામરૂપી મણિઓ પગેવવામાં આવ્યાં છે.

(૨૦) પિંગલસારઃ—પિંગલની દષ્ટિએ કાવ્ય રચવાની પદ્ધતિ શીખવતો લક્ષણગ્રંથ—રીતિ ગ્રંથ છે. એમાં બાવન છંદો લક્ષણ અને દર્શાત માથે સમજાવ્યા છે. ગુજર્ કવિએ મળભાષામાં લક્ષણ ગ્રંથ લખવાનો કરેલો પ્રયાસ સર્વપ્રથમ છે. એમની પહેલાં કે એમની પછી કોઈ પણ ગુજર્ કવિએ મળભાષામાં લક્ષણ—ગ્રંથ લખ્યો નથી. લખ્યો હોય, લખાયા હોય તો તે ફક્ત ગુજરાતીમાં જ. એમની પહેલાં કોઈ પણ ગુજર્ કવિએ ગુજરાતી કે મળભાષામાં કાવ્ય કે છંદ રચવાની પદ્ધતિ શીખવતો ગ્રંથ લખ્યો નથી, તેથી એનું મહત્ત્વ વધારે છે.

ટીપ—અમીન થેલાભાર્જના હાથની લખેલી પ્રત અમારી પાસે છે.

(૨૧) કૌતુકરત્નાવલી—દોહા : ૧૬૪.

ઈશ્વરનિર્મિત જગતમાં રહેલાં કૌતુકો વર્ણવ્યાં છે.

(૨) શ્રી દયારામભાર્જના પ્રગટ થયેલા મરાઠી ભાષાના ગ્રંથો—

(૧) નરસિંહ મહેતાની હુંડી, (૨) લાવણી, (૩) પ્રગંધ.

ટીપ-પદ, કીર્તન, ગરબી, ગઝલ, રેખતા, પીસતા, કુમરી, હોરી, ધમાર, ખ્યાલ, લાવણી, ઠેરળા વગેરેની રચના શુભગતી, વ્રજ, ઉર્દૂ, મારવાડી, મરાઠી અને પંજાબી ભાષામાં રાગખંડ અને તાલખંડ થયેલી છે. જે પ્રકટ થયેલાં છે અને જેમાંના ઘણાંખરાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ લખાયેલા-સર્વોત્તમ છે જગતસાહિત્યમાં-સાહિત્યજગતમાં અનુપમ ગ્રંથાન મેળવી શકે એવા છે

: ૩ :

(શ્રીદયારામભાઈનાં અપ્રકટ વ્રજભાષાના જુદાખંડ ગ્રંથો કે જેમની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત વંશપરંપરાથી અમારી પાસે છે.)

(૧) શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાતૃક-દોહા : ૨૯૭

(૨) તાલમાલા-૫૬૨ તાલ ગૂથ્યા છે.

(૩) વિદ્યાસામૃતધારા-દોહા : ૧૦૩

(૪) શ્રીકૃષ્ણનામસમૃતધારા-અનેક મયસાર સમુચ્ચયકૃત.

(૧) કૃષ્ણનામમાલિકા-(પ્રબંધ)

(૨) કૃષ્ણનામ ચિંતામણિદ્વનિ-(પ્રબંધ)

(૩) શ્રીકૃષ્ણનામાનંદદ્વનિ-

(૫) શ્રીકૃષ્ણનામચન્દ્રલાસ્તોત્ર-૭૬ : શુભગતિયાત, કડી : ૧૬-

(૬) હરિભક્તારવમાલા - ૭૬ : શંકર, કડી : ૨૬, રાગ :

આશાવરીની દેશી.

(૭) મંગલાનંદમાલા-૭૬ : રસાવલી ૪૫.

(૮) પ્રસ્તાવણીયૂપ-દોહા : ૧૯૦

(૯) સ્વદેવાપાર પ્રભાવ-ચોપાઈ : ૧૪૬

(૧૦) શ્રી કૃષ્ણનામ રત્નમાલિકા-દોહા ૧૯

- (૧૧) શ્રીકૃષ્ણનામાવલી-વરણગંધ. ચાલ : ચરેટ.
 (૧૨) શ્રીયુગ્મનાથની સ્તુતિ-(સ્તોત્ર) છંદ : શુભંગપ્રયાત.
 (૧૩) શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા-ગ્રંથ, નામ : ૩૧૧.
 (૧૪) શ્રી હરિનામમાહાત્મ્યબ્રાંતિભંજન-દોહા : ૪૦.
 (૧૫) શ્રીકૃષ્ણનામચિંતામણિમાલ-ચાલ અલંગ મરાઠી ભાષામાં
 (૧૬) અનુભવમંજરી-છંદ : રસાવલી, ૧૦૦૦ ઉપર.
 (૧૭) હરિસ્વપ્નસત્યતા-દોહા : ૪૦.
 (૧૮) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનાષ્ટક-(સ્તોત્ર, સં, સં. મ.).
 (૧૯) શ્રીહરિભક્તાષ્ટક-(સ્તોત્ર, સં., સં+મ.).
 (૨૦) ચોરાશી વૈષ્ણવનાં નામ-(કવિત્રણંધ).
 (૨૧) ચોરાશી વૈષ્ણવના નામ-(ત્રણંધનંધ)
 * (૨૨) શિક્ષાસાહિત્યનિહિતપ્રશ્નોત્તર-અંથ-દોહા : ૪૦૧.
 * (૨૩) વલ્લભકૃત પંશાવલી-(અધૂરો).
 (૨૪) પ્રમેય પચાવ-(અધૂરો) દોહા : ૨૬૬.

ટીપ—એના એકંદરે દોહા ૭૭૫ છે. ૨૬૬ દોહા પછીના પૂરવણીના દોહાનો તપાસ કરવાની હજી બાકી છે.

- (૨૫) શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ-છંદ : રસાવલી (અધૂરો).
 (૨૬) શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ-છંદ : દોહા (અધૂરો)
 (૨૭) શ્રીકૃષ્ણનામરતનાવલી-નામ : ૧૦૮. છંદ : મતંગવંદ.
 (૨૮) શ્રીકૃષ્ણનામમાલા—
 (૨૯) શ્રી કૃષ્ણનામ ચંદ્રિકા-દોહા. રાલા : ૨૩૭
 (૩૦) શ્રીકૃષ્ણઅનન્યચંદ્રિકા-છંદ ॥ દોહા ૧૪૪, ચોપાઈ : ૨૨૮, સોરઠા : ૭, હરિગીતા : ૧૧, કુલ : ૩૬૦.

(૩૧) શ્રીકૃષ્ણસ્તવન—(લગવત્પ્રતિ) ચાલ : ચરેટ.

જ (૩૨) રાધેરમણસુખકારી જિન મહિમા હૈ ભારી—(પ્રબંધ)

છંદ : રેણુકી, તોટક, પધરી, મધુભાર.

(૩૩) શ્રીયમુનાજનો પ્રબંધ—(સંનમ).

* (૩૪) વિષ્ણુસ્વામીની પર્યરી—

(૩૫) પ્રબોધપટના દુહા—

(૩૭) મન ભજ રે વારંવાર—(સંનમ. પ્રબંધ)

(૩૮) સ્વાંતઃકરણસમાધાન—

(૩૯) સાંઝીતું કીર્તન—

ટીપ—ઉપરના દરેક ગ્રંથની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત છે. *, આ નિશાનીવાળા ગ્રંથોની હસ્ત પ્રત પૂ. કાકાશ્રી નાથાભાઈના સંગ્રહિત હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં છે જે હાલમાં સાહેદરાવગામાં આવેલા શ્રીદયારામસ્મારકમંદિર (ડબોઈ) માં તેમની મંડલીના સંચાલકો પાસે સુરક્ષિત છે.

‘૦’ આ નિશાનીવાળા ગ્રંથોની અસલ હસ્ત લિખિત પ્રત પૂ. પા. તૃતીય પીઠાધીશ્વર કાંકરાલી નગેશ ગો. શ્રી. પ્રજ્ઞેશુપજ્ઞાસજ્ઞ મહારાજશ્રીના વિદ્યાવિલાસમાં સુરક્ષિત છે.

: ૪ :

૧. શ્રી. દયારામભાઈના અગ્રકૃત ગુજરાતી ગ્રંથો જે મને મળ્યા છે અને જેમની અસલ હસ્તલિખિત પ્રત વંશપરંપરાથી અમારી પાસે છે :—

(૧) ગુરુપ્રભાવ ચંદ્રિકા-છંદ : ભુજંગ-પ્રવાહ.

(૨) શ્રીકૃષ્ણનામ મહાત્મ્ય માધુરી-છંદ : કડખા, કટી : ૧૦૧.

(૩) શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધ્વનિ (લઘુ) ચાલ : લાવણી, નામ : ૨૦૮

- (૪) ભગવતસ્તુતિ.
 (૫) અપરાક્ષક્ષમાષોડશી-જંદ : દુવૈયા.
 (૬) ભક્તિ દઢાવનો ગરબો-કડી : ૩૬
 (૭) ક્ષિક્ષા શતક-જંદ : દોહા- (અધૂરો)
 (૮) વદનભસ્તવન-જંદ : બુજ મપ્રયાત (અધૂરો)
 (૯) રાસલીલાનો ગરબો-કડી : ૩૩.
 (૧૦) પ્રેમપ્રશંસાનો ગરબો-
 (૧૧) શુદ્ધદ્વૈતપ્રતિપાદન અને માયામતખંડનનો ગરબો-
 કડી : ૫૫.
 (૧૨) શ્રીકૃષ્ણ વિયોગના દ્વાદશ માસ-(પૂજકતુની તરેહના)
 (૧૩) અસૌકિકનાયક નાયિકા હાવભાવ ભેદ-પ્રભેદ.
 (૧૪) ભક્તિદઢાવ-લીટી : ૭૩૭.
 (૧૫) ગુરુદેવચંદ્રિકા-કડી : ૧૧૧૭
 (૧૬) અનન્યદઢાશ્રય-કડી : ૨૨૫
 (૧૭) પ્રગટોપાસના-કડી : ૪૧
 (૧૮) સત્સંગપ્રભાવદર્પણ : ૩૧૪,
 (૧૯) પ્રગટોપાસનાપ્રબોધ-કડી : ૧૩૩
 (૨૦) નિરોધનું કીર્તન-કડી : ૪૨
 (૨૧) શ્રીહરિરમભર્તૃપ્રભાવદર્પણ-(ભગવન્નામ માહાત્મ્ય)
 (૨૨) હિંડોલા-
 (૨૩) ભગવદ્દશ્યની લાવણી.
 ૦(૨૪) વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયનો-અકુળ ચરિત્રનો ગરબો :
 (૨૫) અસોખાવન વૈષ્ણવનુ ધોળ
 ટીપ-ઉપરના કેટલાક ગ્રંથો અમારા મંત્રહર્ષા છે, તેા કેટલાક

પૂ. કાકાશ્રીના મંત્રહર્મા છે.

‘૦’ આ નિશાનીવાળો ગરબો કાંકરોલી વિદ્યાવિભાગમાં છે. દરેકની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રત છે.

તા. ક. —શ્રીદયાગમભાઈએ ધવલધનાશ્રી રાગના અને ચોપાઠના અથો—ખને મળી સો ઉપરાંત લખ્યા છે એ બધાની હસ્તલિખિત પ્રત પૂ. કાકાશ્રી શ્રીનાથભાઈના હસ્તલિખિત મંત્રહર્મા શ્રીદયાગમ આરક મહિમા સુગૃહિત છે. એ અથોને શીર્ષક આપવામાં આવેલાં નથી. એમાં આલેખાયેલા મર્મને—રહસ્યને— સિદ્ધાંતને સમજી ચોખ્ખી શીર્ષક આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે

પૂ. કાકા શ્રી નાથભાઈની મડલીના સ આલોકને સહકારથી મંશોધન કરી શક્યો છું. હજી સુધી પૂરું મંશોધન થઈ શક્યું નથી મંથાલોકના સહકારથી લવિષ્યમાં થાય ત્યારે ખરું

(૧) પ્રભુમસન્નતાલક્ષણ—કડી : ૧૭૦

(૨) સારશિક્ષા—કડી : ૮૪

(૩) અક્ષરાતીત-લક્ષ્યાસક્તિ—કડી : ૨૨૫ (અધૂરો)

(૪) સારકથન કડી : ૨૩૩

(૫) ગુરુગોવિંદ સંત અભોદ—કડી : ૧૪૭

(૬) પ્રેમભક્તિસાર—કડી : ૧૭૨

(૭) તત્ત્વપ્રબંધ—કડી : ૬૬ (તેર વરસની વયે આણોદમાં રચ્યું.)

૦(૮) અનન્યાશ્રય—કડી : ૧૮

૦(૯) અનન્યાશ્રયમર્દન—કડી : ૩૦૩

(૧૦) અનન્યભક્તિ—કડી : ૮૭

(૧૧) નિસ્સાધનતા—કડી : ૧૧૪

(૧૨) અન્યાશક્તિ—કડી : ૧૭૦

(૧૩) સંતરીત—કડી : ૧૪૨

- (૧૪) સિદ્ધાંતવર્ણન-કડી : ૧૧૭ (ચોપાઈ)
- (૧૫) સારશીખ-કડી ૪૨૬
- (૧૬) સારસાર વિચાર-કડી : ૩૩૩
- (૧૭) તાત્પર્યવિચાર-કડી : ૨૬૭
- (૧૮) ગુરુભક્તિપ્રભાવ-કડી • ૮૧
- (૧૯) ગુદ્ધાદૈતસિદ્ધાંત-કડી : ૨૮૩
- (૨૦) રત્નભાષા પ્રભાવ-કડી • ૭૭
- (૨૧) તત્ત્વસાર-કડી ૨૧૧ (ચોપાઈ)
- (૨૨) રહસ્યસારસિદ્ધાંત-કડી : ૧૨૨
- (૨૩) પ્રત્યાશયવર્ણન-કડી • ૬૮
- (૨૪) સારસિદ્ધિ (સારશિક્ષા) કડી : ૪૧૫
- (૨૫) સામ્યશિખાખ્યાન-(પ્રેમપોથી) કડી : ૬૨૮
- (૨૬) સારબોધ-કડી : ૧૬૨
- (૨૭) ગુરુગોવિંદગાન-કડી : ૨૧૪
- (૨૮) સારશિખનિરૂપણ-કડી : ૧૭૫

ટીપ-શ્રીગજ્જારામભટ્ટજીએ પ્રમોધેલા માનતો અને દીધેલી શિખા-
મથુનો નિર્દેશ છે.

- (૨૯) સારસિદ્ધાંતમર્મ-કડી ૮૫
- ટીપ-શ્રીગજ્જારામભટ્ટજીના સમાગમનું વર્ણન છે.
- (૩૦) સાર શિખ-કડી ૧૭૬
- (૩૧) સાર કથન-કડી ૨૩૧
- (૩૨) મુખ્યધાર-કડી ૩૯
- (૩૩) મુખ્યમાર-કડી ૪૭
- (૩૪) સંતસંબંધ પ્રભાવ-કડી : ૧૯૯

- (૩૫) મર્મવર્ણન-કડી : ૨૯૯
 (૩૬) સદ્ગુરુસંતાપ્યાન-કડી ૩૨૦
 (૩૭) સદ્ગુણોધ-કડી . ૨૮૭
 (૩૮) હરિગુરુસંતગુણગાન-કડી ૨૭૪
 (૩૯) સદ્ગુરુમહિમા-કડી . ૭૮
 (૪૦) સારોત્તમ સમુદાય-કડી ૨૩૯
 (૪૧) જ્ઞાનાત્મક આખ્યાન-કડી ૧૩૫
 (૪૨) હિતાખ્યાન-કડી ૨૭૬
 (૪૩) જ્ઞાનપ્રકાશ-કડી ૧૫૧
 (૪૪) શુદ્ધાદિત બ્રહ્મનું ધોળ-કડી : ૪૧
 (૪૫) ભગવદીયનો બત્રીસ લક્ષણ-કડી ૧૫
 (૪૬) સત્ અસત્ લક્ષણ-કડી . ૪૮
 (૪૭) ગૃહસ્થધર્માચરણ-કડી ૨૨૦
 (૪૮) બત્રીસ દોષ-કડી ૨૫
 (૪૯) અનન્યશરણ-કડી ૨૬૭
 (૫૦) પ્રપંચવિસ્મૃતિ-ભગવદ્દામજિન-કડી . ૧૧૫
 (૫૧) નરસિંહ મહેતા પ્રભાવ વર્ણન
 (૫૨) શરણપ્રતિપાદન (અધૂરો)
 (૫૩) શ્રીકૃષ્ણસ્તવનમાધુર્યતાનુ તૃતીય પ્રકરણ-
 (૫૪) ગરબો-(હોય લેનાનો)
 (૫૫) રસનિરૂપણ-કડી ૭૦
 (૫૬) વૈષ્ણવ લક્ષણ-કડી : ૧૪૪
 (૫૭) તાદશીજન-કડી ૫૨
 (૫૮) રસિક ભક્ત કડી ૭૩

- (૫૯) મહારસ વર્ણન-કડી : ૨૨૨
 (૬૦) અનન્ય ધર્મ-કડી : ૪૪
 (૬૧) નિદોષી અક્ષ-કડી : ૧૨૪
 (૬૨) અમૃતત્વ પ્રાપ્તિ-કડી : ૬૭
 (૬૩) રમખમ ભક્ત-કડી : ૧૩૫
 (૬૪) મહદ્લક્ષણ-કડી : ૭૧
 (૬૫) વિરલ ભક્ત-કડી : ૭૪
 (૬૬) નામપ્રભાવ-કડી : ૧૨૨
 (૬૭) મહાપદ-કડી : ૧૮૭
 (૬૮) શુદ્ધ વિચાર-કડી : ૪૦
 (૬૯) અનન્યશરણાગતિ-કડી : ૨૬૪
 (૭૦) પરાત્પરઅક્ષ-કડી : ૧૫૫

દીપ-ઉપગ્રન્થ બધા ગ્રંથોની હસ્તલિખિત ૨૧ પૂ. કાકાઓ નાથાભાઈ નગદમા છે. એ પ્રતોને નાધારે એ બધાએ ગ્રંથોની પ્રતો ને ઉતારી છે, તે અમારી પાસે મેળવે છે

: ૫ :

શ્રી હયારામભાઈના અપ્રગટ ગ્રંથો જે અને પ્રાપ્ત થયા નથી તે—

એ ગ્રંથોની ભાગ મેળવવા પ્રયાસ આપું છે ભવિષ્યમાં જેને મળે તે જપાવે એ હેતુથી યાદી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. સદૃશ યાદીમાં શુદ્ધરાત્રી અને વ્રજભાષાના ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે.

૧ જાનાધારી આત્મનિષ્ઠ સંવાદ ૨. ચિંતનનય પ્રિકા ૩. હરિદાસચંદ્રિકા ૪. મોહમર્દન ૫. હૃદયરતા લક્ષણ ૬. હૃદયપ્રત્યક્ષાનુભવ ૭. આનંદલહરી ૮. કૃપાલય ૯. કલિન કાવ્યાર્થ દીપિકા ૧૦. પરમાનંદાલય ૧૧. ગસમજી ૧૨. અભિવાદ્યૂપણ ૧૩. ભક્તિમહિમા ૧૪. અક્ષરાતીતપુરુષોત્તમનિર્ણય ૧૫. અક્ષરઅભિધામનિર્ણય ૧૬. તિલકનિર્ણય ૧૭. શ્રીકૃષ્ણગુણાનુભવ ૧૮. શ્રીકૃષ્ણકીર્તનપીઠૂષ લહરી ૧૯. ગીતાતાત્પર્ય ૨૦. માવાનિર્ણય ૨૧. કુમગનાથકીર્તન ૨૨. ધર્મો સિદ્ધાન્ત ૨૩

ધર્મનું ચક્ર ૨૨૩૫ ૨૪. નવનીત લીલા ૨૫. નામમદિમા ૨૬. પ્રાસ્તાવિક પીયૂષ ચંદ્રિકા ૨૭. પુષ્ટિમાર્ગની દુર્લભતા ૨૮. પુષ્ટિ-મંત્રાર્થ ૨૯૨૫ ૨૯. પુરુષોત્તમસેવાસારપ્રબોધ ૩૦. પુરુષોત્તમપ્રભાવચંદ્રિકા ૩૧. પુષ્ટિસમાજકલ્પદ્રુમ ૩૨. પ્રમાણસાહિત્ય રતનાકર ૩૩. જોડાણાનું આખ્યાન ૩૪. જૂનામુરતું આખ્યાન ૩૫. લક્ષ્મણસિંધુ ૩૬. લક્ષ્મણ-સુધાનરંગિણી ૩૭. લક્ષ્મણજીવન ૩૮. લક્ષ્મણમૃતચિંતન ૩૯. લક્ષ્મણ-માહાત્મ્ય ૪૦. લગવત્રસાદપ્રભાવ ૪૧. લગવતનિર્ણયદીપિકા ૪૨. લક્ષ્મણનંદમાલા ૪૩. લક્ષ્મણવલસિદ્ધિસાર ૪૪. લગવ-નામમદામંત્ર ૪૫. લક્ષ્મણપ્રકાશકલ્પદ્રુમ ૪૬. લગવતાનુક્રમણિકાસાર ૪૭. મનબુદ્ધિ-મુસંગસંવાદ ૪૮. મગલરૂપ નિર્ણય ૪૯. માનગી સેવા સિદ્ધાંત ૫૦. માનસીવા ૫૧. માલાનિવકમુદ્રાદિનિધાનચંદ્રિકા ૫૨. વિગ્લવિલાપ ૫૩. મંગલગોકુલ લીલા વર્ણન ૫૪. શ્રીમદ્વલ્લભવિકુલ પ્રાકટ્ય ચરિત્ર ૫૫. લીલારમ્યાનુસંધાન ૫૬. વિશ્વાસામૃતમાધુરી ૫૭. શ્રીવલ્લભોત્કર્ષ ૫૮. જૂનામુરત ૫૯. જૂપલામુરત ૬૦. વેપથુવમાહાત્મ્ય ૬૧. વિનય-પત્રિકા ૬૨. વિરહલીલા ૬૩. વજ્રલક્ષ્મણપ્રશંસા ૬૪. શ્રીવલ્લભજીવન ૬૫. ત્રગ્ધૃષ્ટાવદિરથજવર્ણન ૬૬. વનયાત્રામાહાત્મ્ય ૬૭. શ્રીવલ્લભકુલ-પરિવારમંડન ૬૮. શિક્ષાપૂર્વાર્ધ ૬૯. ચરદ્વર્ણિમાનુ વર્ણન ૭૦. સાધનાત્મક લક્ષ્મણ ૭૧. મેવાસદ્બોધદીપિકા ૭૨. સ્વપ્નનિર્ણય ૭૩. સત્સંગમહાત્મ્ય ૭૪. સ્વરૂપાનુસંધાન ૭૫. મુખોદિની પ્રથમ રકથ ૭૬. સંસ્કૃતસાહિત્યરતનાકર ૭૭. સેવાસારવર્ણન ૭૮. મંથોગવિપ્રયોગાત્મક ગ્રંથ ૭૯. સેવારસવિધાન ૮૦. સત્ત્વપ્રદાવર્ણન ૮૧. સત્તાનંદ રતનાકર ૮૨. હરિભક્તારત્નમાલિકા ૮૩. હરિસેવારસવિવરણ ૮૪. હરિનમનાત્મક.

ટીપ-(૧) શ્રી દયારામભાઈના પદ્મશિષ્ય જોશી રણુછાડભાઈ અને તેમના વંશજોના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અને તેમની પાસેના-તેમણે મંગલેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના-ગ્રંથોના આધારે, ગો. વા. પૂ. કાકાશ્રી નાથાભાઈ ગિરિજાશંકરભાઈના હસ્તલિખિત ગ્રંથોના આધારે અને તેમણે મંગલેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોના આધારે તેમજ અત્યાર સુધી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોના આધારે-જીવનચરિત્રના આધારે પ્રકટ અને અપ્રકટ ગ્રંથોની યાદી કરી છે. ('વૈશ્વાનર' દયારામ રમારકંઠ વર્ષ ૧૧-૧૨માંથી સાલાર)

પરિશિષ્ટ ૫

શ્રી દયારામભાઈના ગ્રંથોનું વર્ગીકરણ (વય પ્રમાણે)

[૧]

સર્જન—સ વત ૧૮૪૬ થી ૧૮૬૨ (ઈ સ ૧૭૮૯ થી ૧૮૦૫)
વય—૧૩ થી ૨૯ તેર વ-સની ઉંમરે ચાણોદમાં ધવલધનાશ્રી ગંગમાં
ગયાગેલો ફક્ત ઠહીનો તત્ત્વપ્રખ્યાન નામક ગ્રંથ તેમજ ત્યરપછી
રચાયેલા ધવલધનાશ્રી ગંગના અને ચોપાઈના ગ્રંથો તદુપગત
શ્રીગણ્ડોડજી, શ્રીધરોદાજી અને શ્રીનર્મદાજીના પદો આ છે એમની
પ્રારંભિક કૃતિઓ

[૨]

સર્જન—સાત ૧૮૬૨ થી ૧૮૭૯ (ઈ મ ૧૮૦૫ થી ૧૮૨૨)
વય—૨૯ થી ૪૬.

ઉ વ ૨૯ પત્રલીલા (સ. ૧૮૬૨ ઈ સ ૧૮૦૫) કવિશ્રીએ
આ ગ્રંથની રચના ડોહાશ્રીમાં કરેલી છે

કમલનીલા, દુપનીલા અને સુરનીનીનાનું સર્જન 'પત્રલીલા'ના
સર્જન પહેલાં, તે અગસામાં કે તે પછી થયેનું હોવું જોઈએ, એમ
એ ગ્રંથની ભાષા ઉપ થી સ્પષ્ટ માનુષ પડે છે

ઉ વ ૩૦. અજ્ઞામિવાખ્યાન (મ. ૧૮૬૭ ઈ સ ૧૮૦૦)
ત્રિકાવદશી મહાત્મા મહદ્ પુરૂષ શ્રીમદ્ધાગમ ભંડજની આગાથી આ
ગ્રંથની રચના થયેલી છે

ઉ વ ૪૬ ભગવદગીતા માહાત્મ્ય (ત્રાતાં આડવાતાંઓથી
મહાભારતેનાં આખ્યાન ગ્રંથ) (મ ૧૮૭૯ ઈ સ ૧૮૨૨) આ
ગ્રંથની રચના કવિશ્રીએ ચાણોદમાં કરેલી છે

ટીપ-ગુજરાતીભાષાના અંથો-પદો વગેરેની રચના, સદરસાવવારીના અંથો અને પદો વગેરેનું સર્જન તથા જંની ભાષા વગેરે ઉપરના સાલવારી અંથોની ભાષા સાથે મળતાં આવતાં હોય તેનું સર્જન. દા ત. ઉપરના સંવતવાર અંથોની ભાષા સાથે મળતા આવતા ગ્રા. કા. મા. અં. ૧૩ માં ઉપાયેલા અંથો પદો વગેરેનું સર્જન.

[૩]

સર્જન-સંવત ૧૮૭૨ થી ૧૮૮૨ (ષ. સ. ૧૮૧૫થી ૧૮૨૫)
૫૫ - ૩૯ થી ૪૯.

વ્રજભાષામાં સર્જન

ઉ. વ. ૩૯. સતસૈયા (સં ૧૮૭૨ : ઈ. સ. ૧૮૧૫) આ અંથનું સર્જન આણંદમાં થયેલું છે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ વ્રજભાષાનો આ ઉત્તમ અંથ છે.

ઉ. વ. ૪૧. વસ્તુવૃંદાધિકા (સ. ૧૮૭૪ : ઈ. મ. ૧૮૧૭) આ અંથની રચના આણંદમાં થઈ છે. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ ઠાશ અંથ છે.

ઉ. વ. ૪૬ ભાગવતાનુક્રમણિકા (સં. ૧૮૭૬ : ઈ. સ. ૧૮૨૨) આણંદમાં કરેલી રચના. આ અંથમાં ભાગવતમાં આવતા કથા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે

ઉ. વ. ૪૯. વ્રજવિલાસામૃત (સં. ૧૮૮૨ : ઈ. મ. ૧૮૨૫) ભરૂચમાં થયેલું સર્જન. આ અંથમાં વ્રજવાત્રાનું ભાવસભર વર્ણન કરેલું છે

ટીપ-ઉપરના વ્રજભાષાના અંથોની ભાષા સાથે મળતા આવતા સંવત વગરના વ્રજભાષાના અંથો, પદો વગેરેનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એમને સાંપડેલા પ્રસંગોનો વિચાર કરતા મરાઠી, ઉર્દૂ, પંજાબી,

ગ્રંથ અને ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો-પદો વગેરેનું સર્જન આ સમયમાં થયેલું છે.

[૪]

સર્જન-સંવત ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ (ઈ. સ. ૧૮૨૩થી ૧૮૨૭)
વય - ૪૭ થી ૫૧.

ગુજરાતીમાં ભાષાંતર અને સર્જન

ઉ. વ. ૪૭. સૂરસારાવલી (ભાષાંતર, સં. ૧૮૮૦ : ઈ. સ. ૧૮૨૩) હિંદી સાહિત્યના સર્વ મહાકવિ શ્રીમૂરદાસજીકૃત 'સૂરસારાવલી' (આ વંથને હિંદીના કેટલાક વિવેચકો-પ્રાચીન અર્વાચીન-શંકારપદ માને છે. આ ગ્રંથનું (ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના સ્વતંત્ર મર્જનના ટોહાઓ બાદ કરતાં) પદ્ય ધ ભાષાંતર, શ્રીદયારામભાઈએ જો. શ્રી. વિદ્યુલેશજી મહારાજની આગ્રાથી આણંદ અને ડભોઈ-અને દેશળે ગદી કરેલું છે.

ઉ. વ. ૫૧. રસિકવલ્લભ, (સં. ૧૮૮૪ : ઈ. સ. ૧૮૨૭)
આણંદમાં કરેલું સર્વોત્તમ સર્જન.

ટીપ-ઉપરના ગ્રંથોની ભાષા માથે મળતા આદત આવી વગરના ગુજરાતી ગ્રંથો અને પદો વગેરેનો રચનાકાળ એમજ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં, એમને સાપડેલા પ્રમુખોના વિચાર કરતાં ગુજરાતી, ગ્રંથ, મગડી, ઉર્દૂ, પંજાબી અને મારવડી જાતનાં પદ વગેરેના રચનાકાળ પણ આ જ છે.

[૫]

સર્જન-સંવત ૧૮૮૪ થી ૧૯૦૬ (ઈ. સ. ૧૮૨૭ થી ૧૮૫૧)
વય - ૫૧ થી ૭૬.

ટીપ-(૧) ૫૧ વર્ષની ઉંમરે હજી આયુષ્યની શરૂઆત મળતું નથી. તેથી આજ રચના કરનારની અને રચના

જેની ભાષામાં સાવવારી ઋથો કરતાં વધારે પ્રસાદ, માધુર્ય લાલિત્ય વગેરે જોવામાં આવે છે તેનો રચનાકાળ, (૨) ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં અને એમને સાપડેલા પ્રમંજોનો વિચાર કરતાં મગદી, ઉર્દૂ, પંજાબી, મારવાડી, ગુજરાતી અને વ્રજભાષાના પદો વગેરે — કે જેમાં પ્રસાદ, માધુર્ય અને લાલિત્ય સવિશેષ જોવામાં આવે છે તેનો રચનાકાળ આ જ છે. (૩) 'હરિ હું શુ કરે રે, માગે માયા ન મૂકે કેડો', 'વ્રજ વહાણુ રે, પૈતુંકે નહીં આવુ' એ પદોની ભાષા જેવી જેમની ભાષા હોય તેનો રચનાકાળ આ છે. (જુઓ • જ દા. દો. ભાગ ૫, 'કવિચરિત્ર' પરમ • મિત્ર ચિમનલાલનો પ્રમગ — એમણે વર્ણવેલો પ્રમગ) (૪) 'હુ શુ જાણુ જે વહાલે મુજમાં શુ દીકું?', 'સ્વામરંગ સમીપે ન જાણુ, માગે આજ ચક્રી' એ પદ અને ગસદીધની ગગખીની સાથે જેના ભાષા અને ભાવ મળતા આવતા હોય તેનો રચનાકાળ પણ આ જ છે.

તા. ૬. સદગ વર્ગીકરણને છેવટનું ન માનશો. સઘન અભ્યાસ કે સપ્રમાણ સંશોધન થતા સવિધ્યમાં ફેરફાર પણ થઈ શકે; પરંતુ અત્યારે તો છેવટનું જ છે.

પરિશિષ્ટ ૬

શ્રીદયારામભાઈના અંથોનું વર્ગીકરણ (વિષયની દૃષ્ટિએ)

૧. શિક્ષાત્મક

ગુજરાતી અંથો-૧. વહેવાર્યાતુરી, ૨. ચેતવણી, ૩ પરીક્ષાપદી ૫.

દીપ - ધવલધનામી રાગના અને ચોપાઈના આશરે સો અંથો-
માથા કેટલાક શિક્ષાત્મક, કેટલાક સિદ્ધાંતાત્મક, કેટલાક ભાવાત્મક તો
કેટલાક આખ્યાનાત્મક છે આ બધા ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા છે
સિદ્ધાંતાત્મક

ગુજરાતી અંથો-૧. સિકવલસ (૫૧ વરસની વયે કરેનું
સર્જન), ૨. લક્ષિપોષણ, ૩. બ્રાહ્મણલક્ષણવાદ, ૪. મનમતિમંવાદ,
૫. શુદ્ધદ્રુત પ્રતિપાદન અને માયામતખંડનનો ગરબો, ૬. વિરુદ્ધ
ધર્માશ્રયનો ગરબો.

વ્રજભાષાના અંથો-૭. ગસિકરંજન, ૮. સંપ્રદાયસાગ, ૯
શિક્ષાતસાર, ૧૦. નામપ્રભાવળગ્રંથી.

૩. ભાવાત્મક

૧. પત્રલીલા, ૨. મુરલીલીલા, ૩. કમલલીલા, ૪. રૂપલીલા, ૫.
પ્રચીનકાવ્યમાલા અં ૧૩ માં આવેલાં પદવર્ગોનું સર્જન-પત્રલીલાના
મર્જન સમયનું. તે પહેલાનું કે તે પછીનું (ગુજરાતી ભાષામાં), ૬.
વ્રજનિવાસામૃત (વ્રજભાષામાં), ૭. શ્રીકૃષ્ણસ્તવનામૃત (અધૂરો વ્રજ-
ભાષામાં), ૮. વલ્લભકવચંશાસ્ત્રી (અધૂરી).

૪. નામાત્મક

ગુજરાતી અંથો-૧. અન્નમિલાખ્યાન, ૨. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્ય-
મંજરી, ૩. લક્ષણવેદ. ૪. શ્રીકૃષ્ણસ્તવનમંજરી, ૫. પુરુષોત્તમપંચાગ,
૬. શ્રીહરિલક્ષિતચંદ્રિકા, ૭. શ્રીહરિનામમાળા, ૮. શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટાવસ્થા-

શતનામ, ૬. શ્રીકૃષ્ણઅષ્ટોત્તરનામચિંતામણિ, ૧૦. શ્રીહરિલક્ષ્મીરત્ન-
માળા, ૧૧. શ્રીકૃષ્ણનામચંદ્રિકાસ્તોત્ર, ૧૨. ભગવદાશ્રયની લાવણી,
૧૩. અક્ષયચરિત્રનો ગરબો, ૧૪. શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ, ૧૫. ગુરુ-
દેવચંદ્રિકા, ૧૬. ગુરુપ્રભાવચંદ્રિકા, ૧૭. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાધુરી,
૧૮. શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધ્વનિ, ૧૯. ભગવદસ્તુતિ, ૨૦. અપરાધક્ષમા-
પોડશી, ૨૧. હરિમરણપ્રભાવ.

ટીપ-ઉપરના કેટલાક ગ્રંથો રાગગદ્દ છે, તે કેટલાક છ દોષગદ્દ છે.

મજ્જસાપાના ગ્રંથો - ૨૨. શ્રીકૃષ્ણઅનન્ય ચંદ્રિકા (કાંકરોલી
વિદ્યાવિગમા છે), ૨૩. શ્રીકૃષ્ણનામચંદ્રિકા (કાંકરોલી વિદ્યાવિભાગમાં
છે), ૨૪. શ્રીકૃષ્ણનાનામમાળા, ૨૫ શ્રીકૃષ્ણસ્તવનાવલી (મત્તગદ્દ છંદ),
૨૬. શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ (હરસાવલી), ૨૭ શ્રીકૃષ્ણસહસ્રનામ (છંદ-
દોહા), ૨૮. હરિમંજુષ્ટક (સં. મ.), ૨૯. શ્રી. કૃષ્ણસ્તવનાટક
(સં. મ.), ૩૦. શ્રીકૃષ્ણનામચિંતામણિમાલ (મરાઠી અભંગ). ૩૧.
શ્રીહરિનામાહાત્મ્ય શ્રાવણગન, ૩૨. શ્રીકૃષ્ણનામાવલી, ૩૩ મન ભજ રે
વારંવારમ (મે.મ. પ્રમંધ), ૩૪. ભગવાન અને ભગવદીયનો પ્રમંધ,
૩૫ શ્રીયમુનાજીનો પ્રમંધ, ૩૬ શ્રીકૃષ્ણનામરત્નમાલિકા, ૩૭. મગલા-
નંદમાલા, ૩૮. શ્રીકૃષ્ણનામમાહાત્મ્યમાર્તંડ ૩૯. શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા,
૪૦. હરિદાસમણિલાલ.

ટીપ-ઉપર બતાવેલા મજ્જસાપાના ગ્રંથો વિવિધ છંદમાં લખાયેલા
છે, છતાં તે ઉચિત રાગમાં ગાઈ શકાય છે

૫. આખ્યાનાત્મક

ટીપ-પત્રલીલા, અગ્નિવિદ્યાખ્યાન, પ્રેમરસગીતા અને ભગવદ્-
ગીતામાહાત્મ્ય-એ આખ્યાનગ્રંથો હોવા છતાં એકને ભાવનાત્મક,
બીજાને નામાત્મક, ત્રીજાને શુદ્ધ કાવ્યત્મક અને ચોથાને વર્ણનાત્મકના
ઠાપટકમાં તે તે ગ્રંથને લીધે ત્યાં ત્યાં મૂક્યાં છે.

ગુજરાતી અંથો : ૧. પત્રલીલા, ૨. રૂપલીલા, ૩. મુરલીલીલા, ૪. કમલલીલા, ૫. અબ્જમિવાખ્યાન, ૬. પ્રેમરસગીત, ૭. ભગવદ્ગીતા-માહાત્મ્ય, ૮. રુકિમણીવિવાહ, ૯. સત્યલામાવિવાહ, ૧૦. નાગ્નશ્ચતી-વિવાહ, ૧૧. રુકિમણીસીમંત, ૧૨. મીરાચરિત્ર (નાટ્યતત્ત્વથી સભર), ૧૩. શ્રીકૃષ્ણજનોર્ધ.

મરાઠી અંથ-૧૪ નરસિંહ મહેતાની હુંડી.

દીપ-ઉપરના કેટલાક આખ્યાનમથો રાગબદ્ધ, ધદબદ્ધ, મીઠાબદ્ધ ગરબીમદ્ધ છે.

૬. વર્ણનાત્મક

ગુજરાતી અંથો-૧. ભગવદ્ગીતામાહાત્મ્ય, ૨. પ્રેમરસગીતા, ૩. પત્રલીલા, ૪. રૂપલીલા, ૫. મુરલીલીલા, ૬. કમલલીલા, ૭ શ્રીકૃષ્ણ-જનોર્ધ ગરબો, ૮. વ્રજમહિમાનો ગરબો.

મરાઠી અંથ-૯. નરસિંહમહેતાની હુંડી.

વ્રજલાપાનો અંથ-૧૦. શ્રીમદ્ભાગવતાનુક્રમણિકા.

૭. શુદ્ધકાવ્યાત્મક

ગુજરાતી અંથો-૧. પ્રેમરસગીતા (વિપ્રલભશૃંગારનો આખ્યાન અથ), ૨. રાસપંચાખ્યાનનો ગરબો (મયોગ અને વિપ્રલભશૃંગાર), ૩. રસિયાશ્ચના મહિના, (વિપ્રલભશૃંગાર), ૪. દાણ્યાતુરીનો ગરબો (મયોગશૃંગાર), ૫. ધોળ, ૬. ગરબી ૭ ગરબા, ૮. પદ, ૯. માસ, ૧૦. ગઝલ-રેખતા વગેરે-ઉર્દૂ, વ્રજલાપામાં ન પથી ૧૦ સુધીમાં સંયોગ તથા વિપ્રલભશૃંગાર વર્ણવેલો છે.), ૧૧. પદ્યપુષ્પાવળી (વિપ્રલભશૃંગાર-ગુજરાતી લાપાનો પ્રોદ અથ), ૧૨. શ્રીકૃષ્ણવિયોગના ક્ષાદશ માસ.

વ્રજલાપાનો અંથ-૧૩. સતસૈયા, (મયોગવિપ્રલભશૃંગાર

તેમ જ તાર્ત્ત્વિક, સંદ્ધાંતિક અને સાહિત્યિક દષ્ટિકાણથી રચાયેલો ગ્રંથ
૭૬ : દોહા-સોરઠો).

૮. પ્રમેયાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. ચિંતાચૂલિકા, ૨. ચોરાશી વૈષ્ણવનું ધોળ,
૩. બસોબાવન વૈષ્ણવોનું ધોળ.

પ્રજ્ઞલાપાના ગ્રંથો-૪. ચોરાશી વૈષ્ણવકે નામ (કવિત્ત),
૫. ચોરાશી વૈષ્ણવ કે નામ (પ્રબંધ), ૬. પ્રમેયપચાવ અપૂર્ણ),
૭. રવાંતઃકરણસમાધાન.
૮. રહસ્યાત્મક

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. પુષ્ટિપથરહસ્ય, ૨. વિનયબત્રીસી.

પ્રજ્ઞલાપાના ગ્રંથો-૩. પુષ્ટિપથસારમણિદામ, ૪. વિગુપ્તિ-
વિલાસ, ૫. પુષ્ટિલક્ષિતરૂપમાલિકા, ૬. હરિરવખસલતા, ૭. અનુભવ-
મંજરી.

ટીપ-૮-૯ વિષયના પ્રમેયાત્મક અને રહસ્યાત્મક કોષ્ટકના ગ્રંથો
એકબીજામાં લખી જઈ શકે તેમ છે. રહસ્યાત્મક ગ્રંથો પ્રમેયાત્મકના
કોષ્ટકમાં અને પ્રમેયાત્મક ગ્રંથો રહસ્યાત્મક કોષ્ટકમાં જઈ શકે એમ
છે, એટલે બંનેમાં સરવાળે ૧૪ ગ્રંથો મૂકી શકાય એમ છે.

૧૦. પ્રકીર્ણ

ગુજરાતી ગ્રંથો-૧. દશમસ્કંધાનુક્રમણિકા, ૨. હનુમાનગરુડની
લાવણી, ૩. કાલગાનસારાંશ, ૪. મૂર્ખલક્ષણાવલી, ૫. મૂર્ખલક્ષણ-
સપ્તશતી.

પ્રજ્ઞલાપાના ગ્રંથો-૬. વસ્તુદંદીપિકા, ૭. અકલયરિતચંદ્રિકા,
૮. જંદાવનવિલાસ, ૯. કલેશકુહાર, ૧૦. ચાતુરચિત્તવિલાસ (પ્ર. ગુ.
સદીક), ૧૧. પિંગલસાર (રીતિગ્રંથ), ૧૨. કૌતુકરતનાવલી, ૧૩.
સ્વદેખાપારપ્રભાવ, ૧૪. પ્રસ્તાવપીયૂષ, ૧૫. વિશ્વાસામૃત, ૧૬. તાલામાલા,

૧૭. રાગમાલા, ૧૮. વટનભક્તુલનંશાનવી, ૧૯. રામાયણની લાવણી,
૨૦. પ્રબોધપટના દોહા,

૧૧. ભાષાંતર

૧ સૂરસારાવલી (મહાનુભાવ સુદાસજી દ્વન 'સૂરસારાવલી' નું
ગુજરાતી ભાષાંતર)

૧૨. ગદ્યાત્મક

૧ પ્રશ્નોત્તરમાલિકા (પંદર પ્રશ્નોમા આધિભૌતિક, આધ્યામિક
અને આધિદૈવિક—આ ત્રણે દષ્ટિકોણ મચરાયા છે. શ્રી હયારામભાઈના
હસ્તાક્ષગવાળી હસ્તલિખિત પ્રતિ મોજુદ છે. એની છાપેલી પ્રતિ
શિનિકમા નથી. ૨. હર્ગિરાદિવૃદ્ધપતારતમ્ય (અમીન ધેવાભાઈના હાથની
છાપેલી પ્રતિ છે), ૩ પ્રશ્નોત્તરમાળા (ટૂંકો પણ મહત્ત્વ પ્રશ્ન અને સામે
ટૂંકો પણ ગૂઢ ઉત્તર—એના ૧૦૮ પ્રશ્નોત્તરની માળા બનાવી છે.)

૧૩. સ્તવનાત્મક

૧. શ્રીવદનભગતવન

તા. ક. નામાત્મક કોષ્ટકના ધણાખરા અથો સ્તવનાત્મકમાં
આવી શકે એમ છે

૧૪. રીતિ (લક્ષણ) ગ્રંથ

૧. પિંગવસાર (ત્રજલાપામા આશરે બારન નેટલા છ દોને
માપ અને દષ્ટાત સાથે સનોટ સમજાવ્યા છે), ૨. નાપકનાધિકાબેદ
(આધિદૈવિક દષ્ટિએ લખાયેલો અને વિવિધ બેદ—પ્રભેદની સચોટ
સમજ પાડતો ગુજરાતી ભાષાનો સર્વપ્રથમ ગ્રંથ, નગસિંહ મહેતાથી
તે અત્યારનુધીમા કોઈએ એવો ગ્રંથ લખ્યો નથી.)

તા. ક. ધવલધનાગ્રી રાગના અને ચોપાઈના ગ્રંથોમા કેટલાક
આખ્યાનાત્મક છે, કેટલાક ભાવાત્મક છે, કેટલાક સિદ્ધાંતાત્મક છે,
કેટલાક શિક્ષાત્મક છે, કેટલાક વર્ણુનાત્મક છે, કેટલાક નામાત્મક છે.

તો કેટલાક જીવનઘટના કે જીવનપ્રમંગનો નિર્દેશ કે મકેત પણ કરનારા છે. એ પ્રથેમા શ્રીદયારામભાઈના આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક—એ ત્રણે દષ્ટિકોણથી રચાયેલા રસદર્શન—જીવનદર્શન થાય છે. એ પ્રથેની તેમજ હિપરના કેટલાક પ્રથેની હસ્તલિખિત પ્રત હસ્તલિખિત મગદમા છે એ જધેા સમહ હલોઈમા સારો-દરાવગામા—શણુગારવાડીમા આવેના શ્રીદયારામ સમારક મદિરમા સુરક્ષિત છે. ‘શ્રીદયારામ સમારક મદિર’ના એકે એક પ્રથનુ સપૂર્ણ સશોધન થઈ શકયુ નથી.

જીવણલાલ છ. જોષી

પરિશિષ્ટ ૭ મું

કેટલાક પત્રો

દયારામભાઈ અન્ય કવિઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કાવ્યમાં કરતા
તેનો નમૂનો

કવિ ઉપર અમદાવાદના વ્યાસ માધવરામે લખેલો પત્ર.

★—★—★

સ્વસ્ત શ્રી પુરી દર્શાનતી રે લોલ.
તેવા સ્નાન જતા માર્ગ માહે આવતી રે લોલ.
ત્યાંહાં વાસ વસે વૈષ્ણવ શિરોમણી રે લોલ.
કૃપાપાત્ર પુષ્ટિદાન શિર વલ્લભ ધણી રે લોલ
કાવ્ય અથ શાસ્ત્રનાદને જાણે ધણું રે લોલ
અતુરશિરોમણી સત્મંગ મૂકે નહિ ક્ષણું રે લોલ.
એતનં મારગ અથમા વિખ્યાત છો રે લોલ.
કૃષ્ણ સેવા મર્મના આખ્યાત છો રે લોલ.
જીગવ સ્વરૂપ કીડાસકત તમે છો સદી રે લોલ.
પ્રીતમ ખ્યારી, ખીજુ ગમતું નહિ રે લોલ
દયારામ અભિધાનને હું લખુ રે લોલ.
વસ્તુ વેગળો પણ હુ તમે વખુ રે લોલ.
નગર રાજને લૌકિક વાસ હુ રે લોલ.
માધવ અભિધાન તમારો દામ હુ રે લોલ.
નામધારી જદુનાથજીને ચર્ણુ હુ રે લોલ.
દેહ ગેગે કરી વિપ્રની વર્ણુ હું રે લોલ.
લગવત રમરણુ મારૂ અગીકૃત કહે રે લોલ.
દેહિક દોષ હોય તે મનમાં ના ધરો રે લોલ.

સમાચાર એક માહરો જાણ્યો રે લોલ.
 વિચારી વિવેક મન આણ્યો રે લોલ
 ખાસક જોયે તેહનું દુખ મા આણ્યો રે લોલ.
 છો પરમાર્થી તે જીડતાને તાણીયે રે લોલ
 મહાઈ મન હવે હાથ કપારે આવશે રે લોલ ?
 તમ સરખા વિના ખીજો તે કાણુ લાવશે રે લોલ ?
 માટે કાગળ લખીને કરે છુ વિનતી રે લોલ.
 મન વાળ્યાનુ સામર્થ્ય મુજમા નથી રે લોલ.
 કહેશે સાધન કરે, લખ્યા છે જે વેદમા રે લોલ.
 તે તો કહણુ પડ્યુ, સમજ્યા નહિ બેદમા રે લોલ
 ધર્મ શાસ્ત્ર તણો વિવેક તો રહેતો નથી રે લોલ.
 ન્યાયશાસ્ત્ર આદે મ્મય તો જોયા નથી રે લોલ.
 બ્રહ્મજ્ઞાનનો તો પાર નથી આવતો રે લોલ.
 માની હશે ખરા, પણ કા નથી લાવતો રે લોલ,
 કહેશે સેવા કરે ગુરના ઉપદેશથી રે લોલ.
 તે તો સાધ્ય કૃપાને; શુ થાય વેશથી રે લોલ ?
 કહેશે મંત્ર જપો આદિ અષ્ટાક્ષરો રે લોલ.
 હરિ સાન્નિધ્ય જવા ઉપાય છે ખરા રે લોલ.
 એહેવું જાણીને તે દુ જીએ જપુ રે લોલ.
 પણ મન તપે વિષયથી તેમા હું તપું રે લોલ.
 એહેનુ સાધન ઉપાય કાર્તિ કહાવીયે રે લોલ.
 રંક રડવડે કરણા હૃદય લાવીયે રે લોલ.
 હજુ સદેહ એક રહ્યો છે વળી રે લોલ.
 લગવદમાયા સહુથી હશે વળી વળી રે લોલ ?
 કે માહારો સરકાર એહેવો હશે રે લોલ ?
 કે કાળ કરી ધર્મ વહો જશે રે લોલ.
 નામ પ્રતાપ નથી જણાતો કસ્યો રે લોલ.

કે હજુ મારા મનમાં નથી વસ્યો રે લોલ.
 નામ જપે છે જગત સર્વે મળી રે લોલ.
 વૈષ્ણવ જાત્યમાં તો વર્ણ સફુકે લણી રે લોલ.
 તેમાં ફેરફાર કાંઈ જડતો નથી રે લોલ.
 આપણા જોયામાં કાંઈ પાર પડતો નથી રે લોલ.
 જુઓ આગે અગ્નિમિલ નામે ઓધર્યો રે લોલ.
 પાપ પર્વત તે એક નામે જર્યો રે લોલ.
 અરધે નામે તરી ગઈ ગણિકા રે લોલ.
 હરિનામ હુતારાનકણિકા રે લોલ.
 આધુનિક કાળમાં હુ એહેવું આહુ છું રે લોલ.
 મારા મનને ધીરજ આપી વાહુ છું રે લોલ.
 સાધન સાધ્ય હોય તો કૃતિ અવધિ લખો રે લોલ.
 કૃપા સાધ્ય હોય તો કરાવી શકો રે લોલ.
 કૃતિ સાધ્ય વાત લખીને જ તાવીયે રે લોલ.
 કૃપા સાધ્ય હોય તો કૃપાથી ચેતાવીયે રે લોલ.
 જૂતળ કહેવાનું રથાનક એક છે તમે રે લોલ.
 માટે બાળકે શુધ્ધે બરગડી લખું અમે રે લોલ.
 બરબડાટ સમજનાર તમે છે ખરા રે લોલ;
 ખીજા હશે પણ સહુ મામાને વર્મા રે લોલ.
 જ્ઞાન સહિત કપટ રહિત મૂર્તિ પારખી રે લોલ.
 એહેવો નિશ્ચે કરી દાસે વિનતી લખી રે લોલ.
 માટે અતર નિશ્ચે જે અમથી સધે રે લોલ.
 શ્રુતિ સ્મૃતિ જોઈ કર્યો હોયે રૂટે રે લોલ.
 બદ્ધ પાળીને તે દાસને ફરમાવીયે રે લોલ.
 દોષ જોયા હોય તોય સમાવીયે રે લોલ.
 છે હરિજન હજિ સનયુધ વળ્યા રે લોલ.
 માટે શીખવો હરિ વશ થાય તે કળા રે લોલ.

સત તરવરની રીત્ય તમો ગાઈ છે રે લોલ
 તેજ રીત્ય તમો પથ્થુ સાહી છે રે લોલ
 માટે કરગરીને કેટલુંક વર્ણવું રે લોન
 હું ખાતક ને તમો અરણ્યવું રે લોન
 માટે શીઘ્ર જવાન પાછો વાળજો રે લોલ
 તનના તાપ માહારા ટાળજો રે લોલ
 તમો લખતા વાર રખે કરો રે લોલ
 તમારે હસુ ને અમારો મરો રે લોલ
 એ વાતમા તો પુન્ય થાશે ખર રે લોલ
 માહાર સામર્થ્ય નથી જો ઉપમા ધર રે લોલ
 શેષ શારદાને શકર જાણે નહીં રે લોન
 જીવ શકા કરે તેહ કે માને નહીં રે લોલ
 અવસર જાય છે તે ફરી નથી આવતો રે લોન
 લક્ષ યોરાસીમા નથી ફાનતો રે લોલ
 માટે યતન કરી જતન કરાવજો રે લોલ
 સુના જેહમા હરિ પધરાનજો રે લોલ
 એ પાડ ગોવંદામી જૂલશે નહીં રે લોલ
 તમારી વાણી વડે જીવ તરશે કઈ રે લોલ
 ભક્ત દેહ ધરે છે પર હિપગારને રે લોલ
 પશુવત હોય તેહને કરે પારને રે લોલ
 હરિદેહ માસ કૃષ્ણપક્ષની તિથિ રે લોન
 ઋષિ ગણના ગુરવારે પિનતો કથી રે લોલ

કવિએ લખેલો ઉત્તર

સ્વસ્ત શ્રી સુભગ સ્થાન રાજનગ્ર છે રે લોલ
 ન્યાહા શ્રી નરવરજી સાર ત્યાહા સમગ્ર છે રે લોલ
 માધવરામ બાસ તે સ્થળે નિવાસ છે રે લોલ
 વૈષ્ણવ વલ્લભી શ્રીકૃષ્ણ તથા દાસ છે રે લોલ

ઘણા સ્વચ્છ, શ્રુતિ સ્મૃતિ શાસ્ત્ર ગ્રાન છે રે લોલ.
 દશા મુમુક્ષુની, માટે નલિમાન છે રે લોલ.
 સર્વ ઉપમા લૌકિક તણી રીત્ય છે રે લોલ.
 શ્રીમદ્ ભાગ્યઅવધિ કૃષ્ણ ચર્ચુ પ્રીત્ય છે રે લોલ.
 વર્તમાન કળી કાળ મહા દુષ્ટ છે રે લોલ.
 તેમાં પંડિતોપિ યથા મતિ બ્રહ્મ છે રે લોલ.
 તેહેવા સમય મધ્યે ધન માધવરામજી રે લોલ.
 થવા આહાવ છે પ્રસન્ન ધનસ્યામજી રે લોલ.
 એહજી કૃપાનું સ્વરૂપ કૃષ્ણજી તણું રે લોલ.
 શ્કુરે ગુણ હરિતણા ના અધમખણું રે લોલ.
 તમે કૃષ્ણ કૃપાપાત્ર છે અમે લલ્લા રે લોલ.
 દોષકોપ કોટિ કલ્પના ખણુ દલ્લા રે લોલ.
 લખીતંગ દયારામ કૃષ્ણદાસ છે રે લોલ.
 દરભાવતી મધ્યે વર્તમાન વાસ છે રે લોલ.
 કૃષ્ણસુમરણુ તેહનાં વાંચશે પ્રેમનાં રે લોલ.
 પત્રદારા સમાચાર પામ્યા પ્રેમના રે લોલ.
 તમે લખ્યું, પ્રશ્ન-પ્રતિઉત્તર વાળજો રે લોલ.
 યથામતિ લખ્યું વાંચી મંદિહ ટાળજો રે લોલ.
 મન હાથ્ય કરવું હાથ્ય નથી દાસને રે લોલ.
 કૃપા સાધ્ય છે. નથી વશ્ય પ્રયાસને રે લોલ.
 કેહેશે, કયમ નથી ? ઉપાય શાસ્ત્ર ભહુ કલ્લા રે લોલ.
 સીધી કૃપા વડે કયન માત્ર છે રહ્યા રે લોલ.
 તથા ઉદ્વિગ્ધો મૂર્છિત હોય છે ખરી લોલ .
 પ્રાણુ પ્રેયા વિના કાય ના કરી શકે રે લોલ.
 તથા કૃપા વિના સાધન સહુ જાણજો રે લોલ.
 કૃષ્ણ કૃપા યુક્ત સફલતા પ્રમાણુજો રે લોલ.
 સૌભરી મથ્યા; ન આજ્યું મન હાથમાં રે લોલ.

મરજી સંગ જોઈ ચલ્યા લખ્યું ગાયમાં રે લોલ.
 યાચી રતી મોહતી વિધિ ચલ્યા નહી રે લોલ.
 પુત્રી પૃષ્ઠ ધાગ્યા વિકલ ચર્ષ ખલ્યા તહીં રે લોલ.
 ઉચિત હતું તે તજ્યું અનુચિત ક્યું રે લોલ.
 અનુમાન કરી જુઓ અજીત મન ક્યું રે લોલ.
 શંકર હૃદ્ર ચંદ્ર નારદ પરાશર ઋષિ રે લોલ.
 ઈલાદિ મોહોટા સમર્થ; બાકી કસી રે લોલ.
 તદ્દપિ મન વસ્થ રહ્યું નથી વિચારજો લોલ.
 જોહેને થયુ તેડેને કૃપાપજો ધારજો લોલ.
 કહેશે કૃપા વડે સીધી સર્વ કહી કથા રે લોલ.
 કૃપા સરલ છે શુ ? મોહોટાને મળતી નથી લોલ
 તે પણ વાત સત્ય, દુર્લભ તો છે ઘણી રે લોલ.
 તેડેનો એક છે ઉપાય જો આવે બણી રે લોલ.
 સાચી દીનતા વડે સિદ્ધ શ્રી હરિ રે લોલ.
 અવર કર્યાથી નહીં જઃ માનજો ખરી રે લોલ.
 ગોપી જનની કથા સુણીને સંદેહ ટળ્યા રે લોલ.
 અભિમાનથી વિયોગ દે નથી મળ્યા રે લોલ.
 દૈન્ય આવ્યે સઘ કૃષ્ણની કૃપા લહે રે લોલ
 કૃષ્ણકૃપા ચતાં તુન્ય ક્યું ના રહે રે લોલ.
 કહેશે દીનતા આન્માનો પણ ઉપાય શો રે લોલ.
 સતસંગ કયે દીનતાને પાંમશે રે લોલ.
 કહેશે સતસંગ પણ ક્યાંથી કલાડીએ રે લોલ.
 તેડેનો પણ ઉપાય સરલ છે દેખાડીએ રે લોલ.
 કૃષ્ણ નામ જ સતસંગ કલીને વિષે રે લોલ.
 એ વિના સદૌષ કર્મ કલા દીસે રે લોલ.
 જ્ઞાન કઠિણ, સવગુણ સાધન રહ્યું રે લોલ.
 એ માન વીધનલક્ષ્મી ન્યાય મુત્રાક્ષરે લહ્યું રે લોલ.

ઠોક કાળે સિવ ઠાઠયિકનું હોય છે રે લોલ.
 તદપિ રવરૂપાનંદ છે ને દૂન ખોય છે રે લોલ.
 કૃષ્ણસેવા તો ફળ છે સર્વે તણું રે લોલ.
 શરૂપાખળે બળે કઠણ તો ઘણું રે લોલ.
 પંચ વર્ણુ તથા અષ્ટ સકળ સાર છે રે લોલ.
 ભટકતે મને પણ જપતાં બેડા પાર છે રે લોલ.
 ચિત્ત ભટકતું ને ભોજન બે કીજીયે લોલ.
 સ્વાદ છોછો, તદપિ ઉદર ભરી લીજીયે રે લોલ.
 મન સ્થિર થવા શોચ રખે રાખતા રે લોલ.
 સદા કાળ રહેજો કૃષ્ણનામ લાખતા રે લોલ.
 કૃષ્ણ જપતાં મન એની મેળ્યે હારશે રે લોલ.
 રહે શુધ થતાં હરિ હિર ખધારશે રે લોલ.
 નામે રહે શુચિ થશે સ્વરૂપ કાળમાં રે લોલ.
 વાસના બળેથી હરશે મન ગોપાળમાં રે લોલ
 કર્મકાળાદિ બળ પ્રપન્ન પર નથી રે લોલ.
 સર્વ ધર્મજા હરિદાસને કહું કથી રે લોલ.
 સંસ્કારનું કથન ઇહાં છે કશું રે લોલ ?
 ગુરુ દ્વારા શર્ણુ મલ્લું, કૃષ્ણ મન વચ્ચું રે લોલ.
 સંસ્કાર કર્યો હતો મલમાસને રે લોલ ?
 શર્ણુમાત્રે આપ તુલ્ય કર્યો દાસને રે લોલ.
 વિધિ ને નિષેધ અડે યુગ્મ સૃષ્ટિને રે લોલ.
 પુષ્ટિસૃષ્ટિ ચાહે કૃષ્ણકૃપાદષ્ટિને રે લોલ.
 દુરાચારી અતિશે તદપિ ધન છે રે લોલ.
 બે છે એક કૃષ્ણ ટેક જન અનન્ય છે રે લોલ.

સર્વ સાધન સૌ ધર્મથી સમર્થ છે રે લોલ.
 કૃષ્ણ વિમુખ છતાં સકળ યત્ન વ્યર્થ છે રે લોન.
 ચમત્કાર જોવા ઇચ્છો છો નામના રે લોલ
 એ વિચાર પુષ્ટિસૃષ્ટિને ન કામના રે લોલ
 અવિશ્વાસ અખિલ બાધ તણુ રૂપ છે રે લોલ
 શુદ્ધ પ્રતીતિ આવી તે ફળસ્વરૂપ છે રે લોલ
 ઉદ્દિજીતનું જ્ઞાનાન્તર વ્યર્થ થઈ ગયું રે લોલ.
 નીર રવાતી વિશ્વાસે ચાતકે લથ્થુ રે લોલ
 વળા સર્વનો સિંધાત થોડામા કહું રે લોલ
 ગુરૂ પ્રથાદિક દ્વાગ જે હું કહું રે લોલ.
 અનન્યપતિપ્રત્યક્ષ સાર સર્વનો રે લોલ
 લક્ષ્મીદ્રોહ અ-પ્રાશ્ન, અભાવ ગર્વનો રે લોલ.
 હરિશુર સત એકતા, -આધીનતા રે લોલ.
 સર્વદેહી ઉપર દયા સહીત દીનતા રે લોલ
 અનાયાસ લાભથી સતોષ રાખવો રે લોલ.
 વૈષ્ણવ ધર્મ લોભ સાર કંઈક ન દાખવો રે લોલ,
 દુષ્ટ સંગ થકી સર્પ ગુલ્મ નાસવું રે લોલ
 એક કૃષ્ણ વિના ફળમતિથી ત્રાસવું રે લોલ
 એ પ્રમાણે શિક્ષા આચરણમા આવશે રે લોલ,
 દયાપ્રિતમ કૃષ્ણ નિજ નિકટ જોવાવશે રે લોલ

એમાં લેખકે પત્ર લખ્યા સાથ વિ મ ૧૮૮૬ ચૈત્ર વદ ૩
 લાનુવાર આપી છે.

પત્ર ૨

લક્ષ્મી કવિશ્રી દયારામભાઈના ઉપર કડીના એક વૈષ્ણવે લખેલો પત્ર

માત પીતા શીર સીરોમણી

ભાઈ દયારામભાઈની સેવામાં

કડીથી દાસાનુસાસ ચરણજ દરજીવન જાળાના સાદાંગ દ'ડવત પ્રણામ ત્યા જે અંગીકાર કરવા અત્ર આપની કૃપા વડે કુશળ છું આપણી કુશળતા પત્રનો સદા નીરંતર અભીયાષી છું વાસતે પોતાનો દાસ જાણી કૃપા પત્રદારે સંભાવના લેવી. હું તો રંક જીવ આપને આધારે રહ્યો છું. માહારે તો સરવે વાતે આપ વીના ખીજે કાઈ નથી મને જે રીતે આપનો જાણો છો તેજ રીતે જાણવો માહારા ઉપર મદા ક્ષમા રાખવી હું તો ક્ષણ માત્ર આપના ચરણાવિદનું રમરણુ જૂલતો નથી માટે એહેવીજ કૃપા કરે જવી. જેથી માહાર ચીત સદા નીરંતર આપની સેવા વિશે તદખર રહે એજ વીનંતી.

સંવત ૧૯૦૨ ના ચર્ધત્ર સુદ ૯ રવીવાર.

પત્ર-૩

શ્રી દયારામભાઈ ૬૪ વરસની વયે મંજીર માંદગીના બિજાને પટકાયા હતા એની ખમર પડતા જ, એ બાબતનો પત્ર આવતાં જ, ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા શ્રી. ધનંજયરામ ભટ્ટજીની ગાદીએ આવેલા શ્રી. નારાયણદાસે પોતાનો પત્ન્યભાવ દર્શાવતો, એાસડ ઉપચાર બતાવતો તેમજ શ્રી. દયારામભાઈના ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભજી મહારાજનો ઉદ્દેશ્ય કરતો પત્ર ડાકોરથી લખ્યો હતો (મ. ૧૮૯૭, શ્રાવણ વદિ ૩).

પત્રની શરૂઆત :—

‘શ્રીરણછોડજી સત્ય છે’

“પરમ ભગવદી પીતાસરૂપ અષ્ટકાવ્યની ઉપમાને યોગ્ય શ્રીમાદ્વાપ્તમુજીના પરમ કૃપાપાત્ર શ્રીદયારામજી જોગ્ય શ્રીડાકોરથી

લી. નારાયણદાસના ઘણા કરીને પ્રેમસહીતે જૈથીકૃષ્ણ અપરંચ તમારો પત્ર આવ્યો શરીરને કષ્ટ પ્રથમ સાંભળું હતું તેથી ઘણી ચીંતા થાતી હતી ને વલી પત્ર વાંચાથી ઘણી જ ચીંતા થઈ તે કાંઈ લલવામાં આવતી નથી.”

પત્ર લખ્યા મંવત આ પ્રમાણે છે :—

“પછે તો સર્વે કરતા સુખના શ્રીપતી છે । તમારાથી કાંઈ અજાણૂ નથી તમારા સતસંગને વીશે ચીંત તો ઘણૂ રે છે । હરીઈછાથી સુખ થયે મેલાપ થાય તો ઘણૂ । મનને વીથામ થાય તમારા શરીરને સુખ થયાના સમાચાર લલવા જે ચીંતા ઘણી રેહે છે તે નીવૃત્ત થાય । ઘણૂ શુ લલલુ મીતી સંવત ૧૮૯૭ના આઘણ વદ ૩”

પત્રની પાછળ આ પ્રમાણેનું લખાણ છે :—

“આ કષ્ટમાં તો તમારે તમારા ગુરુ શ્રીચલ્લભજી માહારાજના ચરણોનું ધ્યાન કરવું ડચીત છે—શ્રીમાચારજી શ્રીરણછોડજી શ્રીનાથજી સર્વે છે તે ધ્યાનથી સર્વે સુખ છે તે તમે જાણો છો અમો તો તમારા છોકરાવત છીએ પટલે લલવાઃ જોગ નથી.

પત્ર-૪

શ્રી દયારામભાઈની ૭૨ વર્ષની વય હતી ત્યારે એમની આરાથી અને એમના આશીર્વાથી એમના સાહિત્યના પ્રચારાર્થે સમસ્ત ગુજરાતમાં ફરતા એમના પદશિષ્ય જ્ઞેશી રથુછોડભાઈએ એમની ખખર અંતર પૂછતો, પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતો પત્ર સુરતથી ડોનાઈ લખ્યો હતો :

શ્રીચલકૃષ્ણજી આગલ સુધ કરું છું.

શ્રીમદ્ગોષ્ઠનોદ્ધરણધીર પરમપ્રીય પરમકૃપાલુ મુરખી શ્રી વ. ભાઈશ્રી દયારામભાઈની સેવામાં આજ્ઞાધારક ચરણરજ રણ-

छोडना श्रीसुमर्ण डडवत्. श्रीसुरतथी जत अवे आपना कृपालु-
ताना बलथी कुसल छुं ने आपनी कुसलता अहर नीरंतर चाहु
छुं ने परंतु लखवा कारण अे छे के कृपानाथ आप जेहेवी रीते
पोतानो जाणी कृपा राखो छो ने प्रमाणे पोतानो बालक जाणी
कृपा राखसो ज एम महारा मनने नीश्चे ज छे. वीजुं याई
जीवकारनी साथे डाढम न. ३ अनास नं. २ मोकलो छे ते
मंगाथी लेजो ने कृपा करी भाइ दोलत पासे पोहोचानो जुवाप
लखावजो ने भाइ साहेब अहीना माहारा स्नेही ठाकुरदासजी
त लाला अमेराम त. चीमनलालजी त शास्त्री प्रभुसंकर ए
सरवे मंडलना श्रीसुमरण घणा घणा करी चांचवा एज घीनती
संवत् १९०५ना मागसीर वद १०"

पत्र-५

श्री दयागमलार्धनी ७४ वरसनी वय હતી ત્યારે ભોગીલાલ
ઉત્તમગમે શ્રી દયારામભાઈની કવિતાનો અથ મળાવતો. પત્ર ડબોઈ
લખ્યો હતો (મ. ૧૯૦૭, ૧૧ગણ વદિ, ગરિવાર): કવિશ્રી માટે
વાપરવામા આવેના નિગેષણ તરેર ધ્યાન આપવા વિનંતિ

“પત્ર”

“સ્વસ્તિ શ્રીકમોદ માહાશ્રી શૂમ સ્થલે પુન્ય પાવન
વિવેકના સમુદર ધર્મધુરંધર મહિમાપ્રસિદ્ધ નિગમઅર્થપ્રવિણ સુર્યની
પેરે ઉદોતકારિ ચંદ્રની પેરે શિતલતા વૈષ્ણવના કલ્પતરૂ શ્રીનાથ-
જીના કૃપાપાત્ર ગુજરધરના ભગવદિમાં શિરોમળી અહેવિ અનંત
કોટી સુમ ઉત્તમ ઉપમાલાયક તિર્થસ્વરૂપ મુરવિ સિરછત્ર
ભગવદિ ‘શ્રીદયાશંકરભાઈ’ દિન દિન પ્રતાપ સિવાયે એતાંન
શ્રી જોસિ કુચેચિલા ભગવદીના ચરણરજ કેહેવા માત્ર ભોગીલાલ
ઉત્તમરોમના શ્રીસર્ણ વાંચજો અત્રાપિ કુસલાસ્તુ આપનિ જસ-

કિરતિ સદા નિરતર ચાહિયે છીયે ને અમ્યો તો રક ઘેળવ
 છિયે પળ ભગવદિ વ્રીજનાથ ધરણીધર થયા તેજ અમારા ઘડાઉવા
 ને તેમના સ્થલમા શ્રીઠાકોરજી શ્રીનિરધારીજી અમારે વિરાજે છે
 ને વ્રીજનાથની ઘાણિ એક લાપ ને પાતરિસ હજાર પદ કર્યાં છે
 એ રિત્યે તમારિ રૂપા છે પળ લખવાનું હાસલ એ છે જે આપનિ
 કચિતાનું પુસ્તક ૧ રૂપા કરિને અમારા મદિરમાં મોકલવું એટલો
 ઘણોક અમિલાય છે માટે રૂપા કરિને અમારા ગામના મેદેતા
 લલુભાઈ જેઠાભાઈ ઉમોદિનિવાસી છે તેમની સાથે કાગલ લખીને
 પુસ્તક અમારી ઉપર રૂપા કરી મોકલજો ને કાગલમા લખવું
 પુસ્તક રાપજો એ રીતે લખવું ફરીથી લખવાનું હાસલ એ છે જે
 પુસ્તક આપી દેવાનું ન હોય તો અમો પુસ્તક ઉતારીને તમને
 પોષાડિશુ એ રિતે અમિલાય છે માટે રૂપા કરિને પુસ્તક
 મોકલવું સુદેવું કિમધિક ॥ આપનિ પાસે ભગવદિ સમાગમમા
 હોય તેમને અમારો શ્રીસગરણ કેહેયો ॥ દોહરો ॥ કાગલ થોરો
 હેત ઘનો મોહોસે લપો ન જાય ॥ રતનાગર સાગર ભરો ગાગર
 કમ સમાય ॥ ૧ ॥ દિક દુનો ઓર ઘાળ રપ સંઘ મુકિને જોયે ॥
 ‘ભોગી’ દીનતા ઘરણ એ વેગે પડો છુ જુર ॥ ૨ ॥ મીતી સંવત્
 ૧૯૦૭ ના ફાલ્ગુન ઘદિ ૫ રવેડ ॥ પત્રનો અમિલાવી છું માટે
 લખવો અમારા ગામના મુખી પટલ ગોપાલજી કાસીદાસ તા
 વા બાજીભાઈ ધર્મદાસનો હડવત સેવામા અગીકૃત્ય કરવો.

આ પત્રમા શ્રી દયારામભાઈની સર્વત્રિક પ્રતિષ્ઠા અને સાવ ભોમ
 મહતાના દર્શન થાય છે

પત્ર-૬

એમની ૭૫ વરસની વય હતી ત્યારે રાજપીપળાયા (નાદોદયી)
 ન દુર્ગવરખાએ સૂઝા મેવો અને ઘોતીએટા મોકલી પોતાનો પૂજ્યલાવ
 દર્શાવતો પત્ર ડોહો લખ્યો હતો (સ. ૧૯૦૮, પોષ સુદિ ૪, શુક્રવાર)

મહાન કવિવર શ્રી દયારામભાઈ અને ગુરુદેવ ગો. શ્રી વલ્લભલાલ મહારા
 (શ્રી દયારામભાઈ એ ૩૫ વર્ષના વયના હતા અને ગુરુદેવના વયના મૃત
 વયના આશરે ૫૦ વર્ષના હતા)

નિ. લી. ગો. શ્રી ત્રીકમરાયજી મહારાજ

શ્રીલીકમજીકોસીવાઃજાગૃતી

પ્રાકટ્ય • ભાદરવા સુદિ ૧૫, સં. ૧૮૫૫
(આશરે ૧૧૫ વય ના નૂના ચિત્ર પરથી)
કવિવર શ્રી દયારામભાઈના ગુરુદેવ નિ. લી. ગો
શ્રી વલ્લભવાવજીની ગોઠે કાશીથી આવેલા

નિ. લી. ગા. શ્રી ઊદાણ મહારાજ
રાજનગર

પ્રાકટ્ય : સં ૧૮૩૬ના માસર વદિ ૧૨.
કવિ શ્રી દયારામભાઈના લઘુ સમવયરક પ્રેરણા ગ્રંથ

પત્ર

રસરિત શ્રી ડબ્બોઈ મહાશુભ સ્થાને સકલગુણસંપન્ન અનેક
શુભ ઉપમા સહીત પરમ વૈભવ લટજી શ્રીદયારામજી પૌગડપ્રતાપ
સ્વસ્થાન રાજપીપના નાદોદયી અખડ સોલાગત તા માર્ત નદકુવરખાના
જય શ્રીકૃષ્ણ વાચવા અત્રે અહીં કુશળ છે તમારી કુશળતાના પત્ર
લખવા પર તું લખવા કારણ એ છે જે અહીંથી હનકારા ગયુંછોડ સાથે
સામાન મોકલ્યો છે તે તપાસી લેવો.

ઘોતી જોટા ૧

બદામ શે ૫

દરાક્ષ શે ૧

સદગુરુ પ્રમાણે પહોંચશે આ તરફનું કામકાજ લખતું મીની સવત
૧૯૦૮ ના પૌશ સુ. ૪ શુક્રવાર”

પરિશિષ્ટ ૮મું

કવિશ્રી દયારામભાઈનું મૃત્યુપત્ર.

શ્રીમદનમોહનો જયતી.

શ્રી. વૈષ્ણવ ભટ્ટ દયાશંકર પ્રભુરામ જત અમારું જે ભરીશ છે તેને ભેટ ભાટ તથા ખરચવા વાપરવાની વીગત બગોચે અકલ હાંશીઆગીથી કરી છે તેની વિગત.

ઉ

શ્રી ભેટ

ખાતું.

૫૦) શ્રીનાથજીની ભેગના.

૧૫૦) અમાગ ગુરુ શ્રીવલ્લભજી મહારાજની ગાદીએ શ્રી ત્રીકમ-રાએજી મહારાજ.

૮૦) શ્રી મદનમોહનજી સેવે તેને.

૫૦) રોકડા

૧૨) ડબોઈના ચોત્રાના સાગાના.

૧૩) મામત્રીના રોકડા

૫) કસળાના પસાએતાના ઢાણના

—

કુ. ૧૧.

૬૩)

—

૧૭)

૮૦)

આબુપણ તથા વાસણ સુધાં

૧૨) સમરપણીના મંડાણના

૨૫) બાઈ રતને મહારં કામકાજ કર્યું ને ચાકરી કરી તેને.

૨૦૧) અમારી ઉતગઢીવાન, બારમા, સત્તરમી, મંવજરી, પગેતના

તથા શ્રાધ તથા મંવજરી સુધાંના ચાડોદમા અમારા થોકમાં

માધવ છે તે તથા બાપુ બે જણ મળીને કરે. ને અમે જે

થોકમાં છીએ તે થોકમાં ક્રિયા કરે. લાડાં કુલેર સુધાં જે

રૂપેવા ૨૦૧) છે તે વૈષ્ણવને હાથે ખરચાએ તેની વિગત.

૧ ભાઈ રણછોડજીભાઈ વૈષ્ણવ ત્રવાડી રાગરામ - મુત

૧ મેતા ત્રીકમદાસ હરજીવનદાસ.

૧ વૈષ્ણવ લગુભાઈ સાગમન કાપરચ.

૧ કસાગ બુખણદાસ હરખજી.

૧ પરી. દામોદર ભગતીદાસ.

૧ મેતા સુરજગમ રૂઘનાથદાસ

શ્રી મદન મોહનજી વૈષ્ણવ જમનાબાઈને માથે પધરાવ્યા છે

તેમના આબુષણ તથા વાસણની વીગત.

૧ હેમનો ગનચુવો ૧ રૂ. ૧૧)નો આશરે. ૧ કટસરી ૧ હેમના મણકાની.

૧ વેણુજી ૧ રૂપાની ૧ કટોરી ૧ રૂપાની કીંમત રૂ. ૮) ની.

૨ ત્રાખાનુ બેડુ ૧ ત્રાખાની ચાળી

૩ ત્રાખાની લોગી ૧ ત્રણાણી

૧ ત્રાખાની આગી ૧ ચદનહાર હેમનો.

૧ કટી મેખના ૧ હેમની. ૧ મોતીની માળા ૧ બે સરી કીંમત રૂ. ૮).

૧ રૂપાની આરી કિંમત રૂ. ૭)

૧ કટોરી નં. ૧ રૂપાની કીં જા ની ૨ લોટા ૨ પિત્તળના

૧ ત્રાખાનો ધાણીઓ નં. ૧ રૂ. ૬ ને આશરે ૧ લોટી ૧ જમાના જળી પિત્તળની

૨ તપેરીઓ ૨ ત્રાખાની ૧ પિત્તળનો વાડકો

૧ ત્રાખાનો દાબડો ૧ ઠાકણ મુઘાં ૨ ત્રાખાની કાશદી ૧ તા. આબખોરા ૧

૩ ત્રાખાના લોટા ૧ કઢવીની વાડકી

૨ કગવા ત્રાખાના ૧ કઢવીનો વાકકો

૨ ત્રાખાની દામડી ૨ ૧ કાસાનુ ઠાકીયુ

૨ ચદની ૨ ત્રાખાની ૨ કાસાની વાડકી

૩ આરતી તથા ઘટા તથા ધુપદાનું

એણી વિગત શ્રી ઠાકોરજીનાં આબુષણ તથા વાસણ તથા ૩. ૫૦ રોકડા આકે પચાસ પુરા જમનાબાઈને ઠાકોરજી જોડે આપ્યું છે. તે સર્વે તેના ઠાકોરજી પધારે ત્યાં વાસણ તથા આબુષણ જાએ; રૂપેયા નહીં એ વિગતે સમ્યુ છે તે કગ્તુ ખરૂં પણ અમને ભગવદ પ્રાપ્તી થયા પછી અમોને આરામ થાએ તારે અમો બધું વાપરીએ તેમાનો અમોને બાવ નહીં. સનત ૧૮૯૮ ના માર્ગશર વદી ૧૩ ને રવિવાર.

૧ આત્ર મત્ર ૧ અત્ર સાખ

૧ વૈષ્ણવ દયાશ કર પ્રભુગમ ૧ વૈષ્ણવ રણછોડજી રાગ્ગરામ

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સહી

૧ મેતા ત્રીકમ દગજવણદામ સાખ
 ૧ કંભાગ જૂખણ દગજની સાખ
 ૧ લટ બાપુ વલ્લભમ સાખ
 ૧ મહેતા મુરજગમ રધનાયદાસ સાખ
 ૧ પગી દામોદરનામ લગતીદામ સાખ
 ૧ પગી કેસુદામ ગમદામ સાખ

ક્રમ્માંદ લાઈ દયાશકરભાર્તૃની મમક્ષ મંવન ૧૯૬૮ પોષ સુદ ૧
 સન્મળ એન એનજને ટોનો ટાપ્યાં ગોગને
 યુગડા માધને મકરાતી ગાપુના દીકગને
 ૫૬ ૧ લાઈ બાપુને ૫૬ ૧ દાજની દીકગને
 પાગીતુ બેહેકુ યુગનાને ૫૬ ૧ લગવાનની દીકરીને
 ઉમા માહેવર એન રાધીને.

તારીજ

સન્મળ યુગડા ૫૬ વિગેરે.

સન્મળની વીગત—

૧૧૧ પલગડી ૧

યુગડા

૨૭ ગોદડું

૭૭ પાધડી ૧

૦૧૧ ઉગીડું

૨૧૧ દોપટો ૧

૦૭૭ દીની

૦૧૧ બેરો ૧

૨૭ પાટી

૬૭ ધોળીકા ૧

૨૭ પાટ

૨૭ અંગરખુ ૧

૨૧૧ તનાઈ

૧૨૭ ૫૬ ૧ ત્રીગેરે

૨૧ ચાદરો ૨

ચાવી ૧, લોટો, વાડકો

૦૧૧ ગાલમસુરીઆ

૩૭ ઉમા માહેવર તા. ૩૦૩

૦૭૭ પડાઉઆ

૧૨૭ બેહેડાના

૦૧૧ બેરો

૩૭ ડગલી

પરિશિષ્ટ ૯ મું

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું ગદ્ય લખાણ

પ્રશ્નોત્તરમાલિકા નામના અપ્રમિદ્ધ ગ્રંથમાધી
મન રી રીતે જીવાય ?

શ્રી કૃષ્ણાય નમઃ

વળા શિષ્ય બોલ્યો કે મહારાજ, આપે મુને શ્રીહરિમંથધી સ્વપ્નાનુભવ સાચો યુક્તિદષ્ટાન્ત વેદશાસ્ત્રને વચને બતાવ્યો, તે મારા હૃદયમા બેઠું, પણ વળા એક મુને મન્દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે આપ પ્રત્યે હું વિનતિ કરું છું કે શ્રીહરિના રૂપનું ધ્યાન ધરવા બેસીએ છીએ, તે મમય મન તે ધ્યાન વિષે મોટું વિદ્ય નાખીને કલેશ, કુતર્ક ધણા કરે છે. એ આવે બીજી શુભકૃતિ કરતા પણ અશુભ વાસના ભેડે છે, એ આન્તઃકલેશ કોઈને કહેવાતો નથી, એ દુઃખ મટવાનો કાંઈ ઉપાય હોય તો મુને કહો. એવું સાંભળીને શ્રીગુરુદેવ બોલ્યા, કે હે તાત તું એ વાત અમને પૂછી તે કંઈ ખોટી નથી. એ કલેશ તો અન્તરમાં સર્વને હોય છે, પણ હરિભક્ત સમજી હોય તેને વિશેષે થાય. તેનું કાગળ કહીએ તે સાબળ કે—હરિનું ધ્યાન, ચિન્તન, મનન, સ્મરણ જે કરવું તે તો એક દેહાણે મન સ્થિર હોય ત્યારે થાય. તે મન તો અતિશય અચલ છે. મહાબલિષ્ટ છે. અમાલ છે. તે શીલગવદ્ગીતામા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણમન્દ્ર પ્રત્યે વિનતિ કરી છે તે વચન—

ચञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि वलवद्ददम्
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्परम् ।

ત્યારે શીલગવાને એટલો ઉપાય બતાવ્યો તે વચન—
अभ्यासेन हि कौन्तेय दैराग्येण च गृह्यते ॥

તે ને ઉપાય શ્રીપ્રભુએ વતાવ્યો તે વાત તો મન્ય જ છે અર્થો ગુણ શુ છે તે ઠાઈના સમજ્યામા નથી આવતું. તે તું મિયાઝ કે મોટા મોટા યોગી, મુનિ, વૈગવધારી અભ્યાસ ઘણાએક કાન લગી કરે છે, પણ તેનું મન વગ નથી થતું, તે કેમ જાણીએ? કે અપસંગ આવી જનાવે છે ત્યારે તે જવાય છે, અને દમ્ભને વર્ધનું તપ ધૂળ મેળવીને આવી જાય છે, તે મોટા યોગી પાછળથી પગ્તાય છે. પણ તે સમય મનચિત્ર નથી ગટેતું જો ગટેનું હોય તો શીદ જળાય? માટે નથી જ ગટેનું વળી ઘણા કાન વગી યોગ સમાધિ કરે છે, અને વળી સમાધિ ઉતરે છે, તોએ પત્રી પૂર્વે મનની વૃત્તિઓ હોય તેની તે લર્મ ઉઠે યોગે કરીને પણ મનદૃત્તિઓ રામ્તી નથી, તે 'યોગનાશિષ્ઠ' થયમા લખ્યું છે તે પ્રિચિત્ત જી દેખાડીએ છીએ, તે તુ સાલળ કે 'એક યાગી કોઈ એક ગૃહસ્થાને ધેર લિક્ષા લેવાને ગયા હતા ત્યાં ગોર્ન મધગી થઈ હતી, પણ કદી બાધી હતી ત્યારે ગૃહસ્થની ઓએ કહ્યું કે હે મહાગજ! લગારેક એસો જી થાય એટલી વાગ છે.' ત્યારે તે યોગીએ વિચાર્યું ને એટલી વાગ વૃથા ખોઈએ તેથી લગનદૃષ્ટ્યાન કરીએ તો સાચ. એમ જાણીને ધરમા એકાન રચળ અધાગમા પાછળ હતું ત્યાં જોગીને તે યોગીએ લગનદૃષ્ટ્યાન કરના માડ્યું તેથી ચિત્ત ધ્યાનમા લાગી ગયું. તેને સમાધિનો અભ્યાસ હતો તે સમાધિ થઈ ગઈ પત્રી સમાધિ ઉતારવી પોતાને વશ ગી નહિ. પેની કદી થયા પછી પેલા ગૃહસ્થે તો તે યોગીને ઘણી હાકો મારી. તેના મહમા મધજે શોધી આવ્યા, પણ તે યોગી ન જડ્યા. ત્યારે હાગીને તે ગૃહસ્થના ધરના સર્વ જમ્યા, પછી લગનદિવસે તે ગૃહસ્થને ઘેર બેચાર ઘાસના ગાડા આવ્યા. તે યોગી બેઠા હતા તે ઘાસ લગવાનું હતું, ત્યાં અધારે યોગીને દીઠા નહિ, ને બધું ઘાસ ત્યાં નાખ્યું, પત્રી કેટલાએક દિવસે હરીચ્છા થકી તેમા અગ્નિ પડ્યો, પછી તે ઘાસને સંજ ધે સઘળું ઘર બગી ગયું, ને જોડેના ઘરો પણ ઘણા એક બળ્યા. પત્રી ત્યાં ઘણાએક વર્ષ વીતી

ગયાં ને ઉગ્નડ પર્માં ને જે ચાર પેદી પછી તેના કુવમાં કોઈ ધનાઢય નિપજ્યો. તેણે ત્યાં પાછું ઘર કરવા માડ્યું. તે ધનુષ્યેક પૃથ્વી ચડી ગઈ હતી. તે ખોખાં ખોદતાં ઘણુંએક ઉંડું ખોદ્યું, ત્યારે પેના ચોગી નીકળ્યા. તેના ચોગમને કરીને તેવું ને તેવું શરીર ગ્રહેતું જોઈને કેટલાએક ડાહ્યા મનુષ્યોએ કહ્યું કે એ કોઈ ચોગી હશે. એના મસ્તક ઉપર માખણ ધસો. તે ઘણીએક વાર માખણ ધસતા સમાધિ ઉતરી, ત્યારે તે ચોગી જોડ્યા કે-કદી ચર્મ?

એજ રીતે, એક નડુવાને સમાધિ કરતા આવડતી હતી, તે તેણે કોઈ એક રાત્રીને ત્યાં ઘણાએક નડુવા મળ્યા હતા, તેમા તે નડુવો નવો એન જતાવીને હું થોડો માગીશ, એવી ઇચ્છા મનમાં રાખીને સમાધિ કરી, પાછલા ચોગીની પેડે પરવશતા થઈ ગઈ. પછી ઘણે કાસે પેના ચોગીની પેડે સમાધિ ઉતરી ત્યારે તે નડુવો એમ જોડ્યો કે “થોડા હું હો પાઉં”. એમ એની વાતોના ઇતિહાસ તો ઘણા છે. પણ થોડામાં સમજી લેજો કે યોગ થકી પણ મનની વૃત્તિ નથી સમતી, પછી અભ્યાસ તે કોઈ કેટલો કરશે? માટે એ મન તો લગવાન પોતાની મેળે પોતાના સ્વરૂપમા કૃપા કરી દદ લગાડે ત્યારે જ લાગે. ખીજે ઉપાય નથી વળી એક વાત કહું તે સાંભળ. કે શ્રીભગવદ્ગીતામા શ્રીભગવાન પ્રત્યે અર્જુને એમ પૂછ્યું કે-હે મહારાજ! મન તો નીચી વાતમા પડતાં ડરે છે. તેને જીયરજીની અધર્મકાર્ય નીચવસ્તુમાં નાખીને કોણ બ્રહ્મ કરે છે? જો પોતાની મેળે બ્રહ્મ થવું હોય તો પાછળથી પચ્ચાપ શા માટે? માટે પોતાની મેળે બ્રહ્મ થવું મંલવતું નથી ત્યારે આપ એમ કહેશો કે-પૂર્વના અતુચિત કર્મ કરેલાં છે તેનું એ ક્વ છે તો તે પાણ મોટાને પૂર્વનું અતુચિતકર્મ મંલવતું નથી, ત્યાં તે મોટાને પણ એ દુઃખ તો છે એ સન્દેહ રહે છે, ત્યારે આપ કહેશો કે મોટાને ન હોય તો અર્જુન થકી મોટું કોણ? એ દુઃખ અર્જુનને વીતવું હશે ત્યારે જ એ પૂછ્યું હશે ને? માટે એ ક્રાંતિક સાધને પણ મન તો વશ નથી જ થાય, તે કેવળ આપની કૃપાજલે જ થાય; હે પ્રભો!

આપની કૃપા પણ ઉપાયનશ નથી, એક માત્રી દીનતા તમારી કૃપાનો હેતુ છે, તેની દીનતા તો આપ આપો ત્યારે આવે એનું નિઃશ્ચિન્ન થમા શ્રીયુ સાધજીએ કહ્યું તે વચન

યદેન્ય ત્વત્કૃપાદેતુર્ન તદસ્તિ મમાન્વપિ ।

ત્વ કૃપા કુરુ રાધેશ યયા તદેન્યમાપ્નુયામ્ ॥

માટે હે શિષ્ય ! વિચારતા કશું જીવના હાથમા ગાધન નથી, તે તેનું દૃષ્ટાન્ત જતાવું તે તું વિચરી જો નજવનિતાઓમા શું સાધન હતું ? પણ પોતે પોતાની મેજે કૃપા કરીને ટ્રાટિક દર્પ લાવણ્યરૂપ શ્રીગોપીજનને દેખાડીને પોતાના રૂપમા તીહાના (તમના) મન આમંજા કર્યા તે કેવા કર્યા ? કે બલાતકારે ખેચીને, પ્રપચમા નાખે તદપિ ન પડે એવા લોલાયા એ રીતે પ્રભુ કૃપા કરીને જે લક્ષ્મણ મન પોતાના સ્વરૂપમા દૃઢ લગાડે ત્યારે જ લાગે, તે લાગુ કેમ જાણીએ ? કે-પ્રપચની વિસ્મૃતિ મહજ થઈ જાય એનું સમજી લેજો ત્યારે તું વળી કહેશે-મન તો ગિયર નથી હેતુ ને માનસિક કૃતિઓ અકથિત થાય છે તે કોટિ પ્રાપ્તિતે મટે નહિ એવી ત્યારે એ જીવને પ્રભુ પામવાનો શુભ ક્યાગે ? તે વાત તો ખરી, પણ આ કતિકાનમા એનો મોટો શુભ છે કે માનસિક પાપ ન લાગે માનસિક પુણ્ય તો લાગે વળી કલિયુગમા એ મોટો શુભ છે સત્યયુગમા તો એક જથ્થુ પાપ કરે તે બધા સગા કુટુંબને લાગતું તે આ કલિયુગમા તે પ્રકાર નથી જે પાપ કરે તેને જ લાગે

મન શી રીતે જીતાય ?

वलौ हृत्येव लीप्यते, इत्यादिउचनात् ।

વળી તુનસીધાસ લગનદીયે પણ શ્રી રામાયણમા લખ્યું છે તે (ચોપાઈ) યહ કલિયુગકે પ્રખવ પ્રતાપ-માનસ પુણ્ય લાગે, નહિ પાપ;

વળી કલિયુગમા મોટો એ શુભ છે કે આખા જન્મમા એક વાર પણ શ્રીકૃષ્ણચરના ચળ્લારનિન્દકુ ધ્યાન મ્યું હોય તો તેને સ્વપ્ને

પણ યમકૃતનું દર્શન ન થાય તેનો શ્લોક—

સહુન્મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયો ।

વળી એક વચન કહીએ તે સાંભળ તેનો શ્લોક—

કલેર્દોષનિધે રાજન્ નાસ્તિ દ્યકો મહાન્ ગુણઃ ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસદ્ગ પરં વ્રજેત્ । સ્કં. ૧૨-૩-૫૧

વળી એક બીજી વાત પણ છે કે શુ શુભકૃતિ કરતાં દેવતાને તથા અદેવ જે અમુગ તે ઘણા વિધ્ન કરીને મન ખટ કરે છે તેનું વચન.

ત્વાં સેવિતાં સુરકૃતાયાં વહ્યોન્તરાયાઃ ।

વળી પુરાણાન્તરે વચન છે તેનો શ્લોક—

કોટિઃ ધનુર્ધરગીતાયાં તદ્વ જાહ્નવીતટે ।

તદર્ધં હરિસેવાયાં તદર્ધં દક્ષિણે કરે ॥

એમ અનુગ્રહન વિનં તો કરે પણ તે વિધ્ન દેખીને હરિમરણ્ય મુકી ન દેવું. તે હરિમરણ્યના બલયકરી એની મેળે શાન્ત પામે વળી એક વાત કહીએ તે સાંભળ કે પૂર્વે અનેક અધમ અવતાર પામીને ઘણા કુત્તિત કર્મકૃપી મોટા ઉકરડા થયો છે, તેની ઉપર હરિમરણ્યકૃપી અગ્નિ પ્રણય મુક્યો છે, તે બળતો જાય છે તે ખોટી વસ્તુ બળતી જાય છે, તેની દુર્ગંધ ઘણી ઉઠે છે, તે રૂપી મોટા ધૂમ પણ થાય છે, તે પ્રભુ મરણ્ય કરનાગને ઘણું અકળવે છે તે અકળામણ્ય દેખીને જો હરિમરણ્ય મુકી દે તો તુરંત અકળામણ્ય શમે તો ખરી, પણ પેવો ઉકરડા કાચો અગ્નિ હોલવાય પછી ગહે તે ફરી ભોગવવો પડે. તેમ એ કુનર્ક ઉઠે તદપિ હરિમરણ્ય મુક્યું નહિ. જેમ દ્રાઈ એકના હૃદયમાં ઘણા એક પ્રેત ભગવા હોય તેને હાદી (ભુવા) હાકી કાઢવા આવે ત્યારે ગહે કુટે. ઘણા રૂબાડા કરે, તેથી બીહવું નહિ ને પેલા દારી પાસે સમૂળાં પ્રેત કઢાવવાં જો હાદીને ઉઠાવી મુકીએ તો પ્રેત તોફાન મુકી દે, પણ કાળગતમાથી નીકળે નહિ એમ સમજી લેજો વળી એક દેકાણે મન વશ કરવું

હો છે તે તને મ્હીએ ત સાલણ—શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના અષ્ટોતર-
નામ શ્રીમુમાજીએ કયા છે એનું એક શ્રીમર્વાતપત્ર મેં ત
એ તેની કનકુતિમા મન નશ કરવાનો એ-નોક લખ્યો છે તે
નોક—इत्यानन्दनित्रे प्रोक्तं नाम्नामष्टोत्तर शतम् ।

अद्वाविशुद्धयुद्धिर्यं पठत्यनुदिनं जन

म तदेकमन्ता सिद्धिमुक्ता प्राप्नोत्यसशय ।

વળી શ્રીકૃષ્ણચરિતા બે ચરણાગનિન્દમા સોળ ચિહ્ન છે તેમા
ક્ષિપ્ત ચરણાગનિન્દમા નવ ચિહ્ન છે તમા એક અકુશન ચિહ્ન
છે તે અકુશન ચિહ્ન પ્રભુએ શા માટે ધર્યું છે ? તેનો હેતુ, મહાત્મ્યમા
એમ લખ્યું છે કે તે અકુશન ધ્યાન મ્હવાનું કૃપા-મનરૂપી મહોન્મત
હસ્તિ કોઈ ને વશ નથી થતા તે ભગવચ્ચરણાગનિન્દના અકુશન ધ્યાન
વડે વશ થાય છે આમ જો હરિગણ્ય જોરનામિજીએ લખ્યું છે. ખીજા
ચિહ્નના મહાત્મ્ય ને તો જાણ છે વળી કોઈ અન્યમા લખ્યું છે કે-મધ
મોક્ષાનુ મારણ એ મનજ છે તનું વચન—

मन पत्र मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो ।

यत्र आलिङ्गिता कान्ता तेन आलिङ्गिता मुता ।

વળી શ્રી ભાગવત એકદશ સ્કન્ધે અ ૨૩-૨૪ બિશ્નુગીતામા
નોક—मन पर कारणमामनन्ति संनारचक्र परिवर्तयेद्यत् ।

સારે તુ વળી કહેશે કે એનું દુર્ગંધ મન તે સન્ન કાર્યમાથી
નિવૃત્તિ પામીને સ્થિર થશે સારે હરિ ભજ્યું તે દિનસ તો કો કાને
આવનાનો નથી માટે મન પ્રપચમા ભક્તતા જેમ હરિ ભજ્ય તેમ
ભજવા, તે પુગણાન્તરમા મ્હું છે કે—

समाप्य सर्वकर्माणि ब्रह्मप्रार्तिं यदीच्छामि ।

ममुद्रशान्तबल्लोले स्नातुमिच्छति मृदुधी ।

માટે લાખ વાતની વાત એમ વાતમા કહ્યું તુ કે શીઘ્ર વ
વિનમે શ્રીકૃષ્ણનામયથી શુદ્ધયુદ્ધિ થશે અશુભનાને વિષે નહિ પ્રવર્તે,

એવું 'વિષ્ણુસદસ્ય નામ'ની કલ્પતિમા લખ્યું છે તે ક્લોક—

ન ક્રોધો ન ચ માન્સર્યં ન લોભો નાશુભા મતિઃ ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम ॥

વળી મોટા લગવદીયોએ ગાયું છે તે વચન—

નામે હોય આન્તરશુદ્ધિ નામે હોય નિર્મળ શુદ્ધિ ॥

ઇત્યાદિ માટે સર્વનો ! સદ્ધાન્ત એ છે કે-પુષ્ટિમાર્ગનો. સિદ્ધાન્ત-સાર એ છે કે-મનનો. નિરોધ ઓગોવર્ધનધર જોડે થાય તે નિરોધનો અર્થ એ કે પ્રપંચવિસ્મૃતિ પૂર્વક લગવદાસક્તિ નિરોધ. એ નિરોધ થયાનો બીજો ઉપાય નથી શ્રી મહાપ્રભુજીના લાલજી શ્રી ગુરુ તેમની કૃપા અને સત્મગ શ્રીકૃષ્ણનામ લગવચ્ચગ્ગોદક એ વિના બીજો ઉપાય નથી. એ તુને સિદ્ધાત હતો તે કલ્પો.

પરિશિષ્ટ ૧૦ મું

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ

ગુજરાતસાહિત્યને મનમોહન કમુમેથી શૃંગારનાગ અન્તિમ કવિવર લક્ષ્મી શ્રીદયાગમભાઈ છે કાલિદાસના ગુજરાત સાહિત્યમાં જે કોઈ પણ કવિ સ્ત્રીહૃદયગ્રની ઉપમાને યોગ્ય હોય તો તે લક્ષ્મી કવિવર દયારામભાઈ જ છે આ કવિવરના પરનોકગમનને શત વર્ષ પૂર્ણ થયા તેટલામાં તો એમનું નિર્મલ ભક્તિમય જીવન અનેક જ્ઞાનોના હરતોથી મ્લકિત થયું છે દયાગમભાઈના જીવનમંધી અન્ય લેખોનું સમીક્ષારચના અન નથી, તે તો અન્યત્ર છે કવિવરના સંપૂર્ણ જીવનચરિત્રમાં, અન તો લક્ષ્મીકવિવરના શુદ્ધ જીવનની રેખા દોરવામાં સંતોષ માનવો ઉચિત છે

દયાગમભાઈ સ વત્ ૧૮૩૩ના લાકપદ શુકલ એકાદશી-વામનદાસ શીને નિવસે સ્વમાતુલગૃહમાં દર્શાવતીમાં (ડોહામાં) જન્મ્યા હતા. એઓશ્રીના પિતાનું નામ પ્રભુગમ લક્ષ્મી અને માતૃશ્રીનું નામ ગજકોર અથવા મહાલક્ષ્મી હતું કવિવરને શ્રીશેષશાસ્ત્રી પ્રતિ લલિતનું કારણ એઓશ્રીના મતૃશ્રી હતા ઉલ્લેખ માતા પિતા કવિના બાવપણથી જ પરનોકવાસી થયા એટલે લાર પછી જીવ સ્વમાતુલને લા ડોહામાં આવી રહ્યા બાજુ બાજુને નીચે બાવપણમાં કવિશ્રીને વિદ્યાભ્યાસ કાઠક શિયલ રહ્યો હશે ગુરુશિષ્ય સંવાદનાત્મક ગ્રંથમાં કવિશ્રી સ્વ જીવન અન્તર્જિતિસમેત વર્ણવે છે તે પ્રમાણજૂન ગંગી શકાય ઉક્ત ગ્રંથના આગ લમાં ઉત્થાનિગમાં કવિ ગદીનતા ના લીનતા નીચેલા શબ્દોમાં પ્રગટ કરે છે

લક્ષ્મી ચોરાશી રડનડો પ્રકૃતિ કરે સગ

ભોગ વિવિધ ભોગ્યા તે રોગ વ્યાપ્યા અગ
ત્રિવિધ તાપે પગલ્યો, આ-યો તાહારે પાસ;

વની તે જ અન્યમા

ગોગીઓ રાજે ગ્રંથો દુર્મય થયો દહ
તુ વળાવો, તુ નિઝામો, વૈદ ઉપચારતા સમાધિ થાયે તેહ
તુ વળાવો તુ નિઝામો, વૈદ તુ માગાપ;
આ દીનને દયા કરી ટાળો તણે તાપ

આ પ કિતઓ અતીવ અર્થસૂચક છે ઇન્દ્રિયગમ્યલક્ષણના સમાગમમા કવિશ્રી આપ્યા ત્યારે આ પૂર્વ જીવનનું ખેદયુક્ત સ્મરણ છે. યદ્યપિ કહેવું જોઈએ કે આ અન્ય કવીશ્રીની પ્રૌદાન્યવાનો છે જે સમયે અતિશય પવિત્ર જીવનને લીધે પૂર્વજીવનમા જે બિન્દુરૂપે દોષ હશે તે અતિછલ લક્ષિતમય જીવનના સૂક્ષ્મદર્શક યન્ત્રથી અવગોચરતા કવિશ્રીને પર્વતરૂપે ભાર્યા હશે શ્રીમદ્ભગવત્, શ્રીનૃસિંહસત્, શ્રીહરિગીતજી વગેરે મહાનુભાવીઓના અન્યો ઉપગ્રંથો પણ આ જ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે વળી, દયારામ, ઇન્દ્રિયગમ્યલક્ષણને મળ્યા ત્યારે એમનું તથા ૧૩ કે ૧૪ વર્ષનું હતું તે પહેલાં પણ કવિશ્રીનું જીવન ધાર્મિક વૃત્તિઓમા મસ્ત હતું ગીતાનું પદનધ લાપાન્તર તો કવિશ્રીએ છેક 'માતવયે મતિમદ બાલનપમા, કર્યાનું જણાવે છે, અને તે પછી શ્રીમદ્ભગવતનું લાપાન્તર પણ બાળવયમા આગ લ કર્યાનું જણાવે છે શ્રીનૃસિંહારામ લક્ષણના સમાગમમા આપ્યા પહેલાં કવિશ્રી કન્યાત્ મનુષ્યની આસુર સંપ્રતિથી પરાલવ પામ્યા હશે, જનું ખેદયુક્ત સ્મરણ કવિશ્રી નૃસિંહારામ લક્ષણ સન્નુપ નિર્ભયતાથી કરે છે આથી સમજાશે કે દયારામભાઈને રૂઝડ, છેન ઈત્યાદિ શબ્દોથી વિષયાસક્ત વર્ણવવા એ કવિશ્રીના જીવનનું, અને તેમના કા યોનુ ગાઢ અજ્ઞાન જ સિદ્ધ કરે છે. આસુર સંપ્રતિનો સકલ જીવનમા સ્પર્શ જ ન થયો એવા મહાનુભાવીઓ તો અત્યન્ત વિગ્ધ જ હોય શકે દયારામભાઈ વિષયાસન્ત હતા કે

અનીતિમાન હતા, કે એમનાં કૃષ્ણલીલાવિષયક કાવ્ય સ્વાનુભવનું પરિણામ હતું ઈત્યાદિ સર્વ અનુમાનો કપોલકલ્પિત અને અસંગત છે. બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી તો દયારામભાઈનું સકલ જીવન કૃષ્ણસેવા અને કૃષ્ણપ્રીતિનમા સદા સર્વદા નિરત હતું.

સર્વાત્મનિવેદન કર્યું મર્વ સમપ્ત્યું કૃષ્ણ,
આ લોક ને પરલોકની છૂટી ગઈ સહુ તૃપ્ત્યુ.

x

x

x

હવે રહી નહિ ઠા કામના એક ઈષ્ટ ગુરુ પ્રતિ હેન,
દયે વર્ણવી નિજકૃતિ અન્તર્જાતિ સમેત.

દયારામભાઈના પોતાના જ શબ્દો ઉપયુક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે.

બ્યાકરણ પિંગલ છંદ યુતનાં કાવ્ય અપરંપાર,
મર્મ તરવ પ્રબોધીને, પ્રભુ શું કરાચો પ્યાર.

x

x

x

‘રસિકવલ્લભ’માં ‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દ ઉપર ટીકા યોજતાં મયર. ટીકાકાર લખે છે કે, ‘જે અન્યની રચના શુદ્ધાદૈતમતના પ્રતિપાદનથી ભરેલી છે. કર્તા અને કાર્ય, સ્વામી અને સેવક, જીવ અને ઈશ્વર, ઇત્યાદિ દૈત (બેનું બેકું) કહેવાય છે. બેની એકતાને દૈત કહે છે. એ જ અન્યની પ્રસ્તાવનામાં રા. હરિગોવિન્દદાસ ‘શુદ્ધાદૈત નામથી જોળખાતા દૈતમાર્ગનું આપા નાના અન્યમાં સ્થાપન થાય’ ઈત્યાદિ લખે છે પિવેચન વાંચીને અમને એક રીતે ખેદ થાય છે અને બીજી રીતે ટીકાકારના અજ્ઞાનની દયા આવે છે, તો કોઈ વખત અન્ધેન નીચમાના ચથાન્ધા;’ એ શ્રુતિવચનનું ગમરણ થતાં હાર્ય આવે છે. શુદ્ધ અદૈત મંત્રીને શુદ્ધાદૈત શબ્દ થયો છે તેનું પણ ટીકાકારને લાન નથી તો શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ સાંગોષાંગની ઝાંખી તો સુદુર્લભ જ હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય ? ઉક્ત મત કર્તા (કારણ ?) કાર્યની સ્વામી સેવકની,

જીવ ઈશ્વરની ધર્મી-ઈલાહિનું માયા મંબધરહિત ગ્વરૂપગલથી-
લગતરવરૂપથી જ અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરે છે. માયાનો સંબંધ નથી
માટે જ અદ્વૈત શુદ્ધ કહેવાય છે.

રસિકવલ્લભના પદ પૃ. ૬, ૭ ઉપર ટીકા કરતાં રા. ગોવર્ધનરામ
નીચે પ્રકારે કવિશ્રીને દૂધ સુ દે છે :—દયારામને જેમ વર્ગીકરણ શુદ્ધતા
ઉપર દષ્ટિ નથી તેમ જ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર દષ્ટિ થતી નથી. એકવાર
આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા એવા ક્રમ (૨, ૫. પદ પૃ. ૬)
દર્શાવી તરત જ એ ત્રણનાં પહેલાં પ્રથમાવસ્થા મૂકે છે. (અક્ષર દેહ
પૃ. ૭). અન્યત્ર એજ લેખક લખે છે (અક્ષરદેહ. ૭૨.) આસક્તિ,
વ્યસન અને તન્મયતા એવા ત્રણ, દશ લક્ષિત પ્રકારોમાં વર્ગ છે.
આસક્તિ વ્યાધિ, પ્રસાપ અને આસાપ, એવા ત્રણ પદાર છે વ્યસનમાં
પાદસેવન અને અર્ચનકાલે જડતા અને મૂર્છના છે. વ્યસનાવસ્થામાં
અભિલાષ બીજ રોપાય છે, ઈત્યાદિ. આ ટીકા વાચતાં એમ સિદ્ધ
થાય કે રા. ગોવર્ધનરામને દયારામભાઈનાં વર્ગીકરણની શુદ્ધતા ઉપર
દષ્ટિ નથી તેમજ ક્રમશુદ્ધિ ઉપર પણ દષ્ટિ થઈ ન હતી, તેમ 'લક્ષિત
પોષણ' જેવા પ્રસિદ્ધ મન્થનું પથ્ય અનુસંધાન ન રજૂ, અથવા તે
એમનાં જ્ઞાનની વિશાલતામાં એનું વાચન વિરમરાયું. 'લક્ષિતપોષણ' ૧૧માં
ચન્દ્રાવલામાં નવધા લક્ષિત ગણ્યા, દશમી લક્ષિતને પ્રેમદ્વંદ્વ
કહે છે

અવણ કીર્તન શ્રીકૃષ્ણનું મન્થન સેવન અર્ચન,

વંદન દાસત્વ સખ્યના વન્ન આત્મનિવેદન,

આત્મનિવેદન નવધા કદંબે પ્રેમલક્ષણા દશમી

આ પ્રકારે લક્ષિતના પ્રકાર દર્શાવી ૧૨માં પ્રવેશ

લક્ષિતને પ્રાપ્ત થઈ તે જણાવે છે.

અવણ પરીક્ષિત, શુદ્ધ કીર્તન, અર્ચન,

શ્રી સેવન, ૧૨મી કદંબ વંદન અક્ષર

અતઃકાલ માન્યો કમીશ કિંકરતા, સખ્યતા ભક્તિ સુભદ્રાભર્તા.
આત્મનિવેદન બલિએ કીધી, ગોપીજને પ્રેમસક્ષ્યા લીધી.

આ પદ્યો સમજશે કે શ્રીગોપીજનોની લક્ષિત નવધા પ્રકારની નથી પરંતુ નવધાથી અતીત પ્રેમલક્ષણ છે. આ પ્રેમલક્ષણાની ત્રણે બદલે ચાર અવગ્યા કવિશ્રી વર્ણવે છે.

પ્રેમ આસક્તિ વ્યસન એ ત્રણે ૩૫ ગ્નેહનાં લઢીએ,
તે ઉપર ચોથી તન્મયતા તે ચક્રી કાંઈએ ન કઢીએ.
આ પ્રકારે ચાર અવગ્યા વર્ણવી પ્રત્યેકનું લક્ષણ આપે છે -
કઢીએ પ્રેમનું લક્ષણ એહ, ત્યાગે મળે ત્યાગે તેનો તે રતેહ
વિયોગ થાય ત્યાગે તપે તન ત્યાનું ત્યા વળગનું રહે મન.
એકવાગ પણ આખા દિવસમા મન્યા વિના નવ રહેવાયે,
જો ન મળે તો વિકલ થાય આમકિત એ કહેવાય
કહેવાય વ્યમન આવું ન્યાંએ સામસામી રૂપ આવી ધાએ
તન્મયતા મૃત્યુસમાન એ એ ચારે આયે આયે હરિદાન

પ્રથમની નવધા લક્ષિત જીવદૃતિમાધ્ય સાધનરૂપ છે, ત્યારે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અને તન્મયતા જીવદૃતિમાધ્ય નથી, પણ પ્રભુદત્ત છે, દવરૂપ છે. કવિશ્રી અહીં શ્રીમદ્લક્ષ્મીભાઈના લક્ષિતવર્ધિની મન્યને અનુસરે છે. નવધા લક્ષિત માર્યાદિક છે, ને દશમી લક્ષિત અને તદનુતર્ગત પ્રેમ, આમકિત, વ્યસન, અને તન્મયતા પુષ્ટિ છે. પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રેમમાર્ગ જ છે

અવ્યાવૃત્તો મજેત્ કુળ્ણ પૂજયા શ્રવણાદિમિઃ
વ્યાવૃત્તોપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ યતેત સદાં ।
તતઃ પ્રેમ તથાસત્તિર્વ્યસનં ચ યદા ભવેન્ ॥

પ્રથમ જીવ શ્રવણાદિ નવધા લક્ષિતમાં પ્રવેતે છે, તે સિદ્ધ થયા પછી પ્રભુ પ્રેમ, આસક્તિ ને વ્યસનનું દાન કરે છે. કવિશ્રી તન્મયતા ઉમેરે છે પરંતુ તે વ્યસનનો એક પ્રકાર જ છે. મેઘદૂતાદિમાં, કાદમ્બરી

વગેરેમાં દશવિધી પ્રેમની દશ અવસ્થાઓ કવિ પદ્મી ગણાવે છે. આ સર્વ અવસ્થાઓ પ્રેમાનસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછીની છે. તેથી રા. ગોવર્ધનરામનો આનો નવપ્રાણકિત સહ સંબંધ તે પણ લિન્ન ખંડ હોવા છતાં અગાનનું કાર્ય લાગે છે

પ્રેમવક્ષણા વધી દગ્ગુચિ, સ્મૃતિ, અલિલાષા ઉદ્ભવ ચાર,
વ્યાધિ પ્રનાપ ને ઉન્માદ ત્રણે આસકિતના પ્રકાર,
પ્રકાર વ્યસનતણા જે કહીએ જડતાને પળી મૂર્છના લહીએ.
તન્મયતાનું લક્ષણ એક મૃત્યુ સદશ પણ મરણ નહિ છેક,

આની સાથે કવિશ્રીનું રસિકવલ્લભનું ૫૭ અને ૫૮ સુ ૫૬ સરખાવો તો માલુમ પડશે કે દયારામભાઈને વર્ગીકરણ અને ક્રમશુદ્ધિ એના ટીકાકાર કરતા વિશેષ પ્રિય હતા.

આસકિત રાખી શ્રવણ કરે છે શ્રવણ પહેલી લકિત,
કીર્તન સ્મરણ પછી પાદસેનન અર્ચન વદન વ્યકિત.

દાસત્વ લક્ષિત સખ્યતા આત્મનિવેદન નામ,
તે ઉપર દશમી પ્રેમલક્ષિત અતિપ્રિય ધનસ્થામ.

પરીક્ષિત શુક પ્રલ્હાદ શ્રીપૃથુ અકૂર હવમાન,
અર્જુન બલિ શ્રીગોપીજન અનુક્રમે લકિત દાન

તે ઉપર આવે આસકિત પછી વ્યસનાવસ્થા થાય,
તે ઉપર તન્મયતા ખરી વળતી ન કાંઈ કહેવાય.

પ્રેમની અવસ્થા ચાર છે, આમકિત ત્રણ વિવેક,
છે વ્યસનની જે અવસ્થા પછી તન્મયતાની એક.

એ દશ અવસ્થા ચર્ધ તેના પ્રકટ ભાષુ" નામ
જન દયાપ્રિતમ કૃષ્ણહિતુ ભોગવી છે વ્રજનામ.

દગ્ગુચિ સ્મૃતિ અલિલાષોદ્ભવ પ્રેમ અવસ્થા એ ચોનેગણ,
આસકિત ત્રિ વ્યાધિ પ્રનાપછ, ઉન્માદ ત્રીણ આલાપછ.

વ્યસન અવસ્થા જડતા એકજી, અપર મૂર્છાના રહિત વિવેકજી,
તન્મયતાની અવસ્થા એકજી, મૃત્યુસદૃશ પણ ન છૂટે દેહજી.

આ ઉપરથી સમજાશે કે કવિવર ભક્તિપોષણમાં જે ક્રમને અનુસરે
છે તે જ ક્રમને રસિકવલ્લભમાં અનુસરે છે. સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનના અભાવમાં
અન્ય રીતે વિદ્વાન હોવા છતાં પણ કવિશ્રીનું હાર્દ સમજવું સુદુર્લભ
છે. ગોવર્ધનરામના ‘અક્ષરદેહમાં’ આવા અનેક દૃષ્ટાંતો છે કે જેમાં
કવિશ્રીનું વિપરીત સ્વરૂપ કદપાચું છે. ‘અક્ષરદેહ’ના અવલોકનમાં અને
રસિકવલ્લભમાં તેના સવિસ્તર નિરૂપણનાં સ્થાન છે,

દયારામભાઈનું પાંડિત્ય એમના પોતાના જ શબ્દોથી જાણી હવે
ખીજ વાત ઉપર આનીએ.

પરંતુ જગત ઉપર આરોપેથી અહંતામમતા છે, જીવનું અજ્ઞાનને
હીધે સ્વસામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, અને તેનું પ્રિયત્વ “સાધૂનાં વસુધેવ
કુટુંબક” થી ઉતટે ન્યાયે મંકુચિત થાય છે. વસ્તુમાત્ર બ્રહ્મરૂપ નહિ
દિસતાં તદ્ભિન્ન ભાસે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી આનું નિવારણ થાય પરંતુ
નિવેદન પણ સરલતાથી થાય તેથી આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મસંબંધથી
જીવોની અહંતામમતાનો નિવૃત્તિ પ્રકાર સિદ્ધ કર્યો છે. સ્વદેહ એ
અહંતાનું અધિષ્ઠાન છે ને વિત્ત એ મમતાનું સ્થાન છે. તે ઉભયનું
જો પરમતત્ત્વ કૃષ્ણને સમર્પણ થાય તો જીવની અહંતામમતા પ્રાકૃત
ટળાને અપ્રાકૃત લગવદીય થાય. અર્થાત્ જીવન્મુક્તતા રૂળ મંપાદન થાય
અને પ્રભુસેવા સર્વભાવથી નિશ્ચિન્તતાથી થાય દયારામભાઈને આવો
ફલાત્મક બ્રહ્મસંબંધ પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી આ લોકની પરલોકની
સર્વ ચિન્તા છૂટી ગઈ. એવી છૂટી ગઈ કે પુનઃ ઉદ્દહરી નહિ. એમના
ગુરુ શ્રીવલ્લભજીએ એમને શિર શ્રીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ પધરાવી
આપ્યું કવિશ્રીને બ્રહ્મસંબંધથી સેવાધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમાં વળી
શ્રીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ સ્વશિરે ગુરુ કૃપાથી પધરાવ્યું એટલે નિશ્ચય
થયો કે

‘એક વર્યો ગોપીજનવલ્લભ નહિ સ્વામી બીજો.’

શ્રીમદનમોહનજીની સેવા મરણપર્યન્ત કવિશ્રીએ કરી ને તેમના ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે તેઓએ અક્ષરશઃ અનુસરીને ‘અવ્યાવૃત્તો ભજેત કૃષ્ણમ્’ એ વાક્ય પ્રમાણે નિરન્તર કૃષ્ણકથા કૃષ્ણકીર્તન કર્યા અને કરાવ્યાં. અને તેથી નિવૃત્તતા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરી.

તિલકાપિત શ્રીમત્ સદ્ગુર ગોવામિવલ્લભલાલ,
બ્રહ્મવિદ્યા દાન દર્ દાસને કર્યો ન્યાસ
શ્રીમદનભના વશમા સર્વ વલ્લભરૂપ,
સ્વયં શે સ્થાપન કર્યું તે દેખ્યું પ્રકટ અરૂપ.
કર્મજ્ઞાનસહિત લલિત યથાક્રમાનુમાર,
હિતવાત્સલ્ય સેના એક નદકુમાર.
શ્રીગોપીજનવલ્લભ પ્રભુ આનન્દમય સર્વાંગ
ક્ષણેક્ષણે અધિકાધિક રાજે પૂર્ણ સાંગોપાંગ
અગણિત આનન્દ રસાત્મક દિસે રસિક રસાલ
નટવર લલિત ત્રિભંગ હમિ લકનજન પ્રતિપાલ.
શ્રીમદનમોહન પ્રકટ (મૂર્તિ નહિ) સેવ્ય કરી મુજ માય,
પધરાવ્યા પુષ્ટિ પ્રભુ અનાથ કીધો સનાય,
હું સદા ઝાણી ગુરુદેવનો કરી કૃપા અપરપાગ,
અલૌકિક કર્યું દાન તેનો શુ શુ કરું ઉદ્ધાર;

+ + +
અપાત્રને સત્પાત્ર કીધો સાંધ્યો મુને શ્રીનાથ.

+ + +
શ્રીકૃષ્ણકીર્તન ગાન કરવા શિષ્ય ગુરુએ દીધી
મેં સાદરે તે પ્રમાણી મધે ચડાવી લીધી.

ત્યારથી આરંભીને મરણપર્યન્ત કવિશ્રીએ આજ્ઞા અનુસરીને પાળી એ નિઃસંશય છે. ગુર્જરભૂમિમાં મઃયં ન એવો કેવો કેવો

હશે કે જેની પ્રવૃત્તિ દયારામભાઈ જેટલી સુવિશ્લેષ અને ઉત્તમોત્તમ રસમય હોય. ભક્ત કવિશ્રીના જીવનના અન્ય પ્રમંગો આ વિના અન્ય કયા હોય ? પ્રભુસેવાથી જે અનેકાનેક ઉત્તમોત્તમ સ્વયં અનુભવ્યા છે તે મર્વ કવિશ્રીએ ‘અનુભવમંજરી’માં મંચડીન ક્યા છે, તે હિપરથી આપણને કવિશ્રીના અલૌકિક કૃષ્ણસેવકપરાયણ જીવનના કાંઈક ખ્યાલ આવે છે, મૂળ નામ દયાશંકર તેનું ફેરવાએલું નામ દયારામ પણ પ્રભુ આગ્રાથી જ થયું છે.

એક સમય એક વેધ્યવસો યોં ભુજ શ્રીજી;

દયલો કહા કશી હે ? કહી રતિ અન્તર રીઝી;

તખ દિન કહી પ્રભુ દયાશંકર તીનદો તો નામ હે,

દયાશંકર તો નહિ શ્રીજી કહી દયાગમ હે. (અનુભવ મંજરી

૪૮-૪૯)

દયારામભાઈએ અનેક અનુભવો આ ગ્રન્થમાં વર્ણવ્યા છે. આધુનિક અદ્વારહિત જનો એના પ્રતિ શંકાશીલ દષ્ટિથી જુએ; છતાં પણ દયારામભાઈને એવા અનુભવો થયેલા એમ એઓશ્રી નિઃમંશય માનતા એમાં રતિભર મંશય અમને નથી. દયારામ પોતાને અષ્ટસખામાંના શ્રીનંદદાસજીનો અવતાર માનતા,

એકાદ મેરી જાદી પોઢે બોલે શ્રીજી,

તું હે મોતે પ્રકટ સખા મેરો કલો રીઝી,

નંદદાસ હી નામ તિહારો, યોં શ્રીમુખ બોલે,

એહી નામ દે ચાર તિહારો, યોં ભગવદીયસોં બોલે,

(અ. મં. ૩૯-૪૦ પરોક્ષાનુવ.)

દયારામભાઈ એનું પણ માનતા કે આ એમનો અન્તિમ જન્મ છે. હવે પુનરવતાર લેવાનો નથી. અતિરાય જીવન પવિત્ર ન હોય તો આ માન્યતા સ્ફુરવી દુર્લભ છે.

શ્રીગુરુ ખોલે અબ તો' લજ્જો હમારો શરનો,
અન્ત જન્મ કલ્યાણુ લયો ફીર નહીં અવતરનો.

દયારામભાષના જીવનમા કૃષ્ણકીર્તનાદિપ્રવૃત્તિ સિવાય અન્ય કાંઈ પણ ગ્રેય નથી અનેક લોકોને કૃષ્ણભક્તિમાં ગ્રેયા, અનેકને સન્માર્ગે દેયા. એમની પવિત્રતા એટલી તો પ્રત્યક્ષ હતી કે મમકાલીન સ્ત્રીપુરુષો એમને ભગવદીય જાણી એમના દર્શન કર્યા વગર અન્નજલ લેતા ન હતા. દયારામભાષ તેઓને નેત્રનુ સાક્ષ્ય પ્રભુદર્શનમા જ છે એ વારંવાર ઉપદેશતા, છતાં આ લોકો સ્વાઅહ ત્યજતા નહિ, એ દયાગમભાષના ભગવન્મય જીવનનો ઉત્કર્ષાતિશય મૂલ્ય છે મરણ પર્થન્ત કવિશ્રીનુ લોકપ્રિયત્વ અખંડિત જ હતુ. મવત ૧૯૦૯ ના માધ વદિ પંચમીને દિવસે કવિશ્રી ગોકુળવાસી થયા.

અત્ર એક બે શબ્દ કવિશ્રીના રતનમાષ સાથે મનઘ વિષે આવશ્યક લાગે છે.

એક સમય હરિ ઇચ્છા મહાપુરુષે કહી બાની,
અમ તુમ સાથે ભગવદીય બહે ચૂકે હમ બાની;
લીલાપ્રાપ્તિ બહે ચૂકી મશય કછુ નાહિ.

ઈહ તત્તુ દિસત હે સો હરિ ઇચ્છાકૃત આહી.
અબ તો દિન દિન બદત જાયગી ભક્તિ તુમકું;
તુમકું હરિ મિલ ચૂકે હે ભાસન હે હમકુ

(અ. મ. ૫૮-૬૦.)

× × × ×

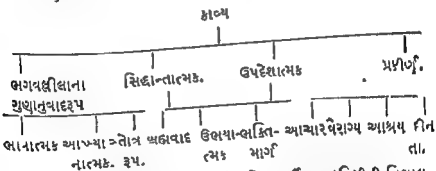
કગી મોહી સો જાત બહાર કછુ આર્ષ ચિત્તમે,
વહાં તે મો સહિત પધારે અતિ ઈકાન્તમે,
મેગી ટહેલ કરી વીનસુ બોલે ગિરિધારી,
તું નિશ્ચય માનીયો ટહેલ તે કરી હમારી. (અ. મ. ૧૬-૧૮.)

મહાપુરુષ તે ઇચ્છારામ ભટ્ટ છે. તેમને બ્યારે કવિશ્રીનું ભગવદીયત્વ મ્હુરું તો તત્કાલીન અન્યોને મ્હુરે એમાં આશ્ચર્ય શું? સ્વસેવાનો ને કીર્તનનો પ્રભુએ સાક્ષાદંગીકાર કર્યો છે એમ દયાગમ-ભાઈ માનતા હતા તેનું સૂચન પણ અત્ર જ છે. આવા ભગવદીયની સેવા પણ પ્રભુને રુચે છે અને સ્વપ્રાપ્તિમા કારણ થાય છે તેથી ભક્તો પ્રથમ પ્રભુને સ્થાને ભક્તોની સેવા કરે છે. કવચિત્ ભક્ત સ્વદીનતાથી એ સેવાનો અંગીકાર કરે છે તો તેને ભગવત્સેવામાં કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડવામા કૃતાર્થતા માને છે. આવા જ આશયથી રતનબાઈ ૪૫ વર્ષની વયે જાતે મર્યાદી હોવાથી કવિશ્રીને ત્યાં આપ્યા. કવિશ્રીનું વય આ સમયે વનમાં હતું અને ગાત્ર સામાન્ય રીતે શિથિલ થયા હશે, તેથી બાલ સેવા જલાદિ સ્વયં કરતાં કહેશ થતો હોવાથી રતનબાઈને તે સેવા સોંપી. દયારામભાઈને ભગવદીય જ જાણીને આ બાઈએ મરણપર્યંત એમની પરિચર્યા કરી. દયારામભાઈને વાસ્તે આ ભગવદીય બાઈને એટલો તો ઉચ્ચભાવ હતો કે મરણપર્યંત દયારામની અનિચ્છા હોવા છતાં એમની હખીનાં દર્શનાદિ કરતાં. આવા પવિત્ર સંબંધને પ્રાકૃત કામુકેના ગોહની ઉપમા આપીને ઉભય ઉપર નિઘ દોષારોપણ કરવું એ વિદ્વપકની હૃદયનિષ્ઠુરતા મા હૃદયમાલિન્ય જ સૂચવે છે.

+ + + +

દયારામભાઈના અતિશયનું શ્રદ્ધામમાં અવલોકન કરી તત્કૃત સાહિત્ય પ્રતિ દષ્ટિ કરીએ. દયારામભાઈને કાવ્ય પ્રયોજવાની શિક્ષા દેનારા એમના સદ્ગુરુ ગોસ્વામી શ્રીવલ્લભલાલજી હતા. ઇચ્છારામ ભટ્ટએ કવિશ્રીને ઉત્તેજન આપ્યું. દયારામભાઈએ કૃષ્ણકીર્તન પ્રાય કર્યો છે. સર્વ કાવ્યનો સર્વ પ્રકારે વિષય શ્રીકૃષ્ણ જ છે. સામયિક લૌકિક મનુષ્યઉત્તેજકના, વા નાયક નાયિકાના વા કેવળ નીતિનાં ડહાપણનાં કાવ્યો યોજવામાં પ્રભુદત્ત શુદ્ધિસામર્થ્યનો દુરુપયોગ કર્યો નથી, પરંતુ જ પ્રભુને પોતે પોતાનું સર્વસ્વનિવેદન કર્યું છે તેનાં જ ગુણગાનમાં

સ્વસામર્થ્યને યોગ્ય પ્રભુને કરેલું સમર્પણ સિદ્ધ કરી બુદ્ધિસામર્થ્યને ઉત્તમ સદુપયોગ કર્યો છે પ્રેમાનંદ કરતાં પણ દયારામભાઈમાં દેવી મપત્તિ નિગેષ છે એમ એમના કાવ્યોની કૃષ્ણૈકપરતાથી સૂચનાય છે દયાગમભાઈ પ્રત્યે સમકાલીનોમાં જે માન હતું તે માન કરી તરીકે નહિ પરંતુ મહાન ભગવદ્દાય તરીકે. જ્યારે પ્રેમાનંદને પ્રત્યે માત્ર કરી તરીકેનું માન હતું દયારામભાઈ પ્રત્યે આમાલવૃદ્ધને ભાવ હતો. જ્યારે પ્રેમાનંદને વારસે માત્ર માન જ હતું. Dayarm's very personality was sacred The divine element in him was most prominent in the minds of people why they almost adored him as a deity. Premanand was respected only.' દયારામભાઈના કાવ્યોનું નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ યોગ્ય લાગે છે.

શૂંગાર અને નીતિ ભક્તિના પદો, એમ વર્ગીકરણ કવિશ્રીની વિશાલ પ્રવૃત્તિના કાર્યનું દર્શન કરાવતું નથી. આ કાવ્યોના જે વિભાગ પ્રાયઃ ચર્ચા શકે એક ગુજરાતી અને ખીજી પ્રજાભાષા વા દિન્દુમ્તાની; કાવ્ય કે કવિશ્રીના અનેક નાના કાવ્યો મંદૂકીમાં, મગડીમાં, માગવાડીમાં અને ઉર્દુ ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે. મંદૂકી કાવ્યો મતોનરૂપ કે જે જાણીય છે કે કવિશ્રીને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સાથે હતું. કવિશ્રીના પ્રથમ વિભાગમાં એમની ગરબીઓ જેને સોદા શૂંગારમાં રહે

આપી છે, તેમ કમલનીલા, દાનવીના, રાસલીલા, પનથીલા, ઇત્યાદિ અનેક લીલાત્મક કાવ્યોનો સમાવેશ એમાં થાય છે આખ્યાનાત્મકમાં ‘રુકિમણીવિવાહ’ સત્યભામાવિવાહ’ ‘વૃષ્ણોપવીત’, ‘સીમન્ત’, ‘અન્નમિનાખ્યાન’, ‘બોડાણનું આખ્યાન’, ‘મીરા ચરિત્ર’ ઇત્યાદિનો સમાવેશ છે ‘લક્ષ્મી આખ્યા’નો લગવત્સલધર્મી લગવાનનું માહાત્મ્ય બોધે છે તેથી તેમનો સમાવેશ અત્રે છે રતોનાત્મકમાં અનેક ધનન ગરબા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

દ્વિતીયમાં પ્રાચીનાદમાં શુદ્ધદ્વિત પ્રતિષ્ઠાન, માયામતખડન, ઇત્યાદિનો, ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિવિધાન ભક્તિદંડવ વગેરેનો, ઉલ્યાત્મકમાં ભક્તિ પોષણ સિદ્ધાન્તસાર સમદાયસાગર એ વગેરેનો થઈ શકે

ઉપદેશાત્મક કાવ્યોમાં આચારમાં પ્રશ્નોત્તરમાં લિંગ વગેરે વૈભવમાં કાલકાનસારાશ, મનોમતિસવાદ પ્રમોધબાવની, અને પદો દીનતાના પદો પ્રકીર્ણમાં સતસૈયા, સારાનલી, નરતુટ્ટન્દદીપિકા, હરિહરતારતમ્ય

દયારામભાઈના કેટલાક ગ્રંથો એવા છે કે જેમાં સર્વ અંગો પ્રધાન હોય છે કથા વિભાગમાં એ કાવ્યને મૂકવું એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી ગમે ત્યાં એનો સમાવેશ કરી શકાય આ વિભાગમૂલ્યન સામાન્યતઃ કરેલું છે પરંતુ ભવિષ્યમાં દયારામના કાવ્યોના મગ્ગ કળાર એના ઉપર દષ્ટિ રાખી વર્ગીકરણ કરશે તો કવિશ્રીનું હાર્દ લોકમાં જોડેને અશે સમજાશે તેટલે અશે ધન્યનાદને પાત્ર થશે. આ વર્ગીકરણથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે દયારામભાઈની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સર્વદેશીય હતી, પૂર્વના સર્વ કવિઓ કરતા વિશાળ હતી, અને તે ઉપરથી પણ કવિશ્રીનું જ્ઞાન અનુભવ, ભાષા વિગેરેનું મૂલ્યન થાય છે

દયારામભાઈના કાવ્યોની વિપુલતા જોતા એમ લાગે કે મુદ્રિત કરતા અમુદ્રિત ભાગ ત્રિશેક ગણો છે એ સર્વ કાવ્યોને પ્રસિદ્ધ કરીને કવિશ્રીનું ઋણ ગુર્જર પ્રજાએ વાળવાનું છે

દયારામના કાવ્યોની વર્ગીકરણરેખા દોરી ગુર્જરસાહિત્યમાં કવિશ્રીને કયુ સ્થાન ઘટે છે તે જોઈએ તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે અખા જોએમને સરખાવી શકાય, ઉપદેષ્ટા તરીકે ચામન જોડે, આખ્યાન પ્રબંધોજ્ઞ તરીકે પ્રેમાનન્દ સાથે, અને ભગવદ્ભક્ત કવિ તરીકે નરસિંહ સાથે કવિશ્રીનું સામ્ય નરસિંહ સાથે વિશેષ છે તેથી તેના વિચાર સંવિસ્તર જરીશુ તે કરતા પહેલા અન્ય સાથે સામ્ય વા વૈષમ્ય છે તેનું દિશ્ન કરી લઈએ

દયારામભાઈ અને અખા વચ્ચે ઠોડ પણ પ્રકારનું સામ્ય નથી ઉભયમાં વૈષમ્ય જ છે. દયાગમભાઈનું શબ્દો અને ભાષા ઉપર ખાસ ધ્યાન છે ઉત્તમ વિચાર દર્શાવવા એટલું જ નહિ પરંતુ તે ઉત્તમરૂપમાં જ. અખાને શબ્દની તેમ ભાષાની કંઈ પડી નથી 'ભાષાને શુ વળગે જૂત, જે રહ્યું મા છતે તે શુ' એ અખાનું વચન દયારામભાઈ જેવા શબ્દરસિક કવિને તુરંત જ લાગે. અખો માયાવાદના ગીતો ગાય છે, જ્યારે દયારામભાઈના કાવ્યો અલ્પવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના પ્રતિપદ પોષક છે. અખાને શ્રીગોકુનનાથજીના માર્ગ પ્રતિ તિરસ્કાર છે, તેમ દયારામભાઈનો શકરાચાર્યના મત પ્રતિ છે ઉભયે બહુશ્રુત છે ઉભયે સ્વત સિદ્ધાંતોનો શાસ્ત્રીય દગે અભ્યાસ કરીને કાવ્યો યોજ્યા નથી આજ કારણથી કેવમિત્ અગુદિ ઉભયમાં જોવામાં આવે છે. અખાએ એના ઉભય ગદ્યમાં કાકયા હોત તો કાર્તિક વીક દેખાત જે વિચારો એણે મનિતાગ્રે યોજ્યા છે, અને ભાષા પ્રતિ અદૃષ્ટિ કરી છે તે ઉપરથી કાવ્યોનો ઉપહાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે જ્યારે દયારામભાઈએ અલ્પવાદના અને પ્રેમમાર્ગના ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોનું સુસ્પષ્ટ અને મનોહર પદોમાં યોજન કર્યું છે એ વિચારો એટલા તો મરણતાપી યોજ્યા છે કે એમના કાવ્યોનો ઉપર ટપકે વાચનાર તો એમના તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન ગ્રન્થોને તત્ત્વજ્ઞાનના છે એવું વિરમરી બ્રાન્તિથી કેનલ કાવ્ય ગણવા મઠી જાય છે એમ એ મા ગુર્જર પુસ્તકોની ચૂટણી કરનારે રસિકવદ્ભને Philosophic poetry

મા નહિ મુક્તતા કેવનગરબમા મૂક્યો છે તે પણ આની જ નહિ બ્રાતિથી પાડિલમા પણ દયારામભાઈ અખાથી ચઢે છે અખો માત્ર માયાવાદમા ગ્રન્થ થયો છે, જ્યારે દયારામભાઈ મગ્ધાયસાગ જેવા ગ્રન્થમા અનેક મતોનું ખડતમડન કરે છે કવિ તરીકે દયારામભાઈ ઉત્તમ છે એ નિર્ણય જ છે

અન્યને રચોના મા રચો, અમને તો શામન છેક પ્રાકૃત કવિ લાગે છે, દયારામભાઈની સાથે એને મગ્ધાવો એ અધુરું છે Dayarambhai has not prostituted his genius in extolling a common bread-giver અસગન ગ્રામ્ય હૃદયનાઓમા વિહાર કરતા એના કાવ્યો સામાન્ય જોતોને ડુબે એ સ્વાભાવિક છે ને તેમાથી લોકિક લાલ પણ કરચિત્ થાય પણ ધર્મિયર પ્રતિભા અતર ભાગનાને સર્વિયા અનુપયોગિ છે.

પ્રેમાનંદ અને દયાગમભાઈ ઉભય મહાન કવિઓ છે ઉભયે પ્રભુના ગુણગાન કર્યા છે પરંતુ પ્રેમાનંદ માત્ર કવિ છે જ્યારે દયા રામભાઈ ભક્ત કવિ છે શબ્દવાસિત્ય, સુકોમન લાવો છત્યાદિ આલેખનામા દયારામભાઈ પ્રેમાનંદ કરતા વિશેષ ઝળકે છે, પરંતુ દયારામભાઈ પ્રાય ભક્ત હોવાથી પ્રેમાનંદની આખ્યાન કાવ્ય કાવ્યકાવ્યે કાવ્યલક્ષ્મીમાં લખતા નથી. પ્રેમાનંદને ગુર્જર ભાષાની સેના કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી જ્યારે દયારામભાઈને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની સેવાની પ્રતિજ્ઞા હતી 'વલ્લભમતની કીધી સેના' દયારામભાઈસ્વત અષ્ટસખાના સૂરદાસાદિના પ્રીતનોના મહાન અભ્યાસી હોવાથી તેમહાનુભાવીઓના રસાત્મક ભાવાત્મ પદોનું ગુર્જરગિરામા અવતરણ કર્યું છે દયારામભાઈ અને પ્રેમાનંદને વિચિત્ર ઉપમા આપીએ તો એક એક મેઘદૂત વા ગીત ગોવિંદ કહેવાય, જ્યારે અન્ય નૈષેધ વા રઘુવંશ કહેવાય માનુષહૃદય નિશેષે સ્ત્રીહૃદયના કોમલ લાવો જેના દયારામભાઈએ રસાત્મક વાણીમા યોજ્યા છે તેવું પ્રેમાનંદમા તો કયાએ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. પ્રેમાનંદ તો પ્રાય પૌરાણિક અનુવાદક કથાકાર છે કાવ્યની વિશાલતા પણ દયારામભાઈની વિશેષ છે સમકાલીનોમા દયારામભાઈ અદ્વિતીય

હતા લોકપ્રિયતા પણ વિશેષ દયારામભાઈએ જ ભોગવેલી. દયાગમ જેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યના જ સિદ્ધાંતને સર્વત્ર અનુમરે છે, તેમ પ્રેમાનંદ મોઈ સિદ્ધાંતોને અનુસતા નથી. વેદાન્ત ઉપનિષદ વગેરેમાં દયારામભાઈનું જ્ઞાન પ્રેમાનંદ કગ્તા ચડે છે એ તો ઉભયના કાવ્યો વાચનારને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે દયારામભાઈને વસ્તુતઃ એક જ કવિ સાથે સરખાતી શકાય અને તે ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા છે માશુર્જર સાહિત્યને આદિમા અને અન્તમા રસાત્મક ભાવાત્મક મનમોહક કુસુમેથી શૃંગારનાર કૃષ્ણોપાસક ભક્તકવિઓ છે એ તેનું અહોભાગ્ય છે ઉભય ભક્તકવિઓમાં તામ્ય થયું છે, અને જે અન્તર છે તે પણ જાયામાત્ર જ છે એકે મસારમાં પડીને તેનો હરીઝગથી નાશ થવાથી આનન્દ માન્યો અને દ્વિતીયે તેમાં પડનાનું જ અધુકતા ધાર્યું, અને તેમ કરવામાં ઉભયને કારણુ તો માત્ર કૃષ્ણસેવા અને કૃષ્ણકીર્તન જ હતા ઉભય બ્રહ્મનાદી હતા, પરન્તુ ઉભયને માત્ર રચતી તો મન્મથમન્મથ કૃષ્ણની જ એકાન્તભક્તિ ઉભયને નિરોધ [પ્રપચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસકિત] પ્રભુએ દાન કર્યો હતો. ઉભયને નિર્વાહ પણ પ્રભુએ નિભા યો હતો ઉભયે શ્રીગણેશવને પરમશરૂપ માનીને તેની વિવિધતાનો અનેક પ્રકારે વ્યવાણીદ્વારા અનુનાદ માત્ર કર્યો છે બ્રહ્મનાદ અને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો નરસિંહ સ્વતંત્રતાથી વહે છે, બ્યારે દયારામભાઈ શ્રીમદ્નૃસિંહભાચાર્યજીના સિદ્ધાંતોનો અવણાનુવાદ કરે છે સ્ત્રી ભાવથી કૃષ્ણભક્તિ ઉભયને ઈષ્ટ છે ઉભય કૃષ્ણને જ શૃંગારરમશરૂપ અને તેના અધિષ્ઠાતા માને છે, પરન્તુ નૃસિંહ કવચિત્ રહસ્યનીવા ગાતા લૌકિક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે એ, બ્યારે દયારામભાઈ લૌકિક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થના દેતા જ નથી ‘અધર ચુબન કડી કુચપગ કર ધરી, સ્નેહસુ શામને શુદ્ધ કીધું’ આ પ્રકારની પકિત દયારામભાઈના કાવ્યમાં દષ્ટિગોચર થતી નથી નરસિંહમહેતા રાસસહસ્રપદોમાં શૃંગારરસ પુરુષોત્તમની ભાવપ્રધાન લીલા ગાય છે ઉભય ભક્તકવિ કૃષ્ણલીલાનો લૌકિક શૃંગારભાસ સાથે સંપ્રમ કરતા નથી, તેમ લૌકિકામ્યકતને તેમના મતે એ લીલાના અવલમનનગાનનો અધિકાર પણ હોય એમ

પણ લાગતું નથી. તેથી ઉભય કવિ નિર્દોષ જ છે. ઉભય કવિ એમ માનતા લાગે છે કે જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર ક્રોટિસૂર્યસમગ્રલ ક્રોટિશશિસમગ્રલ પુરુષોત્તમનું અનુકરણ કરે છે અને લોકમાં પ્રકાશ આપે છે, તેમ લૌકિક મન્મથ ક્રોટિમન્મથમન્મથનું અનુકરણ કરે છે, અને શુદ્ધ સૂઘારનો ભાસમાત્ર લોકમાં કરાવે છે. સંત્યજ્ય સર્વધિપર્યાસ્તય પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ' વિષયમાત્રનો ભાગ કરીને રસરૂપ કૃષ્ણચરણૈકનિષ્ઠ થવાય સારે જ નૃસિંહ કે દયાગમનત્ લક્ષિતમાર્ગીય સંન્યાસ ગોપિકાવત્ પ્રાપ્ત થાય અને તન મન ધનથી એ કૃષ્ણવીલા ગવઃય અને બ્રહ્માનન્દથી અધિક ભજનાનન્દરસ પ્રાપ્ત કરી શકાય. આ શુદ્ધ દષ્ટિબિન્દુ રાખવાને જ નરસિંહ કહે છે કે 'મંમારમા સન્મુખ કહુ તો સ્તુતિ ટળી નિન્દા થાય, દયારામભાઈનું પણ આ જ હૃદય છે. આ તાત્પર્ય ધ્યાનમાં આવે તો સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે દયારામભાઈ વા નરસિંહને બાયરન સાથે સરખાવવો એ ઉભયની હૃદયાનલિગ્નતા જ સિદ્ધ કરે છે. આ તાત્પર્ય લક્ષ્યમાં નહિ રહેવાથી ગોવર્ધનરામે અક્ષરદેહમાં અનેક પ્રકારે મંબ્રમ કર્યો છે. યોગના ઉત્સાહમાં નથી તેવું યોગતત્ત્વ દયારામકાવ્યમાં દર્શન કર્યું છે. અક્ષરદેહ દયારામભાઈનું હૃદય નથી સમજાવતો, પરંતુ ગોવર્ધનગમ દયારામભાઈ ને કેમ સમજ્યા હતા તેટલું જ દર્શાવવાને ઉપયોગી છે. દયારામભાઈનું હૃદય સમજવાને તો બ્રહ્મવાદ અને પુષ્ટિમાર્ગના ગ્રન્થો સમજ્યા જોઈએ. શ્રીસરદાસ આદિ કવિકુલબૂપ અષ્ટમખાનાં કીર્તનો જેમથી દયાગમભાઈ ચોક્કસબંધ અવતરણો કરે છે તેનું પરિપક્વ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આના અભાવમાં જ દયારામભાઈના મંબ્રમમાં નર્મદાદએ ગંભીર અજ્ઞાનયુક્ત લેખો લખ્યા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે કે દયારામભાઈ ગુજરાતના પ્રથમ કવિ છે. કોઈને આ અતિશયોકિત લાગે તો પણ કહેવું જોઈએ કે પ્રથમ નહિ તો દ્વિતીય તો કોઈથી નહિ જ.

Mulchandras T. Tolivale B. A. L L B

Vaki Court, Bomei

પરિશિષ્ટ ૧૬

૨૪. કવિ નર્મદાશંકરના દયારામભાઈ વિષેના નર્મગદના લેખની અલ્પ સમીક્ષા

૧. નર્મદાશંકરે 'કવિ દયારામભાઈના જીવનચરિત્રમાં જે ભાષા વાપરી છે તે તદ્દન તોછડાઈ ભરેલી છે. ન્હાનાભાલ કવિ પણ જેને કવિ સમ્રાટનું બિરુદ આપે છે તેવા કવિ માટે તોછડાઈ ભરેલી ભાષા વપરાય તે ધ્વજીવા યોગ્ય નથી. તેવાં લખાણુ પાઠ્ય પુસ્તકમાં આવવાથી બાળકોને આપણા કવિઓ પ્રત્યે આપણે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકીશું નહીં.

૨. લેખમાં કરેલાં વિધાનો અસત્ય છે. વિદ્યાર્થીઓનાં કુમળા મગજ ઉપર અસત્યના કુર્મંસકાર પાઠ્ય પુસ્તકદ્વારા આપવા જોઈએ નહીં. 'નીચેનાં વિધાન પાયા વગરના અને ખોટાં છે.

૩ 'માતાલું' નામ રતનબાઈ લખ્યું છે તે ખોટું છે. તેમણે નામ મહાલક્ષ્મી હિંદે રાજકોર હતું.

(ગજકોર મહાલક્ષ્મી સુત પિતાશ્રી પ્રભુ રામજી) મણિમાલા ભાગ ૬ ઠી. જુઓ 'તત્ત્વ પ્રબંધ' તથા અન્ય કાવ્યો.

૪. નર્મદાશંકર લખે છે કે દયારામ સોળ સપ્તર વરસની વયના હતા ત્યારે મુર્ખ હતા. તે ખરું નથી.

દયારામભાઈના જણાવવા પ્રમાણે તેમની તેર વસંતી વયે તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલો કહિન "તત્ત્વ પ્રબંધ ગ્રંથ" રચ્યો છે. તેમાં ઉપનિષદો તથા ગીતાનો માર આપ્યો છે. 'મુર્ખ' છોકરો આવું લખી ન શકે.

૫. દયારામને પોતાના કુછંદી સાથીઓના સહવાસથી કવિતા જોડવાની શક્તિ આવેલી. આ લખાણુ ઠાવ્યશાસ્ત્રનો જાણકાર રચીકારી

ન જ શકે કાન્યશર્મિ એ નૈસર્ગિક શર્મિ છે નર્મદનુ આ કથન અશાસ્ત્રીય છે

૬. કાશી જવાથી દયાગમનો વિવાહ ફેક થવાની વાત ખોટી છે દયારામ ભાઈને મૂળથી જ લગ્નજીવન ખોટું નહોતું વિચાર થયેલો પણ લગ્ન કર્યા નહોતા તે પોતે જાણે કે જાણી ગોખી છુ હુ પુરુષ નથી, મે લગ્ન પ્રભુ સાથે કરેલા છે કનિએ ગાયુ છ કે 'એક વર્યો ગોખીજન વડનલ નહોં સ્વામી બીજો'

૭ રતનભાઈને દયારામની પ્રિયા કહીને વેખકે લખેલુ દયારામભાઈના મમ ધનુ લખાણુ અસત્ય છે દયાગમભાઈને રતન સોનાગણુનો જ્યારે પ્રથમ મેળાપ થયા ત્યારે દયારામ લગલગ પપ વરસના હતા અને રતનભાઈ ૪૫ વરસના હતા બન્નેએ વૈષ્ણવ ધર્મની મર્જાદ લીધેની દયારામભાઈને ઠાકોરજીની સેવાના કાર્યમાં રતનભાઈ મદદ કરતા, બંને વિધે પિતા પુત્રીનો પવિત્ર મળ ધ હોતો આવા શુદ્ધ સખ ધને નર્મદાશક જોવા મુધાગક સમજી ન શકે તે જોટલુ આશ્ચર્યકારક છે તેટલુ જ ઘૂણાને પાત્ર છે દયારામભાઈ અને રતનભાઈ વચ્ચેનો સખ ધ નર્મદાશક જ છે તેવા પ્રકારનો હોય તે જ્યા દયારામભાઈ રહેતા હતા ત્યા તેમની લોકો તરફથી જે પૂજા થતી તથા તેમને માન મળતું હતું તે ન મળે અહીંયા પવિત્ર સખ ધને નર્મદે વિકૃત રીતે રજુ કર્યો છે

(૮) 'દયારામના પોતના આલવામાં સખી ભાવ હતો' એ કથન જોટલુ અસત્ય છે તેટલુ જ લેખક લકિતમાર્ગ વિધેનું અજ્ઞાન સૂચવે છે કવિ શ્રી દયાગમભાઈ સર્વ પ્રત્યે પ્રેમથી બોવતા, પ્રેમની ભાષામાં તમામ પ્રત્યે વલહાર કરવો તે સખીભાવ કહેવાય નહોં

(૯) દયારામે તેમના ગુરુ પુરુષોત્તમલાનજી મહારાજની નિંદા કરેલી, આ પણ ગપગોળો છે દયારામભાઈને શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના તમામ વશજો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ હતો (જુઓ ગુરુશિષ્ય સંવાદ)

(૧૦) ગતનમાર્ગને ઝા ૨૫) આપના વિષેની હકીકત તદ્દન ખોટી છે જુઓ દયારામભાઈના જીવન ચરિત્રમાં દયારામભાઈનું વીન તેમાં ઝા ૨૫) પચ્ચીશ માર્ગ રતનને મ્હાર કામકાજ ક્યું તેના, એમ કવિએ લખ્યું છે. મૂળ વીન પ્રાપ્ય છે.

(૧૧) 'દયાગમે આશકી વાનણીઓ બનાવેની' એ થન પણ એક તૂકોજ છે દયારામભાઈના કાવ્યોમાં તૌકિક ઈરક નથી પણ તેમના ઈંટ પ્રમુ ત્રીકૃષ્ણ પ્રનિનો પ્રેમ છે કૃષ્ણ પ્રેમની કવિતાને ઈસ્મીની કવિના કહેવી તે પ્રેમ લક્ષણ લાગ્નિ વિષેન થોડ અજ્ઞાન મૂલ્યે છે

(૧૨) નર્મગદ્ય કરે નર્મગદ્ય બહુ ઉતાવળથી લખે છે તેને ખુલ્લા દીનથી એકરાગ નર્મગદ્યની' પ્રતાવનામાં ક્યો છે નર્મગદ્યના લખાણો એમાંસાના ડોળાયના પાણી જેના છે એમ પોતે કહે છે આ ગિચ્છિમાં દયારામ ભાઈ વિષે લખેનું લખાણ પ્રામાણિક મનાય નહી

(૧૩) નર્મગદ્યમાનુ દયાગમભાઈ વિષેનું લખાણ વાચીને કવિશ્રી દયારામભાઈના મિત્ર ચીમનવાન ગુરસે થયા હતા નવી નર્મગદ્યની આવૃત્તિમાંથી કદાચ એ પાઠ કાઢી નાખવામાં આ ચો હોત

(૧૪) દયારામભાઈની બધી કવિતાનામ્યા વગર દયારામભાઈની કવિતા વિષે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે ઉતાવળો ને અધુરો છે

(૧૫) દયારામભાઈની કવિતામાં રાગડા છે ખીજુ કર્ડ નથી આમ કહીને દયારામભાઈને ઉતાગી પાડ્યા છે પણ આ કેટલું જુક તે કવિશ્રીની ગરબીઓ અને પદોના રાગો ઉપરથી કહી શકાશે

(૧૬) દયારામભાઈની કવિતાને દર્દવાગી કહેવાથી કૃષ્ણ લકિતની ચેકડી થાય છે.

(૧૭) કવિના જીવનને વિલાસી કહેવું એ ખોટું છે નિ દયારામભાઈ લકત હતા અને લકિતમાં જ તેમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે હજગે લોકો તેમના પદો અને કીર્તનો સાલજવા આવતા, હજગે સ્ત્રીઓ તેમની ગરબીઓ હોશથી સાત્વિક લાવે ત્રીલતી, રાગમહા

સમ્રાટ, ગુજરાતણુના હૃદય ગજવી, દયારામનુ સ્થાન અતિ અદ્ભુત જ છે.

વદના હો અમારી—ગુજગતના નરનાગની પરમ વદના હો, પ્રાચીનનાના મોતી વર્ષન્તા એ છેલ્લા રસમેધને.' આના કગ્તા કવિની કવિતા માટે ખીજે કયો વધારે ઉત્તમ અભિપ્રાય હોઈ શકે ?

(૨૧) 'નર્મદગદ્ય'મા દયારામની કવિતાને ઉતારી પાડતા લખેનુ છે કે 'પ્રેમાનંદ પહેલો, સામળ ખીજો, અને પછી દયારામ કવિની મહત્તા ગણાય. પણ વાચો કવિશ્રી ન્હાનાવાવ શુ કહે છે? નથી એ બસીમોલ પ્રેમાનંદની કે સામળની કે અખાની કવિતામા નથી દનપત, નર્મદમા, ગોર્ધનમા; શુણુ વિશિષ્ટતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમા અજોડ છે'

કેશવ હર્ષદ મુન, ગોર્ધનરામ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ગમણુલાલ વનતનાન દેસાઈ, નરસિંહરાવ, તથા રમણુભાઈએ તેમની કવિતાના ખૂબ વખાણુ કર્યા છે, પ્રથમ કક્ષાના કવિ તરીકે આ બધા ઓળખાવે છે.

'નર્મદગદ્ય'મનુ દયારામભાઈ વિષેનુ લખાણુ અધૂરી માહિતીથી લખાયનુ સમજાય છે. બનના જોગ છે, કે તેમને મપૂર્ણ માહિતી, ડોહોઈમાંથી દયારામભાઈના શિષ્યો કે ખીજ પાસેથી ન પણ મળી હોય. બાકી તેમણે પણ 'દયારામભાઈનો કાવ્યમગ્નહ' પ્રસિદ્ધ કરીને સેવા કરી છે એની અવશ્ય નોંધ લેવી જોઈએ

રાજાઓ તેમને આમંત્રણ આપતા અને ગોસ્વામી માહારાજો પણ લાવતી તેમની કવિતા માંલજતા. તેમનું શિષ્ય મંડળ પણ મોટું હતું. જે કવિ વિલામી હોય તે પોતાના સમકાલીન ટી પુરોનાં હૃદયમાં પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શકે નહીં

(૧૮) 'દયારામની કવિતામાં પ્રિતમ પ્યારીના પ્રેમની વાત છે' એવું વિધાન કવિ તે લક્ષિ સામ્રાજ્ય અગ્રાન મુસલમે છે. દયાગમભાઈએ જે પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે તે પ્રોતમ પ્યારીના લૌકિક પ્રેમ નહિ પણ ભાગવત અને કમિજયદેવે વર્ણવેલી ગદ્યાકૃષ્ણ અગર ગોપી પ્રેમનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રેમને ચૈતન્ય પ્રભુ મધુર રસ કહે છે અને શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભક્તિ રસ કહે છે કારણ કે એ પ્રેમ પ્રમુદ્ધ પ્રત્યેના છે.

(૨૦) દયાગમભાઈની કવિતા ત્રીજી પ કિતની છે. એ વિધાન પૂર્વપ્રકાશ છે એ ગોવર્ધનરામભાઈ દિ. બ. કૃષ્ણનાથ મોહનલાલ અવેરી. રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ, સ્વ. નગસિંહરાવ દિ. બ. કેશવ હર્ષદ દ્રુવ, સ્વ. ન્હાનાલાલ કવિ સ્વ. રમણનાથ વર્મતલાલ દેસાઈ, સ્વ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા જેવા ગુજરાતના અગ્રેસર સાક્ષરોએ દયારામભાઈને જુના કવિઓમાં પ્રથમ પંકિતના કવિ કહેવા છે.

રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ બએ છે, - 'લાલિલ, કામજતા, રમિકતા એ સર્વ તેમની કવિતામાં અવનવાં છે'

કેશવ હ. દ્રુવ : કવિ દયારામે મનુષ્ય જીવનદ્વારા સ્વર્ગ બનાવ્યું છે. પૃથ્વી પર સ્વર્ગ બનાવતાં ગીતો એમણે ગાયાં છે તેઓ નીતિ અને સદલાવનાના પ્રચારક હતા.

કવિ ન્હાનાલાલ : દયારામભાઈની એક એક ગરબી ગુજરાતનું મહામુલું મોતી છે, જગતભરના સાહિત્યના, જગતભરના મંસારમાં, ગુજરાતી ગરબીઓનું - ગુજરાતી રાસનું ધ્યાન અદ્યુત છે. ને એ ગરબીઓના

સમ્રાટ, ગુજરાતણના હૃદય રાજવી, દયારામનું સ્થાન અતિ અદ્યુત જ છે.

વંદના હો અમારી—ગુજરાતના નરનારની પરમ વંદના હો, પ્રાચીનતાના મોતી વર્ષ-તા એ છેલ્લા રસમેધને.’ આના કરતાં કવિની કવિતા માટે ખીજો કયો વધારે ઉત્તમ અભિપ્રાય હોઈ શકે ?

(૨૧) ‘નર્મદગદ્ય’માં દયારામની કવિતાને ઉતારી પાડતાં લખેલું છે કે ‘પ્રેમાનંદ પહેલો, સામળ ખીજો, અને પછી દયાગમ કવિની મહત્તા ગણાય. પણ વાંચો કવિશ્રી ન્હાનાલાલ શું કહે છે? નથી એ બંસીખોલ પ્રેમાનંદની કે સામળની કે અખાની કવિતામાં નથી દલપત, નર્મદમાં, ગોવર્ધનમાં; શુણ્ણ વિશિષ્ટતાએ દયારામ ગુર્જર સાહિત્યમાં અન્નેડ છે.’

કેશવ હર્ષદ મુવ, ગોવર્ધનરામ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, રમણલાલ વર્મતલાલ દેસાઈ, નરસિંહરાવ, તથા રમણલાઈએ તેમની કવિતાનાં ખૂમ વખાણુ કર્યાં છે, પ્રથમ કક્ષાના કવિ તરીકે આ બધા ઓળખાવે છે.

‘નર્મદગદ્ય’માંનું દયારામલાઈ વિષેનું લખાણુ અધૂરી માહિતીથી લખાયેલું સમજાય છે. જનવા જોગ છે, કે તેમને મંપૂર્ણ માહિતી, ઉમેઠિમાંથી દયારામલાઈના શિષ્યો કે ખીજ પાસેથી ન પણ મળી હોય. બાકી તેમણે પણ ‘દયારામલાઈનો કાવ્યમંત્રહ’ પ્રસિદ્ધ કરીને સેવા કરી છે એની અવશ્ય નોંધ લેવી જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૧૨

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈ કૃત અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ

(અનુભવ મંજરી)

સામક્ષક : શ્રી ગાવિંદલાલ ઓટલાલ પરીખ

જન્મકર્મદર્શન દિવ્ય મેઘ યોગેત્તિવચ્ચતઃ

ભગવાનનો જન્મ (પ્રાગટ્ય) અને કર્મ (ક્રીડા) દિવ્ય છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાનના અનન્ય ભક્તોના જીવન-જન્મ કર્મ સદુ દિવ્ય છે. ભક્ત તરીકે જ જન્મે છે, જન્મ્યા પછી ભક્ત થતા હોય, તેવી સામાન્ય માન્યતા લૌકિક દષ્ટિથી મનાય છે.

કવિશ્રી દયારામભાઈ ભક્ત તરીકે જ જન્મ્યા છે. બાલ્યાવસ્થામાં જ, પ્રપંચ વિશ્વનિર્મૂલક ભગવદ્દાસકિત તેમનામાં હતી. તેમની ઉંમર જેમ જેમ વધવા લાગી તેમ ભક્ત જીવનની સુવાસ ફેલાવા લાગી દૈવી સંસ્કાર આપોઆપ, વિના પ્રયાસે મળતા ગયા. સત્પુરુષોનો સમાગમ તો નિમિત્તરૂપ જ હતો.

ભક્ત કવિશ્રી દયારામમાં નૈસર્ગિક કાવ્ય શક્તિ હોવાની દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે. કળામાં સુવાસ હોય છે પણ સંપૂર્ણ ખીલતાં કળા પુષ્પનો આકાર લે છે ત્યારે મુગધ ફેલાય છે.

હૃદયના ભગવદ્ભાવ કાવ્યરૂપે નૈસર્ગિક શક્તિથી ખીલવા લાગ્યા, અને પોતે દિવ્ય જીવન-ભગવદ્દીય જીવન-જીવી ગયા અને જન ગમાજને દિવ્ય જીવન જીવવાના માર્ગદર્શનરૂપ કાવ્યો જનસમાજ સમક્ષ મંજ્યાત્મક મૂલ્યો છે. કેટલાંક પ્રસિદ્ધ છે અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો મોટા પ્રમાણમાં છે.

સ્વાનુભવરૂપી 'અનુભવ મંજરી' કાવ્ય ૧૩૦૦ તેરસો કડીનો ગ્રંથ

છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ભગવત્ સાક્ષાત્કારના દિવ્ય અનુભવો છે. આ 'અનુભવ મંજરી', અંથ પોતાના જીવનકાળમાં ગ્રુપ રહેલો. વંશ પરંપરાથી શિષ્યોને કાવ્ય સાહિત્યનો વારસો મળેલો તે કાવ્યભંડારમાંથી અનુભવ મંજરીની સુવાસ ફેલાવા લાગી. સંપૂર્ણ તેરસો કડીનો અંથ ભક્ત કવિશ્રીના શિષ્ય પૌત્ર શ્રી જયજીવલ પાસે છે આ અંથ જપાવવાને, સુપ્રસિધ્ધ સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન શાસ્ત્રીજી કેશવરામભાઈ પ્રયત્નશીલ થયા છે. ભાવિકજનો માટે આ સૌભાગ્યની વાત છે.

શ્રી દયારામભાઈની અવલોકન શક્તિ દિવ્ય, અને અસૌકીક હતી એ તેઓશ્રીના કાવ્ય સાહિત્યમાં ગ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ પશુપક્ષી આદિની સ્થિતિને રૂપ રિતાર આપી મનુષ્ય જન્મમા મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે? તેનો ભાવ જતાવતું પદ આ પ્રમાણે છે.

સાંભળ શિક્ષા તું મન ઝાંરી, માત્રી કહું એક વાત,
મનુષ્ય દેહ દુર્લભ ભજ હરિને, ન્યાં લગી તન કુસંગાન;
સમો ગયે પરતાર્થશ પાર ક્યાં! મોનાથી અથડાતાં,
તે કરતાં શું દુઃખ ધણું છે, ધરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૧

જ્ઞાન થઈશ ભગવાનને જૂથ્યે લંકાર્થિ થેર થેરે,
મળ મૂત્રાદિક ખાનપાન, બહુ કષ્ટ સહીય શી પેરે,
ક્યહું નહિ આદર જન્મ જશે એમ, લાત લાકડી ખાતાં
તે કરતાં શું દુઃખ ધણું છે, ધરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૨

ખર અવતાર યશે હરિ જૂથ્યે પીઠ લાદશે તાહરી,
જૂથ્યો તરસ્યો કાઈ નહોં પૂછે, શિત વૃષા તપ લારી
પાછળ મારે ધડાધડ પડશે, કાંઈ એક મદ ચલાતાં,
તે કરતાં શું દુઃખ ધણું છે, ધરમાં ગોવિંદ ગાતાં. ૩

આ પદ ધણું લાંબું છે, પ્રથમ પશુનું અવલોકન કરી, પછી પક્ષીનું અવલોકન કર્યું છે.

હરિ ક્રીતને આજસ આણે, અજ કુર્કટ પડે ચાવું,
વણુ વાંકે પાળે ને વેચે, કસાર્ક કરમાં જાવું,
અકાળ મૃત્યુ શસ્ત્ર પાર પીડા, અતિશય કંઠ કપાતાં;
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમા ગોવિંદ ગાતાં.

છેવટે કહે છે કે

હરિ વિસર્ગે ઈત્યાદિ અધમ લાલુ, ગણુતાં ના આવે પાર;
નકંકુંડની અકથ યાનના, કેમ કરું હિચાર;
કેશવ વણુ કોઈ શકે ન છોડવી, ખમકિંકજ લઈ જતાં,
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમા ગોવિંદ ગાતાં.
દયાપ્રીતમ વિસર્ગે વળ્યુ ઉંધુ ચેત હજુ ચેતાયે
વિષય મુખ સહુ યોનીમા, ત્યા કૃષ્ણભજન નહિ યાયે
આ અવસર સમરીને સમરી, પછી હિપાય નથી પરતાતાં
તે કરતાં શું દુઃખ ઘણું છે, ઘરમાં ગોવિંદ ગાતાં

પછી સગાસંબંધીનું અવસ્રોકન કર્યું છે.

સાચા સગા સમર શ્રી ગિરિધર, કોઈ સમય નવ મૂકે
આશ્રિત વેળા સહુ રહે અજગૃહ, કોઈ ન આવે દૂકે રે

આપદમાં માતા, પિતા, પતિ, પતિ ભાઈ, બહેન, સગાં, સહોદર,
માતિ, અને રાજ્ય સંબંધી સર્વનું સ્વાર્થી હેત જણાવી, ધનમાં મન
પણ ન રાખવું, પ્રાણુ જાય કે પ્રેત યાય, વિજેરે, વિરતારથી જણાવીને,
છેવટે કહે છે.

એ સર્વે અવરયામાં યાય સંગી, વાત કરું છું વીતી,
અરે દયા તું તે પ્રભુ મૂકી, શીઘ્ર કરે કમલ પ્રિતી રે.

સાચા સગા સમર.

માયાજડિત સંબંધથી મુક્ત હતાં. પ્રભુ મિલનના તરખાટમાં
દીન હૃદયે પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે.

હરિ જેવો તેવો હું દાસ તમારો,
કરુણા સિંધુ ગ્રહો કર આસરો—હરિ જેવો તેવો०

x x x

આ પછી

શ્રી વલ્લભ શ્રી વિઠ્ઠલશ્રીજી શામળાયા વહાલા,
સધળું સમજો છો અંતરજામી નંદ લાલ રે.

આવા અનેક પદો પ્રસિદ્ધ છે. આત્મ હૃદયની પ્રાર્થના પછી
લગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સ્વાનુભવ દિવ્ય
મુગ્ધથી ભરપૂર એનું નામ ‘અનુભવ મંજરી’

‘હું તહારો છું તહારો છું’ એમ આત્મનાદ પછી, કૃપાળુ પ્રભુ તું
માગે છે એથી શરણાગતિનો સ્વીકાર કરે છે. અને છેવટે પ્રભુ કહે
હું તહારો છું. આ સ્થિતિ ભક્ત કવિ શ્રી દયારામભાઈ અનુભવે છે.
અતિગ્રમ વર્ણન કાળે કરીને પ્રગટ થાય છે. એટલે વાંચવા પડે છે.
છપાઈ પ્રસિદ્ધ થવાનો પ્રભુ જલદી સમય લાવે તેવી પ્રાર્થના છે.

આ દિવ્ય અંધનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે.

સ્વપ્ન અનુભવ “પ્રમુકો મેં હું.”

આપ કરે ઈહ દરશન, તું મત સ્વપ્ન માનિયો,
પ્રત્યક્ષ મિત્રન હમારો, તોકું ભયો જાનિયો.

પ્રત્યક્ષ અનુભવ

પ્રભો ઈક દા શ્રીયમુનાં તટ, રમણ સ્થલ મેં;
આખે યુગલ કરોર, મોહી દીની ખિરદ બલમેં.
શ્રી વૃષ્ણ લાન સુતા સોં, કહીયોં કુંજ ખિહારી;
આગો તેરો ભાઈ મુકોવિદ, કાજુ ખિચારી.
ક્ષુધિત આહી એ પૂછી કછુક ખેએ કેં પ્યારી;

નાથ બચન મુનિ, ત્યોહી પૂજી મોહી કિંગન કુમારી
 કદુર પાયગો કહી તથ મે, સગલે આયો,
 યુગલ પાય પકજ પગ મે ચો કહી શિર નાયો
 તમ દર્પણ કા દયા, યુગ્મ પદ કા શિર ધારે
 શ્રીમુખ અપનો કલો દામ મખ નામ નિવારે

પરોક્ષાનુવલ x x x x

એકદા શામદન મોહનજી, નહી વૈષ્ણવ કા ચો
 યાઠો સળ મેરો હૈ, બિચારત હો કયા ?
 એ તો મેરી દયા સખા હૈ, મોહી અતિખ્યારી,
 યાહી તુમ ફિરિ આજ કરો નીકે મનુહારી

પ્રત્યક્ષ

પ્રત્યક્ષ કરના દિગ ખેદાર્ધ જૂને પનના,
 પરિરલણાદિ સમ મુખ દીને વરી નિજ લલના

x x x

આવા અનેક અનુભવો છે પ્રત્યક્ષ અનુભવતુ એક પદ છપાઈ
 પ્રસિદ્ધ થયુ છે તે આ પ્રમાણે છે

આજકો દિન	ધન	ધન	મોરી	આઈ,	
દેખે	છેલ	જગ	કુવર	કન્હાર્ધ	આજકો દિન
મદ	મુસકાનિ	ચિત્ત	મોરો	ચોર્યો,	
કુટિલ	કટાક્ષે	કલેજો	મેરો	કાર્યો	આજકો દિન
શ્રીમુખ	દેખત	સળ	મુખ	ફીકે,	
મધુર	બચન	લયે	જીવન	જોકે	આજકો દિન
અજ	અજકુ	પદ	રજ	નહિ પાઈ,	
સો	લાલન	મોહે	બાગ	લરાઈ	આજકો દિન

કહન અને નહિ જો સુખ પાઈ,
 યે મન જનન કે અજ પાઈ આજકો દિન
 બહોત દિનનકી આશા પૂછ,
 દયા પ્રિતમ કહી તોસી ન દૂછ. આજકો દિન

આ પ્રત્યક્ષ અનુભવ પછી, સાક્ષાત્કાર સિવાય મન ચિંતાનુર
 રહેતા, ભાવ એક પદમા પ્રગટ થાય છે.

શિદ કરે ચિંતા, છે શિર ભગવંતા રે ભગવંતા. ટેક
 કહીશને સર્વને શિર છે તે, તો સહુ ક્યમ પદે હિચ્ચારે.
 પશુ તુને તો આત્મસાન કીધો છે, તું અધિકોને માટે

+ x x

લીલા પુરણ નિત્ય અમારી, હાંડિ બોલ્યા તજ મ દેહ;
 પ્રકટ પટંતર પ્રસાદ પ્રાપ્તિ, ફળ સમાન જયમ બધે છે
 મુજ પાસે રહેવું છે હાવા, ચગ્મ જન્મ છે ત્હારો;
 શ્રીજી બોલ્યા તુજ હેદયે, રકુટ સદા નિવાસ હમારો

x x x

સૂચક સત્યનુ સ્વપ્ન વચન વિશુ, તુર્તન ભાસે સાચુ;
 આગળ આમંત્રણ પછી બોજન, સમર્થનુ ન કહી કાચુ
 માક્ષાત તુને પ્રાણ પોતાનો, મહાપ્રભુ શ્રીમુખ ભાખ્યો;
 સ્વપ્ન મત્ય ને અંતજન્મ, હરિરક્ષણ સદેહનવ ગખ્યો.
 શ્રીગુરુ બોલ્યા શ્રીજીની મેવા, અમો કરી પતી ત્હારી;
 પ્રસન્ન થઈ ઈત્યા દિકવર, દીધા શ્રીકૃ શિર ધારી.
 નહિ તજ્યે કૃ મલ્લો કદાપિ, ઉભય લોકમા ત્હારે;
 કશી ન ચિંતા ત્હારે કરની, થશે વિચાર અમારો

સહુ સુખ આપ્યું સહુ દુખ કાપ્યું, સધર્મી કઠણા કીધી,
 શ્રી માહા પ્રભુએ પોતાનો કહી, સહુ દુર્લભ વસ્તુ દીધી.

ફરી નથી અવતરવું મુણ, મારાથી અખંડ ગોકુલ વાસી;
શ્રીસ્વામિની મંદિર ઉરતાહર, શિર કર ધરી કરી દાસી.
શ્રીપુરુષોત્તમ નિજ ડચિ બોલ્યા, કદાચ ન રહેશે ત્રાસે;
કર્તવ્ય કથું તારે છે નહિ; રહોપ્રભુ દદ વિશ્વાસે.

x

x

x

‘અનુભવ મંજરી’માં આવા અનેક પ્રમંજા છે.

જે સાધન છે તેજ ફળ, સેના શ્રી વ્રજભૂપ,

પ્રુષ્ટિપથ રહસ્ય

સાધન રૂપા તેજ ફળ રૂપા શ્રી હરિની સેવા છે. સેવા
પરમ ફલ છે.

લક્ષ્મણ કવિ શ્રી દયારામભાઈનું હૃદય, પ્રભુને ગિરાર્જુન રથાન
હોવાથી, શ્રી દયારામભાઈની વાણી ફળ રૂપા જ છે.

‘યુગલ ગીત’માં શ્લોક ૨૪ ને શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધ
અધ્યાય ૩૫ માં તે છે.

વદરવત્ પાણ્ડુવદનો આ વાક્યથી ભગવાનના મુખારવિંદની
શોભાનું વર્ણન કર્યું છે અને આ પદ શ્રી મહાપ્રભુજી કૃત શ્રી મુખોદિ-
નીશમાં સુદર વર્ણન છે.

वदरवत् पाण्डुवदन इति, वदरो कलवाचकः

બદર શબ્દ બોગડીના ફલવાચક છે. એના ધર્મ ક્ષણ ક્ષણમાં
બદલાતા જાય છે. એની ઉપર તાપ પડે છે ત્યારે એની કાન્તિ ફરે છે
એમાં પણ અર્ધ પકવ પાંડુ વર્ણ ધર્મ જાય છે, પૂર પાકે છે ત્યારે
લાલ થાય છે. અર્ધપકવ છે. આગળ પૂર્ણ પકવ થશે.

આ પ્રમાણે લક્ષ્મણ કવિ શ્રી દયારામભાઈની ‘અનુભવ મંજરી’માં
પ્રારંભ, અર્ધ પકવ અને પૂર્ણ પકવ અનુભવો ફળરૂપ છે. ૧૩૦૦
કડીના ગ્રંથની મંજરી, મધમધતી સુવાસમય ફળ રૂપ

સકલભાવથી, અધ્યાન અને મનન કરતા હોય ભક્તિભાન પૂર્ણ થાય છે એવું અધ્યાન કરનાર મહાત્માના લગરદીયોના મુખથી માલખ્યું છે

આ 'અનુભવ મજગી'ના આત્મ ભાગમાં
 'સ્વરૂપ મત્યતા પ્રતિપાદન'

આ શિર્ષકની ૩૭ ઝડી છે તેમાં પ્રજ્ઞ મંગધી સ્વરૂપ મત્ય માનવા પ્રમાણ મહાપ્રતિપાદન છે આ દાન્યમાં છેવટે એક દુહો આ પ્રમાણે છે

અનુભવ આનંદ મજગી, હગિરી સાચી એવ
 સ્વરૂપ મત્યતા મથ, બિન પડે ન દરે સદેહ

આ મથ ભક્ત વિશ્વિની પ્રમાદિવાળી છે સત્ગુણ સકલ કવિશ્રીના કાવ્યો સર્વ પ્રસાદિ નાણી છે અતમા સત્ મથા મથમાથી એક દૃષ્ટાંતરૂપ સર્વ આ લેખ પૂર્ણ મગીશુ

મિત્ર સમઘ હરિ મધ્ય સગ, અતિ અદ્ભુત મૂળ કામ;
 આરકૂટ ભૂખન ઝચિર, પેજીથી મિત્રેન દામ.

ટીકા મૂળ મથ પ્રમાણે

શ્રી હગિના સમઘ નિનાનુ જે કાવ્ય તે ધણું અદ્ભુત હોય તે
 એ પણ તે નકામું જાણવું હગિણુના દાન્યમાં જેવો નમ તેવો તેમાં
 નથી તે જેમ આરકૂટ જે પીતળ તેનું ભૂખણ જે ધરણ તે રચિર
 ગતા સુદર ધડેનું હોય તોપણ, સોનાના મેડાળ ધરણા જેટલા પણ
 દામ ન આવે

આ પ્રમાણે લગવાનના જન્મ કર્મ વિષય છે તેમ લગરદીયનો
 જન્મ જીવન કાર્ય ને કર્મ દિન્ય છે. જન્મ કર્મ ન મે દિવ્ય મેવ
 ચો વેત્તિતત્ત્વત શ્રી લગવદગીતા અ ૪ શ્લોક ૯

પરિશિષ્ટ : ૧૩

। શ્રીમદનમોહનો જયતિ ।

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનદર્શન

સ વત	મિતિ	કાર્ય	ગ્રંથ	વપ
મ વત ૧૮૩૩	ભાદગના સુદી ૧૧ ઉપગત ૧૨ (શ્રીરામન દા દશી	કવિનો જન્મ	ચાદોદ	
૧૮૪૭		ગોસ્વામી શ્રી દેવકીન દજી મહા રાજ દ્વાગ અપ્પાક્ષર મ ત્રદાન	"	૪
૧૮૪૧		યજ્ઞોપનિત		૮
૧૮૪૩		કનિશ્રીના પિતાશ્રીનો ગોપોકવાસ	ચાદોદ	૧૦
૧૮૪૫		કનિશ્રીના માતૃથી મહાલક્ષ્મીનો ગોપોકવાસ	"	૧૦
૧૮૪૫થી ૧૮૪૭		કનિશ્રીના માતૃથી દેવળા સાચે વમનાદ	ચાદોદ તથા ડભોઈ	૧૦થી ૧૩
૧૮૪૬	આવણુ વહીલ	તત્ત્વ પ્રગથ અથ ધનલ ધનાશ્રી રાગમા રચ્ચો	ચા દોદ	૧૩
૧૮૪૭		પરમ ભગવદ્દીય શ્રી હરજીરામ ભજીનો મમાગમ	તેનનાવ	૧૪

૧૮૭૩ ૧૮૮૬	શ્રાવણ સુદી ૧૩	કવિશ્રીએ ભારતમાં પ્રથમ પર્ફટન કર્યું		૧૪ થી ૧૬
૧૮૪૭	૧	ગોવામાં શ્રી વલ્લભલાલજી મદારાજ દાગ અમમંજી	શ્રીનાથદાગ	
૧૮૫૮		શ્રી ગીતગોવિંદ અથ અમૃતમાં ઉતાર્યો	ભરૂચ	૨૫
૧૮૫૧		પાટી મગનદ લીધી		૨૮
૧૮૬૨		પત્રલીલા અથ રચ્યો	ડોહા	૨૯
૧૮૬૩	માદરવા સુદી ૧૫ બુધવાર	અજામિલાખ્યાનની રચના	ચાંદોદ	૩૦
૧૮૬૪ થી ૧૮૭૧		ભાગવત બીજી પર્ફટન		૩૧ થી ૩૮
૧૮૭૨	માદરવા સુદી ૮	મતમંજી અથ રચ્યો	ચાંદોદ	૩૯
૧૮૭૪	શ્રાવણ સુદી ૮ સોમવાર	વગ્નુ જંદોડીપીકા અથ રચ્યો	ચાંદોદ	૪૧
૧૮૭૫ થી ૧૮૭૭		શ્રીનાથદાગ, શ્રી કાંકોલી અને વજ્રયાત્રામા		૪૨ થી ૪૪
૧૮૭૯	શ્રાવણ સુદી ૮ ગુરુવાર	શ્રીમદ્ ભાગવતની અનુક્રમણિકા તથા શ્રીમદ્ ભાગવદ ગીતા મદારાજની રચના		૪૬

૧૮૮૦	આવણુ સુદી ૧૨ રવિવાર	શ્રી સૂર સારાવળીનું પદબદ્ધ ભાષ તર રચ્યુ	ડબોઈ	૪૭
૧૮૮૧	૧૮૮૦ માદરના સુ.ર ૧૮૮૧ માગસર સુદી ૬ તથા ૭	શ્રીમદ્દામળુજના સાક્ષાત્ દર્શન	ડબોઈ	૪૮
૧૮૮૨		શ્રીનજ વિલાસામૃત અથ રચના	ભરૂચ	૪૯
૧૮૮૪		શ્રીરસિકનલ્પન અથ રચ્યો	ચાદોદ	૫૧
૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦	વૈશાખ વદ ૧૦ થી	મજમાના		૫૩ થી ૫૭
૧૮૯૩		પદ શિખ્ય શ્રી રણુછોડભાઈનું મિલન		૬૦
૧૮૯૮		ગભીર મદવાડ ભક્ત કવિશ્રીએ વીલ કર્યું		૬૫
૧૮૯૯		મંગીત ઉરતાદ બાવાજી માથે મંગીત સ્પર્ધા અને ઉગ્તાદનું બહુમાન	વડોદરા	૧૬
૧૯૦૬		શ્રીનાથજીના સાક્ષાત્ દર્શન	ડબોઈ	૭૩
૧૯૦૯	મહા વદી ૫	ગોપોકવાસ	ડબોઈ	૭૬

પરિશિષ્ટ ૧૪

શ્રી. દયારામભાઈનાં વાજિંત્રો :—

- (૧) તંબૂગ પાંચ. (૨) તખલાં (વિવિધ માપનાં દશખાત્રે
જોડી, તખલા નરંગની-દૃષ્ટિ) (૩) મૃદંગ એ-એક મોટી, એક નાની.
(૪) સાગંગી. (૫) ખીન. (૬) મૂઝમંડળ. (૭) સતાર. (૮) જલતરંગ.
(૯) ચગ. (૧૦) કરતાલ

x

x

x

શ્રી દયાગમભાઈના અવશિષ્ટ વાજિંત્રો :—

- (૧) તંબૂગ એ. (૨) તખલાં એ જોડી. (૩) મૃદંગ (નાની)

x

x

x

શ્રી. દયાગમભાઈના પ્રધાન શિષ્યો :—

- (૧) રતનબાઈ, (૨) પદ્મ શિષ્ય જોશી રણુછોડભાઈ, (૩)
અમીન થેલાભાઈ, (૪) વસંતરામ, (૫) ગિરિજાશંકર જોશી.

x

x

x

શ્રી. દયારામભાઈનાં સંસ્મરણો :—

ડોહાઈ

- (૧) રહેશખી તે કચેરી સુધીના સરિયામ રસ્તાને 'દયારામ
રોડ' નામ શ્રીમંત સરકાર સચાજીરાવ (ત્રીજા) મહારાજની આગ્રાથી
આપવામાં આવ્યું છે.

(૨) દયારામ સ્મારક મંદિર

(૩) દયારામ જાલ પુસ્તકાલય

(૪) દયારામ મહિલા પુસ્તકાલય

(૫) શ્રી દયારામ શારદા મંદિર (વીસાંવાડ વગામાં)

(સાકોદરા
વગામાં)

ચાણોદ

(૬) દયારામપુરી

દયારામભાઈને ભાવાંજલીઓ

(૧)

શુભગતના કવિ તુન-ગુરુ પાર્શ્વ ગયા કવિત-મધુ,
સાહિત્ય વિકાસની ગાના એ દિવ મનુષ્ય દાન-યનુ
ઉદ્યાનને તબૂ-તરી-નાદથી ગજવી ગયા,
આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવો બધા .૧

ધ્વનિ, અવકાશ ચક્રી શોભિત કરી કવિતાનિ,
આદર્શ ઉજાવવ મૂતા કવિ કાવ્ય દાગ દે-મથી,
શ્રીકૃષ્ણના મૃદુ-ધ્યાનમાં ત-મન બની ગહેતા મદા
આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવો બધા ..૨

વેદાંત - નરવતગી કરી સારસ્વથી આનોમના,
ભક્ત-ગણુમાં નય-ચેતન રેડનારા એ હતા
કામ-ક્રોધાદિ તણી એ તો ધૂણા નરતા હતા
આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવો બધા ૩

કવિવરનણા સાહિત્યથી ઉપકૃત થયુ શુભગત આ,
કવિનગતણા પ્રાકટ્યથી દૂતનૃત્ય થયુ શુભગત આ,
સાહિત્ય-કેવલનના હતા એ તો રસિક માણી અહા !
આજ કવિની 'રમ-જયતી' પ્રેમથી ગિજવો બધા...૪

-નિ.લી.ગા. શ્રી વ્રજનાથલાલજી મહારાજ 'પરાગ'

૧ ૧ ૫

૧. રસિકા કામવર્જિતા । [શ્રીમદ્ભક્તમાતૃચરણા]

(૨)

શ્રી દયારામ

દયારામ દયાની ભૂતિ, દિવ્ય પ્રવાહ વહેતા મકયા;
 મદા ગા-યામ્બી-અમૃત પીનાં કવિ-પંડિતમ-ચો ચૂક્યા. ૧
 ગર્યા-ગરમી ભક્તકરિનું કાવ્ય-કલાગ્ન્ય કમનીય કામ;
 પ્રતિવાદી ને નિન્દકમતિ જે, તેને નથી અહીં દગ્ધા દામ. ૨
 ગિરિધર-ગોપી-પદગજસુન્ધર, અતર માન ગુમાન ન હોય;
 કો' વદે રિખવે કો' નિંદે તેના સન્મુખ જગ ન જોય. ૩
 કૃષ્ણકથારમ અમૃત લગનિ કૃષ્ણકૃપાથી મન રહે મગન;
 દુઃખ-નુખ, લાભ-પલાભ મહીં છે મમજુદિ, પ્રભુ-પદમાં લગન ૪
 વિરલા ભક્ત કોટિને વિવસે, દુન્યવીને નવ તેમાં ગમ;
 મરી સલામાં જ્ઞાનને ભમતા નથી લાજ કે નથી શરમ. ૫
 મંસારવેગી કૃષ્ણ-કેલિરસ કવિ-કલેન્દ્રાચારી પ્રકલ્પો;
 પ્રેમ-દૈન્યથી જેણે પીધો તે ભવ-ભડકણથી અટક્યો. ૬
 કૃષ્ણકથા સાગરનાં મોઝાં અખંડ કવિ-ઉરમાં ટહેરાય;
 દિવ્ય કાવ્ય-કૃતિ જોઈ કવિની એ ભકતે મનસા ધેરાય. ૭
 કવિના અક્ષરદેહ ઉપદેશક બ્રહ્મદષ્ટિવાળા અહોરાત;
 રવલાવવિજય છે 'વ્યાસ' તેહનો, તે ઉર પ્રકટે ભક્તિ-પ્રભાત. ૮
 પ્રમાણ્યઅતુલ્ય કૃષ્ણાનનનું કવિના સિદ્ધિ રેલાય;
 ઘરની વાત કંઈ નથી ગાઠી, કૃષ્ણ-રમનિર્ભર છલકાય. ૯
 નિગમ કલ્પનરુપરુપું પકવ ફળ, પરમ પીયૂષનું કરો રસપાન;
 નથી વાદવિવાદ મધ્યાનું ભકત હૃદયમા જરાય ભાન. ૧૦
 પ્રેમરસપૂર ગસવંતું જીવન જીવતાં શીખે દૈનીજન;
 વલ્લભી 'વ્યાસ' છેદે માતરનો, વધો યશ યુગ યુગ, ચરણો શિવ. ૧૧

-મુખિયાજી ભાઈલાલ જગનલાલ વ્યાસ

ભક્ષા કવિશ્રી દયારામભાઈનું
નવું સ્મારક લવન

ગુરોલા વાગામાં ડભોઈ

પરિશિષ્ટ ૧૫

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનો

જીવન-સંદેશ

જે દોઢ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.

૪૪૪

રીઝે રાખડી થઈ તો ગરીબોક રે, ભોગીને ન ભાવે રે

૪૪૫

જીત ના કહેવાય તે તો સ્વાસ્થ્ય સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટી ને ધટી.

૪૪૬

નેહ નેણના કટાક્ષમાં જણાવીએ ને,
દુરિજન દેખતાં બહાલાને ન બોલાવીએ ને

૪૪૭

ખાત ગળણે ગળ્યા પછી બોલ બોલીએ ને,
બોલ બોલ્યા પછી હુ.ખ થયે ન ડોલીએ ને

૪૪૮

કાળી, કસ્તૂરી પણ ગુણ કહીએ સદા ને,
રાતાં ઇંદ્રવરણાંથી ન મોહીએ કદા ને

૪૪૯

બોલતામાં મૂલ્ય મનુષ્યતણું કીણએ ને,
મુખે કહીએ નહિ, ચિત્તમાં ચેતી લીણએ ને.

૪૫૦

મોટાડું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ,
તે કરે ચહાય તે કામ, આપણુ તો મરીએ.

૪૫૧

લક્ષ્મી કવિ શ્રી દયારામભાઈ
મનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય
ઝારોલાવાગા ડોલોઈ

કવિશ્રી દયારામભાઈ

મનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય

પરિશિષ્ટ ૧૫

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનો

જીવન-સંદેશ

જે દેખે પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રંભરસ તેના ઉરમા ઠરે.

XXXX

રીઝે રાખડી થકી તો ગરીબદોક રે, લોગીને ન બાવે રે

XXXX

મોત ના કહેવાય તે તો સ્વાસ્થ્ય સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટી ને ધટી

XXXX

નેહ નેણના કટાક્ષમાં જણાવીએ ને,
હુરિજન દેખતાં બહાલાને ન બોલાવીએ ને

XXXX

સાત ગળણે ગળ્યા પછી બોલ બોલીએ ને,
બોલ બોલ્યા પછી હુ ખ થયે ન ડોલીએ ને

XXXX

કાળી, કસ્તૂરી પણ ગુણ ગ્રહીએ સદા ને,
જાતા ઇદ્રવરણાથી ન મોહીએ કદા ને

XXXX

બોલતામા મૂલ્ય મનુષ્યતાણું કીજીએ ને,
મુખે કહીએ નહિ, ચિત્તમા ચેતી લીજીએ ને.

XXXX

મોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ,
તે કરે ચહાય તે કામ, આપણ તો મરીએ.

XXXX

પ્રસૂતાની પીડા રે વધ્યા તે શું જાણે ?
જાણ્યું કેમ આવે રે માણ્યાને પરમાણે ?

૪૪

જેનું મન જોયું માન્યું રે તેને સુખ તેથી મળે
તે વિના તે સારુ રે ના'વે તેની આંખ તળે

૪૫

તમારા હરિ સઘળે રે, અમારા તો એક રથળે,
તમે રીઝો ચાહરણે રે, અમે રીઝું ચઢ મળ્યે.

૪૬

રનેહતણે ધા મલમથકી ના રુઆય રે, રસિયાજી !

૪૭

સર્વે કામ છોડીને પરથમ શુરુ ગોવિંદને બજાવે જી

૪૮

આપ વખાણુ, અવરની નિંદા, પરપત્ની શું હાન્ય જી,
અતિ ભાષણુ, કહું જી સચલાવે મોટમપણનો નાશ.

૪૯

લાખ શુભાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખ જી,
લાખ ખરચતા સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ !

૫૦

જેથી પ્રીત વધ્યાની ઇચ્છા તે ઘર ત્રણથી ઠરીએ જી,
વિવાહ, ધનવહેવાર, પરાણે વામા વાત ન કરીએ.

૫૧

તન મન-વસન સુવિમળ રાખીએ, આજસ ક્રોધ ન કરવો જી,
પરદુઃખ દેખી પ્રસન્ન થાવું, પાખંડ ધર્મ ન ધરવો.

૫૨

જાર જુગારી તસ્કર વ્યસની, વિશ્વાસે નવ રહેવું છ,
વહેવારે વેપારે લજ્જા નવ ધરવી. સ્પષ્ટ કહેવું

૪૪૮

કૃત ઉપકાર ના ભૂલી જઈએ, ગુણ સઘળેથી લેવો છ,
અન્નદાતાને આધીન રહેવું, લાલચ દગો ન દેવો.

૪૪૯

પરધરમાં અચાનકે ન જાવું, વાત કરી નવ હસવું છ,
ગુંજ કરતાં હોય એ જણાં, ત્યાં વણતેડ્યાં નવ ઘસવું.

૪૫૦

‘દયો’ કહે ભારે તે મોટો, કરે કૃષ્ણની સેવા.

૪૫૧

હે મનવા ! શ્રીહરિશરણે રહેજે.

૪૫૨

મનતણેા ગુરુ મન કરીય, તો સાચી વસ્તુ જડશે.

૪૫૩

તુજ સંગે કોઈ વેણુવ યાયે, તો તું વેણુવ સાથે,
તારા સંગનો રંગ ન લાગે, ત્યાં લગી તું કાચો

૪૫૪

માયા, મેવો મીઠડો જ્યમ જવરમાંહે ધી જ;
હરિસાયન ગુણ ઘણો, ઔવધ જાણીને પી જ.

૪૫૫

સાચું તે સગપણુ રે, સમજ મન ! રયામતણું,
ળાકી સહુ જૂઠું રે, કશું નથી કામતણું.

૪૫૬

સાચા સગા સમર શ્રીગિરિધર, કોઈ સમે નવ ચૂકે,

આકૃતવેળા સહુ રહે અળગું, કોઈ નવ આવે દૂકે રે

૫૪૪

નંદનંદન પ્રગટ સ્વામી સમજ્યા વિના,

પ્રજ્ઞા નિજ માન્યે સુખ શું ? વિચારો.

૫૪૫

શું જાણે વ્યાકરણી ? વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી ?

સુખ પયંત જાયું છૂત, તદ્વપિ સ્વાદ ન જાણે બરણી

૫૪૬

સાબળ શિક્ષા તું મન મારી. સાચી કહું એક વાત,

મનુષ્યદેહ હલભ, ભજ હરિને, જ્યાં લગી કુશલાત.

૫૪૭

શ્યામ સેવીએ મા ગોવિંદ ગાઈએ, કોરી કથનીથી શું થાય ?

૫૪૮

ધૃત્તિભળ આગળ અદૃષ્ટ અળગું રહે,

ના થવાનું કરે ગિરિવરધારી.

૫૪૯

હરિને ભજતાં રે, વારે તેને તરત તજે

૫૫૦

તું અંતર ઉદ્વેગ ધરે, તેથી કારજ શું સરે ?

ધણીનો ધાર્યો મનસૂજો, હર-પ્રજ્ઞાથી નવ ફરે.

૫૫૧

હરિ તુંને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાય ? તારા મનનું કષ્ટ ના જાય,

પ્રભુ તુંને પ્રસન્ન તે ક્યમ થાય ? તારા દિલનો છલ નવ જાય.

૫૫૨

‘દયા’ જગતમાં તે બધે, જેનો કર અહે નંદકિશોર.

૫૫૩

કર ચિત્ત ચિત્તન કોઈ પ્રકારે, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણતણું,
પરમાનંદ ઉદ્દેશાય અતર, ન રહે પાપ-સતાપ અણુ

૪૪

મન ! મોહનને ના બૂલ તું દેખી માયાનો રગ,
અતે પસ્તાવો બહુ થશે, કોઈ નહિ આવે સંગ

૪૫

ચેત, ચેત, મન ! ચપળ થઈને કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની,
જૂઠી ખાશ જગતતણી છે, તેથી મમતા તજની.

૪૬

ધન્ય ' જેણે હરિ-શુભ ગાયા,
સ સારમા ધન્ય ' જેણે હરિ શુભ ગાયા.
સારા સ સારમા તે જન છૂટ્યા,
બીજા સહુ બાણને વહવાયા-સ સારમા

૪૭

સૌથી સમરથ રાધાવરનો આશરો

૪૮

કૃષ્ણ વિના શિર અવર નમે તો, છે છેદનનો દંડ,
નંદકૃપર વિણ નામ જપે તો, જિહ્વા કરુ ચતખડ,
અવર દેવની આશ કરે, અથ બાળે પ્રહાડ,
અન્ય અમર દર્શન દોડે પગ, તો પાડું, પિંડ,
એક વર્યો ગોપીજનવદલલ, નહિ સ્વામી બીજો

૪૯

હરિ ભાવ વિના, કેવળ કૃતિ કયેથી કાર્ય ના થાયે,
જયમ અગ્નિ વિના, ભસ્મમા ધૂત હોમે તે એળે બાયે

૫૦

અનન્ય પતિવ્રત નહિ જેને, તેને કદીએ વ્યભિચારી

❧❧

ક્ષમા, દયા સમદષ્ટિ જેમા, સત્ય પ્રથાએ ચાલે રે,
સતોપી, સાર્વિક ને વિવેકી, ભજનાનંદમા મ્હાલે રે,
તે ભગવદીના દર્શન દુર્લભ, જેનું ભાગ્ય હોય તેને ભેટે રે

❧❧

તાદર્શી જન તેને જાણીએ રે, જેમા એવા શુભ હોય,
નિંદા સ્તુતિ ના કરે ઠાઈની, સઘળે સમદષ્ટિ જોય

❧❧

હમ તો કૃષ્ણ છળીલો હી ગાવે
નિર્ગુન પ્રદા હમે નહિ ભાવે

❧❧

ભજ ભગવત, સત્સંગત કર, બન સદ્ગુરુ કા ચેરા,
માયા પટક, અટક 'દયા' હરિપદ, કર લે કૃષ્ણ સો નેરા

❧❧

હર હમ કૃષ્ણ કહે શ્રીકૃષ્ણ કહે તૂ જગૌં મેરી,
યેહી મતલબ કે ખાતર કરતા હ ખુશામદ તેરી

❧❧

મેરા પ્રભુ કૃષ્ણચંદ્ર બકા, જગત મે હૈ જિનકા ડંકા

❧❧

પ્રીત વહૌ પરદા કહૌ ? પરદા વહૌ કહૌ પ્રીત ?
પ્રીત વહૌ પરદા બયા, સૌ પ્રીત નહિ, વિપરીત

❧❧

કૃષ્ણ કરે તે પ્રમાણ, કારજ વણસો કે સીજો !
પ્રાણી જાય પણ અન્ય કૃતિમા મન રજો લીજો

❧❧

ભક્તિ મળિ, જ્ઞાન દીપ છે, ટાળે ઉભય ખરો અંધકાર,
મળિ અભય, દ્યુતિ અયળ છે, દીપકને તો ભય છે અપાર,
અપાર ભય-વાયુથી વામે તેલ યાત્ર બાતી વણ લય પામે,
જ્ઞાન સભય તો અન્ય કોણ માત્ર ? નિર્ભય ભક્તિ સઠળ સુખપાત્ર
—સેવે શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ

માયા છે ઘટી, ખિલડો હરિ, તેમા જીવ ચરાચર અન્ન,
જે પડ્યુ તે પીસાય છે, તુ જોની પ્રગટ લોચન,
લોચન જો એક બચે છે તેહ, ખીલ સમીપે રહે છે જેહ,
જે અણુ ત્યાથી ખસ્યો કણુ આધો, તે તત્કાળ દળાવા લાગ્યો
—સેવે શ્રીકૃષ્ણકૃપાળ

❧

જેમા આગળ મોટી હાણી, તેમા પ્રથમ રેડવુ પાણી

❧

જેને પ્રપચ-પ્રીતિ ઘેરી, બણો હાથે બેડી પહેરી

❧

જે કોઈ પરમુખ દેખી દાધા, તેને સુખ મળવાની આધા

❧

સહુ બળ છે ને બહુ ગમ ખાય, સહુથી મોટો તે કહેવાય

❧

જે જન સમજી મૂકે પાય તે જન ક્યાયે ના પરતાય

❧

બણો આગસનુ સુખ એવું, માણો મોજ કરીને દેવુ

❧

જેના મનમા મોટો ગર્વ, તેને પાછળ નિદે મર્વ

❧

લેના કરમા આગ્યુ મન, તેને સરખું ઘર ને વન

૪૪

ધરથી અત લગી મતિ એક, તે તો કહીએ સાચી ટેક.

૪૫

‘દયા’ પ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર પ્રેમભક્તિએ વરે

૪૬

એ રે મહાણુ મૂળ હરિ-ઇચ્છા રે

૪૭

મન્યનો અતર અવશુષ્ક ન આણીએ રે, એ છે ભવ તરવાની ધુધ

૪૮

મનલણો શુરુ મન કરીશ, તો સાચી વસ્તુ જડશે,

‘દયા’ દુઃખ દે સુખ માન પણ સાચુ કહેવું પડશે

પરિશિષ્ટ ૧૬

ભક્તકવિ શ્રીધ્યારામકૃત

● પ્રશ્નોત્તરમાળા ●

- પ્ર. શ્રીજીથી ન સહેવાય તે શું ? ઉ. ગુનો.
 ઉ. શ્રીરાધાનો વિયોગ અને પ્ર. હજવાથી હજવો કોણ ?
 ભક્તોનો દ્રોહ ઉ. માગણુ.
- પ્ર. જે અપરાધ મટવાનો ઉપાય ન મળે તે કયો ? પ્ર. ઉપાનથી નીચું શું ?
 ઉ. શ્રીહરિથી બહિર્મુખતા. ઉ. નિહકં.
- પ્ર. શ્રીજીને ઘણું વહાણું કોણ ? પ્ર. ચિતાથી ભૂંડું શું ?
 ઉ. પોતાની પ્રેમભક્તિ. ઉ. ચિંતા.
- પ્ર. શ્રીજીને કૃપા ઉપજાવે તે સાધન શું ? પ્ર. મિત્ર થકો શત્રુ કોણ ?
 ઉ. સાચી દીનતા. ઉ. આજસ.
- પ્ર. થોડે શ્રમે ઘણું ફળ તે શું ? પ્ર. બેડીથી બંધન શું ?
 ઉ. શ્રીકૃષ્ણનામ. ઉ. મોહપાશ.
- પ્ર. સર્વત્ર સુખ કોને ? પ્ર. કાળથી (મોટા) શત્રુ કોણ ?
 ઉ. સંતોષીને. ઉ. દુષ્ટસંગ.
- પ્ર. પંડિત છતાં મૂર્ખ કોણ ? પ્ર. મનનું વાહન તે કોણ ?
 ઉ. અહેજો. ઉ. કષ્ટ અને કુલચન.
- પ્ર. મનનું વાહન તે કોણ ? પ્ર. પ્રીતની પાળી કઈ ?
 ઉ. કષ્ટ અને કુલચન. ઉ. કષ્ટ અને કુલચન.
- પ્ર. સહેજે ધ્યાન શાસ્ત્ર ધાય ? પ્ર. ધર્મ પલ્લુ અધર્મ ધાય
 ઉ. જની આતુરતા હોય તેનું. તે શાથી ?
 પ્ર. રંકથી રંક કોણ ? ઉ. શ્રીહરિના અનાદરથી.

- પ્ર. જોના ઉપાય નહિ તે રોગ કયો ?
ઉ. પોતાનો સ્વભાવ.
- પ્ર. જગતમા અમર કોણ ?
ઉ. આશા.
- પ્ર. મુખ વનો પુરુષ કોણ ?
ઉ. ન્યાય (કેમકે તેને મુખ નથી)
- પ્ર. છતી આપે આધળો કોણ ?
ઉ. કામી.
- પ્ર. છને કાને બહેરો કોણ ?
ઉ. સ્વાર્થી.
- પ્ર. માથા છતે માથા વનો કોણ ?
ઉ. વ્યસની.
- પ્ર. છતે હાથે હૂણો કોણ ?
ઉ. આળસુ.
- પ્ર. છતે પગે પાગળો કોણ ?
ઉ. હુકમવાળો.
- પ્ર. છતે નાકે નકટો કોણ ?
ઉ. ક્ષોભિયો અને નિર્ભય.
- પ્ર. છને કાળજે નકાળજે કોણ ?
ઉ. સાહસકર્મી.
- પ્ર. કર્મ કરે કાઈ ને ભોગવે
જીએ તે શું ?
ઉ. તે તો નેત્ર સ્નેહ કરે; મન
બંધાય.
- પ્ર. સર્વથી મોટો કોણ ?
- ઉ. ક્ષમાવાળો.
- પ્ર. જેની ઉપર ઈશ્વરનું બળ પલ
ના ચામે, તેનું બળિયુ કોણ ?
ઉ. ઈશ્વરના સાચા ભક્ત; કેમકે
તેનાથી ઈશ્વર પણ હારે.
- પ્ર. પરમેશ્વરને વશ કરવાનો બદ
કયો ?
ઉ. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ.
- પ્ર. જેમા કિંચિત્ લાભ નહિ ને
પાપ અતિશે જ ને શું ?
ઉ. જૂઠું બોલવું ને.
- પ્ર. જેનું મૂળ કિંચિત્ ને ફેલાવ
ઘણો તે શી વસ્તુ હશે ?
ઉ. એક તો નદી અને બીજો કલેશ.
- પ્ર. કામ-દામથી અળગા તે શાથી
મરે ?
ઉ. જરાથી.
- પ્ર. ચેતન્ય વિના વાનો કોણ
કરે ?
ઉ. લખેલું પત્ર.
- પ્ર. વાણી, હસ્ત અને શસ્ત્ર વિના
મારે તે કોણ ?
ઉ. મેત્ર.
- પ્ર. ભિજળો ઉઘમ, પણ સર્વને
હાનિરૂપ તે શું ?
ઉ. અનાધ્યાયનું ભલવું.

પરિશિષ્ટ ૧૭

Correspondence—(see the "Gujarat" dated 12-1-1902)

અગ્રનીચક્ર ભાગ ૬ માં સાતર ગોવર્ધનરામભાઈ વ્યાગમભાઈની
ગગી ઉપર નીચે પ્રમાણે વ્યાગમભાઈને ભારતવિ આપે છે

“ મિત્ર જાઓ મનમોદન પ્યાર મોદન પ્યારે નદુલાડે
મિત્ર જાઓ—”

I swear, I swear, there is no lascivious note in these lines of our good friend Dayaram, in spite of all that libidinous veneer over them which is meant to dazzle and catch into its flame, the unlearned, worldly and sinking soul, in order that she may rise therefrom like the phoenix, into the heaven of devotion Is then this a lewd religion, as they say? Most certainly not “Tis the yearning for the Beautiful, for the Beautiful in the Divine The beauty which the sight-seers admire, is to the Bhakta, a trance of intense love

And have my countrymen a right to object to all this, as being a wrong side of religion? No No Not until the generation that frowns, at this, can boast of the birth of a new poet of God, whose fervour of soul will be able to soar as high, as does the spirit of this song Science I love, but not at the cost of this—the sweet living heaven, of the poverty stricken angels of my countrymen Can't give them up for the highest blessings of the Western Civilization ”

પરિશિષ્ટ ૧૮

લકતકવિ શ્રી દયારામભાઈનું નકલુ ભરપાઈ કરવા
ગુજરાતના સંસ્કાર ત્રીમીઓને નમ્ર વિનંતી

- ૧ દયારામભાઈના પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો એક સંગ્રહ એક રથજે ઉમેરવામાં કરવો.
- ૨ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોને પ્રસિદ્ધ કરવા.
- ૩ પ્રસિદ્ધ પણ અપ્રાપ્ય કાવ્યોની નવી આવૃત્તિ કરવી.
- ૪ દયારામભાઈની જ્યંતી એકલા ઉમેરવામાં જ નહિ, પણ તમામ નાનાં મોટાં શહેરોમાં અને ગામડાંમાં બજવાપ-અને તેવા પ્રસંગોએ સારા સારા વ્યાખ્યાતાઓનાં વ્યાખ્યાનો થાય તેવા પ્રયત્ન કરવો.
- ૫ દયારામભાઈની જ્યંતી અને પુણ્ય તિથિઓ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, શાળાઓમાં તેમજ કોલેજોમાં બજવા માટે પ્રયત્ન કરવો.
- ૬ દયારામભાઈની લોકપ્રિય ગરબીઓ અને પદોની ઝેકડો ઉતરાવવી.
- ૭ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિષયના અભ્યાસમાં દયારામભાઈની કવિનાને ધ્યાન આપવું.
- ૮ યુનિવર્સિટીઓમાં દયારામ ભાઈ ને લગતો સંગોધન વિભાગ ખોલવો.
- ૯ માધ્યમિક શાળાઓના પુસ્તકોમાં દયારામભાઈના કાવ્યોનો સમાવેશ કરવો, તેમજ ‘દયારામભાઈનું જીવન ચરિત્ર’ સારી રીતે રજૂ થાય તેવા પ્રસંગોવાળા લેખો તેમાં દાખલ કરાવવા.
- ૧૦ દયારામભાઈ વિશે ગેરસમજૂતી ભરેલાં અગર બ્રામક વિચારો ફેલાવનારા લેખો કાઢી વિવેચક, સાક્ષર કે બીજાઓ દ્વારા લખાયેલાં હોય તો તે સામે સાચી હકીકતમાં લેખો અગર પત્રિકાઓ પ્રગટ કરવી.
- ૧૧ જ્યાં જ્યાં ભજન મંડળીઓ કે સત્સંગ મંડળીઓ હોય ત્યાં ત્યાં દયારામભાઈનાં કીર્તનો ગવાય તેવા ઉપાયો યોજવા અને અને તે

‘દયારામ ભગ્ન મંડળી’ એવું નામ રાખવું.

- ૧૨ દયારામભાઈની સ્મૃતિમાં ડબોઈમાં એક ‘સ્મૃતિ-મંદિર’ બાંધવું.
- ૧૩ ગુજરાતના નાના મોટાં શહેરોમાં ‘દયારામ સાહિત્ય મંડળ કાઢી’ દર એકાદશીને દિવસે એમના પુસ્તકોનું જાહેરમાં વાચન-મનન કરવું.
- ૧૪ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી સચાલિત મ્યુઝિક કોલેજમાં પણ દયારામ ન્ચિત પદો અને રાગ રાગીઓને પ્રથમ સ્થાન આપવું.
- ૧૫ નર્મદ સાહિત્ય સભા, ત્રેમાનદ સાહિત્ય સભા, વર્નાક્યુલર મોસાયટી વગેરે સાહિત્ય-પ્રચારક મંડળો મારફતે દયારામ-સાહિત્યનો ફેલાવો થાય એવો પ્રયત્ન કરવો.
- ૧૬ વડાદરા-અમદાવાદ રેલ્વે તરફથી વારંવાર દયારામભાઈની ગરબીઓ ભજનો, પદો વગેરે રીતે કરાવવા.
- ૧૭ દયારામભાઈની જન્મંતી પ્રસંગે ગુજરાતના તમામ વર્તમાન પત્રોએ ‘ખાસ પૂર્તિઓ’ કાઢી દયારામભાઈનાં જીવન-અને કવનનો પ્રગ્નને પરિચય કરાવવો.

—પ્રકાશક

પરિશિષ્ટ ૧૯

ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈનું સ્મારક હોર્ધમાં

ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું સાચું સ્મારક તેઓશ્રીના સાહેબનો પ્રયાગ છે તેઓશ્રીના સમયમાં, તેઓશ્રી જાહેર સમાજમાં તેમ જ ભગવદ્ગુણો દ્વારા પ્રચાર કરતા અને તે પછી તેઓશ્રીના શિષ્યો દ્વારા સધળે જાહેર સમાજમાં ચતો હતો તેમના પદો મુખપાઠ દ્વારા હોર્ધમાં તેમજ ગુરુગતના મુખ્ય શહેરમાં વ્યાખ્યાને કરવા માગ્યા અને તેમનું સાહિત્ય લોકલોકે જાણ્યું.

ગુજરાતમાં અને અન્ય રથજે ભક્ત કવિશ્રીના કાવ્યોની મુદ્રાસ દેનાઈ રહી હતી તે પછી હાપમાંની જ્ઞાનો પ્રારભ થયો અને કલોપકર્ણ સંલગ્નના મીર્તનો પ્રથમ મુખપદથી હાપમાં લાગ્યા અમદાવાદમાં પણ આવો પ્રચાર તથા હાપમાંના મયોગા અગુદિ ધણી રહેના પાળી સમય જતા ભક્ત કવિશ્રીના શિષ્યપુત્ર પરમ ભગવદ્ગુણો દ્વારા હોર્ધમાં જ્ઞાનમાં અનુદ્ધ સાહિત્ય વાચનામાં આવ્યું તેઓશ્રીએ અગુદિ નિનારવા ગજીર નવાસ રાજ્યે આના પરિણામે નિનારવાજીનાસ પરમાન હદાસ હોર્ધમાંના દ્વાગ શ્રીદયારામ કાવ્યમણિ માળાના ૭ ભાગ હાપમાં પ્રમિદ થયા તેમાં ભાગ ૧-૩-૪ની બીજી આદિતિએ પણ પ્રમિદ થઈ.

શ્રીસયાજીરાવ ગાયનાડનો મુખ્ય હોર્ધ થયો તે વખતે રડોદરા પ્રાંત સૂના માણેકલાન નાગર હતા શ્રીસયાજીરાવ ગાયનાડની મૂલનાથી સ્મારક ૬૬ મીટર લોટરીની ટીપ્પણી કાઢવામાં આવી હોર્ધમાં સાડોદરા નાગર મુલમ્ય શ્રીરામનાન પ્રનાદજી દ્વારા ૧૦-૧૧-૧૯૯૯ વેચાઈ તેના નાણા તેમની પામે રહ્યા અને અન્ય રથજે ૧૯૯૯ વેચાઈ તેના નાણા

સૂના માણે-વાલ પામે જ્યાં તેઓ જાદનાયા અને નિરૂત થયા, જોગા થયેલા નાણા તેમની પામે જ્યાં ડોઝાઈમાં મ્મારકલનન થાય અને કવિશ્રીના જન્મ દિનમે જ્યતિ સલાઓ થાય તેની ભાવના જાગૃત થઈ, તે સમ્મ થઈ છે

શ્રીશંકરનાથ પ્રૂનાઈ પામે રહેલા નાણાના વ્યાજમાવી દર માલ જ્યતિ ઉત્સવ ગિજ્યવા માળ્યા. પણ શ્રીનાથજીભાઈ દ્વારે-જ બખવાનુ કામ દરતા હતા વડાદરા પ્રાંત તાગાના આમગવી ગામના વેળુવ પગનાથ ગોકુળદાસની મિત્રતનુ વીન લખવા, શ્રીનાથજીભાઈને ત્યાં જવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તેઓશ્રીની સૂચનાવી તેમનુ ચાલેલું, દ્વારામ મ્મારક નિમિત્તે મળ્યુ તેની ઉચરાણી તેઓશ્રી નાથજીભાઈ તથા તેમની ભગવદ્ મળીના વેળુવોએ આસામીઓ પામેથી નાણા મેળ થા તે ડોઝાઈમાં શરાફની પેઢીમાં મૂક્યા. સમય જતા જાનાથજીભાઈની પચાન ભાવના સફળ થઈ અને ડોઝાઈમાં તે નાણાથી મનન ખરીદ થયુ ત્યાં પણ શ્રીનાથજીભાઈ સત્રની લક્ષ્મીપ્રીત તથા પાપાયેલા ગ્રામે અને શ્રાદ્ધારામભાઈના સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે તખૂન વીન તથા ચમ્પા વિગેર મૂકેના છે તીર્થના ધામ સમુ આ સ્મારક મદિ થયુ છે

ડોઝાઈના મુખ્ય માર્ગને “દ્વારામ ગડ” એનુ નામ આપવામાં આ પુ છે મહિલા તથા બાન પુસ્તકાલયની સ્થાપના થઈ આ પુસ્તકાલય વ્યાં બવાયુ છે તે જગ્યા ત્રીશકનાથે સ્મારક લવન બાધવા ખરીદેની, પણ તે થઈ શક્યું નહિ ત્રીસયાજી પુસ્તકાલયના નિધિ ને આ જગ્યા શ્રીશંકરનાથે આપી તેથી બાળ તથા મહિલા પુસ્તકાલય થયુ અને તે પુસ્તકાલયના કમ્પાઉન્ડમાં ભક્ત કવિશ્રીની પ્રતિમા મૂકવામાં આવી છે

આ પછી વેળુવ દુષ્ણનાથ સિમતનાથના ગ્રાસથી ડોઝાઈમાં ઝાગેતાવાગામાં નનુ “શ્રીદ્વારામ ગ્રાપક લવન” તૈયાર થયુ છે અને મોટા મદિર સામે ‘લક્ષ્મીકવિશ્રી દ્વારામભાઈ સનાતન ધર્મ પુસ્તકાલય’ નાનું છ

સાક્ષર શ્રી શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ
ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈના જીવનચરિત્રના લેખક
તથા રમસુધાના સંપાદક

જન્મ :
તા. ૨૬-૧-૧૮૮૭

: સ્વર્ગવાસ :
તા. ૨૪-૪-૧૯૫૭

ગો. વા.
શ્રીયુત વસંતરામ
હરિદેવ શાસ્ત્રી
અમદાવાદ.

ઝવન દર્પણ

તીના લેખો

ચાહ

૧

સી

- બેશી

નમાળા

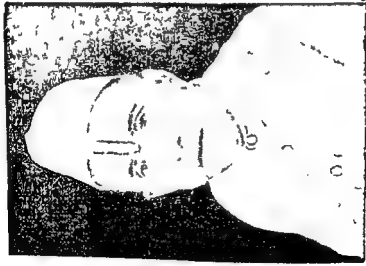
૧ રાવળ

પરિશિષ્ટ ૨૦

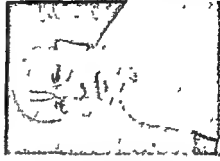
॥ શ્રીવલ્લભઃ ॥

આ પુસ્તકના લેખન અંગે જોયેલા અંથોની યાદી

- (૧) જૂનું નર્મગદ્ય (૨) દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.
- (૩) પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨, ૧૧, ૧૩.
- (૪) બૂ. કા. ડો. ભાગ ૧ થી ૫.
- (૫) નવલ ગ્રંથાવલી ભાગ ૨.
- (૬) ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ કૃત કવિચિંતન દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા.
- (૭) ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૮) દયારામનો અક્ષરદેહ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૯) સચિત્ર સાક્ષરમાળા : શ્રી જયસુખરામ જોશીપુરા.
- (૧૦) દયારામ અને હાફેઝ : કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૧) ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગચિન્તક સ્તંભો :
કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૨) ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા : વિજયરામ વૈદ્ય.
- (૧૩) દયારામ કાવ્યમણિમાલા : ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫-૬,
(આવૃત્તિ બીજી ભાગ ૧-૩-૪.)
પ્રકાશક : શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
- (૧૪) ભક્તકવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર :
શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ.
- (૧૫) દયારામભાઈનું આંતરજીવન :
મૂલચંદ્ર તેલીવાલા અને જઠાલાલ ગોવર્ધ

ગો. વા.
ત્રીયુત વસંતરામ
હરિદ્વિષ્ય શાસ્ત્રીજી
અમદાવાદ.

પરિશિષ્ટ ૨૦

॥ ઓચલ્લભઃ ॥

આ પુસ્તકના લેખન અંગે જોયેલા ગ્રંથોની યાદી

- (૧) જૂઠું નર્મગદ્ય (૨) દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ.
- (૩) પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૨, ૧૧, ૧૩.
- (૪) જૂ. કા. દો. ભાગ ૧ થી ૫.
- (૫) નવલ ગ્રંથાવલી ભાગ ૨.
- (૬) ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ કૃત કવિરત્ન દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા.
- (૭) ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓ : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૮) દયારામનો અક્ષરદેહ - ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
- (૯) સચિત્ર સાક્ષરમાળા . શ્રી જયસુખરામ જોશીપુત્ર.
- (૧૦) દયારામ અને હાદ્રેઝ - કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૧) ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગચિન્તક રત્નોભો .
કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- (૧૨) ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા : વિજયરામ વેદ.
- (૧૩) દયારામ કાવ્યમણિમાલા : ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫-૬.
(આવૃત્તિ બીજી ભાગ ૧-૩-૪.)
પ્રકાશક : શ્રી નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ
- (૧૪) ભક્તકવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર .
શંકરમસાદ છત્રનલાલ ગવળ.
- (૧૫) દયારામભાઈનું આંતરજીવન
મૂલચંદ્ર તેલીવાલા અને જ્ઞાલાલ ગોવર્ધ

(૧૬) ગુજરાતી પરિપક્વતા હેવાલો :

(૧૭) દેરાસરીકૃત સાહીત્યું સાહિત્ય :

(૧૮) 'ગુજરાતી'ના દયારામ સળધી લેખો :

(૧૯) 'દયારામ' : ડૉ. ભેળીલાલ સાહેબગ.

(૨૦) લોકસત્તા અને નવભારતના દયારામ જયંતીના લેખો

(૨૧) દયારામ : જગજીનનદાસ દયાળજી મોદી

(૨૨) દયારામ . ધનનંત ઓઝા

(૨૩) કવિ દયારામ પ્રો. વિષ્ણુકુમાર વ્યાસ

(૨૪) રસિકવલ્લભ સં. જઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ

(૨૫) રસિકવલ્લભ સં. કેશવરામ કાગીરામ શાસ્ત્રી

(૨૬) 'રસિકવલ્લભ એક અધ્યયન' કે. કા. શાસ્ત્રી

(૨૭) પ્રશ્નોત્તરમાલિકા સં. જગનલાલ હિંમતલાલ જોશી

(૨૮) કવિ ચર્યામાળા ભાગ ૧-૨-૩ તથા દયારામભાળા

ભાગ ૧-૨ ભોળાનાથ બાપાલાલ કંથારિયા

(૨૯) દયારામ રસમુધા : સં. શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ

(૩૦) દયારામ રસધાળ .

પ્રકાશક : દયારામ રમાગઠ સમિતિ, ડભોઈ

(૩૧) દયારામ સાગર લહેરી વાંસુધા

સંપાદક : જીવનલાલ જગનલાલ જોશી ડભોઈ

(૩૨) પિંગળસાર અને કીતક રતનાવલિ (૩ થ)

(૩૩) દયારામ કાવ્યામૃત : સં. જનલુલાલ જગનલાલ જોશી, ડભોઈ

(૩૪) સારાવલી અને પ્રેમરસગીતા ૧ દયારામ રમાગઠ
પ્રિન્ટિંગ રહેસ્ય તથા બીજું સાહિત્ય ૧ સમિતિ, ડભોઈ.

પુષ્ટિપથ રહસ્ય, પદ્મસુત્ર વર્ણન
હરિભક્ત ચંદ્રિકા

પ્રકાશક :

ગોવિંદલાલ છાટાલાલ
પરીખ, ડભોઈ.

ભક્તિપોષણ : સં. ગોવિંદલાલ છાટાલાલ પરીખ, ડભોઈ

ભક્તિપોષણ : સં. શાસ્ત્રી જ્ઞાનરામ હરજીવન ભેશી, ઉમરેઠ

ભક્તિપોષણ સં. કે.કા. શાસ્ત્રી, શુદ્ધાદ્રેત સંસદ, અમદાવાદ

દયારામવાણી : સં. વસંતલાલ શાસ્ત્રી

દયારામ કાવ્યસુધા : સં. ગોવિંદલાલ પરીખ

દયારામ રસસુધા : ભાગ ૧-૨ દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઈ

દયારામ કાવ્ય માધુરી : સં. લલુભાઈ જગનલાલ દેસાઈ

‘અનુમહુના દયારામ’ અને ઇચ્છારામ ભટ્ટજી વિશેના

લેખો અને તેમાં છપાયેલું દયારામનું અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય

પ્રબોધ બાવની : પ્રકાશક : દયારામ સ્મારક સમિતિ, ડભોઈ

પ્રબોધ બાવની - પ્રકાશક : સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક

કાર્યાલય, અમદાવાદ

ભક્તવેલ : પ્રકાશક નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ

ભક્ત કવિ દયારામ-સંગીત નાટ્ય રૂપક :

લાલશંકર ધનજી પુરોહિત

ભક્તકવિ દયારામની પ્રેમભક્તિ -

પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ : યુગગતી પ્રેસ

ભક્તકવિ શિરોમણિ દયારામ :

પ્રો. મનુકર ગદેરિયા અને કુલીન વોગ

ભેશી જીવનલાલ જગનલાલના દયારામ વિશેના લેખો :

અનુગ્રહ, વેલુધગ, વૈશ્ણનર વગેરે માસિકામાં છપાયેલા.

નાથાભાઈ ગિરિનથ શંકર ભેશીનું જીવન ચરિત્ર :

ગોવિંદલાલ છાટાલાલ પરીખ, ડભોઈ

(૫૩) દયારામ જયંતીના વ્યાખ્યાનો :

(૫૪) દયારામ શતાબ્દી અંકો : વૈશ્વાનર માસિકના

(૫૫) દયારામ સંબંધી લેખો : અનુબ્રહ્મ, વૈશ્વાનર સંસ્કૃત, વેણુધર વગેરે માસિકોમાં છપાયેલા

(૫૬) ભક્તકવિ દયારામ : એક સંગીત નાટ્યરૂપક
જૂનાગઢ ટ્રેનિંગ કોલેજ

(૫૭) શ્રીગીતા માધુરી : ભક્ત કવિશ્રી દયારામ
પ્રકાશક ચેતનભારતી મુંબઈ

(૫૮) કવિ દયારામ સંબંધી કંઈક :

દી. બા. પ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ

(૫૯) 'દયારામ' ન્હાનાલાલ કવિના જયંતી વ્યાખ્યાનો

(૬૦) 'દયારામ' દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન

(૬૧) 'દયારામ' જો. વા. મોહનલાલ વિકલદાસ ગાધીનું વ્યાખ્યાન

(૬૨) ભક્તકવિ દયારામના ભજનો :

સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.

(૬૩) આપણાં સાક્ષર રત્નો : કવિ ન્હાનાલાલ

(૬૪) ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : ધીરુભાઈ ઠાકર

(૬૫) જીવન અને સાહિત્ય બા. ૧ : ૨. વ. દેસાઈ

(૬૬) દયારામ કાવ્યસુધા : પ્રાણશંકર વ્યાસ.

(૬૭) બ્રાહ્મણ ભક્ત સવાદ નાટક : બેશી જગનલાલ હોમતલા

દયારામ રસમાધુરી : જોવિંદલાલ છટ્ટાલાલ પરીખ
છાતાલાલ ગિરજાશંકર દીપ્પણી

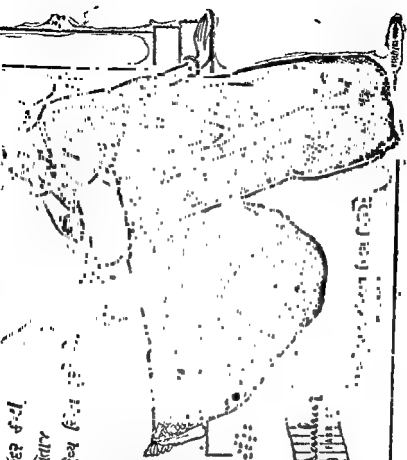
ભક્ત કેરલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો.

પુસ્તકો મળવાના ઠેકાણાં

૧. નારાયણદાસ પરમાનંદદાસ શાહ ડભોઈવાળા
 ઠે. કવિશ્રી દયારામ ફળિયા, રાણુગારવાડી મુ. ડભોઈ, (જી વડોદરા)
૨. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ બુકસેલર
 ઠે. શ્રી મોટી હવેલી પાસે જ્યેશ્વર મુખર્ધ નં. ૨.
૩. શ્રી નરવરલાલ ચીમનલાલ શાસ્ત્રી
 ઠે. મોટા મદિર પાસે સુરત નં. ૧
૪. શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય
 ઠે. હવેલી પાસે મુ. નડિયાદ.
૫. શ્રી શુદ્ધાદ્વૈત સસદ કાર્યાલય
 ઠે. દેસાઈ શેરી ધડિયાળા પોળ મુ. વડોદરા.
૬. વૈશ્વાનર કાર્યાલય, ઠે. ઝવેરીમળર, પોરબંદર
૭. મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુજી બુકસેલર
 ઠે. ત્રણ દરવાજા અમદાવાદ.
૮. ગુર્જર અન્થ રત્ન કાર્યાલય, કુવારા સામે, રીચી ગેઝ, અમદાવાદ
 તદ્દપરાત મુખર્ધ અને બહારગામના બહુતા બુકમેનને પાસેથી
 પણ મળશે.

- (૫૩) દયારામ જયંતીના વ્યાખ્યાનો :
- (૫૪) દયારામ શતાબ્દી અંકો : વૈશ્વાનર માસિકના
- (૫૫) દયારામ સંબંધી લેખો : અનુબંધ, વૈશ્વાનર સત્સંગ,
વેણુધર વગેરે માસિકોમાં છપાયેલા
- (૫૬) ભક્તકવિ દયારામ : એક સંગીત નાટ્યરૂપક
જૂનાગઢ ટ્રેનિંગ કોલેજ
- (૫૭) શ્રીગીતા માધુરી . ભક્તકવિશ્રી દયારામ
પ્રકાશક ચૈતનભાગતી મુંબ
- (૫૮) કવિ દયારામ સંબંધી કથક :
દી. બા. ઓ. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ
- (૫૯) 'દયારામ' ન્હાનાલાલ કવિના જયંતી વ્યાખ્યાનો
- (૬૦) 'દયારામ' દિ. બ. નર્મદાચંકર દેવચંકર મહેતાનું વ્યા
- (૬૧) 'દયારામ' જો. વા. મોહનલાલ વિકલદાસ ગાંધીનું વ્યા
- (૬૨) ભક્તકવિ દયારામના ભજનો :
સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- (૬૩) આપણાં સાક્ષર રત્નો : કવિ ન્હાનાલાલ
- (૬૪) ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : ધીરુભાઈ દાસ
- (૬૫) જીવન અને સાહિત્ય ભા. ૧. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭. ૮. ૯. ૧૦. ૧૧. ૧૨. ૧૩. ૧૪. ૧૫. ૧૬. ૧૭. ૧૮. ૧૯. ૨૦. ૨૧. ૨૨. ૨૩. ૨૪. ૨૫. ૨૬. ૨૭. ૨૮. ૨૯. ૩૦. ૩૧. ૩૨. ૩૩. ૩૪. ૩૫. ૩૬. ૩૭. ૩૮. ૩૯. ૪૦. ૪૧. ૪૨. ૪૩. ૪૪. ૪૫. ૪૬. ૪૭. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧. ૫૨. ૫૩. ૫૪. ૫૫. ૫૬. ૫૭. ૫૮. ૫૯. ૬૦. ૬૧. ૬૨. ૬૩. ૬૪. ૬૫. ૬૬. ૬૭. ૬૮. ૬૯. ૭૦. ૭૧. ૭૨. ૭૩. ૭૪. ૭૫. ૭૬. ૭૭. ૭૮. ૭૯. ૮૦. ૮૧. ૮૨. ૮૩. ૮૪. ૮૫. ૮૬. ૮૭. ૮૮. ૮૯. ૯૦. ૯૧. ૯૨. ૯૩. ૯૪. ૯૫. ૯૬. ૯૭. ૯૮. ૯૯. ૧૦૦.
- (૬૬) દયારામ કાવ્યસુધા : પ્રાણી
- (૬૭) પ્રાણી ભક્ત સવાદ નાટક
- (૬૮) દયારામ રસમાધુરી : ગોવિંદ
- (૬૯) ભેરૂં છાયાલાલ ગિરમશ
- (૭૦) દયારામકૃત કેટલાક અ

THE NEW YORK

THE NEW YORK
 THE NEW YORK
 THE NEW YORK
 THE NEW YORK
 THE NEW YORK

THE NEW YORK
 THE NEW YORK
 THE NEW YORK
 THE NEW YORK
 THE NEW YORK

THE NEW YORK
 THE NEW YORK
 THE NEW YORK

ગાંધી દુપ્પી કંપ

• **SANFORIZED** •
REGISTERED TRADE MARK,
CLUETT PEARSON & CO. NEW YORK

- ★ પોપલીન્સ
- ★ કેટીંગ્સ
- ★ શર્ટીંગ્સ
- એરન્ગોડી
- પ્રી-લેમ
- ફાનિ એન્ડ મુપરફેશન
- લોન્સ ★ વાયલ્સ
- ફાસ્ટ પીગમેન્ટ્સ

INTER

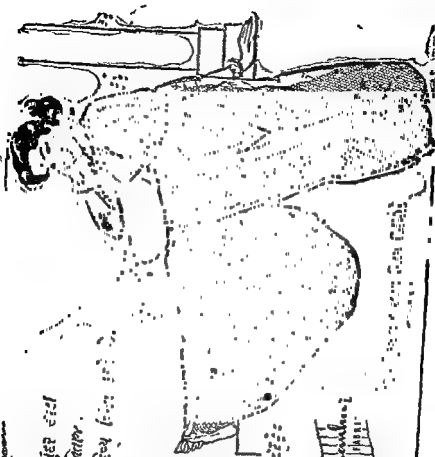
ધી ન્યુ કમર્શીયલ મિલ્સ કું લી. અમદાવાદ-

தமிழகப் பரிசுரிசு
 1972-73 ஆம் ஆண்டு
 தமிழ் மொழி
 பரிசுரிசு

இந்த நிகழ்ச்சி
 இம்மாதிரி நிகழ
 அமைதி நிகழ்ச்சி
 இம்மாதிரி நிகழ
 இம்மாதிரி நிகழ
 இம்மாதிரி நிகழ
 இம்மாதிரி நிகழ
 இம்மாதிரி நிகழ
 இம்மாதிரி நிகழ
 இம்மாதிரி நிகழ
 இம்மாதிரி நிகழ

தமிழ்
 பரிசுரிசு
 1972-73

ગ્રામ : "ભાલકિયા"

ફોન નં. ૫૨૩૬૧-૫૨૩૬૨

ધી ભાલકિયા મિલ્સ કંપની લિં

અમદાવાદ.

[સ્થાપના સને ૧૯૨૮]

દરેક જાતના બેસ્ટ ટકાઉ ફેબ્રીક્સના મેન્યુફેક્ચરર્સ

→ અમારી સ્પેશ્યાલીટીઝ ★

★ સનફોરાર્ધઝડ પ્રીન્ટસ

★ ડીપરોડ ખડી પ્રીન્ટસ

★ રેઝીસ્ટર પ્રીન્ટસ

★ સ્ક્રીન પ્રીન્ટસ વગેરે.

આ ઉપરાંત

ડાપ બોક્સ શર્ટ્સ, ડાઇડ પોપલીન્સ

હેર કોર્ડ્સ કોર્ટીન્સ, ધોતીઝ, સાડીઝ

ગાદલા પાટ વગેરે.

: એજન્ટ્સ :

મેસર્સ નરોત્તમદાસ જેઠાલાલ

એન્ડ કંપની [અમદાવાદ.]

પ્રાઇવેટ લિમિટેડ. અમદાવાદ.

રંગમથ પર રજતજયાંતિની રૂઢી રંગોળી પૂરે છે
 વાણીની પવિત્રતા વર્તનમાં પ્રગટે ત્યારે
 એ વાણી દેવભાષા બની જાય છે
 માનવને દેવ બનાવતા વાણી-વર્તનની
 હૃદયસ્પર્શી રજુઆત ...

- * રાત્રિવાર રાત્રે ૮-૪૫ કલાકે
- * રવિવાર દિવસે ૩-૦૦ કલાકે

શ્રી નરહલાલ નકુભાઈ શાહની સફળ સંસ્કાર બેઠ

માયા ન મમતા

દિગ્દર્શક : ગીતા : સંગીત :
 કાસમભાઈ મનરવી મોહન જુનિયર
 પ્રકાશ : સંભવટ :
 સુરેશ વ્યાસ શંકરરાવ પ્રધાન

સંસ્કારમુર્તિ શાલિની * રૂપરણી રૂપકમંડલ
 કું. હંસા, મુશીલા, મનોરમા, મા. વસંત, મા. ગોરધન,
 મા. રમણ, ભોગીલાલ, મા. અમૃત, દેશવલાલ, જયશ્રી.

શ્રી દેશી નાટક સમાજ

(એ જી. ૮ થી ૭) * ટેલિફોન : ૨૨૮૩૨
 પ્રી-મેસ થીએટર, ભાંગેનાડી, કાલખોદેવી, મુંબઈ ૨

ટીકીટના ભાવ ૫, ૪, ૩, ૨-૨૫, ૧-૭૫, ૧-૦૦, ૭૫ ન.પેસા

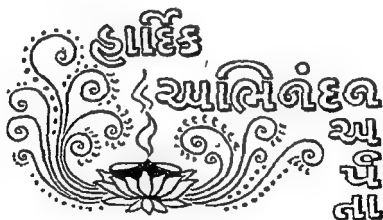
ଭଂସୀଘୋଷିନୀ ଛବି

ସାମେ

ସକଳ ଛବି

ଶ୍ରୀ ହ୍ୟାସାମଭାର୍ତ୍ତନୁ ଉପନ ଦର୍ପଣ

ପୁରତତ୍ତ୍ୱ-ପ୍ରକାଶନ ମସନେ

ଓକ୍ ଶୁଭେଷ୍ଟକ୍

બ્રજ બિહારીનાં આકર્ષણ અનેરાં છે.

બિહારી મિલનાં કાપડનાં આકર્ષણ એવાં જ છે.

બિહારી મિલ્સ લિ.

અમદાવાદ-૮.

નં : ૫૨

ટેલીગ્રામ : "નિરંજન"

સ્થાપના : ૧૯૩૫

નિરંજન મિલ્સ

પ્રાઇવેટ લિમિટેડ.

ફાલસાવાડી,

સુરત.

ધાર મીડીયમ કાઉન્ટસના સૂતરમાંથી બનતું
તમામ પ્રકારનું કાપડ બનાવનાર

...:.. સોલ સેલ્સિંગ એજન્ટ ...:..

નેસર્સ શાપુરજીની કુંપની

મૂળજી જેઠા માર્કેટ, વિક્રમદાસ ગલી, મુંબઈ-૨.

લીફ્ટ નં. ૨૬૨૬૦

ટેલીગ્રામ "નિરંજન"

‘ટફેકસ’ ટફેન્ડ ગ્લાસ, મોટરો માટેના તથા દરેક જાતના મજબૂત કાચે બનાવનાર.....

શ્રી વલ્લભ ગ્લાસ વર્ક્સ લી.,

વર્ક્સ નં. ૧

વર્ક્સ નં. ૨

અંધેરી-કુર્લા રોડ,
મુંબઈ-૫૯.

વલ્લભ વિદ્યાનગર,

આણંદ. ટે. નં. ૧૮૨

: રજીસ્ટર ઓફિસ : ટે. નં. ૨૭૩૬

‘તકતાવાલા હાઉસ’, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

: મુંબઈ ઓફિસ : ટે. નં. ૨૫૧૫૫૦

સીલ્વેસ્ટર બીલીંગ, ૨૦, ઓલ્ડ કસ્ટમ હાઉસ રોડ, મુંબઈ-૧.

—: સોલ સેલીંગ એજન્ટ :—

કૃષ્ણવદન એન્ડ બ્રધર્સ

૨૧/૨૩ ઘનશ રસ્ત્રી, મુંબઈ-૩. ટે. નં. ૩૨૭૨૧૯

: સૂચના :

આ પુસ્તકમાં ચિત્રોની અનુક્રમણિકા છાપી છે તે મુજબ ક્રમ સચવાયો નથી ચિત્રો આગળ પાછળ મુકાયા છે તે વાંચકોએ જોઈ લેવા વિનંતી છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન કાર્યમાં મુંબઈના રોડ રજીસ્ટ્રારશ્રી ઇશ્વરલાલ વક્રીએ આ પુસ્તકોની નકલો લઈને ઉત્તેજન આપ્યું છે. તથા ઉત્તેજનાથે જાહેર ખર્ચે આપનાર અમદાવાદની ન્યુ કમર્સિયલ મિલ્સ કુ. લિમિટેડ, શાણેકલાલ હરિલાલ મિલ્સ લિમિટેડ., ધી લાલકિયા મિલ્સ કંપની લેમિટેડ, બિહારી મિલ્સ લિમિટેડ., શ્રી વલ્લભ ગ્લાસ વર્ક્સ લિમિટેડ, ડી નિરંજન મિલ્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, શ્રી દેશી નાટક સમાજના મેનેજરો તથા એ સર્વેનો સત્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે.

—પ્રકાશક

પ્રેમરસનું પાન કોણ કરી શકે ?

વિવેકધૈર્યાશ્રય—૫૬

પ્રેમરસ તે પીએ રે, જેમાં હોય અતિ અનુજ્ઞપણું
 મોટાર્થ ધણી માઠી રે, સમજુ ના રાખે હાણ. ૮૬૦
 મુંઠર સ્વાદ સર્કશ મખે, દીડી વેળુમાં વેરાઈ;
 હરતી હુતા તે હારી ખસ્યા પગી, તેને ગઈ પિપ્પાલિકા ખાઈ,
 મોટમ રખે રાખોરે જે હુ મોટા બાણું...પ્રેમરસ ૧
 મોટા વૃક્ષને ધણું વિટબણ, પીડાય બાહુ પેરે કરી;
 સ્વપ્ને દુઃખ દેખે નહીં રે, દૂર્વા સદા હરી ને હરી,
 સમજુ વિચારો રે, મુખ છે શામા ધણું...પ્રેમરસ ૨
 કમલ તણે મહરંદ તે મધ્યે જે, ભુક્તે જે સમીપ હોય;
 ગુક દલ ફર, નિકટ દલ નાના, તેહ વિચારો સહુ કોય,
 પ્રકટ જઈ પેખો રે, લો હું જુદું બાણું...પ્રેમરસ ૩
 એક સિદ્ધાંત સમજવા માટે, દલા સર્વ દષ્ટાત;
 શ્રીહરિ પણ દીન બધુ હલાવે, નથી નથી ગિન મહાંત,
 માટે દયા થાની રે, તું તો નાનો અણુથી અણુ...પ્રેમરસ ૪
 ચતુઃસ્તોત્રી—મોટા કોણ ?

હરિ મોટા હરિ મોટા, સહુથી હરિ મોટા હરિ મોટા;
 ખીગત જુદા સર્વ ગપોટા, સહુથી હરિ મોટા હરિ મોટા.....૮૬૦
 હરિ સમાન ભુદ્ધિ સહુ સુરમાં, તેજ અસુર મહા જોટા;
 એક આદ્ય હરિ સદા, સ્વયંભૂ, ખીગત સહુના ભોટા...હરિ મોટા ૧
 માયા કાળાતીત અનાદિ, ખીગત જલ પરપોટા;
 આપ્યું અવરતુ અનિત્ય હરિચણ, માટે સમજો હોટા...હરિ મોટા ૨
 શ્યાદિક પણ હરિથી હેઠા, વિચારો પડિત મોટા;
 હરિ આગાધૃત મોહ હિડોજે, ખાધા સરવે ભોટા...હરિ મોટા ૩
 પ્રતિ બ્રહ્માંડે બ્રહ્માદિક સુર, બ્રહ્માંડે અગણિત કોટા;

પ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણ ભજન વિણ, નવ છૂટે જમ મોટા...હરિ મોટા ૪

—ભક્ત